

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓

พระพุทธโฆษาจารย์

รจนา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (ศ.พิเศษ, ป.ธ.๙, Ph.D.)

ตรวจชำระ

พระคันธสารากวีวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวิงสะ, พธ.ด.)

แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เนื่องในงานทำบุญอายุวัฒนมงคล ๗๗ ปี สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
และฉลองศาลาการเปรียญ วัดพิชยญาติการาม

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓

แปลและอธิบาย พระคัมภีร์สาราณวงศ์

จัดทำโดย พระคัมภีร์สาราณวงศ์

๓๕ วัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กทม. ๑๐๖๐๐

ISBN 978-616-382-798-2

จัดพิมพ์ เนื่องในงานทำบุญอายุวัฒนมงคล ๗๗ ปี
สมเด็จพระพุทธิชินวงศ์
(สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศ.พิเศษ, ป.ธ.๙, Ph.D.)
และฉลองศาลาการเปรียญ วัดพิชยญาติการาม

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๖๐

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระมหาลือชา หิตภทโท

พิมพ์ที่ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ ซอยก้านน้มน้ำ ๓๖ ถนนก้านน้มน้ำ
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๗, ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๘
Email : Doramon.1914@yahoo.com

คุณาภิตฤตติกา

๑ พุทธปุตตสมณเฑาะโต

ชินสาสนपालโก

วสธาริ์ คุณูปโต

โสคต'มวห' ° จิโต.

๒. สธมฺพาลิย์ เถโร	มาตาว ฌาณชีรโ
สีลาหุยลงกติยา จ	ภุสโก ชนโก วีย.
๓. นานาทิสาคตาเนก-	สิสฺสปกฺขิน'มตฺตโน
ปิณฺฑาทิผลทายี โส	กปฺปรุกฺโขว ขายติ.
๔. สุขา วตฺสส ฌายา'ย	สาสนุชฺโชตการิโน
ตณฺหิ นิสฺสาย สทฺธมฺเม	เนกา วิรุฬฺหิมาคตา.
๕. คนฺธกาเร ตถา โสเธ	สงฺฆสฺส ปริณายเน
เฑาะโต ยสฺสสิ โส'โหสิ	เชนาภิวุฑฺธิการิโก. ^๒

๑ คำว่า โสคต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิที่ ตัทธิติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตตฺส อิที่ โสคตฺ (กิจนี้แห่งพระสุต ชื่อว่า โสคตะ) หมายถึง กิจแห่งพระสุต, กิจที่เนื่องด้วยพระสุต, ศาสนกิจ ดังคำว่า สุกรตฺส อิที่ โสกริ (ของนี้แห่งสุกร ชื่อว่า โสกระ) หมายถึง เนื้อสุกร หรือหนังสุกร เป็นต้น

๒ คำว่า เชน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ชิน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิที่ ตัทธิติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชินตฺส อิที่ เชนิ (คำสอนนี้แห่งพระชินเจ้า ชื่อว่า เชนะ) หมายถึง ศาสนาของพระชินเจ้า

๖.	“สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส”	อิติ วิชฺชาลัย สุมัง
	หิตตถิ สมุฏฺฐาเปสิ	สงฺฆสฺส โส หิตกักริ.
๗.	“ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี”	อิจฺจาขยภาวนาลย์
	กาเรสิ วสนตถาย	ภาวนารามโยคินิ.
๘.	“สมเด็จพระพุทธชินวงศ์”	อิติ ลมฺภโร จ โส
	“ปริญญาคุณูปบัณฑิต”	อิจฺจาขยปริยตฺติโก.
๙.	“เจ้าคณะใหญ่หนกลาง”	อิจฺจาขย- วิสฺสุตฺตปริณายโก
	อโภปิ “ศาสตราจารย์พิเศษ”	อิติ ปริยตฺติกิตฺติมา.
๑๐.	ราชหัตถ์ลายฉลุ	อุกุกัสปริยตฺติยา
	ปริณายเนน จาปี	ปริยตฺติยเสน จ
	สุโต โส’กาสิ สมพุทฺธ-	ปสฺตถํ สปรตฺถกั.
๑๑.	ภุญฺสุปณฺจทวิวิสุเส ^๓	สฺตตฺตตฺตตฺตยาโยโก อัย
	วิชาตสมฺมโต กาโล	สมฺปตฺโต สมฺมทาวโ.
๑๒.	วตฺถตฺตยสฺส เตเชน	สุชี นิรามโย ภว
	ปโรสํว ชีวนโต	จิรํ โชเตตฺตฺ สาสนั.
		ลิสฺสคณโต ปติ
		คณฺธสาราภิวเสน รจิตา

๓ คำว่า ภุญฺสุปณฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภุ + ณ + อุสุ + ปณฺจ คำว่า ภุ และ อุสุ เป็นโลก-
สังเกตสังขยา คือ จำนวนที่หมายรู้กันทางโลก โดย ภุ (แผ่นดิน) = ๑, อุสุ (ลูกศร) = ๕

คำสรรเสริญเกียรติคุณ

๑. พระเถระผู้ได้สมญานามว่าเป็นพุทธบุตรผู้พิทักษ์ศาสนาของพระชินเจ้า เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอภังการสกลสายบุตร ได้ปฏิบัติศาสนกิจของพระสุคตอยู่เสมอ

๒. พระเถระให้ศิษย์ดื่มน้ำนมคือปัญญาในภาษาบาลีและพระธรรมเหมือน ตั้งมารดาให้น้ำนมบุตร และตกแต่งศิษย์ด้วยเครื่องประดับแห่งศีล เปรียบดังบิดาตกแต่ง บุตร

๓. พระเดชพระคุณปรากฏตั้งต้นกัลปพยุภที่ให้ผลคือบิณฑบาตเป็นต้นแก่ ศิษย์จำนวนมาก ผู้เปรียบดังสกุณาตัญญูอันมาจากทิศต่าง ๆ ตามต้องการ

๔. ร่มเงาของท่านผู้เผยแผ่พระศาสนา ร่มเย็นจริงหนอ เพราะมหาชน พึงพาท่านแล้วประสบความเจริญรุ่งเรืองในพระสัทธรรม

๕. พระเดชพระคุณมีเกียรติศักดิ์ขจรขยายเป็นที่รู้จักในการประพันธ์คัมภีร์ การชำระคัมภีร์ และการปกครองคณะสงฆ์ จึงเป็นผู้เผยแผ่ศาสนาของพระชินเจ้าโดยแท้

๖. พระเดชพระคุณผู้มุ่งประโยชน์ได้ก่อตั้งวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆสที่ สง่างาม อันบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่คณะสงฆ์

๗. พระเดชพระคุณก่อตั้งสำนักปฏิบัติธรรมชื่อศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี เพื่อเป็นที่พำนักของผู้ปฏิบัติที่รณรมย์ในภาวนา

๘.-๙. พระเดชพระคุณทรงสมณศักดิ์ว่า “สมเด็จพระพุทธชินวงศ์” ทรง การศึกษามีชื่อว่า “ปริญาธุษฎีบัณฑิต” เป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่ประจักษ์นามว่า “เจ้าคณะใหญ่หนกลาง” อีกทั้งทรงเกียรติคุณแห่งการศึกษาว่า “ศาสตราจารย์พิเศษ”

๑๐. พระเดชพระคุณผู้ปรากฏเกียรติคุณขจรขจายด้วยสมณศักดิ์พระราชทาน
ด้วยการศึกษาสูงสุด ด้วยการปกครองคณะสงฆ์ และด้วยเกียรติคุณแห่งการศึกษา ได้
บำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญไว้

๑๑. พระเดชพระคุณมีอายุ ๗๗ ปี กาลที่ชาวโลกสมมติว่าเป็นวันคล้าย
วันเกิดอันนำปีติโสมนัสมาให้ได้มาถึงแล้วในพุทธศักราช ๒๕๖๑

๑๒. ด้วยเดชานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ขอพระเดชพระคุณมีความสุขกาย
สุขใจ ปราศจากโรคภัย มีอายุยืนนานกว่าร้อยปี เผยแพร่พระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองตลอด
กาลนานเถิด

พระคันธสาราภิวังศ์

ประพันธ์ในนามคณะศิษย์

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสูตรต้นตปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคันธสाराภังค์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้ อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาภูทิกและจูฬภูทิกของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัมภีร์บทรวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยัคคะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิปัตร์เป็น “พระคันธสाराภังค์ เจติยัคคะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิปัตร์เป็น “พระคันธสाराภังค์ สาสนธ-ธรรมาจริยะ”

ตามหลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ท่านสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา จากมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี “กลิ้งนมกลิ้งเนย” เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และปกิณกรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรองจนตกผลึกแล้วนำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการการศึกษาของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)

วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภวานาพจน์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าขั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทโธมหาราชจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสाराภังค์ ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบาย

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสाराภังค์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษามหาพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธसारากว้างศ์ และขอประกาศ
ผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์

(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)

วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

คำอนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนิกอนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าไค้งอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมพันธ์ภาคัญญกถาเพียงตอนหนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อุปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งก่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึงพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช้เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งไฝ่ธรรม ไฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นิมิตติที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจ้างงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสหคศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสราภิงส์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสราภิงส์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป.อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำปรารภ

ผู้แปลได้แปลและอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยจัดพิมพ์เล่ม ๑ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ และเล่ม ๒ ในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อเป็นหนังสือประกอบหลักสูตรเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค พร้อมกับเป็นตำราเรียนวิสุทธิมรรคในเมืองไทยปัจจุบัน นอกจากนั้น ผู้ที่สนใจศึกษาพระอภิธรรมและวิธีเจริญสมณภาวนาพร้อมทั้งวิปัสสนาก็สมควรศึกษาคำราเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักอภิธรรมและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๓ นี้ ประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ตอน ต่อจากทั้งสองเล่มแรก ดังนี้ คือ

๘. อนุสสติกัมมัฏฐานนิตเทศ	คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน
๙. พรหมวิหารนิตเทศ	คำอธิบายพรหมวิหาร
๑๐. อารูปนิตเทศ	คำอธิบายอรูปฌาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย ที่ทยอยออกสู่บรรณพิภพตามลำดับนี้ จะมีทั้งหมด ๖ เล่ม ประกอบด้วยคำอธิบายหลักธรรมอย่างสมบูรณ์ โดยอาศัยข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา และตำราของโบราณาจารย์ชาวพม่าพม่าที่เรียกว่าวิสุทธิมรรคนิสสัย พร้อมทั้งวิสุทธิมรรคแปลพม่าของพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสีสาสนยิตดา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนมาร์ อีกทั้งมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งที่นำมาจากคัมภีร์สหทวิเสสทั้งฝ่ายบาลีและสันสกฤต หวังว่าจะมีประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านตามสมควร

อนึ่ง มีข้อสังเกตที่ท่านผู้อ่านควรทราบในการอ่านหนังสือเล่มนี้ คือ ข้อความในวงเล็บกลมที่ต่อท้ายคำบาลี เป็นคำแปลของคำบาลีที่อยู่ข้างหน้า ส่วนข้อความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นคำอธิบายของผู้แปลเอง ไม่มีในต้นฉบับบาลีเดิม เครื่องหมายวงเล็บกลมและ

วงเล็บเหลี่ยมดังกล่าวใช้ตามหลักสากลในการทำวิทยานิพนธ์ทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ ส่วนใหญ่คำอธิบายที่นำมากล่าวถึงเหล่านี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านผู้อ่านอาจตรวจสอบจากต้นฉบับวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ฉบับบาลี ตามเลขข้อที่ตรงกับเลขข้อในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายที่น่าเสนอมานี้

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ :-

พระมหาลือชา หิตมาโท (ป.ธ.๗)	ผู้ช่วยจัดอาร์ตเวิร์กและทำดรรชนี
พระมหาพิเชษฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙)	ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด
อ.นันทนา สันตติวุฒิ	ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด
คุณอุดมพร สิริสุทธิ	ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดและให้คำแนะนำ
	อันเป็นประโยชน์ในการแปล

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล อีกทั้งท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านมีสุขภาพดี มีอายุยืนนาน ได้ดวงตาเห็นธรรมอันไร้รูปปราศจากมลทินโดยพลัน

พระคันธसारากิจ

วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

ธันวาคม ๒๕๖๐

Website : bhavana-manjari.com

Email : sarabhivong@gmail.com

วจนารมโก

๑. สิทฺธิ์ สีสํ สมารทุธิ์ ชินจกุกํ จิรํ จาตุ	นโม พุทธาย สาทรํ อิทุธิ์ ผีตํ สุนิมมลํ.
๒. วิสุทุธิทายกํ พุทุธิ์ วิสุทุธิปาปกํ ธมมํ	มคฺคามคฺคสฺส โกวิทํ นเม สงฺฆํ วิสุทุธิขํ.
๓. พุทุธิโฆสสมณฺณเณน วิสุทุธิมคฺโค วิสุทุธิ-	พุทุธิกปฺปยสฺสสินา กามานํ สุทุธิยา กโต.
๔. สุตฺตุนตํมภิธมฺมณฺจ อุปการาย โส สตฺถ-	สฺสฺสจฺจ โอคยฺห วตฺตติ วาณียา สารเมสินํ.
๕. กามณฺจสฺส ปรีวตฺตา ตถาปฺยารุณิกานํ เต	ปฺปฺราตเนหิ สงฺขตา น โตเสนฺติ ยถิจฺฉิตํ.
๖. เตนายํภินวา พยาขยา ภูิกาทิมวลมฺพิตฺวา โปราณาเจรวาทมฺปิ	ลีนสารตฺถสฺสทนี มรฺมมนิสฺสยมฺปิ จ อหาเปนฺตี สมฺพุทฺธี.
๗. กโต เม ตรูปนฺตินํ หิตฺเตสินํ หิตตฺถาย	กฺลปฺตฺตาน นิสฺสโย สาสนสฺส จ วุทุธิยา.
๘. กุลลํ วา ยทิวากุลลํ อนุปญฺญาปทาตา'ยํ	วิภาชฺช ปสฺสตํ สตํ เหหิติ หิตมาวหํ.

คณธสาราภิวโส

พจนานมภ์

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารภไว้ดีจึงสำเร็จโดยพลัน
ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไร้มลทิน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด
พระธรรมที่ทำให้บรรลุความหมดจด และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้
ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นหยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูล
แก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้น
ไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยังไม่
กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำรานิสสัยพม่า ไม่สละ
ความเห็นของบูรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อันเหมาะสม
นี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ใช้ฉบับมหาจุฬายะ ทั้งหมดโดยอ้างอิงเล่ม/ข้อ/หน้าของพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถสืบค้นจากฉบับแปลไทยได้ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภษยะ อ้าง อรรถาธิบาย/ปาฐะ/สูตร คัมภีร์กาดันตระเป็นต้นอ้างอิงปริเฉท/สูตร คัมภีร์กัจจายณะและปทูปสัทธิเป็นต้นอ้างอิงปริเฉท/สูตร คัมภีร์อภิธานัปทปิฎกเป็นต้นอ้างอิงปริเฉท/คาถา อนึ่ง อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในหนังสือเล่มนี้ใช้ตามสัญลักษณ์อักษรย่อฉบับล่าสุด ซึ่งบัญญัติไว้ในหลักสูตรมหาบัณฑิตและคุฎฐบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก

(พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา = เล่ม/ข้อ/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาฬิ
วิ.ภิกขุณี.	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังคปาฬิ
วิ.ม.	วินัยปิฎก	มหาวคคปาฬิ
วิ.จุ.	วินัยปิฎก	จุฬาวคคปาฬิ
วิ.ป.	วินัยปิฎก	ปริวารวคคปาฬิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย	สีลขุททกปาฬิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาฬิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคคปาฬิ

ม.มู.	มชุณิมนิกาย	มูลปณณาสปาไล
ม.ม.	มชุณิมนิกาย	มชุณิมปณณาสปาไล
ม.อุ.	มชุณิมนิกาย	อุปริปณณาสปาไล
ส.ส.	สยุตุนิกาย	สคาถวคฺคปาไล
ส.นิ.	สยุตุนิกาย	นิทานวคฺคปาไล
ส.ข.	สยุตุนิกาย	ขนธวคฺคปาไล
ส.สพ.	สยุตุนิกาย	สพายตนวคฺคปาไล
ส.ม.	สยุตุนิกาย	มหาวคฺคปาไล
อง.เอกก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	เอกกนิปาต
อง.ทุก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	ทุกนิปาตปาไล
อง.ติก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	ติกนิปาตปาไล
อง.จตุกก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	จตุกกนิปาตปาไล
อง.ปมฺจก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	ปมฺจกนิปาตปาไล
อง.ฦก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	ฦกนิปาตปาไล
อง.สตฺตก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	สตฺตกนิปาตปาไล
อง.อฏฺฐก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตปาไล
อง.นวก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	นวกนิปาตปาไล
อง.ทสก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	ทสกนิปาตปาไล
อง.เอกาทสก.	องฺคฺคฺตฺตฺรนิกาย	เอกาทสกนิปาตปาไล
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาจปาไล
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทปาไล
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทานปาไล
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตกปาไล
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาตปาไล
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺตปาไล
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺตปาไล

ขุ.เถร.	ขุทุททกนิกาย	เถรคาถาปาติ
ขุ.เถรี.	ขุทุททกนิกาย	เถรีคาถาปาติ
ขุ.ชา.	ขุทุททกนิกาย	ชาตกปาติ
ขุ.ม.	ขุทุททกนิกาย	มหานิทุเทศปาติ
ขุ.จุ.	ขุทุททกนิกาย	จุพนินทุเทศปาติ
ขุ.ป.	ขุทุททกนิกาย	ปฐิสุมภิตามคฺคปาติ
ขุ.อป.	ขุทุททกนิกาย	อปทานปาติ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทุททกนิกาย	พุทฺธวํสปาติ
ขุ.จริยา.	ขุทุททกนิกาย	จริยาปิฎกปาติ

พระอภิธรรมปิฎก

อภ.สง.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงคฺคณีปาติ
อภ.วิ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภังคปาติ
อภ.ธา.	อภิธมฺมปิฎก	ธาตูกถาปาติ
อภ.ปุ.	อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคลปณฺณตฺติปาติ
อภ.ก.	อภิธมฺมปิฎก	กถาตถุปาติ
อภ.ย.	อภิธมฺมปิฎก	ยมกปาติ
อภ.ป.	อภิธมฺมปิฎก	ปญฺจานปาติ

ปกรณ์วิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ์
เปฏฺโง.	เปฏฺโงปเทสปกรณ์
มิลินฺท.	มิลินฺทปณฺหปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์
มหาवंส.	มหาवंสธารปกรณ์

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนุตปาสาทิกา	มหาวิภังคอฏฐกถา
วิ.ภิกขุณี.อ.	สมนุตปาสาทิกา	ภิกขุณีวิภังคอฏฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนุตปาสาทิกา	มหาวคคอฏฐกถา
วิ.จู.อ.	สมนุตปาสาทิกา	จูฬวคคอฏฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนุตปาสาทิกา	ปริวารวคคอฏฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	สีลขุทฺตวคคอฏฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	มหาวคคอฏฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	ปาฏิกขคคอฏฐกถา
ม.มุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	มูลปณฺณาสอฏฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	มชฺฌิมปณฺณาสอฏฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสุทฺถี	อุปริปณฺณาสอฏฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	สคาถวคคอฏฐกถา
สํ.นิ.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	นิทานวคคอฏฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	ขนฺธวคคอฏฐกถา
สํ.สพา.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	สพายตนวคคอฏฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปกาสินี	มหาวคคอฏฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย	มโนรธปุรณี	เอกกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย	มโนรธปุรณี	ทุกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย	มโนรธปุรณี	ติกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.จตุก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย	มโนรธปุรณี	จตุกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ปญจก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย	มโนรธปุรณี	ปญจกนิปาตอฏฐกถา
องฺ.ฉก.อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย	มโนรธปุรณี	ฉกนิปาตอฏฐกถา

อง.สตตก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย	มโนรธปุรณี	สตตกนิปาตอฏฺฐกถา
อง.อฏฺฐก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย	มโนรธปุรณี	อฏฺฐกนิปาตอฏฺฐกถา
อง.นวก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย	มโนรธปุรณี	นวกนิปาตอฏฺฐกถา
อง.ทสก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย	มโนรธปุรณี	ทสกนิปาตอฏฺฐกถา
อง.เอกาทสก.อ.	องคฺตตฺรนิกาย	มโนรธปุรณี	เอกาทสกนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.ข.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	ขุทฺทกปาจอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทอฏฺฐกถา	
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	วิมานวตฺถอฏฺฐกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถอฏฺฐกถา	
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกอฏฺฐกถา	
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	จุฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปกาสินี	ปฏฺฐิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	วิสุทฺตชนวิลาสินี	อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พทุธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธฺรตฺถวิลาสินี	พทุธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	จริยาปิฎกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภ.สง.อ.	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงคฺคินี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺค	สมฺโพทวิโนทนีอฏฺฐกถา

อภิ.ธ.อ.	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณ	ธาทุกถาอรรถกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณ	ปุคฺคลปณฺณตฺติอรรถกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณ	กถาตฺตอรรถกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณ	ยมกอรรถกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก	ปณจปกรณ	ปญฺจานอรรถกถา

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

มิลินท.อ.	มิลินทปณฺหอรรถกถา
สงฺคห	อภิธมฺมตถสงฺคห
ขุทฺท.	ขุทฺทสิกฺขา
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอรรถกถา
อภิ.วตาร	อภิธมฺมวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมุจฺจย จตุภาณวารอรรถกถา

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพทุธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมติ.ฎีกา	วิมติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตฺรณีปฺราณฎีกา
กงฺขา.อภิณฺวฎีกา	วินยตฺถมณฺชฺสา กงฺขาวิตฺรณีอภิณฺวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปฺราณฎีกา
ขุทฺท.อภิณฺวฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภิณฺวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาปฺราณฎีกา

ฎีกาพระสูตรตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สีลขทฺธคคฎีกา
ที.สี.อภิวนฎีกา	ทีฆนิกาย สารุวิลาสินี สีลขทฺธคคอภิวนฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ปาฎิกวคคฎีกา
ม.มฺ.ฎีกา	มชฺฌนิมิกาย ลีนตฺถปกาสนี มฺลปณฺณาสฎีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฌนิมิกาย ลีนตฺถปกาสนี มชฺฌนิมปณฺณาสฎีกา
ม.อุ.ฎีกา	มชฺฌนิมิกาย ลีนตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฎีกา
สํ.ส.ฎีกา	สํยุตฺตนิคาย ลีนตฺถปกาสนี สคาวคคฎีกา
สํ.นิ.ฎีกา	สํยุตฺตนิคาย ลีนตฺถปกาสนี นิทานวคคฎีกา
สํ.ข.ฎีกา	สํยุตฺตนิคาย ลีนตฺถปกาสนี ขทฺธคคฎีกา
สํ.สพ.ฎีกา	สํยุตฺตนิคาย ลีนตฺถปกาสนี สพายตทวคคฎีกา
สํ.ม.ฎีกา	สํยุตฺตนิคาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคคฎีกา
อง.เอกก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย เอกกนิปาตฎีกา
อง.ทก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย ทกนิปาตฎีกา
อง.ติก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย ติกนิปาตฎีกา
อง.จตุกก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย จตุกกนิปาตฎีกา
อง.ปณจก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย ปณจกนิปาตฎีกา
อง.นกก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย นกกนิปาตฎีกา
อง.สตตก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย สตตกนิปาตฎีกา
อง.อฏฺฐก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย อฏฺฐกนิปาตฎีกา
อง.นวก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย นวกนิปาตฎีกา
อง.ทสก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย ทสกนิปาตฎีกา
อง.เอกาทสก.ฎีกา	องคฺตฺตรนิคาย เอกาทสกนิปาตฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ธมฺมปทมหาฎีกา

ขุ.ธ.ฎีกา

ขุททกนิกาย ธัมมปทฎีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.มุลฎีกา

อภิธัมมปิฎก ธัมมสังคณีมุลฎีกา

อภิ.วิ.มุลฎีกา

อภิธัมมปิฎก วิภังคมุลฎีกา

อภิ.ปญจ.มุลฎีกา

อภิธัมมปิฎก ปญจปกรณมุลฎีกา

อภิ.สง.อนุฎีกา

อภิธัมมปิฎก ธัมมสังคณีอนุฎีกา

อภิ.วิ.อนุฎีกา

อภิธัมมปิฎก วิภังคอนุฎีกา

อภิ.ปญจ.อนุฎีกา

อภิธัมมปิฎก ปญจปกรณอนุฎีกา

ม.ฎีกา

มณิทีปฎีกา

มธ.ฎีกา

มธุสารถุทีปนีฎีกา

ฎีกาปกรณ์วิเสส

มิลินท.ฎีกา

มธุสารถุปกาสินี มิลินทปณหฎีกา

วิสุทฺธิ.มหาฎีกา

ปรมตถมถชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา

สงคห.ฎีกา

อภิธัมมตถสงคหฎีกา

วิภาวินี

อภิธัมมตถวิภาวินี

สงเขป.ฎีกา

สงเขปวณณนาฎีกา

มณิสาร.ฎีกา

มณิสารตถมถชูสาฎีกา

สงคห.ทีปนี

อภิธัมมตถสงคหทีปนี

วิภาวินี.โยชนา

อภิธัมมตถวิภาวินีฎีกาอตฺถโยชนา

ปรมตถ.ฎีกา

ปรมตถทีปนี อภิธัมมตถสงคหมหาฎีกา

ปริ.ฎีกา

ปริตตฎีกา

นม.ฎีกา

นมกการฎีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจ.	กจฺจายนพฺยากรณ
โมค.	โมคฺคัลลนพฺยากรณ
รูป.	ปทฺฐปสฺสฺสธิปกรณ
นิตฺติ.ปท.	สทฺทนิตฺติปกรณ ปทมาลา
นิตฺติ.ธาตุ.	สทฺทนิตฺติปกรณ ธาตุมาลา
นิตฺติ.สุตฺต.	สทฺทนิตฺติปกรณ สุตฺตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
อภิธาน.ภิกฺกา	อภิธานปฺปทีปิกาภิกฺกา
อภิธาน.สุจฺจิ	อภิธานปฺปทีปิกาสุจฺจิ
นินฺรุตฺติ.	นินฺรุตฺติทีปนี
วุตฺโต.	วุตฺโตทยจฺจนโทปกรณ
สุโพธา.	สุโพธาลงฺการ
คนฺธ.	คนฺธภกรณ
สทฺท.จินฺดา	สทฺทตฺถเกทจินฺดา
สมฺพนฺธ.	สมฺพนฺธจินฺดา
สทฺท.ชาลิณี	สทฺทสารตฺถชาลิณี

สารบัญ

คุณาภิตฤตติกา.....	[๑]
คำสรรเสริญเกียรติคุณ	[๓]
คำนิยม	[๕]
สัมภาวนาพจน์	[๗]
คำอนุโมทนา	[๙]
คำปรารภ	[๑๒]
วจนารมโม	[๑๔]
พจนารมภ์	[๑๕]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	[๑๖]
สารบัญ	[๒๕]

วิสุทธิมรรค

ปริจเจทที่ ๘

อนุสสติกัมมัฏฐานนิตเทส : คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน

๗. เรื่องมรณสติ	๑
วิธีนึกถึงความตาย ๘ อย่าง	๘
๑. โดยปรากฏเหมือนเพศฉมาต	๙
๒. โดยวิบัติจากสมบัติ	๑๒
๓. โดยนำมาเปรียบเทียบ	๑๘
๔. โดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก	๕๓
๕. โดยชีวิตมีกำลังน้อย	๕๔
๖. โดยไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]	๕๖

๗. โดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย]	๕๘
๘. โดยมีขณะเล็กน้อย	๖๓
อานิสงส์ของมรณสติ... ..	๖๕
ผลของการเจริญมรณสติ	๖๗
๘. เรื่องกายคตาสติ....	๖๙
วิธีแนะนำกรรมฐาน	๘๘
วิธีสาธยายด้วยวาจา	๙๐
วิธีสาธยายด้วยใจเป็นต้น	๙๕
วิธีกำหนดดูโดยสี่เป็นต้น	๙๖
วิธีฉลาดในการเรียนเอา	๙๗
วิธีฉลาดในการใส่ใจ	๙๙
๑. การใส่ใจตามลำดับ	๙๙
๒. การใส่ใจไม่เร็วนัก	๙๙
๓. การใส่ใจไม่ช้านัก.	๑๐๐
๔. การใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน.....	๑๐๐
๕. การใส่ใจโดยล่องพ้นบัญญัติ.....	๑๐๑
๖. การใส่ใจโดยปล่อยลำดับ	๑๐๑
๗. การใส่ใจโดยอัปปนา	๑๐๓
๘. การใส่ใจโดยพระสูตร ๓ บท	๑๐๓
อวิจิตตสูตร..... ..	๑๐๔
สีติภาวสูตร	๑๐๙
โพชฌังคโกสัลลสูตร	๑๑๐
วิธีเริ่มเจริญกรรมฐาน.	๑๑๒
วิธีทำปริกรรม	๑๑๓
วิธีกำหนดส่วนต่างๆ	๑๑๓

อานิสงส์ของเจริญกายคตาสติ	๑๖๖
๙. เรื่องอานาปานสติ	๑๖๙
หมวดสี่ ๔ กลุ่ม และวิธี ๑๖ ประการ	๑๖๙
หมวดสี่ที่ ๑ ตามวิธีกายานุปัสนา	๑๗๐
หมวดสี่ที่ ๒ ตามวิธีเวทนานุปัสนา	๑๗๑
หมวดสี่ที่ ๓ ตามวิธีจิตตานุปัสนา	๑๗๑
หมวดสี่ที่ ๔ ตามวิธีธัมมานุปัสนา	๑๗๑
คำขยายความพระบาลีคำถาม	๑๗๗
คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๑.	๑๗๗
คำอธิบาย สนฺโต เจว ปณีโต จ	๑๗๗
คำอธิบาย อเสจนโก	๑๗๘
คำอธิบาย ปาปเก เป็นต้น	๒๐๐
คำอธิบาย อธิ ภิกฺขเว เป็นต้น	๒๐๒
คำอธิบายที่ปักอันสมควร	๒๐๗
พระศาสดาเหมือนผู้ชำนาญดูพื้นที่	๒๐๙
คำอธิบายลักษณะป่า	๒๑๐
อิริยาบถที่สมควร.....	๒๑๑
ต้องมีสติกำหนดลมหายใจเข้าออก	๒๑๕
คำอธิบายอัสสาสะปัสสาสะ	๒๑๙
หายใจเข้าออกยาวด้วยลักษณะ ๙ ประการ	๒๒๔
คำอธิบาย สพฺพกายปฐิสฺสเวที	๒๓๓
ต้องพยายามเพื่อให้ญาณเกิด	๒๓๔
คำอธิบาย ปสฺสมุภยํ กายสงฺขารํ.....	๒๓๕
ลักษณะหยาบ ละเอียดย และสงบ	๒๓๗
ลมหยาบและละเอียดยเป็นชั้นๆ	๒๓๘

มติในมัชฌิมนิกาย...		๒๓๙
นัยทางวิปัสสนา.....		๒๓๙
ความเห็นของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค.....		๒๔๖
องค์ประกอบ ๕ อย่าง		๒๔๓
ผลของการเรียนองค์ประกอบ ๕ อย่าง		๒๔๓
วิธีใส่ใจปฏิบัติ ๘ อย่าง		๒๔๓
คำอธิบายวิธีใส่ใจกำหนดรู้		๒๔๔
คำอธิบายวิธีคณนา..		๒๔๔
คำอธิบายวิธีอนุพัณณา		๒๖๐
คำอธิบายวิธีฐปนา...		๒๖๑
อานาปานสติต่างจากกรรมฐานอื่น.....		๒๗๐
วิธีปฏิบัติเพื่อนำคืน		๒๗๐
นิมิตปรากฏต่างกัน..		๒๗๔
วิธีเจริญวิปัสสนา		๒๘๔
คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๒		๒๙๑
คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๓		๒๙๙
คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๔		๓๐๕
คำอธิบาย อนิจจานุปัสสี		๓๐๕
คำอธิบาย วิราคานุปัสสี นิโรธานุปัสสี		๓๐๗
คำอธิบาย ปฏินิสสัคคานุปัสสี		๓๐๙
สรุปความหมวดสี่ที่ ๑ ตามวิธีกายานุปัสสนา		๓๑๑
สรุปความหมวดสี่ที่ ๒ ตามวิธีเวทนานุปัสสนา...		๓๑๓
สรุปความหมวดสี่ที่ ๓ ตามวิธีจิตตานุปัสสนา...		๓๑๕
สรุปความหมวดสี่ที่ ๔ ตามวิธีธัมมานุปัสสนา ..		๓๑๖
อานิสงส์ของอานาปานสติ		๓๑๘

๑๐. เรื่องอุปสมานุสสติ			๓๒๗
คำอธิบายพระบาลี....			๓๒๘
อานิสงส์ของอุปสมานุสสติ			๓๓๕

ปริเฉทที่ ๙

พรหมวิหารนิตเทส : คำอธิบายพรหมวิหาร

๑. คำอธิบายเมตตาภาวนา			๓๓๗
ควรพิจารณาโทษของโทสะและอานิสงส์ของขันติ .			๓๓๗
ต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาก่อน			๓๔๐
ไม่ควรเจริญเมตตาแก่คน ๔ จำพวกเป็นลำดับแรก			๓๔๐
ไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน.....			๓๔๑
ห้ามเจริญเมตตาในคนตายโดยสิ้นเชิง			๓๔๒
ควรเจริญเมตตาแก่ตนเป็นลำดับแรก			๓๔๔
ความเห็นที่ขัดแย้ง.....			๓๕๑
คำแถลงแก้ความเห็นที่ขัดแย้ง			๓๕๓
ควรเจริญเมตตาแก่คนที่เคารพรัก.....			๓๕๔
ผู้ไม่มีคนคู่เวร			๓๕๕
๑. วิธีดับโทสะด้วยการเข้าเมตตาตามาน			๓๕๖
๒. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาพุทธโอวาท.....			๓๕๖
๓. วิธีดับโทสะด้วยการมองคนในแง่ดี.....			๓๖๐
๔. วิธีดับโทสะด้วยการสั่งสอนตนเอง			๓๖๓
๕. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณากรรมของตนและผู้อื่น			๓๖๖
๖. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาพุทธจริยาในปางก่อน			๓๖๗
๗. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาความสัมพันธ์ในสังสารวัฏ			๓๘๖
๘. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาอานิสงส์ของเมตตา			๓๘๗
๙. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาแยกธาตุ.....			๓๙๐

๑๐. วิธีดับโทสะด้วยการให้ปันสิ่งของ	๓๙๐
เจริญเมตตาถึงขั้นรวมเขต	๓๙๑
ลักษณะของการรวมเขต	๓๙๒
การรวมเขตเทียบเท่าปฏิกาคณิมิต	๓๙๔
เจริญเมตตาบรรลุปฐมฌาน	๓๙๔
เมตตากรรมฐานบรรลุลถึงฌานชั้นไหน	๓๙๔
คำอธิบายศัพท์บาลี.....	๓๙๖
วิธีการแผ่เมตตา ๓ ประเภท	๔๐๑
คำอธิบายบุคคลทั่วไปไม่เจาะจง ๕ จำพวก.....	๔๐๙
เมตตา ๕๒๘.....	๔๑๖
อานิสงส์ของเมตตา ๑๑ ประการ	๔๓๑
เมตตาปริตร.....	๔๔๔
 ๒. คำอธิบายกรุณาภาวนา.	๔๕๗
ห้ามเจริญกรุณาในคน ๕ จำพวกเป็นลำดับแรก...	๔๕๗
คนที่ควรเจริญกรุณาเป็นลำดับแรก	๔๕๘
คนที่ควรเจริญกรุณาไปถึงเป็นลำดับที่ ๒.....	๔๕๙
ควรเจริญกรุณาแก่คนที่เคารพรักเป็นต้น	๔๖๑
บรรลุลอุปปนา.....	๔๖๑
ความเห็นอีกอย่างหนึ่ง.๔	๔๖๒
การแผ่กรุณาหลากหลายและอานิสงส์ของกรุณา...	๔๖๒
 ๓. คำอธิบายมูทิตาภาวนา	๔๖๓
ห้ามเจริญมูทิตาในบุคคล ๓ จำพวกเป็นลำดับแรก	๔๖๓
คนที่ควรเจริญมูทิตาไปถึงเป็นลำดับแรก	๔๖๓
เจริญมูทิตาในคนที่เคารพรักผู้ตักยอก	๔๖๔
บรรลุลอุปปนา.....	๔๖๔

การแผ่มุกิตาหลากหลายและอานิสงส์ของมุกิตา ..	๔๖๕
๔. คำอธิบายอุเบกขาภาวนา	๔๖๗
เจริญอุเบกขาในคนที่เคารพรักเป็นต้น.....	๔๖๘
อุเบกขาจตุตถฌานมีเหตุจำกัด	๔๖๘
ปกิณณกถา : เรื่องเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔	๔๖๙
๑. ความหมายของพรหมวิหาร ๔	๔๖๙
๒. ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔	๔๗๖
๓. ประโยชน์ของพรหมวิหาร ๔	๔๗๘
๔. ปฏิบัติของพรหมวิหาร ๔	๔๘๐
๕. เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของพรหมวิหาร ๔	๔๘๕
๖. อารมณ์ของพรหมวิหาร ๔	๔๘๕
๗. อุเบกขาเป็นผลเกิดจากพรหมวิหาร ๓ อย่างแรก	๔๘๙
๘. เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร	๔๙๐
๙. เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่าง.....	๔๙๔
๑๐. เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔	๔๙๔
๑๑. เหตุที่เรียกว่าอัปปมัญญา	๔๙๕
๑๒. ฌานที่ได้บรรลุด้วยพรหมวิหาร.....	๔๙๖
๑๓. เสนอความเห็นขัดแย้ง	๔๙๖
๑๔. แกล้งแก้ความเห็นขัดแย้ง	๔๙๗
๑๕. คำอธิบายพระพุทธรพจน์	๔๙๘
๑๖. อานุภาพพิเศษของพรหมวิหารแต่ละอย่าง ..	๕๐๗
๑๗. เมตตามีสุภาวิโมกข์เป็นผลสูงสุด	๕๐๘
๑๘. กรุณามีอาภาสานัญญาตนสมบัติเป็นผลสูงสุด	๕๐๙
๑๙. มุกิตามีวิญญานัญญาตนสมบัติเป็นผลสูงสุด	๕๐๙
๒๐. อุเบกขามีอาภิณัญญาตนสมบัติเป็นผลสูงสุด	๕๐๙

๒๑. อัปมัญญาทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงบริบูรณ์	๕๑๐

ปริเฉทที่ ๑๐

อารูปปนิทเทศ : คำอธิบายอรูปฌาน

๑. คำอธิบายอาภาสอันญายตนฌาน.....	๕๑๙
ผู้เพียรปฏิบัติล่วงพ้นกสิณรูป	๕๒๗
การเห็นโทษของกสิณรูป	๕๒๘
วิธีเพิกกสิณ.....	๕๒๙
คำอธิบาย สพฺพโส (โดยสิ้นเชิง).....	๕๓๐
คำอธิบายสัญญาในรูปฌาน	๕๓๑
คำอธิบายการล่วง....	๕๓๓
คำอธิบายการดับปฏิกขสัญญา	๕๓๕
คำอธิบายการไม่ใส่ใจหนัตตสัญญา	๕๓๗
สรุปความในการล่วงรูปสัญญาเป็นต้น	๕๓๙
คำอธิบายอากาศไม่มีที่สุด	๕๔๐
คำอธิบายอาภาสอันญายตนะ	๕๔๑
คำอธิบาย อุปสมฺปชฺช วิหริติ	๕๔๓
๒. คำอธิบายวิญญาณ์ญายตนฌาน	๕๔๕
คำอธิบายวิญญาณ์อันไม่มีที่สุด	๕๔๗
คำอธิบายวิญญาณ์ญายตนะ ๕	๕๔๘
๓. คำอธิบายอาภิจัญญายตนฌาน	๕๕๑
คำอธิบาย ไม่มีอะไร	๕๕๓
คำอธิบายอาภิจัญญายตนะ	๕๕๕
๔. คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน.....	๕๕๗
เรื่องสามเณรใช้น้ำมันทาบาตร	๕๖๖

เรื่องน้ำในหนทาง.....		๕๖๙
ปกิณณกถา : เรื่องเบ็ดเตล็ดในรูปมาน ๔		๕๗๑
อุปมาเหมือนพื้นปราสาทและผ้า		๕๗๒

ภาคผนวก

อารักขกรรมฐาน ๔		๕๗๗
การเจริญพุทธานุสสติ....		๕๗๘
การเจริญเมตตานุสสติ...		๕๘๐
การเจริญอสุภานุสสติ		๕๘๑
การเจริญมรณานุสสติ....		๕๘๓
คําลงท้าย		๕๘๔
ชัยมงคลภายใน		๕๘๘
วันทั้ง ๗ กับพระพุทธรเจ้า		๕๙๑
วันสำคัญทางศาสนากับพระพุทธรเจ้า		๕๙๔
วันสำคัญ ๕ วันทางศาสนา		๕๙๗
ดรรชนี		๕๙๙
บรรณานุกรม		๖๐๕
ประวัติและผลงานพระคันธสาราภิวังศ์		๖๐๙
รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์		๖๑๓

เวลาตณฺเฐ ปฏฺฐโรรุตฺตํคมาลา
นาสํ วชฺชนฺติ สตตํ สลิลาลยสฺส
นาสํ ตถา สมุပ္ปนฺติ นรामรณํ
ปาณานิ ทารุณตเร มรโณทมิหิ.

เตลภฺภาหคาคา ๑๔

“กระแสน้ำลูกใหญ่ที่รวดเร็ว ย่อมสลายไปที่ริมฝั่งแห่งสาครอยู่เสมอ ฉันใด
ชีวิตของมนุษย์และเทวดาย่อมสิ้นไปในสาครแห่งมรณะอันทารุณยิ่งกว่า ฉะนั้น”

ปริเฉทที่ ๘

อนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทศ : คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน

๗. เรื่องมรณสติ

[๑๖๗] บัดนี้ ถึงลำดับแสดงการเจริญมรณสติต่อจากเทวตานุสสตินี้

ในเรื่องนั้น คำว่า มรณะ (ความตาย) คือ ความขาดสูญของชีวิตินทรีย์ที่เนื่องในภพหนึ่ง

ชีวิตินทรีย์ คือ สภาวะอุปถัมภ์รูปนามที่เกิดร่วมกันให้ดำรงอยู่ได้ และเป็นใหญ่ในการคุ้มครองรักษารูปนามเหล่านั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. นามชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตินทรีย์เจตสิก ทำหน้าที่อุปถัมภ์สัมปยุตตธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกันให้ดำเนินต่อไป นับเข้าในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวง

๒. รูปชีวิตินทรีย์ คือ ชีวีตรูป จัดเป็นพลังงานอย่างหนึ่งทำหน้าที่อุปถัมภ์รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) ให้คงอยู่ต่อไป

นามชีวิตินทรีย์เปรียบเสมือนกลไกที่ควบคุมรักษานามธรรมทั้งหมดอยู่เสมอ แม้ว่านามธรรมจะเกิดขึ้นแล้วดับไปตามลักษณะของสังขตธรรมก็ย่อมเกิดขึ้นได้อีกในโอกาสต่อไปด้วยอำนาจของนามชีวิตินทรีย์นี้ ดังข้อความว่า

"ที่จริงแล้วกระแสจิตแม้จะดับไปซ้ำแล้วซ้ำเล่าก็ยังคงชีพอู่ชี้อยู่ได้ด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นั้น และย่อมเกิดขึ้นเป็นไปเรื่อยมาจนกระทั่งถึงชั้นปรินิพพาน (การดับขั้นนี้) เพราะกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่องพิเศษเช่นนั้นย่อมไม่มีในสภาวะปราศจากใจครองซึ่งไม่มีชีวิตินทรีย์"^๑

^๑ ปรมตถ.ฎีกา ๒/๘๔

ส่วนรูปธรรมก็มีกลไกควบคุมให้มีการเกิดขึ้นต่อไปได้อีกเช่นกัน กลไกที่ควบคุมรูปธรรมทั้งหมดเป็นรูปละเอียดชนิดหนึ่งเรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์ หรือชีวิตรูป

ชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างนี้เหมือนน้ำในสระที่หล่อเลี้ยงต้นบัวไว้หลังจากที่เมล็ดพันธุ์เปื้อยผุดง โดยทำหน้าที่รักษารูปนามให้ดำรงอยู่ต่อไปตั้งแต่อุปาทนขณะจนถึงจิตินขณะก่อนจะถึงภังคขณะของรูปนามนั้นๆ กล่าวคือ น้ำในสระหล่อเลี้ยงบัวในขณะที่มีน้ำและบัว ฉะนั้นชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างนี้ก็รักษารูปนามในขณะที่รูปนามและชีวิตินทรีย์ที่เกิดร่วมกันยังปรากฏอยู่ ไม่อาจรักษาในภังคขณะหลังจากรูปนามดังกล่าวดับสูญไป เพราะไม่มีอยู่จริง ฉะนั้น ข้อนี้ยังเปรียบเหมือนน้ำมันหรือเกลียวไส้ที่กำลังหมดไปไม่อาจทำให้เปลวไฟคงอยู่ได้^๒

เมื่อชีวิตินทรีย์ทำหน้าที่รักษารูปนามที่กำลังเกิดขึ้นเช่นนี้ ก็อาจมีคำถามว่า อะไรรักษาวิตินทรีย์อีกทอดหนึ่ง มีคำตอบว่า คนพายเรือที่นำเรือไปถึงฝั่งก็นับว่าได้นำตนเองไปถึงฝั่งอีกด้วย เพราะตนกับเรือเนื่องอยู่ด้วยกัน ฉะนั้น แม้ชีวิตินทรีย์ทำหน้าที่รักษารูปนามก็นับว่ารักษาดตนเองอีกด้วย เพราะเนื่องด้วยรูปนามเหล่านั้น ฉะนั้น

ในชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างนี้ นามชีวิตินทรีย์ไม่อาจถูกทำลายได้ด้วยศาสตราเป็นต้น แต่รูปชีวิตินทรีย์เป็นสิ่งที่ถูกทำลายได้ เมื่อรูปชีวิตินทรีย์ถูกทำลาย นามชีวิตินทรีย์ก็ขาดสูญไปด้วย เพราะชีวิตินทรีย์ทั้งสองดำรงอยู่เนื่องกัน นอกจากนั้น รูปชีวิตินทรีย์ที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่อาจถูกทำลายได้ เพราะไม่มีอยู่จริง แต่รูปชีวิตินทรีย์ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้นจึงถูกทำลายได้ และเมื่อรูปชีวิตินทรีย์ถูกทำลายจนขาดสูญไม่เกิดอีก ย่อมทำให้รูปที่เกิดจากกรรมในภพนั้นไม่อาจเกิดขึ้นอีกต่อไป ความตายจึงบังเกิดขึ้นด้วยการขาดสูญของรูปชีวิตินทรีย์ดังกล่าว^๓

คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงลักษณะเป็นต้นของชีวิตินทรีย์ทั้งสองอย่างเหล่านี้ว่า

สมปยุตตานํ ฐมนานํ อนุपालนลักขณํ ชีวิตินทฺริยํ, เตสํ ปวตฺตน-
รสํ, เตสํเยว จปนปจฺจุปฺภวณํ, ยาปยิตพฺพฐมมปทฺถวณํ.^๔

“[นาม]ชีวิตินทรีย์ :-

๑. มีลักษณะรักษาสัมปยุตตธรรม

๒

อภิ.สง.อ. ๑/๑/๑๗๓

๓

วิ.มหา.อ. ๑/๑๗๒/๔๗๕, สารตถ.ฎีกา ๒/๑๗๒/๓๐๘

๔

อภิ.สง.อ. ๑/๑/๑๗๓

๒. มีหน้าที่ยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไป [ตั้งแต่อุปปาทขณะจนก่อน
จะถึงกังคขณะ]

๓. มีการดำรงธรรมเหล่านั้นไว้เป็นอาการปรากฏ

๔. มีสัมปยุตตธรรมที่ควรดูแลรักษา [ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]
เป็นเหตุไถ่

สหชรูปปริบาลนลฺกขณํ ชีวิตินฺทริยํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสเมว จปน-
ปจฺจุปฺปจฺจํ, ยาปยิตพฺพญฺตปฏฺจจํ.^๕

“[รูป]ชีวิตินทริย :-

๑. มีลักษณะ คือ การรักษากรมชรูปที่เกิดร่วมกัน [ในกลาป
เดียวกัน]

๒. มีหน้าที่ยังรูปเหล่านั้นให้เป็นไป [ตั้งแต่อุปปาทขณะจนก่อนจะ
ถึงกังคขณะ]

๓. มีการดำรงรูปเหล่านั้น [ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นอาการ
ปรากฏ

๔. มีมหาภูตรูป [ที่เป็นกรรมชรูปอยู่ในกลาปเดียวกัน] ที่เสมอกัน
เป็นเหตุไถ่

ความตายในเรื่องมรณสตินี้มิได้หมายถึงมรณะทั้ง ๓ เหล่านั้น [เพราะไม่มีมาก
ไม่ปรากฏชัดเจน และไม่เป็นที่ตั้งของสังเวช] มรณะดังกล่าวคือ

๑. สมุจฺเจทมรณะ (มรณะคือการตัดขาด) คือ ความขาดสูญแห่งวิญญู-
ทุกข์ของพระอรหันต์

๒. ขณิกมรณะ (มรณะเนื่องด้วยกังคขณะ) คือ ความแตกดับในทุกขณะ
(กังคขณะ) ของสังขาร (รูปนาม)

๓. สัมมุติมรณะ (มรณะตามสมมุติบัญญัติ) พบในคำว่า รุกฺโข มโต (ต้นไม้

^๕ วิสุทธิ. ๑/๔๓๙/๘๖

ตาย), โลหํ มตํ (โลหะตาย) เป็นต้น

อนึ่ง มรณะที่ประสงค์เอามี ๒ ประการ [เพราะเป็นอารมณ์ของสติ] ดังนี้

๑. กาลมรณะ (ความตายเมื่อถึงคราว) มีด้วยการหมดบุญ หมดอายุขัย หรือ หมดทั้งสองอย่าง กล่าวคือ

ก. ความตายด้วยการหมดบุญ คือ ความตายในขณะที่เกิดเหตุมีอาหาร เป็นต้นอันก่อให้เกิดกระแสรูปที่มีชีวิตยังบริบูรณ์อยู่ เพราะกรรม[เดิม]อันก่อให้เกิดปฏิสนธิให้ผลหมดสิ้นแล้ว

ข. ความตายด้วยการหมดอายุขัย คือ ความตายด้วยการหมดอายุเหมือนกำหนดเพียงร้อยปีของคนทุกวันนี้ เพราะไม่มีคติ (ภพ) กาลเวลา และอาหารเป็นต้นที่บริบูรณ์

๒. อกาลมรณะ (ความตายเมื่อยังไม่ถึงคราว) มีได้ด้วย[อุปัจเจก]กรรมที่ตัดรอนกรรม[เดิม] ดังนี้

ก. ความตายของผู้ที่ถูกตัดกระแสรูปนามด้วยกรรมที่ทำให้เคลื่อนจากภพที่เกิดในขณะนั้นทันที เหมือนความตายของทุสสีมารและพระเจ้ากลาพู เป็นต้น

ข. ความตายของผู้ขาดกระแสรูปนามด้วยความพยายาม[ของตนหรือผู้อื่น]มีการใช้อาวุธเป็นต้นด้วยอำนาจกรรมเก่า (ปาณาติบาต)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า คติกาลาหาราติสมปตฺติยา (คติ กาลเวลา และอาหารเป็นต้นที่บริบูรณ์) หมายถึง อุตฺ (อุณฺหภูมิ) อสุจิ และเลือด เป็นต้น^๖

คติที่บริบูรณ์ เช่น ภพของเทวดาที่มีกำหนดอายุแน่นอนตามภพภูมินั้นๆ เช่น เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกามีอายุ ๕๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นดาวดึงส์มีอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นต้น

กาลเวลาที่บริบูรณ์ เช่น สมัยต้นกับที่มีกำหนดอายุแน่นอนโดยมีอายุ ๑ แสนปี

อาหารที่บริบูรณ์ เช่น อาหารของชาวอุตตรกุรุทวีปที่มีสารอาหารมาก ทำให้มีกำหนดอายุแน่นอนโดยมีอายุ ๑ พันปี

^๖ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๖๘/๓๔๓

ตามหลักพระอภิธรรม คติคือภพของเทวดาเป็นต้นที่มีอายุชั้ยแน่นอน, กาลเวลาของคนในสมัยต้นกับที่คนมีอายุยืนแน่นอน, อุปธิ (ร่างกาย, สุขภาพที่แข็งแรง) และปโยคะ คือความเพียรและปัญญาในการเป็นอยู่ให้มีสุขภาพดี ทั้งหมดนี้เป็นเหตุให้กรรมเก่าส่งผลได้เต็มที่จนหมดอายุชั้ย ที่จริงแล้วกรรมเก่าอาจส่งผลได้เมื่อมีคติเป็นต้นบริบูรณ์ ถ้าคติเป็นต้นไม่บริบูรณ์ แม้กรรมเก่ายังมีกำลังอยู่ก็ไม่อาจส่งผลให้ได้ ดังข้อความว่า

กาโล'ปริปิโยคานั

คติยา จ ยถารหั

สมฺปตฺติญจ วิปตฺติญจ

กมฺม'มาคมฺม ปจฺจติ'^๗

“กรรมส่งผลอาศัยความบริบูรณ์หรือความบกพร่องของกาลเวลา
อุปธิ (ร่างกาย) ปโยคะ (ความเพียรและปัญญา) และคติตามสมควร”

ทูลีमारเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตี ได้เข้าสิงเด็กแล้วใช้ก้อนหินขว้างใส่พระวิรุทธะผู้เป็นอัครสาวกที่เดินบิณฑบาตตามหลังพระพุทธเจ้ากุสั่นระ ทำให้พระเถระศีรษะแตกเลือดไหล บาปนั้นทำให้ทูลีमारจู้จากความเป็นเทวดาแล้วตกนรกอเวจีทันที เรื่องนี้พบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มารตักขณียสูตร^๘

พระเจ้ากลาพูเป็นกษัตริย์ในเมืองพาราณสี วันหนึ่งเมาสุราไปเที่ยวอุทยาน ได้พบกับพระโฬิสัตว์ที่สวดยพระชาติเป็นฤๅษีนามว่า ชันดิวาที (ผู้มีลัทธิว่าด้วยความอดทน) จึงรับสั่งให้เพชรฆาตใช้แสหัวยมีหนามเขี่ยนตีฤๅษีสองพันครั้งเพื่อทดสอบว่าท่านอดทนจริงหรือไม่ หลังจากนั้นได้รับสั่งให้ตัดมือ เท้า หู และจมูกของท่าน ในที่สุดใช้พระบาทกระแทบอกของฤๅษีแล้วเดินออกจากอุทยาน ด้วยผลของกรรมนั้นพระองค์ได้ถูกรรณีสืบตกนรกอเวจีในทันทีในขณะที่เดินลับตาฤๅษี ส่วนฤๅษีได้มรณภาพในวันนั้นนั่นเอง เรื่องนี้พบในขุททกนิกาย ชันดิวาทีชาดก^๙

อาทิ ศัพทในคำว่า ทูลีमारกลาพูราชาทินิ (ทูลีमारและพระเจ้ากลาพูเป็นต้น) หมายถึง นันทกัยักษ์ และนันทมาณพ เป็นต้น^{๑๐}

นันทกัยักษ์เป็นยักษ์ที่ใช้ตะบองทุบตีศีรษะของท่านพระสารีบุตรในขณะที่เข้านิโรธ-

^๗ มณ.มณฺชฺสาฎีกา ๒/๘๙/๗๒

^๙ ขุ.ชา. ๒๗/๔๙-๕๒/๑๐๒-๓, ขุ.ชา.อ. ๔/๔๙-๕๒/๒๔๐-๕

^๘ ม.ม. ๑๒/๕๑๒/๔๕๕

^{๑๐} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๖๗/๓๔๓

สมาบัติ จึงถูกธรณีสูบตกนรกอเวจีทันที เรื่องนี้พบในคัมภีร์มิลินทปัญหา^{๑๑}

นันทมาณพได้ประทุษร้ายนางอุบลวันณาเถรี จึงถูกธรณีสูบตกนรกอเวจีทันทีเช่นเดียวกัน เรื่องนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท^{๑๒}

มรณะทั้งหมดนั้น [คือ กาลมรณะ อกาลมรณะ ความตายด้วยการหมดบุญ หมดอายุขัย หรือหมดทั้งสองอย่าง และความตายด้วยความพยายามของตนหรือผู้อื่น] ถูกรวมไว้ด้วยความขาดสูญของชีวิตินทรีย์ดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น คำว่า มรณสติ จึงเป็นการระลึกถึงมรณะคือความขาดสูญของชีวิตินทรีย์

[๑๖๘] ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญมรณสตินั้น ควรไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่แล้ว ใส่ใจอย่างถูกวิธีว่า

- ก. มรณํ ภวิสฺสตี (มรณะจักมี)
- ข. ชีวิตินฺทริยํ อุปฺปจฺฉิขฺชิสฺสตี (ชีวิตินทรีย์จักขาด)
- ค. มรณํ มรณํ (ความตายๆ)

โยนิโสมนสิการ แปลตามศัพท์ว่า การใส่ใจโดยแยบคาย คือ การใส่ใจอย่างถูกวิธีในที่นี้หมายถึงการใส่ใจที่ประกอบด้วยสติปัญญาและความสลัดใจในกรณีตรงกันข้าม โยนิโสมนสิการ คือ การใส่ใจอย่างผิดวิธีโดยไม่ประกอบด้วยสติปัญญาและความสลัดใจดังกล่าวดังข้อความว่า

โยนิโสตี อุปาเยน. มนสิกาโรติ มรณารมฺมโณ มนสิกาโร.^{๑๓}

“คำว่า โยนิโส (โดยแยบคาย) หมายความว่า ตามวิธี[อันสมควร]

คำว่า มนสิกาโร (การใส่ใจ) คือ การใส่ใจที่มีความตายเป็นอารมณ์”

^{๑๑} มิลินท. ๑๑๔

^{๑๒} ขุ.ธ.อ. ๑/๖๘/๓๖๕

^{๑๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๖๘/๓๔๓

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

ก. ความโศกเศร้ามักเกิดขึ้นแก่ผู้ใส่ใจผิดวิธีเมื่อระลึกความตายของคนรัก
สนิทสนม ดุจมารดาผู้บังเกิดเกล้าระลึกถึงความตายของบุตรรัก

ข. ความชอบใจมักเกิดขึ้นเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่ไม่พอใจ ดุจคน
คู่เวรระลึกถึงความตายของคนคู่เวร

ค. ความสลัดใจมักไม่เกิดขึ้นเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่เป็นกลาง (คน
ไม่เกี่ยวข้องกับทน) เหมือนสัปเหร่อเห็นศพคนตาย

ฅ. ความหวาดกลัวมักเกิดขึ้นในเวลารลึกถึงความตายของตน ดุจคนขลาด
เห็นเพชรฆาตเงื้อมดาบขึ้น

ทั้งหมดนั้นมักเกิดขึ้นแก่ผู้ปราศจากสติปัญญาและความสลัดใจ ดังนั้น ผู้เพียร
ปฏิบัติเห็นหมู่สัตว์ที่ถูกฆ่าหรือตายเองในป่าและสุสานเป็นต้นนั้นๆ แล้ว ควรพิจารณาความ
ตายของบุคคลที่ตายไปซึ่งตนเคยพบเห็นสมบัติ ประกอบสติปัญญาและความสลัดใจ แล้ว
เจริญมนสิการตามวิธีว่า มรณํ ภวิสฺสตี (ความตายจักมี) เป็นต้น เพราะผู้ที่เจริญมนสิการ
เช่นนี้ชื่อว่าเจริญมนสิการอย่างถูกวิธี ความหมายคือ ทำให้ดำเนินไปตามวิธี[อันสมควร]
ผลที่ได้รับคือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติบางท่าน[ผู้มีอินทรีย์แก่กล้ามีปัญญามาก]เจริญมนสิการ
อย่างนี้ นิเวรณํย่อมสงบ สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่นกรรมฐานบรรลุอุปปาจาร-
สมาธิ

คำว่า ตเทตํ สพุพฺปิ (ทั้งหมดนั้น) หมายความว่า การเกิดความเศร้าโศกและความ
ชอบใจ การไม่เกิดความสลัดใจ และการเกิดความหวาดกลัว ย่อมมีได้แก่ผู้ปราศจากสติปัญญา
และความสลัดใจ ที่จริงแล้วผู้ที่ระลึกถึงถ้อยคำของบัณฑิตทั้งหลายว่า “ขึ้นชื่อว่าความตายนี้
มิได้แน่นอนแก่บุคคลผู้เกิดแล้ว” ย่อมเกิดความสลัดใจในความตายนั้น และเป็นผู้มีปัญญา
พิจารณา ความเศร้าโศกเป็นต้นที่เกิดขึ้นเพราะความตายของคนรักสนิทสนม ย่อมไม่ได้โอกาส
เกิดขึ้น^{๑๔}

^{๑๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๖๘/๓๔๓

คำว่า ตเทตฺ ตตฺตบฺเป็น ตํ (นั่น) + เอตํ (นี้) สนามหลวงบาลีไทยบัญญัติให้แปลตามศัพท์ว่า “นั่นนั่น” โดยแปลทั้ง ต และ เอต ศัพท์ แต่ตามหลักภาษาบาลี ในบทสรพนาม ๒ บทที่ประกอบร่วมกัน บทหน้าเป็นหลักสำคัญที่ต้องแปล ส่วนบทหลังเป็นเพียงวจนาลังการคือเครื่องประดับคำให้สละสลวย ไม่มีความหมายตามศัพท์แต่อย่างใด ดังข้อความว่า

สฺวายนฺติ เอตฺถ โสติ อตฺถปทํ. อายนฺติ วจนาลงฺกาโร. เตนหา
โปราณา “ทวิสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานนฺติ.”^{๑๕}

“ในคำว่า สฺวายนฺติ นี้ คำว่า โส เป็นบทแสดงความหมาย คำว่า อัย เป็นเครื่องประดับคำ ฉะนั้นโบราณจารย์จึงกล่าวว่า ทวิสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ (ในสรพนาม ๒ บท บทหน้าเท่านั้นเป็นหลักสำคัญ)”

ตตฺถ ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมุนฺตํ อานนฺทํ. เอตสฺสทโท หิ ปทาลงฺการ-
มตฺตํ. อยฺยฺหิ สทฺทปฺกติ, ยทิตํ ทวิสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺสเวย อตฺถ-
ปทตา.^{๑๖}

“ในพากย์นั้น คำว่า ตเมนนฺติ แปลว่า ท่านพระอานนทนั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรพนาม สองศัพท์เป็นบทแสดงเนื้อความนี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์”

ตํ ปเนตฺนฺติ เอตฺถ เอตสฺสทโท วจนาลงฺกาโร ทวิสุ สพฺพนาเมสุ
ปุพฺพปทสฺสเวย เยภฺยฺเยน ปธานตฺตา.^{๑๗}

“เอต ศัพท์ในคำว่า ตํ ปเนตฺ นี้เป็นเครื่องประดับคำ เพราะสรพนาม ต้นเท่านั้นมักเป็นประธานโดยมากในสรพนามทั้ง ๒ ศัพท์”

วิธีนี้ถึงความตาย ๘ อย่าง

[๑๖๙] ถ้าผู้ปฏิบัติไม่อาจบรรลุอุปะการสมาธิตามวิธีนี้ ฟังมันระลึกถึงความตายตามลักษณะ ๘ ประการเหล่านี้ คือ :-

^{๑๕} มณ.มณฺชฺสาฎีกา ๑/๒/๒๖๘

^{๑๖} ที.สี.อภิณหฎีกา ๑/๑/๘๓

^{๑๗} ปาจิตฺ.โยชนา ๖๑

๑. ปรากฏเหมือนเพชฌฆาต
๒. เลื่อมจากสมบัติ
๓. นำมาเปรียบเทียบ
๔. เป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก
๕. ชีวิตมีกำลังน้อย
๖. ไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]
๗. มีกำหนดเวลา[อายุขัย]
๘. มีขณะเล็กน้อย

๑. ปรากฏเหมือนเพชฌฆาต

ในเรื่องนั้น คำว่า วัฏฏะปัจจุปัจจุจันโต หมายความว่า ผู้ปฏิบัติควรระลึกโดยปรากฏเหมือนเพชฌฆาต ความหมายคือ ควรระลึกว่าแม้ความตายก็ปรากฏเหมือนเพชฌฆาตที่คิดจะตัดศีรษะผู้นี้แล้ววัดแกว่งดาบอยู่ที่คอ เพราะความตายมาพร้อมกับความเกิดและบั้นทอนชีวิต

อุปมาเหมือนดอกเห็ดตูมผุดขึ้นต้นเอาฝุ่นติดหัวขึ้นมา ฉันทิ เหล่าสัตว์ก็พาความแก่และความตายมาเกิดด้วย ฉันทิ โดยแท้จริงแล้ว ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นถึงความแก่ถัดจากเกิดขึ้นแล้วแตกดับไปพร้อมกับสัมปยุตตขันธ (ขันธที่ประกอบรวมกับจิตคือเจตสิก) เปรียบดังศิลาตกจากยอดเขาแตกกระจายไป โดยประการดังนี้ ความตายในทุกขณะ[ของรูปนาม]มาพร้อมกับความเกิดก่อน แม้ความตาย[คือความขาดสูญของชีวิตินทรีย์]ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ก็มาพร้อมกับความเกิด เพราะสัตว์ที่เกิดแล้วต้องตายแน่นอน

ด้วยเหตุนี้ เหล่าสัตว์นี้จึงเดินบ่ายหน้าสู่ความตาย มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่งตั้งแต่เวลาที่เกิดมา เปรียบดังดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นแล้วก็โคจรบ่ายหน้าสู่อัสดง มิได้กลับมาหาที่ๆ ไปถึงแม้สักน้อยหนึ่ง หรือเปรียบเหมือนแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขามีกะแผลเชี่ยว มักพัดเอาสิ่งพอกที่พัดไปได้ ย่อมไหลไปท่าเดียว มิได้หวนกลับแม้สักน้อยหนึ่ง ดัง

พระพุทธดำรัสว่า

ยเมกรตฺติ ปจฺมํ

คพฺเภ วสฺติ มาณโว

อปฺภุจฺจิตฺว โส ยาทิ

ส คจฺฉํ น นินฺนตฺตติ.^{๑๙}

“สัตว์อยู่ในครรภ์ครั้งแรกในราตรีหนึ่ง ย่อมบ่ายหน้าไปสู่ความตาย]ตั้งแต่ราตรีนั้น เขาย่อมดำเนินไปไม่หวนกลับ[แม้เพียงขณะหนึ่ง]”

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๙} กล่าวว่า “เหล่าสัตว์ถือปฏิสนธิในราตรีโดยมาก จึงตรัส รตฺติ ศัพท์ไว้” แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๐) กล่าวว่า คำอธิบายข้างต้นไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะเหล่าสัตว์ที่เสียชีวิตในเวลากลางวันก็มีจำนวนมาก และต้องถือปฏิสนธิทันทีหลังจากเสียชีวิตแล้ว ที่จริงการประกอบใช้ รตฺติ ศัพท์ในเรื่องนี้ น่าจะเป็นเพราะว่า ชาวมคธมุ่งกล่าวถึงเวลากลางคืนเป็นหลัก ดังคำว่า ที่มฺรตฺตํ (ตลอดราตรีอันยาวนาน), รตฺตญฺญ (ผู้รู้ราตรีนาน) เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อสัตว์นั้นบ่ายหน้าไปอยู่อย่างนี้ ความตายย่อมใกล้เข้ามา[เรื่อย ๆ] ประดุจ

:-

- ก. แม่น้ำน้อยเหือดแห้งไปเพราะถูกแดดเผาในฤดูร้อน
- ข. ผลไม้ที่มีน้ำแห้งอาไปธาตุขี้มชาบตามขั้วแต่เช้า ร่วงหล่นไป
- ค. ภาชนะดินที่ถูกทุบด้วยก้อน แดกไป
- ฌ. หยาดน้ำค้างต้องแสงอาทิตย์ เหือดแห้งไป

ดังพระพุทธดำรัสว่า

อจฺยณฺติ อโหฺรตฺตา

ชีวิตมฺปรุชฺฌติ

อายุ ชียติ มจฺจํ

กุนฺนทีนํ โอทกํ.^{๒๐}

“ทิวาราตร่วงไป ชีวิตพลอยดับไปด้วย อายุของสัตว์ย่อมสิ้นไป เหมือนน้ำของแม่น้ำน้อยแห้งไป[ในฤดูคิมหันต์]”

^{๑๙} พุ.ชา. ๒๗/๓๖๓/๓๗๕

^{๑๙} วิสุทธิ. ๑/๑๖๙/๓๔๕

^{๒๐} ส.ส. ๑๕/๑๔๖/๑๓๑

คำว่า กุณนที ประกอบรูปศัพท์มาจาก ขุทฺท ศัพท์ + นที ศัพท์ แปลง ขุทฺท ศัพท์ เป็น กุณ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๗๔๓) ว่า นทียํ ขุทฺทสฺส กุณ (แปลง ขุทฺท เป็น กุณ ในเพราะ นที ศัพท์) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขุทฺทา จ सा न्ति जाति कुनन्ती = แม่น้ำน้อย ชื่อว่า กุณนที (วิเสสน-
บุรพพทกรรมธารยสมาส)

ผลานมิว ปกฺกานํ

ปาโต ปตโต ภัย

เอวํ ชาตาน มจฺจานํ

นิจฺจํ มรณโต ภัย.^{๒๑}

“เหล่าสัตว์ที่เกิดมาแล้วกลัวตายแน่นอน เหมือนเจ้าของผลไม้
กลัวผลไม้สุกหล่นในยามเช้า”

ข้อความว่า “หล่น” หมายความว่า เจ้าของผลไม้ที่อยู่ใต้ต้นไม้แล้วต้องการขวนขวาย
ในการเด็ด กลัวผลไม้สุกหล่น อีกอย่างหนึ่ง เจ้าของผลไม้ที่เข้าไปใต้ต้นไม้ กลัวผลไม้สุกหล่น
[จากข้างบน]^{๒๒}

ยถาปิ กุมฺภการสฺส

กตํ มตฺตติกาชนํ

ขุทฺทกณฺจ มหนฺตณฺจ

ยํ ปกฺกํ ยณฺจ อามกํ

สพฺพํ เกทนปริยนฺตํ

อวํ มจฺจาน ชีวิตฺ.^{๒๓}

“ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำ ทั้งเล็ก ใหญ่ เผลแล้ว หรือยังมีได้เผล
ทุกอย่างล้วนมีความแตกเป็นที่สุด ฉันใด ชีวิตของเหล่าสัตว์ก็ฉันนั้น”

อุสุสาโววํ ตินฺนคฺคฺมฺหิ

สุริยคฺคฺมํ ปติ

เอวมายุ มนุสฺसानํ

มา มํ อมฺม นินารย.^{๒๔}

^{๒๑} ขุ.สุ. ๒๕/๕๘๒/๔๕

^{๒๔} ขุ.ชา. ๒๗/๗๙/๒๔๘

^{๒๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๖๙/๓๔๕

^{๒๓} ขุ.สุ. ๒๕/๕๘๓/๔๕๑

“ชีวิตของเหล่าสัตว์สันนิก เหมือนหยาดน้ำค้างที่ยอดหญ้าแห้งไป
ในยามอรุโณทัย หม่อมแม่ พระองค์อย่าทรงห้ามหม่อมฉันเลย”

คำว่า สุริยคุคมณํ ปติ แปลว่า “ในยามอาทิตย์อุทัย” โดย ปติ ศัพท์มีความหมายว่า ลกฺขณ (เครื่องสังเกต) และบทว่า สุริยคุคมณํ ก็ลงทฤติยาวิภัตติในอรรถสัตตมิตัวอำนาจของกัมมปวจนียะ (ศัพท์แสดงกิริยา) คือ ปติ ศัพท์ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๖) ว่า กุวลี ทฺฤติยา จณฺฐิณมตฺถ (ลงทฤติยาวิภัตติในอรรถของจณฺฐิวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังคำว่า รุกฺขมนุ วิชฺโชตเต จนฺโท (พระจันทร์ส่องแสงที่ต้นไม้) ในพระบาลีมีอีกตัวอย่างหนึ่งว่า

ตโต รตฺยา วิวसानะ

สุริยสุคุคมณํ ปติ

ทิพฺพา ภกฺขา ปาตุภเวยฺยํ

จณฺฐิเมตํ วรํ วเร.^{๒๕}

“ต่อจากนั้น เมื่อราตรีสว่างแล้ว ดวงอาทิตย์อุทัยแล้ว ขอให้อาหาร
ทิพย์พึงปรากฏ นี่เป็นพรประการที่ ๖”

ความตายมาพร้อมกับความเกิดเหมือนเพชรฆาตเงือดดาบ ย่อมคร่าเอาชีวิต
เหมือนเพชรฆาตกวัดแกว่งดาบอยู่ที่คอ ไม่ถอยกลับโดยมิได้ปล่อยไปอย่างนี้ ดังนั้น แม้
ความตายจึงชื่อว่าปรากฏดังเพชรฆาตเงือดดาบ เพราะมาพร้อมกับความเกิดและบั่นทอน
ชีวิต

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรระลึกความตายโดยปรากฏเหมือนเพชรฆาต
(๑)

๒. เสื่อมจากสมบัติ

[๑๗๐] คำว่า สมฺปตฺติวิปตฺติโต (โดยเสื่อมจากสมบัติ) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าสมบัติ
ในโลกนี้คงามอยู่ได้ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ แต่ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ล่วงพ้นความวิบัติ
ดำรงอยู่ได้หาไม่มี ดังจะเห็นได้ว่า :-

^{๒๕} พุ.ชา. ๒๘/๒๒๙๘/๔๔๘

สกล เมทินี ฤตฺวา

ทตฺวา โกฏิสฺสํ สุขี

อหฺมามลคมตฺตสฺส

อนฺเต อีสฺสรตฺ คโต.

“แม้พระเจ้าอโศกมหาราชผู้อยู่สุขสบายยิ่ง ทรงครอบครองสากล
ปฐพี พระราชทานทรัพย์ร้อยโกฏิ ในบั้นปลายได้ครอบครองเพียง
มะขามป้อมครึ่งผล”

คำว่า สุขี (ผู้อยู่สุขสบายยิ่ง) ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุข (ความสุข) + อี ปัจจัยใน
อัสสัถิตัตถิตีซึ่งมีความหมายว่า “มี” อนึ่ง อี ปัจจัยนี้แสดงอติสยัตตะ คือ ความหมายว่า ยิ่ง
ดังข้อความว่า

สุขีติ ทิพฺพสฺสทิสฺสํ โภเคหิ อาธิปเตยฺเยน จ สุขสมฺมุคฺติ.^{๒๖}

“คำว่า สุขี (ผู้อยู่สุขสบายยิ่ง) หมายความว่า ผู้เพียบพร้อมด้วย
ความสุขในสมบัติที่เสมอด้วยทิพยสมบัติและความเป็นใหญ่”

อี ปัจจัยที่ลงท้าย สุข ศัพท์เป็นตัตถิตีปัจจัยที่ลงในความหมายว่า อสฺสตุติ (มีอยู่
แก่บุคคลนั้น) บทที่ลง อี หรือ มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นในอัสสัถิตัตถิตีมักแสดงความหมายแฝง
อย่างอื่นมีความมากเป็นต้นอีกด้วย ดังนั้น คำว่า สุขี จึงมีความหมายว่า “ผู้อยู่สุขสบายยิ่ง”
ดังข้อความว่า

ปหฺนฺเต จ ปสฺสํสาโย

นินฺทายํ จาติสายน

นิจฺจโยเค จ สํสฺสคฺเค

โหนฺติเม มนฺตุอาทโย.^{๒๗}

“มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย,
การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย และการระคนกัน”

คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์กาคิกาซึ่งปวิวรรตเป็นบาลีตามศัพท์ว่า

^{๒๖} วิชาญ.มหาฎีกา ๑/๑๗๐/๓๔๖

^{๒๗} โฆ.ปณจิกา ๔/๗๘

ภุมนินทาปัสสาสุ	นิจโยเคตีสายเน
สัสสะเคตฺติวิวจนํ	ภวนฺติ มนฺตฺวาทโย. ^{๒๘}
[ภุมนินทาปรัศฺสาสุ	นิตฺยโยเคตีสายเน
สัสสะเคตฺติวิชฺชาเย	ภวนฺติ มตฺตฺวาทเย.]

“มนฺตฺว ปัจจยเป็นตันย่อมลง เมื่อต้องการกล่าวถึงอัสสติดัตตทิตใน
อรรถว่า มาก, การดำหนิ, การชมเชย, การประกอบเป็นนิตย, ความยิ่ง
และการระคนกัน”

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

๑. ปหฺต (มาก) เช่น โคมา (ผู้มีโค), ธนฺวา (ผู้มีทรัพย์), รุกฺขฺวา (สถานที่มี
ต้นไม้)
๒. ปัสสา (การชมเชย) เช่น ชาติมา (ผู้มีตระกูล), คุณฺวา (ผู้มีคุณธรรม) รุปี,
รูปฺวา (ผู้มีรูปงาม), สิริมา (ผู้มีสิริ), อายสฺมา (ผู้มีอายุ)
๓. นินฺทา (การดำหนิ) เช่น วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว), วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก,
คนพูดมาก), ปาปี (ผู้มีบาป), กุฏฺฐิ (ผู้มีโรคเรื้อน)
๔. อติสายน (ความยิ่ง) เช่น อุทรวตี กณฺณฺวา (หญิงผู้มีท้อง), พุทฺธิมา (ผู้มี
ความรู้), วณฺณฺวา (ผู้มีผิวพรรณ, ผู้มีผิวงาม), ปณฺณฺวา (ผู้มีปัญญา)
๕. นิจโยค (การประกอบเป็นนิตย) เช่น ชิริโน รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง), สติมา
(ผู้มีสติ), สิลฺวา (ผู้มีศีล), อิสฺสุกึ (ผู้มีคามริษยา), มจฺฉรี (ผู้มีความตระหนี่)
๖. สัสสะค (การระคนกัน) เช่น ทณฺที (ผู้มีไม้เท้า), หลฺหิตฺติมา (ยาที่มีขมมัน,
ยาขมมันผสมกับยาอื่นๆ)

เตเนว เทพพนฺธเณ	ปญฺณมฺหิ ขยมาคเต
มรณํภิมฺโข โสปี	อโสโก โสกมาคโต.

“เมื่อท้าวเธอทรงสิ้นบุญแล้ว แม้ทรงพระนามว่าอโสโก ก็ป่วย
พระพักตร์สู่ความตายด้วยร่างกายนั้น ถึงความโศกเศร้าแล้ว”

^{๒๘} กาศิกา ๕/๒/๙๔

พระเจ้าอโศกมหาราชได้เสวยราชสมบัติ ๓๗ ปี ทรงเกิดความโทมัสที่ไม่อาจเสวย
มะขามป้อมได้ในเวลาป่วยหนักใกล้จะเสียชีวิต เมื่อสวรรคตแล้วจึงไปเกิดเป็นงูเหลือม ต่อมา
พระอรหันต์ทราบว่าเป็นองค์ไปเกิดในทุคติภูมิ จึงไปเตือนสติให้พระองค์ระลึกถึงบุญกุศล
มากมายที่ได้สั่งสมไว้ งูเหลือมได้เสียชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ ต่อมาในราวศตวรรษที่ ๔
พระองค์ได้มาเกิดเป็นกุลบุตรในประเทศลังกาพร้อมกับอดีตพระเจ้าทวานัมปิยติสสะผู้เป็น
พระสหาย ทั้งสองได้ออกบวชตั้งแต่เป็นสามเณรน้อยและบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ อีกทั้ง
ได้ปรินิพพานในเวลาใกล้เคียงกันอีกด้วย

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีโรคทั้งหมดมีความเจ็บป่วยเป็นที่สุด ความเป็นหนุ่ม
ทั้งหมดมีความแก่เป็นที่สุด ชีวิตทั้งหมดมีความตายเป็นที่สุด ชาวโลกทั้งหมดถูกชาติ
ติดตาม ชราไล่ตาม พยาธิครอบงำ มรณะย่ำยี ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยถาปี เสลา วิปฺลา

นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา

สมนฺตา อนฺุปรียะยฺ

นิปฺโปเณตา จตุทฺติสา.^{๒๙}

“ภูเขาสองใหญ่เสียดฟ้า กลิ้งมาบดขยี้[ทุกสิ่ง]จากทิศทั้ง ๔ รอบ
ด้าน ฉันทใด”

เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ

อริวตฺตุนฺติ ปาณินิ

ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส

สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส

น กิณฺจิ ปริวชฺเชติ

สพฺพเมวาภิมทฺติ.^{๓๐}

“ความแก่และความตายก็ฉันทนั้น ย่อมครอบงำเหล่าสัตว์ทั้งกษัตริย์
พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาล และคนเทชยะ ไม่เว้นใครๆ ย่อม
ย่ำยีไปทั่ว”

^{๒๙} ส.ส. ๑๕/๑๓๖/๑๒๒

^{๓๐} ส.ส. ๑๕/๑๓๖/๑๒๒

น ตตฺถ หตฺถินํ ภูมि

น รณํ น ปตฺติยา

น จาปี มนตฺยทุเณ

สกุภา เชตฺถํ ฐเนน วา.^{๓๑}

“ณ ที่นั้น ไม่มีชัยภูมิของพลช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า และ
ไม่มีใครเอาชนะได้ด้วยมณฑุยุทธ์ การติดสินบน และอื่นๆ”

กองทัพในสมัยก่อนแบ่งออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. รณานิกะ (พลรถ) มีรถ ๓ คันและทหารเฝ้ารถ ๔ นายในรถแต่ละคัน

๒. หัตถานิกะ (พลช้าง) มีช้าง ๓ เชือก และทหารเฝ้าช้าง ๑๒ นายในช้าง
แต่ละเชือก

๓. หยานิกะ (พลม้า) มีม้า ๓ ตัว และทหารเฝ้าม้า ๓ นายในม้าแต่ละตัว

๔. ปัตตานิกะ (พลเดินเท้า) มีทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ

ดังข้อความว่า

หตฺถิ ทฺวาทสโปโส ติ-

ปุริโส ตฺรโค รโถ

จตุโปโสติ เอเตน

ลกฺขณฺณามนฺตโต.

หตฺถานิกํ หยานิกํ

รณานิกํ ตโย ตโย

คชาทโย สสตุถา ตุ

ปตฺตานิกํ จตุชฺชนา.^{๓๒}

“ช้างเป็นต้นอย่างละสามๆ ชื่อว่า หัตถานิกะ หยานิกะ และ
รณานิกะ โดยส่วนต่ำสุดด้วยลักษณะนี้ว่า ช้างหนึ่งเชือกมีทหาร ๑๒ นาย
(พลช้าง) ม้าหนึ่งตัวมีทหาร ๓ นาย (พลม้า) รถหนึ่งคันมีทหาร ๔ นาย
(พลรถ) ส่วนทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ ชื่อว่า ปัตตานิกะ (พลเดินเท้า)

รโถ นาม จตุปุริสปริวโร. ตาทิสํ รถตฺตยํ รณานิกํ นาม. หตฺถิ
ปน ทฺวาทสปุริสปริวโร โหติ. ตาทิสํ หตฺถิตตฺตยํ หตฺถานิกํ นาม. อสฺโส
ติปุริสปริวโร. ตาทิสํ หยตฺตยํ หยานิกํ นาม. สายุธา จตุตาโร ปุริสา
ปทานิกํ นาม.^{๓๓}

^{๓๑} อภิธาน. ๒/๓๘๒-๘๓

^{๓๒} อภิธาน. ๒/๓๘๒-๘๓

^{๓๓} สุปฺพา.อภิวินยฺกิกา ๔/๒๘๒

“รถที่มีทหาร ๔ นายชื่อว่า รถ รถ ๓ คันเช่นนั้นชื่อว่า รถานิกะ (พลรถ) ส่วนช้างมีทหาร ๑๒ นายเป็นบริวาร ช้าง ๓ เชือกเช่นนั้นชื่อว่า หัตถานิกะ (พลช้าง) ม้ามีบุรุษ ๓ นายเป็นบริวาร ม้า ๓ เชือกเช่นนั้นชื่อว่า หยานิกะ (พลม้า) ทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ ชื่อว่า ปทานิกะ (พลเดินเท้า)”

คำว่า ธเนน (การให้ทรัพย์, การติดสินบน) ในบาทคาถาที่ ๓ มีศัพท์เดิมมาจาก ธนทานเนน ลบ ทาน ศัพท์หลังเพราะเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลัง ดังคำว่า รูปสส ภโว รูปิ (ภพของรูปพรหม, รูปภพ ชื่อว่า รูป) ตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธนสส ทานํ ธนํ = การให้ทรัพย์ ชื่อว่า ธนะ (อุตตรโลปสมาส)

วา ศัพท์ในคำว่า ธเนน วา แปลว่า “และอื่นๆ” โดย วา ศัพท์มีอรรถว่า อวุตต-วิกัปปะนะ หรืออวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรง ซึ่งในที่นี้คือการเกลี้ยกล่อม (สาม) และการพุดยุงให้แตกแยก (เภท) ดังข้อความว่า

วา-สทโท อวุตตวิกัปปะนตฺเถ. เตเน สามํ เภทญจ สงฺคณฺหาติ.^{๓๔}

“วา ศัพท์มีอรรถรวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้[โดยตรง] จึงรวบรวมการเกลี้ยกล่อมและการพุดยุงให้แตกแยก”

อุบายที่เป็นเหตุชนะศัตรูของพระราชาในสมัยก่อน มี ๔ ประการ คือ

๑. เภทะ การยุงให้แตกแยก คือ พุดยุงฝ่ายศัตรูที่สามัคคีกันให้แตกแยก เพื่อบั่นทอนกำลัง เหมือนพระเจ้าอชาตศัตรูส่งวัสสการะพราหมณ์ไปทำลายความสามัคคีของเจ้าวัชชีแล้วจึงบุกยึดเมืองวัชชีในภายหลัง

๒. ทัณเฑาะ การสู้รบ คือ ต่อต้านการรุกรานของฝ่ายศัตรู หรือปฏิบัติการรุกรานฝ่ายศัตรู

๓. สามะ การเกลี้ยกล่อม คือ พุดจาหว่านล้อมให้ศัตรูยอมจำนนหรือมาเป็นพันธมิตรโดยไม่ต้องสู้รบ

^{๓๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๐/๓๔๖

๔. ทานะ การติดสินบน คือ ใช้ทรัพย์ติดสินบนศัตรูให้กลายเป็นมิตรหรือเพื่อซื้อข่าวของฝ่ายศัตรู

ดังข้อความว่า

เภโท ทณฺโท สามทานา- นยุปายา จตุโร อิเม.^{๓๕}

“อุบายที่เป็นเหตุชนะศัตรู มี ๔ ประการ คือ เภทะ (การพุดยุยงให้แตกแยก) ทณฺทะ (การสู้รบ) สามะ (การเกลี้ยกล่อม) และทานะ (การติดสินบน)”

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติกำหนดว่าสมบัติคือชีวิตมีวิบัติคือความตายเป็นที่สุด พึงหมั่นระลึกรั้งถึงความตายโดยวิบัติจากสมบัติ (๒)

๓. นำมาเปรียบเทียบ

[๑๗๑] คำว่า อุปสัหรณโต (โดยนำมาเปรียบเทียบ) หมายความว่า โดยนำมาเปรียบเทียบตนกับคนอื่น[ที่เสียชีวิตแล้ว] ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรหมั่นระลึกรั้งถึงความตายโดยนำมาเปรียบเทียบด้วยลักษณะ ๗ อย่างคือ

- (๑) ความเป็นผู้มียศยิ่งใหญ่
- (๒) ความเป็นผู้มีบุญมาก
- (๓) ความเป็นผู้มีกำลังมาก
- (๔) ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก
- (๕) ความเป็นผู้มีปัญญามาก
- (๖) ความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า
- (๗) ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

(๑) ความเป็นผู้มียศยิ่งใหญ่

ถามว่า : พึงเปรียบเทียบอย่างไร

ตอบว่า : พึงเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าความตายนี้ตกไปไม่หวาดหวั่นใน
ท่านผู้มียศยิ่งใหญ่ มีบริวารมาก มีทรัพย์สินพาหนะพร้อม แม้กระทั่งท้าวมหาสมมต
พระเจ้ามณฑล พระเจ้ามหาสุทนต์ พระเจ้าทัฬหะ และพระเจ้านิมิ เหตุไฉนเล่าจักไม่
ดำเนินไปในตัวเรา

มหายสา ราชวรา

มหาสมมตอาทโย

เตปิ มจจุลล์ ปตตะ

มาทิสสุ กถาว กา.

“พระราชผู้ประเสริฐมีท้าวมหาสมมตเป็นต้น เป็นผู้มียศยิ่งใหญ่
แม้ท่านเหล่านั้นยังถึงอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปใยใน
สามัญชนเช่นเรา”

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มียศยิ่งใหญ่เป็นอันดับ

แรก

(๒) ความเป็นผู้มีบุญมาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีบุญมากอย่างนี้ว่า

โชติโก ชฎิล อุกุโค

เมณฑโก อถ ปุณณโก

เอเต จญเญ จ เย โลเก

มหาปัญณาติ วิสสุตา

สพเพ มรณมาปนา

มาทิสสุ กถาว กา.

“เศรษฐีเหล่านี้คือ โชติกะ ชฎิละ อุกุคะ เมณฑกะ ปุณณกะ และ
เศรษฐีอื่นมีอนาถปิณฑิกะและธัญญะเป็นต้นที่เลื่องลือว่าเป็นผู้มีบุญ
มากในโลก ทั้งหมดมาถึงความตายแล้ว จะป่วยกล่าวไปใยในสามัญชน

เช่นเรา”

(๓) ความเป็นผู้มีกำลังมาก

ถามว่า : ฟังหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : ฟังหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีกำลังมากอย่างนี้ว่า

वासुเทโว พลเทโว

ภิมเสน โย ญิณฺโณ

จानุโร โย มหามลฺโล

อนตฺกสฺส วสํ คตา.

“[ผู้มีกำลังมาก คือ] พระवासุเทพ พระพลเทพ พระภิมเสน พระยุธิณฺโณ และยอดนักมวยปล้ำชื่อจานุระ ก็ไปสู่อำนาจแห่งความตาย”

พระพลเทพและพระภิมเสนเป็นราชบุตรองค์ที่ ๑ และที่ ๒ ในราชบุตร ๑๐ พระองค์ของพระนางเทวคัมภีระ พระพลเทพได้ฆ่ายอดนักมวยปล้ำชื่อจานุระที่กล่าวถึงในคานา นี้ เรื่องนี้พบในอรรถกถาของทสกนิบาต สมตฺตนิบาต แต่ชื่อว่าจานุระในที่นี้มีรูปเป็นจานุระในคัมภีร์อรรถกถาชาดกดังกล่าว ต่อมาราชบุตรเหล่านั้นได้ยึดเมืองจากพระเจ้าอาของตนแล้วรบพุ่งขยายอาณาจักร ในที่สุดได้สิ้นชีพลงด้วยการต่อสู้กันเองบ้าง ถูกศัตรูทำร้ายบ้าง^{๓๖}

ในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตชื่อมหาภารตยุทธ์ พบชื่อภิมเสน ๓ แห่ง คือ

๑. พระภิมเสนและพระยุธิณฺโณ เป็นราชบุตรของพระเจ้าปณฺฑิตซึ่งมีโอรส ๕ พระองค์ คือ อัชชุนะ นกุละ ภิมเสน โยญิณฺโณ และสหเทพ มีเรื่องเล่าในคัมภีร์อรรถกถาของปัญณาสนิบาต กุณฺดาลชาดก^{๓๗} ว่า เจ้าชายทั้งห้าพระองค์เรียนศิลปะจากเมืองตักกสิลาแล้วเดินทางกลับได้พบกับพระนางกัณหาธิดาของพระเจ้าพาราณสีและทั้งห้าพระองค์ได้อภิเษกสมรสร่วมกับพระนาง ต่อมาเกิดความสลดใจที่พระนางออกอุบายให้พี่น้องฆ่ากันเองโดยหลอกว่าจะให้ครองเมืองต่อจากพระราชบิดา ทั้งหมดจึงออกบวชเจริญกุศลในป่า ในเรื่องดังกล่าวไม่มีข้อความที่กล่าวว่าราชบุตรเหล่านั้นเป็นผู้มีกำลังมาก

^{๓๖}

พ.ช.อ. ๕/๑๖๕/๔๖๖

^{๓๗}

พ.ช.อ. ๗/๒๙๕/๓๒๘

๒. ภิเษนเป็นช่างหูก เขาไม่ใช่กษัตริย์หรือผู้มีกำลังมาก แต่เป็นคนซื่อฉลาด กลัวตาย พบในคัมภีร์อรรถกถาของเอกกนิบาต ภิเษนชาตก^{๓๘}

๓. พระภิเษนผู้เป็นโอรสของพระเจ้าปณทุที่มีพระราชโอรส ๕ พระองค์ คือ ยุธิฐฐิละ (เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าธรรม) ภิเษ (เกิดจากพระนางกุนตี ด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าลม) อัชชุนะ (เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวงพระอินทร์) นกุละ (เกิดจากพระนางมัทรีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าอัสวี) และสหเทพ (เกิดจากพระนาง มัทรีด้วยการบวงสรวงเทพเจ้าอัสวี) เจ้าชายทั้งห้าพระองค์นั้นเป็นผู้กล้าหาญที่มีกำลังมาก ทั้งห้าพระองค์ได้สมรสกับพระนางกัณหาธิดาของพระเจ้าทรุบท ที่จริงแล้วพระนางกัณหา ได้อภิเษกสมรสกับพระอัชชุนะพระองค์เดียว แต่พระอัชชุนะได้ทรงอนุญาตให้พระนางเป็น ชายาของพี่น้องทั้งหมดตามธรรมเนียมของตระกูล

ในเรื่องนี้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒) แสดงความเห็นว่ พระภิเษนใน วรรณกรรมสันสกฤตน่าจะเป็นอีกพระนามหนึ่งของพระภิเษนนะ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

ในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤตชื่อมหาภารตยุทธ์ พบชื่อยุธิฐฐิละ ๔ แห่ง คือ

๑. เจ้าชายยุธิฐฐิละผู้เป็นโอรสของพระเจ้าสัพพัตตะไนนครัมมะ พบใน ยุธิญยชาตก^{๓๙}

๒. พระเจ้าไกรพิยะพระนามว่าธัญจนะ ผู้ประสูติในตระกูลยุธิฐฐิละ พบในธุม- การิชาตก^{๔๐}

๓. เจ้าชายยุธิฐฐิละผู้เป็นโอรสของพระเจ้าปณทุ พบในคัมภีร์อรรถกถาของ ปัณณาสนิบาต กุณาลชาตก^{๔๑}

๔. เจ้าชายยุธิฐฐิละผู้เป็นโอรสของพระเจ้าปณทุ เกิดจากพระนางกุนตีด้วยการ บวงสรวงเทพเจ้าธรรม พบในมหาภารตยุทธ์

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๔๖) กล่าวว่า พระยุธิฐฐิละที่กล่าวถึงในคาถา นี้ควรเป็นพระยุธิฐฐิละโอรสของพระเจ้าปณทุที่ประสูติจากพระนางกุนตีด้วยการบวงสรวง เทพเจ้าธรรมตามที่ปรากฏในวรรณกรรมสันสกฤต พระองค์เป็นกษัตริย์ครองเมืองหัตติปุระ

^{๓๘} ขุ.ชา.อ. ๒/๘๐/๑๕๗

^{๓๙} ขุ.ชา. ๒๗/๗๓-๘๓/๒๔๗-๔๘, ขุ.ชา.อ. ๖/๗๓-๘๓/๓๙-๔๔

^{๔๐} ขุ.ชา. ๒๗/๑๒๘-๓๔/๑๗๘-๗๙, ขุ.ชา.อ. ๖/๑๒๘-๓๔/๑๙๙-๒๐๒

^{๔๑} ขุ.ชา.อ. ๗/๒๙๕/๓๒๘

ได้ทำการรบฟุ้งกับพระเจ้าอาชื่อพระเจ้าธรรฐ เป็นที่เลื่องลือว่าเป็นผู้กล้าหาญที่มีกำลังมาก แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวว่า

ยฺยญฺฐิลลํ ธมฺมปุตฺโต^{๔๒}

“พระยฺยญฺฐิลละ เป็นบุตรของเทพเจ้าธรรม”

แม้พระยฺยญฺฐิลละจะเป็นโอรสของพระเจ้าปณฺฑุ ก็อาจกล่าวโดยอ้อมว่าเป็นบุตรของเทพเจ้าธรรม เพราะเกิดจากการประพัตติพรหมจรรย์แล้วบวบสรวงเทพเจ้าธรรมตามคำวิงวอนของพระนางกุนตี

ข้อความว่า “จํานฺระบุเป็นยอตนักมวยปล้ำ” หมายถึง จํานฺระบุที่ถูกกษัตริย์ส่งไปต่อสู้กับพระพลเทพแล้วถูกฆ่าตาย แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวว่า

“จํานฺระบุ เป็นผู้ที่พระพลเทพทำการชกมวยปล้ำแล้วฆ่าตาย”^{๔๓}

เอวํ ฅามพฺลฺลเปตา

อิติ โลกมฺหิ วิสสุตา

เอเตปิ มรณํ ยาตา

มาทิสฺเสสุ กถาว กา.

“แม้ท่านเหล่านั้นที่ปรากฏในโลกว่าเป็นผู้มีกำลังมากอย่างนี้ ก็ถึงความตาย จะป่วยกล่าวไปใยในสามัญชนเช่นเรา”

(๔) ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า

ปาทงคฺคฺชกมตฺเตน

เวชยนฺตํมกมฺปิย

โย นามิทฺธิมตํ เสฏฺโฐ

ทฺตฺติโย อคฺคสาวโก.

“พระอัครสาวกที่ ๒ ผู้เลิศกว่าท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ใช้เพียง

^{๔๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

^{๔๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

หัวแม่เท้าเขย่าปราสาทเวชยันต์ให้สั่นไหว”

โสปี มจจุมฺข โฆริ

มิโค สีหมฺข วิย

ปวิฏฺโจ สห อิทฺธิ

มาทิสฺสุ กถาว กา.

“แม้ท่านก็ยังเข้าสู่ประตูแห่งความตายอันน่าสะพรึงกลัวพร้อมด้วย
ฤทธิ์ เสมือนมฤคเข้าสู่ปากราชสีห์ จะป่วยกล่าวไปใยในสามัญชนเช่น
เรา”

(๕) ความเป็นผู้มีปัญญามาก

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างนี้ว่า

โลกนาถ จเปตฺวาน

เย จญฺเฆ อตฺถิ ปาณินโน

ปญฺณาย สาริปฺตฺตสฺส

กลํ นาคฺชนฺติ โสฬสึ.

“ปัญญาของเหล่าสัตว์ที่มีอยู่ในโลก]นอกจากพระโลกนาถ ไม่ถึง
เสี้ยวที่ ๑๖ ของท่านพระสารีบุตร”

กลา ศัพท์มีความหมายว่า “เสี้ยวที่ ๑๖” ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานปิฎก^{๔๔}
ว่า กลา โสฬสโม ภาโค (เสี้ยวที่ ๑๖ ชื่อว่า กลา) ดังนั้น คำว่า โสฬสึ กลํ จึงหมายถึงเสี้ยว
ที่ ๑๖ ซึ่งคุณเข้ากับเสี้ยวที่ ๑๖ ของเสี้ยวที่ ๑๖ จึงเป็นเสี้ยวที่ ๒๕๖ ดังข้อความว่า

กลํ นคฺชนฺติ โสฬสินฺติ โสฬสนนํ ปุรณภาคํ น อคฺชนฺติ. อิํ วุตฺตํ
โหติ- อายสฺมโต เถรสฺส สาริปฺตฺตสฺส ปญฺณํ โสฬสฺมาเค กตฺวา ตโต
เอกํ ภาคํ โสฬสฺสา คเหตุวา ลหุํ เอกภาคสงฺขาตํ กลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ
จเปตฺวา อญฺเฆสํ สตฺตานํ ปญฺณา น อคฺชนฺติตี. ^{๔๕}

^{๔๔} อภิธาน. ๑/๕๓

^{๔๕} วิสุทธิ.มหาฐีภา ๑/๑๗๑/๓๔๗

“บาทคาถาว่า กลั นคฺชนฺติ โสฬสี (ไม่ถึงสี่ยวที่ ๑๖) หมายความว่า ไม่ถึงจำนวนเต็มของ ๑๖ ส่วน ความหมายคือ ปัญญาของเหล่าสัตว์อื่น นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ถึงสี่ยวที่เรียกว่าส่วนหนึ่งที่แบ่งปัญญาของท่านพระสารีบุตรเถระออกเป็น ๑๖ ส่วนแล้วได้แบ่งส่วนหนึ่งจากนั้นออกเป็น ๑๖ ส่วน”

เอวํ นาม มหาปณฺโณ

ปจฺโม อคฺคสาวโก

มรณสฺส วสํ ปตฺโต

มาทิเสสฺส กถาว กา.

“พระอัครสาวกที่ ๑ ถึงมีปัญญามากอย่างนี้ ก็ยังถึงอำนาจแห่งความตาย จะป่วยกล่าวไปใยในสามัญชนเช่นเรา”

(๖) ความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

ถามว่า : ฟังหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : ฟังหมั่นระลึกถึงความตาย โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นย่ำยี่ศัตรูคือกิเลสทั้งปวงด้วยกำลังแห่งปัญญาและวิริยะของตน ได้บรรลุปัจเจกสัมโพธิญาณ เป็นผู้ตรัสรู้เอง เสมอเหมือนนอแรด แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นก็ยังไม่พ้นจากความตาย โฉนเรจักพ้นเล่า

การกำจัดธรรมฝ่ายเศร้าหมองทั้งหมดย่อมมีได้แก่ผู้ปรารภความเพียรอย่างถูกต้อง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฌาณวิริยพลน (กำลังแห่งปัญญาและวิริยะ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อสัมมาทิฐิและสัมมามายามะสำเร็จแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันสำเร็จได้ที่เดียว^{๔๖}

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๔๙) กล่าวว่า คำอุปมาที่กล่าวเปรียบพระปัจเจกพุทธเจ้าว่าเหมือนนอแรด กล่าวไว้เพราะท่านอยู่เพียงลำพังเหมือนนอแรดคนเดียวที่มีเขาเดียว แม้นอแรดอาฟริกาจะมีสองเขาก็ไม่ทำให้ความหมายเสียไป เพราะกล่าวเปรียบ

^{๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

นอแรดอินเดียวในเรื่องนี้

ตัม ตัม นิमितตมาคมม

วิมสนตา มhesโย

สยมฤณณเตเชน

เย ปตตะ อาสวกุขย.

“ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่อาศัยเหตุนี้ๆ พิจารณาเห็น
[ความเกิดขึ้นและดับไป]อยู่ จึงบรรลุความสิ้นอาสวะด้วยอานุภาพแห่ง
สยมฤณณ (ปัญญาตรัสรู้เอง)”

คำว่า ตัม ตัม นิमितตมาคมม (อาศัยเหตุนี้ๆ) หมายความว่า พระปัจเจกพุทธเจ้า
สามารถบรรลุธรรมได้ง่ายด้วยการพิจารณาเห็นว่า “กำไลมือสองข้างกระทบกันได้เพราะมี
สองวง ถ้ามีวงเดียวก็ไม่กระทบ” ท่านหยั่งเห็นความเกิดดับของเสียงกำไลมือที่กระทบแล้ว
ได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือด้วยพิจารณาเห็นว่า “หน่อไผ่นี้แม้จะอยู่ท่ามกลาง
กอไผ่ก็ไม่ข้องเกี่ยว เพราะกึ่งยังไม่เกิดอาจถูกตัดปลายหรือรากแล้วถอนขึ้น” ท่านหยั่งเห็น
ความเกิดดับของหน่อไผ่แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าได้เช่นเดียวกัน ดังข้อความ
กล่าวว่า

หตถคตสุณณวลยานํ อญญมณณํ สงฺฆมฺภูนํ วิสกพีรสุส กตถจิ
อสตตตาทิ เอวมาทิกํ ตัม ตัม นิमितตํ การณํ อาคมม.^{๔๗}

“อาศัยเหตุนี้ๆ มีเสียงกระทบกันของกำไลทองที่อยู่ในมือ และการ
ที่หน่อไผ่ไม่ข้องเกี่ยวที่ใดที่หนึ่ง เป็นต้น”

เรื่องการพิจารณาเสียงกระทบกันของกำไลมือแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจก-
พุทธเจ้า พบในคัมภีร์สุตตนิบาตและอรรถกถา มีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพาราณสีพระองค์หนึ่ง
บรรทมในเวลากลางวันในฤดูคิมหันต์ ข้างๆ พระองค์มีนางทาสีรูปงาม (หญิงงามเมือง) บด
ไม้จันทร์เหลืองอยู่ นางมีกำไลทอง ๑ วงที่แขนข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งมีกำไลทอง ๒ วงกระทบ
กันในขณะบด ส่วนกำไลทองวงเดียวไม่กระทบ พระองค์เห็นเรื่องนั้นแล้วได้ทรงพิจารณาว่า

^{๔๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๑/๓๔๗

การกระทบกันมีได้ในการอยู่ร่วมเป็นหมู่คณะ แต่ในการอยู่ผู้เดียวไม่มีการกระทบกัน หลังจาก
นั้นพระเทวีได้มาบดจันทน์เหลืองให้อีก กำไลทองหลายวงในแขนของพระเทวีกระทบกันมี
เสียงดังมาก ทำให้พระองค์ทรงเบื่อหน่ายแล้วเจริญวิปัสสนา ได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจก-
พุทธเจ้า ดังข้อความว่า

ทิสฺวา สุวณฺณสุส ปภสฺสราณี

กมฺมารปฺตเตน สุณฺนิจฺจิตาณี

สํมัญฺจมานาณี ทฺเว ภูชสฺมี

เอโก จเร ขคฺคฺวิสาณกปโป.^{๔๘}

“บุคคลรู้เห็นกำไลทอง ๒ วงอันสุกปลั่งที่บุตรช่างทองทำเสร็จดี
กระทบกันอยู่ที่แขนแล้ว ฟังประพุดติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด”

เรื่องการพิจารณาหน่อไผ่แล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า พบในคัมภีร์
สุตตนิบาตและอรรถกถา มีเรื่องเล่าว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าสองพระองค์ต้องการจะไปเตือน
สติพระเจ้าพาราณสี จึงไปหาที่ราชอุทยาน เมื่อพบแล้วได้เทศน์สอนว่า “อุปมาเหมือนบุรุษ
ที่มีดาบในมือใช้ดาบฟันกอไผ่ในที่ที่พัวพันด้วยราก ลำต้น และกิ่งน้อยใหญ่แล้วไม่อาจดึงตัดราก
แล้วถอนขึ้นได้ ฉะนั้นใด พระองค์จึงวิ่งไปด้วยชีวิตทั้งภายในและภายนอก ยึดติดผูกพันข้องเกี่ยว
ในชฎานั้น ฉะนั้น อุปมาเหมือนหน่อไผ่ที่แม้จะอยู่ท่ามกลางกอไผ่นั้น ก็ไม่ข้องเกี่ยว เพราะ
กิ่งยังไม่เกิด อาจถูกตัดปลายหรือรากแล้วถอนขึ้นได้ ฉะนั้นใด อาตมภาพก็ไม่ข้องเกี่ยวที่ใด
ที่หนึ่ง ไปสู่ทิศทั้งปวง ฉะนั้น” ดังข้อความว่า

วโส วิสาโลว ยถา วิสตุโต

ปฺตเตสุ ทาเรสุ ยา อเปกฺขา

วิสกฺกพีโรว อสซชฺชมาโน

เอโก จเร ขคฺคฺวิสาณกปโป.^{๔๙}

“กอไผ่ใหญ่เกาะเกี่ยวกันไว้ ฉะนั้นใด ความห่วงใยในบุตรภรรยา ก็เกาะ
เกี่ยวไว้ ฉะนั้น บุคคลไม่ข้องเกี่ยวเหมือนหน่อไผ่ ฟังประพุดติอยู่ผู้เดียว

เหมือนนอแรด”

โดยทั่วไปการปฏิบัติวิปัสสนาเป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมภายในร่างกายที่กว้างศอก ยาววาหนาคืบ เมื่อสภาวะธรรมภายในปรากฏชัดเจน สภาวะธรรมภายนอกก็จะปรากฏชัดเจน ขึ้นตามไปด้วย จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงสัจจะ ๔ ภายในร่างกายที่กว้างศอก ยาววาหนาคืบ และมีใจครอง ด้วยพระพุทธดำรัสว่า

อปิจ ขวาคัม อากุโส อิมสฺมีเยว พุยามมตฺเต กเพวเร สสณฺณิมฺหิ
สมนเก โลกญจ ปญฺณเปมิ โลกสมุทฺถญจ โลกนิโรธญจ โลกนิโรธ-
คามินิญจ ปฏิปทนฺติ.^{๕๐}

“ผู้มีอายุ เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก
และปฏิบัติให้ถึงความดับของโลก ในอรรถาพจน์มีประมาณวาหนึ่ง มี
สัญญา และมีใจนี้เท่านั้น”

อย่างไรก็ตาม พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้บำเพ็ญบารมี ๑ อสงไขยเพื่อบรรลุปัจเจก-
โพธิญาณ ไม่จำเป็นต้องหยั่งเห็นรูปนามภายในก่อน แต่อาจหยั่งเห็นรูปนามภายนอกได้ทันที
ดังเช่นการหยั่งเห็นความเกิดดับของเสียงที่เกิดจากกำไลทอง ๒ วงกระทบกันหรือความเกิด
ดับของหน่อไม้ นอกจากนั้น มีตัวอย่างอื่นเช่น

๑. ครั้งที่พระปัจเจกพุทธเจ้าชื่อว่าพระโสณกะ ผู้เป็นสหายของพระโพธิสัตว์ที่
เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าอรินทมะได้เห็นใบไม้แก่ร่วงหล่นจากต้นสาละแล้วเกิดญาณทัชชะ
รู้เห็นความเกิดดับของใบไม้แก่ที่ร่วงหล่น ในที่สุดได้บรรลุปัจเจกโพธิญาณ ดังข้อความว่า

โสปี ตสฺมี นครํ ปวิฏฺเฐ ปจฺฉา อาคนฺตฺวา สีลาปฏฺเฐ นิสิตฺติ. อถสฺส
ปุรโต พนฺธนา ปฏฺฐตํ สาลรุกฺขโต ปณฺฑุปลาสํ ปติ. โส ตํ ทิสฺวาว “ยเถเวตํ
ตถา มมปิ สรีรํ ชรํ ปตฺวา ปติสฺสตีติ อนิจฺจาทิวเสน วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา
ปจฺเจกโพธิํ ปาปุณฺนิ. ตํขณฺณเมวสฺส คิหิสิงฺคํ อนฺตรธายิ. ปพฺพชิตฺติงฺคํ
ปาตุรโหสิ.^{๕๑}

^{๕๐} ส.ส. ๑๕/๑๐๗/๗๔, อัง.จตุกก. ๒๑/๔๕/๕๓

^{๕๑} พุ.ชา.อ. ๘/๕๒๙/๗๘

“ฝ่ายโสณกุมารนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นเสด็จเข้าไปสู่พระนครแล้ว ตนเองก็มานั่งที่แผ่นศิลาในภายหลัง ลำดับนั้น ไบไม้สี่เหลี่ยมของต้นสาละ หลุดร่วงจากขั้วตกลงตรงหน้าของกุมารนั้น เขาพอได้เห็นไบไม้สี่เหลี่ยม นั้นแล้วจึงคิดว่า ไบไม้นี้หล่นลงฉันใด แม้สรีระของเราก็จักถึงความชรา หล่นไปฉันนั้น จึงเริ่มตั้งวิปัสสนาด้วยความไม่เที่ยงเป็นต้นจนบรรลุปัจเจกโพธิญาณ ในขณะนั้นนั่นเอง เพศคฤหัสถ์ของกุมารนั้นได้อันตรธานไป เพศบรรพชิตปรากฏขึ้นแทน”

๒. กรณีนางปญฺญาจราเห็นน้ำล้างเท้าไหลไปในขณะล้างเท้าแล้วยังเห็นความเกิดดับของน้ำที่ไหลไป ข้อนี้เป็นการหยั่งเห็นความเกิดดับในอารมณ์ภายนอกในบางโอกาส ดังข้อความว่า

สา เอกทิวสํ กุณฺณ อุทกํ อาทาย ปาเท โธวฺหิตี อุทกํ อาสิญฺจิ, ตํ โถกํ คนฺตฺวา ปจฺฉิซฺชิ. ทฺติยวาเร อาสิตุตฺ ตโต ทฺรตฺรํ อคฺมาสิ. ตติยวาเร อาสิตุตฺ ตโตปิ ทฺรตฺรณฺติ. สา ตเทว อารมฺมณํ คเหตฺวา ตโยวเย ปริจฺฉินฺทิตฺวา “มยา ปจฺมํ อาสิตุตฺ อุทกํ วีย อิเม สตฺตา ปจฺมวเยปิ มรณฺติ, ตโต ทฺรตฺรํ คตํ ทฺติยวาเร อาสิตุตฺ อุทกํ วีย มชฺฌิมวเยปิ มรณฺติ, ตโตปิ ทฺรตฺรํ คตํ ตติยวาเร อาสิตุตฺ อุทกํ วีย ปจฺฉิมวเยปิ มรณฺติเยวาทิ จินฺเตสิ.”^{๕๒}

“วันหนึ่ง นางปญฺญาจรานี้เอาหม้อน้ำมาล้างเท้ารดน้ำลง น้ำนั้นไปได้หน่อยหนึ่งแล้วก็ขาดหายไป รดครั้งที่ ๒ น้ำก็ไปได้ไกลกว่าครั้งแรกนั้น รดครั้งที่ ๓ น้ำไปได้ไกลกว่าครั้งที่ ๒ นั้น นางยึดเอาน้ำนั้นนั้นแลเป็นอารมณ์ กำหนดระยะทั้ง ๓ คิดว่า สัตว์เหล่านี้ตายเสียในปฐมวัยก็มี เหมือนน้ำที่เรารดครั้งแรก ตายเสียในมัชฌิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่รดครั้งที่ ๒ ซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งแรกนั้น ตายเสียในปัจฉิมวัยก็มี เหมือนน้ำที่รดครั้งที่ ๓ ซึ่งไปได้ไกลกว่าครั้งที่ ๒ นั้น”

๕๒

พ.เถร.อ. ๒๕/๑๑๑/๑๔๒, พ.ธ.อ. ๑/๑๑๒/๕๑๕

๓. อุบาสิกาชื่อว่าเอริกาเห็นอาหารถูกไฟเผาในขณะที่ปรุงอาหารแล้ว หยั่งเห็น
ความเกิดดับของอาหารที่ถูกไฟเผา ดังข้อความว่า

อถกทิวสั มหานเส พุยฺชเน ปจฺจมาเน มหตี อคฺคิชาลา อุฏฺฐหิ.
สา อคฺคิชาลา สกฺลภาชนํ ตมฺมฏฺฐายนฺตํ ฌายติ. สา ตํ ทิสฺวา ตทฺทวารมฺมณํ
กตฺวา สฺสฏฺฐตฺรํ อนิจฺจํตํ อุปฺปฏฺฐนฺตํ อุปฺปาทเรตฺวา ตโต ตตฺถ ทุกฺขานิจฺจาน
ตตฺตตฺถ อาโรเปตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺฒเตตฺวา อนุกฺกเมเน อุตฺตสุกฺกาเปตฺวา
มคฺคปฏฺฏิปาฏิยา อนาคามิผลํ ปตฺติฏฺฐหิ.^{๕๓}

“ต่อมาวันหนึ่ง เมื่อนางหุงอาหารอยู่ในโรงครัวใหญ่ เปลวไฟใหญ่
ได้ตั้งขึ้น เปลวไฟนั้นไหม้ภาชนะทั้งสิ้น ส่งเสียงดังเปรี้ยะๆ เธอเห็น
ดังนั้นจึงทำอาหารนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ ใคร่ครวญความไม่เที่ยงที่
ปรากฏชัดเจนนี้นั้นได้ยกความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาขึ้นใน
อาหารนั้นเจริญวิปัสสนาจนขวนขวายตามลำดับ ได้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล
ตามลำดับมรรค”

๔. ภิกษุรูปหนึ่งรู้เห็นความเกิดดับของพยับแดดแล้วน้อมมาสู่ตน จึงเห็นความ
เกิดดับของร่างกาย ต่อมาเห็นพองน้ำเกิดดับแล้วเห็นความเกิดดับของร่างกายต่อมา ดัง
ข้อความว่า

โส กิร ภิกฺขุ สตฺถุ สนฺติเก กมฺมมฺมฺจฺจานํ คเหตฺวา “สมณธมฺมํ
กริสฺสามีติ อรณฺธํ ปวิสิตฺวา ฌมฺเฏตฺวา วายมิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตํ
อสุกฺโกนฺโต “วิเสสฺเสตฺวา กมฺมมฺมฺจฺจานํ กถาเปสฺสามีติ สตฺถุ สนฺติเก
อาคจฺจนฺโต อนุตฺตรามคฺเค มรีจึ ทิสฺวา “ยถา อयํ คิมฺหสมเย อุฏฺฐจิตฺตา
มรีจึ พุเร จิตฺตานํ รูปคตา วิย ปญฺญายติ, สนฺติเก อาคจฺจนฺตานํ เนว
ปญฺญายติ, อयํ อตฺตภาโวปิ อุปฺปาทวยฺญฺเจเน เอวฺรูปติ มรีจิกมฺมมฺมฺจฺจานํ
ภาเวนฺโต อาคนฺตฺวา มคฺคกิลนฺโต อจิรวติยํ นุหฺยิตฺวา เอกสฺมี
จณฺทโสตฺตึเร รุกฺขฉายาย นิสินฺโน อุทกเวคาภิขมาเตเน อุฏฺฐหิตฺวา

^{๕๓}
ขุ.เถร.อ. ๑/๖

มหนฺเต มหนฺเต เฝณปิณฺฑเต ภิชฺชมาเน ทิสฺวา “อโย อุตฺตภาโวปิ อุป-
ปชฺชิตฺวา ภิชฺชณฺณเจเน เอวฺรุโปเยวาทิ อารมฺมณฺ อคฺคเหสิ.”^{๕๔}

“ดังได้สดับมา พระเถระนั้นเรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้ว
คิดว่า เราจักทำสมณธรรม แล้วเข้าไปสู่ป่า พากเพียรพยายามแล้วก็ไม่
อาจบรรลุอรหัตผลได้ จึงกลับมายังสำนักพระศาสดาด้วยตั้งใจว่า จัก
ทูลอาราธนาให้ตรัสบอกกรรมฐานให้ละเอียด ได้เห็นพยับแดดใน
ระหว่างทาง เจริญมรฺิกรรมฐาน (กรรมฐานที่รับพยับแดดเป็นอารมณ์)
ว่า พยับแดดนี้ตั้งขึ้นแล้วในฤดูร้อน ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้ยืนอยู่ในที่
ไกลเหมือนมีรูปร่าง แต่ไม่ปรากฏแก่บุคคลผู้มาสู่ที่ใกล้ ฉะนั้น แม้อัตภาพ
นี้ก็มีสภาพเหมือนอย่างนั้นโดยเป็นสภาวะเกิดขึ้นและดับไป เธอเดินมา
แล้ว เมื่อยลในหนทาง อาบน้ำในแม่น้ำอจิรวดี นั่งที่ร่มไม้ริมฝั่งแม่น้ำ
มีกระแสน้ำเชี่ยวแห่งหนึ่ง เห็นฟองน้ำใหญ่ที่เกิดขึ้นด้วยแรงน้ำกระทบ
กันแล้วแตกไป ได้ถือเอาเป็นอารมณ์ว่า แม้อัตภาพนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น
เหมือนกัน โดยเป็นสภาวะเกิดขึ้นและดับไป”

ที่จริงแล้วในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงว่าอารมณ์ภายนอกยัง
เป็นอารมณ์ของสติปัฏฐานอีกด้วย ดังข้อความว่า

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหฺรติ, พหิทฺธา วา กายเ
กายานุปสฺสี วิหฺรติ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหฺรติ.”^{๕๕}

"ด้วยวิธีนี้ ภิกษุย่อม :-

๑. ตามรู้กองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง [คือ มีเพียงกองรูป
ไม่มีตัวเรา ของเรา บุรุษ สตรี]
๒. ตามรู้กองรูปภายนอก (กองรูปของผู้อื่น) ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง
๓. ตามรู้ในกองรูปทั้งภายในทั้งภายนอก (กองรูปของตนและผู้อื่น)
ว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง”

เอกจริยนิวาเสน

ขคฺคสิงคสมุปมา

เตปิ นาติคตา มจฺจุ

มาทีเสสุ กถาว กา.

“แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นผู้เสมอเหมือนนอแรดด้วยการ
อยู่เพียงลำพัง ก็ไม่ล่วงพ้นความตาย จะป่วยกล่าวไปไปในสามัญชน
เช่นเรา”

(๗) ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ถามว่า : พึงหมั่นระลึกถึงอย่างไร

ตอบว่า : พึงหมั่นระลึกถึงความตาย โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด มีรูปกายอันวิจิตรด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประดับ
ด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ มีธรรมกาย (หมู่ธรรม) อันสำเร็จด้วยคุณรัตนะมีศีลขันธ์เป็นต้นอัน
บริสุทธิด้วยอาการทั้งปวง ทรงถึงความยอดเยี่ยมแห่งความเป็นผู้มีบิรวาร บุญ กำลัง ฤทธิ์
และปัญญามาก [คือ เป็นผู้มีบิรวาร บุญ กำลัง ฤทธิ์ และปัญญามากที่สุด] ไม่มีผู้เสมอใน
สมัยเดียวกัน] เป็นผู้เสมอกับพระพุทธเจ้าในอดีตและอนาคตที่ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เทียบเท่า
ทรงเป็นผู้หมดจดห่างไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์
นั้นก็ยังทรงระงับดับขันธโดยพลัน เพราะการตกลงแห่งฝนคือมรณะ เปรียบดังกองไฟใหญ่
ดับไปเพราะฝนตรครดฉะนั้น

มหาบุริสลักษณะ ๓๒ พบในที่ขนิกาย มหาวรรค และปาฏิกวรรค^{๕๖} ดังนี้คือ

๑. สุปติฏฺฐิตปาโท

พระบาทเรียบเสมอกัน คือ ฝ่าพระบาทเสมอดังพื้น
ฉลองพระบาททองแห่งพระราชามหากษัตริย์ ไม่
แห้วงั่วสูงปลายเท้าหนักสนกระโย่งกลางเท้าดัง
สามัญมนุษย์

^{๕๖}

ที.ม. ๑๐/๓๓-๕/๑๔-๗, ที.ปา. ๑๑/๑๙๘-๒๔๑/๑๒๓-๕๔

๑๓. อุทฺธคฺคโลโม เส้นพระโลมาดำสนิทเวียนเป็นทักษิณาวฏ มีปลายงอนขึ้นข้างบน
๑๔. เอเกกโลโม พระโลมชาติเส้นหนึ่งในขุมหนึ่งขุม
๑๕. พุรหุมุชฺชุตโต พระกายตรงเหมือนพรหม
๑๖. สตุตฺตสฺสโท พระมังสะเต็มในที่เจ็ดแห่ง คือ พระมังสะในที่ ๗ สถาน คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒ หลังพระบาททั้ง ๒ จะงอยพระอังสาทั้ง ๒ และพระศอพุบริบูรณ์เต็มด้วยดี
๑๗. สีหปุพฺพพทุคฺคกาโย พระกายท่อนบนบริบูรณ์เหมือนกึ่งท่อนหน้าของราชสีห์
๑๘. ปิตนฺตรโส ระหว่างพระอังสะเต็ม คือ ระหว่างแผ่นพระปฤษฎางค์ (แผ่นหลัง) อันเต็ม ไม่เป็นร่องดังทางไถดั่งมีในกายแห่งสามัญชน
๑๙. นิโครธปริมณฑลโธ พระกายเป็นปริมณฑลดุจไม้เนื้อโครธ วาของพระองค์ เท่ากับพระกายของพระองค์ พระกายของพระองค์ก็ เท่ากับวาของพระองค์ คือส่วนสูงและส่วนกว้างเท่ากัน
๒๐. สมวณฺณกฺขณโธ ลำพระศอกกลม
๒๑. รสคฺคสคฺคิ เส้นปลายประสาทนำรสอาหารดี คือ เอ็น ๗๐๐ ที่สำหรับนำไปซึ่งรสอาหารมาสวมรวมประชุม ณ พระศอ
๒๒. สีหหนุ พระหนุดุจคางราชสีห์ คือ พระหนุ (คาง) ดังคางราชสีห์บริบูรณ์ดีประหนึ่งวงพระจันทร์ในวัน ๑๒ ค่ำ
๒๓. จตฺตافیสทฺนโต พระทนต์สี่สิบองค์ คือ พระทนต์ข้างละ ๒๐ องค์
๒๔. สมทฺนโต พระทนต์เรียบเสมอกัน คือ พระทนต์เสมอ ไม่ลักลั่น ยาวสั้นดังสามัญมนุษย์

๒๕. อวิรพทนต์โต พระทนต์เรียบสนิทมิได้ห่างกันเลย
๒๖. สุกกุททาโจ พระทาส (พระเชี้ยวแก้ว) ขาวงาม
๒๗. ปทุตชีโว พระชิวหาใหญ่ คือ พระชิวหา (ลิ้น) อันพอ คือ อ่อน และกว้างใหญ่ อาจแผ่ปกพระนลาฏมิตและจะห่อให้ เล็กสอดในช่องพระนาสิกและช่องพระโสตได้
๒๘. พุรหมสุสโร กรวิกภาณี พระสุรเสียงดุษเสียงพรหม ตรัสมีสำเนียงดุษน การเวกโดยมีเสียงแจ่มใส ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เครือพรว้า กลมกล่อม ลุ่มลึก และก้องกังวาน
๒๙. อภินิลเนตุโต พระเนตรเชียวเข้ม (สีฟ้า)
๓๐. โคปมุโข ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาโค
๓๑. อุณฺณา รมุกนฺตเร ชาตา พระอุณาโลมบังเกิด ณ ระหว่างพระขนง โดยมีสีขาอ่อนเปรียบด้วยนุ่น
๓๒. อุณฺหิสสิโส พระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์

พระวิสุทธาจารย์ (พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๕๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาวิสุทธิาราม จังหวัด มณฑลเญ (ชาวพม่าเรียกว่า มหาวิสุทธิาโยงสยาดอ) ได้ประพันธ์คาถาที่เกี่ยวกับพุทธลักษณะ และกุศลอันเป็นเหตุเกิดของลักษณะเหล่านั้นโดยนำมาจากทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ลักษณะสูตร คาถาดังกล่าวชื่อว่า ทวัตติงสมหาบุริสลักษณะทีปนี คือ คาถาแสดงลักษณะของมหาบุริส ๓๒ มีคาถาทั้งสิ้น ๒๖ บท ประกอบด้วยสังเขปลักษณะทีปนี คือ คาถาแสดงลักษณะโดยย่อ ๖ บท และวิถถารลักษณะทีปนี คือ คาถาแสดงลักษณะโดยพิสดาร ๒๐ บท คาถาเหล่านี้มีพิมพ์ไว้ในหนังสือ วิสุทธิารามวินิจนัย (หน้า ๔๔๗-๕๖) มีดังต่อไปนี้ :-

๑. โย ปุพฺเพ กตปุณฺณตฺตา สุปฺปติฏฺฐิตปาทโก
จกฺกุกิตฺตปโท ทีฆ- ปณฺหิองฺคุลฺลพฺรหฺมุชฺ.

“พระจอมมุณีได้บำเพ็ญบุญในกาลก่อน จึงมีพระบาทเรียบเสมอกัน
ฝ่าพระบาทประดับด้วยลายรูปจักร ส้นพระบาทยาว นิ้วพระหัตถ์และนิ้ว
พระบาทเรียวยาว พระกายตรงเหมือนพรหม

๒. สตฺตฺสฺสโ มุทฺตฺลฺ- ฌชาลหตฺถปาโก
 อฺสฺสขุทฺทคฺคโลโม เจ- ฌิซฺงฺโฆ สฺขุมจฺฉวิ.

พระมังสะเต็มในที่ ๗ สถาน (หลังพระหัตถ์ ๒ หลังพระบาท ๒ พระอังสา ๒ ลำพระศอก ๑) ผ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม มีลายดุจตาข่าย พระบาทรูปเหมือนสังข์คว่ำ เส้นพระโลมามีปลายงอนขึ้นข้างบน พระชงฆ์รีเวียดุจแข็งเนื้อทราย พระฉวีละเอียดไม่หม่นหมอง

๓. สุวณฺณวณฺโณ โกสมฺหิ โอหิตวตฺถคฺคฺยฺโก
 นิโครธปริมณฺทลฺ- จิตฺชานูปรามาโส.

“พระฉวีวรรณดุจสีทอง พระคฺยหะเร้นอยู่ในฝัก พระกายเป็นปริมณทลดุจไม้นิโครธ เมื่อประทับยืนอยู่พระหัตถ์จับถึงพระชานุ”

๔. สี้หกาย-จิตฺนฺตรํ- สมวณฺณขณฺโโก
 รสคฺคสคฺคิ นิลเนตฺต- โคปฺขุโมณฺหิสีสํโก.

“พระกาย[ท่อนบน] ดุจ[กึ่งท่อนหน้าของ]ราชสีห์ พระปฤษฎางค์ราบเต็ม ลำพระศอกกลม เส้นปลายประสาทนํารสอาหารดี พระเนตรเขียวเข้ม ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาโค พระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์”

๕. เอเกกโลมอฺณฺณิ จ ตาสีสาวิรพฺทโก
 ปหฺตฺตฺวิห-พฺรหฺมสฺสโร โหติ สี้หหนฺปิ จ.

“พระโลมชาติเส้นหนึ่งในขุมหนึ่งขุม พระอุณาโลมอ่อนสีขาว พระทนต์สีลิปองค์เรียบสนิทได้ห่างกัน พระชิวหาใหญ่ พระสุรเสียงดุจเสียงพรม พระหนุดุจคางราชสีห์”

๖. สมทฺนตฺ-สฺสกุททาโจ อิติ ทวตฺตีสลฺกฺขโณ
 ตํ มุณินฺทํ มหาปฺญญํ วณฺทามิ ปฺริสฺสฺตฺตมํ.

“พระทนต์เรียบเสมอกัน พระทาสฺวขาวงาม พระพุทธร่องคฺ์ทรง

ลักษณะ ๓๒ ประการอย่างนี้ ข้าพเจ้าขอทูลสักการพระจอมมุนีผู้มีบุญอัน
ใหญ่หลวง ผู้เป็นเอกบุรุษพระองค์นั้น”

๑. นานิโก กุศลธรรมเมสสุ ทพพหิ สสมาทานภาวโต
 สุปปตติฏฐิตปาโท จ อกุกขมกัโย จ เกณจิ.

“พระโลกนาถมีพระบาทเรียบเสมอกัน และไม่ถูกภัยอย่างใด
อย่างหนึ่งกล้ากราย เพราะเป็นผู้สมาทานมั่นคงในกุศลธรรมทั้งหลาย[มี
สัจจิต ๑๐ เป็นต้น]”

๒. รกขตตฺตา พหุสฺสขตฺถิ ทานา จ สปริวารกํ
จกเกณงกิตปาโท จ มหา จ ปริวารโก.

“พระองค์มีฝ่าพระบาทประดับด้วยลายรูปจักร และมีบริวารมาก เพราะคุ้มครองปวงชนให้เป็นสุข และให้ทานพร้อมทั้งบริวาร”

๓. วิรตฺตา ปาณฆาตา สุกัสมปณฺหิองคฺฤลิ
อโถ พุรหมฺชคฺตโต จ ที่ฌายโก จ โส ภเว.

“พระองค์มีสันพระบาทยาว พระองค์คูลียาว พระกายตรงเหมือนพรหม และมีอายุยืน เพราะงดเว้นจากการฆ่าสัตว์”

๔. ปณิตรสถานตุดา สดุดุสสุโท จ ลาภา
จตุสภคหุตตา มทุ- ชาลี สงคหิตชชน.

“พระองค์มีพระมังสะเต็มในที่ ๗ สถาน [คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒ หลัง พระบาททั้ง ๒ จะงอยพระอังสาทั้ง ๒ และพระศอพุพบริบูรณ์เต็มด้วยดี] และมีลาม เพราะบริจาคอาหารรสประณีต พระองค์มีฝ่าพระหัตถ์ ฝ่าพระบาทอ่อนนุ่มและมีลายดุจดาวฉาย มีขนบริวารแวดล้อม เพราะอุปถัมภ์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ [คือ การให้ การพูดถ้อยคำไพเราะอ่อนหวาน การประพาดปิระโยชน์ และการวางตัวเท่าเทียมกัน]

๕. ธมฺมตถวาทภาสิตุตตา อุตฺตสงฺฆปาทโก ภเว
 อุตฺตคฺคโลมโก เจว อคฺโค จ สพฺพชนฺตุนํ.

“พระองค์มีพระบาทรูปเหมือนสังข์คว่ำ เส้นพระโลมามีปลายอน
 ขึ้นข้างบน และยอดเยียมกว่าสรรพสัตว์ เพราะมักตรัสคำที่ก่อปรด้วย
 เหตุผล”

๖. สีนฺโ สฺสฺมาตเว สิปฺป- วิชฺชาทินํ สุวาทโต
 เอนฺนิชฺชโม อรหานิ ภณฺฑทานิ ลภเต ตูรํ.

“พระองค์มีพระขงฆ์รีวยุดจข้างเนื้อทราย และได้รับสิ่งของที่
 เหมาะสมเร็ว เพราะสอนศิลปวิทยาเป็นต้นเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจเร็ว”

๗. อีเร ปุจฺฉนิตฺตีสลุตตา สุขุมมา วิรชา ฉวิ
 มหาปุณฺณาสว- ติกฺขนิพฺเพชฺชญฺมวา.

“พระองค์มีพระนวิละเอียดปราศจากละอองธุลี และมีปัญญายิ่งใหญ่
 กว้างขวาง เบิกบาน ว่องไว แก่กล้า แทงตลอด เพราะมักไต่ถามผู้ทรง
 ความรู้”

๘. อกฺโกธตฺตา มุทฺทกานํ ทานา จตฺตธรรมาทินํ
 สุวณฺณวณฺโณ ลภี จ มุทฺทตฺตธรรมาทินํ.

“พระองค์มีพระฉวีวรรณดุจสีทอง และได้รับเครื่องปูลาดที่อ่อนนุ่ม
 เป็นต้น เพราะอดทนไม่โกรธง่าย และบริจาคเครื่องปูลาดที่อ่อนนุ่ม
 เป็นต้น”

๙. จิรํ วิปฺปวาเส มาตา- ปุตุตฺตาทโย สมานยา
 โกโสหิตฺตจฺจชาโต จ พหุปุตุโต จ โส ภเว.

“พระองค์มีพระคุษะเร้นอยู่ในผ้า และมีบุตรมาก เพราะชักนำ
 มารดาและบุตรเป็นต้นที่พลัดพรากจากกันนานให้พบกัน”

๑๐. โปเส วิเสสการิตตา นิโครธปริมณฑโล
 จิต ชานูปรามาโส อทุโธ โหติ มหัทธโน.

“พระองค์มีพระกายเป็นปริมณฑลดูจ้ะไม่นิโครธ สามารถเอาฝ่าพระหัตถ์ถูบล้างได้ถึงพระชานู และเป็นผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะสงเคราะห์บุคคลผู้เหมาะสมเป็นพิเศษ”

๑๑. ชนานํ หิตการิตตา สีหปุพฺพทฺธกายิโก
 จิตนฺตรโส วัฏฏกฺขนฺโธ อปาริหานธมฺมิโก.

“พระองค์มีพระกายท่อนบนบริบูรณ์เหมือนกึ่งท่อนหน้าของราชสีห์ ระหว่างพระอังสะเต็ม ลำพระศอกกลม และไม่เสื่อมจากทรัพย์สินบริวาร เพราะประพฤติก่อกุศลชนทั้งหลาย”

๑๒. อวิหเสนชาติตฺตา ภเว รสคฺคสคฺติโก
 สมเวปากินียา จ คหณฺยา สมนฺนาโค.

“พระองค์มีเส้นปลายประสาทนำรสอาหารดี และสมบูรณ์ด้วยน้ำย่อยที่เผื่ออาหารได้สม่ำเสมอพอดี เพราะไม่ชอบเบียดเบียนผู้อื่น”

๑๓. อฺชฺเชตฺเตนฺทิกฺขิตฺตา อภินฺโลกเนตฺตโก
 อโธ โคปฺขโม เจว โหติ โส ปิยทสฺสโน.

“พระองค์มีพระเนตรเขียวเข้ม และดวงพระเนตรแจ่มใสดูจตาคนนำชมดู เพราะมักแลดูด้วยนัยน์ตาที่ตรง”

๑๔. ปุพฺพพคฺมตฺตา ปุณฺณเสสุ โหติ อฺณฺหีสสีสโก
 ตํลฺกฺขนสมฺปนฺนสฺส อนฺวายิโก มหาชโน.

“พระองค์มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดูประดับด้วยกรอบพระพักตร์ เพราะเป็นผู้นำในงานบุญทั้งหลาย มหาชนมักประพฤติดามบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะดังกล่าว”

๒๐. เอวัง กตกมฺมํ กมฺม- ตถุญทวตฺตีสลภขณั

 ลกฺขณานิสังสาณุกาวํ ตํ นมสฺสามิ สาทหํ.

“ข้าพเจ้าขอณัฏการพระมุนีผู้ทรงลักษณะ ๓๒ อันเสมอด้วยกรรม
ผู้สั่งสมกรรมดีแล้วอย่างนี้ เพียบพร้อมด้วยอานุภาพอันเป็นผลแห่ง
ลักษณะพระองค์นั้นโดยเคารพ”

คัมภีร์ลลิตวิสตระ (หน้า ๕๙๘-๕๙) ซึ่งเป็นพุทธประวัติภาษาสันสกฤตของ
นิกายสรวาสตีวาส ได้กล่าวถึงมหาปुरुสลักษณะดังต่อไปนี้

๑. อุษณีสตรีษะ พระเศียรรูปเหมือนโพกผ้า หรือเหมือนสวมมกุฏ
(เมาลี) คือพระเศียรสูง
๒. ภินุณญชนมยุรกลาปาภินีลวลิตปรทกษิณาวรุตเกสะ พระเกศาแยกเส้นกัน
สีเขียวเข้มเหมือนสียาป้ายขอบตาหรือสีดอกอัญชัน
หรือสีโคนหางนกยูง ขมวดเวียนขวา
๓. สมวิปุลลลาภูชะ พระนลาฏ (หน้าผาก) กว้างเรียบ
๔. อูรณามรุโวมธฺเยชาตาทิหมรชตปรกาศา ขนอ่อนเกิดที่หว่างคิ้ว (อุณาโลม) สี
ขาวเหมือนน้ำค้างหรือเงินยวง
๕. โคเปกษมเนตระ พระเนตรมีขอบเหมือนขอบตาวัว
๖. อภินีลเนตระ พระเนตรสีเขียวเข้ม
๗. สมจตวารีศททนตะ พระทนต์มี ๔๐ ซี่ เท่าๆ กัน
๘. อวิรลทนตะ ซี่พระทนต์ชิดกัน
๙. ศกุลทนตะ พระทนต์ขาวสะอาด
๑๐. พุรหมสฺวระ มีเสียงไพเราะเหมือนเสียงแห่งพรหม
๑๑. รรธสาครวาน ปลายพระชิวหารู้รสไว
๑๒. ปฺรภูตตนุชิวะ พระชิวหาแผ่ออกได้มาก
๑๓. สีหนุ พระหนุ (คาง) เหมือนคางราชสีห์
๑๔. สฺสํวฤตตฺสฺกนฺธะ พระวรกายสำรวมอินทรีย์เป็นอย่างดี
๑๕. สบโิตตฺสทะ พระมังสา (กล้ามเนื้อ) อุ่มนูน ๗ แห่ง
๑๖. จิตานุตฺรํสะ พระอังสา (ไหปลาร้า) มีเนื้อเต็ม
๑๗. สฺกุชฺม สฺวรณฺนจฺฉนวิ พระฉวี (ผิว) ละเอียดยมีสีเหมือนสีทอง

๑๘. สุธิตา'นวนตปฺรลฺมพพาหุ พระวรกายยืนตรงไม่คดค้อมพระพาหายาว
๑๙. สีนุปรุวารุรกายะ พระวรกายท่อนบนเหมือนท่อนบนของราชสีห์
๒๐. นุยโครธปริมณฑล ปริมณฑลเหมือนปริมณฑลของต้นไทร
๒๑. เอโกโกโรมา พระโลมา (ขน) ชุ่มละเส้น
๒๒. อรุรฐาคราภิปรทกฺษิณาวรุตโรมา พระโลมาเวียนขวาปลายพระโลมาชี้
ขึ้นบน
๒๓. โกโสปกตพสฺติคฺกุหะ พระคุษะ (เครื่องเพศ) ช่อนอยู่ในฝัก
๒๔. สุวิวติโตรุ ต้นพระขงษ์ (ขาที่อ่อนบน) กลมงาม
๒๕. เอณยมฤคฺราชขงฺฆะ พระขงษ์ (ขาที่อ่อนล่าง) เหมือนแข่งพระยาเนื้อทราย
๒๖. ทิรฺฆางคฺคฺลิตฺติ นิ้วพระหัตถ์ นิ้วพระบาทยาว
๒๗. อายตปารุชฺฌนิปาทะ ส้นพระบาทยาว
๒๘. อุตฺตฺสงฺคปาทะ พระบาทลาดขึ้นสูง
๒๙. มฤทฺตฺรณฺหสฺตปาทะ พระหัตถ์ พระบาทอ่อนนุ่ม
๓๐. ชาลางคฺคฺลิตฺติหสฺตปาทะ นิ้วพระหัตถ์ นิ้วพระบาท และพระหัตถ์ พระบาทมี
รูปลายตาข่าย
๓๑. ทิรฺฆางคฺคฺลิตฺติระกฺรมตลโยรุ จเกฺรชาเต จิเตฺร สหสฺสราเร สเนมิเก สนาภิเก
พระบาททั้ง ๒ ลาดต่ำลงโดยลำดับ นิ้วพระบาทยาว
เกิดมีลายกนกจักรอันวิจิตร (สีขาวยมีประกายเหมือน
เปลวไฟ) มีซี่ ๑,๐๐๐ พร้อมด้วยกงและดุม
๓๒. สุปรดิษฺฐิตสมปาทะ ฝ่าพระบาทแนบสนิทกับพื้นเป็นอย่างดี

พระอนุพยัญชนะมี ๘๐ ประการ พบในคัมภีร์สมันตภัททิกายอันเป็นอรรถกถาของ
อนาคตวงศ์^{๕๗} มีดังนี้ คือ

๑. ตมฺพนขา	พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีแดง
๒. ตฺงฺคนขา	พระนขา (พระหัตถ์) ทั้ง ๑๐ งอนงาม
๓. สินิทุรณขา	พระนขามีพรรณเกลี้ยงกลมสนิท

^{๕๗}

สมนฺต.อ. ๓๕

๒๖. มลวิริหิตคตตดา พระวรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์
๒๗. วิสุทฺธสพฺพตตดา พระวรกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น
๒๘. โกฏิสสฺสหตฺติพลธารณตา ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกญฺชราชาติ ๑ พันโกฏิช้าง
๒๙. อติวิยอุชฺชลิทโสสมคตตดา พระวรกายรุ่งเรืองอ่อนช้อยอย่างยิ่ง
๓๐. สุกนุรฺมฺขตา พระโอษฐ์กลิ่นหอมฟุ้ง
๓๑. สุกนุรฺตนาตา พระวรกายกลิ่นหอมฟุ้ง
๓๒. สุกนุรฺมฺขตา พระเศียรมีกลิ่นหอม
๓๓. อติสุขุมอสฺสาสปสฺสาสธารณตาลมอัสสาสะปัสสาสะเข้าออกก็เดินละเอียด
๓๔. ปริมณฺทลกายปภาวนตตดา รัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ
๓๕. สมโลมตา เส้นพระโลมาเสมอกัน
๓๖. โกมลโลมตา เส้นพระโลมาสดชื่นดุษฎีดอกปทุมชาติ
๓๗. ภินฺนอุยฺชนสทิสนีลโลมตา เส้นพระโลมาสีเขียวดุษฎีดอกอัณฐันที่ถูกขยี้
๓๘. ทกฺขินาวกฺกฺกโลมตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวฏ
๓๙. สินิทฺธโลมตา เส้นพระโลมาสีสัมผัสนุ่มสนิท
๔๐. ทกฺขินาวกฺกฺกนาภิตา ภายในพระนาภีมีรอยเวียนขวาเป็นทักษิณาวฏ
๔๑. อจฺฉิทฺทนาภิตา พระนาภีมิได้บกพร่องกลมงาม มิได้วิกลในทีเดียว (ไม่มีช่อง)
๔๒. คมฺภีรนาภิตา พระนาภีมีสัณฐานอันลึก
๔๓. คมฺภีรปาณิเลขา ลายพระหัตถ์มีรอยลึก
๔๔. อุชฺชกเลขา ลายพระหัตถ์มีรอยตรง
๔๕. อายตเลขา ลายพระหัตถ์มีรอยยาว
๔๖. สุรจฺริสณฺจานเลขา ลายพระหัตถ์มีสัณฐานงาม
๔๗. ปริปฺปณฺณกโปลตา กระพุ่มพระปรางทั้งสองบริบูรณ์
๔๘. อายตวทฺนตา ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาว
๔๙. รตฺโตฏฺฐตา พระโอษฐ์สีแดง

๕๐. วิสุทธาทาจรดา พระเชี้ยวหมดจต
 ๕๑. สุวณฺณาทาจรดา พระเชี้ยวกลมงาม
 ๕๒. ติกุขคฺคทาจรดา พระเชี้ยวมีปลายคม
 ๕๓. อติสุกฺกทหนุตตา พระทนต์ขาวยิ่งนัก
 ๕๔. สุรตฺตทวิขมฺสตา พระโอษฐ์สีแดง
 ๕๕. มุทุตฺตทวิขมฺสตา พระชิวหานุ่มบาง
 ๕๖. รตฺตทวิขมฺสตา พระชิวหาสีแดง
 ๕๗. ตุงคนาสตา มีพระนาสิกสูงโด่ง
 ๕๘. อายตวิสาเลนตตตตา กระบอกพระเนตรกว้างยาวงามพอสวมกัน
 ๕๙. ปญฺจปสาทยุตฺตเนตตตตา ดวงพระเนตรมีประสาททั้ง ๕
 ๖๐. อุกฺกุจิตคฺคปชฺมตา ปลายเส้นพระโลมามีได้งอมีได้คด
 ๖๑. สุตฺตจิตกมฺกตา พระขนงมีสัณฐานงาม
 ๖๒. อายตมหนุตมมฺกตา พระขนงใหญ่ยาวสุดพระเนตร
 ๖๓. อนนฺตมหนุตมมฺกตา พระขนงงอน
 ๖๔. สนฺตมหนุตมมฺกตา พระโลมาขนงเส้นละเอียด
 ๖๕. อนนฺตมหนุตมมฺกตา พระกรรณงามไม่งอคด
 ๖๖. อายตกณฺณตตา พระกรรณยาว
 ๖๗. อายตปฺปณฺณลาภุสโกตา พระนลาภมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสวมกัน
 ๖๘. นิคฺคณฺณจสิรตา ระเบียบพระเส้นสละสลวยมีได้ขอด
 ๖๙. นิคฺคณฺณจสิรตา แฉวพระเส้นช่อนอยู่ในพระมั่งจะมีได้ฟูขึ้น
 ๗๐. วณฺณจตฺตนิภาจรัสสีตตา พระเศียรสัณฐานงามดุจจันทรกลม
 ๗๑. สุนีลเกสตา พระเกศาเขียวเข้มเป็นแสง
 ๗๒. สุตฺตนิลเกสตา เส้นพระเกศาละเอียดอ่อน
 ๗๓. สนิทฺทเกสตา เส้นพระเกศาดำสนิท
 ๗๔. สุตฺตนิลเกสตา พระเกศามีสัณฐานเส้นกลมสวย
 ๗๕. อลฺลพิตเกสตา เส้นพระเกศาไม่ยุ่งเหยิง

๗๖. สมเกสตา พระเกศาเสมอกัน
 ๗๗. โกมลเกสตา พระเกศาอ่อนนุ่ม
 ๗๘. นานาจิตเกสตา พระเกศาชูเป็นเส้นต่างๆ ทีละเส้น
 ๗๙. นนุทียาวฏฐาทีปทกุขินาวฏฐเกสตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวฏคล้าย
 ดอกพุดซ้อนเป็นต้น
 ๘๐. เกตุมาลาวินุธตา พระเกตุมาลา (กลุ่มรัศมีเรียวแหลมเหมือนคันธง)
 กระจายครอบคลุมเหนือพระเศียร

อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการพบในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา^{๕๘} อีกด้วย แต่มีข้อความ
 ต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

๑. จิตจุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม
 ๒. อนุพุพวงจุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับ
 ๓. วฏฐจุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม
 ๔. ตมพนขตา พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีแดง
 ๕. ตุงคนขตา พระนขา (พระหัตถ์) ทั้ง ๑๐ งอนงาม
 ๖. สนิทุณขตา พระนขามีพรรณเกลี้ยงกลมสนิท
 ๗. นิคูพุหโคปผกตา มีข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ
 ๘. สมปาทตา พระบาททั้งสองเสมอกัน
 ๙. คชสมานกุกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ
 ๑๐. สีหสมานกุกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งราชสีห์
 ๑๑. หัสสมานกุกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งหงส์
 ๑๒. อุษมสมานกุกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งโคอุสมราช
 ๑๓. ทกุขินาวตตคิตตา ขณะเมื่อประทับยืน จะย่างดำเนินยกพระบาทเบื้อง
 ขว้างไปก่อน พระกายเยื้องไปข้างเบื้องขวา
 ๑๔. สมนุตโตจารุชาณุมณฑลตา พระชาณุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ มิได้
 เห็นอัฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก

^{๕๘} ชินา.ฎีกา ๑๘๕

๑๕. ปริปัญณปริสพฺยุชนตา มีปริสพฺยุชณะสมบุรณั
๑๖. อจฺฉิทฺทนาภิตา พระนาภีมิได้บกพร่องกลมงาม มิได้วิกลในที่ใดที่
หนึ่ง (ไม่มีช่อง)
๑๗. คมฺภีรนาภิตา พระนาภีมีสัณฐานอันลึก
๑๘. ทกฺขินาวตฺตนาภิตา ภายในพระนาภีมีรอยเวียนขวาเป็นทักษิณาวฏ
๑๙. ทฺวิรทฺทรสทิสฺสุรฺภูชตา ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจวงช้างพลาย
๒๐. สุวิภตฺตคตฺตตา พระอังกापยพใหญ่่น้อยจำแนกเป็นอันดี
๒๑. อนุปฺพุพคตฺตตา พระอังกापยพงามสมกันโดยลำดับ
๒๒. มณฺฎคตฺตตา พระอังกापยพงามเกลี้ยงเกลา
๒๓. อนุสฺสนฺนानนฺสฺสนฺนสพฺพคตฺตตา พระอังกापยพทั้งปวงที่ไม่ควรหา
ก็ไม่หา
๒๔. อลีนคตฺตตา พระอังกापยพมิได้หดเหี่ยว
๒๕. ติลกาทิวิรหิตคตฺตตา พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูล
แมลงวัน
๒๖. อนุปฺพุพฺรจฺริคตฺตตา พระอังกापยพงามน่ารักเป็นลำดับ
๒๗. สุวิสุทฺธคตฺตตา พระวรกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น
๒๘. โกฏิสหสฺสหตฺถพลธารณตา ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกญฺช
ชาติ ๑ พันโกฏีข้าง
๒๙. ตฺงฺคนาสตา มีพระนาสิกสูงโด่ง
๓๐. สฺรตฺตทฺวิชมฺสตา มีพระมั่งสะสองข้างสีแดง
๓๑. สฺพุทฺทหนุตตา มีพระทนต์สะอาด
๓๒. สนิทฺทหนุตตา มีพระทนต์เกลี้ยงสนิท
๓๓. วิสุทฺทินทฺริยตา ทรงมีพระอินทรีย์บริสุทธิ์
๓๔. วณฺฎทาจตา ทรงมีพระเขี้ยวทั้ง ๔ กลม
๓๕. รตฺโตฏฺจตา พระโอษฐ์สีแดง
๓๖. อายตวทฺนตา ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาว

๓๗. คมฺภีรปาณิเลขา ลายพระหัตถ์มีรอยลึก
๓๘. อายตเลขา ลายพระหัตถ์มีรอยยาว
๓๙. อุชฺฐเลขา ลายพระหัตถ์มีรอยตรง
๔๐. สุรจิริสณฺจานเลขา ลายพระหัตถ์มีสัณฐานงาม
๔๑. ปริมณฺทลกายปฺปภาวนุตตา รัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ
๔๒. ปริปฺปณฺณกโปลตา กระพุ่มพระปรางทั้งสองบริบูรณ์
๔๓. อายตวิสาละเนตฺตตา กระบอกพระเนตรกว้างยาวงามพอสวมกัน
๔๔. ปญฺจปฺปสาทวเนตฺตตา ดวงพระเนตรมีประสาททั้ง ๕
๔๕. อกุญฺจิตคฺคปมุขตา ปลายเส้นพระโลมามีไฉ่งอมมิได้คด
๔๖. มุทุตนฺกรตฺตชีวฺหตา พระชีวหาอ่อนมิได้กระด้างมีสีแดง
๔๗. อายตฺรจิริกณฺณตา พระกรรณทั้ง ๒ ยาวงาม
๔๘. นิคฺคณฺจิสิริตา ระเบียบพระเส้นสละสลวยมิได้ขอด
๔๙. นิคฺคณฺพหฺสิริตา แฉวพระเส้นซ่อนอยู่ในพระมั่งสะมิได้ฟูขึ้น
๕๐. วัณฺณนฺตฺตนิมาจฺรสีสตา พระเศียรสัณฐานงามดุจฉัตรกลม
๕๑. อายตปฺปณฺณลาภฺโสมฺภตา พระนลาภมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสวมกัน
๕๒. สฺสณฺจานมฺภูกตา พระขนงมีสัณฐานงาม
๕๓. สณฺหมมฺภูกตา พระโลมาขนงเส้นละเอียด
๕๔. อนุโลมมฺภูกตา พระโลมาขนงราบตามลำดับ
๕๕. มหฺนฺตมฺภูกตา พระขนงใหญ่
๕๖. อายตมฺภูกตา พระขนงยาวสุดพระเนตร
๕๗. สฺขุมฺภูกตฺตตา ผิวพระมั่งสะละเอียดทั่วพระวรกาย
๕๘. อติวิยโสสมฺภคตฺตตา พระวรกายอ่อนช้อยอย่างยิ่ง
๕๙. อติวิยอุชฺชลิตคตฺตตา พระวรกายรุ่งเรืองอย่างยิ่ง
๖๐. วิมลคตฺตตา พระวรกายมิได้มีวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์
๖๑. โกมลคตฺตตา พระสรีรกายสดชื่นดุจดวงดอกปทุมชาติ
๖๒. สีนฺทิรคตฺตตา พระสรีรกายมีสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท

๗. คุณคฤหัส	พระโคปกะ (ตาตุ่ม) ราบเรียบ
๘. ฆนสนธิ	ข้อต่อมั่นคงแข็งแรง
๙. อวิสมปาทะ	ฝ่าพระบาทเสมอกัน
๑๐. อายตปารุชฺณิณะ	สันพระบาทยาว
๑๑. สนิศฺรปาณิเลขา	ลายพระหัตถ์ละเอียดงาม
๑๒. ตูลยปาณิเลขา	ลายพระหัตถ์เหมือนกัน (ทั้งสองข้าง)
๑๓. คัมภีรปาณิเลขา	ลายพระหัตถ์ลึก
๑๔. อชิหุมปณิเลขา	ลายพระหัตถ์ไม่หักคด
๑๕. อนุปฺรุวปาณิเลขา	ลายพระหัตถ์เรียวตามลำดับ
๑๖. พิมโฬษฐะ	ริมพระโอษฐ์แดงดังผลตำลึงสุก
๑๗. โนจจาวจศฺพทะ	พระสุรเสียงไม่ดัง
๑๘. มฤทุตรุณตามฺรชิวะ	พระชีวหาอ่อนและแดงสด
๑๙. คชครชิตาภิสฺตนิตเมฆสฺวรมธุรมณฺฑชฺโฆชะ	มีพระสุรเสียงก้องเหมือนช้างร้อง และเมฆกระหึ่ม แต่หวานและอ่อนโยนไพเราะ
๒๐. ปริปฺรณวณฺณชะ	ตรัสได้ชัดเจนถูกต้องเต็มตามพยัญชนะ
๒๑. ปฺรลมฺพพาหุ	พระพาหุยาว
๒๒. ศุจฺจิตรวสฺตสฺปนฺนะ	สมบุรณ์ด้วยพระวรกายวิสดุอันสะอาดบริสุทธิ์
๒๓. มฤทุคฺคาตฺระ	พระวรกายน้อม
๒๔. วิศาลคฺคาตฺระ	พระวรกายกว้าง
๒๕. อทฺธินคฺคาตฺร	พระวรกายไม่ชวบซืดแลดูเป็นสง่าบ่งว่าเป็นผู้มีบุญ
๒๖. อนุปฺรุวเณฺนตคฺคาตฺร	พระวรกายสูงเรียวขึ้นเป็นลำดับ
๒๗. สฺสุมฺมาหิตคฺคาตฺระ	พระวรกายตั้งขึ้นมั่นคงเป็นอย่างดี
๒๘. สฺวิภฺกตคฺคาตฺระ	พระวรกายได้ส่วนที่ดี
๒๙. ปฏฺถวิปุลสฺสปริปฺรณชานุมณฺฑลชะ	พระชานุมณฺฑล (ตัก) หนา กว้าง เต็ม เป็นอันดี
๓๐. วฤตฺตคฺคาตฺระ	พระวรกายกลม

๓๑. สุปริมฺภูษณาคาตุระ พระวรกายเกลี้ยงเกลาดี
 ๓๒. อชิหฺมวฺภูษณาคาตุระ พระวรกายเหมือนโคเพศผู้
 ๓๓. อนุปฺปวฺคาตุระ พระวรกายเรียวไปเป็นลำดับ
 ๓๔. คมฺภีรฺนาภิ พระนาภีลึก
 ๓๕. อชิหฺมฺนาภิ พระนาภีไม่ปิดเบี้ยว
 ๓๖. อนุปฺปวฺนาภิ พระนาภีมักลึบเป็นชั้นๆ ลึกลงไปโดยลำดับ
 ๓๗. ศุขฺยาจาระ พระจริยาวัตรเป็นระเบียบและพระมารยาทงดงาม
 ๓๘. ฤษฺภวตฺสมนฺตปฺราสาทิกะ พระจริยาวัตรงามเหมือนโคเพศผู้
 ๓๙. ปรมฺสฺวิศุทฺตวิธิมิราโลกสมนฺตปฺรภะ พระวรกายบริสุทธิ์ผุดผ่อง เหมือนดวงอาทิตย์ฉายแสงในที่มืด
 ๔๐. นาควิลมฺพิตคตติ ทรงพระดำเนินแซมซ้อยเหมือนช้างเดิน
 ๔๑. สีหฺวิภฺรานุตคตติ ทรงย่างกรายองอาจเหมือนสิงห์
 ๔๒. ฤษฺภวิภฺรานุตคตติ ทรงย่างกรายองอาจเหมือนโคเพศผู้
 ๔๓. หังสฺวิภฺรานุตคตติ ทรงย่างกรายละมุนละม่อมเหมือนหงส์ย่างก้าว
 ๔๔. อภิปฺรทกฺษิณาวรุตคตติ ทรงพระดำเนินมีมรรยาทแสดงท่าเคารพอย่างดียิ่ง
 ๔๕. วุฏฺตตฺกุกฺษิ พระอุทร (ท้อง) กลม
 ๔๖. มฺภูษณฺกุกฺษิ พระอุทรเกลี้ยงเกลา
 ๔๗. อชิหฺมกุกฺษิ พระอุทรไม่คดค่อม
 ๔๘. จาโปหระ พระอุทรนูนโค้งเหมือนคันธนู
 ๔๙. วุยฺปคตคฺชนฺทโทษะนีลกาลกาทฺษฺฏศรีระ พระวรกายปราศจากเครื่องทำให้รักและเครื่องทำให้ชัง คือ ปราศจากเครื่องประทีปโนม เสริมสวยและสิ่งเปรอะเปื้อน และปราศจากเครื่องประทุษร้ายผิวคือปานและไฟ
 ๕๐. วุฏฺตตฺทํษฺฏระ พระทาสู้ะซี่กลม
 ๕๑. ตีกฺษณฺทํษฺฏระ พระทาสู้ะคม
 ๕๒. อนุปฺปวฺทํษฺฏระ พระทาสู้ะเรียวเป็นลำดับ

๕๓. ตุงคนาสะ	พระนาสิกโด่ง
๕๔. ศุจินยนะ	พระเนตรแจ่มใสสะอาด
๕๕. วิมลนยนะ	พระเนตรไม่ขุ่นมัว
๕๖. พรหสิตนยนะ	พระเนตรยิ้มแย้มร่าเริง
๕๗. อายตนยนะ	พระเนตรยาว
๕๘. วิศวลยนะ	พระเนตรกว้าง
๕๙. นีลกุวลยทลสทฤศนยนะ	พระเนตรเหมือนกลีบบัวเขียว
๖๐. สหิตภุ	พระขนงดก
๖๑. จิตฺรภุ	พระขนงงาม
๖๒. อสิตภุ	พระขนงดำ
๖๓. สํคตภุ	พระขนงต่อกัน
๖๔. อนุปฺรวัภุ	พระขนงเรียวเป็นลำดับ
๖๕. ปีนคณฺทะ	กระพุ้งพระปราง (แก้ม) เต็ม
๖๖. อวิฆมคณฺทะ	กระพุ้งพระปรางเท่ากันทั้งสองข้าง
๖๗. วุยปคตคณฺทโทษะ	กระพุ้งพระปรางปราศจากโทษ (คือไม่เป็นริ้ว รอย สิ่วฝ้า)
๖๘. อนุปหตภุ	ไม่แสดงพระพักตร์เหี้ยมเกรียม
๖๙. สุวิทิเตนฺทริยะ	ประสาทอินทรีย์รับรู้ไว
๗๐. สุปริปุรฺณณฺทริยะ	อินทรีย์ครบบริบูรณ์ คือ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือ ผิวหนัง ใจ บริบูรณ์ดี
๗๑. สํคตมฺขลลาภุ	พระนลาฏรับกับพระพักตร์
๗๒. ปริปุรฺณโณตฺตมางค	พระเศียรอุมเต็ม
๗๓. อสิตเกสะ	พระเกศาดำ
๗๔. สหิตเกสะ	พระเกศาดก (สุสํคตเกสะ มีพระเกศารวมกันเป็น เกลียว)
๗๕. สุรมิเกสะ	พระเกศาหอม

๔. เป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก

[๑๗๒] คำว่า กายพหุสาธารณโต (โดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก) หมายความว่า ร่างกายนี้มีทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก กล่าวคือ ลำดับแรกร่างกายมีทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ชนิด ในหมู่หนอนเหล่านั้น :-

- ก. หนอนที่อาศัยผิวหนังกัดกินผิวหนัง
- ข. หนอนที่อาศัยหนังกัดกินหนัง
- ค. หนอนที่อาศัยเนื้อกัดกินเนื้อ
- ฅ. หนอนที่อาศัยเอ็นกัดกินเอ็น
- ง. หนอนที่อาศัยกระดูกกัดกินกระดูก
- จ. หนอนที่อาศัยเยื่อในกระดูกกัดกินเยื่อในกระดูก

พวกมันเกิด แก่ ตาย ขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะอยู่ในร่างกายนั่นเอง และร่างกายก็เป็นเรือนตลอด โรงพยาบาล สุสาน ล้วน ร่างถ่ายปัสสาวะของพวกมัน ร่างกายนั้นอาจถึงความตายได้เพราะหมู่หนอนเหล่านั้นกำเริบ

อนึ่ง กายนี้มีทั่วไปแก่โรคหลายร้อยชนิดที่มีภายใน และมีทั่วไปแก่เหตุของความตายภายนอกมีงูและแมงป่องเป็นต้น เหมือนที่มีทั่วไปแก่หมู่หนอน ๘๐ ชนิด

อุปมาเหมือนลูกศร หอก แหวน และก้อนหินเป็นต้นที่มาจากทุกสารทิศ ตกลงที่เป้าซึ่งถูกวางไว้ในทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันทิ อันตรายทุกอย่างย่อมตกลงแม้ในกาย ฉันทิ นั้นถึงถึงความตายได้เพราะอันตรายเหล่านั้นเกิดขึ้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ ทิวเส นิกฺขนฺเต รตฺติยา ปฏิหิตาย อิติ
 ปฏิสณฺธิกฺขติ, พหฺกา โข เม ปจฺจยา มรณสฺส, อหิ วา มํ ทํเสยฺย,
 วิจฺฉิโก วา มํ ทํเสยฺย, สตปฺที วา มํ ทํเสยฺย. เตน เม อสฺส
 กาลงฺกิริยา. โส มมสฺส อนฺตราโย. อุปกฺขลิตฺวา วา ปปเตยฺย,
 ภตฺตํ วา เม ภุตฺตํ พยาปชฺเชยฺย, ปิตตํ วา เม กุปฺเปยฺย, เสมฺหํ
 วา เม กุปฺเปยฺย, สตถกฺกา วา เม วาตา กุปฺเปยฺย. เตน เม อสฺส

กาลงฺกิริยา. โส มมสฺส อนฺตรายโ. ^{๕๙}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนาเมื่อกลางวันผ่านไป กลางคืนเวียนมา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า เหตุแห่งความตายของเรามีมากแท้ คือ ุง แมงป่อง หรือตะขาบจะพังกัดเรา เราอาจตายมีอันตรายคือความตายและการไม่ได้ใส่ใจคำสอนของพระศาสดาที่ได้ขณะอันหาได้ยากอยู่ด้วยเหตุ นั้น มิฉะนั้นเราอาจสิ้นลัม ภัตที่บริโภคอาจเป็นพิษ น้ำดี เสมหะ หรือลมมีพิษดั่งศัสตราอาจกำเริบ เราอาจตายมีอันตรายด้วยเหตุ นั้น”

คำว่า ปฏิหิต ใน ปฏิหิตาย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + หิ ธาตุ = ไป + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ปติ เป็น ปฏิ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “มาถึงอีก” ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

หิ คติพุทฺธิสฺส อุปฺตาเป จ. หิโนติ. ^{๖๐}

“หิ ธาตุในความหมายว่า ไป, รู้ และเร่าร้อน เช่น หิโนติ (ย่อมไป/รู้/เร่าร้อน)”

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก

๕. ชีวิตมีกำลังน้อย

[๑๗๓] อายุทุพฺพลโต (โดยชีวิตมีกำลังน้อย) หมายความว่า ธรรมดาว่าชีวิตนั้นอ่อนแอไร้กำลัง

คำว่า ทุพฺพล (ไร้กำลัง) มาจาก ทุ (ไร้, ไม่มี) + พล (กำลัง) โดย ทุ อุปสรรคมี

ความหมายว่า อภาวะ (ไม่มี) ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล), ทุปฺปญฺโณ (ผู้ไม่มีปัญญา) ดังข้อความว่า

อพฺลนฺติ พฺลหิณฺ. ทุพฺพลนฺติ ตสฺสเว เวจฺจนฺ. อภาวะตฺโถ หิ อโย
 ทุ-สทฺโท “ทุสฺสีโล ทุปฺปญฺโณติอาทิสฺ วีย.”^{๖๑}

“คำว่า อพลฺ แปลว่า อ่อนแอ คำว่า ทุพฺพล (ไร้กำลัง) เป็นคำไวพจน์
 ของคำนั้นนั่นเอง โดยแท้จริงแล้ว ทุ ศัพท์นี้มีความหมายว่า อภาวะ
 (ไม่มี) ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล), ทุปฺปญฺโณ (ผู้ไม่มีปัญญา) เป็นต้น”

ทุปฺปญฺมาติ นิปฺปญฺมานเมตฺ อธิวจฺน. ปญฺมา ปน ทุฏฺฐา นาม
 นตฺถิ.^{๖๒}

“คำว่า ทุปฺปญฺมา นี้เป็นชื่อของผู้ไร้ปัญญา เพราะชื่อว่าปัญญาที่
 ถูกทำลายหายไป”

ทุปฺปญฺมาติ เอตฺถ ทุ-สทฺโท “ทุสฺสีโลติอาทิสฺ วีย อภาวะตฺโถ, น
 “ทุคฺคติ, ทุปฺปฏฺิปนฺโนติอาทิสฺ วีย ครหตฺโถติ ทสฺเสตฺ” “นิปฺปญฺมานเมตฺ
 อธิวจฺนนฺติ วตฺวา “ปญฺมา ปน ทุฏฺฐา นาม นตฺถิติ วุตฺต.”^{๖๓}

“ท่านกล่าวว่า นิปฺปญฺมานเมตฺ อธิวจฺน (คำว่า ทุปฺปญฺมา นี้เป็น
 ชื่อของผู้ไร้ปัญญา) แล้วกล่าวว่า ปญฺมา ปน ทุฏฺฐา นาม นตฺถิ (เพราะ
 ชื่อว่าปัญญาที่ถูกทำลายหายไป) เพื่อแสดงว่า ทุ ศัพท์ในคำว่า ทุปฺ-
 ปญฺมา นี้มีความหมายว่า ไม่มี ดังคำว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล) เป็นต้น
 ไม่ใช่มีความหมายว่า ต่ำหนิ ดังคำว่า ทุคฺคติ (คติที่น่ารังเกียจ), ทุปฺปฏฺิ-
 ปนฺโน (ผู้ปฏิบัติที่น่ารังเกียจ) เป็นต้น”

ดังจะเห็นได้ว่า ชีวิตของเหล่าสัตว์เนื่องด้วย :-

^{๖๑} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๓/๓๔๘

^{๖๒} ม.มุ.อ. ๑/๔๘/๑๒๗

^{๖๓} ม.มุ.ฎีกา ๑/๔๘/๒๗๒

ก. ลมหายใจเข้าออก คือ ชีวิตนั้นดำเนินไปโดยได้รับความต่อเนื่องของลมหายใจเข้าออก แต่เมื่อลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอกไม่กลับเข้าไปข้างใน หรือลมที่เข้าไปแล้วไม่กลับออกมา สัตว์ถือว่าเป็นผู้ตายแล้ว

ข. อิริยาบถ คือ ชีวิตดำเนินไปโดยได้รับความสม่ำเสมอของอิริยาบถทั้ง ๔ แต่อายุสังขาร (รูปนามที่เนื่องด้วยชีวิต) ย่อมขาดสูญเพราะอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งเกินประมาณ

ค. ความเย็นร้อน คือ ชีวิตดำเนินไปโดยได้รับความพอดีของความเย็นร้อน แต่วิบัติไปเมื่อบุคคลถูกความเย็นจัดหรือร้อนจัดครอบงำ

ฅ. มหาภูตรูป คือ ชีวิตดำเนินไปโดยได้รับความสมดุลกันของมหาภูตรูป แต่เมื่อปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุ เป็นต้นธาตุใดธาตุหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้สมบูรณ์ด้วยกำลังก็มีร่างกายแข็งทื่อ เปียกชุ่มเน่าเสียด้วยโรคท้อรวงเป็นต้น ถูกความร้อนจัดครอบงำ หรือมีข้อต่อและเส้นเอ็นวิบัติไป (อัมพฤษกั อัมพาต) ย่อมสิ้นชีวิต

ง. อาหาร คือ ชีวิตดำเนินไปเมื่อบุคคลได้รับอาหารในเวลาอันควร แต่เมื่อไม่ได้อาหาร ชีวิตย่อมสิ้นไป

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยชีวิตมีกำลังน้อย

๖. ไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]

[๑๗๔] คำว่า อนิมิตตโต (โดยไม่มีเครื่องหมาย) หมายความว่า โดยไม่มีกำหนด คือ ไม่มีขอบเขต ดังจะเห็นได้ว่า :-

ชีวิต พุยาธิ กาโล จ

เทหนิกฺเขปนํ คติ

ปญฺเจเต ชีวโลกสฺมี

อนิมิตฺตา น นายเร.^{๖๔}

“ชีวิต โรค กาล สถานที่ทอดทิ้งกาย และคติ (ภาพที่ไปเกิด) ทั้งห้าอย่างนี้ของเหล่าสัตว์ในสัตว์โลก ไม่มีเครื่องหมาย ไม่มีใครรู้ได้”

^{๖๔}

ส.ส.อ. ๑/๒๐/๔๐, ข.อ. ๓/๓๔/๕๖

คำว่า นายเร เป็นกรรมวาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ฌา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ แปลง ฌา เป็น นา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๗๐) ว่า ฌาสฺย ชาชนา (แปลง ฌา ธาตุเป็น ชา, ชฺ หรือ นา ตามสมควร) แล้วแปลง อนฺเต เป็น เร ด้วยมหาสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑๗) เป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (การที่ชะ, การทำ วิปริตชะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังพระภิกษุอาจารย์อธิบาย นายเร ศัพท์ด้วยคำว่า ฌายนฺติ (ฌา ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติ แปลง อนฺเต เป็น อนฺติ) เพื่อแสดงการแปลง ฌา เป็น นา ในประโยคว่า

น นายเรติ น ฌายนฺติ.^{๖๕}

“คำว่า น นายเร แปลว่า ‘ไม่มีใครรู้ได้’

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก ชีวิตไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่าอาจอยู่นานเพียงเท่านี้ ไม่เกินจากนี้ไป ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์ย่อมตายแต่ในเวลาแรกเกิดเป็นน้ำใส (กลละ) ต่อมาน้ำ (อัพพุทะ) ขึ้นเนื้อ (เปสิ) ก้อนเนื้อ (ฆนะ) ภายในเวลา ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๑๐ เดือน หรือคลอດจากครรรค์ ต่อจากนั้นย่อมตายแน่นอนภายในร้อยปีหรือเกินกว่าร้อยปี

แม้โรคก็ไม่มีเครื่องหมายเพราะไม่มีกำหนดว่าเหล่าสัตว์ต้องตายโรคนี้โดยเฉพาะ ไม่ตายด้วยโรคอื่น ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์อาจตายด้วยโรคตาหรือโรคหูเป็นต้นชนิดใดชนิดหนึ่ง

แม้กาลก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์ต้องตายในเวลานี้เท่านั้น ไม่ตายในเวลาอื่น ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์ตาย ในเวลาเช้าหรือเวลาเที่ยงเป็นต้น เวลาใดเวลาหนึ่ง

แม้สถานที่ทอดทิ้งกายก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า คนตายต้องทอดกายไว้ในที่นี้เท่านั้น ไม่ทอดทิ้งในที่อื่น ดังจะเห็นได้ว่า ร่างกายของผู้ที่เกิดภายในหมู่บ้านอาจตกไปนอกหมู่บ้าน ของผู้ที่เกิดนอกหมู่บ้านอาจตกไปภายในหมู่บ้าน เช่น

^{๖๕} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๗๔/๓๔๙

เดียวกันนี้ ร่างกายของสัตว์ที่เกิดบนบกอาจตกไปในน้ำ หรือของสัตว์ที่เกิดในน้ำอาจตกไปบนบก พึงอธิบายได้หลากหลายอย่างนี้ [เช่น ร่างกายของผู้ที่เกิดในนครอาจตกไปในหมู่บ้าน ของผู้ที่เกิดในหมู่บ้านอาจตกไปในนคร ของผู้ที่เกิดในป่าอาจตกไปในแคว้น ของผู้ที่เกิดในแคว้นอาจตกไปในป่า เป็นต้น]

แม้คติก็ไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดอย่างนี้ว่า เหล่าสัตว์จุติจากโลกมนุษย์นี้ต้องไปเกิดในโลกมนุษย์นี้อีก ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์จุติจากเทวโลกแล้วไปเกิดในโลกมนุษย์ก็มี จุติจากโลกมนุษย์แล้วไปเกิดในเทวโลกเป็นต้นแห่งใดแห่งหนึ่งก็มี ชาวโลกย่อมหมั่นเวียนไปในคติทั้ง ๕ [คือ นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปต มนุษย์ และเทวดา] เหมือนโคที่ถูกเทียมไว้ในเครื่องบดข้าว

เครื่องบดข้าวที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ เป็นเครื่องที่ใช้วัวเทียมแล้วให้เดินเป็นวงกลม วัวต้องเดินไปซ้ำแล้วซ้ำเล่าภายในวงกลมชั่วแอกหนึ่งตลอดเวลาจนกว่าจะบดข้าวเสร็จ ไม่อาจเดินพ้นไปจากวงกลมนั้นได้เพราะถูกแอกเทียมไว้ ฉะนั้นใด ชาวโลกไม่อาจพ้นไปจากคติ ๕ นั้น

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยไม่มีเครื่องหมาย[ของความตาย]

๗. มีกำหนดเวลา[อายุขัย]

[๑๗๕] คำว่า อทุธานปริจฺเจโต (โดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย]) หมายความว่า ระยะเวลาแห่งชีวิตของมนุษย์ในบัดนี้น้อยนัก ผู้ที่มีชีวิตอยู่นานก็อยู่ได้เพียงร้อยปีหรือเลยไปบ้างเล็กน้อย ดังพระพุทธดำรัสว่า

อปปมิตํ ภิกฺขเว มนุสฺसानํ อายุ. คมนิโย สมฺปราโย. กตฺตพฺพํ
กุสลํ. จริตพฺพํ พุรหฺมจริยํ. นตฺถิ ชาตสฺส อมรณํ. โย ภิกฺขเว จิรํ ชีวติ,
โส วสฺสสฺสํ อปฺป วา ภิกฺขโย.^{๖๖}

๖๖

ส.ส. ๑๕/๑๔๕/๑๓๐, ข.ม. ๒๗/๑๐/๓๖

“ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์นี้น้อยนัก พวกเขาคำต้องไปสู่
สัมปรายภพ[อีกไม่นาน] จึงควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ เพราะ
ผู้ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายหาไม่ ผู้ที่มีชีวิตอยู่นานก็อยู่ได้เพียงร้อยปี
หรือเลยไปบ้างเล็กน้อย”

ข้อความว่า “หรือเลยไปบ้างเล็กน้อย” หมายความว่า ผู้ที่อยู่ได้เลยไปบ้างย่อมไม่
อาจอยู่ได้ถึงร้อยปีต่อมา เพียงอยู่ได้ ๕๐ หรือ ๖๐ ปี^{๖๗}

ข้อความว่า “หรือเลยไปบ้างเล็กน้อย” หมายความว่า หรืออยู่ได้เล็กน้อยไม่ถึงร้อย
ปีที่สองตามนัยว่าอยู่ได้ ๑๐ หรือ ๒๐ ปี เพิ่มไปกว่าร้อยปี[แรก]”^{๖๘}

อปปมายู มนุสฺसानํ

หิเพยฺย นํ สุปริโส

จเรยฺยาทิตฺตสีโสว

นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโม.^{๖๙}

“อายุของมนุษย์[ในบัดนี้]น้อยนัก สัตบุรุษพึงดูหมิ่นอายุนั้น ควร
รีบประพฤติกุศลดีประดุจคนถูกไฟเผาศีรษะ เพราะความตายจะไม่มา
ถึงย่อมไม่มี”

พระพุทธรองค์ตรัสสูตรอื่นอีกเป็นต้นว่า

ภูตฺพุพฺพํ ภิกฺขเว อรโก นาม สตฺถา อโหสิ.^{๗๐}

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีเจ้าลัทธิชื่อว่าอรกะ”

ผู้มีปัญญาพึงขยายความของพระสูตรทั้งหมดอันประดับด้วยอุปมา ๗ ข้อ

พระสูตรข้างต้นพบในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต อรกสูตร อุปมา ๗ ข้อดังกล่าว
สรุปความได้ว่า

๑. หยาดน้ำค้างที่ยอดหญ้าเหือดแห้งไปอย่างรวดเร็ว ในเวลาที่ดวงอาทิตย์ขึ้น

^{๖๗} ส.ส.อ. ๑/๑๔๕/๑๖๗

^{๖๘} ส.ส. ๑๕/๑๔๕/๑๓๐, ข.ม. ๒๙/๑๐/๓๖

^{๖๘} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๕/๓๕๐

^{๗๐} อัง.สตุตฺก. ๒๓/๗๔/๑๑๒

ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยหยาดน้ำค้าง ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

๒. ฟองน้ำย่อมแตกหายไปอย่างรวดเร็วในเวลาที่ถูกบีบอัดให้ยุบตัว ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยฟองน้ำ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

๓. รอยขีดในน้ำย่อมขาดหายไปอย่างรวดเร็ว ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยรอยขีดในน้ำ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

๔. แม่น้ำที่ไหลมาจากภูเขา มาจากที่ไกล มีกระแสเชี่ยว พัดสิ่งที่พาไปได้ ไม่มีขณะ เวลา หรือชั่วครู่ที่มันจะหยุด แต่มันไหลไปเรื่อยไป ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยแม่น้ำที่ไหลมาจากภูเขา ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

๕. บุรุษผู้มีกำลังอมกอนเขพะไว้ที่ปลายลิ้นแล้ว พึงถ่มทิ้งไปโดยไม่ยากนัก ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยกอนเขพะ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

๖. ชื่นเนื้อที่เขาใส่ไว้ในกระทะเหล็กที่ถูกเผาไฟตลอดทั้งวัน ย่อมหดหายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยชื่นเนื้อ ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

๗. แมโคที่จะถูกฆ่า ถูกเขานำไปสู่ที่ฆ่า ยกเท้าขึ้นคราวใด ก็ยิ่งใกล้ถูกฆ่า ใกล้ตายเข้าไปครานั้น ฉันใด ชีวิตของมนุษย์ที่เปรียบด้วยแมโคที่จะถูกฆ่า ก็เล็กน้อย ผ่านไปเร็ว ฉะนั้น

พระพุทธองค์ตรัสสูตรอื่นอีกว่า

๑. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตี ภาเวติ “อโห วตาทํ รตฺตินทิวํ ชีเวยฺยํ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

๒. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตี ภาเวติ “อโห วตาทํ ทิวสํ ชีเวยฺยํ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ.

๓. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสดี ภาเวติ “อโห วดาหํ ตทนต์รํ ชีเวยฺยํ, ยทนต์รํ เอกํ ปิณฺฑปาตํ ญฺญชามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วัต เม กตํ อสฺสาติ.

๔. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสดี ภาเวติ “อโห วดาหํ ตทนต์รํ ชีเวยฺยํ, ยทนต์รํ จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป สงฺขาতিตฺวา อชฺโฌ-
หรามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วัต เม กตํ อสฺสาติ.

อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปมตฺตา วิหรนฺติ. ทนฺถํ มรณสฺสดี ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยาย.

๕. โย จ ขวายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสดี ภาเวติ “อโห วดาหํ ตทนต์รํ ชีเวยฺยํ, ยทนต์รํ เอกํ อาโลเป สงฺขาติตฺวา อชฺโฌหรามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วัต เม กตํ อสฺสาติ.

๖. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสดี ภาเวติ “อโห วดาหํ ตทนต์รํ ชีเวยฺยํ, ยทนต์รํ อสฺสสิตฺวา วา ปสฺสสามิ, ปสฺสสิตฺวา วา อสฺส-
สามิ. ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ. พหุํ วัต เม กตํ อสฺสาติ.

อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺตา วิหรนฺติ. ติกฺขํ มรณสฺสดี ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยาย.^{๗๑}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่เจริญมรณสดีอย่างนี้ว่า

๑. น่าน่าปลื้มใจหนอ ที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วหนึ่งทิวาราตรี เราพึงใส่ใจ คำสอน[ที่]นำการแห่งตลอดอริยมรรคมาให้]ของพระผู้มีพระภาค พึงทำ กิจของบรรพชิต[อันเป็นประโยชน์ตน]ได้มากแน่แท้

๒. น่าน่าปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลากลางวัน เราพึงใส่ใจ คำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่แท้

^{๗๑}

อง.นกก. ๒๒/๑๙/๒๕๔-๕

๓. นำปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลานั้นนิมิตบาทมือนึง
เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มาก
แน่นแท้

๔. นำปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลาเดียวคำข้าว ๔-๕ คำ
แล้วกลืนกิน เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของ
บรรพชิตได้มากแน่นแท้

เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ประมาทอยู่ เจริญมรณสติ
อย่างอ่อนเพื่อความสิ้นอาสวะ

๕. นำปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเดียวกินคำข้างหนึ่ง
คำ เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้
มากแน่นแท้

๖. นำปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ชั่วเวลาหายใจเข้าแล้วหายใจ
ออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า เราพึงใส่ใจคำสอนของพระผู้มี-
พระภาค พึงทำกิจของบรรพชิตได้มากแน่นแท้

เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านี้เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณสติ
อย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะ”

ข้อแรกหมายความว่า ภิกษุอยู่ได้ชั่วหนึ่งทิวาราตรี เมื่อเกินหนึ่งทิวาราตรีไปก็อาจ
เสียชีวิตได้ ก่อนที่เราจะเสียชีวิต เราจะพยายามใส่ใจปฏิบัติตามคำสอน ภิกษุดังกล่าวถือว่า
ยังประมาทอยู่ เพราะยังวางใจว่ายังไม่ล่วงหนึ่งทิวาราตรี แม้ข้อ ๒-๔ ก็เช่นเดียวกัน

คัมภีร์ปรมัตถสรวาทนีกกล่าวสรุปความภิกษุที่ ๕ และที่ ๖ เป็นคาถาท่องจำว่า

โอโห วตahi ชีเวยัม

เอกาโลปสสุ โภชนัม

อสุสสนัม ปสฺสสนัม

กเรยัม สตฺถุสาสนัม.^{๗/๒}

“นำปลื้มใจหนอที่เราพึงเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาเดียวกินคำข้าวหนึ่งคำ หรือชั่วเวลาหายใจเข้าออก เราพึงปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดา”

ระยะเวลาแห่งชีวิตน้อยนัก ไม่น่าไว้วางใจเพียงชั่วเคี้ยวคำข้าว ๔-๕ คำอย่างนี้ จึงควรหมั่นระลึกถึงความตายโดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย]ด้วยประการฉะนี้

๘. มีขณะเล็กน้อย

[๑๗๖] ในคำว่า ขณปริตตโต (โดยมีขณะเล็กน้อย) หมายความว่า ขณะมีชีวิตอยู่ของเหล่าสัตว์น้อยนักโดยปรมาตม ดำเนินไปเพียงจิตขณะเดียวเท่านั้น อุปมาเหมือนล้อรถหมุนด้วยกงส่วนหนึ่งเท่านั้นในขณะที่หมุน หยุดด้วยกงส่วนหนึ่งเท่านั้นในขณะที่หยุด ฉันทิชีวิตของเหล่าสัตว์ก็ดำเนินไปชั่วขณะจิตเดียว ฉันทินั้น เมื่อจิตดวงนั้นดับแล้วสัตว์ก็ถูกเรียกว่าดับสูญไป ดังข้อความว่า

อดีต จิตตฺกฺขณ ชีวิตฺถ, น ชีวติ, น ชีวิสฺสติ. อนาคเต จิตตฺกฺขณ
น ชีวิตฺถ, น ชีวติ, ชีวิสฺสติ. ปจฺจุปฺปนฺเน จิตตฺกฺขณ น ชีวิตฺถ, ชีวติ,
น ชีวิสฺสติ.^{๗๓}

“ในขณะที่จิตที่ล่วงไปแล้ว สัตว์เป็นอยู่แล้ว มิใช่กำลังเป็นอยู่ มิใช่จักเป็นอยู่ ในขณะที่จิตที่ยังไม่มาถึง สัตว์มิใช่เป็นอยู่แล้ว มิใช่กำลังเป็นอยู่ แต่จักเป็นอยู่ ในขณะที่จิตที่เป็นปัจจุบัน สัตว์มิใช่เป็นอยู่แล้ว แต่กำลังเป็นอยู่ มิใช่จักเป็นอยู่”

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตตสมายุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขณฺ.^{๗๔}

“ชีวิต (ชีวิตินทรีย์) อัตภาพ (หมู่รูปนาม) และสุขทุกข์ เป็น

^{๗๓}
พ.ม. ๒๔/๑๐/๓๔

^{๗๔}
พ.ม. ๒๔/๓๔/๔๗

สภาวะธรรมล้วนๆ [ไม่ระคนกับอัตตาและความเที่ยง] ประกอบกับจิต
ดวงหนึ่งๆ ขณะ[ของชีวิตเป็นต้น]ย่อมเป็นไปอย่างรวดเร็ว”

อัตรภาพ คือ ธรรมที่เหลื่อจากชีวิต เวทนา และจิต^{๗๕}

สุขทุกข์ คือ สุขเวทนาและทุกข์เวทนา แม้อุเบกขาเวทณาก็นับเข้าในสุขหรือทุกข์
เพราะอุเบกขา[ที่เป็นกุศลและผลของกุศล]มีสภาพที่น่าพอใจ และอุเบกขา[ที่เป็นอกุศลและ
ผลของอกุศล]มีสภาพที่ไม่น่าพอใจ^{๗๖}

เย นิรุทธา มรณตสฺส

ติฏฺฐจมานสฺส วา อิธ

สพฺเพปิ สทิสฺสา ขนฺธา

คตา อปฺปฏิสฺสนิกฺขา.^{๗๗}

“ขั้นเหล่าใดของเหล่าสัตว์ที่ตายอยู่หรือยังเป็นอยู่ในโลกนี้ดับไป
แล้ว ขั้นทั้งหมดนั้นเป็นอย่างเดียวกัน[โดยการดับสูญ] ดับไปแล้วก็
มิได้สืบต่อ”

ขั้นของเหล่าสัตว์ที่ตายอยู่ดับไปไม่เกิดอีก ฉนใด ขั้นที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาใน
ขณะเห็น ได้ยิน ฯลฯ ของผู้ที่ยังเป็นอยู่ก็ดับไปไม่เกิดอีก ฉนนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ขั้นทั้งหมด
นั้นเป็นอย่างเดียวกัน” ดังข้อความว่า

“จุดขั้นย่อมไม่หวนกลับ ฉนใด แม้ขั้นในเวลาก่อนจากจุดขั้นนั้นก็ไม่หวนกลับ
ฉนนัน ดังนั้น ชีวิตของเหล่าสัตว์จึงดำเนินไปชั่วขณะจิตเดียว”^{๗๘}

อนิพฺพตฺเตน น ชาโต

ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ

จิตฺตมฺงคา มโต โลโก

ปญฺณตฺติ ปรมตฺถิยา.^{๗๙}

“สัตว์โลกมิใช่เป็นอยู่ด้วยจิตที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่เป็นอยู่ด้วยจิตที่
เป็นปัจจุบัน สัตว์โลกชื่อว่าตายเพราะจิตดับไป [สันตान]บัญญัติคือ

^{๗๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๖/๓๕๒

^{๗๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๖/๓๕๒

^{๗๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๖/๓๕๒

^{๗๗} พุ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗

^{๗๗} พุ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗

บัญญัติอาศัยความต่อเนื่องว่า ติสสะเป็นอยู่ ผุสสะเป็นอยู่ เป็นต้น] เป็น
ปรมัตถ์ [เพราะหมายถึงจิตที่กำลังเป็นอยู่นั้นๆ]”

คำแปลข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ส่วนวิสุทธิมรรค
แปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๖) แสดงคำแปลอีกอย่างหนึ่งของบาทสุดท้ายว่า “บัญญัติ[ว่าสัตว์
ตาย] เป็นปรมัตถ์ [เพราะหมายถึงความดับของจิต]”

โดยประการดังนี้ พึงหมั่นระลึกถึงความตายโดยมีขณะเล็กน้อย

อานิสงส์ของมรณสติ

[๑๗๗] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติหมั่นระลึกถึงความตายอยู่ด้วยลักษณะทั้ง ๘ น้อย่างใด
อย่างหนึ่งตามที่กล่าวไว้ข้างต้น จิต[ที่มีกรรมฐานเป็นอารมณ์]ย่อมเสพคุ่น[ภาวนา]ด้วยการ
ใส่ใจอยู่เสมอ สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น นีวรณสงบ องค์ฌานปรากฏ
ชัดเจน แต่ฌานถึงเพียงอุปจาระเท่านั้นโดยไม่ถึงอัปปนา เพราะอารมณ์[คือความตาย]เป็น
สภาวะธรรมและเพราะเป็นอารมณ์น่ากลัว[เนื่องจากความตายที่บุคคลหมั่นระลึกอยู่ย่อมนำ
ความสลัดใจมาให้ยิ่งๆ ขึ้นไป]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๐}อธิบายเรื่องที่ว่าความตายเป็นสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง
ดังนี้ว่า

“ความแตกดับไปของสภาวะธรรมเป็นคติธรรมตาของสภาวะธรรมโดยแท้ ฉะนั้นจึง
กล่าวว่า สภาวะมมตฺตา ปน อารมฺมณฺสุส (เพราะอารมณ์[คือความตาย]เป็นสภาวะธรรม) ดัง
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจุสมุปฺปन्नํ.^{๘๑}

^{๘๐} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๗๗/๓๕๓

^{๘๑} ส.น. ๑๖/๒๐/๒๖

‘ภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้น
อาศัยปัจจัย’ ”

อนึ่ง โลกุตตรมาน อรูปมานที่ ๒ และที่ ๔ ย่อมถึงอัปปนาด้วยภาวนาพิเศษแม้
ในสภาวะธรรม กล่าวคือ โลกุตตรมานถึงอัปปนาด้วยลำดับการเจริญวิสุทธิ (ปฏิบัติ-
ญาณทัสสนวิสุทธิ) ส่วนอรูปมานถึงอัปปนาด้วยภาวนาที่ล่องพ้นอารมณ์ ที่จริงแล้วในอรูป-
มานนั้นมีเพียงการล่องพ้นอารมณ์ของมานที่ถึงอัปปนาแล้ว

ข้อความว่า “ด้วยลำดับการเจริญวิสุทธิ” หมายความว่า ความน้อมใจเพื่อหลุดพ้น
มีความเบื่อหน่ายรังเกียจสังขารทั้งปวงเป็นต้นย่อมสำเร็จด้วยการเจริญปฏิบัติญาณทัสสน-
วิสุทธิที่ได้รับกำลังมากด้วยอำนาจของวิสุทธิขั้นก่อน และความปราศจากของบาปธรรมที่
เป็นปฏิปักษ์ย่อมสำเร็จด้วยอัปปนา ดังนั้น โลกุตตรมานจึงถึงอัปปนาโดยเนื่องด้วยลำดับการ
เจริญวิสุทธิเช่นนี้^{๘๒}

ข้อความว่า “ในอรูปมานนั้นมีเพียงการล่องพ้นอารมณ์” หมายความว่า ความ
ชวนชวยในการดำรงจิตมั่นย่อมไม่มีเหมือนกรณีฐานที่มีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์อื่น แต่ควร
ใช้ภาวนาทำการล่องพ้นอารมณ์ด้วยจิตตามที่ตั้งมั่นแล้ว ดังนั้น อรูปมานจึงถึงอัปปนา
แม้ในสภาวะธรรม^{๘๓}

แต่ในมรณสติภาวนานี้ไม่มีทั้งสองอย่าง [คือ ลำดับการเจริญวิสุทธิ (ปฏิบัติ-
ญาณทัสสนวิสุทธิ) และการล่องพ้นอารมณ์] ดังนั้น จึงเป็นเพียงอุปะการมานเท่านั้น อุปะการ-
มานดังกล่าวเรียกว่ามรณสติ (การระลึกถึงความตาย) เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งมรณ-
สติ

^{๘๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๗/๓๕๓

^{๘๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๗/๓๕๓-๕๔

ผลของการเจริญมรณสติ

อนึ่ง ภิกษุผู้หมั่นเจริญมรณสตินี้ :-

๑. เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เสมอ [เพราะมีความสลัดใจมาก]
๒. ได้รับสัญญาที่เบือนหน้าภพทั้งปวง
๓. ละความติดใจในชีวิต [เพราะเห็นความตายว่าจะมีแน่นอน]
๔. เป็นผู้ดำหนิความชั่ว [เพราะได้อนิจจสัญญา]
๕. ไม่ชอบสังสม ไม่มีมลทิน[คือความผูกพัน]และความตระหนี่ในบริวาร
๖. ได้รับความคุ้นเคยกับอนิจจสัญญา
๗. ทุกขสัญญาและอนัตตสัญญาย่อมปรากฏโดยคล้อยตามความคุ้นเคยของอนิจจสัญญานั้น

เหล่าสัตว์ผู้มิได้เจริญมรณสติย่อมตกใจกลัวสับสนในเวลาใกล้ตาย เหมือนถูกเนื้อร้าย ยักษ์ ภู โจร และเพศฆาตย์ไยโดยพลัน ฉันทใด ผู้ที่เจริญมรณสติมิได้เป็นเช่นนั้นสิ้นชีวิตโดยไม่หวาดกลัวสับสน [เพราะดำรงมรณสัญญาไว้ดีก่อน] ถ้าภิกษุนั้นไม่อาจบรรลुพระนิพพานในปัจจุบันชาติ ย่อมมีสุคติเป็นภพหน้าหลังจากสิ้นชีวิตแล้ว

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ

กยิราถ สุเมธโส

เอวํ มหานุกาวย

มรณสฺสติดยา สทา.

“เพราะเหตุนี้ ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในมรณสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ”

จบคำอธิบายมรณสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

เตโชพเลน มหา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิตฺตจฺจติ เยน โมกฺขํ

รทฺธา น จตฺถิ จ สฺมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภาชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลภาหคภา ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลก ๓ บรรลุแดนเกษมด้วย
เดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนี้ เชิญท่านทั้งหลาย
ช้องเสพพระรัตนตรัยนี้เป็นนิตย์”

๘. เรื่องกายคตาสติ

[๑๗๘] บัดนี้ จะกล่าวถึงวิธีเจริญกายคตาสติที่ไม่เคยมีมาก่อนพุทธกาลและมีใช้วิสัยของเดียรฉัตรทุกจำพวก อันพระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญไว้หลายแห่งในพระสูตรนั้นๆ อย่างนี้ว่า

๑. เอกธมโม ภิกขเว ภาวิโต พหุลีกโต มหโต สเวคาย สัตตตติ. มหโต อตถาย สัตตตติ. มหโต โยคกเขมมาย สัตตตติ. มหโต สติ-สมปชฌณาย สัตตตติ. ฌาณทสฺสนปฏฺฐิลาภาย สัตตตติ. ทิฏฐธมฺมสุข-วิหาราย สัตตตติ. วิชฺชาวิมุตติผลสจฺฉิกิริยาย สัตตตติ. กตโม เอก-ธมโม? กายคตา สติ.^{๘๔}

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งอันภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สังสมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อ :-

ก. ความสลัดใจอันใหญ่หลวง[เพราะทำให้เข้าใจสภาพของร่างกายตามความเป็นจริง]

ข. ประโยชน์อันใหญ่หลวง[มีประโยชน์ในปัจจุบันเป็นต้น]

ค. การสิ้นเครื่องผูกอันใหญ่หลวง

ฌ. สติและสัมปชัญญะอันใหญ่หลวง

ง. การได้รับปัญญารู้เห็น (วิปัสสนา)

จ. การอยู่เป็นสุขในปัจจุบันภพ

ฉ. การรู้แจ้งวิชา (ปัญญาหยั่งเห็น ๓) วิมุตติ (พระนิพพาน) และ ธรรมอย่างหนึ่งนั่นคืออะไร คือกายคตาสติ”

๒. อมตํ เต ภิกขเว ปฏิญฺชนติ, เย กายคตาสตี ปฏิญฺชนติ.
อมตํ เต ภิกขเว น ปฏิญฺชนติ, เย กายคตาสตี น ปฏิญฺชนติ.^{๘๕}

“ชนเหล่าใดต็มด้ากายคตาสติ พวกเขาย่อมต็มด้าอมตธรรม[ด้วยการเข้าฌานสมาบัติ] ชนเหล่าใดมิได้ต็มด้ากายคตาสติ พวกเขามิได้ต็มด้าอมตธรรม”

๓-๕. อมตํ เตสํ ภิกขเว ปฏิภุตํ, อปริภุตํ, ปริหีนํ, อปริหีนํ,
วิรทํ, อวิรทํ, เยสํ กายคตาสติ อารทฺธา.^{๘๖}

๓. ชนเหล่าใดต็มด้ากายคตาสติแล้ว พวกเขาได้ต็มด้าอมตธรรม
ชนเหล่าใดยังมิได้ต็มด้ากายคตาสติ พวกเขามิได้ต็มด้าอมตธรรม

๔. ชนเหล่าใดเสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาเสื่อมจากอมตธรรม
ชนเหล่าใดไม่เสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาไม่เสื่อมจากอมตธรรม

๕. ชนเหล่าใดพลาดจากกายคตาสติ พวกเขาพลาดจากอมตธรรม
ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติให้สำเร็จ พวกเขาไม่พลาดจากอมตธรรม”

ถามว่า : เจ้าลัทธิชื้อสุเนตตะเป็นต้น ดาบส และปริพาชกอื่นรู้ว่าสรีระไม่งามมิใช่
หรือ เพราะสุขเมธดาบสได้กล่าวถึงสรีระด้วยความรังเกียจ ดังข้อความเป็นต้นว่า

ยนฺธุณิํ ปุตฺติกาโย	นํนํกุณฺณปฺปฺริตํ
ฉนฺทฺยิตฺวาน คจฺเจยฺยํ	อนเปกฺโข อนตฺถิโก. ^{๘๗}

“เณรหนอ เราพึงเป็นผู้ไม่เหลียวแลต่อการสละกายเปื่อยเน่านี้อัน
เต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ไป”

ตอบว่า : พระโพธิสัตว์และดาบสเป็นต้นเหล่าอื่นรู้ว่าสรีระว่าไม่งามก็จริง แต่ไม่รู้

^{๘๕} อัง.เอกก. ๒๐/๖๐๐/๔๖

^{๘๖} อัง.เอกก. ๒๐/๖๐๑-๓/๔๖-๗

^{๘๗} ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๘/๔๔๗

โดยความเป็นกรณีฐาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อณฺเฏสุ พุทฺฐุปปาทา (ไม่เคยมีมาก่อนพุทธกาล)^{๘๘}

ข้อความว่า “ชนเหล่าใดได้ตั้งกายคตาสติ พวกเขาย่อมตั้งอามตธรรม”^{๘๙} หมายความว่า กายคตาสติเรียกว่า อมตธรรม เพราะเป็นเหตุบรรลุนิพพานที่เป็นอมตธรรม และประกอบด้วยสุข[ในสมณะและวิปัสสนา]อันไม่รู้สึกเต็มอิ่มเหมือนอมตธรรม^{๙๐}

ประโยคว่า อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริภุตํ, อปริภุตํ, ปริหีนํ, อปริหีนํ, วิรหํ, อวิรหํ, เยสํ กายคตาสติ อารทฺธา เป็นประโยคย่อของประโยคเต็มว่า

ก. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริภุตํ, เยสํ กายคตาสติ ปริภุตา (ชนเหล่าใดตั้งกายคตาสติแล้ว พวกเขาได้ตั้งอามตธรรม), อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริภุตํ, เยสํ กายคตาสติ อปริภุตา (ชนเหล่าใดยังมิได้ตั้งกายคตาสติ พวกเขามิได้ตั้งอามตธรรม)

ข. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว ปริหีนํ, เยสํ กายคตาสติ ปริหีนา (ชนเหล่าใดเสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาเสื่อมจากอมตธรรม) อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริหีนํ, เยสํ กายคตาสติ อปริหีนา (ชนเหล่าใดไม่เสื่อมจากกายคตาสติ พวกเขาไม่เสื่อมจากอมตธรรม)

ค. อมตํ เตสํ ภิกฺขเว วิรหํ, เยสํ กายคตาสติ วิรทฺธา (ชนเหล่าใดพลาดจากกายคตาสติ พวกเขาพลาดจากอมตธรรม), อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อวิรหํ, เยสํ กายคตาสติ อารทฺธา (ชนเหล่าใดเจริญกายคตาสติให้สำเร็จ พวกเขาไม่พลาดจากอมตธรรม)

ประโยคย่อในคัมภีร์อรรถกถานี้ตามหลักภาษาเรียกว่า เปยฺยาลนํ คือ วิธีแสดงความพิสดารโดยย่อ หมายความว่า การละข้อความซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้ โดย เปยฺยาล ศัพท์แปลว่า “ความพิสดาร” ดังข้อความว่า

ตตฺถ เปยฺยาลนโยติ วิตุถารนโย.^{๙๐}

“ในพากย์นั้น คำว่า เปยฺยาลนโย แปลว่า วิธีแสดงความพิสดาร [โดยย่อ]”

^{๘๘} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๘/๓๕๔

^{๘๙} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๘/๓๕๕

^{๙๐} นิติ.สุตฺต. ๒/๕๐๘

เปยุยาลมุขนาติ วิตุถารสฺส มุขเน. นยทฺวาเรนาติ อตฺโถ.^{๙๑}

“คำว่า เปยุยาลมุขเน แปลว่า วิธีแสดงความพิสดาร[โดยอ้อม]
หมายความว่า ตามแนวทางแห่งนัย”

คำว่า เปยุยาล มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. คำที่สามารถรักษาเนื้อความ = ปาตพฺพํ เปยุยํ, เปยุยาย อลํ เปยุยาลํ (เปยุย <ปา ธาตุ = รักษา + ฌย ปัจจยในภาวสาธนะ> + อลํ <สามารถ>)^{๙๒}

๒. คำที่สามารถอธิบายเนื้อความ = ปาเปตพฺพํ ปาเปยุยํ, ปาเปยุยาย อลํ เปยุยาลํ (ปาเปยุย <ปา ธาตุ = พิศดาร + เณ การิตปัจจย + ฌย ปัจจยในภาวสาธนะ> + อลํ <สามารถ> ลบ ปา ใน ปาเปยุย ด้วยนिरुตตินัย)^{๙๓}

๓. คำที่สมควรแก่เนื้อความที่ควรรักษา = ปาตพฺพํ รกฺขิตพฺพนฺติ เปยุยํ. เปยุยาย อลํ เปยุยาลํ (เปยุย <ปา ธาตุ = รักษา + ฌย ปัจจยในกรรมสาธนะ> + อลํ <สมควร>)^{๙๔}

๔. คำที่สามารถทำเนื้อความให้ถึงที่สุดด้วยนัยพิสดาร = วิตุถารนเยน อนฺตํ ปาเปยุยํ ปาเปยุยํ, ปาเปยุยาย อลํ เปยุยาลํ (เปยุย <ป บพหน้า + อป ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจย + ฌย ปัจจยในภาวสาธนะ> + อลํ <สามารถ> ลบ ปา ใน ปาเปยุย ด้วย นिरุตตินัย)^{๙๕}

ดังข้อความว่า

ปาตุํ อลนฺติ เปยุยาลํ

วิตุถาเรตุํ อลํถวา

เปยุยาลสฺส วจนฺตฺโถ

เวทิตพฺโพ วิภาวินา.^{๙๖}

“ผู้มีปัญญาพึงทราบเนื้อความของศัพท์ว่า เปยุยาล ว่า คำที่สามารถ
รักษาเนื้อความ ชื่อว่า เปยุยาละ อีกอย่างหนึ่ง คำที่สามารถอธิบายเนื้อ
ความ ชื่อว่า เปยุยาละ”

^{๙๑} ขุ.ป.คณฺจ. ๓๗/๑๖๑

^{๙๔} สทท.ชาลินีฎีกา ๑๕

^{๙๒} สทท.ชาลินี ๑๕

^{๙๕} ขุ.ป.คณฺจ. ๔๙/๑๘๔

^{๙๓} สทท.ชาลินี ๑๕

^{๙๖} สทท.ชาลินี ๑๕

ปาตพพํ รกฺขิตพฺพนฺติ เปยฺยํ เปยฺยาย อลํ เปยฺยาลนฺติ อมฺหากํ
มตี.^{๙๗}

“ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า เนื้อความที่ควรรักษา ชื่อว่า เปยยะ คำที่
สมควรแก่เนื้อความที่ควรรักษา ชื่อว่า เปยยาละ”

วิตุถารนเยน อนฺตํ ปาเปตฺตํ อลนฺติ เปยฺยาลํ.^{๙๘}

“คำที่สามารถทำเนื้อความให้ถึงที่สุดด้วยนัยพิสดาร ชื่อว่า
เปยยาละ”

เปยยาลนัยมี ๓ ประเภทตามความเห็นของลัทธินิติปกรณ คือ

๑. มัชฌเมเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่พบในท่ามกลาง หมายความว่า แสดง
ด้วย อิติ ศัพท์โดยประกอบบทต้นและบทปลายไว้แล้วละบทกลาง เช่น เตนนาห ภควา “สีเล
ปติฏฺฐาย ยเปย โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌนฺติ (ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สีเล ปติฏฺฐาย
ยเปย โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌ)

๒. อาทิเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่แสดงด้วย อิติ ศัพท์ เช่น เตนนาห ภควา
“สีเล ปติฏฺฐายา”ติอาทิ (ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สีเล ปติฏฺฐาย เป็นต้น)

๓. สัพพเปยยาลนัย เปยยาลนัยที่แสดงด้วย สพฺพ ศัพท์ เช่น สพฺพ สทา
โสติถิ ภาวนฺตุ เต (ขอท่านจงมีความสวัสดีเสมอด้วยอานุภาพของพระพุทธเจ้า พระธรรม
และพระสงฆ์ทั้งปวง)

คำว่า สพฺพ เป็นตัวแทนของคำว่า สพฺพพุทฺธานุภาเวน (ด้วยอานุภาพของ
พระพุทธเจ้าทั้งปวง), สพฺพธมฺมานุภาเวน (ด้วยอานุภาพของพระธรรมทั้งปวง), สพฺพสงฺฆา-
นุภาเวน (ด้วยอานุภาพของพระสงฆ์ทั้งปวง) บทนี้เรียกว่า อวิภัตตินิกิตเทศ คือ ศัพท์ที่ถูก
แสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าวคือ ลงวิภัตติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ

ดังข้อความว่า

^{๙๗} สทท.ชาลินีฎีกา ๑๕

^{๙๘} ขุ.ป.คณฺจ. ๔๙/๑๘๔

มชฺฌเปยฺยาลโก เจว

อาทิเปยฺยาลเมว จ

สพฺพเปยฺยาลโก จาติ

เปยฺยาลา ทิวิธา สียุ.^{๙๙}

“เปยฺยาละมี ๓ ประเภท คือ มชฺฌเปยฺยาละ อาทิเปยฺยาละ และ
สพฺพเปยฺยาละ”

เปยฺยาลนัยมี ๔ ประเภทตามความเห็นของคัมภีร์สัทธสวรัทธชาลินี คือ

๑. อาทิเปยฺยาลนัย เปยฺยาลนัยที่ไม่แสดงบทต้น เช่น ทตฺโต (มาจากรูป
เต็มว่า เทวทตฺโต <นายเทพประทาน>), ภูตรูปิ (มาจากรูปเต็มว่า มหาภูตรูปิ <มหาภูตรูป>)

๒. อันตเปยฺยาลนัย เปยฺยาลนัยที่ไม่แสดงบทท้าย เช่น สมฺมาสม-
พุทฺธนตฺยาทิมาย (กล่าวว่า สมฺมาสมพุทฺธ เป็นต้น)

๓. มชฺฌเปยฺยาลนัย เปยฺยาลนัยที่ไม่แสดงบทกลาง เช่น กถินทฺสุสฺสี (มา
จากรูปเต็มว่า กถินจิวรรทฺสุสฺสี <ผ้าเพื่อกฐินจิวรร>)

๔. สพฺพเปยฺยาลนัย เปยฺยาลนัยที่กล่าวคาถาแรกไว้ โดยไม่แสดงบทต้น
(บาทที่ ๑) และบทกลาง(บาทที่ ๒) ของคาถาที่ ๒ และที่ ๓ เช่น บาทคาถาว่า ภวตฺถ สพฺพมฺงคฺลํ,
รทฺชนตฺถ สพฺพเทวตา ซึ่งพบในประโยคว่า

ภวตฺถ สพฺพมฺงคฺลํ

รทฺชนตฺถ สพฺพเทวตา

สพฺพพุทฺธานุภาเวน

สทา โสตุถิ ภวนตฺถ เต.

สพฺพธมฺมานุภาเวน

สพฺพสงฺฆานุภาเว

สทา โสตุถิ ภวนตฺถ เตติ.

“ขอจงมีสรรพมงคล ขอปวงเทวดาจงคุ้มครอง ขอท่านจงมีความ
สวัสดีด้วยพุทธานุภาพทั้งปวงเสมอ

ขอท่านจงมีความสวัสดีด้วยธรรมานุภาพทั้งปวงเสมอ ขอท่านจง
มีความสวัสดีด้วยสังฆานุภาพทั้งปวงเสมอ”

^{๙๙} นิตฺติ.สุตฺต. ๒/๕๐๘

ดังข้อความว่า

อาทุยนุตมตตํ ทสเสตฺวา มชฺฌเม ปน อทฺสสนํ
มชฺฌเมเปยฺยาลกํ นาม อิตฺโต เสเสสฺสวํ นโย.^{๑๐๐}

“การแสดงเพียงบทต้นและบทปลาย ไม่แสดงบทกลาง ชื่อว่า
มัชฌเมเปยยาละ เปยยาละที่เหลือจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน”

อาทุยนุตมชฺฌเมเปยฺยาลํ สพฺพเปยฺยาลกํ ตถา
เปยฺยาลนตุ จตุพฺพิธํ ตํ วิญญฺหิ ปกาสิตฺ.^{๑๐๑}

“ผู้รู้แสดงเปยยาลนัยนั้น ๔ ประเภท คือ อาทิเปยยาละ อันต-
เปยยาละ มัชฌเมเปยยาละ และสัพพเปยยาละ”

ตัวอย่างของเปยยาลนัยนี้พบในคัมภีร์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

วตฺถุสงฺคเห วตฺถุณี นาม จกฺขุโสตฺฆมานชีวหากายหทยวตฺถุ เจติ
ฉนฺพิธานิ ภาวนติ.^{๑๐๒}

“สิ่งที่เรียกว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะมี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวัตถุ ๒. โสตวัตถุ ๓. ฆมานวัตถุ
๔. ชิวหาวัตถุ ๕. กายวัตถุ ๖. หทัยวัตถุ”

เห็นได้ว่าคำว่า จกฺขุโสตฆมานชีวหากายหทยวตฺถุ คล้ายกับเป็นบทสมาสที่เชื่อมเป็น
บทเดียวกัน แต่ไม่ใช่บทสมาส เพราะประกอบ จ ศัพท์ใน เจติ เพื่อแสดงว่าเป็นคนละบทกัน
ดังนั้น จึงประกอบด้วยบทที่ไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ, โสต, ฆมาน, ชิวหา, กาย และ หทย โดยคำ
ว่า วตฺถุ ติดตามไปประกอบกับบทหน้าทุกศัพท์ คำนี้จัดเป็นคำสังเขปที่นับเข้าในเปยยาล-
นัยหรืออันตทีกนัยเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

วากฺยสงฺเขโป หเสส ปาโจ. เปยฺยาลนโยติปิ อนฺตทีกนโยติปิ วตฺตุ
ยฺชฺชติ. เกจิ ปน ทวนุทสมาสํ มณฺณนฺติ. เตสํ จสทฺโท น ยฺชฺชติ. ปโรโต

^{๑๐๐} สทท.ชาลินี ๑๓

^{๑๐๑} สทท.ชาลินี ๑๔

^{๑๐๒} สงฺคห ๖๔/๑๙

วตฺถุสทฺโท จสทฺโท จ ปุพฺพปทฺเตสุ อาเนตพฺโพติปิ วทฺนติ. เตสํ หทย-
วตฺถุติ สมาสพทํ น ยุชฺชติ. อวิภตฺติกนิทฺเทโสติปิ อปเร.^{๑๐๓}

“ปาฐะนี้เป็นคำสังเขป ฟังกล่าวว่าเป็นเปยยาลนัยบ้าง อันตที่ปกนัย
(การกล่าวไว้ข้างท้ายครั้งเดียว แต่ติดตามจากคำหลังไปเชื่อมโยงกับ
ข้อความข้างหน้า) บ้าง

บางคนสำคัญว่าเป็นทวันทสมาส ตามมติของท่าน จ ศัพท์ใน
คำว่า หทยวตฺถุ จ] ย่อมไม่สมควร

บางคนอ้างว่าควรนำคำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์จากบทหลังมา
ประกอบไว้ในบทหน้า [เป็นรูปว่า จกฺขุวตฺถุ จ โสตวตฺถุ จ ๒เปย] ตามมติ
ของท่าน บทสมาสว่า หทยวตฺถุ ย่อมไม่สมควร

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า เป็นศัพท์อวิภตฺติกนิทฺเทส [คือ ศัพท์ที่ถูก
แสดงด้วยการไม่ลงวิภตฺติ กล่าวคือ ลงวิภตฺติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือน
ยังไม่ลงวิภตฺติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวหา
กาย หทยํ วตฺถุ จ ก็กล่าวเป็นรูปไม่ลงวิภตฺติว่า จกฺขุ โสต ฆาน ชิวหา
กาย หทย วตฺถุ จ]

คำสังเขปดังกล่าวพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอีก ๒ แห่ง ดังตัวอย่างว่า

สเจ ปน ทสวสฺสิเกน อชฺโฆริยติ, ทส วสฺसानิ อโธตวจฺจุปสทิสเ
โอกาเส ปติฏฺฐหติ. สเจ วิส, ตีส, จตฺตาลีส, ปญฺณาส, สญฺจิ, สตฺตติ, อสีติ,
นวุตฺติวสฺสิเกน, สเจ วสฺสสฺติเกน อชฺโฆริยติ. วสฺสสฺตํ อโธตวจฺจุปสทิสเ
โอกาเส ปติฏฺฐหติ.^{๑๐๔}

“ถ้าคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน อาหารย่อมตั้งอยู่ในสถานที่อันเช่น
เดียวกับหลุมคูทที่ไม่ได้ชำระตลอด ๑๐ ปี ถ้าคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐
ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ถ้าคนมีอายุ ๑๐๐ ปี
กลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เช่นเดียวกับหลุมคูทซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี”

^{๑๐๓} ปรมตฺถ.ฎีกา ๑/๑๓๑

^{๑๐๔} วิสุทธิ. ๑/๒๙๙/๓๘๑

จะเห็นได้ว่า คำว่า วิส, ตีส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สญฺจิ, สตุตติ และ อสีติ เป็น คำสังเขปที่จะคำว่า วสฺสิเกน ด้วยเพยยาลนัย หรือให้คำว่า วสฺสิเกน ติดตามไปประกอบกับ วิส ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตที่ปกนัย

เตสุ ก็ รูปกฺขนฺธสฺส กุชฺฌลฺลํ, อุทาทุ เวทนา, สญฺญา, สงฺขาร, วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กุชฺฌลฺลํ.^{๑๐๕}

"ในชั้นนี้เป็นต้นนั้น เธอโกรธรูปชั้นหรือ หรือว่าโกรธเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นหรือวิญญาณชั้น"

ในประโยคข้างต้น คำว่า เวทนา, สญฺญา และ สงฺขาร เป็นคำสังเขปที่จะคำว่า ขนฺธสฺส ด้วยเพยยาลนัย หรือให้คำว่า ขนฺธสฺส ติดตามไปประกอบกับ เวทนา ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตที่ปกนัย

ในคัมภีร์ปฏิฐานพบตัวอย่างว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน โสตฺฆานชีวหากายสมฺปทํ, วณฺณ-สมฺปทํ, สทฺททคนฺธรสโฆฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อนาคเต ขนฺธปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีลํ สมายิตฺติ.^{๑๐๖}

"บุคคลปรารถนาความถึงพร้อมแห่งจักขุในอนาคต ปรารถนาความถึงพร้อมแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ในอนาคต ปรารถนาชั้นในอนาคต ย่อมให้ทาน สมาทานศีล"

คำว่า โสตฆานชีวหากายสมฺปทํ เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า โสตสมฺปทํ ยเปย กายสมฺปทํ และคำว่า สทฺททคนฺธรสโฆฏฺฐพฺพสมฺปทํ เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า สทฺทสมฺปทํ ยเปย โผฏฐัพฺพสมฺปทํ ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๐๗} แต่ในคัมภีร์ปฏิฐานฉบับ ญาณสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มและเพยยาละว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน ยเปย โสตสมฺปทํ ยเปย ฆาน-สมฺปทํ ยเปย ชิวหาสมฺปทํ ยเปย กายสมฺปทํ ยเปย วณฺณสมฺปทํ

^{๑๐๕} วิสุทธิ. ๑/๒๕๐/๓๓๕

^{๑๐๖} อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๕๔

^{๑๐๗} ปรมัตถ.ฎีกา ๓/๓๘๔

ขแปฯ สทฺทสมฺปทํ ขแปฯ คนฺธสมฺปทํ ขแปฯ รสสมฺปทํ ขแปฯ โผฏฺฐพฺพ-
สมฺปทํ ปตฺถยมาโน ขแปฯ อนาคเต ขนฺธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีลํ
สมาทียติ.^{๑๐๘}

อีกอุทาหรณ์หนึ่งพบในคัมภีร์ยมกว่า

ปฺฤชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ, กามราคปฏฺธิมาเนทฺธิจ-
วิจิกิจฺจนาภวราคานุสโย จ อนุเสติ^{๑๐๙}

"อวิชชานุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่ปฺฤชชน กามราคานุสสัย ปฏฺธิมา-
นุสสัย มานานุสสัย ทิฏฺฐานุสสัย วิจิกิจฺจนาสฺส และภวราคานุสสัย ย่อม
นอนเนื่อง"

คำว่า กามราคปฏฺธิมาเนทฺธิจวิจิกิจฺจนาภวราคานุสโย เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า
กามราคานุสโย ขแปฯ ภวราคานุสโย ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๑๐} แต่ในคัมภีร์
ยมกฉบับฉัฏฐสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มว่า ปฺฤชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ กาม-
ราคานุสโย จ ปฏฺธิมานุสโยจ มานานุสโย จ ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิจฺจนาสฺส จ ภวราคานุสโย จ
อนุเสนติ^{๑๑๑}

[ต่อจากนั้น]พระพุทธรองค์ได้ทรงจำแนกเป็น ๑๔ หมวดเหล่านี้ คือ

๑. หมวดอานาปานะ (ลมหายใจเข้าออก)
๒. หมวดอิริยาบถ (อิริยาบถ ๔ คือ การยืน เดิน นั่ง นอน)
๓. หมวดสัมปชัญญะ ๔ (อิริยาบถ ๔ และอิริยาบถย่อยในการเหยียดคู้ ฯลฯ)
๔. หมวดปฏิกูลมนสิการ (พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกูล)
๕. หมวดธาตุมนสิการ (พิจารณาโดยความเป็นธาตุ)
- ๖-๑๔. หมวดป่าช้า ๙ (ซากศพที่พองขึ้นเป็นต้น)

๑๐๘

อภ.ป. ๔๒/๘/๓๔๕

๑๑๐

ปรมัตถ.ฎีกา ๗/๓๑๙

๑๐๙

อภ.ย. ๓๘/๕/๓๓๗

๑๑๑

อภ.ย. ๓๘/๕/๓๓๗

ตั้งพระพุทธรูปดำรัสเป็นต้นว่า

กถิ ภาวิตา ภิกขเว กายคตาสติ กถิ พหุลีกตา มหปผลา โหติ
มหานิสสา? อธิ ภิกขเว ภิกขุ อรณณคโต วา.^{๑๑๒}

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุทำให้บังเกิดและเจริญ
ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก[โดยให้สำเร็จอานาปานฌานเป็นต้น]
มีอานิสงส์มาก[โดยให้สำเร็จธรรมที่มีในฝ่ายวิชชา, ธรรมที่ควรรู้แจ้ง
ด้วยปัญญาอันยิ่ง และการข่มความเบื่อง่ายในเสนาสนะอันสงัดและ
ในกุศลธรรมอันยิ่งคือสมถะและวิปัสสนา และความรื่นรมย์ในกามคุณ
เป็นต้น] ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ไปสู่ป่า”

การพิจารณาสิ่งปฏิภูลนี้ในบางแห่งเรียกว่าทวัตติงสาการะ คืออาการ ๓๒ บางแห่ง
เรียกว่า โภจนาธรรมฐาน คือ ฐานที่พิจารณาอวัยวะของร่างกาย บางแห่งเรียกว่า กาย
คตาสติ คือ สติที่เป็นไปในกาย หมายถึง การพิจารณาร่างกายว่าเป็นสิ่งปฏิภูลน่ารังเกียจ
อย่างไรก็ตาม ในมัชฌิมนิกาย กายคตาสติสูตร^{๑๑๓} พระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญสติใน
กองรูปตามหมวดอานาปานะเป็นต้นเหมือนหมวดกายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตร

ใน ๑๔ หมวดเหล่านั้น :-

ก. หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ ๔ และหมวดธาตุมนสิการ ตรัสไว้เนื่อง
ด้วยวิปัสสนา [เพราะการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์เป็นหลักสำคัญในหมวดธาตุมนสิการนั้น
แม้อุปจารสมาธิจะสำเร็จได้ด้วยการพิจารณาธาตุก็ตาม]

ข. หมวดสวิกิระ ๙ ตรัสไว้เนื่องด้วยการเห็นโทษในวิปัสสนาญาณ [เพราะ
ปรากฏเทศนาด้วยการแสดงโทษในกายพร้อมด้วยความไม่เที่ยงของอสุกะเป็นต้นใน
พระบาลีนั้นๆ] และการเจริญสมาธิก็สำเร็จได้ในอุทฺทมาตกะ (ศพพองอืด) เป็นต้นในสวิกิระ
เหล่านี้ ซึ่งกล่าวไว้ในอสุกนิทเทศแล้ว

๑๑๒

ม.ญ. ๑๔/๑๕๔/๑๓๗

๑๑๓

ม.ญ. ๑๔/๑๕๓/๑๓๙

ค. หมวดอานาปานะและหมวดปฏิกูลมนสิการ ทั้งสองหมวดเหล่านี้ตรัสไว้
เนื่องด้วยสมาธิใน ๑๔ หมวดเหล่านี้

ทั้งสามหมวด คือ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ ๔ และหมวดธาตุมนสิการ
เกี่ยวกับธาตุ ๔ เป็นหลัก เช่น สภาวะยกมือหรือเท้า มีลักษณะเบาของธาตุไฟ สภาวะวางมือ
หรือเท้า มีลักษณะหนักของธาตุน้ำ สภาวะผลัดมือหรือเท้าไปข้างหน้าหรือข้างหลัง มีลักษณะ
ผลักดันของธาตุลม และสภาวะกระทบของมือหรือเท้ากับพื้น มีลักษณะแข็งหรืออ่อนของธาตุ
ดิน ท่านจึงกล่าวว่า “หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ ๔ และหมวดธาตุมนสิการ ตรัสไว้
เนื่องด้วยวิปัสสนา” ข้อความนี้เป็นหลักฐานยืนยันว่าผู้ที่ปฏิบัติตามหมวดทั้งสาม จัดว่าได้
เจริญวิปัสสนาโดยตรง เพราะอารมณ์ของวิปัสสนาคือรูปนามที่เป็นสภาวะธรรมนั่นเอง

อนึ่ง ในสองหมวดข้างต้น หมวดอานาปานะเป็นกรรมฐานเฉพาะอย่างเนื่องด้วย
อานาปานสติ กรรมฐานคืออาการ (ส่วน) ๓๒ จึงประสงค์เอาว่าเป็นกายคตาสติในเรื่องนี้
ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงเนื่องด้วยการใส่ใจว่าเป็นสิ่งปฏิกุศลโดยรวมเอามั่นสมอง (มตฺถ-
ลฺงคํ) เข้ากับไขกระดูก (อฏฺฐิมิณฺขํ) อย่างนี้ว่า

ปฺน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกส-
มตฺถกา ตจฺปรียนฺตํ ปุรํ นานปฺปการสฺส อสุจฺจโน ปจฺจเวกฺขติ. อตฺถิ
อิมสฺมี กายเ เกสา โลมา ๗เปฯ มุตฺต.^{๑๑๔}

“ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้จาก
ฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน จากปลายผมลงมาข้างล่าง มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วย
ของไม่สะอาดนานับการว่า สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ... มูตร”

^{๑๑๔} ที่.ม. ๑๐/๓๗๗/๒๕๐-๑, ม.อ. ๑๔/๑๕๔/๑๓๘

ท่านจะแสดงว่า เทศนาปรากฏโดยรวมเอาส่วนคือมันสมองที่จะกล่าวต่อไปว่า กรีส มตถลุงค์ (อาหารเก่า มันสมอง) เข้ากับไขกระดูกในพระบาลีของเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มตถลุงค์ อฏฺฐิมิณฺเฑน สงฺคเหตฺวา (โดยรวมเอามันสมองเข้ากับไขกระดูก)^{๑๑๕}

ข้อความข้างต้นแสดงว่า ในพระบาลีทั้งหมดที่เกี่ยวกับอาการ ๓๒ ซึ่งพบในสมัย แต่งคัมภีร์อรธกถาและฎีกา ไม่ปรากฏคำว่า มตถลุงค์ (มันสมอง) โดยตรง แต่ท่านให้เพิ่ม เข้ามาสาธยายเพื่อให้ครบอาการ ๓๒ ที่จริงแล้วพระพุทธองค์ทรงรวมมันสมองไว้กับไขกระดูก โดยถือว่าสมองเป็นเนื้อในกระดูกส่วนที่เป็นกระดูกโหลก ในทางการแพทย์ ไขกระดูก คือ เนื้อที่อยู่ในกระดูกยาว เช่น แขน ขา ทำหน้าที่สร้างเม็ดเลือด ไขกระดูกมีอยู่ในกระดูกตอนวัย เด็ก แต่เมื่อโตขึ้นจะฝ่อไป จึงทำให้แยกส่วนออกจากสมองได้ชัดเจน เพราะสมองไม่สร้าง เม็ดเลือดเหมือนไขกระดูก

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของ กายคตาสติ ศัพท์ ว่า

“พึงประกอบบพว่า กรรมฐานคืออาการ ๓๒ จึงประสงค์เอาว่าเป็นกายคตาสติ โดย กล่าวถึงสติเป็นหลักตามความหมายว่า การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภรูปกาย หรือการระลึกที่เป็น ไปในรูปกาย ชื่อว่า กายคตาสติ”^{๑๑๖}

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กายคตาสติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภรูปกายเป็นอารมณ์ = กาย คตา กายคตา (ทุติยาตปฺปริสสมาส), กายคตา จ สว สติ จาติ กายคตสฺติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารย-สมาส)

๒. กายคตาสติ คือ การระลึกที่เป็นไปในรูปกาย = กาย คตาสติ กายคตา (สตัดมิตปฺปริสสมาส), กายคตา จ สว สติ จาติ กายคตสฺติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารย-สมาส)

เมื่อเชื่อมสมาสระหว่างบพว่า กายคตา กับ สติ ควรวิสสะ อา ใน คตา เป็น อ ได้ รูปว่า กายคตสฺติ ดังคำว่า ขตฺติยกณฺเณ (นางกษัตริย์) ที่มาจาก ขตฺติยากณฺเณ แต่บทนี้เป็น

^{๑๑๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๘/๓๕๖

^{๑๑๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๘/๓๕๖

รูปพิเศษที่ไม่ต้องรื้อสละ เพราะไวยากรณ์เป็นกฎที่บัญญัติใช้เป็นส่วนใหญ่ แต่อาจมีบางรูปที่พ้นจากกฎไวยากรณ์ได้บ้าง จึงมีรูปเป็น กายคตาสติ

คำว่า ทวตฺตีสาการ (อาการ ๓๒) ก็คือ ส่วนประกอบ ๓๒ ส่วนที่น่ารังเกียจในร่างกาย โดยคำว่า อาการ มีความหมายว่า ส่วน, ส่วนประกอบ, ประเภท ดังข้อความว่า

อาการา ปการาติ हि เอโก อตุโถติ.^{๑๑๗}

“โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อาการา, ปการา (ส่วน, ประเภท) มีความหมายอย่างเดียวกัน”

คนไทยสมัยก่อนเรียกว่า อาการ ๓๒ ตามศัพท์บาลีจนคุ้นปาก ไม่นิยมใช้เป็น ส่วน ๓๒ หรือ ส่วนประกอบ ๓๒ แม้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๓๗) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“อาการ, อาการ- [อาทาน อาการะ-] น. ความเป็นอยู่, ความเป็นไป, สภาพ เช่น อาการไข้; กิริยาท่าทาง เช่น อาการพิรุณ; ทำนอง เช่น โดยอาการนั้น; ส่วนของร่างกายซึ่งนิยมว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า อาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น.”

[๑๗๙] คำอธิบายวิธีเจริญภาวนาในกายคตาสตินั้นโดยมีการอธิบายพระบาลีเป็นเบื้องต้น มีดังต่อไปนี้

คำว่า อิมเมว กายํ (กายนี้) คือ กายอันเนาเปื่อยอาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้

คำว่า อุทฺธํ ปาทตลา (จากฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน) หมายความว่า ข้างบนตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป

คำว่า โอโร เกสมตฺถกา (จากปลายผมลงมาข้างล่าง) หมายความว่า ข้างล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา

คำว่า ตจฺปฺริยนฺตํ (มีหนังหุ้ม) หมายความว่า กำหนดด้วยหนังหุ้มไว้ด้านขวาง

ปุริ นานปการสส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ นานปการเกสาทิสฺสุจิภริโต อโยกาโยติ ปสฺสติ. กถํ? อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสา ๕เปยฺ มุตฺตนฺติ.

คำว่า ปุริ นานปการสส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ (ย่อมพิจารณาเห็นกายเต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการ) หมายความว่า เห็นว่ากายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีผมเป็นต้น นานปการ คือ เห็นว่า สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ๕ลย มูตร

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺถิ แปลว่า มีอยู่

โดยทั่วไปคำว่า อตฺถิ มีรากศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + ติ วิกัตติ คำนี้เป็นรูปเอกพจน์ ส่วนรูปพหูพจน์ของคำนี้ คือ สนฺติ แต่ในที่นี้ท่านอธิบายด้วยรูปพหูพจน์ว่า สวิขฺชนฺติ ในประโยคว่า อตฺถิตฺติ สวิขฺชนฺติ (คำว่า อตฺถิ แปลว่า มีอยู่) เพื่อแสดงว่า คำว่า อตฺถิ ในพากย์นี้เป็นพหูพจน์วิปลาส หรือเป็นบทนิบาต ดังข้อความว่า

อตฺถิตฺติ วจนวิปลาสเณ วุตฺตํ, นิปาตปทํ วา เอตํ. ตสฺมา ตีสุปิ สงฺขาสฺส ตเวทสฺส รูปํ. เตนานห “สวิขฺชนฺตฺติ.”^{๑๑๘}

“คำว่า อตฺถิ กล่าวไว้โดยพหูพจน์วิปลาส หรือคำนี้เป็นบทนิบาต ดังนั้น จึงมีรูปนั้นนั่นแหละในส่วนทั้งสาม (เอกพจน์ ทวิพจน์ และพหูพจน์) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สวิขฺชนฺติ (มีอยู่)”

ตามนัยที่สอง คำว่า อตฺถิ ในพากย์นี้ไม่ใช่เป็นบทอาขยาตโดยมีรากศัพท์มาจาก อส ธาตุ แต่เป็นบทนิบาตที่ไม่ต้องจำแนกรากศัพท์ ในคัมภีร์ไวยากรณ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“อตฺถิชีรา พุราหฺมณฺตี อตฺถิสทฺโท วิชฺชมานตฺเถ นิปาโต.”^{๑๑๙}

“ในคำว่า อตฺถิชีรา พุราหฺมณฺตี (นางพราหมณีเป็นผู้มีน้ำนม) อตฺถิ ศัพท์เป็นนิบาตในความหมายว่า มีอยู่”

เอเตสุ หิ อตฺถิสทฺโท อาขยาตนิปาตวเสน ภิชฺชติ “อตฺถิ สนฺติ สวิขฺชติ, อตฺถิชีรา พุราหฺมณฺตีอาทิสฺสุ.”^{๑๒๐}

^{๑๑๘} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๙/๓๕๖

^{๑๑๙} โมคฺ. ๓/๑๗

^{๑๒๐} นิติ.ปท. ๔๙๕

“โดยแท้จริงแล้ว อตฺถิ ศัพท์ในพากย์เหล่านั้นจำแนกเป็นอาชยาดและนิบาต ดังคำว่า อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ (มีอยู่), อตฺถิชีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีเป็นผู้มีน้ำนม) เป็นต้น”

เอตถ อตฺถิตี อาชยาดปทํ. น อตฺถิชีรา พฺราหฺมณี. อตฺถิตา, อตฺถิ-ภาโว, ยํ กิณฺณจ รตนํ อตฺถิตีอาทิสฺส วिय นิปาตปทํ. ตสฺมา อตฺถิตี ปทํ อาชยาดนิปาตวเสน ทฺวริณฺติ เวทิตพฺพ.^{๑๒๑}

“ในพากย์นี้ คำว่า อตฺถิ เป็นบทอาชยาด ไม่ใช่บทนิบาตดังคำว่า อตฺถิชีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีเป็นผู้มีน้ำนม), อตฺถิตา (ความมีอยู่), อตฺถิภาโว (ความมีอยู่), ยํ กิณฺณจ รตนํ อตฺถิ (รัตนะอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่) เป็นต้น ดังนั้น ควรทราบว่าเป็นว่า อตฺถิ มี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นอาชยาดและนิบาต”

คัมภีร์อภิธานฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๑๖๒-๖๓) กล่าวถึงนิบาต ๔ ประเภท คือ

๑. วิภัตยัตถุปฏีปะกะ มีรูปเหมือนบทที่ลงวิภัตยัตถุท้าย เช่น จิรฺสฺสํ จิรฺ (นาน) เป็นต้น
๒. นามปฏีปะกะ มีรูปเหมือนบทนาม เช่น อาม (ขอรับ), สาธุ (ดี), ลหุ (ดี), โอปายิกิ (สมควร) เป็นต้น
๓. สรรพฏีปะกะ มีรูปเหมือนสระ เช่น อ (ไม่) เป็นต้น
๔. อาชยาดปฏีปะกะ มีรูปเหมือนอาชยาด เช่น อตฺถิ (มีอยู่) เป็นต้น

เอตถ จ “อตฺถิ ตฺวํ เอตฺรหิ, น ตฺวํ นตฺถิ, อตฺถิ อหํ เอตฺรหิ, นหํ นตฺถิ, ปุตฺตา มตฺถิ ธนา มตฺถิ, อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสาดีอาทิสฺส อตฺถิสทฺโท อาชยาดปฏีปะโก กตฺตฺวาจโก นิปาโต. “อตฺถิตี โข กจฺจายน อยเมโก อนฺโต, นตฺถิตี ทฺติโย อนฺโตติ จ ”อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโยติ จ เอวมาทิสฺส นามปฏีปะโก. ตถา นตฺถิสทฺโท.”^{๑๒๒}

^{๑๒๑} นิตฺติ.ธาค. ๒๔๘

^{๑๒๒} นิตฺติ.ธ. ๖/๖๒๙

“อึ่ง ในเรื่องนี้ อตฺถิ ศัพท์ในคำว่า อตฺถิ ตฺวํ เอตฺรหิ (ท่านมีอยู่ในบัดนี้), น ตฺวํ นตฺถิ (ท่านไม่มีอยู่ในบัดนี้), อตฺถิ อหํ เอตฺรหิ (เรามีอยู่ในบัดนี้), นาหํ นตฺถิ (เราไม่มีอยู่ในบัดนี้), ปุตุตา มตฺถิ ธนา มตฺถิ (บุตรของเรา มีอยู่ ทรัพย์ของเรามีอยู่), อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสา (สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม” เป็นต้น เป็นนิบาตกัตตฺวาจากที่มีรูปเหมือนอาชยาต

ส่วนในประโยคว่า อตฺถิตฺติ โข กจฺจายน อยเมโก อนฺโต (ความเห็นนี้ว่าโลกมีอยู่ เป็นที่สุดอย่างแรก, นตฺถิตฺติ ทฺตุโย อนฺโต (ความเห็นนี้ว่าโลกไม่มี เป็นที่สุดอย่างที่สอง) อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี) เป็นนิบาตที่มีรูปเหมือนนาม นตฺถิ ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน”

ตามนัยแรกคำว่า อตฺถิ เป็นบทอาชยาตตามปกติ แต่เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า วจฺนวิปลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า สนฺติ ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า อตฺถิ ตามวิปลาสนัย คือ การเปลี่ยนจากรูปเดิมตามกฎทั่วไป แบ่งออกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. ลิงควิปลาส เปลี่ยนลิงค์ เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ ก็กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ เป็นต้น

๒. วิภตฺติวิปลาส เปลี่ยนวิภตฺติ เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฐฺมาวิภตฺติ ก็กล่าวเป็นรูปสํตตฺตวิภตฺติ เป็นต้น

๓. วจฺนวิปลาส เปลี่ยนพจน์ เช่นเมื่อควรกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ เป็นต้น

๔. กาลวิปลาส เปลี่ยนกาล เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปัจจุบันกาล ก็กล่าวเป็นรูปอนาคตกาล เป็นต้น

๕. บุริสวิปลาส เปลี่ยนบุรุษ เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปฐฺมบุรุษ ก็กล่าวเป็นรูปอุตฺตมบุรุษ เป็นต้น

๖. อักษรวิปลาส เปลี่ยนอักษร เช่น เมื่อควรกล่าวเป็นรูปว่า สุขท (ผู้ตรัสโดยชอบ) ก็กล่าวเป็นรูปว่า สุขต ด้วยการเปลี่ยน ท เป็น ต เป็นต้น

ดังข้อความว่า

ลึงควิภุตติวจนกาลปฐิสุขุขานํ วิปลลาโส.^{๑๒๓}

“การเปลี่ยนลึงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมีได้”

ตัวอย่างของวจนวิปลลาสพบในคัมภีร์ชาดกว่า

อุเปตํ อนุปาเนหิ

นัจจคีเตหิ จูภยํ

นชฺชโซ จานุปรียายติ

นทานาปุปฺผพุมายุตตา.^{๑๒๔}

“วิมานบริบูรณ์ด้วยข้าวและน้ำ งดงามด้วยการพ่อนรำขบร้องทั้ง ๒
ส่องแสงสว่างไสวอยู่ แม่น้ำสายหนึ่งประกอบด้วยดอกไม้และแมกไม้
นทานาชนิดเวียนรอบอยู่”

คำว่า นชฺชโซ เป็นรูปพหูพจน์ ไม่สอดคล้องกับกริยาคุณพากย์ที่เป็นเอกพจน์ว่า
อนุปรียายติ (เวียนรอบอยู่) ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาของชาดกจึงระบุว่า คำว่า นชฺชโซ เป็น
วจนวิปลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า นที ได้กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า นชฺชโซ ดัง
ข้อความว่า

ตตฺถ นชฺชโซติ เอกา นที.^{๑๒๕}

“ในพากย์นั้น คำว่า นชฺชโซ แปลว่า แม่น้ำสายหนึ่ง”

ตัวอย่างของวจนวิปลลาสอีกอย่างหนึ่ง คือคำว่า ชยมงฺคลานิ ในบทสวดชัยมงคล
คาถา กล่าวคือ คำว่า ชยมงฺคลานิ เป็นรูปพหูพจน์ที่ไม่ตรงกับกริยาคุณพากย์ว่า ภวตุ ดังนั้น
นอ. (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง จึงกล่าวไว้ในหนังสือ สวตมณฺต์เจ็ดตำนาน ฉบับกองทัพอากาศว่า แปลง อํ เป็น อานิ ดังคำว่า เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสึทฺติ ปณฺทิตา (บัณฑิต
ทั้งหลายได้สดับธรรมอย่างนี้แล้วย่อมมีใจผ่องใส)

อย่างไรก็ตาม กฎที่กล่าวถึงการแปลง อํ เป็น อานิ นี้ไม่พบในคัมภีร์สัททวิเสส
และคำว่า ธมฺมานิ ในประโยคที่ว่า เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน ข้างต้น สัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา

๑๒๓ นิตฺติ.สุตฺต. ๓/๖๗๒

๑๒๔ พ.ชา. ๒๘/๕๓๗/๑๘๒

๑๒๕ พ.ชา.อ. ๙/๕๓๗/๑๙๕

สูตร ๖๗๒) กล่าวว่าเป็นลึงควิบัลลส คือ เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ธมฺเม ได้กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ธมฺมานิ เพื่อรักษาฉันทให้ครบ ๘ พยางค์

ด้วยเหตุนี้ คำว่า ชยมงฺคลานิ จึงเป็นฉนวนวิบัลลส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ชยมงฺคลํ ได้กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชยมงฺคลานิ เพื่อรักษาฉันทให้ครบ ๑๔ พยางค์

นอกจากนั้น ในบทสวดมนต์ฉบับพม่าพบรูปเอกพจน์ว่า ชยมงฺคลคฺ = ชยมงฺคลํ + อคฺ (ชยมงฺคลอันประเสริฐ) โดยพระพม่าเปลี่ยนเป็นรูปเอกพจน์เพื่อให้สอดคล้องกับกริยาคุมพากย์ว่า ภาตฺ ส่วนคณะสงฆ์ธรรมยุตได้เปลี่ยนเป็นรูปว่า ชยสิทฺธิ นิจุํ (ชยชนะและความสำเร็จเสมอ) เพื่อให้มีพจน์ตรงกับ ภาตฺ เช่นเดียวกัน

โดยเหตุที่ต้นฉบับชยมงฺคคาถาและคัมภีร์ฎีกาพม่าที่ประพันธ์เป็นภาษาบาลีเพื่ออธิบายชยมงฺคคาถาเหล่านี้ มีรูปว่า ชยมงฺคลานิ อีกทั้งฉบับสิงหลมีรูปว่า ชยมงฺคลานิ เหมือนฉบับไทยในปัจจุบัน ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าบทนี้เป็นฉนวนวิบัลลสที่ท่านผู้แต่งตั้งใจจะแต่งเช่นนั้น และไม่ผิดหลักภาษาแต่อย่างใด

คำว่า อิมสฺมี (ในกายนี้) คือ ในกายที่ตรัสว่า ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง มีหนังหุ้ม เต็มไปด้วยของไม่สะอาดนานัปการ

คำว่า กาย แปลว่า ในกาย ดังจะเห็นได้ว่า สรีระเรียกว่า กาย เพราะเป็นกองที่น่ารังเกียจ และเพราะเป็นบ่อเกิดของผมเป็นต้นและโรคันับร้อยมีโรคตาเป็นต้นที่น่ารังเกียจ

คำว่า กาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. กอง = จัดเป็นอนิปผันนปาฏิพทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์

๒. บ่อเกิดของผมเป็นต้น และโรคันับร้อยมีโรคตาเป็นต้นที่น่ารังเกียจ = กุจฺจนิตานํ อาโย กาโย (กุ ศัพท์ + อาโย ศัพท์ ญฺฐิตฺตปฺริสฺสมาส)

ดังข้อความว่า

อภฺขรจินฺตเกหิ สรีเร กาย-สทฺทํ วนฺณนฺเตหิปี อสฺสจิสฺมฺทายภาเวเนว
อิจฺฉิตพฺโพติ ทสฺเสนฺโต "อสฺสจิสฺมฺจยโตติ วตฺวา ปฺนํ นํ นฺริตฺตฺดินเยน
ทสฺเสตฺถ" กุจฺฉิตานนฺตฺอิทาหิ วุตฺตํ.^{๑๒๖}

“ท่านจะแสดงว่า นักไวยากรณ์ทั้งหลายผู้อธิบาย กาย ศัพท์ในสรีระ
ประสงค์เอาโดยความเป็นกองที่น่ารังเกียจ จึงกล่าวว่า อสฺสจิสฺมฺจยโต
(เพราะเป็นกองที่น่ารังเกียจ) แล้วกล่าวว่า กุจฺฉิตานํ เป็นต้นเพื่อแสดง
กาย ศัพท์อีกตามนिरุตตินัย”

นिरุตตินัยที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้ ชื่อว่า วัฒนโลปนัย คือ วิธีลบอักษร หมายความว่า
ว่า เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า กุ + อาย ให้ลบสระ อุ ใน กุ ด้วยนिरุตตินัย แล้วจึงนำมา กุ มา
ประกอบกับสระ อา เบื้องหลัง)

คำเป็นต้นว่า เกสา โลมา (ผม ขน) คือ อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นเหล่านั้น

พึงทราบสัมพันธโนบทเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ผมมีอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้
เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ใครๆ ค้นหาในร่างกายยาวเพียง ๑ วา นี้โดยลักษณะทั้งปวง คือ ตั้งแต่
ฝ่าเท้าขึ้นไปข้างบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาข้างล่าง ตั้งแต่หนังโดยรอบ ย่อมไม่พบของ
สะอาดอะไร แม้เพียงอนุหนึ่งที่เป็นไข่มุก แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ กฤษณา การบูร หรือผง
แป้งหอมเป็นต้น แต่พบของไม่สะอาดนานัปการจำแนกเป็นผมและขนเป็นต้นที่มีกลิ่นเหม็น
น่าเกลียดยิ่งนัก แลเห็นไม่เป็นมิ่งขวัญ ฉะนั้นจึงตรัสว่า อตฺถิ อิมสฺมี กาเย เกสา โลมา
ฯเปยฺ มุตฺตํ (สิ่งที่มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน ฯลฯ มุตฺร)

จบคำอธิบายการสัมพันธโนบทในพระบาลีนั้นเพียงเท่านี้

วิธีแนะนำกรรมฐาน

[๑๘๐] กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณ-
มิตรมีลักษณะดังกล่าวแล้วเรียนเอากรรมฐานนี้เถิด ฝ่ายอาจารย์ที่แนะนำกรรมฐานแก่เธอ

นั้นพึงแนะนำวิธีฉลาดในการใส่ใจ (มนสิการโกสล) ๑๐ ประการ[ดังที่กล่าวมาแล้ว] และวิธีฉลาดในการเรียนเอา (อุคคหโกสล) ๗ ประการโดย :-

๑. วาจา	๒. ใจ
๓. สี	๔. สันฐาน
๕. ทิศ	๖. ที่ตั้ง
๗. ขอบเขต	

วิธีแนะนำคือ ในกรรมฐานที่ใส่ใจโดยเป็นสิ่งปฏิภาณนี้ ผู้เพียรปฏิบัติถึงจะทรงพระไตรปิฎกก็ต้องสาธยายด้วยวาจาในเวลาใส่ใจก่อน ผลที่ได้รับคือ บางรูปเพียงสาธยายเท่านั้น กรรมฐานย่อมปรากฏชัดเจน เหมือนพระเถระสองรูปผู้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระมหาเถระผู้อยู่ในมลยวิหาร

ได้ยินมาว่า พระเถระให้คำบาลีคืออาการ ๓๒ โดยสั่งว่า “พวกท่านจงสาธยายคำบาลีนี้ตลอด ๔ เดือน” แก่ท่านเหล่านั้นที่มาขอกรรมฐาน ท่านทั้งสองรูปนั้นถึงจะชำนาญสองสามนิคายนี้ แต่หมั่นสาธยายอาการ ๓๒ ตลอด ๔ เดือนเพราะเป็นผู้รับโอวาทโดยเคารพ ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว ดังนั้น อาจารย์ที่แนะนำกรรมฐานจึงควรบอกอันเตวสิกขาว่า “ท่านจงสาธยายด้วยวาจาก่อน”

ได้สดับมาว่า เมื่อพวกท่านสาธยายอยู่ตลอด ๔ เดือน พิจารณาส่วนต่างๆ ตามหนทางที่สาธยาย อาการ ๓๒ ได้ปรากฏชัดเจนตามลำดับ ความสำคัญว่าปฏิภาณได้เกิดขึ้น พวกท่านบรรลุฌานในนิมิตนั้นแล้วเจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นพื้นฐาน ได้แทงตลอดโสดาปัตติมรรค ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขุฌายนุตาว โสตาปนฺนา อเหตุ (แต่หมั่นสาธยาย[อาการ ๓๒ ตลอด ๔ เดือนเพราะเป็นผู้รับโอวาทโดยเคารพ] ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว)^{๑๒๗}

วิธีสาธยายด้วยวาจา

อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่จะสาธยายควรกำหนดตัจญจะเบื้องต้น แล้วสาธยายโดย
อนุโลมและปฏิโลม กล่าวคือ พึงสาธยาย :-

๑. ตัจญจะ (กลุ่ม ๕ มีหนึ่งอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า เกสา โลมา นขา
ทนต์ตา ตโจ (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) และโดยปฏิโลมว่า ตโจ ทนต์ตา นขา โลมา เกสา (หนัง
ฟัน เล็บ ขน ผม)

๒. วักกตัจญจะ (กลุ่ม ๕ มีม้ามอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า มंसํ นุหารุ อญฺจิ
อญฺจิมิณฺขํ วุกํ (เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ม้าม) และโดยปฏิโลมว่า วุกํ อญฺจิมิณฺขํ
อญฺจิ นุหารุ มंसํ, ตโจ ทนต์ตา นขา โลมา เกสา (ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ หนัง
ฟัน เล็บ ขน ผม)

๓. ปปฺปฬาสตัจญจะ (กลุ่ม ๕ มีปอดอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า หทยํ ยกนํ
กิโณมกํ ปิหํ ปปฺปฬาสํ (หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด) และโดยปฏิโลมว่า ปปฺปฬาสํ ปิหํ
กิโณมกํ ยกนํ ยกนหทยํ, วุกํ อญฺจิมิณฺขํ อญฺจิ นุหารุ มंसํ, ตโจ ทนต์ตา นขา โลมา เกสา
(ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๔. มัตถลฺลศตัจญจะ (กลุ่ม ๕ มีมันสมองอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า อนฺตํ
อนฺตคฺคณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลฺลศํ (สัณเฑาะว์ สัณเฑาะว์น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง) และ
โดยปฏิโลมว่า มตฺถลฺลศํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคฺคณํ อนฺตํ, ปปฺปฬาสํ ปิหํ กิโณมกํ ยกนํ หทยํ,
วุกํ อญฺจิมิณฺขํ อญฺจิ นุหารุ มंसํ, ตโจ ทนต์ตา นขา โลมา เกสา (มันสมอง อาหารเก่า
อาหารใหม่ สัณเฑาะว์น้อย สัณเฑาะว์, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไขกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ,
หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม)

๕. เมทณฺณิกะ (กลุ่ม ๖ มีมันชั้นอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า ปิตตํ เสมหํ ปุพฺโพ
โลหิตํ เสโท เมโท (ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันชั้น) และโดยปฏิโลมว่า เมโท เสโท
โลหิตํ ปุพฺโพ เสมหํ ปิตตํ, มตฺถลฺลศํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคฺคณํ อนฺตํ, ปปฺปฬาสํ ปิหํ กิโณมกํ
ยกนํ หทยํ, วุกํ อญฺจิมิณฺขํ อญฺจิ นุหารุ มंसํ, ตโจ ทนต์ตา นขา โลมา เกสา (มันชั้น เหงื่อ
เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ สัณเฑาะว์น้อย สัณเฑาะว์, ปอด ไต พังผืด

ดับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง พัน เล็บ ขน ผม)

๖. มุตตะนิกกะ (กลุ่ม ๖ มีมุตตรอยู่ท้าย) โดยอนุโลมว่า อสสุ วสา เขโพ สิงขณิกา ลสิกา มุตตัม (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ มุตตร) และโดยปฏิโลมว่า มุตตัม ลสิกา สิงขณิกา เขโพ วสา อสสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมหํ ปิตตํ, มตฺถลฺลํ กิริสํ อุทริยํ อนุตฺตณฺณํ อนุตํ, ปปฺผาสํ ปิฬกํ กิโณมกํ ยกนํ ททยํ, วกฺกํ อญฺญิมิณฺชํ อญฺญิ นฺหารุ มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (มุตตร ไชข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสดด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใสใหญ่, ปอด ไต พังผืด ดับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง พัน เล็บ ขน ผม)

ในข้อ ๔ คือ มัตถลลคปัญจะ (กลุ่ม ๕ มีมันสมองอยู่ท้าย) ท่านยกมันสมองขึ้นสู่การสารถายต่อจากอาหารเก่า เพราะมีปฏิวิธัตถุหนาแน่น^{๑๒๘} ข้อนี้หมายความว่า สมองเป็นเนื้อในกระดูกส่วนที่เป็นกระดูกของตนเอง

วิธีสารถายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ต่างกับวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (ข้อ ๓๖๕ หน้า ๒๔๒-๔๓) กล่าวคือ ตามข้อความในคัมภีร์ดังกล่าว ผู้ปฏิบัติควรสารถายอาการ ๓๒ ทางวาจาทั้ง ๖ หมวด ดังนี้ :-

ก. กลุ่มที่ ๑ สารถาย ๑๕ วันด้วยการสารถายโดยอนุโลม ๕ วัน, โดยปฏิโลม ๕ วัน และโดยอนุโลมปฏิโลม ๕ วัน

ข. กลุ่มที่ ๒ สารถาย ๓๐ วันด้วยการสารถายต่างหาก ๑๕ วัน และสารถายรวมกับกลุ่มที่ ๑ อีก ๑๕ วัน (๑๕ X ๒ = ๓๐) โดยสารถายอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ พัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม และโดยปฏิโลมว่า ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง พัน เล็บ ขน ผม และโดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ พัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง พัน เล็บ ขน ผม

ค. กลุ่มที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ และที่ ๖ สารถายกลุ่มละ ๓๐ วัน รวม ๑๒๐ วัน

สรุปความว่า กลุ่มที่ ๑ สารถาย ๑๕ วัน กลุ่มที่ ๒-๖ สารถายกลุ่มละ ๓๐ วัน จึงรวมเป็นเวลาทั้งหมด ๑๖๕ วันหรือ ๕ เดือนครึ่ง มีวิธีสารถายโดยละเอียดดังต่อไปนี้

^{๑๒๘} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๘๐/๓๕๗

กลุ่มที่ ๑ ใช้เวลาสาธยาย ๑๕ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
- โดยปฏิโลมว่า หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๒ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม
- โดยปฏิโลมว่า ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, ม้าม ไชกระดูก

กระดูก เอ็น เนื้อ

- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม
- โดยปฏิโลมว่า ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก

ม้าม, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๓ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด
- โดยปฏิโลมว่า ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม,

หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด

- โดยปฏิโลมว่า ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ,

หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๔ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า ใส่ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง
- โดยปฏิโลมว่า มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใส่ใหญ่
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ใส่ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใส่ใหญ่
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ใส่ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง
- โดยปฏิโลมว่า มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใส่ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ใส่ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใส่ใหญ่,ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๕ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น
- โดยปฏิโลมว่า มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ใส่ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น
- โดยปฏิโลมว่า มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใส่น้อย ใส่ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ใส่ใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า

อาหารใหม่ ใสน้อย ใส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟันเล็บ ขน ผม

กลุ่มที่ ๖ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน ดังนี้ :-

- โดยอนุโลมว่า น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ ปัสสาวะ
- โดยปฏิโลมว่า ปัสสาวะ ไชข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ ปัสสาวะ, ปัสสาวะ ไชข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา
- โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ใส้ใหญ่ ใสน้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ ปัสสาวะ
- โดยปฏิโลมว่า ปัสสาวะ ไชข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี
- โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ใส้ใหญ่ ใสน้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไชข้อ ปัสสาวะ, ปัสสาวะ ไชข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ เลือด หนอง เสลด ดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ใสน้อย ใส้ใหญ่, ปอด ไต พังผืด ตับ หัวใจ, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

“อนึ่ง ในวิธีสาธยายนี้ ผู้ปฏิบัติสาธยายโดยอนุโลมแล้วกล่าวสาธยายโดยปฏิโลมให้สัมพันธ์กับอาการข้างหน้าในวัฏกปัญจกะเป็นต้นอย่างนี้ว่า มंसํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺขํ วฏฺกํ, วฏฺกํ อฏฺฐิมิณฺขํ อฏฺฐิ นหารุ มंसํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม, ม้าม ไชกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) การสาธยายดังกล่าวแสดงไว้ในคัมภีร์สัสมโหวิโนทนีอย่างละ ๕ วัน ๖ วิธี (รวม ๓๐ วัน) คือ ๕ วัน ๓ วิธีต่างหาก (โดยอนุโลม ๕ วัน ปฏิโลม ๕ วัน และอนุโลมปฏิโลม ๕ วัน) และ ๕ วัน ๓ วิธี

โดยรวมกับอาการข้างหน้า ฟังทราบของท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นด้วยการแสดงวิธี
 สारยาย ๕ วันแรกและ ๕ วันสุดท้าย เพราะการสารยายโดยปฏิโลมเป็นที่สุดแม้ในการสารยาย
 โดยอนุโลมปฏิโลม อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่าแม้การสารยายเช่นนี้ก็เป็วิธีสารยายอย่างอื่น”^{๑๒๙}

สรุปความว่า วิธีสารยายที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคเป็นการกล่าวโดยย่อ จึงไม่ต่างกับ
 วิธีที่พบในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี หรืออีกอย่างหนึ่ง วิธีสารยายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นอีกวิธี
 หนึ่งที่ต่างจากข้อความในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี ผู้ปฏิบัติอาจปฏิบัติได้ตามวิธีใดวิธีหนึ่งที่ตน
 ถนัด

โดยประการดังนี้ ฟังสารยายด้วยวาจาจนบร้อยครั้ง พันครั้ง แสนครั้ง ผลที่ได้รับ
 คือ กระแสกรรมฐานย่อมชำนาญ จิตไม่ซัดส่ายไปทางโน้นทางนี้ อวัยวะย่อมปรากฏชัดเจน
 ประดุจแถนนิ้วมือและแถนเสารั่ว

วิธีสารยายด้วยใจเป็นต้น

ควรสารยายทางใจเหมือนสารยายทางวาจา เพราะการสารยายทางวาจาเป็น
 ปัจจัยแก่การสารยายทางใจ การสารยายทางใจเป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดลักษณะ[ที่ไม่
 สวयงาม]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

มนสา สขุฌาโยติ จิตฺเตน จินฺตณฺมาห, ยํ มาณสํ ชปฺปนนฺติ
 วุจฺจติ, สมฺมเทว ฌาโยติ วา สขุฌาโย, จินฺตณฺนติ อตฺถเ. ^{๑๓๐}

“ท่านกล่าวถึงการเพ่งทางใจด้วยคำว่า มนสา สขุฌาโย (สารยาย
 ทางใจ) ซึ่งเรียกว่า การพุดทางใจ อีกอย่างหนึ่ง การเพ่งด้วยดี ชื่อว่า
 สัชฌายะ ความหมายคือ การเพ่ง”

^{๑๒๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๐/๓๕๗

^{๑๓๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สขุฉาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การสาธยาย = ส + อชุฉาย (อา บทหน้า + เฉ ธาตุ <สขุฉาย = สาธยาย> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
๒. การเพ่งด้วยดี = ส + ฉาย (เฉ ธาตุ <อุปนิชฺฌาเน = เพ่ง> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

วิธีกำหนดดูโดยสี่เป็นต้น

ข้อความว่า โดยสี่ หมายความว่า พึงกำหนดดูสี่ผม เป็นต้น

ข้อความว่า โดยสี่ฐาน หมายความว่า พึงกำหนดดูสี่ฐานของผม เป็นต้น เหล่านั้น

ข้อความว่า โดยทิศ หมายความว่า ในสรีระนี้เหนือหน้าขึ้นไป เป็นทิศเบื้องบน ไตนาถิลมา เป็นทิศเบื้องล่าง จึงควรกำหนดทิศว่า ส่วนนี้อยู่ในทิศตรงนี้

ข้อความว่า โดยที่ตั้ง หมายความว่า พึงกำหนดที่ตั้งของส่วนนั้นๆ อย่างนี้ว่า ส่วนนี้ตั้งอยู่ในสถานที่ตรงนี้

ข้อความว่า โดยขอบเขต หมายความว่า ขอบเขตมี ๒ อย่าง คือ

๑. สภาคปริจเฉท (ขอบเขตที่เหมือนกัน) คือ ขอบเขตที่เหมือนกันอย่างนี้ว่า ส่วนนี้กำหนดด้วยสถานที่ตรงนี้ในเบื้องล่าง เบื้องบน และเบื้องขวาง

๒. วิสภาคปริจเฉท (ขอบเขตที่ต่างกัน) คือ ขอบเขตที่ต่างกันโดยไม่ปะปน อย่างนี้ว่า ผมมีใช้ชน แม่นก็มีใช้ผม เป็นต้น

ท่านประสงค์จะแสดงว่า การกำหนดโดยสี่เป็นต้นทำให้เกิดวิจลลาดในการเรียนเอา เพราะโกฏฐาสะบางอย่างที่ถูกกำหนดว่าปฏิกุละอมมาปรากฏโดยมีสี่เป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีสี่ฐานเป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีทิศต่างๆ เป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีที่ตั้งเป็นหลัก บางอย่างมาปรากฏโดยมีขอบเขตเป็นหลัก จึงกล่าวว่า วรรณโตติ เกสาทินั วรรณเณ ววตฺถเปตพุโพ (ข้อความว่า โดยสี่ หมายความว่า พึงกำหนดดูสี่

ผม เป็นต้น)^{๑๓๑}

วิธีฉลาดในการเรียนเอา

อาจารย์ผู้แนะนำวิธีฉลาดในการเรียนเอา ๗ ประการดังกล่าวมานี้เข้าใจว่า กรรม-
ฐานนี้มีตรัสไว้ในสูตรโน้นว่าเป็นสิ่งปฏิกุศล หรือในสูตรโน้นว่าเป็นธาตุ แล้วจึงพูดแนะนำ
กล่าวคือ กายคตาสติกรรมฐานนี้มีตรัสว่า :-

๑. เป็นสิ่งปฏิกุศล [พบ]ในมหาสติปัฏฐานสูตร จัดเป็นสมถกรรมฐาน
๒. เป็นธาตุ [พบ]ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิงศ์
(ธาตุวิงศ์ในคัมภีร์วิงศ์ และธาตุวิงศ์สูตรในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) จัดเป็น
วิปัสสนากรรมฐาน
๓. เป็นฉาน ๔ โดยระบุถึงผู้ที่เห็นประจักษ์ผมเป็นต้นโดยสี่ [พบ]ในกายคตา-
สติสูตร

กายคตาสติกรรมฐานดังกล่าวจัดเป็นสมถกรรมฐานในเรื่องนี้

การเจริญกรรมฐานด้วยการพิจารณาผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้นนี้ มีแนวทาง
ในการปฏิบัติ ๓ วิธี คือ

๑. พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกุศล ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๓๒}
๒. พิจารณาโดยความเป็นธาตุ ตรัสไว้ใน มหาหัตถิปโทปมสูตร^{๑๓๓} มหาราหุโล-
วาทสูตร^{๑๓๔} และธาตุวิงศ์^{๑๓๕}
๓. พิจารณาโดยสี่ ตรัสไว้ในกายคตาสติสูตร^{๑๓๖}

การพิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกุศล คือ พิจารณาว่าผมเป็นต้นเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด
ไม่สวยงาม โดยสี่ สันฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต การปฏิบัติตามแนวนี้เป็นการเจริญสมถ-
ภาวนาโดยตรง ส่งผลให้บรรลุเพียงปฐมฌานเท่านั้น เพราะจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวได้ด้วย

^{๑๓๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘

^{๑๓๔} ม.ม. ๑๓/๑๑๓/๙๒

^{๑๓๒} ที่.ม. ๑๐/๓๗๗/๒๖๑-๖๒

^{๑๓๕} ม.อ. ๑๔/๓๔๒/๓๐๘, อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๓/๙๖

^{๑๓๓} ม.ม. ๑๒/๓๐๐/๒๖๕

^{๑๓๖} ม.อ. ๑๔/๑๕๓/๑๓๙

กำลังของวิตก คือ สภาวะยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ เนื่องจากอารมณ์มีกำลังน้อย ที่จริงแล้วบุคคลไม่อาจตั้งจิตไว้โดยความเป็นสิ่งปฏิกุศลโดยปราศจากวิตก เหมือนเรือจอดอยู่ในกระแสน้ำเชี่ยวได้ด้วยแรงสมอเรือ

เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิในกายคตาสติแล้ว พึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้จิตที่บรรลุอุปจารสมาธิหรือจิตที่เพ่งออกจากอัปปนาสมาธิ คือ รู้ว่ามีจิตดังกล่าวปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ เมื่อนั้น เขาย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของรูปธรรมคือผมเป็นต้น และของนามธรรมคือจิตดังกล่าว การหยั่งเห็นความเกิดดับนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทยัพพญาณ ต่อจากนั้น เขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ จนกระทั่งบรรลุมรรค ผล นิพพานในที่สุด

การพิจารณาโดยความเป็นธาตุ คือ พิจารณาว่า อากาโร ๒๐ มีผม เป็นต้น มีลักษณะแข็งหรืออ่อน (ปฐวีธาตุ) ส่วนอากาโร ๑๒ มี ดี เป็นต้น มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม (อาโปธาตุ) สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงธาตุที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ผู้ปฏิบัติควรบริกรรมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ตามลำดับที่กล่าวไว้เหมือนการพิจารณาความเป็นสิ่งปฏิกุศล แต่มุ่งให้รับรู้ลักษณะของธาตุเป็นหลัก อนึ่ง การปฏิบัติตามแนวนี้นี้เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยตรง ผู้ปฏิบัติย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวะแข็งหรืออ่อนเป็นต้นในธาตุที่ปรากฏชัด

การพิจารณาโดยสี คือ การพิจารณาอากาโร ๓๒ ตามลำดับว่าเป็นสีคล้ำ สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว โดยความเป็นกสิณสีเขียว (นิลกสิณ) กสิณสีเหลือง (ปีตกสิณ) กสิณสีแดง (โลหิตกสิณ) หรือกสิณสีขาว (โอทาทกสิณ) การปฏิบัติตามแนวนี้นี้เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติบรรลุปฏิภาคนิมิตในสีคล้ำของผมหรือสีขาวของกระดูกเป็นต้นแล้วได้บรรลุรูปฌาน ๔ หลังจากนั้นจึงออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยฌานเป็นบาทตามที่กล่าวมาแล้ว กสิณดังกล่าวจำแนกเป็น :-

๑. กสิณสีเขียว พบในสีผม ขน น้ำดี และสีตาดำ
๒. กสิณสีเหลือง พบในสีมันชั้น และสีตาเหลือง
๓. กสิณสีแดง พบในสีเนื้อ เลือด และสีตาแดง
๔. กสิณสีขาว พบในสีเล็บ ฟัน หนัง กระดูก และสีตาขาว

วิธีฉลาดในการใส่ใจ

[๑๘๑] อาจารย์แนะนำวิธีฉลาดในการเรียนเอา ๗ ประการอย่างนี้แล้วพึงแนะนำวิธีฉลาดในการใส่ใจ ๑๐ ประการอย่างนี้ คือ

๑. ตามลำดับ	๒. ไม่เร็วนัก
๓. ไม่ช้านัก	๔. ป้องกันความฟุ้งซ่าน
๕. ล่วงพ้นบัญญัติ	๖. ปลอยลำดับ
๗. อັปปนา	๘-๑๐. พระสูตร ๓ บท

๑. การใส่ใจตามลำดับ

ในเรื่องนั้น คำว่า อนุพุพฺพโต (ตามลำดับ) หมายความว่า พึงใส่ใจกรรมฐานนี้ไปตามลำดับ[ผมและชนเป็นต้น]ตั้งแต่เริ่มส่ายาย ไม่พึงใส่ใจโดยข้ามบท โทษที่มีได้คือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจโดยข้ามบท ย่อมจะรู้สึกท้อใจตกไป[จากกรรมฐาน] เพราะไม่เกิดความสำเร็จที่ดีที่ควรได้ด้วยภาวนาอันบริบูรณ์ จึงไม่อาจยังภาวนาให้สำเร็จ [คือ ไม่อาจแทงตลอดไตรลักษณ์] อุปมาเหมือนคนเขลาขึ้นบันได ๓๒ ขั้นโดยข้ามไปที่ละขั้น ย่อมจะรู้สึกเหนื่อยกายตกลง[จากบันได] ขั้นไม่สำเร็จ

ข้อความว่า “ไม่พึงใส่ใจโดยข้ามบท” หมายความว่า ไม่พึงใส่ใจแม้โดยข้ามบทหนึ่งจะป่วยกล่าวไปใยถึงการข้ามสองบท^{๑๓๗}

๒. การใส่ใจไม่เร็วนัก

แม้ผู้ที่ใส่ใจตามลำดับก็ควรใส่ใจไม่เร็วนัก เพราะเมื่อใส่ใจเร็วนัก กรรมฐานย่อมถึงที่สุดแน่แท้ก็จริง แต่ไม่ปรากฏชัดเจน [เพราะไม่อาจกำหนดลักษณะปฏิภาณเป็นอย่างดี] จึงไม่อาจนำคุณวิเศษมาได้ อุปมาเหมือนบุรุษผู้เดินทาง ๓ โยชน์ ไม่คอยกำหนดทางที่ควร

^{๑๓๗}

วิสุทธิมหาภูมิภา ๑/๑๘๑/๓๕๙

แหวหรือควรเว้น เดินกลับไปกลับมาอยู่ถึงร้อยครั้งอย่างรวดเร็ว ระยะทางย่อมถึงความหมดสิ้นไปก็จริง แต่เขาควรถามทางไป [เพราะไม่อาจกำหนดหมายทางที่ควรแหวหรือควรเว้น] ดังนั้นจึงควรใส่ใจไม่เรื้อน

๓. การใส่ใจไม่ซำนัก

อนึ่ง ควรใส่ใจไม่ซำนักเหมือนที่ใส่ใจไม่เรื้อน โทษที่มีได้คือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจซำนัก กรรมฐานจะไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ [เพราะกรรมฐานไม่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ที่ใส่ใจซำนัก การตั้งอยู่โดยความปฏิกูลจะมีได้อย่างไร] อุปมาเหมือนบุรุษประสงค์จะเดินทาง ๓ โยชน์ภายในวันเดียว มัวชักช้าอยู่ที่ต้นไม้ ภูเขา และบึงเป็นต้น ในระหว่างทาง ทางก็ไม่ถึงความสิ้นสุด ต้องเดินทางอีก ๒-๓ วันจึงสิ้นสุด

๔. การใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

คำว่า วิกเขปปฏิพาหนโต (โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน) หมายความว่า ฟุ้งป้องกันจิตทอดทิ้งกรรมฐานแล้วซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ภายนอก โทษที่มีได้ คือ เมื่อจิตซัดส่ายไปภายนอก กรรมฐานย่อมเสื่อมคลาย อุปมาเหมือนบุรุษผู้เดินทางเลียบเหวกว้างหนึ่งฝ่าเท้า ไม่กำหนดเท้าที่เหยียบลง มัวเหลียวมองข้างโน้นข้างนี้ การวางเท้าก็มักผิดพลาด ตกกลงไปในเหวลึกชั่วร้อยละ ผู้ปฏิบัติจึงควรใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน

ข้อความว่า “อารมณ์ต่างๆ ภายนอก” หมายความว่า แม้ผมเป็นต้นที่บุคคลถือว่างามเป็นต้นโดยทอดทิ้งการตามเห็นว่าไม่งามที่เจริญในผมเป็นต้นว่า ไม่สะอาด ปฏิกูล ก็พึงทราบว่าเป็นอารมณ์ต่างๆ ภายนอกในเรื่องนี้ เพราะรูปเป็นต้นชื่อว่า อารมณ์ต่างๆ เนื่องด้วยมีสภาพต่างกันโดยความเป็นสีเขียวเป็นต้น^{๑๓๘}

^{๑๓๘} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

๕. การใส่ใจโดยล่วงพ้นบัญญัติ

คำว่า ปณฺณตฺติสมตฺติกมฺนโต (โดยล่วงพ้นบัญญัติ) หมายความว่า ฟังใส่ใจว่าเป็นสิ่งปฏิกุศลโดยล่วงพ้นบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจโดยบัญญัติในเบื้องต้นว่า ผม ขน เป็นต้น ความเป็นสิ่งปฏิกุศลย่อมปรากฏ ภายหลังจึงควรเลิกบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้นแล้วตั้งจิตไว้ในภาวะปฏิกุศลเท่านั้น อุปมาเหมือนในคราวหาน้ำยาก ชาวบ้านพบบ่อน้ำในป่าแล้วผูกใบตาลเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเครื่องหมายไว้ในที่นั้น ย่อมมาอาบดื่มกินตามเครื่องหมายนั้น แต่เมื่อใดทางรอยเท้าของคนที่เป็นมาปรากฏชัดเจนด้วยการสัญจรอยู่เสมอของคนเหล่านั้น เมื่อนั้นก็ไม่ต้องทำเครื่องหมาย ชาวบ้านย่อมไปอาบดื่มกินได้ทุกขณะที่ต้องการ

การเทียบอุปมากับอุปไมยในเรื่องนั้น มีดังนี้ :-

- ก. ผู้เพียรปฏิบัติ เหมือนชาวบ้าน
- ข. บ่อน้ำ เหมือนอาการ ๓๒
- ค. บัญญัติมีผมเป็นต้น เหมือนเครื่องหมายมีใบตาลเป็นต้น
- ฅ. การใส่ใจเนื่องด้วยบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้นในเบื้องต้นของผู้เพียรปฏิบัติ เหมือนการอาบดื่มกินในบ่อน้ำ
- ง. การเจริญภาวนาโดยล่วงพ้นบัญญัติ ด้วยกำลังการใส่ใจของผู้เพียรปฏิบัติแล้วตั้งจิตไว้ในความเป็นสิ่งปฏิกุศล เหมือนการรู้ว่าบ่อน้ำโดยปราศจากเครื่องหมายที่คนสัญจรอยู่เสมอ^{๑๓๙}

๖. การใส่ใจโดยปล่อยลำดับ

คำว่า อนุปฺพพมฺมุจฺจนโต (โดยปล่อยลำดับ) หมายความว่า ควรใส่ใจโดยละส่วนต่างๆ ที่ไม่ปรากฏชัดเจนตามลำดับ กล่าวคือ เมื่อผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรใส่ใจว่าผม การใส่ใจ

^{๑๓๙} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

ยอมดำเนินไปจรดส่วนสุดท้ายนี้คือมูตร และเมื่อเธอใส่ใจว่ามูตร การใส่ใจยอมดำเนินไปจรดส่วนเบื้องต้นคือผม ครั้นเธอใส่ใจอยู่เสมอ บางส่วนยอมปรากฏชัดเจน บางส่วนไม่ปรากฏ เธอควรเจริญกรรมฐานในส่วนที่ปรากฏชัดเจนก่อน จนกระทั่งเมื่อทั้งสองส่วนปรากฏชัดเจน เธอควรใส่ใจส่วนหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนกว่าอยู่เสมอแล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น

อุปมาของการใส่ใจนั้น มีดังนี้คือ อุปมาเหมือนนายพรานใครจะจับลิงที่อยู่ในดงตาลซึ่งมีตาล ๓๒ ต้น ใช้ลูกศรยิงใบตาลที่อยู่อันดับแรกแล้วส่งเสียงโห่ ลำดับนั้นเอง ลิงตัวนั้นก็กระโจนหนีไปที่ต้นตาลอื่นๆ ตามลำดับจนถึงตาลต้นสุดท้าย เมื่อนายพรานส่งเสียงโห่เหมือนเดิมแม้ในตาลต้นสุดท้ายนั้น ลิงจะกลับมายังตาลต้นแรกตามนัยนั้นอีก มันถูกไล่ต้อนกลับไปกลับมาอย่างนี้บ่อยๆ ก็จะกระโจนหนีไปในที่ถูกโห่เหล่านั้นแหละ แล้วหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งตามลำดับ กอดแขนงใบตาลอ่อนในท่ามกลางต้นตาลนั้นไว้มั่น แม้ถูกยิงก็ไม่กระโจนหนี ฉนั้นใด พึงทราบว่าการใส่ใจดังกล่าวเหมือนกับอุปมานี้

การเทียบอุปมากับอุปไมยในเรื่องนั้น มีดังนี้ :-

- ก. ส่วน ๓๒ ในกายนี้ เหมือนตาล ๓๒ ต้นในดงตาล
- ข. จิต เหมือนลิง
- ค. ผู้เพียรปฏิบัติ เหมือนนายพราน
- ฌ. การที่จิตของผู้เพียรปฏิบัติท่องเที่ยวไปในกายที่มีส่วน ๓๒ เป็นอารมณ์ เหมือนการที่ลิงอาศัยอยู่ในดงตาลที่มีตาล ๓๒ ต้น
- ง. การที่ผู้เพียรปฏิบัติเริ่มใส่ใจว่า ผม จิตดำเนินไปตามลำดับแล้วหยุดลงที่ส่วนสุดท้าย เหมือนการที่เมื่อนายพรานใช้ศรยิงใบตาลต้นที่อยู่เป็นลำดับแรกแล้วส่งเสียงโห่ ลิงกระโจนไปที่ต้นตาลอื่นๆ จนถึงต้นสุดท้าย แม้ในการกลับมาอีกก็เช่นเดียวกัน
- จ. การที่ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจบ่อยๆ สละส่วนที่ไม่ปรากฏชัดเจนแล้วเจริญกรรมฐานในส่วนที่ปรากฏชัดเจน เหมือนการที่ลิงถูกไล่ต้อนกลับไปกลับมาบ่อยๆ แล้วกระโจนไปในที่นายพรานส่งเสียงโห่
- ฉ. ผู้เพียรปฏิบัติควรใส่ใจส่วนหนึ่ง ที่เด่นชัดกว่าในสองส่วนที่ปรากฏชัดเจนในวาระสุดท้าย แล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น เหมือนการที่ลิงหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งตาม

ลำดับ กอดแขนงใบตาลอ่อนในท่ามกลางตาลต้นนั้นไว้มัน แม้ถูกยิงก็ไม่กระโจนหนี

อีกอุปมาหนึ่งคือ เหมือนภิกษุผู้เที่ยววิณฑาทเป็นวัตร อาศัยหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูล อยู่ ได้ภิกษาสองที่ในเรือนหลังแรกแล้วก็สละภิกษาหนึ่งที่ข้างหน้า วันรุ่งขึ้นได้ภิกษาสามที่แล้ว[จากเรือนหลังแรก]ก็สละภิกษาสองที่ข้างหน้า ในวันที่สามได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังแรกแล้ว ฟังไปฉันในโรงฉัน ฉันใด ฟังทราบว่าการใส่ใจดังกล่าวเหมือนกับอุปมานี้ กล่าวคือ

- ก. อาการ ๓๒ เหมือนหมู่บ้าน ๓๒ ตระกูล
- ข. ผู้เพียรปฏิบัติเหมือนภิกษุผู้เที่ยววิณฑาทเป็นวัตร
- ค. การที่ผู้เพียรปฏิบัติเจริญบริกรรมในอาการ ๓๒ เหมือนการที่ภิกษุนั้นอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่
- ฅ. การที่ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจอยู่สละส่วนที่ไม่ปรากฏชัดเจน เจริญบริกรรมในส่วนที่ปรากฏชัดเจนจนถึงเจริญบริกรรมในสองส่วน เหมือนการที่ภิกษุนั้นได้ภิกษาสองที่ในเรือนหลังแรกแล้วสละภิกษาหนึ่งที่ข้างหน้า และเหมือนในวันที่สองได้ภิกษาสามที่แล้วสละภิกษาสองที่ข้างหน้า
- ง. การที่ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจบ่อยๆ เฉพาะส่วนที่เด่นชัดกว่าในสองส่วนแล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้น เหมือนในวันที่สามภิกษุได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลังแรกแล้วนั่งฉันในโรงฉัน

๗. การใส่ใจโดยอัปปนา

คำว่า อัปปนาโต (โดยอัปปนา) หมายความว่า โดยส่วนอันเป็นที่เกิดอัปปนา ความหมายในเรื่องนี้คือ ฟังทราบว่าอัปปนามีได้ในผมเป็นต้นแต่ละส่วน

๘. การใส่ใจโดยพระสูตร ๓ บท

คำว่า ตโย จ สุตตุนตา (พระสูตร ๓ บท) มีความหมายในเรื่องนี้ว่า ฟังทราบ

พระสูตร ๓ บทเหล่านี้ คือ อธิจิตตสูตร สัตถาวสูตร และโพชฌังคโกสัลลสูตร เพื่อปรับวิริยะและสมาธิ

อธิจิตตสูตร

ในพระสูตรเหล่านั้น อธิจิตตสูตรมีดังต่อไปนี้ :-

อธิจิตตมณฺยุตฺเตน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา ตีณิ นิमितฺตานิ กาเลนกาลํ มนสิกาตพฺพานิ. กาเลนกาลํ สมาธินิमितฺตํ มนสิกาตพฺพํ. กาเลนกาลํ ปคฺคหณิमितฺตํ มนสิกาตพฺพํ. กาเลนกาลํ อุเปกฺขานิमितฺตํ มนสิกาตพฺพํ. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตตมณฺยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ สมาธินิमितฺตญฺเอย มนสิกเรยฺย, จานํ ตํ จิตฺตํ โกสขชยาย สํวตฺเตยฺย. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตตมณฺยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ ปคฺคหณิमितฺตญฺเอย มนสิกเรยฺย, จานํ ตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจาย สํวตฺเตยฺย. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตตมณฺยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ อุเปกฺขานิमितฺตญฺเอย มนสิกเรยฺย, จานํ ตํ จิตฺตํ น สมฺมา สมาธิเยยฺย อาสวานํ ขยาย. ยโต จ โข ภิกฺขเว อธิจิตตมณฺยุตฺโต ภิกฺขุ กาเลนกาลํ สมาธินิमितฺตํ ปคฺคหณิमितฺตํ อุเปกฺขานิमितฺตํ มนสิกโรติ, ตํ โหติ จิตฺตํ มุทฺฎจ กมฺมณฺณญจ ปภัสสรณฺจ, น จ ปภังคฺ, สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย.

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต (จิตอันยิ่งใหญ่คือสมณะและวิปัสสนา) ต้องใส่ใจนิमित ๓ คือ สมาธินิमित (อารมณ์ของสมาธิ) ปคคหณิमित (อารมณ์ของวิริยะ) และอุเบกขานิमित (อารมณ์ของอุเบกขา) ในบางครั้งบางคราว

ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตใส่ใจเฉพาะสมาธินิमित ภาวนาจิตนั้นอาจเป็นไปเพื่อความเกียจคร้านได้ ถ้าใส่ใจเฉพาะปคคหณิमित ภาวนาจิตนั้นอาจเป็นไปเพื่อความซัดส่ายได้ ถ้าใส่ใจเฉพาะอุเบกขานิमित ภาวนา-

จิตนั้นอาจไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้นอาสวะ แต่เมื่อเธอใส่ใจสมาธินิมิต
 ปัคคหนิมิต และอุเบกขานิมิตในบางครั้งบางคราว ภาวนาจิตนั้นย่อม
 นุ่มนวล ควรแก่การงาน[คือภาวนา] ผุดผ่อง และไม่วิบัติ ตั้งมั่นโดย
 ชอบเพื่อสิ้นอาสวะ”

เสยยถาปี ภิกขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตवासี วา
 อุกกํ พนฺธติ, อุกกํ พนฺธิตฺวา อุกกามุขํ อาลิมฺเปติ, อุกกามุขํ
 อาลิมฺเปตฺวา สณฺทาเสน ชาตฺรูปํ คเหตฺวา อุกกามุখে ปกฺขิปปิตฺวา
 กาเลนกาลํ อภิธมฺติ, กาเลนกาลํ อุกฺกเกน ปริปิเสเสติ, กาเลนกาลํ
 อชฺฌเปกฺขติ. สเจ ภิกขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตवासี วา
 ตํ ชาตฺรูปํ เอกนฺตํ อภิธเมยฺย, จานํ ตํ ชาตฺรูปํ ทเหยฺย. สเจ ภิกขเว
 สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตवासี วา ตํ ชาตฺรูปํ เอกนฺตํ อุกฺกเกน
 ปริปิเเสยฺย, จานํ ตํ ชาตฺรูปํ นิพฺพาเยยฺย. สเจ ภิกขเว สุวณฺณกาโร
 วา สุวณฺณการนฺเตवासี วา ตํ ชาตฺรูปํ เอกนฺตํ อชฺฌเปกฺขเยยฺย,
 จานํ ตํ ชาตฺรูปํ น สมมา ปริปากํ คจฺเญยฺย. ยโต จ โข ภิกขเว
 สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตवासี วา ตํ ชาตฺรูปํ กาเลนกาลํ
 อภิธมฺติ, กาเลนกาลํ อุกฺกเกน ปริปิเสเสติ, กาเลนกาลํ อชฺฌเปกฺขติ,
 ตํ โหติ ชาตฺรูปํ มุทุญฺจ กมฺมณฺณญฺจ ปภสฺสรณฺจ, น จ ปภงฺคุ, สมมา
 อูเปติ กมฺมาย. ยสฺสา ยสฺสา จ ปิพฺพนฺตวิกิตฺติยา อากงฺขติ ยทิ
 ปฏิกาย ยทิ กุณฺทลายุ ยทิ คีเวยฺยาย ยทิ สุวณฺณมลาย, ตณฺจสฺส
 อตถํ อนฺนโมติ.

“อุปมาเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองก่อเข้า ครั้นก่อเข้า
 แล้วก็สุมเข้า สุมเข้าแล้วใช้คีมคีบทองใส่ลงไปในปากเข้า แล้วสุมลง
 ในบางครั้งว ประพรมน้ำในบางครั้งว แลดูเฉยๆ ในบางครั้งว ถ้าเขา
 สุมลงเป่าทองนั้นอย่างเดียว ทองอาจไหม้ได้ ถ้าเอาน้ำประพรมทอง
 นั้นอย่างเดียว ทองอาจเย็นเสีย ถ้าแลดูทองนั้นอยู่เฉยๆ อย่างเดียว

ทองอาจไม่สุกปลั่ง ต่อเมื่อเขาสูบลมเป่าทองนั้นในบางครั้งว เอาน้ำ
ประพรมทองนั้นในบางครั้งว แลดูทองนั้นอยู่เฉยๆ ในบางครั้งว ทอง
นั้นย่อมนุ่มนวล ควรแก่การงาน[คือการทำเป็นรูปพรรณ] สุกปลั่ง และ
ไม่เปราะ ใช้การได้ดี แม้เขาประสงค์จะทำเครื่องประดับใดๆ คือ เข็มขัด
ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสร้อยทอง ทองนั้นย่อมอำนวยประโยชน์แก่เขา
ฉันใด”

เอวเมว โข ภิกขเว อธิจิตตมณฺยุตฺเตน ฯเปฯ สมายิตฺติ อาสวานํ
ขยาย. ยสฺส ยสฺส จ อภิณฺเณยสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภิ-
นิหฺนเมตฺติ อภิณฺเณยสฺส กิริยาย, ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺณาคิ
สตี สตี อายตเน.^{๑๔๐}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิต ... ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อสิ้น
อาสวะ เมื่อเรื่อน้อมจิตเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง[มี
อิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ใดๆ ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มี
เหตุอันควรนั้นๆ (เหตุในภพก่อนเป็นต้น)”

ในประโยคว่า ยสฺสา ยสฺสา จ ปิพฺพนวิกิตฺติยา อากฺขฺขติ ยถิ ปฏิกาย ยถิ กุณฺฑลํ
ยถิ คีเวยฺยาย ยถิ สุวณฺณมํลํ, ตณฺณจสฺส อตฺถํ อนฺุโภตฺติ (แม้เขาประสงค์จะทำเครื่องประดับ
ใดๆ คือ เข็มขัด ตุ้มหู สร้อยคอ หรือสร้อยทอง ทองนั้นย่อมอำนวยประโยชน์แก่เขา) คำว่า
ยถิ เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า วิกัปณะ (ต่างๆ) เหมือน วา ศัพท์ที่พบในประโยคว่า สมณํ
วา พุราหฺมณํ วา (สมณะก็ดี พราหฺมณก็ดี, สมณะหรือพราหฺมณ) ในพระสูตรบางสูตรมี
ประโยคที่ประกอบด้วย ยถิ ศัพท์ที่มีลักษณะดังกล่าว เช่น

ปฺน จปรี คหปติโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน ยญฺญเทว ปริสํ อุปสงฺกมตี
ยถิ ขตฺติยปริสํ ยถิ พุราหฺมณปริสํ ยถิ คหปติปริสํ ยถิ สมณปริสํ,

วิสารโท อุปสงฺกมติ อมฺงกุฏโต.^{๑๔๑}

“ผู้ทรงศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใดๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์
สังคมพราหมณ์ สังคมคหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจ
ไม่เก้อเขิน”

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว วตฺถํ สํกิลฺกัจฺจ มลคฺคหิตํ, ตเมณํ ราชโก ยสฺมี
ยสฺมี รุจฺจชาเต อุปสํหเรยฺย ยถิ นีลกาย ยถิ ปิตฺกาย ยถิ โลหิตกาย
ยถิ มณฺเษฏฺจิกาย, ทฺรุตฺตวณฺณเมวสฺส. อปริสฺสุทฺตวณฺณเมวสฺส.^{๑๔๒}

“อุปมาเหมือนช่างย้อมผ้าอาจนำผ้าสกปรก เประอะเปื่อน ใส่ลงในน้ำ
ย้อมสีเพื่อให้เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้าผืนนั้นจะเป็นผ้า
ที่ย้อมได้ไม่ดี มีสีไม่สดใส”

ยถิ นีลกายาติ นีลกาย วา, นีลกตฺถาย วาติ วุตฺตํ โหติ. เอวํ
สพฺพตฺถ. ^{๑๔๓}

“คำว่า ยถิ นีลกาย แปลว่า เพื่อความเป็นสีเขียวก็ดี ความหมาย
คือ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นสีเขียวก็ดี”

จะเห็นได้ว่า ในคำอธิบายข้างต้น ท่านได้อธิบาย ยถิ ศัพท์ด้วย วา ศัพท์ที่มี
อรรถวิภัปนะ ดังนั้น ยถิ ศัพท์ในพากย์นี้จึงมีความหมายเหมือน วา ศัพท์ นอกจากนั้น ใน
บางแห่งอาจประกอบใช้ ยถิ และ วา ศัพท์ร่วมกันอีกด้วย ดังตัวอย่างว่า

อหเมตํ อารมฺมณํ ชานิสฺสามิ ยถิ วา นีลํ ยถิ วา ปิตกํ.^{๑๔๔}

“เราจักรู้อารมณ์นี้ที่เป็นสีเขียวหรือสีเหลือง”

ในประโยคว่า ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิปาพฺพตํ ปาปฺณาคิ สติ สติ อายตเน (ย่อมเห็นประจักษ์
ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) อายตเน ศัพท์มีความหมายว่า “เหตุ” คือ

^{๑๔๑} วิ.ม. ๕/๒๘๕/๖๑, ที.ม. ๑๐/๑๕๐/๗๘, อัง.ปมฺจก. ๒๒/๒๑๗/๒๓๙

^{๑๔๒} ม.มฺ. ๑๒/๗๐/๔๘

^{๑๔๓} ม.มฺ.อ. ๑/๗๐/๑๗๙

^{๑๔๔} ส.ม.อ. ๓/๕๑๒/๓๒๑

เหตุอันควรมีเหตุในภพก่อนเป็นต้น ส่วน สติ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สนฺเต (มีอยู่) การประกอบใช้ สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงวิชา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ ดังเช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺจติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิชา คำซ้ำที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของเป็นหลัก เช่น คาเม คาเม ปาณียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิชา คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก เช่น คาโม คาโม รมณียํ (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารักนรมย์)

๓. กิริยาวิชา คำซ้ำที่กล่าวถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น), คาโม คาโม คมฺยเต (หมู่บ้านแต่ละแห่ง อันบุคคลย่อมไป)

ดังข้อความว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถุณี

กิริยาย ตุ คฺเณน วา

ทพฺเพน วาปิ พยาปิตุํ

อิจฺจา วิจฺจาติ วุจฺจเต.^{๑๔๕}

“วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทััพพะ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิชา”

นानาธิกรณานํ ตุ

วตฺตุ’เมกกุชณฺมุหิ ยา

อิจฺจโต พยาปิตุํ อิจฺจา

สา วิจฺจาติ ปกิตฺติตา.^{๑๔๖}

“ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการจะกล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในขณะเดียว ท่านเรียกว่า วิชา”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายการประกอบใช้ สติ ๒ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า

สติ สติ อายตเนติ ตสฺมี ตสฺมี ปุพฺพเหตุอาทิกะ การณ สติ.^{๑๔๗}

“คำว่า สติ สติ อายตเน (ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) หมายความว่า

^{๑๔๕} พ.า. ๗/๔๒๘

^{๑๔๖} นิติ.ปท. ๗๐

^{๑๔๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

เมื่อมีเหตุนั้นๆ อันมีเหตุในภพก่อนเป็นต้น”

จะเห็นได้ว่า คำว่า ตสฺมี ตสฺมี (นั้นๆ) แสดงว่า สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์เป็นคำวิจนาเหมือน ตสฺมี ๒ ศัพท์นั่นเอง ในที่นี้คำว่า สติ สติ อายตเน แปลตามศัพท์ว่า “เมื่อเหตุมีอยู่” หมายความว่า “เมื่อมีเหตุนั้นๆ” ที่จริงแล้ววิจนาจึงต้องมีเพียงแห่งเดียวในพากย์ ถ้าบทกัตตาหรือกรรมเป็นวิจนา กริยาที่เป็นบพธรรมดาที่ไม่ใช่วิจนา ดังคำว่า ตสฺมี ตสฺมี การณสติ (เมื่อเหตุนั้นๆ มีอยู่) หรือถ้ากริยาเป็นบพวิจนา กัตตาหรือกรรมก็ต้องเป็นบพธรรมดาเช่นเดียวกัน ดังคำว่า คจฺจนฺเต คจฺจนฺเต กาเล (เมื่อกาลผ่านไป) ด้วยเหตุนี้ ในพระสูตรจึงประกอบบทกริยา (ลักษณะกริยา) เป็นบพวิจนาว่า สติ สติ (มีอยู่) และคัมภีร์ฎีกาจึงประกอบบทกัตตา (ลักษณะกัตตา) เป็นบพวิจนาว่า ตสฺมี ตสฺมี (นั้นๆ)

สตีภาวสูตร

สตีภาวสูตรมีดังต่อไปนี้ :-

ฉหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนฺุตฺตรํ
สตีภาวํ สจฺฉนิกาตุํ. กตเมหิ ฉหิ?

๑. อีห ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสฺมี สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตุพฺพํ, ตสฺมี สมเย
จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ.

๒. ยสฺมี สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตุพฺพํ, ตสฺมี สมเย จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ.

๓. ยสฺมี สมเย จิตฺตํ สมฺปหฺสิตพฺพํ, ตสฺมี สมเย จิตฺตํ สมฺปหฺสตี.

๔. ยสฺมี สมเย จิตฺตํ อชฺฌเปกฺขิตพฺพํ, ตสฺมี สมเย จิตฺตํ
อชฺฌเปกฺขติ.

๕-๖. ปณฺีตาริมุตฺติโก จ โหติ นิพฺพานาภีโร.

อิมหิ โข ภิกฺขเว ฉหิ ธมฺเมหิ สมฺนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนฺุตฺตรํ
สตีภาวํ สจฺฉนิกาตุํ.^{๑๔๘}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการควรรู้แจ้งความสงบเย็นอันยอดเยี่ยม (พระนิพพาน) ธรรม ๖ ประการมีอะไรบ้าง คือ ภิกษุในพระศาสนา :-

๑. ช่มจิตในเวลาควรช่ม
๒. ประคองจิตในเวลาควรประคอง
๓. ทำให้จิตระงับในเวลาควรทำให้ระงับ
๔. วางเฉยจิตในเวลาควรวางเฉย
๕. น้อมไปในมรรคผลอันประณีต
๖. รั้นรมย์ในพระนิพพาน

ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ควรรู้แจ้งความสงบเย็นอันยอดเยี่ยม”

โพชฌังคโกศลสูตร

ส่วนความฉลาดในโพชฌงค์ ๗ ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องวิธีทำให้อัปนาชำซง^{๑๔๙} มีอาทิว่า

เอวเมว โข ภิกษเว ยสฺมี สมเย ลีนํ จิตฺตํ โหติ, อกาโล ตสฺมี สมเย ปสฺสทฺธิสฺมโพชฌมฺกสฺส ภาวนาเย.^{๑๕๐}

“ภิกษุทั้งหลาย อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ในสมัยที่จิตหลุดไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสมโพชฌงค์”

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียนรู้วิธีฉลาดในการเรียนเอา ๗ ประการเหล่านี้เป็นอย่างดี และกำหนดวิธีทำให้อัปนาชำซง ๑๐ อย่างนี้ไว้ด้วยดี ควรเรียนกรรมฐานให้ดีโดยเนื่องด้วยความฉลาดทั้งสองอย่าง

^{๑๔๙} วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย ๒/๖๐/๓๘-๙

^{๑๕๐} ส.ม. ๑๙/๒๓๔/๑๐๐

สรุปความว่า การบริกรรมทางวาจาและใจนั้น มีวิธีปฏิบัติในการกำหนดผมเป็นต้น (มนสิการโกศล) ๑๐ ประการ คือ

๑. การใส่ใจตามลำดับ คือ การสาธยายตามลำดับบทโดยไม่ข้ามบทใดบทหนึ่ง เพราะการข้ามบทมักทำให้ผู้ปฏิบัติรู้สึกท้อใจ เนื่องจากไม่เกิดความปีติโสมนัสที่ควรได้รับ ด้วยภาวนาอันบริบูรณ์

๒. การใส่ใจไม่เร็วนัก เพราะการสาธยายเร็วทำให้กรรมฐานไม่ปรากฏชัดเจน

๓. การใส่ใจไม่ช้านัก เพราะการสาธยายช้าทำให้กรรมฐานไม่ถึงที่สุด ไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ

๔. การใส่ใจโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน คือ ผู้ปฏิบัติควรกำหนดอาการ ๓๒ ที่อยู่ภายในร่างกายที่ยาววาวหนาคิບกว้างศอก เหมือนลิงกระโดดตามต้นตาล ๓๒ ต้น ไม่ควรปล่อยให้จิตซัดส่ายไปภายนอก เพราะทำให้กรรมฐานเสื่อมคลาย

๕. การใส่ใจโดยล่วงพ้นบัญญัติ คือ ผู้ปฏิบัติไม่ควรเพ่งบัญญัติคือรูปร่างของ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ ตามคำบริกรรม แต่ควรใส่ใจในความปฏิกลของผมเป็นต้นโดย สิ้นฐาน เป็นต้น ภายหลังจึงควรเลิกบัญญัติแล้วตั้งจิตไว้ในภาวะปฏิกลเท่านั้นโดยไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น

๖. การใส่ใจโดยปล่อยลำดับ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติสาธยายอาการ ๓๒ นี้ไปตามลำดับโดยอนุโลมเป็นต้นแล้ว อาการบางอย่างปรากฏชัดเจน บางอย่างก็ไม่ปรากฏชัดเจน ในขณะนั้นพึงกำหนดเฉพาะอาการที่ปรากฏชัดเจนเพียงอย่างเดียวจนกระทั่งได้บรรลุฌาน เหมือนนายพรานตามจับลิงที่อยู่ในป่าตาลมีต้นตาล ๓๒ ต้น เขาตามยิ้งลิงที่กระโดดหนีเกาะตามต้นตาลไปเรื่อยๆ ในที่สุดลิงก็จะเหนื่อยจนหมดแรงแล้วจับต้นตาลไว้ไม่ปล่อยอีก อาการ ๓๒ เหมือนต้นตาล จิตเหมือนลิง ผู้ปฏิบัติเหมือนนายพราน อาการหนึ่งในบรรดาอาการ ๓๒ ที่ปรากฏชัดเจน เหมือนต้นตาลที่ลิงจับไว้ไม่ปล่อย

๗. การใส่ใจโดยอัปปนา คือ ผู้ปฏิบัติควรเข้าใจว่า อาการ ๓๒ ทั้งหมดทำให้บรรลุอัปปนาสมาธิได้

๘. การใส่ใจตามอธิจิตตสูตร คือ ผู้ปฏิบัติควรเจริญสมาธิ วิริยะ และอุเบกขา ควบคู่กันไป ถ้าเจริญสมาธิอย่างเดียวอาจทำให้รู้สึกง่วง เพราะสมาธิที่มากกว่าวิริยะมักก่อ

ให้เกิดความง่วง ถ้าเจริญวิริยะอย่างเดียว อาจทำให้เกิดความฟุ้งซ่านในการปฏิบัติ เพราะวิริยะที่มากกว่าสมาธิมักก่อให้เกิดความฟุ้งซ่าน ถ้าเจริญอุเบกขาอย่างเดียวก็ไม่อาจบรรลुสมาธิระดับสูงเพื่อสิ้นอาสวะ ดังนั้นจึงควรเจริญสมาธิ วิริยะ และอุเบกขาควบคู่กันไป

๙. การใส่ใจตามสติภาวสูตร คือ ควรเจริญธรรม ๖ ประการเพื่่อรู้แจ้งพระนิพพาน ได้แก่ :-

ก. ข่มจิตในเวลาควรข่ม คือ ข่มจิตที่ฟุ้งซ่านโดยรักษาให้พ้นไปจากความฟุ้งซ่าน

ข. ประคองจิตในเวลาควรประคอง คือ ประคองจิตที่หลุดด้วยวิริยะโดยรักษาให้พ้นไปจากความเกียจคร้าน

ค. ทำให้จิตร่าเริงในเวลาควรทำให้ร่าเริง คือ ทำจิตที่เป็นไปโดยสม่าเสมอให้ร่าเริงด้วยปัญญา

ฅ. วางเฉยจิตในเวลาควรวางเฉย คือ วางเฉยจิตที่ไม่หลุดและไม่ฟุ้งซ่านโดยไม่ข่ม ประคอง หรือทำให้ร่าเริง เหมือนนายสารถีวางเฉยต่อรถม้าที่แล่นไปเองโดยสม่าเสมอ

ง. น้อมไปในมรรคผลอันประณีต คือ น้อมจิตไปเพื่อการบรรลุมรรคผลอันประณีต

จ. รื่นรมย์ในพระนิพพาน

๑๐. การใส่ใจตามโพชฌังคโกศลสูตร คือ ควรเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามสมควร

วิธีเริ่มเจริญกรรมฐาน

อนึ่ง ถ้าผู้เพียรปฏิบัตินั้นอยู่สะดวกในวัดเดียวกับพระอาจารย์ ก็ไม่ต้องให้ท่านแนะนำโดยพิสดาร กำหนดกรรมฐานให้ดีแล้วเจริญกรรมฐานอยู่เสมอจนประสบความก้าวหน้าแล้วจึงให้ท่านแนะนำกรรมฐานเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ส่วนผู้ที่ประสงค์จะไปอยู่ในวัดอื่น พึงให้พระอาจารย์แนะนำกรรมฐานโดยพิสดารตามวิธีดังกล่าว ทบทวนบ่อยๆ ตัดปมที่เข้าใจยากทั้งหมดแล้ว ออกจากวัดที่ไม่เหมาะสม[แก่สมาธิภาวนา]แล้วไปอยู่ในวัดที่เหมาะสม

ตัดเครื่องกังวลเล็กน้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้วในปฐวิกสิณนิเทศ จึงทำบริกรรม (การเริ่มปฏิบัติ) ในกายคตาสติกรรมฐานที่ใส่ใจว่าปฏิภูล

วิธีทำบริกรรม

ผู้ที่ทำบริกรรมควรกำหนดนิมิต[คือเหตุทำให้กรรมฐานปรากฏชัดเจน หมายถึง อาการไม่ง่วง]ในผมก่อน กล่าวคือ พึงถอนผมหนึ่งหรือสองเส้น วางไว้บนฝ่ามือแล้วกำหนด สีก่อน หรืออาจดูผมในสถานที่ปลงผมก็ควร หรืออาจดูผมที่ตกในน้ำหรือข้าวยาคุก็ควรเช่นกัน ควรใส่ใจว่า ผมดำ เมื่อเห็นในเวลาที่มีสีดำ ควรใส่ใจว่า ผมขาว เมื่อเห็นในเวลาที่มีสีขาว แต่ควรใส่ใจตามผมจำนวนมากในเวลาที่มีสีผสมกัน และพึงเห็นแล้วกำหนดนิมิตในตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนึ่งอยู่ท้าย) ทั้งหมดเหมือนในผม [เพราะตจปัญจกะสามารถพบเห็นได้ ส่วนปัญจกะอื่นควรกำหนดนิมิตด้วยการฟังและเข้าใจ]

วิธีกำหนดส่วนต่างๆ

[๑๘๒] ครั้นกำหนดนิมิตอย่างนี้แล้วพึงกำหนดส่วนทั้งหมดโดยเนื่องด้วยสี สันฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต แล้วกำหนดโดยเนื่องด้วยปฏิภูล ๕ ประการ คือ สี สันฐาน กลิ่น เหตุที่อาศัย (เหตุอันเป็นที่อาศัยเกิด) และที่ตั้ง คำอธิบายตามลำดับของส่วนทั้งหมด มีดังต่อไปนี้

๑. เกสา (ผม)

ลำดับแรก ผมจำแนกเป็น :-

๑. สี	สีปกติมีสีดำ เหมือนสีลูกประคำดีควายใหม่
๒. สันฐาน	ยาวกลมเหมือนคันชั่ง
๓. ทิศ	อยู่ในส่วนบน[ของร่างกาย]
๔. ที่ตั้ง	หนังสือที่หุ้มกระโหลกศีรษะเป็นที่ตั้งของผม

ด้านหน้า กำหนดด้วยหน้าผาก

ด้านหลัง กำหนดด้วยท้ายทอย

ด้านข้างทั้งสอง กำหนดด้วยจอนหู

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยรากผมที่จมลึกเข้าไปใน
หนังหุ้มศีรษะเท่าปลายเมลิ็ดข้าวเปลือก

ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง[สุดปลายผม]

โดยรอบ กำหนดด้วยเส้นผมด้วยกัน ผมสอง
เส้นไม่มีในที่แห่งเดียวกัน

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน ผมเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่
เหลืออย่างนี้ว่า ผมมิใช่ชน ชนก็มิใช่ผม

จบการกำหนดผมโดยสี่เป็นต้นเพียงเท่านี้

คำว่า คลวากุ (ท้ายทอย) คือ ส่วนสุดของกระดูกสันหลัง คำนี้แปลตาม
ศัพท์ว่า “หลุมคอ” มาจาก คล (คอ) + อาวากุ (หลุม) ลบสระ อา ใน อาวากุ มี
รูปวิเคราะห์ว่า

- คล อาวากุโก คลวากุโก = หลุมที่คอ ชื่อว่า คลวากุกะ (สัตตมัตตปุริสสมาส)

ดังข้อความว่า

คล จิต อาวากุโก คลวากุโก. ปปนฺติอาทิสฺส วีย หิ อการโต
อาการสฺส โลโป เวทิตพฺโพ.^{๑๕๑}

“หลุมที่อยู่ในคอ ชื่อว่า คลวากุกะ ที่จริงแล้วพึงทราบการลบสระ
อา ท้าย อ อักษรดังกล่าว ปปี (น้ำ) เป็นต้น”

คำว่า ปปี ตัดบทเป็น ป + อาปี ลบสระ อา ท้ายสระ อ ด้วยสูตรในสัททนิติปกรณ์
(สุตตมาลา สูตร ๓๒) ว่า ปสฺสรา สรุโป (สระหน้าอันมีเสียงเสมอกันย่อมถึงการลบท้ายสระ

^{๑๕๑} กงฺขา.โยชนา.มหาฎีกา ๔/๓๒๖

ของ ป อักขร) คำนี้พบในตัวอย่างว่า ปปิ อวินทุ (ได้รับน้ำ, พบน้ำ)

[๑๘๓] ส่วนการกำหนดผมเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งปฏิกุลโดยเนื่องด้วยสีเป็นต้น ๕ ประการ มีดังต่อไปนี้ ผมเป็นสิ่งปฏิกุลโดย :-

๑. สี ธรรมดาผมเหล่านั้นเป็นสิ่งปฏิกุลโดยสี สัตฐานกลืน เหตุที่อาศัย และที่ตั้ง กล่าวคือ คนทั้งหลายเห็นบางสิ่งที่มีสีคล้ายผมในถ้วยข้าวยาคุหรือจานข้าวที่น่าพอใจ ก็ยังรังเกียจว่าสิ่งนี้ปนกับผม จึงนำมันออกไป
๒. สัตฐาน คนทั้งหลายที่บริโภคอาหารยามราตรี แม้กระทบเปลือกกรักรหรือเปลือกปออันมีสัตฐานคล้ายผม ก็จจะรังเกียจอย่างนั้นเหมือนกัน
๓. กลืน กลืนผมที่ปราศจากการปรุงแต่งมีการทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้นน่ารังเกียจยิ่งนักเมื่อใส่ไว้ในไฟย่อมน่ารังเกียจกว่านี้ ความจริงแล้วแม้ผมจะไม่น่ารังเกียจโดยสีและสัตฐาน แต่เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจโดยกลืนแน่แท้ เปรียบเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็กมีสีเหมือนขมิ้น มีสัตฐานเหมือนแงงขมิ้น และซากสุนัขดำที่พองอืดถูกทิ้งไว้ที่กองขยะ มีสีเหมือนผลตาลสุก มีสัตฐานเหมือนตะโพนที่กลมเกลี้ยงแม้เขี้ยวของมันก็มีสัตฐานเหมือนดอกมะลิตูม ดังนั้น อุจจาระเด็กและซากสุนัขทั้งสองอาจไม่เป็นสิ่งปฏิกุลโดยสีและสัตฐาน แต่เป็นสิ่งที่ปฏิกุลโดยกลืนแน่แท้ ถึงผมก็จะเป็นสิ่งปฏิกุลโดยสีและสัตฐาน แต่เป็นสิ่งที่ปฏิกุลโดยกลืนเช่นเดียวกัน

คำว่า วมุฏฺเตวา วิสสฺมจฺมฺทิงฺคสฺสญฺจํ แปลตามศัพท์ว่า “สัจฐานเหมือนตะโพนที่ถูกกลิ้งทิ้งไว้” แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๐๒) แสดงความเห็นว่าย่อความดังกล่าวไม่มีความหมายใดๆ เป็นพิเศษ ท่านเห็นว่าควรมีรูปว่า วมุฏฺเตวา วิมฺมจฺมฺทิงฺคสฺสญฺจํ แปลว่า “มีสัจฐานเหมือนตะโพนที่กลมเกลี้ยง” จึงจะแสดงลักษณะของฃมได้ชัดเจน

๔. เหตุที่อาศัยของฃม ผักสำหรับแกงที่เกิดตามน้ำครำของหมู่บ้านในที่
ไม่สะอาดย่อมเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจไม่ควรบริโภคของ
ชาวเมือง ฉันใด แม้ฃมก็เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจเพราะ
เกิดโดยความเป็นผลของน้ำเหลือง เลือด มูตร อุณ
น้ำดี และเสลด เป็นต้น ฉันนั้น

๕. ที่ตั้งของฃม ฃมเหล่านี้เกิดในส่วน ๓๑ กอง เปรียบดังเห็ดที่เกิด
ในกองมูล ฃมเหล่านั้นเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจยิ่งนัก
เพราะเกิดในที่สกปรก เหมือนผักเกิดในป่าช้าและ
ที่ทิ้งขยะมูลฝอยเป็นต้น และเปรียบดังดอกบัวแดง
และดอกบัวเขียวเป็นต้นที่เกิดในคูเมืองเป็นต้น

ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดความเป็นสิ่งปฏิกูล ๕ ส่วน คือ สี สัจฐาน กลิ่น เหตุ
ที่อาศัย และที่ตั้งของโกฏฐาสะทุกอย่าง เหมือนฃม นอกจากนั้น ควรกำหนดโกฏฐาสะ
ทุกส่วน[ที่เหลือ]ทีละอย่างโดยสี สัจฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต

๒. โลมา (ขน)

[๑๘๔] ในส่วนเหล่านั้น ลำดับแรก ขนจำแนกเป็น :-

๑. สี สีปกติไม่ดำสนิทเหมือนผม มีสีดำปนเหลือง (สีน้ำตาล)
๒. ลักษณะ ปลายโค้งงอเหมือนรากตาล
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง เกิดในหนังหุ้มศีรษะที่เหลือโดยมาก ยกเว้นที่เกิดของผม ฝ่ามือ และฝ่าเท้า
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยรากขนจมลูกเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะเพียงหนึ่งลูกขา
ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง[สุดปลายขน]
โดยรอบ กำหนดด้วยเส้นขนด้วยกัน ขนสองเส้นไม่มีในที่แห่งเดียวกัน
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ขนเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ขนมิใช่ผม ผมก็มีไม่ใช่ขน]

ในวรรณกรรมบาลีได้จำแนกขนาดของวัตถุต่างๆ ดังต่อไปนี้ :-

ก. อนุภาคขนาดเล็กที่สุด เรียกว่า ปริมาณ ปริมาณนี้ไม่อาจเห็นด้วยตาเปล่า แบ่งแยกไม่ได้อีก เพราะหากแยกต่อไปจะหมดสภาพของสารนั้นจนกลายเป็นรูปกลาปโดยปรมาณ

ข. รวม ๓๖ ปริมาณ เรียกว่า อนุ คือ ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทางช่องผนังหรือช่องลูกตาล

ค. รวม ๓๖ อนุ เรียกว่า ตัซซารี คือ เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียนหรือทางรถม้าเป็นต้น

ฌ. รวม ๓๖ ตัซซารี เรียกว่า รถเรณู คือ ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ

ง. รวม ๓๖ รถเรณู เรียกว่า ลูกขา คือ ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร

ดังข้อความว่า

นตฺตีส ปรมานฺ-	เมโก'ณฺ จ นตฺตีส เต
ตชฺชารี ตาปี นตฺตีส	รถเรณฺ นตฺตีส เต.
ลิกขา ตา สตฺต อฺกา ตา	ธณฺณมาโสติ สตฺต เต
สตฺตงฺคฺล'มฺมทฺวิจฺฉ	วิทฺติ ตา ทฺเว ลี. ^{๑๕๒}
“๓๖ ปรมานฺ	= ๑ อณฺ (ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทาง ช่องผนังหรือช่องลูกตาล)
๓๖ อณฺ	= ๑ ตชฺชารี (เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียน หรือ ทางรถม้าเป็นต้น)
๓๖ ตชฺชารี	= ๑ รถเรณฺ (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ)
๓๖ รถเรณฺ	= ๑ ลิกขา (ไผ่เหา หรือผงเหล็กจาร)
๗ ลิกขา	= ๑ อฺกา (ตัวเหา)
๗ อฺกา	= ๑ ธณฺณมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)
๗ ธณฺณมาส	= ๑ องคฺลี (นิ้ว) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) = ๑.๙๐๕ ซ.ม. [๑ นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ ซ.ม.]
๑๒ นิ้ว	= ๑ วิทฺติ (คืบ) = ๙ นิ้ว (สากล) = ๒๒.๘๖ ซ.ม.

๓. นขา (เล็บ)

คำว่า นขา (เล็บ) เป็นชื่อของกาบเล็บ ๒๐ กาบ เล็บทั้งหมดนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาว
๒. สัณฐาน เหมือนเกล็ดปลา
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง คือ เล็บมือ เกิดในสถานที่
เบื้องบน เล็บเท้า เกิดในสถานที่เบื้องล่าง
๔. ที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่หลังปลายนิ้ว[ทั้งนิ้วมือและนิ้วเท้า]
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้วในทิศทั้ง ๒

ด้านใน กำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว
 ด้านนอกและปลาย กำหนดด้วยที่ว่าง
 ด้านขวาง กำหนดด้วยเล็บที่อยู่ข้างกัน เล็บ
 สองใบไม่มีในที่แห่งเดียวกัน

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ เล็บเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน
 กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เล็บมิใช่ผม ผมก็
 มิใช่เล็บ]

๔. ทนตา (พัน)

คำว่า ทนตา (พัน) คือ กระดูกพัน ๓๒ ซึ่งของคนที่มีพันครบถ้วน พันเหล่านั้น
 จำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาว
๒. ลักษณะ มีหลากหลาย คือ แฉ่ง ๔ ซึ่งตรงกลาง มี
 ลักษณะเหมือนเมล็ดน้ำเต้าที่ปักเรียงไว้บนก้อน
 ดินเหนียว ๒ ซึ่งถัดไปข้างละซี่ มีรากเดียวปลาย
 เดียว มีลักษณะเหมือนดอกมะลิตูม ถัดไปข้างละ
 ๑ ซึ่ง มีราก ๒ ปลาย ๒ มีลักษณะเหมือนไม้ค้ำ
 เกรียน ถัดไปข้างละ ๒ ซึ่ง มีราก ๓ ราก ปลาย ๓
 ถัดไปข้างละ ๒ ซึ่ง มีราก ๔ ปลาย ๔ แม้พันแฉ่ง
 บนก็เช่นเดียวกัน
๓. ที่เกิด ในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่กระดูกกรามทั้ง ๒
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยรากพันอันฝังอยู่ในกระดูก
 กราม
 ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง

ด้านขวาง กำหนดด้วยพันด้วยกัน พันสองซี่ไม่มี
ในที่แห่งเดียวกัน

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ พันเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน
กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า พันมิใช่ผม ผมก็
มิใช่พัน]

๕. ตโจ (หนัง)

[๑๘๗] คำว่า ตโจ (หนัง) คือ หนังที่หุ้มร่างกายทั้งสิ้น เปื่องบนหนังดังกล่าวชื่อว่า
ผิว มีสีดำ สีคล้ำ และสีเหลือง เป็นต้น ซึ่งเมื่อลอกออกจากตัวร่างกายก็มีขนาดเท่า
เมล็ดพุทรา จำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาวอย่างเดียว ภาวะที่หนังขาวนั้นย่อมปรากฏ
เมื่อผิวหนังถลอกเพราะเปลวไฟลวกหรือถูกพัน
เป็นต้น
๒. สัณฐาน ว่าโดยย่อเหมือนร่างกาย[ที่หนังหุ้มอยู่] ว่าโดย
พิสดาร คือ
 ๒.๑ หนังนิ้วเท้า เหมือนรังของตัวไหม
 ๒.๒ หนังหลังเท้า เหมือนรองเท้าหุ้มสัน
 ๒.๓ หนังแข้ง เหมือนใบตาลห่อข้าว
 ๒.๔ หนังขา เหมือนถุงผ้ายาวบรรจุข้าวสาร
 ๒.๕ หนังสะโพก เหมือนผ้ากรองน้ำที่มีน้ำเต็ม
 ๒.๖ หนังหลัง เหมือนหนังหุ้มโล่
 ๒.๗ หนังท้อง เหมือนหนังหุ้มรางพิณ
 ๒.๘ หนังอก เหมือนสีเหลี่ยมผืนผ้าโดยมาก
 ๒.๙ หนังแขน เหมือนหนังหุ้มแล่งธนู
 ๒.๑๐ หนังหลังมือ เหมือนฝักมีดโกน หรือถุงใส่หวี

หนึ่งนิ้วมือ เหมือนผักกูดแจ
 หนึ่งคอ เหมือนปลอกคอ
 หนึ่งหน้า มีช่องน้อยใหญ่เหมือนรังหนอน
 หนึ่งศีรษะ เหมือนถลกบาตร

อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดหนังควรส่งญาณมุ่งสู่ใบหน้าส่วนบนตั้งแต่ริมฝีปากบนเป็นต้นไป แล้วกำหนด :-

- ก. หนังที่ตั้งหุ้มรอบปากก่อนเป็นลำดับแรกก่อน
- ข. หนังหุ้มกระดูกหน้าผาก
- ค. แยกหนังกับกระดูกออกจากกัน โดยส่งญาณเข้าไประหว่างกระดูกศีรษะ และหนังศีรษะเหมือนสอดมือเข้าไประหว่างบาตรที่สวมถลกกับถลก
- ฌ. หนังศีรษะ
- ง. หนึ่งคอ
- จ. หนึ่งมือขวาโดยอนุโลมและปฏิโลม
- ฉ. หนึ่งมือซ้ายตามนัยนั้นเหมือนกัน [คือ โดยอนุโลมและปฏิโลม]
- ช. หนึ่งหลัง
- ฌ. หนึ่งเท้าขวาโดยอนุโลมและปฏิโลม
- ญ. หนึ่งเท้าซ้ายตามนัยเดียวกันนั้น
- ฎ. หนังกระเพาะปัสสาวะ หนังท้อง หนังอก และหนังคอตามลำดับ
- ฐ. หนังใต้คางถัดจากหนังคอกจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดหนังหายไปได้ดังนี้ แม้หนังละเอียดย่อมปรากฏภายในปากเป็นต้น]

๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบนและเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง ตั้งอยู่คลุมศีรษะทั้งหมด
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่มีมันตั้งอยู่
 ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ หนึ่งเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า หนึ่งมิใช่ผม ผมก็ มิใช่หนึ่ง]

๖. มंस (เนื้อ)

[๑๘๘] คำว่า มंस (เนื้อ) คือ เนื้อ ๘๐๐ ชิ้น เนื้อทั้งหมดนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี	มีสีแดง	เหมือนดอกทองกวาว
๒. ลักษณะ	เนื้อปลีแข็ง	เหมือนข้าวห่อด้วยใบตาล
	เนื้อขาวอ่อน	เหมือนลูกหินบดยา
	เนื้อตะโพก	เหมือนปลายก้อนเส้า
	เนื้อหลัง	เหมือนแผ่นน้ำอ้อยยบ
	เนื้อสีข้างทั้ง ๒	เหมือนแผ่นดินเหนียวฉาบบางๆ
	ที่ผนังยุงข้าว	
	เนื้อถันทั้ง ๒	เหมือนก้อนดินเหนียวที่ปั้นวาง
	คว่ำไว้	
	เนื้อแขนทั้ง ๒	เหมือนหนูตัวใหญ่ที่ถูกถลกหนัง
	วางซ้อนกัน	

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดเนื้อหายาๆ ตามที่กล่าวมานี้ แม้เนื้อละเอียดก็ย่อมปรากฏ

ชื่อว่า แผ่นน้ำอ้อยยบ คือ แผ่นน้ำอ้อยที่บุคคลทาน้ำของผลตาลที่หุงต้มแล้วเป็นต้นไว้ใ้ใบตาลเป็นต้นแล้วตากแห้งนำขึ้นเก็บไว้^{๑๕๓}

๓. ทิศ

เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

๔. ที่ตั้ง	ฉาบติดกระดูก ๓๒๐ ชิ้น
๔.๑ ขอบเขตที่เหมือนกัน	ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่กระดูกติดกัน ด้านบน กำหนดด้วยหนัง ด้านขวาง กำหนดด้วยเนื้อด้วยกัน
๔.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน	เหมือนผม [คือ เนื้อเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เนื้อมิใช่ผม ผมก็ มิใช่เนื้อ]

๗. นุหารุ (เอ็น)

[๑๘๙] คำว่า นุหารุ (เอ็น) คือ เอ็น ๙๐๐ เส้นจำแนกเป็น :-

๑. ลี ทั้งหมดดมีสีขาว
๒. สีฐาน มีหลากหลาย คือ เอ็นใหญ่ที่รังวัดสระตั้งแต่ส่วนบนคอดลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น แผลนหลัง ๕ เส้น ข้างขวา ๕ เส้น และข้างซ้าย ๕ เส้น เอ็นใหญ่ที่รังวัดมือซ้ายขวา หน้ามือข้างละ ๕ เส้น หลังมือข้างละ ๕ เส้น เอ็นใหญ่ที่รังวัดเท้าซ้ายขวา หน้าเท้าข้างละ ๕ เส้น หลังเท้าข้างละ ๕ เส้น รวมเป็น ๖๐ เส้นที่รังวัดร่างอย่างนี้ได้ชื่อว่า กัณธรา

ทั้งหมดมีสัณฐานเหมือนต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอ่อนคลุมไปส่วนของร่างกายนั้นๆ เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนเส้นด้าย เอ็นเล็กกว่านี้เหมือนเถาหัวด้วน เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนสายพินใหญ่ เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนเส้นด้ายหยาบ เอ็นที่หลังมือและหลังเท้า เหมือนตีนนก เอ็นที่ศีรษะ เหมือนหมวกถักคลุมศีรษะเด็ก เอ็นที่หลัง เหมือนอวนเปือกที่คลี่ตากแดด เอ็นที่เหลื่อคลุมไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ เหมือนเสื้อถักไหมพรมที่สวมไว้ในร่างกาย

๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง วัดเรียงกระดุกในสระระทกส่วน

- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่บนกระดูก ๓๐๐ ขึ้น
 ด้านบน กำหนดด้วยส่วนที่ติดเนื้อและหนัง
 โดยรอบ กำหนดด้วยเอ็นด้วยกัน
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ เอ็นเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน
 กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เอ็นมิใช่ผม ผมก็
 มิใช่เอ็น]

คำว่า สุตตฺตฺรชฺชุกฺกสนฺจํจํนา แปลว่า “เหมือนเส้นด้าย” แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม
 ๒ หน้า ๓๑๓) กล่าวว่า ควรมีรูปที่ถูกต้องตามคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะ (หน้า ๓๘)
 ว่า สุกฺกวาคุรุชฺชุกฺกสนฺจํจํนา แปลว่า “เหมือนเชือกดักสุกร”

๘. อณฺเฐจฺจ (กระดูก)

[๑๙๐] คำว่า อณฺเฐจฺจ (กระดูก) คือ กระดูกกราว ๓๐๐ ชิ้นที่เหลือจากกระดูกสัน ๓๒
 ชิ้นอย่างนี้ คือ กระดูกมือ ๖๔ ชิ้น กระดูกเท้า ๖๔ ชิ้น กระดูกอ่อนติดเนื้อ ๖๔ ชิ้น กระดูก
 สันเท้า ๒ ชิ้น กระดูกตาตุ่มสองข้างละ ๒ ชิ้น (รวม ๔ ชิ้น) กระดูกแข้ง ๒ ข้าง ๒ ชิ้น
 กระดูกเข่า ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกขา ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูกสะเอว ๒ ข้าง ๒ ชิ้น กระดูก
 สันหลัง ๑๘ ชิ้น กระดูกซี่โครง ๒ ข้าง ๒๔ ชิ้น กระดูกหน้าอก ๑๔ ชิ้น กระดูกใกล้หัวใจ
 ๑ ชิ้น กระดูกไหปลาร้า ๒ ชิ้น กระดูกสะบัก ๒ ชิ้น กระดูกแขนขึ้นบน ๒ ข้าง ๒ ชิ้น
 กระดูกแขนขึ้นล่าง ๒ ข้าง ๔ ชิ้น กระดูกคอ ๗ ชิ้น กระดูกคาง ๒ ชิ้น กระดูกตั้งจมูก ๑
 ชิ้น กระดูกเบ้าตา ๒ ชิ้น กระดูกหู ๒ ชิ้น กระดูกหน้าผาก ๑ ชิ้นกระดูกศีรษะ ๑ ชิ้น กระดูก
 กระโหลกศีรษะ ๙ ชิ้น

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงกระดูกของมนุษย์ไว้ดังนี้ :-

“โครงกระดูกมนุษย์ ประกอบไปด้วยกระดูกชิ้นต่างๆในร่างกาย ซึ่งเชื่อมต่อกันด้วย
 โครงสร้างของข้อต่อ เอ็น กล้ามเนื้อ กระดูกอ่อน และอวัยวะต่างๆ กระดูกในมนุษย์ผู้ใหญ่มี

ประมาณ ๒๐๖ ชิ้น และคิดเป็นประมาณ ๒๐ เปอร์เซ็นต์ของน้ำหนักร่างกาย อย่างไรก็ตาม จำนวนของกระดูกอาจแตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล ทารกแรกเกิดจะมีกระดูกจำนวนประมาณ ๓๐๐ ชิ้น ซึ่งต่อมากระดูกบางชิ้นจะมีการเชื่อมรวมกันระหว่างการเจริญเติบโต เช่น ส่วน กระเบนเหน็บและส่วนก้นกบของกระดูกสันหลัง นอกจากนี้ในทารกแรกเกิดยังมีโครงสร้าง ของกระดูกอ่อนอยู่มาก เพื่อให้มีการสร้างโครงสร้างของกระดูกระหว่างการเจริญเติบโต และ จะมีการพัฒนาไปเป็นกระดูกทั้งหมดเมื่อสิ้นสุดช่วงวัยรุ่น

กระดูกจะติดต่อกับกระดูกอีกชิ้น และประกอบเข้าด้วยกันเป็นโครงกระดูกด้วยเอ็น และกล้ามเนื้อเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นในกระดูกโคนลิ้น (Hyoid bone) ซึ่งเป็นกระดูกที่ไม่ติดต่อกับกระดูกชิ้นอื่นๆ โดยตรง แต่จะยึดไว้ในบริเวณส่วนบนของคอหอยด้วยเอ็นและกล้ามเนื้อ ไกล่เคียง

กระดูกชิ้นที่ใหญ่ที่สุดในมนุษย์คือกระดูกต้นขา (Femur) ในขณะที่กระดูกชิ้นเล็ก ที่สุดคือกระดูกโกลน (Stapes) ซึ่งเป็นกระดูกของหูชั้นกลางชิ้นหนึ่ง

โครงกระดูกแกนในผู้ใหญ่ประกอบด้วยกระดูกจำนวน ๘๐ ชิ้น ซึ่งวางตัวในแนวแกน กลางของลำตัว ซึ่งได้แก่

- กะโหลกศีรษะ (Skull) มีจำนวน ๒๒ ชิ้น
- กระดูกหู (Ear ossicles) จำนวน ๖ ชิ้น
- กระดูกโคนลิ้น (Hyoid bone) ๑ ชิ้น
- กระดูกสันหลัง (Vertebral column) จำนวน ๒๖ ชิ้น
- กระดูกซี่โครง (Ribs) จำนวน ๒๔ ชิ้น
- กระดูกอก (Sternum) ๑ ชิ้น

โครงกระดูกภายนอกในผู้ใหญ่จะมีทั้งหมด ๑๒๖ ชิ้น ซึ่งจะอยู่ในส่วนแขนและขาของ ร่างกายเพื่อช่วยในการเคลื่อนไหว โดยจะแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ได้แก่

- กระดูกส่วนไหล่ (Shoulder girdle) ๔ ชิ้น
- กระดูกแขน (Bones of arms) ๖ ชิ้น
- กระดูกมือ (Bones of hands) จำนวน ๕๔ ชิ้น
- กระดูกเชิงกราน (Pelvic girdle) ๒ ชิ้น

กระดูกขา (Bones of legs) ๘ ซี่น

กระดูกเท้า (Bones of feet) ๕๒ ซี่น”^{๑๕๔}

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา^{๑๕๕} ได้กล่าวถึงกระดูกเท้า ๖๔ ซี่น โดยกระดูกเท้าซ้ายมี ๓๒ ซี่น และกระดูกเท้าขวามี ๓๒ ซี่น แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๑๔) กล่าวว่า ตามหลักกายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงกระดูกเท้า ๖๒ ซี่น โดยกระดูกเท้าซ้ายมี ๓๑ ซี่น และกระดูกเท้าขวามี ๓๑ ซี่น กล่าวคือ ในเท้าแต่ละข้างมีกระดูกนิ้วเท้าตอนปลาย ๕ ซี่น กระดูกนิ้วเท้าตอนกลาง ๔ ซี่น เพราะนิ้วโป้งไม่มีกระดูกตอนกลาง กระดูกนิ้วเท้าตอนต้น ๕ ซี่น กระดูกหลังเท้า ๕ ซี่น กระดูกสันเท้า ๑ ซี่น กระดูกข้อเท้าที่อยู่ได้แข้งระหว่างกระดูกหลังเท้ากับกระดูกสันเท้า ๖ ซี่น เล็บเท้า ๕ ซี่น จึงคาดว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา คงจะนำมาจากตำรายาในสมัยก่อน ทำให้มีจำนวนกระดูกมากกว่าที่พบในกายวิภาคศาสตร์

นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๑๔) ยังกล่าวว่า ท่านไม่ควรนับกระดูกตาตุ่มในคำว่า เอเกกสุมี ปาเท เทว เทว โคปผกฏจีนิ (กระดูกตาตุ่มสองข้างละ ๒ ซี่น) เพราะกระดูกตาตุ่มเป็นเพียงตุ่มปลายของกระดูกแข้งเท่านั้น ถ้าท่านนับกระดูกตาตุ่มจริงก็ควรนับกระดูกที่บวมออกมาคล้ายตาตุ่มที่ข้อมืออีกด้วย แต่ท่านมิได้นับเช่นนั้น ที่จริงแล้วในคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับดั้งเดิมมิได้นับกระดูกตาตุ่มไว้ เพราะคัมภีร์มูลฎีการะบุว่ากระดูกตาตุ่มไม่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา ดังข้อความว่า

เอวํ ติมตฺตานีติ เอวํ-มตฺต-สพฺเพหิ โคปผกฏจิกาทินิ อวฺตฺตานิปี
ทสฺเสตฺติติ เวทิตพฺพ.^{๑๕๕}

“คำว่า เอวํ ติมตฺตานิ (กระดูกราว ๓๐๐ ซี่นอย่างนี้) ฟังทราบว่
ท่านแสดงกระดูกตาตุ่มเป็นต้นที่มีได้มีกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]
ด้วยคำว่า เอวํ (อย่างนี้) และ มตฺต (ราว)”

ผู้แปลมีข้อสังเกตว่า ในข้อนี้ท่านกล่าวถึงกระดูกราว ๓๐๐ ซี่น โดยมิได้ระบุแน่นอน แต่ในข้อ ๑๘๙ ระบุว่าเป็นกระดูก ๓๐๐ ซี่น ในคำว่า ปริจฺเจทโต เหฏฺฐจา ตินฺณํ อฏฺฐิสฺตานํ อูปริ ปติฏฺฐิตตเลหิ (โดยขอบเขตที่เสมอกัน ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่บนกระดูก ๓๐๐ ซี่น)

^{๑๕๔} วิภีติเยย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

^{๑๕๕} อภิ.วิ.มูลฎีกา ๒/๓๕๖/๓๖๘

และในข้อ ๑๘๘ กล่าวถึงกระดูก ๓๒๐ ชิ้นว่า โอกาสโต วิสาธิกานิ ตีณิ อฏฺฐิสถานิ อนุ-
ลิมปิตุวา จิตฺ (โดยที่ตั้ง ฉาบติดกระดูก ๓๒๐ ชิ้น) ดังนั้น จำนวนกระดูกมากที่สุดในเรื่องนี้
คือ ๓๒๐ ชิ้น อนึ่ง วิสุทธิมรรคมหาภูิกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เอวํ ติมตฺตานินิ เอวํ มตฺตสทฺเทหิ อานิสทญฺจิชฺชาทีนินิ อิธ อวตฺตตานินิ
ทสฺเสตฺติติ เวทิตพฺพํ. เอวญจ กตฺวา "อติเรกติสตอฏฺฐิกสมฺมุสฺสยนฺติ อิทญจ
วจนํ สมตฺถิตํ โหติ."^{๑๕๖}

“พึงทราบของท่านแสดงถึงกระดูกสะโพกเป็นต้นที่มีได้กล่าวไว้ในที่
นี้ด้วยคำว่า เอวํ (อย่างนี้) และ มตฺต (ราว) ในคำว่า เอวํ ติมตฺตานินิ (กระดูก
ราว ๓๐๐ ชิ้นอย่างนี้) เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นการย้ายถ้อยคำนี้[ในวิสุทธิ-
มรรค เล่ม ๑ ข้อ ๑๒๒ หน้า ๒๑๒] ว่า อติเรกติสตอฏฺฐิกสมฺมุสฺสย (มี
กระดูก ๓๐๐ กว่าชิ้นเป็นโครง)”

แม้กายวิภาคศาสตร์ก็กล่าวถึงความไม่แน่นอนของจำนวนกระดูกว่า

“โครงกระดูกของผู้ใหญ่ โดยทั่วไปประกอบด้วยกระดูก ๒๐๖-๓๕๐ ชิ้น ขึ้นกับอายุ
จำนวนของกระดูกของแต่ละคนอาจแตกต่างกันขึ้นกับความหลากหลายทางกายวิภาค (an-
atomical variation) เช่น ประชากรมนุษย์จำนวนหนึ่งที่มีกระดูกซี่โครงต้นคอ (cervical rib)
หรืออาจมีจำนวนกระดูกสันหลังส่วนบั้นเอวเกินมา”^{๑๕๗}

กระดูกทั้งหมดนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี่	มีสี่ขา
๒. สันฐาน	มีหลากหลาย คือ กระดูกนิ้วเท้าก่อนปลาย เหมือนเมล็ดตุมกา กระดูกนิ้วเท้าก่อนกลาง เหมือนเมล็ดขุ่น กระดูกนิ้วเท้าก่อนโคนเหมือน บันฑะฑะวํ กระดูกหลังเท้าเหมือนกองเหง้าคล้า ที่ถูกทุบ กระดูกสันเท้าเหมือนจาวตาลลอนเดียว

^{๑๕๖} วิสุทธิ.มหาภูิก ๑/๑๙๐/๓๖๕

^{๑๕๗} วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

กระดุกข้อเท้าเหมือนลูกข้างคู่ผูกไว้เล่น กระดุก
 แข้งที่จรดข้อเท้าเหมือนหน่อแป้งปอกเปลือก
 กระดุกแข้งเล็กเหมือนคันธนู กระดุกแข้งใหญ่
 เหมือนหลังงูพอม กระดุกเข้า (สะบ้า) เหมือน
 ฟองน้ำที่แตกด้านหนึ่ง กระดุกแข้งที่จรดกระดุก
 เข้าเหมือนเขาโคปลายทู่ กระดุกขาอ่อนเหมือน
 ด้ามมีดและขวานที่ถากไม่เรียบ กระดุกขาอ่อนที่
 จรดกระดุกสะเอวเหมือนลูกข้างเล่น กระดุกสะเอว
 ที่จรดกระดุกขาเหมือนผลบุญนาคใหญ่ปลายปาด

กระดุกสะเอว ๒ ชั้นติดเป็นอันเดียวเหมือนเตาของช่างหม้อ เมื่อแยกแต่ละชั้นก็
 เหมือนคิมของช่างทอง กระดุกสะโพกที่ขอบสุด (กระเบนเหน็บ) เหมือนพังพานูที่จับคว่ำ
 หน้าไว้ ปรุเป็นช่องน้อยช่องใหญ่ในที่ ๗-๘ แห่ง กระดุกสันหลังด้านในเหมือนแผ่นตะกั่ว
 ที่วางซ้อนกัน กระดุกสันหลังด้านนอกเหมือนแถวลูกประคำกลมๆ ระหว่างกระดุกสันหลัง
 เหล่านั้นมีกระดุกเป็นเตี้ยอยู่ ๒-๓ ชั้นคล้ายกับฟันเลื่อย กระดุกซี่โครง ๒๔ ซี่เหมือนปีก
 ไก่ขาวที่คลี่ออก กระดุกซี่ที่ไม่เต็มเหมือนดาบโค้งไม่เต็มเล่ม ซี่ที่เต็มเหมือนดาบโค้งเต็ม
 เล่ม กระดุกอก ๑๔ ชั้นเหมือนคานหามเก่า กระดุกใกล้หัวใจเหมือนแผ่นทัพพี

กระดุกรากขวัญเหมือนด้ามมีดเล็ก กระดุกสะบักเหมือนจอบบินข้างหนึ่งของ
 ชาวสิงหล กระดุกต้นแขนเหมือนด้ามกระจกเงา กระดุกปลายแขนเหมือนเหง้าตาลคู่ กระดุก
 ข้อมือเหมือนแผ่นตะกั่วเชื่อมติดกันเป็นอันเดียว กระดุกหลังมือเหมือนกองเหง้าค้ำที่ถูกลูก
 หุบ กระดุกข้อโคนนิ้วมือเหมือนบันฑนท้าว กระดุกท่อนกลางเหมือนเมล็ดขุ่นแหวง กระดุก
 ท่อนปลายเหมือนเมล็ดตุ้มกา

กระดุกคอ ๗ ชั้นเหมือนแขนงไม้ไผ่กลมๆ ที่ถูกไม้เสียบวางเรียงไว้ กระดุกคาง
 ล่าง (ขากรรไกร) เหมือนคิมของช่างทอง กระดุกคางบนเหมือนเหล็กขุด กระดุกเข้าตาและ
 โพรงจุมูกเหมือนเมล็ดตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว กระดุกหน้าผากเหมือนเปลือกสังข์คว่ำ
 กระดุกกกหูเหมือนฝักมีดโกนของช่างกลบ กกระดุกแผ่นหน้าผากและกกหูบนเหมือน
 ท่อนฝ้ายบดเต็มไปด้วยเนยใส กระดุกกระหม่อมเหมือนกะลามะพร้าวเบี้ยวที่ถูกตัดปากแล้ว

กระดุกศีระชะ ๙ ท่อนเหมือนกระโหลกน้ำเต้าแตกเย็บติดกัน

๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง อยู่ในสรีระทั้งสิ้นโดยทั่วไป ต่างกันคือ กระดุกศีระชะ ตั้งอยู่บนกระดุกคอ กระดุกคอ ตั้งอยู่บนกระดุกสันหลัง กระดุกสันหลัง ตั้งอยู่บนกระดุกสะเอว กระดุกสะเอว ตั้งอยู่บนกระดุกขา กระดุกขา ตั้งอยู่บนกระดุกเข่า กระดุกเข่า ตั้งอยู่บนกระดุกแข้ง กระดุกแข้ง ตั้งอยู่บนกระดุกข้อเท้า กระดุกข้อเท้า ตั้งอยู่บนกระดุกหลังเท้า
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน ภายใน กำหนดด้วยไขกระดูก
 เบื้องบน กำหนดด้วยเนื้อ
 ปลายและโคน กำหนดด้วยกระดูกด้วยกัน
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ กระดุกเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
 ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า กระดุกมิใช่
 ผม ผมก็มีไขกระดูก]

๙. อกุจฉิณขั (ไขกระดูก)

[๑๙๑] คำว่า อกุจฉิณขั (ไขกระดูก) คือ เยื่อที่อยู่ภายในแห่งกระดูกนั้นๆ ไขกระดูกนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาว
๒. ลักษณะ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกชิ้นใหญ่ๆ เหมือนยอดหวายใหญ่ที่หนึ่งใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกชิ้นเล็กๆ เหมือนยอดหวายเล็กที่หนึ่งใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

๔. ที่ตั้ง อยู่ภายในกระดูก
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยพื้นภายในกระดูก
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ไชกระดูก เป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไชกระดูกมิใช่
ผม ผมก็มีไชไชกระดูก]

๑๐. วุกก (ม้าม)

[๑๙๒] คำว่า วุกก (ม้าม) คือ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อนมีขั้วเดียวกัน ม้ามนั้นจำแนก
เป็น :-

๑. สี มีสีแดงอ่อนเหมือนเมล็ดทองกวาว
๒. ลักษณะ เหมือนลูกข้างคู่ของเด็ก หรือผลมะม่วงแปดติดอยู่ใน
ในขั้วเดียวกัน
๓. ที่ศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง ติดอยู่กับเอ็นใหญ่มีโคนเดียวที่อ้อมออกจาก
คอหอยไปหน่วยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ แฉก
ห่อหุ้มหัวใจไว้
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นม้าม
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ม้ามเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน
กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ม้ามมิใช่ผม ผมก็
มิใช่ม้าม]

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงม้ามไว้ดังนี้ :-

“ม้าม (spleen) เป็นอวัยวะในร่างกายสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม มีรูปทรงเรียวยาวคล้าย
เมล็ดถั่ว เป็นอวัยวะที่ขจัดเชื้อโรคและเซลล์เม็ดเลือดแดงที่ตายแล้วออกจากกระแสเลือด ม้าม
จะอยู่บริเวณช่องท้องส่วนบน ได้กะบังลมทางซ้าย และอยู่ใกล้กับตับอ่อน และไตซ้าย ถูก

ยึดติดไว้กับเยื่อช่องท้อง ม้ามมีขนาดแตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล โดยในวัยผู้ใหญ่ ม้ามจะมีความยาวประมาณ ๑๓ เซนติเมตร (ประมาณ ๕ นิ้ว) และจะมีความกว้างประมาณ ๑๐ เซนติเมตร (๔ นิ้ว) และหนาประมาณ ๓.๘ เซนติเมตร (๑.๕ นิ้ว) และมีน้ำหนักประมาณ ๒๐๐ กรัม (๗ ออนซ์) หลอดเลือดที่เข้าสู่ม้ามคือ หลอดเลือดสเปลิโนอาร์เตอรี (splenic artery) และเลือดจากม้ามจะไหลเข้าสู่ตับ

ม้ามทำหน้าที่ในการดึงเอาธาตุเหล็กจากฮีโมโกลบินของเซลล์เม็ดเลือดแดง นำมาใช้ในร่างกาย และยังทำหน้าที่เอาของเสียออกจากกระแสเลือดในรูปของน้ำปัสสาวะเช่นเดียวกับที่ตับม้ามสร้างแอนติบอดีในการต่อต้านเชื้อโรค และยังผลิตเซลล์เม็ดเลือดแดงขึ้นมาใหม่ได้ด้วย ในสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมบางชนิด (ยกเว้นมนุษย์) ม้ามจะทำหน้าที่เก็บเซลล์เม็ดเลือดแดง และส่งไปยังกระแสเลือด เพื่อควบคุมปริมาณเซลล์เม็ดเลือดแดง ในกรณีที่เสียเลือดมากในทารกที่ยังไม่คลอด ม้ามมีหน้าที่หลักในการสร้างเซลล์เม็ดเลือดแดง และหลังจากคลอดหน้าที่นี้จะเป็นหน้าที่ของไขกระดูกแทน แต่ถ้าไขกระดูกทำงานได้น้อยลงเนื่องจากโรคบางอย่าง ม้ามจะทำหน้าที่ในการสร้างเซลล์เม็ดเลือดแดงอีกครั้งหนึ่ง”^{๑๕๘}

๑๑. หทัย (หัวใจ)

[๑๙๓] คำว่า หทัย (หัวใจ) คือ เนื้อหัวใจ หัวใจนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีแดงเหมือนสีหลังกลีบดอกปทุม
๒. ลักษณะ เหมือนดอกปทุมตุ้มที่ปลิดกลีบรอบนอกออกแล้ว
วางคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนด้านใน
ของรังบัวขม เนื้อหัวใจของคนมีปัญญาแย้มบาน
เล็กน้อย ส่วนของคนด้อยปัญญาเหมือนดอกปทุม
ตุ้ม ภายในเนื้อหัวใจมีหลุมเล็กขนาดบรรจุเมล็ด
บุรณาคได้ มีเลือดขังอยู่ราวกิ่งชองมือ เป็นที่อาศัย
ของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ หนึ่ง เลือดนั้น

^{๑๕๘} วิกิพีเดีย เข้าถึงวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

ของคนราคะจริตมีสีแดง ของคนโทสจริตมีสีดำ ของคนโมหะจริตมีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตเป็นสีเหมือนน้ำต้มถั่วพู ของคนสัทธาจริตมีสีดุจดอกกระณิการิ ของคนปัญญาจริตใส่องใสไม่ขุ่นมัวชาวบริสุทธิ ปรากฏแสงแวววาวดุจแก้วมณีแท้ที่เจียรไนแล้ว

๓. ทิศ เกิดในสถานที่เปื้องบน
๔. ที่ตั้ง อยู่ระหว่างถัน ๒ ข้างภายในสรีระ
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นหัวใจ
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ หัวใจเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า หัวใจมิใช่ผม ผมก็มิใช่หัวใจ]

คำว่า ยตถ อหุตมตฺตํ โลหิตํ สณฺหาติ, ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญญานธาตุ จ วตฺตนฺติ (มีเลือดซึ่งอยู่ราวกึ่งช่องมือ เป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญานธาตุ) หมายความว่า มโนธาตุและมโนวิญญานธาตุอาศัยหทัยวัตถุที่อาศัยเลือดซึ่งอยู่ในหัวใจอีกทอดหนึ่ง แต่ท่านกล่าวโดยย่อว่าเลือดดังกล่าวเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญานธาตุ เพราะสถานที่อาศัยของที่อาศัยก็เรียกว่า ที่อาศัย ได้บ้าง เหมือนเหตุของเหตุก็เรียกว่า เหตุ ได้บ้าง ดังคำว่า โจเรหิ คาโม ททฺโธ (หมู่บ้านถูกโจรเผา) ที่จริงแล้วหมู่บ้านถูกไฟเผา แต่โจรเป็นผู้จุดไฟ จึงกล่าวว่า หมู่บ้านถูกโจรเผา อีกอย่างหนึ่ง รูปกลาปอันเป็นที่อาศัยของหทัยวัตถุอยู่ในเลือดดังกล่าว จึงนับว่าเป็นเลือดได้เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

ยํ นิสฺสายาติ ยํ โลหิตํ นิสฺสาย, นิสฺสยนิสฺสโยปิ “นิสฺสโยเตว วุจฺจติ. ภวติ हि การณการณเป การณโวหาโร ยถา “โจเรหิ คาโม ททฺโธ-
ติ. อถวา ยสฺมี รูปกลาเป หทยวตฺถุ, ตมฺปิ โลหิตคตฺติกเมว หตุวา

ติฎฐิตีติ “ยํ นิสสายาติ วุตตํ.”^{๑๕๙}

“คำว่า ยํ นิสสาย (เป็นที่อาศัย) หมายความว่า อาศัยเลือดใด แม้สถานที่อาศัยของที่อาศัยก็เรียกว่า ที่อาศัย โดยแท้จริงแล้ว เหตุของเหตุก็เรียกว่า เหตุ ได้บ้าง ดังคำว่า โจเรหิ คาโม ททฺโธม (หมู่บ้านถูกโจรเผา) อีกอย่างหนึ่ง รูปกลาปอันเป็นอาศัยของหทัยวัตถุดำรงอยู่นับเข้าในเลือด จึงกล่าวว่า ยํ นิสสาย (เป็นที่อาศัย)”

มโนธาตุมี ๓ ดวง คือ ปัญจทวารารัชชนจิต ๑ สัมปฏิจจณจิต ๒ จิต ๗๙ ดวงที่ เหลือจากทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ ทั้งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยหทัยวัตถุที่เกิดขึ้นอยู่เสมอในเลือดภายในหัวใจ

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๒๔) กล่าวว่า “ในปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนหัวใจ ถ้าถือเอาตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาก็เข้าใจได้ว่า ในเวลาที่หัวใจดวงใหม่กับเลือดในร่างกายยังไม่เชื่อมโยงกัน จิตอาศัยหทัยวัตถุจากหัวใจดวงเก่า ต่อเมื่อหัวใจดวงใหม่กับเลือดในร่างกายเชื่อมโยงกันแล้ว จึงเกิดหทัยวัตถุในหัวใจดวงใหม่และเป็นที่อาศัยของจิต หรือถ้ามิได้ถือเอาข้อความโดยตรงจากคัมภีร์อรรถกถาก็เข้าใจได้ว่า หทัยวัตถุเกิดได้ในเลือดภายในหัวใจและในเลือดที่ไหลออกจากหัวใจได้บ้าง ดังนั้น แม้จะเปลี่ยนหัวใจใหม่ก็เกิดหทัยวัตถุได้เช่นเดียวกัน”

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงหัวใจไว้ดังนี้ :-

“หัวใจ (อังกฤษ: heart) เป็นอวัยวะกล้ามเนื้อซึ่งสูบเลือดทั่วหลอดเลือดไปยังส่วนต่างๆ ของร่างกายโดยการหดตัวเป็นจังหวะซ้ำๆ พบในสัตว์ทุกชนิดที่มีระบบไหลเวียน ซึ่งรวมสัตว์มีกระดูกสันหลังด้วย

หัวใจสัตว์มีกระดูกสันหลังนั้นประกอบด้วยกล้ามเนื้อหัวใจและเนื้อเยื่อเกี่ยวพันเป็นหลัก กล้ามเนื้อหัวใจเป็นกล้ามเนื้อลายที่อยู่นอกเหนืออำนาจจิตใจ พบเฉพาะที่หัวใจ และทำให้หัวใจสามารถสูบเลือดได้

หัวใจมนุษย์ปกติเต้น ๗๒ ครั้งต่อนาที ซึ่งจะเต้นประมาณ ๒,๕๐๐ ล้านครั้งในช่วง

^{๑๕๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙๓/๓๖๖

อายุเฉลี่ย ๕๕ ปี และสับสนเลือดประมาณ ๔.๗-๕.๗ ลิตรต่อนาที หนักประมาณ ๒๕๐ ถึง ๓๐๐ กรัมในหญิง และ ๓๐๐ ถึง ๓๕๐ กรัมในชาย

ในมนุษย์ หัวใจอยู่ในช่องอกเยื้องไปทางซ้ายเล็กน้อย หัวใจมีน้ำหนักประมาณ ๒๕๐-๓๕๐ กรัม และมีขนาดประมาณสามในสี่ของกำปั้น

หัวใจจะถูกแบ่งออกเป็นสี่ห้อง (heart chambers) และทิศทางการไหลของเลือดเข้าสู่แต่ละห้องจะถูกควบคุมโดยลิ้นหัวใจ (cardiac valves) ทำให้เลือดไม่ไหลย้อนเมื่อมีการบีบตัวและคลายตัว ในที่นี้จะกล่าวถึงห้องของหัวใจตามลำดับของการไหลของเลือดภายในหัวใจ

หัวใจห้องบนขวา (Right atrium) มีหน้าที่รับเลือดที่มาจากท่อเลือดดำบน (superior vena cava) ซึ่งรับเลือดมาจากร่างกายส่วนบน และท่อเลือดดำล่าง (Inferior vena cava) รับเลือดมาจากร่างกายช่วงล่าง ผังของหัวใจห้องนี้ค่อนข้างบาง โดยเฉพาะทางด้านที่ติดกับหัวใจห้องบนซ้าย จะมีรอยบุ๋มที่เรียกว่า ฟอสซา โอวาเล (ละติน: FOSSA OVALE) ซึ่งเป็นทางเชื่อมระหว่างหัวใจห้องบนสองห้องระหว่างที่ยังเป็นตัวอ่อนในครรภ์ เลือดจากหัวใจห้องบนขวาจะไหลเข้าสู่หัวใจห้องล่างขวา ผ่านทางลิ้นหัวใจไตรคัสปิด (Tricuspid valve)

หัวใจห้องล่างขวา (Right ventricle) จะอยู่ทางด้านหน้าสุดของหัวใจ และพื้นผิวทางด้านหลังของหัวใจห้องนี้จะติดกับกะบังลม หัวใจห้องล่างขวาทำหน้าที่รับเลือดจากหัวใจห้องบนขวา แล้วส่งออกไปยังปอด ผ่านลิ้นหัวใจพัลโมนารี (pulmonary valve) และหลอดเลือดแดงปอด (pulmonary arteries) ที่ผนังของหัวใจห้องนี้จะมีแนวของกล้ามเนื้อหัวใจที่สานต่อกัน และมีเอ็นเล็กๆ ที่ควบคุมลิ้นหัวใจไตรคัสปิด ซึ่งเรียกว่า คอร์ดี้ เท็นดีน (chordae tendinae) ซึ่งทำหน้าที่ยึดลิ้นหัวใจไตรคัสปิดไม่ให้ตกลงขึ้นไปทางหัวใจห้องบนขวาระหว่างการบีบตัวของหัวใจห้องล่าง ดังนั้นจึงป้องกันไม่ให้เลือดไหลย้อนกลับ

หัวใจห้องบนซ้าย (Left atrium) มีขนาดเล็กที่สุดในห้องหัวใจทั้งสี่ห้อง และวางตัวอยู่ทางด้านหลังสุด โดยหัวใจห้องนี้จะรับเลือดที่ได้รับออกซิเจนจากปอดผ่านทางหลอดเลือดดำปอด (pulmonary veins) และจึงส่งผ่านให้หัวใจห้องล่างซ้ายทางลิ้นหัวใจไมทรัล (Mitral valve)

หัวใจห้องล่างซ้าย (Left ventricle) จัดว่ามีขนาดใหญ่ที่สุดและมีผนังหนาที่สุด ทำหน้าที่หลักในการสูบฉีดเลือดไปยังทั่วทั้งร่างกายผ่านทางลิ้นหัวใจเอออร์ติก (Aortic valve) และหลอดเลือดแดงใหญ่เอออร์ตา (Aorta)”^{๑๖๐}

๑๒. ยกน (ดับ)

[๑๙๕] คำว่า ยกน (ดับ) คือ แผ่นเนื้อคู่ ดับนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีแดงอ่อน เหมือนหลังกลีบดอกโกมุท (บัวแดง) ที่ไม่แดงมากนัก
๒. ลักษณะ ที่โคนเป็นแผ่นเดียว ที่ปลายแยกเป็นสองแฉก เหมือนใบทองหลวง ดับของคนด้อยปัญญาเป็น แผ่นโตแผ่นเดียวเท่านั้น ดับของคนมีปัญญาเป็น แผ่นเล็กๆ สองหรือสามชิ้น
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง แนบติดข้างขวาระหว่างถันทั้งสอง
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นดับ
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ดับเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ดับมิใช่ผม ผมก็มิใช่ดับ]

๑๓. กิโถมก (พังผืด)

[๑๙๕] คำว่า กิโถมก (พังผืด) คือ เนื้อหุ้ม ๒ ชนิด ได้แก่ พังผืดปกปิดและพังผืดไม่ปกปิด พังผืดทั้งสองนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาวเหมือนผ้ากระเจา (ผ้าชนิดหนึ่งทำจากเปลือกไม้) เนื้อหยาบ

^{๑๖๐} วิกีพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

๒. สัญฐาน เหมือนสถานที่ตั้งของตน
๓. ทิศ พังผืดที่ปกปิดเกิดในสถานที่เบื้องบน
พังผืดที่ไม่ปกปิดเกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน
และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง พังผืดที่ปกปิดหุ้มหัวใจและม้าม
พังผืดที่ไม่ปกปิดหุ้มเนื้อใต้หนังในสรีระทุกส่วน
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน เบื้องล่าง กำหนดด้วยเนื้อ
เบื้องบน กำหนดด้วยหนัง
เบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่เป็นพังผืด
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ พังผืดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า พังผืดมิใช่ผม
ผมก็มีใช้พังผืด]

๑๔. ปิหัง (ไต)

[๑๙๖] คำว่า ปิหัง (ไต) คือ เนื้อที่เหมือนลื่นอยู่เหนือกระเพาะอาหาร ไตนั้นจำแนก
เป็น :-

๑. สี มีสีครามเข้มเหมือนดอกคันทิส (ดอกย่านทราย)
๒. สัญฐาน ยาวราว ๗ นิ้ว ไม่มีขั้ว เหมือนลื่นลูกโคดำ
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง แบนอยู่บนกระเพาะอาหารทางด้านซ้ายของหัวใจ
เมื่อหลุดออกภายนอกเพราะถูกอาวุธกระทบ สัตว์
ทั้งหลายย่อมลื่นชีพ
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไต
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ไตเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ
๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไตมิใช่ผม ผมก็มีใช้ไต]

กายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงไตไว้ดังนี้ :-

“ไต เป็นอวัยวะรูปถั่วซึ่งมีหน้าที่ควบคุมสำคัญหลายอย่างในสัตว์มีกระดูกสันหลัง ไตนำโมเลกุลอินทรีย์ส่วนเกิน (เช่น กลูโคส) ออก และด้วยฤทธิ์นี้เองที่เป็นการทำหน้าที่ที่ทราบกันดีที่สุดของไต คือ การขับของเสียจากเมแทบอลิซึม (เช่น ยูเรีย แม้ ๘๐% ของปริมาณที่กรองถูกดูดกลับที่หน่วยไต) ออกจากร่างกาย ไตเป็นอวัยวะสำคัญในระบบปัสสาวะ และยังมีหน้าที่อํารงดุล เช่น การกำกับอิเล็กโทรไลต์ การรักษาสมดุลกรด—เบส และการกำกับความดันเลือด (ผ่านการรักษาสมดุลเกลือและน้ำ) ไตทำหน้าที่เป็นตัวกรองเลือดตามธรรมชาติ และนำของเสียที่ละลายได้ในน้ำออก ซึ่งจะถูกส่งไปยังกระเพาะปัสสาวะ ในการผลิตปัสสาวะ ไตขับของเสีย เช่น ยูเรียและแอมโมเนีย และยังทำหน้าที่ดูดน้ำ กลูโคสและกรดอะมิโนกลับ ไตยังผลิตฮอร์โมน เช่น แคลซิไตรอล อีริโทรพอยอิติน และเอนไซม์เรนินซึ่งเรนินออกฤทธิ์ต่อไตโดยอ้อมในการยับยั้งป้อนกลับ (negative feedback)

ไตอยู่หลังช่องท้องในหลังเยื่อช่องท้อง (retroperitoneum) ได้รับเลือดจากคู่หลอดเลือดแดงไต และเทเข้าสู่คู่หลอดเลือดดำไต ไตแต่ละข้างขับปัสสาวะสู่ท่อไต อันเป็นโครงสร้างคู่และเทเข้าสู่กระเพาะปัสสาวะ”^{๑๖๑}

๑๕. ปปฺผาส (ปอด)

[๑๙๗] คำว่า ปอด คือ เนื้อปอดสองสามชิ้น ปอดนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีแดงเหมือนผลมะเดื่อไม่สุนัก
๒. ลักษณะ เหมือนขนมขึ้นหยาที่ตัดไม่เรียบ ไม่มีแก่นรสสารอาหารเพราะถูกไอร้อนที่เกิดจากกรรมพองขึ้นเผาผลาญเนื่องจากไม่มีของกินของดื่มภายในคูก่อนฟางที่ถูกวัวเคี้ยวกินแล้ว
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง ห้อยอยู่ปิดทับหัวใจและตับระหว่างกันทั้งสองข้าง

^{๑๖๑} วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

ภายในสรีระ

- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นปอด
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ปอดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ปอดมิใช่ผม ผมก็มิใช่ปอด]

วิสุทธิมรรค ฉบับฉันทะสังคีติ และฉบับไทย มีรูปว่า ทวตฺตีสมฺสขณฺทปฺปเกทํ ปฺปผาสมฺสํ แปลว่า “เนื้อปอดสามสิบสองชิ้น” แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า ทวตฺตีสมฺสขณฺทปฺปเกทํ ปฺปผาสมฺสํ จึงแปลว่า “เนื้อปอดสองสามชิ้น” ในที่นี้ใช้ฉบับสิงหลเป็นหลักตามข้อความใน วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๒๙) เพราะตามหลักกายวิภาคศาสตร์ ปอดด้านซ้ายมีสองชิ้น ส่วนปอดด้านขวามีสามชิ้น

๑๖. อนตฺ (ไส้ใหญ่)

[๑๙๘] คำว่า อนตฺ (ไส้ใหญ่) คือ ขนดไส้ใหญ่ของบุรุษยาว ๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก ขดอยู่ในที่ ๒๑ รอบ ไส้ใหญ่นั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาวเหมือนก้อนกรวดหรือปูนขาว
๒. ลักษณะ เหมือนงูหัวขาดที่วางขดไว้ในรางเลือด
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง อยู่ภายในร่างกายตั้งแต่ท้ายทอยจนถึงทวารหนัก เพราะด้านบนติดท้ายทอยและด้านล่างติดทวารหนัก
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไส้ใหญ่
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ไส้ใหญ่เป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไส้ใหญ่มิใช่ผม ผมก็มีไม่ใช่ไส้ใหญ่]

๑๗. อนุตคณฺ (ไส้น้อย)

[๑๙๙] คำว่า อนุตคณฺ (ไส้น้อย) คือ ไส้ที่พันอยู่ในฐานขन्दไส้ใหญ่ ไส้เล็กน้อยนั้น
จำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาวเหมือนรากบัวจกกลนี้
๒. สัณฐาน เหมือนรากบัวจกกลนี้
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง ยึดลำไส้ของคนทำงานด้วยจอบและขวานเป็นต้น
ไว้รวมกันไม่ให้ไหลลง เหมือนเชือกของเครื่องจักร
ยึดแผ่นเครื่องจักรไว้ในเวลาชักเครื่องจักร อยู่
ระหว่างขन्दไส้ใหญ่ ๒๑ ขนด เหมือนเชือกเล็กที่
เย็บร้อยไว้ในระหว่างวงเชือกเช็ดเท้า
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไส้น้อย
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ไส้เล็กน้อยเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไส้น้อยมิใช่
ผม ผมก็มีไส้เล็กน้อย]

๑๘. อุทริยฺ (อาหารใหม่)

[๒๐๐] คำว่า อุทริยฺ (อาหารใหม่) คือ ของกิน ดื่มน้ำ เคี้ยว และลิ้มรสที่อยู่ในท้อง
อาหารใหม่นั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนอาหารที่กลืนกิน
๒. สัณฐาน เหมือนข้าวสารที่ห่อไว้หลวมๆ ในผ้ากรองน้ำ
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง อยู่ในท้อง

ของกิน คือ ข้าวเป็นต้นที่บุคคลบริโภค ของดื่ม คือ เครื่องดื่มเป็นต้นที่กลืนกิน ด้วยการดื่ม ของเคี้ยว คือ แป้ง รากไม้ และผลไม้ที่บุคคลเคี้ยวกิน เป็นต้น ส่วนของลิ้มรส คือ มะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นที่บุคคลพอใจ^{๑๖๒}

ชื่อว่าท้อง คือ เยื่อหุ้มไส้ใหญ่คล้ายโป่งผ้ายตรงกลางผ้ายเปือกที่รวบชายทั้งสองข้างเข้าด้วยกัน ภายนอกเกลี้ยง ภายในเหมือนชายผ้าสกปรกห่อกากเนื้อ อาจกล่าวได้ว่าเหมือนภายในเปลือกขนุนที่เปื่อยยุ่ย เป็นที่อยู่ของหมุ่นนอน ๓๒ ประเภทอย่างนี้ คือ พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเส้นด้าย พยาธิปากเข็ม (พยาธิตัวจิ๊ด) และพยาธิเส้นด้าย เป็นต้น ขวักไขว่เที่ยวเฟ้นผ่านไปมา กระโดดร้องระงมย้ายเนื้อหัวใจในเวลาไม่มีอาหาร และชูปากรื้อย้อย่างข้าวสองสามคำที่กลืนกินไปครั้งแรกในเวลากลืนกินอาหาร ท้องดังกล่าวเป็นเรือนตลอด ส้วม โรงพยาบาล และป่าช้าของหมุ่นเหล่านั้น

พยาธิที่กล่าวถึงในเรื่องนี้มี ๕ ชนิด คือ พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเส้นด้าย พยาธิปากเข็ม (พยาธิตัวจิ๊ด) และพยาธิเส้นด้าย (ตูกโกฏฐกา คณฺหุปปาทกา ตาลหีรกา สุกฺขิมุขกา ปฏฺตนฺตฺสฺตฺตฺกา) ในฉบับต่างๆ มีข้อความต่างกัน ดังนี้

- ก. ปฏฺตนฺตฺสฺตฺตฺกา (ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับมหาจุฬาย)
- ข. ปฏฺตนฺตฺกา สฺตฺตฺกา (ฉบับสิงหล)
- ค. ปฏฺตนฺตฺสฺตฺตฺกา (ฉบับโรมัน)
- ฌ. ปฏฺนฺตฺสฺตฺตฺกา (ฉบับไทยบางฉบับ)

ผู้แปลเห็นว่า คำว่า ปฏฺตนฺตฺสฺตฺตฺกา ตามฉบับโรมันน่าจะถูกต้อง เพราะสอดคล้องกับหมุ่นนอน ๒๖ ชนิดที่จะกล่าวถึงต่อไปในข้อ ๓ กรีสจตุกกะ

ในที่นี้ท่านกล่าวถึงหมุ่นนอน ๓๒ ชนิด แต่ในเรื่องมรณสติ (ข้อ ๑๗๒) ได้กล่าวถึงหมุ่นนอน ๘๐ ชนิดด้วยคำว่า อสีติยา ตาว กิมิกุลานํ สาธารโณ (ลำดับร่างกายมีทั่วไปแก่หมุ่นนอน ๘๐ ชนิด) คัมภีร์กายานุปัสสนา (หน้า ๒๐๙-๑๒) กล่าวว่า คัมภีร์วิสุทธิที่ปณี

ซึ่งแต่งโดยพระอุทตมะ พระอริยญวาสีเมืองชินนมของพม่า ได้กล่าวถึงหมู่หนอนต่างๆ ตามตำรายาฝ่ายสันสกฤตโดยแยกออกตามโกฏฐาสะต่างๆ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนิงอยู่ท้าย) และวักปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีม้ามอยู่ท้าย) มีหมู่หนอน ๒๙ ชนิด คือ

- ก. หนอน ๒ ชนิด คือ ชวา และชิลวา อยู่ในผม
- ข. หนอน ๒ ชนิด คือ ตุนนา และมหาตุนนา อยู่ในโคนพัน กัดกินโคนพัน ขั้บถ้าย แพร่พันธ์ และตายในนั้น
- ค. หนอน ๒ ชนิด คือ กาละ และกาลราสี อยู่ในศิระษะ กัดกินสมอง ขั้บถ้ายอยู่ในนั้น
- ฌ. หนอน ๔ ชนิด คือ นินนะ ปริมิตตา อัตตรามาทานกา และมหาชนะ อยู่ในอก
- ง. หนอน ๔ ชนิด คือ โลมมุขา มหาโลมมุขา อโลมมุขา มหาอโลมมุขา อยู่ในหลัง
- จ. หนอน ๒ ชนิด คือ เวรัมภา และมหาเวรัมภา อยู่ในโคนหูโดยอาศัยกระดูกหู
- ฉ. หนอน ๓ ชนิด คือ ภาวัตตา วทา และวสทา อาศัยอยู่ในม้าม
- ช. หนอน ๔ ชนิด คือ จรันตา มหาจรันตา จุณณา และมหาจุณณา อาศัยอยู่ในเนื้อ หนิง และกระดูกที่อ่อน คือ ตา หู จมูก ลิ้น
- ฌ. หนอน ๖ ชนิด คือ อุมัตตาอันโตมัตตาอุชุกามหาอุชุกาอจลาและมหาอจลา อาศัยอยู่ทั่วไปในโกฏฐาสะ ๑๐ แห่ง คือ รุขุมขน เล็บมือ เล็บเท้า หนิงหนา หนิงอ่อน เนื้อ กระดูก และไขกระดูก

๒. ปัสสาสปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีปอดอยู่ท้าย) มีหมู่หนอน ๑๗ ชนิด คือ

- ก. หนอน ๔ ชนิด คือ รันตา มหารันตา หิโร และมหาหิโร อาศัยหัวใจ
- ข. หนอน ๔ ชนิด คือ วลา มหาวลา นันทะ และสิวลา อาศัยตับ
- ค. หนอน ๕ ชนิด คือ อัตถิวัตตา มหาอัตถิวัตตา มหาสัตตา มัญจิกา

และมัญจิสีนา อาศัยไถ

ฌ. หนอน ๔ ชนิด คือ เสตา มหาเสตา เกสิรา และโลหิตา อาศัยปอด (ไม่มีการกล่าวถึงหนอนในพังผืดโดยเฉพาะ)

๓. กรีสจตุกกะ (กลุ่ม ๔ มีอาหารเก่าอยู่ท้าย) มีหมู่หนอน ๓๒ ชนิด คือ

ก. หมู่หนอน ๖ ชนิด คือ จรันตมา มหัจรันตมา สิปปา มหาสิปปา รันตมา และมหารันตมา อยู่ในไส้ใหญ่ ไส้น้อย

ข. หมู่หนอน ๒๖ ชนิด คือ ตักโกฏฐกา คัณฑุปปาทกา ตาลหีรกา สูจิ-มุขกา ปฏัตันตุสสุตตกา อุจจวา มหายุจจวา นัจจวา มหานัจจวา สัจจวา มหาสัจจวา ชันธนา มหาชันธนา มลา จันทะ นารีมลา กุฏเมฆา วัชชวา สันธนา โสวิลา วิชูลปุตตา กรูณา อุเบกขา เสตา ปิตกา และนิลกา อาศัยอยู่ในไส้ใหญ่ส่วนที่เป็นกระเพาะอาหาร

หมู่หนอน ๓๒ ชนิดในหมวดกรีสจตุกกะนี้ประกอบด้วยหมู่หนอน ๕ ชนิดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นเอง

๔. กลุ่มทั้งสองมีดีและเสลดเป็นต้น มีหมู่หนอน ๔ ชนิด คือ เหลา มหาเหลา วัตถา และมหาวัตถา หนอนเหล่านี้กินดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา น้ำมูก ปัสสาวะ แต่มักกินเลือด หมู่หนอนที่เกิดในสถานที่นั้นๆ ย่อมกินสถานที่นั้นๆ มันขับถ่าย แก่ และตายในสถานที่นั้นๆ นั้นเอง

สรุปความว่า หมู่หนอนมีทั้งหมด ๘๒ ชนิด คือ

๑. หมู่หนอน ๒๙ ชนิด ในตจปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีหนังอยู่ท้าย) และวักกปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีม้ามอยู่ท้าย)

๒. หมู่หนอน ๑๗ ชนิด ในปัปผาสปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีปอดอยู่ท้าย)

๓. หมู่หนอน ๓๒ ชนิด ในกรีสจตุกกะ (กลุ่ม ๔ มีอาหารเก่าอยู่ท้าย)

๔. หมู่หนอน ๔ ชนิด ในกลุ่มทั้งสองมีดีและเสลดเป็นต้น

แม้หมู่หนอนจะมีจำนวน ๘๒ ชนิด ก็กล่าวว่ามี ๘๐ ชนิด เพราะจำนวนที่มากหรือน้อยไปเล็กน้อยไม่ใช่สิ่งสำคัญมากนัก อาจถูกพูดรวมไว้ในจำนวนเต็มได้ เนื่องจากเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป เหมือนคำว่า

- ก. ชาดก ๕๕๐ มีเพียง ๕๔๗ เรื่อง
- ข. ขันธกวัตร ๘๐ มีทั้งหมด ๘๒ ข้อ
- ค. เทพ ๓๐ องค์ มีทั้งหมด ๓๓ องค์

การใช้คำในลักษณะนี้สอดคล้องกับปริสาหาหรือกฎทั่วไปว่า อปฺปํ อุณฺมธิํ วา คณฺหุคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ) ดังข้อความว่า

กามญฺเจตถ “อปฺปํ อุณฺมธิํ วา คณฺหุคํ น โหตีติ กตฺวา “ทฺวาสีตฺติขณฺธกตฺตานีติ วตฺตพฺเพ “อสีตฺติ ขณฺธกตฺตานีติ วตฺตวณฺํ วย “ทฺวาทสฺสตรสตรสฺสตรตฺตนาติ วตฺตพฺเพ “ทสฺสตรสตรสฺสตรตฺตนาติ วตฺตนาติปิ สกฺกา วตฺตํ, ตถาปิ อีทิสฺเส จาเน ปมาณํ ทสฺเสนฺเตน ยาถาวโตว นียเมตฺวา ทสฺเสตพฺพนฺติ “ทฺวาทสฺสตรสตรสฺสตรตฺตนาอิจฺเจว ปาเจน ภาวิตพฺพ.^{๑๖๓}

“อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า ทฺวาทสฺสตรสตรสฺสตรตฺตนา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร) ก็อาจกล่าวว่า ทสฺสตรสตรสฺสตรตฺตนา (พระสูตร ๑๑๐ สูตร) ดังคำว่า อสีตฺติ ขณฺธกตฺตานี (ขันธกวัตร ๘๐) แม้จะควรกล่าวว่า ทฺวาสีตฺติขณฺธกตฺตานี (ขันธกวัตร ๘๒) เพราะจำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ แต่ท่านผู้แสดงจำนวนในฐานะเช่นนี้ควรแสดงกำหนดแน่นอนตามจำนวนจริง ฉะนั้นจึงควรมีปาฐะว่า ทฺวาทสฺสตรสตรสฺสตรตฺตนา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร)”

กามํ สาริปฺพุตฺตโมคฺคคฺคฺลลนาปิ มหาสาวกปริยาปณฺนา, อคฺคสาวก- ภาเวน ปน เนสํ วิเสสทสฺสนตฺถํ “ธมฺมเสนาปติมหาโมคฺคคฺคฺลลนาตฺเถเรสุ วาติ วิสฺสุ คหณํ. สติปิ หิ สามญฺญโยเค วิเสสวฺนโต วิสฺสุ คยฺหนฺติ ยถา “พฺราหฺมณา อาคตา, วาสินฺนุจฺปิ อาคโตติ. เตสุ ปน วิสฺสุ คหิตฺเตสุปิ อสีตฺติ มหาสาวเกสุติ อสีตฺติคฺคหณํ “อปฺปํ อุณฺมธิํ วา คณฺหุคํ น โหตีติ.^{๑๖๔}

^{๑๖๓} สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๕๒

^{๑๖๔} ม.มฺ.ฎีกา ๒/๓๒๕/๑๘๒

“แม้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะนับเข้าในมหาสาวก แต่ท่านกล่าวแยกไว้ต่างหากว่า ธรรมเสนาบติมหาโมคคัลลานตเถเรสุ วา (หรือในพระธรรมเสนาบติและพระมหาโมคคัลลานะ) เพื่อแสดงว่าท่านเหล่านั้นพิเศษโดยความเป็นอัครสาวก โดยแท้จริงแล้ว แม้มีการประกอบโดยสามัญทั่วไป ก็กล่าวแยกไว้ต่างหากได้ ดังคำว่า พราหมณา อาคตา, วาสฏโฆปิ อาคโต (เหล่าพราหมณ์มาแล้ว แม้วาสฏโฆระก็มาแล้ว) แต่แม้จะกล่าวแยกไว้ต่างหาก คำว่า อสีติมหาสาวเกสุ (ในมหาสาวก ๘๐ รูป) ย่อมสมควรตามกฎทั่วไปว่า อุปปatti อุนมิกิ วา คณนุปatti น โหติ (จำนวนที่ย่อยหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ)”

ติทธานนุติ ติกขตตุํ ทสนนํ.^{๑๖๕}

“คำว่า ติทธานํ แปลว่า เทวดา ๑๐ องค์สามครั้ง (เทวดา ๓๐ องค์)”

อุปปatti อธิกั อุนํ วา คณนุปatti นาม น โหติติ ติกขตตุํ ทสนนนุติ วุตตํ. เตตติสธานนุติ หิ วุตตพเพ อัย รุพหิ.^{๑๖๖}

“จำนวนที่ยิ่งหรือย่อยไปเล็กน้อยย่อมไม่ชื่อว่าถึงการนับ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติกขตตุํ ทสนนํ (เทวดา ๓๐ องค์) ที่จริงแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า เตตติสธานนุติ (เทวดา ๓๓ องค์) คำนี้เป็นรูปหีนาม (ชื่อที่ปรากฏทางโลก)”

อุปมาเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาดกลงในฤดูแล้ง ซากหลากหลายชนิดเป็นต้นว่า มูลรูกู ผื่นหนัง ชันกระดูก เส้นเอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือด ที่ถูกน้ำพัดตกลงในบ่อน้ำคร่ำใกล้ประตูหมู่บ้านคนจันทาล ผสมกับน้ำโคลน พอผ่านไปสองสามวันก็เกิดหมุ่นนอน เตือดขึ้น ด้วยแรงความร้อนของแสงแดด ยิงนานไปก็ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อม มีสีคล้ำเหม็นน่าเกลียด ยิ่งนัก ไม่น่าเข้าใกล้ ไม่น่าดู จะป่วยกล่าวไปโยถึงการดมและการลิ้ม ในท้องก็เช่นเดียวกัน ขาวน้ำเป็นต้นชนิดต่างๆ ถูกบดด้วยสากคือฟัน มีมือคือลิ้นพลิกไปพลิกมา เกือกกลิ้งด้วย

^{๑๖๕} ส.ส.ย. ๑/๑๑/๓๐

^{๑๖๖} ส.ส.ฎีกา ๑/๑๑/๗๙

น้ำลายและน้ำย่อย ปราศจากสี กลิ่น และรสเป็นต้นที่ติดงามในขณะนั้น เป็นเช่นกับน้ำข้าว (กาว) ของช่างหูกและรากสุนัข ตกลง[ในกระเพาะอาหาร]แล้วเกลือกกลั้วด้วยน้ำดี เสดล และลม เตือดขึ้นด้วยแรงความร้อนของไฟในท้อง เกลื่อนกล่นไปด้วยหมุ่นนอน ยิ่งนานไป ก็ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อม เหม็นเน่านำรังเกียจยิ่งนัก เพียงได้ยินเรื่องนี้บุคคลก็ไม่อยากดื่ม กินเป็นต้น จะกล่าวไปไยถึงการตรวจดูด้วยปัญญาจักษุ และข้าวน้ำเป็นต้นที่ตกลงในท้อง ดังกล่าวจำแนกเป็น ๕ ส่วน คือ ถูกสัตว์กิน ถูกไฟธาตุในท้องเผา เป็นปัสสาวะ เป็นอุจจาระ เป็นสารอาหารแล้วเพิ่มพูนเลือดเนื้อเป็นต้น

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยเยื่อกระเพาะและส่วนที่เป็นอาหารใหม่

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ อาหารใหม่เป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า อาหารใหม่ มิใช่ผม ผมก็มีใช้อาหารใหม่]

๑๙. กรีส (อาหารเก่า)

[๒๐๑] คำว่า กรีส (อาหารเก่า) คือ อุจจาระ อุจจาระนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี ส่วนใหญ่มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกิน
๒. สันฐาน เหมือนสถานที่ตั้ง
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องต่ำ
๔. ที่ตั้ง อยู่ในกระเพาะอาหารเก่าเหมือนกระบอกไม้ไผ่สูง ราว ๘ องคุลี อยู่ที่ปลายลำไส้ใหญ่ระหว่างไส้สะดือ กับโคนกระดูกสันหลัง ซึ่งเป็นสถานที่น้ำและข้าว เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งตกลงในกระเพาะอาหาร ใหม่ ถูกไฟธาตุในท้องเผาเป็นฟองจนละเอียด เหมือนถูกบดด้วยหินบด แล้วไหลลงไปตามลำไส้ ใหญ่ เหมือนน้ำฝนตกจากที่สูงแล้วไหลลงไปยังใน

ที่ต่ำ แล้วไปหมกตัวข้างอยู่ดูจตุรดิถีเหนียวสีเหลืองที่
ถูกขยำใส่เข้าไปในปล้องไม้ไผ่

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยเยื่อกระเพาะอาหารเก่าและอุจจาระ

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ อุจจาระเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า อุจจาระมิใช่
ผม ผมก็มีใช้อุจจาระ]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๓๕) กล่าวว่า “กระบวนการขับถ่ายที่กล่าวไว้ใน
ในวิสุทธิมรรคนี้ระบุถึงส่วนปลายที่เป็นหลักสำคัญในการขับถ่าย” วิกีพีเดียกล่าวถึงเรื่องนี้ตาม
หลักกายวิภาคศาสตร์ว่า

“กระบวนการขับถ่ายอุจจาระเริ่มจากอุจจาระไหลไปจนถึงลำไส้ตรง ทำให้ผนังของ
ลำไส้ตรงยืดออกไปกระตุ้นให้เส้นประสาทในผนังของลำไส้ตรงทำงาน ซึ่งจะทำให้เกิดการ
บีบรัดตัวของลำไส้ตรง และการคลายตัวของกล้ามเนื้อหูรูดภายใน (internal sphincter) ใน
ขณะที่กล้ามเนื้อหูรูดภายนอก (external sphincter) หดตัวเพื่อกั้นอุจจาระ ก่อนที่จะคลาย
ตัวเพื่อให้อุจจาระไหลออกมาในที่สุด”^{๑๖๗}

๒๐. มตถลุงค์ (มันสมอง)

[๒๐๒] คำว่า มตถลุงค์ (มันสมอง) คือ กองเยื่อที่อยู่ภายในกะโหลกศีรษะ
มันสมองนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี มีสีขาวเหมือนก้อนเห็ด หรืออาจกล่าวว่าเหมือน
นมสดแปรสภาพเริ่มแข็งยังไม่เป็นนมส้ม
๒. สัณฐาน เหมือนสถานที่ตั้ง
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง รวมอยู่ในกะโหลกศีรษะโดยอาศัยแนวประสาน

^{๑๖๗} วิกีพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

๔ แนว เหมือนก้อนแป้ง ๔ ก้อนถูกตั้งไว้รวมกัน

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยพื้นภายในกระโหลกศีรษะพร้อมด้วย
มันสมอง

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ มันสมองเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า มันสมองมิใช่
ผม ผมก็มีใช้มันสมอง]

๒๑. ปิตุต (ดี)

[๒๐๓] คำว่า ปิตุต (ดี) จำแนกเป็น :-

๑. สี ดีมี ๒ ชนิด คือ
 - ก. ดีที่อยู่ในถุง มีสีเหมือนน้ำมะขางข้น
 - ข. น้ำดีที่อยู่นอกถุง มีสีเหมือนดอกพิกุลแห้ง
๒. สัณฐาน ทั้งสองอย่างมีสัณฐานเหมือนสถานที่ตั้ง
๓. ทิศ ดีที่อยู่ในถุง เกิดในสถานที่เบื้องบน
ดีที่อยู่นอกถุง เกิดในสถานที่ทั้งสอง
๔. ที่ตั้ง ดีที่อยู่ในถุง ตั้งอยู่ในถุงน้ำดีเหมือนผักบวบใหญ่
อยู่ติดเนื้อตับระหว่างหัวใจกับปอด เมื่อดีชนิดนี้
กำเรบย้อมทำให้เหลาสัตว์เป็นบ้า มีจิตวิปลาส ละ
หิริโอตตัมปะ ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ พูดคำที่ไม่ควร
พูด คิดเรื่องที่ไม่ควรคิด
ดีที่อยู่นอกถุง ซึมซาบไปทั่วร่างกายที่เหลือนอก
จากผม ขน ฟัน และเล็บซึ่งพ้นจากเนื้อ พร้อมทั้ง
หนังที่แห่งกระด้าง เหมือนหยาดน้ำมันซึมซาบ
ไปทั่วน้ำ เมื่อดีชนิดนี้กำเรบย้อมทำให้เหลาสัตว์
ตาเหลือง วิงเวียน ตัวสั่น และคัน

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำดี

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ดีเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ
๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ดีมิใช่ผม ผมก็มีใช่ดี]

๒๒. เสมหะ (เสลด)

[๒๐๔] คำว่า เสมหะ (เสลด) คือ เสลดขนาดเต็มหนึ่งช่องมือภายในร่างกาย เสลด
นั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี สีขาวเหมือนน้ำใบเตยแห้ง
๒. ลักษณะ เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง ชังอยู่ที่เยื่อกระเพาะอาหาร ในเวลากลืนกินอาหาร
เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลง มันก็แยกออกเป็น
สองส่วนแล้วหุ้มห่อเข้าตามเดิม เหมือนสาหร่าย
ในน้ำที่ไม่หรือกระเบื้องตกลงก็แยกออกเป็นสอง
ส่วนแล้วหุ้มเข้าตามเดิม และเมื่อเสลดมีน้อย ท้อง
จะมีกลิ่นเน่าเหม็นน่ารังเกียจยิ่งเหมือนผีแตกหรือ
ไขเน่า ลมเรอและกลิ่นปากพลอยมีกลิ่นเหม็นดุจ
ซากศพเน่าด้วยกลิ่นที่พุ่งขึ้นจากท้องนั้น และเขา
จะต้องถูกตำหนิว่าเจ้าจหงลักไป เจ้าส่งกลิ่นเหม็น
พุ่งนัก นอกจากนั้น เสลดที่เพิ่มมากจนหนาเยื่อ
ปิดกั้นกลิ่นซากศพในภายในกระเพาะอาหารได้ดุจ
แผ่นกระดานปิดหลุมส้วม

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเสลด

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ เสลดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน

กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เสดดมิใช่ผม ผมก็มิใช่เสดด]

๒๓. ปุพฺโพ (หนอง)

[๒๐๕] คำว่า ปุพฺโพ (หนอง) คือ หนองที่เกิดจากเลือดเสีย หนองนั้นจำแนกเป็น:-

๑. สี เหมือนใบไม้เหลือง แต่หนองในร่างคนตายคล้ายน้ำข้าวขุ่นบูด
๒. สัณฐาน เหมือนสถานที่ตั้ง
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง ไม่มีที่ตั้งอยู่ประจำ ต่อเมื่อร่างกายถูกกระทบด้วยตอ หนาม อาวุธ หรือเปลวไฟ เป็นต้น ทำให้ห้อเลือดหรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้น หนองก็ขังอยู่ที่นั้นๆ
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นหนอง
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ หนองเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า หนองมิใช่ผม ผมก็มีใช้หนอง]

๒๔. โลหิตํ (เลือด)

[๒๐๖] ในคำว่า โลหิตํ นี้ จำแนกเป็น :-

๑. สี เลือดมี ๒ อย่าง คือ
 - ก. เลือดที่ขังอยู่ มีสีเหมือนน้ำครั่งข้นที่ต้มแล้ว
 - ข. เลือดที่ไหลเวียน มีสีเหมือนน้ำครั่งใส
๒. สัณฐาน เลือดทั้งสองเหมือนสถานที่ตั้งอยู่

๓. ทิศ

เลือดที่ขังอยู่ เกิดในสถานที่เบื้องบน

เลือดที่ไหลเวียน เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]

๔. ที่ตั้ง

เลือดที่ขังอยู่ท่วมอยู่ภายใต้ฝ่ามือเพียงหนึ่งช่องมือ ค่อยๆ ไหลไปสู่หัวใจ ม้าม และปอด หล่อเลี้ยง ม้าม หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่มขังอยู่ ดังจะเห็น ได้ว่า เมื่อมันไม่หล่อเลี้ยงม้ามและหัวใจเป็นต้น เหล่าสัตว์มักกระหายน้ำ

เลือดที่ไหลเวียนแผ่ซึมซาบไปทั่วสรีระที่มีใจครอง ทั้งสิ้น ไหลไปตามเส้นเลือดยกเว้นที่ผม ขน ฟัน และเล็บซึ่งพ้นจากเนื้อ อีกทั้งหนังที่แห้งกระด้าง

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเลือด

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ เลือดเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เลือดมิใช่ผม ผมก็ มิใช่เลือด]

ในคำว่า ธมนิชาลานุสาเรน สพฺพํ อุปาติณฺณสรีรํ ปริตฺตฺวา จิตฺตํ (แผ่ซึมซาบไปทั่ว สรีระที่มีใจครองทั้งสิ้น) คำว่า อุปาติณฺณ มาจาก อุป (กรรมที่ถูกค้นหาและทิวฐิเข้าถึงโดย ความเป็นอารมณ์) + อาติณฺณ (ถือเอาโดยเป็นผล) ดังนั้น อุปาติณฺณ จึงหมายถึง วิบากและ กรรมรูปที่เป็นผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมฝ่ายโลกียะที่ถูกค้นหาและทิวฐิเข้าถึงได้ แต่ ในที่นี้หมายถึงสรีระที่มีใจครองที่เป็นกรรมรูปอันเกิดจากกุศลกรรม เพราะกล่าวว่าเป็นสรีระ ของมนุษย์ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุปาติณฺณ คือ กองรูปภายในตนที่ถูกค้นหาและทิวฐิยึดมั่น ว่าเป็นเรา ของเรา

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๑) กล่าวว่า ข้อความของคัมภีร์อรรถกถา ที่กล่าวว่า “เลือดที่ขังอยู่ท่วมอยู่ภายใต้ฝ่ามือแล้วหล่อเลี้ยงตัวอีกด้วย” เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ยาก

อีกทั้งกายวิภาคศาสตร์กล่าวถึงเลือดที่ไหลเวียนเท่านั้น มิได้กล่าวถึงเลือดที่ขังอยู่ และข้อความว่า "เมื่อมันไม่หล่อเลี้ยงกล้ามเนื้อและหัวใจเป็นต้น เหล่าสัตว์มักกระหายน้ำ" ก็ไม่สอดคล้องกับกายวิภาคศาสตร์ เพราะอาการกระหายน้ำเกิดจากน้ำหนองไหลออกมาน้อยจากถุงน้ำหนอง เหล่าสัตว์จึงรู้สึกกระหายน้ำ ท่านผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาคงจะนำข้อความที่กล่าวถึงเลือดที่ขังอยู่จากตำรายาฝ่ายสันสกฤตในสมัยก่อนมากล่าวไว้ในที่นี้

๒๕. เสโท (เหงื่อ)

[๒๐๗] คำว่า เสโท (เหงื่อ) คือ อาโปธาตุที่ไหลออกจากรูขุมขนเป็นต้น เหงื่อนั้น จำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนน้ำมันงาใส
๒. สันฐาน เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง ที่ตั้งของเหงื่อไม่มีอยู่ประจำเหมือนโลหิตที่ขังอยู่เสมอ ต่อเมื่อร่างกายร้อนเพราะความร้อนของไฟ แสงแดด หรืออุตุแปรปรวน เป็นต้น เหงื่อจึงไหลออกจากรูผมและรูขุมขนทุกเส้นเหมือนน้ำไหลออกจาก]สายบัวเมื่อถอนขึ้นพ้นจากน้ำจนแห้งขาด ฟังทราบสันฐานของเหงื่อนั้นตามรูผมและขน และผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดเหงื่อก็ควรกำหนดตามที่มีมันขังอยู่เต็มรูผมและรูขุมขนนั่นเอง
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเหงื่อ
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ เหงื่อเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า เหงื่อมิใช่ผม ผมก็มิใช่เหงื่อ]

๒๖. เมโท (มันชั้น)

คำว่า เมโท (มันชั้น) คือ มันที่เป็นส่วนเหนียว มันชั้นนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนขมิ้นที่ถูกผ่า
๒. สัตฐาน สำหรับผู้มีร่างกายอ้วน มีสัณฐานเหมือนผ้าเนื้อหยาบสีขมิ้นที่วางไว้ระหว่างหนังกับเนื้อ สำหรับผู้มีร่างกายผอม มีสัณฐานเหมือนผ้าเนื้อหยาบสีขมิ้นที่วางซ้อนกันสองสามชั้นแนบติดเนื้อเหล่านี้ คือ เนื้อแข็ง เนื้อขาวอ่อน เนื้อหลังติดกระดูกสันหลัง และเนื้อท้องน้อย
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง แผลไปทั่วสรีระของคนอ้วน หรือติดอยู่ตามเนื้อแข็งเป็นต้นของคนผอม แม้จัดเป็นน้ำมันก็นำรังเกียจยิ่งนัก คนทั้งหลายจึงไม่นำมาใช้เป็นน้ำมันทา ศีรษะและน้ำมันหยอดจุมูกเป็นต้น
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน เบื้องต่ำ กำหนดด้วยเนื้อ
เบื้องบน กำหนดด้วยหนัง
เบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่เป็นมันชั้น
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ มันชั้นเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า มันชั้นมิใช่ผม ผมก็มีใช้มันชั้น]

เรื่องมันชั้นควรนับเป็นหนึ่งข้อ คือ ข้อ ๒๐๘ แต่เข้าใจว่าท่านผู้ชำระคงจะลืมนใส่ตัวเลข หรือคนเรียงพิมพ์ทำหายไป ทำให้ไม่มีหัวข้อเลขในเรื่องนี้

๒๗. อสสุ (น้ำตา)

[๒๐๘] คำว่า อสสุ (น้ำตา) คือ อาโปธาตุที่ไหลออกจากดวงตา จำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนน้ำมันงาใส
๒. สันฐาน เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง ชั่งอยู่ที่กระบอกตาทั้งสองข้าง แต่มิได้มีชั่งอยู่ตลอดเหมือนน้ำดีในถุงน้ำดี ต่อเมื่อตีใจหวัระเสียงดังเสียใจร้องไห้คร่ำครวญ หรือกินอาหารเป็นพิษเช่นนั้น และเมื่อมีควันหรือละอองธุลีเป็นต้น กระทบตาของสัตว์เหล่านั้น น้ำตาจึงเอ่อขึ้นชั่งเต็มเบ้าตาหรือไหลออกด้วยความดีใจ เสียใจ อาหารหรืออุตุที่ผิดปกติเหล่านี้ และผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดน้ำตาก็ควรกำหนดตามที่มันชั่งอยู่เต็มกระบอกตานั่นเอง
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำตา
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ น้ำตาเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า น้ำตามิใช่ผม ผมก็มีไชน้ำตา]

๒๘. วสา (มันเหลว)

[๒๐๙] คำว่า วสา (มันเหลว) คือ มันที่เป็นส่วนเหลว มันเหลวนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนน้ำมันมะพร้าว หรืออาจกล่าวได้ว่าเหมือนน้ำมันที่ลาดไว้ในน้ำข้าว
๒. สันฐาน แผ่ซ่านไปเหมือนหยาดน้ำที่กระจายอยู่เหนือน้ำ

ใสในเวลาอาบ

๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง ส่วนมากขังอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และหัวไหล่ แต่มิได้อยู่เสมอในที่เหล่านั้น ต่อเมื่ออวัยวะส่วนนั้นร้อนด้วยไฟ แสงแดด อุตุเปลี่ยนแปลง หรือธาตุแปรปรวน มันเหลวจึงกระจายไปทางโน้นทางนี้ในที่เหล่านั้น ดุจหยาดน้ำที่กระจายอยู่เหนือน้ำใสในเวลาอาบ
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นมันเหลว
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ มันเหลวเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า มันเหลวมิใช่ผม ผมก็มีใช้มันเหลว]

๒๙. เชโฟ (น้ำลาย)

[๒๑๐] คำว่า เชโฟ (น้ำลาย) คือ อาโปธาตุที่ผสมกับฟองภายในปาก น้ำลายนั้น จำแนกเป็น :-

๑. สี มีสี[ขาว]เหมือนฟองน้ำ
๒. ลักษณะ เหมือนที่ตั้ง หรืออาจกล่าวได้ว่าเหมือนฟองน้ำ
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง มันไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้งสองแล้วขังอยู่ที่ลิ้น อึ่ง น้ำลายนี้มิได้ขังรวมอยู่ในกระพุ้งแก้มทั้งสองนี้เสมอ แต่เมื่อเหล่าสัตว์เห็นหรือนึกถึงอาหารที่ทำให้ น้ำลายสอเช่นนั้นหรือวางของบางอย่างที่มี รสร้อน ขม เผ็ด เค็ม หรือเปรี้ยวลงไปที่ปาก หรือ เมื่อสัตว์เหล่านั้นละเหี่ยวใจหรือเกิดความรังเกียจ

ขึ้นในอะไรสักอย่างน้ำลายมักเกิดขึ้นแล้วไหลลง
ออกจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างขังอยู่ที่ลิ้น และ
น้ำลายนั้นมีจางๆ ที่ปลายลิ้น ชั้นที่โคนลิ้น สามารถ
ทำให้ข้าวเม่า ข้าวสาร หรือของเคี้ยวบางอย่างอื่น
ที่ใส่เข้าไปในปากชุ่มอยู่เสมอ เหมือนน้ำในหลุม
ขุดไว้ที่หาดทรายใกล้แม่น้ำ

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำลาย

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ น้ำลายเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่
ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า น้ำลายมิใช่
ผม ผมก็มีใช้น้ำลาย]

๓๐. สังขานิกา (น้ำมูก)

[๒๑๑] คำว่า สังขานิกา (น้ำมูก) คือ น้ำสกปรกที่ไหลออกจากมันสมอง น้ำมูก
นั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนเยื่อจาวตาลอ่อน
๒. สันฐาน เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องบน
๔. ที่ตั้ง มันขังอยู่เต็มโพรงจมูก แต่มิได้ขังรวมอยู่ในที่นั้น
เสมอ เมื่อเหล่าสัตว์ร้องไห้ มีธาตุกำเริบเพราะ
อาหารแสลงหรืออากาศเปลี่ยนแปลง มันสมองจึง
กลายเป็นเสลดเสียไหลออกจากภายในศีรษะหลัง
ลงตามช่องเหนื่อเพดานแล้วไปขังอยู่จนเต็มโพรง
จมูก หรือไหลออกไป เหมือนคนห่อนมส้มไว้ใน
ใบบัวแล้วเอาหนามแทงด้านล่าง นมส้มก็ไหลออก
ตามช่องนั้นแล้วตกลงภายนอก และผู้เพียรปฏิบัติ

ที่กำหนดน้ำมูกก็ควรกำหนดตามที่มันยังอยู่เต็ม
กระพุ้งจมูกนั่นเอง

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำมูก

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ น้ำมูกเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน
กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า น้ำมูกมิใช่ผม ผม
ก็มิใช่้ำมูก]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๗) กล่าวว่า วิทยาศาสตร์ในปัจจุบันค้นพบ
ว่า น้ำมูกไหลออกจากถุงน้ำมูกเล็กภายในโพรงจมูก ไม่ได้กล่าวว่ามันสมองกลายเป็นเสลด
เสียไหลออกมาทางจมูก จึงเข้าใจว่าข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่นี้จะนำมาจากตำรายาฝ่าย
สันสกฤตที่พบในสมัยก่อน

๓๑. ลลิกา (ไขข้อ)

[๒๑๒] คำว่า ลลิกา (ไขข้อ) คือ มันข้นเหนียวภายในข้อต่อของร่างกาย ไขข้อนั้น
จำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนยางดอกกรรณิการ์
๒. สันฐาน เหมือนสถานที่ตั้งอยู่
๓. ทิศ เกิดในสถานที่ทั้งสอง [เบื้องบน และเบื้องล่าง]
๔. ที่ตั้ง อยู่ในภายในข้อต่อกระดูก ๑๘๐ แห่ง ทำหน้าที่
หล่อลื่นข้อต่อกระดูก อนึ่ง ไขข้อของผู้ใดมีน้อย จะ
ลุก นั่ง ก้าวไป ถอยหลัง คู้ หรือเหยียด กระดูกมัก
ลั่นดังเฝาะๆ เหมือนเสียงดีดนิ้ว เมื่อเดินทางไกล
เพียง ๑-๒ โยชน์ (๑ โยชน์เท่ากับ ๑๓ ไมล์ หรือ
๒๐ กม.) วาโยธาตุมักกำเริบ เนื้อตัวเมื่อยขบ ผู้ใด
มีมาก กระดูกมักไม่ลั่นดังเฝาะๆ ในเวลาลุกหรือ

นั่งเป็นต้น เมื่อเดินทางไกล วาโยธาทุกีไม่กำเร็บ
เนื้อตัวไม่เมื่อยขบ

๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไขข้อ

๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ไขข้อเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคน
กับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ไขข้อมิใช่ผม ผมก็
มิใช่ไขข้อ]

คำว่า อฏฺฐิกานิ กฏฺฐกฏายนฺติ (กระดูกมักกลั่นดังเพาะง) มีคำอธิบายใน
วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

กฏฺฐกฏายนฺติติ "กฏฺฐ กฏาติ สทฺทํ กโรนฺติ."^{๑๖๘}

“คำว่า กฏฺฐกฏายนฺติ หมายความว่า ส่งเสียงดังกึกก้อง”

คำว่า สทฺทํ กโรติ (ส่งเสียง) อธิบาย อาย บัจจัยใน กฏฺฐกฏายติ (กฏฺฐกฏ ตัฬฺท +
อาย บัจจัย + ติ วิภัตติ) ว่ามีความหมายว่า “กระทำ” คือ กระทำเสียง, ส่งเสียง โดยลง อาย
บัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทินิ กโรติ (ลง อาย
บัจจัยท้าย สทฺท ตัฬฺทเป็นต้นในความหมายว่า ทำเสียง เป็นต้น) เช่น

- สทฺทายติ (ย่อมกระทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรายติ (ย่อมกระทำเวร, จ้องเวร)
- กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท)
- เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา)
- มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)
- อุเปกฺขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกฺกุจฺจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก)

^{๑๖๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๒/๓๖๘

- สมุปิยายติ (ย่อมกระทำความรักยิ่ง)

อุทาหรณ์เหล่านี้อาจลงกิตกัปัจจัยแล้วสำเร็จรูปเป็นบทกิตกัก็ได้ เช่น สหุทายนุโต, สหุทายมาโน (กระทำเสียงอยู่), เมตฺตายนุโต, เมตฺตายมาโน (กระทำเมตตาอยู่), สหุทายิตพฺพ (พึงกระทำเสียง), เมตฺตายิตพฺพ (พึงกระทำเมตตา) เป็นต้น

นอกจากนั้น คำว่า กฏกฏ เรียกว่า อนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง หมายความว่า คนมคธได้ยินเสียงกระดุกलंदังกัฏๆ ส่วนคนไทยได้ยินเป็นเสียงดังเพาะๆ มีตัวอย่างอื่นว่า จิจฺจฺญาติ สหฺโท (เสียงทอดน้ำมันว่า จี๊ดๆ) ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์ในลักษณะนี้ เช่น

- เสียงพูดด้วยความรังเกียจของพราหมณ์ว่า หุงหุง ในคำว่า หุงหุงกชาติโก (ไทยออกเสียงว่า เฮ้ยๆ)
- เสียงร้องโหยหวนของยักษ์ชกपालกะว่า อักกุโล ปักกุโล
- เสียงสุนัขกัดกินอาหารว่า บัญบัญญัติ (ไทยออกเสียงว่า กร็อบกร็อบ)
- เสียงสิ่งของที่โยนทิ้งลงในน้ำว่า จิฏฺจิฏฺ (ไทยออกเสียงว่า ชี้ชี้)

ดังข้อความว่า

อถ โข อชกลาปโก ยกุโข ภควโต ภยํ ฌมฺภิตตํ โลมหํสํ อุป-
ปาเตตุกาโม เยน ภควา เตนฺอุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต อวิหฺวเร
ติภฺขตฺตํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปฺกฺกุลิกํ อกาสิ เอโส เต สมณ
ปิสาจติ.^{๑๖๘}

“ครั้งนั้น อชกลาปยักษ์ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาคเกิดความ
กลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า จึงเข้าไปหาถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้
ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า อักกุโล
ปักกุโล แล้วพูดว่า สมณะ นั้นปีศาจปรากฏแก่ท่าน”

ติภฺขตฺตํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปฺกฺกุลิกํ อกาสิติ ตโย วาเร
อกฺกุโล ปกฺกุโลติ ภีสาเปตฺตูกามตาย เอวรूपํ สหฺทํ อกาสิ. อนุกรณสหฺโท

หิ อัย. ^{๑๗๐}

“คำว่า ติกุขตตุ อุกุโล ปกุโลติ อุกุลปกุลิก อากสิ (ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล) หมายความว่า ได้ส่งเสียงเช่นนั้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล โดยต้องการจะให้หวาดกลัว โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อักกุโล ปักกุโล นี้เป็นศัพท์ที่ใช้แทนเสียง”

โส ฌตฺวา กตถ นฺ โข คจฺจตฺติติ ปิฏฺฐจฺจิโต ปิฏฺฐจฺจิโต คนฺตฺวา อวิทุเร จิโต กณฺณมฺณฺทกททโต นิทฺทมิตฺวา ตํ ปฏฺฐปฏฺฐนฺติ ขาทมานํ เอกํ สุนฺขํ ทิสฺวา อสินา ทฺวิธา จินฺทิ. ^{๑๗๑}

“พระราชานั้ทรงทราบแล้วจึงติดตามไปข้างหลังโดยดำริว่าหญิงนั้นไปที่ไหนหรือ ประทับยืนในที่ไมไ่ไกล ทรงเห็นสุนัขตัวหนึ่งที่ออกจากสระกัณณมฺณฺทกแล้วกัณณมฺณฺทกโดยส่งเสียงว่าปัฏฺฐปัฏฺฐ จึงใช้ดาบตัดเป็นสองท่อน”

ปฏฺฐปฏฺฐนฺตฺติติ ปฏฺฐปฏฺฐา กตฺวา. อนฺนรทสฺสสนฺนเหตุ. ^{๑๗๒}

“คำว่า ปฏฺฐปฏฺฐนฺติ (โดยส่งเสียงว่าปัฏฺฐปัฏฺฐ) หมายความว่า กระทำให้เป็นเสียงปัฏฺฐปัฏฺฐ โดยคำว่า ปัฏฺฐปัฏฺฐ นี้แสดงศัพท์ที่คล้ายกับเสียง”

อถ โข โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิกฺขายติ จิจฺจิกฺขายติ สนฺธูปายติ สมฺปฐูปายติ. เสยฺยถาปิ นาม ผาโล ทิวสฺสนฺตตฺโต อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิกฺขายติ จิจฺจิกฺขายติ สนฺธูปายติ สมฺปฐูปายติ, เอมเมว โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิกฺขายติ จิจฺจิกฺขายติ สนฺธูปายติ สมฺปฐูปายติ. ^{๑๗๓}

“ครั้งนั้น ข้าวยายาส ที่เหลือจากการบูชาอันอันสุนทรภักการทวาชพราหมณ์เพลงแล้วในน้ำย่อมมีเสียงดังซี้ซี้ และเดือดเป็นควันคลุ้ง เหมือนผาลที่ร้อนตลอดทั้งวัน ถูกจุ่มลงในน้ำย่อมมีเสียงดังซี้ซี้ และเดือดเป็น

๑๗๐
ขุ.อุ.อ. ๗/๖๙
๑๗๑
ที.ปา.ฎีกา ๓/๓๐๕/๒๕๐

๑๗๑
ที.ปา.อ. ๓/๓๐๕/๑๙๑
๑๗๓
ส.ส. ๑๕/๑๙๕/๒๐๓

ควั่นคลั่ง ฉะนั้น”

จิจุจิกายติ จิฏิจิกายติติ เอวรूपं सप्तं करोति.^{๑๗๔}

“คำว่า จิจุจิกายติ จิฏิจิกายติ หมายความว่า ย่อมส่งเสียงเช่นนั้น”

ตามหลักภาษาศาสตร์ ชนชาติในแต่ละท้องถิ่นได้ยินเสียงสัตว์ต่างกัน การสร้างคำโดยการเลียนเสียงธรรมชาติ (Onomatopoeia) จึงแตกต่างกันไปตามภาษาของชนชาตินั้นๆ เช่น

- สุนัขของไทยเห่า โโฮ่ง โโฮ่ง
- สุนัขของจีนและญี่ปุ่นเห่า วัง วัง
- สุนัขพันธุ์เล็กของฝรั่งจะเห่าเสียงสูง Yap Yap หรือ Arf Arf
- สุนัขพันธุ์กลางเห่า Woof Woof Ruff Ruff
- สุนัขพันธุ์ใหญ่จะเห่าเสียงต่ำ Bow Bow
- สุนัขพินแลนด์พันธุ์เล็กจะเห่าเสียง Hau Hau (ซึ่งถ้าดูตามตัวสะกดแล้วคล้าย

กับ เห่า เห่า)

- สุนัขพินแลนด์พันธุ์กลางจะเห่าเสียง Vuff Vuff
- สุนัขพินแลนด์พันธุ์ใหญ่จะเห่าเสียง Rouf
- ถ้าสุนัขไทยเจ็บจะร้อง เอ็ง ส่วนสุนัขฝรั่งร้อง Ouch

ตารางเทียบเสียงสัตว์ในภาษาต่างๆ

	แมว	หนู	วัว	เป็ด	ม้า
ไทย	เหมียวๆ,	จืดๆ	มอๆ	ก้าบๆ	ฮี้ๆ
อังกฤษ	Meow	Eek	Moo	Quack Quack	Wehee
ฝรั่งเศส	Miaou	-	Meuh	Coin Coin	Hiiii
เยอรมัน	Miau	Piep Piep	Mmuuh	Quack Quack	Wihie

รัสเซีย	Myau	Pi Pi Pi	Muu	Krya Krya	-
สวีเดน	Mjan	Mjan	Pip	Muu Kvack	-
จีนกลาง	Miao Miao	Zi Zi	Mu Mu	Gua Gua	-
ญี่ปุ่น	Nyaa Nyaa	Chuu Chuu	Moo	GaaGaa	HiHiiiiiiin
เวียดนาม	Meo Meo	Chit Chit	-	Quck Quck	-
อินเดีย	Mya:u Mya:u	Chu:-Chu:	Mo:-M	-	-
เบงกอล	Meu Meu	Chuu-Chuu	Hamba	Gack Gack	-

๓๒. มุตต์ (มูล)

[๒๑๓] คำว่า มุตต์ (มูล) คือ น้ำปัสสาวะ มูลนั้นจำแนกเป็น :-

๑. สี เหมือนน้ำแช่น้ำต่างของถั่วราชมาส
๒. สันฐาน เหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อที่ถูกคว่ำไว้
๓. ทิศ เกิดในสถานที่เบื้องต่ำ
๔. ที่ตั้ง

ขังอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ขึ้นชื่อว่ากระเพาะปัสสาวะระบู่ถึงกระพุ้งหัวไส้ที่มูลเข้าไปทางสรีระแต่ไม่ปรากฏทางเข้าของปัสสาวะเหมือนน้ำคร่ำที่ไหลซึมเข้าไปในหมอน้ำของชาวโยนกซึ่งไม่มีทางน้ำเข้าถูกทิ้งแชไว้ในบ่อน้ำคร่ำ ไม่ปรากฏทางเข้าของน้ำ แต่ปรากฏทางออก และเมื่อปัสสาวะเต็ม [กระเพาะปัสสาวะ] เหล่าสัตว์จักปวดถ่ายปัสสาวะ
- ๕.๑ ขอบเขตที่เสมอกัน กำหนดด้วยภายในกระเพาะปัสสาวะและด้วยน้ำปัสสาวะ
- ๕.๒ ขอบเขตที่ต่างกัน เหมือนผม [คือ ปัสสาวะเป็นส่วนหนึ่งเฉพาะไม่ระคนกับ ๓๑ ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ปัสสาวะมิใช่ผม ผมก็มีไม่ใช่ปัสสาวะ]

ในสมัยก่อนมีหม้อกรองน้ำของชาวโยนกคือชาวกรีก ชื่อว่า ยวนฆฎะ หม้อชนิดนี้เป็นหม้อดินทำจากดินเหนียวเผา ไม่มีช่องให้น้ำเข้าแม้เพียงเท่ารูเข็ม มีปากหม้อเหมือนปากขวดเพื่อรินน้ำออกได้ ชาวกรีกมักใส่หม้อกรองน้ำนี้ไว้ในหม้อน้ำดื่ม แล้วรินน้ำดื่มจากน้ำที่ซึมเข้าในหม้อกรองน้ำนั้น ดังข้อความว่า

ยวนฆฎํ นาม ปกติยา สมมุขเมว โหติ. ยสฺส ปน อารคฺคมตฺตมฺปิ
อุทกสฺส ปวิสณฺมุขํ นตฺถิ, ตํ ทสฺเสตฺถุ “อมฺเข ยวนฆฎฺติ วุตฺตํ.”^{๑๗๕}

“ขึ้นชื่อว่ายวนฆฎะมีปากหม้อตามปกติ แต่ไม่มีทางเข้าของน้ำแม้เพียงเท่าปลายเข็ม ท่านจึงกล่าวว่า อมฺเข ยวนฆฎ (ในหม้อน้ำของชาวโยนกซึ่งไม่มีทางน้ำเข้า) เพื่อแสดงข้อความนั้น”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า คำขยายว่า อมฺเข (ซึ่งไม่มีทางน้ำเข้า) ในที่นี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า หม้อน้ำชนิดที่ไม่ดีของชาวโยนกมีทางน้ำเข้าเท่าปลายเข็ม ดังนั้น พระภิกษุอาจารย์จึงประกอบใช้คำขยายว่า อมฺเข เพื่อระบุถึงหม้อน้ำที่ไม่มีทางเข้าเท่าปลายเข็มในเรื่องนี้

คำว่า อมฺเข บางฉบับแปลว่า “ไม่มีปาก” หมายถึง ไม่มีปากรินน้ำออก แต่คำนี้ควรแปลว่า “ไม่มีทางน้ำเข้า” ดังพระภิกษุอาจารย์อธิบายด้วยคำว่า อุทกสฺส ปวิสณฺมุขํ นตฺถิ (ไม่มีทางเข้าของน้ำ) จะเห็นได้ว่า ถ้าหม้อไม่มีปากก็ไม่อาจรินน้ำออกมาได้ ดังนั้น คำว่า มุข ในที่นี้จึงมีความหมายว่า “ทาง, ทางเข้า” ดังคำว่า มุขมตฺตที่ปนี (คำอธิบายพอเป็นแนวทาง) เพราะทางหรือทางเข้าเปรียบดังปากที่เป็นทางเข้าของอาหาร ตามนัยนี้คำว่า มุข มีรูปวิเคราะห์อุปมาัตถิตว่า

- มุขํ วิทยาติ มุขํ = สิ่งเหมือนปาก, ทาง, ทางเข้า ชื่อว่า มุขะ (มุข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาัตถิต)

ฉบับฉันทวิสุทธิและฉบับไทยพบรูปว่า รวณมณฺฑ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า ยวนมณฺฑ รูปนี้ถูกต้อง เพราะ ยวน ศัพท์ตามภาษาสันสกฤตและฮินดีแปลว่า “กรีก” ส่วนภาษาบาลีใช้เป็น ยวน หรือ โยน (แปลง ว เป็น โอ ดังคำว่า โสณฺณ = สุณฺณ, โลณ = ลวณ) หรือ โยนก (ชาวโยนก, ชาวกรีก)

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๕๐) แสดงความเห็นว่ “ข้อความว่า ไม่ปรากฏทางเข้าของปัสสาวะ คงจะระบุถึงความไม่ปรากฏให้คนทั่วไปเห็นได้ชัดเจน” วิกิพีเดียกล่าวถึงเรื่องนี้ตามหลักกายวิภาคศาสตร์ว่า

“ทางเข้าของปัสสาวะมี ๒ ทาง คือ ท่อเล็กๆในไต ๒ ท่อ และทางออกของปัสสาวะมี ๑ ทาง คือ ท่อปัสสาวะ กล่าวคือ ระบบขับถ่ายปัสสาวะ หรือการกำจัดของเสียทางไต ทำหน้าที่กรองของเสียออกจากเลือดแล้วนำออกนอกร่างกาย เป็นการทำงานของระบบขับถ่ายในรูปของปัสสาวะ แบ่งออกเป็น :-

๑. ไต (อังกฤษ: kidneys) ทำหน้าที่กรองของเสียออกจากเลือด ขับออกมาเป็นน้ำปัสสาวะไหลไปตามท่อเล็กๆในไต โดยไปรวมกันที่กรวยไต จากนั้นก็ไหลผ่านท่อไตลงสู่กระเพาะปัสสาวะ พร้อมทั้งจะขับออกมานอกร่างกายทางท่อปัสสาวะ

๒. ท่อไต (อังกฤษ: ureters) เป็นท่อที่ออกมาจากไตในแต่ละข้างไปสู่กระเพาะปัสสาวะ

๓. กระเพาะปัสสาวะ (อังกฤษ: bladder) สามารถบรรจุน้ำปัสสาวะได้ประมาณ ๑.๕ ลิตร

๔. ท่อปัสสาวะ (อังกฤษ: urethra) เป็นท่อเล็กๆ ที่ออกมาจากกระเพาะปัสสาวะ เพื่อจะนำน้ำปัสสาวะออกไปนอกร่างกาย”^{๑๗๖}

[๒๑๔] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดส่วนต่างๆ มีผมเป็นต้นเนื่องด้วยสี่ สัณฐาน ทิศที่ตั้ง และขอบเขตอย่างนี้ แล้วใส่ใจอยู่ว่า ปฏิกุลง โดยเนื่องด้วยสี่ สัณฐาน กลิ่น เหตุที่อาศัย และที่ตั้ง ๕ อย่างตามนัยว่า อนุพุพโต นาตีสัมโต (การใส่ใจตามลำดับ การใส่ใจ

^{๑๗๖} วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙

ไม่เรื้อน) เป็นต้น เมื่อเธอล้วงฟันบัญญัติตรวจดูกายนี้ว่า ผมมีอยู่ในกายนี้ เป็นต้น ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมปรากฏพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง เหมือนบุรุษผู้มีตาดีแลดูพวงดอกไม้ ๓๒ ชนิดที่ร้อยไว้ในด้ายเส้นเดียว ดอกไม้ทั้งหมดย่อมปรากฏพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในเรื่องวิธีฉลาดในการใส่ใจ (ข้อ ๑๘๑) ว่า “เมื่อผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรใส่ใจว่าผมการใส่ใจย่อมดำเนินไปจรดส่วนสุดท้ายนี้คือมูตร” เป็นต้น

ข้อความนี้แสดงวิธีเจริญกายคตาสติกรรมฐานว่า ผู้เพียรปฏิบัติต้องกำหนดผม เป็นต้นให้เข้าใจชัดเจนตามวิธี ๕ อย่าง คือ สี สัมผัสฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต หลังจากนั้นจึงใส่ใจความเป็นสิ่งปฏิกูลด้วยสี เป็นต้น ๕ อย่างในเวลาพิจารณา

ถ้าผู้เพียรปฏิบัติโน้มใจไปภายนอก เมื่อส่วนทั้งหมดปรากฏชัดเจนแก่เธอเหมือนอย่างนั้น มนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้นที่เกี่ยวไปก็จะปราศจากลักษณะของสัตว์ เพียงปรากฏว่าเป็นกองแห่งส่วนต่างๆ [คือ ผม และขน เป็นต้น] ทั้งน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นที่พวกเขาดื่มกินก็ปรากฏเหมือนใส่เข้าไปในกองแห่งส่วนต่างๆ

เมื่อประมาณร้อยปีก่อน มีพระเถระชาวพม่ารูปหนึ่งชื่อว่า พระสีลเถระ ชาวพม่าเรียกว่า ตีโลงสยาตอ ท่านมีศีลาจารวัตรงดงาม ชอบอยู่ในป่า และเจริญกรรมฐานชนิดนี้เป็นนิตย วันหนึ่งมีงานวัด ชาวบ้านจำนวนมากมานมัสการท่าน พอชาวบ้านกลับไป พระอุปัชฌาย์ได้ถามว่า ท่านได้พบกับญาติโยมชื่อนี้ๆ ไหม ท่านบอกว่าท่านเห็นเพียงกองเนื้อที่มีเสื้อผ้าห่อหุ้มไว้เท่านั้น ไม่เห็นว่าเป็นบุคคลใดบุคคลหนึ่ง นี่คือนิพจน์ที่ล่องฟันบัญญัติโดยยังเห็นปรมาตมที่ไม่มีตัวตน เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ตามวิธีเจริญกรรมฐานประเภทนี้

ลำดับนั้น เมื่อเธอใส่ใจอยู่เสมอว่า ปฏิกูลๆ ด้วยวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น อับปนาย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ[ภาวนาที่พัฒนาขึ้น] การปรากฏเนื่องด้วยสี สัมผัสฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขตของผม เป็นต้น เป็นอุคคหนิมิต ส่วนการปรากฏว่าเป็นสิ่งปฏิกูลโดยสิ้นเชิง เป็นปฏิภาคนิมิต เมื่อเธอชองเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ อับปนาย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็น

ปฐมฌานเหมือนอสุกกรรมฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อนุพุพพะมูญจนาทิวเสน (ด้วยวิธีปล่อยลำดับเป็นต้น) รวบรวมการประกอบบริเวระให้สมดุลกับสมาธิซึ่งแสดงไว้ตามสูตรต้นต้นัย^{๑๗๗}

ข้อความว่า “เมื่อเธอชองเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่” หมายความว่า เมื่อเธอใส่ใจผมเป็นต้นอยู่เสมอว่า ปฏิภาณฯ ในร่างกายของตนตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ในเวลาที่อินทรีย์มีสัทธินทรีย์เป็นต้นได้รับความสงบแล้วดำเนินไปชัดเจน องค์ฌานมีวิตกเป็นต้นย่อมปรากฏชัดเจนเพราะได้รับอุปถัมภ์จากสัทธรรม ๗ ที่มีกำลังยิ่ง เนื่องจากห่างไกลจากความไม่มีศรัทธาเป็นต้น นิเวศพร้อมทั้งบาปธรรมที่ดำรงอยู่ในจิตดวงเดียวกับนิเวศนั้นย่อมถูกข่มไว้ เพราะเป็นปฏิบัติโดยตรงแก่องค์ฌานเหล่านั้น จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอชองเสพเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ย่อมได้บรรลุอัปปนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนุทุกเมน อปปนา อุปปชชติ (อัปปนาย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ)^{๑๗๘}

อัปปนานั้นย่อมเกิดเพียงอย่างเดียว :-

- ก. ผู้ที่เห็นประจักษ์เพียงส่วนเดียว
- ข. ผู้ที่บรรลุอัปปนาในส่วนหนึ่งแล้วไม่ทำความเพียรในส่วนอื่นต่อไปอีก

ปฐมฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดตามจำนวนส่วนเหมือนที่เกิดขึ้นในพระมัลลเถระ
แก่ :-

- ก. ผู้ที่เห็นประจักษ์ส่วนจำนวนมาก
- ข. ผู้ที่บรรลุฌานในส่วนหนึ่งแล้วยังทำความเพียรในส่วนอื่นต่อไปอีก

เรื่องพระมัลลเถระ

ได้ยินมาว่า พระมัลลเถระนั้นจับมือพระอภยเถระผู้ทรงที่ฌนิกายแล้วกล่าวว่า “ท่านอภย จงเรียนปัญหานี้ก่อน” แล้วกล่าวว่า “พระมัลลเถระบรรลุปฐมฌาน ๓๒ ใน

^{๑๗๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๔/๓๖๙

^{๑๗๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๔/๓๖๙-๗๐

โกฏฐาสะ ๓๒ ถ้ากลางคืนเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง กลางวันเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ต้องใช้เวลาถึงเดือนกว่า (๑๗ วัน) จึงจะเข้าฌานครบ แต่ถ้าวันหนึ่งเข้าปฐมฌานอย่างหนึ่ง ต้องใช้เวลาหนึ่งเดือนกว่า (๓๒ วัน) จึงจะเข้าฌานครบ”

อนึ่ง ถึงกรรมฐานนี้จะสำเร็จโดยความเป็นปฐมฌานอย่างนี้ ก็เรียกว่า กายคตาสติ (สติที่เป็นไปในกาย) [โดยมีสติเป็นประธาน] เพราะสำเร็จด้วยกำลังแห่งสติในสี่และสัณฐานเป็นต้น [เนื่องจากหน้าที่ของสติที่ดำเนินไปในอาการ ๓๒ ในสี่และสัณฐานต่างๆ เป็นต้นมีกำลังมากในเรื่องนี้]

อานิสงส์ของเจริญกายคตาสติ

ภิกษุที่ผู้หมั่นเจริญกายคตาสตินี้

๑. เป็นผู้ข่มความเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งคือ สมณะและวิปัสสนาและความรื่นรมย์ในกามคุณเป็นต้น [เพราะกำจัดความเบื่อหน่ายด้วยการดำริสภาวะที่มีจริงของสรีระ] ความเบื่อหน่ายหาข่มท่านได้ไม่ ท่านสามารถข่มความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นแล้ว

๒. อุดทนต่อภัยน้อยใหญ่ได้ [เพราะหมดความเยื่อใยในร่างกายด้วยการเจริญโกฏฐาสะ] ภัยน้อยใหญ่หาข่มท่านได้ไม่ ท่านสามารถข่มภัยน้อยใหญ่ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. อุดทนต่อความหนาว ความร้อน ฯลฯ อุดกลั้นต่อเวทนาอันมีในร่างกายเป็นทุกข์ กล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดีพอใจ พราภชีวิตได้ [เพราะภัยน้อยใหญ่และการไม่อุดกลั้นทุกข์มิได้แก่บุรุษด้วยความเยื่อใยในสรีระ]

๔. ได้บรรลุฌาน ๔ ทางตลอดอภิญญา ๖ โดยอาศัยสี่ต่างๆ ของผมเป็นต้น

แม้ท่านจะกล่าวไว้ในประโยคที่ผ่านมาแล้วของข้อ ๒๑๔ ว่า ต่ อาเสวโต ภาวยโต วุตตนเยน อสุกมมมฏจาเนสสุ วีย ปจมชฌมานวเสเนว อปฺปนา อุปฺปชฺชติ (เมื่อเธอชั่งเสพเจริญปฏิบัติภาวนาณินั้นอยู่ อปปนาย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นปฐมฌานเหมือนอนุสสุกกรรมฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว) แต่การพิจารณาโกฏฐาสะอาจส่งผลให้บรรลุฌาน ๔ ได้ด้วยการ

พิจารณาเห็นสีของโกฏฐาสะเหล่านั้น ดังที่ได้กล่าวไว้ในข้อ ๑๘๐ ที่จริงแล้วอาการ ๓๒ นับ
 เข้าในสีของกสิณ ๔ ประเภท คือ กสิณสีเขียว (นีกกสิณ) กสิณสีเหลือง (ปีตกสิณ) กสิณสี
 แดง (โลหิตกสิณ) หรือกสิณสีขาว (โอทาทกสิณ) ซึ่งสามารถส่งผลให้บรรลุรูปฌาน ๔ แม้
 วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

“ท่านกล่าวว่า เกสาทินํ เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ผู้เพียรเจริญโกฏฐาสะนี้อยู่เสมอไม่
 เพียงบรรลุปฐมฌานเท่านั้น แต่ยังแทงตลอดฌานขั้นสูงได้”^{๑๗๙}

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต

อนุญฺเจตฺตํ ปณฺหิโต

เอวํ อเนกานิ สํสํ

อิมํ กายคตาสตี.

"เพราะเหตุนี้ ผู้มีปัญญาจึงควรเป็นผู้ไม่ประมาท หมั่น
 เจริญกายคตาสติที่มีอานิสงส์เป็นอันมากอย่างนี้เสมอ"

ตัวอย่างที่พระพุทธองค์ทรงแสดงกายคตาสติกรรมฐานนี้แก่ผู้ฟังจนบรรลุธรรม เช่น
 พระพุทธองค์ได้ตรัสคาถาที่เกี่ยวกับมูตรและคูถแก่พราหมณ์มาคันทิยะสองสามีภรรยา จน
 ทั้งสองท่านได้บรรลุอนุคามิผล หลังจากนั้นได้ออกบวชบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ แม้
 พระพุทธองค์จะทรงทราบว่านางมาคันทิยาจะผูกอาฆาตในพระองค์ ก็มีได้ทรงใส่พระทัย
 เพราะกรรมฐานคือมูตรและคูถเหมาะสมแก่พราหมณ์มาคันทิยะทั้งสองนั้น ดังข้อความว่า

ทิสฺวาน ตณฺหํ อรติญฺจ ราคํ

นาโหสิ ฉนฺโท อปิ เมถุนสฺมี

กิเมวิทํ มุตฺตกริสฺสปัญฺณํ

ปาทาปิ นํ สมฺมุสฺสีตุํ น อิจฺเณ.^{๑๘๐}

“เราได้มีแม้ความพอใจในเมถุน เพราะเห็นนางตัณหา นาง
 อรติ และนางราคะ ไฉนเล่าจักพอใจเพราะเห็นธิดาของท่านซึ่งเต็มไปด้วย
 ด้วยมูตรและคูถ เราไม่ปรารถนาจะใช้เท้ากระทบเธอ”

คาถาปริโยสาเน พราหมโณ จ พราหมณี จ อนาคามีผล
 ปติฏฐหีสุ มาคณฺธิยาปิ โข “สจฺจสฺส มยา อตฺถิ นตฺติ, อนตฺติกาโว
 วตฺตพฺโพ. อโย ปน มํ มุตฺตกัรึสปฺนฺณํ กโรติ ปาทาปิ นํ สมฺมุสฺสีตํ น
 อิจฺเจติ. โหตุ อตฺตโน ชาตีกุลปเทสโภคยสวสฺมปตฺตี อาคมฺม ตถารูป
 ภตฺตารํ ลภิตฺวา สมณสฺส โคตมสฺส กตฺตพฺพยุตฺตํ ชานิสฺสามีติ
 สตฺถริ อาฆาตํ พนฺธิ. “กึ ปน สตฺถา ตาย อตฺตนิ อาฆาตฺตปตฺตี ชานาติ
 โนติ? “ชานาติเยว. ชานนฺโต กสฺมา คาถมาหาติ? อิตเรสํ ทฺวินนํ วเสน.
 พุทฺธา หิ อาฆาตํ อคเณตฺวา มคฺคผลาธิกมารหานํ วเสน ธมฺมํ เทเสนฺติ-
 เยว.”^{๑๘๑}

“ในที่สุดแห่งคาถา พราหมณ์และพราหมณีได้ตั้งอยู่ในอนา-
 คามีผล ฝ่ายนางมาคณฺธิยาผู้เป็นธิดาผูกอาฆาตในพระศาสดาว่า ถ้า
 สมณนั้นไม่ต้องการเรา ก็ควรกล่าววาทน์ไม่ต้องการ แต่เขาทำให้เรา
 เป็นผู้เต็มไปด้วยมูตรและอุจจาระโดยกล่าวว่า เราไม่ปรารถนาจะกระทบเธอ
 แม้ด้วยเท้า เอาเถอะ เราอาศัยความถึงพร้อมด้วยชาติ ตระกูล สถานที่
 สมบัติ บริวาร และวัย ได้ภักศดาเช่นนั้นแล้ว จักรู้กรรมที่ควรทำแก่สมณ-
 โคตม

ถามว่า : พระศาสดาทรงทราบว่ นางเกิดความอาฆาตในพระองค์หรือไม่ทรงทราบ

ตอบว่า : ทรงทราบโดยแท้

ถามว่า : เมื่อพระองค์ทรงทราบ เหตุไฉนจึงตรัสคาถา[ข้างต้น]

ตอบว่า : พระองค์ตรัสคาถาเนื่องด้วยพราหมณ์และพราหมณีทั้งสองอื่น ที่จริง
 แล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงคำนึงถึงความอาฆาตย่อมทรงแสดงธรรมโดยเนื่องด้วย
 ผู้ควรบรรลุมรรคผลเท่านั้น”

จบคำอธิบายกายคตาสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

๙. เรื่องอานาปานสติ

[๒๑๕] บัดนี้ จะกล่าวถึงวิธีเจริญอานาปานสติกรรมฐานที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า

อยมปิ โข ภิกขเว อานาปานสฺสตีสมาริ ภาวิตฺต พหุลิกิตฺต สนฺโต เจว ปณฺีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร, อุปปนฺนุปปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม จานโส อนฺตรธาเปติ วุปสเมติ.^{๑๘๒}

“ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้นสั่งสมแล้ว ย่อมสงบประณีต ชัดเจนดี และอยู่เป็นสุข อีกทั้งระงับบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเสมอให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน”

แล้วพระพุทธองค์ได้ทรงจำแนกวิธี ๑๖ ประการไว้อย่างนี้ว่า

หมวดสี่ ๔ กลุ่ม และวิธี ๑๖ ประการ

กถํ ภาวิตฺต จ ภิกขเว อานาปานสฺสตีสมาริ กถํ พหุลิกิตฺต สนฺโต เจว ปณฺีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร, อุปปนฺนุปปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม จานโส อนฺตรธาเปติ วุปสเมติ? อิธิ ภิกขเว ภิกขุ อรณฺณคโต वा रुक्खมฺมุลคโต वा สุญฺญาคารคโต वा นิสิตฺติ ปลลงกํ อากุชิตฺตวา อุชฺฐํ กายํ ปณฺีธาย ปริมุขํ สตี อุปปญฺเจเตตฺตวา. โส สโตว อสฺสสฺสตี สโต ปลสฺสสฺสตี. ทีฬํ वा อสฺสสนฺโต ทีฬํ อสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ. ทีฬํ वा ปลสฺสสนฺโต ๗เปยฺย รสฺสํ वा อสฺสสนฺโต ๗เปยฺย รสฺสํ वा ปลสฺสสนฺโต รสฺสํ ปลสฺสสํมิตฺติ ปชานาติ. สพฺพกายปฏฺิสฺสเวที อสฺสสฺสสํมิตฺติ ลิกฺขติ. สพฺพกายปฏฺิสฺสเวที ปลสฺสสฺสสํมิตฺติ ลิกฺขติ. ปลสฺสมุภยํ กาย-

สงขารํ อสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. ปสฺสมุภยํ กายสงขารํปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. ปีติปฏฺฐิสงฺเวที, สุขปฏฺฐิสงฺเวที, จิตฺตสงขารปฏฺฐิสงฺเวที, ปสฺสมุภยํ จิตฺตสงขารํ, จิตฺตปฏฺฐิสงฺเวที, อภิปรโมทยํ จิตฺตํ, สมาทํ จิตฺตํ, วิโมจยํ จิตฺตํ, อนิจฺจานุปสฺสี, วิจารณ์ุปสฺสี, นิโรธานุปสฺสี. ปฏฺฐินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ. ปฏฺฐินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ.^{๑๘๓}

“ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สังสมแล้วอย่างไร จึงสงบประณีต ชัดเจนดี และอยู่เป็นสุข อีกทั้งระงับ บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเสมอให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก

หมวดสี่ที่ ๑ ตามวิธีกายานุปัสสนา

๑. เมื่อหายใจเข้ายาว รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่า หายใจออกยาว

๒. เมื่อหายใจเข้าสั้น รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น

๓. เธอสำเหนียก (ใส่ใจศึกษาและปฏิบัติ) ว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด (เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลม) ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก

๔. เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนคลายลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนคลายลมหายใจ ขณะหายใจออก

๑๘๓

วิ.มหา. ๑/๑๖๕/๙๖-๗, ม.ม. ๑๓/๑๒๑/๙๕-๖, ม.อ. ๑๔/๑๔๘/๑๓๐-๑, ส.ม. ๑๙/๙๘๖/๒๗๘-๘๐

หมวดสี่ที่ ๒ ตามวิธีเวทนานุปัสสนา

๕. เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดปิติ ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่าเราจักรู้ชัดปิติ ขณะหายใจออก

๖. เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่าเราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจออก

๗. เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจออก

๘. เธอสำเนียงกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจออก

หมวดสี่ที่ ๓ ตามวิธีจิตตานุปัสสนา

๙. เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจออก

๑๐. เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจออก

๑๑. เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจออก

๑๒. เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจออก

หมวดสี่ที่ ๔ ตามวิธีธัมมานุปัสสนา

๑๓. เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจออก

๑๔. เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอ

สำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจออก

๑๕. เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจออก

๑๖. เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขั้น และกรรม] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ขั้น และกรรม] ขณะหายใจออก”

กระนั้นก็ตาม วิธีเจริญกรรมฐานดังกล่าวย่อมบริบูรณ์โดยลักษณะทั้งปวงเมื่อกล่าวโดยคล้อยตามคำอธิบายพระบาลีนั่นเอง ข้าพเจ้าจึงอธิบายเรื่องนี้โดยอธิบายพระบาลีไว้นำหน้าดังต่อไปนี้

หมวดสี่ทั้ง ๔ กลุ่มเหล่านี้ตรัสตามสติปัฏฐานสี่ คือ กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) เวทนานุปัสสนา (การตามรู้ความรู้สึก) จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธัมมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวะธรรม) ดังที่ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้อย่างต่อไปในข้อ ๒๒๒

ในวิธี ๑๖ ประการที่กล่าวไว้ข้างต้นนี้ ข้อความ ๔ ประการแรกตามวิธีกายานุปัสสนา ผู้แปลกล่าวไว้ตามหนังสือมหาสติปัฏฐานสูตรของมหาศีลยาตอ (ฉบับแปลไทย หน้า ๔๕) โดยท่านถือว่าข้อความว่า “เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” เป็นแนวทางในการเจริญอานาปานสติกรรมฐานโดยย่อ ไม่นับว่าเป็นข้อแรก แม้หนังสือนิพพานคามินีปฏิบัติของพญากสิยาตอ (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๖) ก็มีความเห็นอย่างเดียวกันนี้ ส่วนหนังสืออานาปานทีปนีของแลตติยาตอ (ฉบับแปลไทย หน้า ๑๑) กล่าวถึงวิธีกายานุปัสสนา ๔ ประการ คือ

๑. เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก

๒. เมื่อหายใจเข้ายาว รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น

๓. เธอสำเหนียก(ใส่ใจศึกษาและปฏิบัติ)ว่าเราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด(เบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุดของกองลม) ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด

ขณะหายใจออก

๔. เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออก

ผู้แปลเห็นด้วยกับความเห็นของมหาสีสยาตอและพาอ็อกสยาตอ เพราะสอดคล้องกับข้อความของคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคที่ท่านจะนำมาอ้างไว้ในข้อ ๒๑๙ ของคัมภีร์นี้ กล่าวคือ คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคกล่าวถึงลักษณะที่ภิกษุเจริญสติ ๓๒ อย่าง และลักษณะ ๓๒ อย่างนั้นอาจย่อได้ ๑๖ อย่างโดยรวมลมหายใจเข้าออกเป็นข้อเดียวกัน

หลักการเจริญอานาปานสติกรรมฐาน ๑๖ ประการข้างต้น เป็นวิธีปฏิบัติตามสมถภาวนาด้วยการรับรู้ลมหายใจเข้าออกจนกระทั่งบรรลุอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิที่รู้เห็นปฏิภาคนิมิตของลมหายใจ แล้วอาศัยอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิเป็นพื้นฐานเพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป ดังนั้น วิธีระลึกรู้ลมหายใจที่พบในหมวดสี่ที่หนึ่งจึงเป็นปรากฏการณ์ที่ประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติตามลำดับสมาธิในสมถภาวนา ส่วนหมวดสี่ที่สองเป็นต้นเป็นวิธีปฏิบัติของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้ว ดังข้อความในคัมภีร์นี้และมหาฎีกาว่า

ยสฺมา ปเนตฺถ อิทเมว จตฺถกํ อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมญฺจानวเสน
วุตฺตํ. อิตฺธานิ ปน ตีณิ จตฺถกานิ เอตฺถ ปตฺตชฺฌานสฺส เวทนาจิตฺต-
ธมฺมานุปัสสนาวเสน วุตฺตานิ.^{๑๘๔}

"จะกล่าวถึงวิธีปฏิบัติอื่นจากคำอธิบายบทดังต่อไปนี้ ในเทศนา
นั้น[อันมีวิธี ๑๖ ประการ] พระผู้มีพระภาคตรัสหมวดสี่นี้โดยเป็นกรรมฐาน
ของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร[เพื่อบรรลุฌาน] ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างอื่นมีตรัส
ไว้เนื่องด้วยเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของผู้ที่
ได้บรรลุฌานแล้วในหมวดสี่ที่ ๑ นี้"

อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมญฺจानวเสนาติ สมถกมฺมญฺจานํ สนฺธาย วุตฺตํ.
วิปัสสนากมฺมญฺจานํ ปน อิตฺรจตฺถกฺเกสฺสปี ลพฺภเตว.^{๑๘๕}

^{๑๘๔} วิสุทธิ. ๑/๒๒๒/๓๐๒

^{๑๘๕} วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๒๒๒/๓๙๐

“คำว่า อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน (โดยเป็นกรรมฐานของ
ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร) ตรัสหมายถึงสมถกรรมฐาน ส่วนวิปัสสนากรรมฐาน
มีได้แม้ในหมวดอื่นนอกจากนี้”

แม้วิธีเจริญอานาปานสติกรรมฐานจะมี ๑๖ ประการโดยใช้สมถะนำหน้าวิปัสสนา
แต่พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญวิปัสสนาก่อนด้วยพระดำรัสว่า โส สโตว อสฺสสตี สโต
ปสฺสสตี (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) หมายความว่า พระดำรัสในประโยคแรกนี้เป็น
แนวทางในการเจริญอานาปานสติกรรมฐานโดยย่อตามวิปัสสนานัย กล่าวคือ ผู้ที่เริ่มกำหนด
ลมหายใจเข้าออก ควรตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน รู้สึกตัวว่าเรากำลังหายใจเข้า
หรือหายใจออกอยู่โดยรู้สึกว่ “กระทบรู้” หรือ “ถูกรู้” นี่คือวิธีปฏิบัติขั้นต้นของผู้ที่ตามรู้
ลมหายใจ ต่อมาลมหายใจจะปรากฏเป็นเหมือนควันหรือหมอกด้วยบริกรรมนิมิต หลังจากนั้น
นั้นจะปรากฏเป็นสีขาวอ่อนหรือแสงสว่างจางๆ ด้วยอุคคหนิมิต ในขณะที่ผู้ที่ต้องการเจริญ
สมถภาวนาเพื่อเน้นจิตให้สงบควรระลึกรู้ลักษณะสั้นยาวของลมหายใจ เพราะลักษณะสั้นยาว
จัดเป็นบัญญัติที่เรียกว่า สันฐานบัญญัติ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาให้เห็น
ไตรลักษณ์ควรรับรู้สภาวะแข็งอ่อน หย่อนตึง หรือเคลื่อนไหวเป็นต้นของกองลมอันเป็น
ลักษณะของธาตุ ๔ และพยายามสังเกตจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดของลมหายใจเข้าออก ซึ่งจัด
เป็นการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของลมหายใจ ที่จริงแล้วลมหายใจจัดเป็นวาโยธาตุที่เป็น
ปรมาณู คือ ไม่แปรปรวนโดยขึ้นอยู่กับกาลเวลา บุคคล สถานที่ และวาโยธาตุก็เป็นรูปปรมาณู
ที่มีอายุเพียง ๑๗ ขณะจิตเท่านั้น ไม่มีลักษณะสั้นยาวโดยปรมาณูแต่อย่างใด

การเจริญวิปัสสนาเป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง การมี
สติหายใจเข้าและหายใจออกก็เป็นการรับรู้วาโยธาตุตามความเป็นจริงตามหลักธาตุกรรมฐาน
แต่เนื่องจากสมาธิของผู้ปฏิบัติยังไม่ปรากฏชัดเจน เขาจึงรับรู้สภาวะกระทบของกองลมที่
ปลายจมูกเป็นหลัก โดยไม่อาจเห็นประจักษ์สภาวะของธาตุ ๔ หรือไตรลักษณ์ของกองลมได้
ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์พม่าจึงสอนให้รับรู้ว่ “กระทบรู้” หรือ “ถูกรู้” โดยเป็นการกระทบ
ระหว่างวาโยธาตุกับปลายจมูกหรือริมฝีปากบน ซึ่งจัดเป็นโณภูมิจิตตามหลักอายตนะ ๑๒
ในธัมมานุปัสสนา

พระพุทธรองค์ตรัสการเจริญธาตุกรรมฐานโดยพิสดารไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร^{๑๘๖} มหาราหุโลวาทสูตร^{๑๘๗} ธาตุวิภังคสูตร^{๑๘๘} และธาตุวิภังค^{๑๘๙} เป็นต้น วิธีเจริญธาตุกรรมฐานโดยพิสดารคือการระลึกกุโฏฐาสะ (ส่วน) ๔๒ ประการ (เพิ่มเตโชธาตุ ๔ และวาโยธาตุ ๖ ต่อจากอาการ ๓๒) และลมหายใจเข้าออกก็นับเข้าในวาโยธาตุ ๖ ประการ คือ ลมขึ้นเบื้องบน ลมลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมหายใจเข้าออก และลมเล่นทั่วร่างกาย ขอนำข้อความจากอุปัฏฐณาสกั อานาปานสติสูตร และคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรนั้น มาแสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

กาเย กายานุปัสสี ภิกฺขเว ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหริตี อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺส. กาเยสุ กายณฺณตฺราหํ ภิกฺขเว เอวํ วทามิ, ยทิทํ อสฺสาสปสฺสาสา.^{๑๙๐}

“ภิกษุทั้งหลาย ในเวลา[ที่ตามรู้ลมหายใจ]นั้น ภิกษุเป็นผู้ตามรู้ กงรูปว่าเป็นกงรูปอยู่ มีความเพียรเพากิเลส รู้จริง มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลก (กงรูป) ได้เรากล่าวว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกงรูปอย่างหนึ่ง [วาโยธาตุ] ในกงรูปทั้งหลาย”

กายณฺณตฺรณฺติ ปจฺวีกายาทีสุ จตุสุ กาเยสุ อณฺณตฺรํ วทามิ. วาโยกายํ วทามิตี อตฺถโ. อถวา จกฺขายตฺนํ ๕เปย กพฺพีกาโร อาหาโรติ ปณฺณจิสฺสตี รูปโกฏฺฐาสา รูปกาโย นาม, เตสุ อานาปานํ โผฏฺฐพฺพายตฺเน สงฺคหิตตฺตา กายณฺณตฺรํ โหติ. ตสฺมาปิ เอวมาห.^{๑๙๑}

“คำว่า กายณณตฺร (กงรูปอย่างหนึ่ง) หมายความว่า เรากล่าวว่าเป็นกงรูปอย่างหนึ่งในกงรูป ๔ กงมีกงปฐวีธาตุเป็นต้น กล่าวคือ กงวาโยธาตุ อีกอย่างหนึ่ง กงรูป ๒๕ ประการ คือ จักขายตนะ ๕ ลก กพพีการาหาร ชื่อว่า กงรูป ในบรรดากงรูปเหล่านั้น ลมหายใจเข้าออกเป็นกงรูปอย่างหนึ่งเพราะนับเข้าในโผฏฐัพพายตนะ (ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) จึงตรัสไว้อย่างนี้”

๑๘๖ ม.ม. ๑๒/๓๐๐-๖/๒๖๒-๗๑

๑๘๗ อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๒-๗๘/๔๗-๑๐๐

๑๘๘ ม.ม. ๑๓/๑๑๓-๒๑/๙๑-๖

๑๘๙ ม.ญ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๔

๑๘๘ ม.ญ. ๑๓/๓๔๒-๗๐/๓๐๔-๑๕

๑๘๙ ม.ญ. ๔/๑๔๙/๑๐๐

ตามข้อความข้างต้น ท่านอธิบายว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปคือวาโยธาตุในธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ หรือเป็นกองรูปคือวาโยธาตุที่นับเข้าในโณฏฐัพพายตนะในรูป ๒๕ ประการมีจักขายตนะเป็นต้น ซึ่งพบในคัมภีร์ธัมมสังคณี^{๑๙๒} อรรถกถาของมหาโคपालสูตรในมูลปณณาสก^{๑๙๓} และอรรถกถาของโคपालสูตรในอังคุตตรนิกาย^{๑๙๔} มีดังนี้ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ (ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) อิตถินทรีย ปุริสินทรีย ชีวิตินทรีย กายวิญญูติ วจีวิญญูติ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรแก่กิริยาของรูป การเกิดขึ้นของรูป การดำเนินไปของรูป ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป และกพฬิการาหาร (เว้นหทัยวัตถุ)

การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผลในพระศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ สาย คือ

๑. สมถยานิก ผู้มีสมถะเป็นยาน, ผู้เจริญสมถะเป็นหลัก คือ ผู้ที่เจริญสมถะอย่างใดอย่างหนึ่งมีลมหายใจ กสิณ หรือเมตตาเป็นต้นจนกระทั่งจิตสงบในระดับอุปปารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก องค์ฌาน (สำหรับผู้ได้บรรลุฌานแล้ว) หรือรูปนามทั่วไป (ปกิณณกสังขาร) ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะให้เห็นประจักษ์ไตรลักษณ์

๒. วิปัสสนายานิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน, ผู้เจริญวิปัสสนาเป็นหลัก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการรู้เห็นรูปนามในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยอาศัยขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ เป็นเครื่องอุปถัมภ์การปฏิบัติ

บางคนเข้าใจว่าการเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยสมถะเป็นบาทอย่างแน่นอน โดยต้องบรรลุฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาได้ โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงการเจริญอานาปานะตามสมณีย์ และอ้างอิงสารกจากพระบาลีว่า

โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสฺสาสปฺสฺสาเส วา ปริคฺคณฺหาตี
ฌานงฺคานิ วา.^{๑๙๕}

๑๙๒

อภิ.สง. ๓๔/๕๕๕/๑๘๑

๑๙๔

อภ.อ. ๓/๑๗/๓๙๒-๙๓

๑๙๓

ม.ม.อ. ๒/๓๔๖/๑๖๘-๖๙

๑๙๕

ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๗๙

“ภิกษุ^๑นั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก หรือองค์ฌาน”

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญอานาปานสติกรรมฐานแล้วเจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน มิได้มุ่งแสดงว่าถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมดควรเป็นอารมณ์ของสมถยานิกและวิปัสสนายานิกทั้งสองจำพวก

การเจริญสมถกรรมฐานจนกระทั่งบรรลุฌานแล้วเจริญวิปัสสนาต่อมา เป็นวิธีปฏิบัติที่ใช้เวลานานสำหรับคนทั่วไป เพราะผู้ปฏิบัติต้องสร้างสมาธิจนถึงระดับภูมิกานิमितจึงจะได้บรรลุฌาน นอกจากนั้น เขาต้องเคยได้บรรลุฌานมาแล้วในภพก่อน เพราะฌานเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ ความเพียรในภพนี้ และบารมีในภพก่อน ถ้าไม่เคยสั่งสมบารมีในสมถภาวนาก็อาจไม่ได้บรรลุฌานตลอดชีวิต ดังนั้น ในปัจจุบันจึงนิยมเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยตรง อย่างไรก็ตาม ถ้าผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานก่อนด้วยการเจริญเมตตาหรือระลึกถึงพระพุทธคุณจนกระทั่งบรรลุอุปปจารสมาธิ แล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมา ก็จะทำให้การปฏิบัติวิปัสสนาดำเนินไปได้โดยง่ายเพราะสามารถข่มนิวรณ์ได้ด้วยกำลังอุปปจารสมาธิ

ในเรื่องนี้พระพุทธองค์ทรงชี้แนะการปฏิบัติอานาปานสติภาวนาเพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุฌานก่อนด้วยหมวดสี่ที่ ๑ แล้วเจริญสมถะหรือวิปัสสนาด้วยหมวดสี่ที่เหลือในเวลาต่อมา วิธีปฏิบัติเช่นนี้ส่งผลให้บรรลุความก้าวหน้าในวิปัสสนาอย่างรวดเร็วด้วยกำลังของฌานสมาธิในสมถภาวนา ในคัมภีร์อรรถกถาของอุปัฏฐากกล่าวว่า ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนกระทั่งบรรลุฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา เหมือนคนอาศัยเรือหรือแพเป็นต้นข้ามฝั่ง ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานล้วนๆ เหมือนคนว่ายน้ำข้ามฝั่งด้วยกำลังแขนของตน ดังข้อความว่า

สมาปตฺติ ตาว ปทฺฐจฺานํ กตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺฒเตตฺวา อรหตฺตํ
คณฺหฺนโต ภิกฺขุ นาฬํ วา อุพฺพปาทิณี วา นิสฺสาย มโหฬํ ตริตฺวา ปารํ
คจฺจนฺโต วีย น กิลมติ. สุกฺขวิปสฺสโก ปน ปกิณฺณกสงฺขารे สมฺมสิตฺวา
อรหตฺตํ คณฺหฺนโต พาหุพฺเพลน โสตํ จินฺนิตฺวา ปารํ คจฺจนฺโต วีย

กิลมตี.^{๑๙๖}

“ภิกษุผู้ทำสมาบัติให้เป็นปกติสถานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาบรรลु
อรหัตตผล ย่อมไม่ลำบากเหมือนบุรุษที่อาศัยเรือหรือแพเป็นต้นข้าม
ห้วงน้ำใหญ่ไปสู่ฝั่ง ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ พิจารณาปณิณณกสังขาร
(สังขารทั่วไปที่ปรากฏทางทวาร ๖) แล้วบรรลุอรหัตตผล เหมือนบุรุษที่
ว่ายไปสู่ฝั่งตัดกระแสน้ำด้วยกำลังแขน”

บางคนเห็นว่า การปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสติในขณะนั่งเป็นต้น ไม่สำคัญ เพราะ
บุคคลอาจบรรลุธรรมด้วยการสนทนารธรรมได้ จะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎกบางแห่งกล่าวถึง
การสนทนารธรรมว่าเป็นเหตุของการบรรลุธรรมได้ มีตัวอย่างเรื่องที่พระเชมกะได้สนทนารธรรม
กับภิกษุ ๖๐ รูป การสนทนารธรรมในครั้งนี้ส่งผลให้ท่านและภิกษุทั้งหมดนั้นได้บรรลุธรรมเป็น
พระอรหันต์ในขณะสนทนารธรรม ดังที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค เขมกสูตร^{๑๙๗}
นอกจากนั้น มีตัวอย่างมากมายที่ผู้ฟังธรรมสามารถบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมได้โดยไม่ต้อง
ปฏิบัติธรรม ในเรื่องนี้ขอชี้แจงดังต่อไปนี้

๑. สติปัฏฐานเป็นทางสายเดียวของการบรรลุธรรม ดังพระพุทธดำรัสในมหา-
สติปัฏฐานสูตร^{๑๙๘} ว่า เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สตุตัน วิสุทฺธิยา (ภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐาน
นี้เป็นทางสายเดียวที่ทำให้เหล่าสัตว์หมดจด) การที่พระพุทธองค์ทรงเน้นความสำคัญของ
การเจริญสติปัฏฐาน ก็เนื่องจากการเจริญสติที่ระลึกถึงรูปนามในปัจจุบันขณะทำให้ผู้ปฏิบัติ
ยังเห็นรูปนามไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ผู้ที่มีได้เจริญสติปัฏฐานย่อมรับรู้สมบัติบัญญัติ
เท่านั้น ไม่อาจยังเห็นรูปนามดังกล่าวจนกระทั่งนำไปสู่การดับรูปนามคือพระนิพพานได้
จะเห็นได้ว่า ผู้เจริญสมถกรรมฐานที่รับเอาบัญญัติคือวงกตเป็นต้นอารมณ์ เพียงได้บรรลु
รูปฌานและอรุณฌานเป็นอย่างมาก ไม่อาจบรรลุมรรคผลนิพพานได้

อนึ่ง แม้จะกล่าวถึงสติในเรื่องนี้ก็หมายรวมถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ อื่นๆ อีกด้วยโดย
กล่าวถึงสติเป็นหลักสำคัญ เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นมรรคสังคี่เป็นทางหลุดพ้นอย่าง
แท้จริง

๒. ในอังกุตรนิกาย ปัญจกนิบาต วิมุตตายนสูตร มีข้อความที่กล่าวว่า ภิกษุสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ การฟังธรรม การแสดงธรรมแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร การสาธยายธรรมโดยพิสดาร การพิจารณาไตร่ตรองธรรม และการเจริญนิมิตที่ก่อให้เกิดสมาธิ (การปฏิบัติธรรม) ที่จริงแล้วผู้ที่ฟังธรรมอยู่นั้นต้องเจริญสติปัฏฐานด้วยการกำหนดรู้ปิติที่เกิดขึ้นในขณะนั้น จึงจะสามารถบรรลุธรรมได้ ลำพังแต่การฟังธรรมอย่างเดียวย่อมไม่อาจทำให้บรรลุธรรมได้เลย จะเห็นได้ว่า ในพระสูตรข้างต้นกล่าวว่า

ยถา ยถา ภิกฺขเว ตสฺส ภิกฺขุโน สตฺธา ฐมํ เทเสติ อญฺญตโร
 วา ครุญฺจานิโย สพฺรหฺมจารี, ตถา ตถา โส ตสฺมี ฐมฺเม อตฺตปฺปฏิสํเวที จ
 โหติ ฐมฺมปฺปฏิสํเวที จ, ตสฺส อตฺตปฺปฏิสํเวทีโน ฐมฺมปฺปฏิสํเวทีโน ปาโมซฺชํ
 ขายติ, ปมฺพุทฺตสฺส ปิตี ขายติ, ปิตีมนสฺส กาโย ปสฺสมุภติ, ปสฺสพฺพุทฺทกาโย
 สุขํ เวเทติ. สุขิโน จิตฺตํ สมาริยติ.^{๑๙๙}

“เธอรู้แจ้งอรรถและธรรมในธรรมที่ได้สดับนั้น ตามที่ศาสดาหรือ
 เพื่อนพรหมจรรย์ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ
 และธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปิติ เมื่อใจมีปิติ
 กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น ความ
 ตั้งมั่นนี้เป็นเหตุแห่งวิมุตติประการที่ ๑ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุผู้ไม่
 ประมาท มีความเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ ที่ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้น
 อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันปลอด
 จากเครื่องผูกอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ”

จะเห็นได้ว่า ในพระสูตรนี้กล่าวถึงการที่ผู้ฟังธรรมเกิดปราโมทย์ ปิติ สงบ สุข และ
 ความตั้งมั่นตามลำดับ โดยปราโมทย์ก่อให้เกิดปิติ ปิติก่อให้เกิดความสงบ ความสงบก่อให้เกิด
 สุข และสุขก่อให้เกิดสมาธิตามลำดับ แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรนี้ได้ระบุถึงการ
 เจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ปิตีปราโมทย์เป็นหลัก ดังข้อความว่า

อภัย หิ ตัมมัม สุธนโต อากตาคตฏจาเน ฉานวิปัสสนามคค-
ผลานิ ชานาติ, ตสฺส เอวฺ ชานโต ปีติ อุปฺปชฺชติ. โส ตสฺสา ปีติยา
อนฺตรํ โอสกฺกิตุํ น เทนฺโต อุปจารกมฺมฏฺฐาณิกโก หุตฺวา วิปัสสนํ
วฑฺฒเตตฺวา อรหตฺตํ ปาप्พณาติ. ตํ สุนฺธาย วุตฺตํ “จิตฺตํ สมาริยตีติ.
เสเสสุปิ เอเสว นโย.”^{๒๐๐}

“กล่าวโดยละเอียดว่า บุคคลนี้พึงธรรมอยู่ย่อมเข้าใจฉาน
วิปัสสนา มรรค และผลในอาคตสถานนั้นๆ เขาเข้าใจอย่างนี้จึงเกิดปีติ
เขาไม่ปล่อยให้ปีตินั้นจางหายไปในช่วง จึงเจริญอุปจารกรรมฐาน
(กรรมฐานที่ก่อให้เกิดอุปจารสมาธิ) ได้เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตต-
ผล พระพุทธองค์ทรงหมายเอาข้อความดังกล่าวจึงตรัสว่า จิตฺตํ สมา-
ริยติ (จิตย่อมตั้งมั่น) แม้หัวข้อที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน (คือ การแสดงธรรม
แก่ผู้อื่นโดยพิสดารเป็นต้นเป็นเหตุของการเกิดปีติปราโมทย์และการบรรลุ
อรหัตตผล)”

นอกจากนั้น ในประโยคแรกของพระสูตรนี้ระบุว่าภิกษุดังกล่าวเป็นผู้ไม่ประมาท
พากเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ ดังนั้น ก่อนจะมาพึงธรรมหรือในขณะที่พึงธรรมก็ต้องเป็นผู้เจริญสติ
อย่างมุ่งมั่นต่อเนื่อง ดังข้อความตอนต้นของวิมุตตายนสูตรนี้ว่า

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว วิมุตตายนนํ, ยตถ ภิกฺขุโน อุปฺปมตฺตสฺส
อาตปิโน ปหิตตตฺตสฺส วิหฺรโต อวิมุตฺตํ วา จิตฺตํ วิมฺจุจฺติ, อปริกฺขีณา
วา อาสวา ปริกฺขยํ คจฺฉนฺติ, อนนฺนํ ปตฺตํ วา อนฺนตฺตรํ โยคกฺเขมํ อนฺ-
ปาप्พณาติ.”^{๒๐๑}

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการนี้ทำให้จิตที่ยังไม่
หลุดพ้นของภิกษุผู้ไม่ประมาท พากเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ หลุดพ้นได้
ทำให้อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันปลอด
จากเครื่องผูกอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ”

นอกจากนั้น มีข้อความที่กล่าวถึงการระลึกถึงพระพุทธรูปจนสามารถทำให้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ เพราะพระพุทธรูปก่อให้เกิดปีติปราโมทย์ได้เร็ว ผู้ที่ระลึกถึงพระพุทธรูปจึงสามารถบรรลุธรรมได้ง่ายด้วยการกำหนดรู้ปีติปราโมทย์ ดังข้อความว่า

อิธ ภิกขเว อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสเรติ- อิติปิ โส ภควา ฯ เปฯ
อุชฺศตเมวสุส ตสฺมี สมเย จิตฺตํ โหติ นิภฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคมฺมหา.
เคโรติ โข ภิกขเว ปญฺจนเนตํ กามคฺฐานมธฺวจนํ. อิทฺมปิ โข ภิกขเว
อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิธฺเกจฺเจ สุตฺตา วิสฺสุณฺนติ.^{๒๐๒}

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้พร่ำระลึกถึง[คุณของ]
ตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น)
จิตของเธอดำเนินไปตรงในขณะนั้น พ้นออกไปจากสิ่งที่น่าลุ่มหลง คำว่า
สิ่งที่น่าลุ่มหลง (เคระ) นี่เป็นชื่อของเบญจกามคุณ เหล่าสัตว์บางคนใน
ธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระพุทธรูปนี้เป็นเหตุแล้วย่อมหมดจดด้วยวิธีนี้”

๓. ผู้ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมในขณะฟัง ส่วนใหญ่มักเป็นผู้ที่ได้บรรลุฉานหรือ
อุปจารสมาธิแล้ว จิตของท่านเหล่านั้นหมดจดจากนิวรณ์ จึงทำให้สามารถเจริญสติปัฏฐาน
ด้วยการกำหนดรู้ปีติปราโมทย์เป็นต้น จึงทำให้ยังเห็นความเกิดดับของรูปนามเหล่านั้น
ตลอดจนสามารถบรรลุธรรมได้ในขณะฟัง จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์มักทรงแสดงอริยสัจ ๔
แก่บุคคลผู้มีจิตหมดจดจากนิวรณ์แล้วเพื่อให้เขาสามารถยังเห็นอริยสัจ ๔ ได้ด้วยจิตที่ผ่องใส
เหมือนผ้าสะอาดที่รับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี ดังข้อความว่า

ยทา ภควา อญฺเฌสิ ยสํ กุลฺปุตฺตํ กลฺลจิตฺตํ มุทฺทจิตฺตํ วินีวรณ-
จิตฺตํ อุทฺทคฺคจิตฺตํ ปสนฺนจิตฺตํ, อถ ยา พุทฺธานํ สามุกกัสิกา ธมฺมเทสนา,
ตํ ปกาเสสิ ทุกฺขํ สมุทฺยํ นิโรธํ มคฺคํ. เสยฺยถาปิ นาม สุทฺธํ วตฺถํ อป-
คตกาฬํ สมฺมเทว รชนํ ปฏฺิคฺคณฺเหยย, เอวเมว ยสฺสุส กุลฺปุตฺตสฺส
ตสฺมีเยवासเน วิรชํ วิตมฺลํ ธมฺมจกฺขุ อุกฺพาติ “ยงฺกิญฺจิ สมุทฺยธมฺมํ, สพฺพํ
ตํ นิโรธธมฺมฺนติ.^{๒๐๓}

“เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ายสกุลบุตรมีจิตปลอดโปร่ง
อ่อนโยน ปราศจากนิวรณ์ เบิกบาน ผ่องใส จึงทรงประกาศสามกัมมสัง-
กรรมเทศนา (ธรรมเทศนาที่ตรัสด้วยพระองค์เอง) ของพระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันไร้ธุลีมลทินได้เกิด
แก่ยสกุลบุตร ณ อาสนะนั้นว่า ‘สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
สิ่งทั้งปวงนั้นมีความดับไปเป็นธรรมดา’ เปรียบเหมือนผ้าสะอาดไร้มลทิน
ควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี”

๔. การฟังธรรมและการสนทนาธรรม ตามกาลอันควรเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้การ
ปฏิบัติธรรมก้าวหน้า เพราะช่วยขจัดความสงสัยและทำให้เกิดความเข้าใจกระจ่างยิ่งขึ้น ไม่ใช่
เหตุหลักในการบรรลุธรรม เพราะบุคคลไม่อาจข้ามนิวรณ์และเกิดปัญญาเห็นประจักษ์ได้ด้วย
การฟังธรรมและการสนทนาธรรมเท่านั้น ดังข้อความว่า

จตุตาโรเม ภิกขเว กาลา สมมา ภาวียมานา สมมา อนุปริ-
วตฺติยมานา อนุปุพฺเพน อาสวานํ ขยํ ปาเปเนติ. กตเม จตุตาโร? กาลेณ
ธมฺมสฺสวณํ, กาลेณ ธมฺมสากฺขณา, กาลेณ สมโธ, กาลेณ วิปสฺสนา. อิมे
โฆ ภิกขเว จตุตาโร กาลา สมมาภาวียมานา สมมาอนุปริวตฺติยมานา
อนุปุพฺเพน อาสวานํ ขยํ ปาเปเนติ.^{๒๐๔}

“ภิกษุทั้งหลาย กาล ๔ ประการนี้ที่บุคคลบำเพ็ญให้หมั่นเวียน
ไปตามโดยชอบ ย่อมให้ถึงความสิ้นอาสวะ (อรหัตตผล) ตามลำดับ กาล
๔ ประการมีอะไรบ้าง คือ

- ก. การฟังธรรมตามกาล
- ข. การสนทนาธรรมตามกาล
- ค. ความสงบใจตามกาล
- ฅ. ความเห็นแจ้งตามกาล

กาล ๔ ประการนี้ที่บุคคลบำเพ็ญให้หมั่นเวียนไปตามโดยชอบ

ย่อมให้ถึงความสิ้นอาสวะตามลำดับ”

อิธ ภิกขเว สมฺมาทิฏฺฐิ สึลลันนุคฺคหิตา จ โหติ, สุตานนุคฺคหิตา จ โหติ, สากจฺฉานนุคฺคหิตา จ โหติ, สมณานนุคฺคหิตา จ โหติ, วิปัสสนา-
นุคฺคหิตา จ โหติ. อิมะหิ โข ภิกขเว ปญฺจหิ อองฺเคหิ อนนุคฺคหิตา สมฺมา-
ทิฏฺฐิ เจโตวิมุตติผลา จ โหติ เจโตวิมุตติผลานิสงฺสา จ, ปญฺญาวิมุตติผลา
จ โหติ ปญฺญาวิมุตติผลานิสงฺสา จ.^{๒๐๕}

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ[คือวิปัสสนา]ในธรรมวินัยนี้ ได้รับ
สนับสนุนด้วยศีล ความรู้ การสนทนาธรรม สมณะ และวิปัสสนาแล้ว
สัมมาทิฏฐิอันองค์ ๕ นี้สนับสนุนแล้วย่อมมีเจโตวิมุตติ (สมาธิที่ประกอบ
กับมรรคผล) เป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติ
(ผลญาณ) เป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์”

จะเห็นได้ว่า ในพระบาลีข้างต้นกล่าวถึงการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาโดยมีการ
สนทนาธรรมอยู่หน้า เพราะการสนทนาธรรมเป็นเหตุให้เข้าใจวิธีปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา
อย่างถูกต้องนั่นเอง

๕. คำว่า โยนิโสมนสิการ แปลว่า การใส่ใจโดยแยบคาย, การใส่ใจตามสมควร
หมายถึง การใส่ใจตามวิธีอันถูกต้องหรือตามเหตุอันควร คำนี้มิใช่ทั่วไปในพระไตรปิฎก
โดยหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ทำกุศลทั้งหมด คือ การให้ทาน รักษาศีล พังธรรม
สนทนาธรรม พิจารณาธรรม เจริญสมถกรรมฐาน หรือเจริญวิปัสสนากรรมฐานด้วยการหยั่งรู้
ธรรมตามสมควร ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ให้ทาน ก็มีองค์ธรรมคือปัญญาที่รับ
เอาวัตถุทานหรือผู้รับทานเป็นอารมณ์ ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่รักษาศีล ก็มี
องค์ธรรมคือปัญญาที่รับเอาวัตถุที่ควรงดเว้นเป็นอารมณ์ ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นใน
ขณะฟังธรรม สนทนาธรรม พิจารณาธรรม หรือเจริญสมถกรรมฐาน ก็มีองค์ธรรมคือปัญญา
ที่รับเอาบัญญัติเป็นอารมณ์ ถ้าหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานด้วย
การหยั่งเห็นธรรม ก็หมายถึงปัญญาที่รับเอาปรมาตมัตถ์คือรูปนามไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

บางท่านเข้าใจว่า โยนิโสมนสิการเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ฟังธรรม และสนทนาธรรมเท่านั้น จึงหลงผิดว่าการฟังธรรมและการสนทนาธรรมทำให้บรรลุธรรมได้โดยไม่ต้องลงมือปฏิบัติ แต่ความจริงคำนี้มีความหมายกว้างขวางตามฐานะโอกาส เพราะปัญญาที่เป็นโยนิโสมนสิการอาจเป็นสุตมยปัญญา คือ ปัญญาจากการฟัง จินตามยปัญญา คือ ปัญญาจากความคิดตรึกตรองหาเหตุผล หรือภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาจากการอบรมจิต ดังข้อความว่า

จตุตาโรเม ภิกขเว ธมฺมา ภาวิตา พหุลีกตา โสตาปัตติผลสัจฉิกิริยาย ส่วตฺตุนฺติ. กตเม จตุตาโร? สปปุริสสํเสโว สทฺธมฺมสฺสวณํ โยนิโสมนสิกาโร ธมฺมานุธมฺมปฏิบัติ. อีเม โข ภิกขเว จตุตาโร ธมฺมา ภาวิตา พหุลีกตา โสตาปัตติผลสัจฉิกิริยาย ส่วตฺตุนฺติ.^{๒๐๖}

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญให้เกิดขึ้น สังสมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล ธรรม ๔ ประการมีอะไรบ้าง คือ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การใส่ใจโดยแยบคาย และการปฏิบัติธรรม[มีศีลเป็นต้น]อันควรแก่[โลกุตตร]ธรรม ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญให้เกิดขึ้น สังสมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล”

ตตฺถ สปปุริสสํเสโวติ เหฏฺฐา วุตฺตปฺปการานํ สปปุริสานํ ภาชนํ. สทฺธมฺมสฺสวณฺนํ เตสํ สปปุริสานํ สนนฺติเก สีลาทิปฏิบัติที่ปกฺกสฺส สทฺธมฺมวจนฺตสฺส สวณํ. โยนิโสมนสิกาโรติ สุตานํ ธมฺมานํ อตฺถุปฺปกริขณวเสน อุปาเยน มนสิกาโร. ธมฺมานุธมฺมปฏิบัติโลกุตตรธมฺเม อนุกตสฺส สีลาทิปฏิบัติปทาธมฺมสฺส ปฏิปชฺชนํ.^{๒๐๗}

“ในพากย์นั้นคำว่า สปปุริสสํเสโว (การคบหาสัตบุรุษ) หมายความว่า การคบหากับสัตบุรุษที่ได้กล่าวลักษณะไว้แล้วข้างต้น

คำว่า สทฺธมฺมสฺสวณํ (การฟังพระสัทธรรม) หมายความว่า การฟังพระสัทธรรมที่แสดงถึงแนวปฏิบัติมีศีลเป็นต้นในสำนักของสัตบุรุษ

คำว่า โยนิโสมนสิการโร (การใส่ใจโดยแยบคาย) หมายความว่า การใส่ใจตามเหตุอันสมควรเนื่องด้วยการใคร่ครวญเพื่อความของธรรมที่ได้ฟังแล้ว

คำว่า ธมฺมานุสรมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมอันควรแก่ธรรม) หมายความว่า การปฏิบัติธรรมมีศีลเป็นต้นอันคล้อยตามโลกุตตรธรรม”

โยนิโสมนสิการาติ อุปายมนสิการา ปถมนสิการา. อนิจจาทีนิ หิ อนิจจาทีโตว มนสิการโธ โยนิโสมนสิการโร นาม โหติ.^{๒๐๘}

คำว่าโยนิโสมนสิการา (เพราะการใส่ใจโดยแยบคาย) หมายความว่า เพราะการใส่ใจตามวิธี[อันสมควร] คือ เพราะการใส่ใจตามวิถีทาง[อันสมควร] ที่จริงแล้ว ผู้ที่ใส่ใจสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าใส่ใจโดยแยบคาย”

โยนิโสมนสิการโร นาม อุปายมนสิการโร ปถมนสิการโร. อนิจเ อนิจจนติ วา ทุกฺเข ทุกฺขนติ วา อนตฺตนิ อนตฺตาติ วา อสฺสเ อสฺสฺนติ วา มนสิการโร.^{๒๐๙}

“ขึ้นชื่อว่า การใส่ใจโดยแยบคายเป็นการใส่ใจตามวิธี[อันสมควร] คือ การใส่ใจตามวิถีทาง[อันสมควร] กล่าวคือ การใส่ใจสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน หรือสิ่งที่ไม่สวยงามว่าไม่สวยงาม”

๖. โยนิโสมนสิการที่ทำให้บรรลุธรรมได้ เป็นภาวนามยปัญญาเท่านั้น ดังข้อความว่า

^{๒๐๘} ที.ม. ๒/๕๗/๕๕

^{๒๐๙} ม.ม.อ. ๑/๑๑๕/๒๙๘

ยสฺส สตฺถา วา ธมฺมํ เทสยติ อญฺญตโร วา ครุจฺจํ นโย สพฺรหม-
จารี, โส ตํ ธมฺมํ สุตฺวา สทฺธํ ปฏฺฐิลภติ. ตตฺถ ยา วิมฺสา อุตฺสาหนา ตฺลนา
อุปปริกฺขา, อยํ สุตมยิ ปญฺญา. ตถา สุตฺเตน นิสฺสเยน ยา วิมฺสา ตฺลนา
อุปปริกฺขา มนฺसानุเปกฺขณา, อยํ จินฺตามยิ ปญฺญา. อิมายิ ทฺวิหิ ปญฺญาหิ
มนสิการสมฺปยุตฺตสฺส ยํ ฌาณํ อุปฺปชฺชติ ทสฺสนญฺมียํ วา ภาวนา ญฺมียํ
วา, อยํ ภาวนามยิ ปญฺญา.^{๒๑๐}

“พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้นำเคารพรูปใดรูปหนึ่งย่อม
แสดงธรรมแก่บุคคลใด บุคคลนั้นพึงธรรมนั้นแล้วย่อมได้ศรัทธา

ก. ปัญญาที่ใช้พิจารณา ฝึกฝน เทียบเคียง และใคร่ครวญใน
ธรรมนั้น ชื่อว่า สุตมยปัญญา

ข. ปัญญาที่ใช้พิจารณา เทียบเคียง ใคร่ครวญ และทบทวนด้วย
ใจ โดยอาศัยการฟัง[ธรรม]อย่างนั้น ชื่อว่า จินตามยปัญญา

ค. [มรรค]ปัญญาที่เกิดแก่ผู้ก่อปรด้วยมนสิการด้วยปัญญาทั้ง
สองอย่างนี้ในทสฺสนญฺมิ [โสดาปัตติมรรค] หรือในภาวนาญฺมิ [มรรค
เบื้องต้น ๓] ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา”

จะเห็นได้ว่าเนตติปกรณ์ระบุว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่บรรลุมรรคทั้ง ๔ แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิภังค์ก็กล่าวไว้ตามลำดับว่า

ยถา ตถา วา ภาวนาเวสฺสน นิปฺพนฺนา อปฺปนาปฺปตฺตา ปญฺญา
ภาวนามยา.^{๒๑๑}

“ปัญญาที่บรรลุปฺปนาอันเกิดขึ้นด้วยการภาวนาตามวิธีอย่างใด
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา”

สพฺพาปิ สมาปฺนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญาติ.^{๒๑๒}

“ปัญญาทั้งหมดของผู้เข้าผลสมาบัติ ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา”

^{๒๑๐}
เนตฺติ. ๗/๑๐

^{๒๑๑}
วิสุทธิ. ๒/๔๒๗/๗๗

^{๒๑๒}
อภิ.วิ. ๓๕/๗๖๘/๓๙๔

อย่างไรก็ตาม ข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นเป็นส่วนทางภาษาที่เรียกว่า อุกักรัตน-
นัย คือ การกล่าวถึงสิ่งสูงสุด โดยคำว่า “บรรลุปรรณ” หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่
เกิดขึ้นในขณะบรรลุมรรค แต่วิปัสสนาปัญญาที่ยังไม่บรรลุปรรณก็จัดเป็นภาวนามยปัญญา
เช่นกัน ดังข้อความว่า

อุปปนาปุตตตติ อิทํ สีชาปุตตตภาวนามยํ ทสเสตุํ วุตตํ, น
ปน “อุปปนาปุตตตาว ภาวนามยาติ.”^{๒๑๓}

“คำว่า อุปปนาปุตตต (บรรลุปรรณ) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดง
ภาวนามยปัญญาที่ถึงความยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุปรรณ
อย่างเดียวจึงเป็นภาวนามยปัญญา”

นิทสนมตตตตเจตํ. วิปสสนามคคตตตต อิท “ภาวนามยา
ปตตตตต อธิปเตต.”^{๒๑๔}

“หนึ่ง คำนี้เป็นเพียง[การแสดง]ตัวอย่าง วิปัสสนาปัญญาและ
มรรคปัญญาก็หมายเอาว่าเป็นภาวนามยปัญญาในคำว่า สมาปนฺนสส
(ผู้เข้าผลสมาบัติ) นี้”

การใช้สำนวนในลักษณะนี้เหมือนคำว่า สัมมาสมาธิ ที่กล่าวไว้ในนิเทศของ
มหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๑๕} ว่าเป็นสมาธิในฉน ๔ เพราะสมาธิในฉน ๔ มีกำลังมากที่สุด ถ้อยคำ
ดังกล่าวเป็นเพียงสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่สูงสุด แต่ยังหมายเอาอุปจารสมาธิที่ข่มนิวรณ์ได้
โดยนับอุปจารสมาธิเข้าในปฐมฉน เพราะมีองค์ฉนเสมอกับปฐมฉน และหมายเอา
วิปัสสนาขณิกสมาธิที่มีกำลังเสมอกับอุปจารสมาธิอีกด้วย

คำขยายความพระบาลีคำถาม

[๒๑๖] ลำดับแรกในคำเป็นต้นว่า ถล ภาวิต จ ภิกขเว อานาปานสสติ สมาธิ (ภิกษุ
ทั้งหลาย อานาปานสติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้นอย่างไร) คำว่า ถล (อย่างไร) เป็น

^{๒๑๓} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๗/๘๖

^{๒๑๔} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๗/๘๘

^{๒๑๕} ที.ม. ๑๐/๔๐๒/๒๘๐

คำถามโดยต้องการจะอธิบายอานาปานสติสมาธิภาวนาโดยละเอียด

บุคคลผู้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้ามีทั้งภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา และพรหม ในพระสูตรต่างๆ พระพุทธองค์มักตรัสเฉพาะภิกษุว่า “ภิกษุทั้งหลาย” โดยมีภิกษุเป็นประธาน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานันย คือ การกล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นอีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺจติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอื่นๆ อีก ตามนัยนี้คำว่า ภิกษุ แปลว่า “ผู้ขอ” คือ ผู้ขอในขณะบิณฑบาตด้วยการขออันประเสริฐทางกายโดยการยื่นมือ มิได้เปล่งวาจาขอเหมือนยาจกหรือวณิพก คำนี้มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า

- ภิกฺขุตีติ ภิกฺขุ = ผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ (ภิกฺข ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + รฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

อีกอย่างหนึ่ง แม้บุคคลอื่นนอกจากพระภิกษุก็ได้ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสาร ตามนัยนี้คำว่า ภิกษุ แปลว่า “ท่านผู้เห็นภัยในวัฏฏะ” ตามรูปวิเคราะห์ว่า

- สํสาเร ภยํ อิภฺขตีติ ภิกฺขุ = ผู้เห็นภัยในสงสาร ชื่อว่า ภิกษุ (ภี บทหน้า + อิภฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + รฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

ภิกฺขุติ ปฏิปตฺติสมฺปาทกปฺกฺคณิทสฺสนเมตฺ. อญฺเฌปิ จ เทว-
มนุสฺสา ปฏิปตฺตี สมฺปาเทนฺติเยว, เสฏฺฐจฺจตา ปน ปฏิปตฺติยา ภิกฺขุภาว-
ทสฺสนโต จ ภิกฺขุติ อห. ภควโต หิ อนุสาสนี สมฺปฏฺิจฺจนฺเตสุ ภิกฺขุ
เสฏฺโฐ สพฺพปฺการาย อนุสาสนียา ภาชนภาวโต, ตสฺมา เสฏฺฐจฺจตา
ภิกฺขุติ อห. ตสฺมี คหิตะ ปน เสสา คหิตาว โหนฺติ ราชคฺมนาทีสุ
ราชคฺคเหเนน เสสปริสา วีย. โย จ อิมํ ปฏิปตฺตี ปฏิปชฺชติ, โส ภิกฺขุ นาม
โหตีติ ปฏิปตฺติยา ภิกฺขุภาวทสฺสนโตปิ ภิกฺขุติ อห. ปฏิปนฺนโก หิ เทโว

วา โหตุ มนุสโส วา, ภิกขุติ สงฺขํ คจฺจนฺติเยว.^{๒๑๖}

“คำว่า ภิกขุ (ภิกษุ) นี้ระบุถึงบุคคลผู้บำเพ็ญข้อปฏิบัติให้บริบูรณ์
 หนึ่ง เทวดาและมนุษย์อื่นก็บำเพ็ญข้อปฏิบัติให้บริบูรณ์ได้ แต่พระผู้มี-
 พระภาคตรัสว่า ภิกษุ เพราะภิกษุเป็นผู้ควรยกย่องกว่า และเพราะ
 ประสงค์จะแสดงความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ ดังจะเห็นได้ว่า ในบรรดา
 ผู้รับคำสอนของพระผู้มีพระภาค ภิกษุเป็นผู้ควรยกย่องกว่า เพราะเป็น
 ที่รอรับคำสอนทุกประการ ฉะนั้นจึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเป็นผู้
 ควรยกย่องกว่า แต่เมื่อพระองค์ระบุถึงภิกษุนั้นแล้ว พุทธบริษัทที่เหลือ
 ก็เป็นอันตรัสถึงเหมือนกัน ดังชำระบริวารที่เหลือถูกกล่าวถึงด้วย ราช
 ศัพท์ในการเสด็จไปเป็นต้นของพระราชา

นอกจากนั้น ผู้ใดประพฤติข้อปฏิบัตินี้ ผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าภิกษุ ฉะนั้น
 จึงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะประสงค์จะแสดงความเป็นภิกษุด้วย
 ข้อปฏิบัติ โดยแท้จริงแล้ว ผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตามก็นับ
 ว่าเป็นภิกษุ”

ภิกขุปริสาย เซฏฺฐภาวโต ราชคมณเฑเณน อิตรา ปริสาปิ
 อตุกโต คหิตาว โหนฺติติ อาห “เสสาตฺถาหิ. เอวํ ปจฺมํ การณํ วิภชิตฺวา
 อิตรมปิ วิภชิตุํ “โย จ อิมฺหฺตฺถาหิ วุตฺตํ.”^{๒๑๗}

“แม้บริษัทนอกจากนี้ก็เป็นอันตรัสถึงโดยเนื้อความ[ที่กล่าวโดย
 อ้อม] ด้วยวิธีที่กล่าวถึงการเสด็จไปของพระราชา เพราะภิกษุบริษัทเป็น
 ประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เสสา (แต่เมื่อพระองค์ระบุถึงภิกษุ
 นั้นแล้ว พุทธบริษัทที่เหลือก็เป็นอันตรัสถึงเหมือนกัน ดังชำระบริวาร
 ที่เหลือถูกกล่าวถึงด้วย ราช ศัพท์ในการเสด็จไปเป็นต้นของพระราชา)

ท่านจำแนกเหตุแรกอย่างนี้แล้ว กล่าวคำว่า โย จ อิมํ (นอกจาก
 นั้น ผู้ใดประพฤติข้อปฏิบัตินี้) เป็นต้นเพื่อจำแนกเหตุอื่นอีกด้วย”

^{๒๑๖} ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๗๐

^{๒๑๗} ที.ม.ฎีกา ๒/๓๗๓/๓๖๓

จะเห็นได้ว่า ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรพระพุทธองค์ได้ตรัสเรียกปัญจวัคคีย์ที่ยังไม่ได้ออกบวชในพระศาสนาว่าเป็นภิกษุ ดังนั้น คำว่า ภิกษุ ตามสูตรต้นต้นัยจึงหมายถึง ผู้เห็นภัยในสงสาร ซึ่งหมายรวมถึงพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาได้อีกด้วย ส่วนภิกษุตามพระวินัยหมายถึงนักบวชในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ข้อนี้เหมือนคำว่า สงฆ์ ตามสูตรต้นต้นัยหมายถึง พระอริยสงฆ์ ตามความหมายว่า “ผู้กำจัดกิเลสเราทำได้” (สมฺมา กิเลสฺสทเรหฺน หนตีติ สงฺโฆ) ส่วนสงฆ์ตามพระวินัยหมายถึงหมู่ภิกษุ ตามความหมายว่า “ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน” (สํหนตี สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺจตีติ สงฺโฆ)

คำว่า ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสตีสมาริ (อานาปานสตีสมารินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น) เป็นคำแสดงถึงธรรมที่ตรัสถามไว้โดยต้องการจะอธิบายโดยละเอียด แม้คำว่า กถํ พหุสฺสีกโต ยเปฯ วูปสเมติ (สั่งสมแล้วอย่างไร ... ให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน) ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า นานปการโต วิตุถาเรตุกมฺยตาย ปุณฺณจรมฺมนิทฺสสนํ (เป็นคำแสดงถึงธรรมที่ตรัสถามไว้โดยต้องการจะอธิบายโดยละเอียด) แสดงว่า ประโยคข้างต้นเป็นประโยคคำถามที่เรียกว่า กเถตุกมฺยตาปุจฺจา คือ ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง ในคำถาม ๕ ประเภท^{๒๑๘} ดังนี้

๑. อภิภูจฺจโชตนา	ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้
๒. ทิภูจฺจสังฺกัสนนา	ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว
๓. วิมตฺติจเณหนา	ถามเพื่อขจัดความสงสัย
๔. อนุมติ	ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง
๕. กเถตุกมฺยตา	ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง

ในพากย์นั้น คำว่า ภาวิโต แปลว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ (เจริญให้เกิดขึ้น)

คำว่า ภาวิตา ฉบับแปลทั่วไปแปลว่า “เจริญ” แต่ในที่นี้แปลว่า “เจริญให้เกิดขึ้น” คือ ทำให้สติที่ยังไม่บังเกิดได้เกิดขึ้น และทำให้สติที่เกิดขึ้นแล้วเจริญไพบูลย์มากขึ้น ตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ปุณ จ ปรี อุทายิ อกฺขตา มยา สวากานํ ปฏิปทา, ยถาปฏิ-
ปณฺหา เม สวากา จตฺตาริ สติปฏฺจาเน ภาเวนฺตึตฺถาทีสุ อุปฺปาท-
นฺวทุตฺตมญฺเจน ภาวนา วุจฺจตฺติ ตทฺถกฺยวเสน อตฺถํ ทสฺเสนโต “ภาวิโตติ
อุปฺปาทีโต วฑฺฒโต วาติ อาห.”^{๒๑๙}

“พระพุทธองค์ตรัสภาวนาโดยความหมายว่า ทำให้บังเกิด และ
ทำให้เจริญ ดังพระบาลีว่า ปุณ จ ปรี อุทายิ อกฺขตา มยา สวากานํ
ปฏิปทา, ยถา เม สวากา จตฺตาริ สติปฏฺจาเน ภาเวนฺตึ (อุทายิ ข้ออื่น
ยังมีอีก เรากล่าวปฏิปทาแก่สาวกทั้งหลายตามที่สาวกของเราเจริญให้
เกิดสติปัฏฐานสี่) ดังนั้น ท่านจะแสดงเนื้อความโดยเนื้อด้วยความหมาย
ทั้งสองอย่างนั้น จึงกล่าวว่า ภาวิโตติ อุปฺปาทีโต วฑฺฒโต วา (คำว่า
ภาวิโต แปลว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ)”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ภาวิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ถึงความเกิดขึ้น, ทำให้บังเกิด = ภาว วิชฺชมานตํ อิโต คโตติ ภาวิโต (ภาว
ศัพท์ + อิต ศัพท์ ทุตฺติยาตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

๒. ถูกให้ถึงความชำخอง, ทำให้เจริญ = ภาวียิตถาติ ภาวิโต (ภฺว ธาตุ <สตุตฺตาย
= มี, เป็น> + เณ การิตปัจจย + ต ปัจจยในกรรมสาธนะ)

อนึ่ง วา ศัพท์ในประโยคว่า ภาวิโตติ อุปฺปาทีโต วา วฑฺฒโต วา (คำว่า ภาวิโต
แปลว่า ทำให้บังเกิด และทำให้เจริญ) มีความหมายว่า อัญญมัญญสมุจฺจยะ คือ รวบรวมซึ่ง
กันและกัน มิได้มีความหมายว่า วิกัปปิ (ต่างๆ, ไม่แน่นอน) ดังคำว่า ราชโต วา โจรโต วา
(จากพระราชาและโจร) วา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ “และ”

^{๒๑๙} วิสุทธิมมหาฎีกา ๑/๒๑๖/๓๗๒

ความหมายของ ภู ธาตุมีทั้งหมด ๒๒ อย่าง ดังข้อความว่า

ภู ภู สตุตาปตติวุทฺธ-	นุภาเวสุ วิ จิตฺตเน
ปริ หีสํหิเพ ปรา	พฺยสเน'ภฺย'ธิ มทฺทเน.
อนุ สตุติ'นุภาเว	ป สตุตฺติสนฺทนิสฺสเร
จุ ตว'นุภมฺปปฺปกาส-	ลาภจินฺตาสฺ มิสฺสเน.
สุทฺธิยญฺจ ปริปฺพุโพ	วาสิเต วิ วิภาวเน
สํ ถุตฺยํ ภูสฺวา ปาปุณเ	อิติ พาวีส สพฺพธา. ^{๒๒๐}

“ภู ธาตุมีอรรถ ๒๒ อย่างโดยประการทั้งปวง คือ

- ภู ธาตุ ภูวาทิกณะ เป็นไปในอรรถว่า มี (เป็น), ถึง, เจริญ, เสวย [เช่น ภาวติ]
- เมื่อมี วิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ตัด [เช่น วิภาวติ]
- เมื่อมี ปริ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า เปียดเบียน, ดุหมั่น [เช่น ปริภาวติ]
- เมื่อมี ปรา อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า เสื่อม [เช่น ปราภาวติ]
- เมื่อมี อภิ และ อธิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ย่ำยี [เช่น อภิภาวติ, อธิภาวติ]
- เมื่อมี อนุ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า อนุเคราะห์, เสวย [เช่น อนุภาวติ]
- เมื่อมี ป อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า สามารถ, ไหล, เป็นใหญ่ [เช่น ปภาวติ]
- เมื่อเป็นจุราทิกณะ เป็นไปในอรรถว่า ทำตาม, แสดง, ได้, คิด, ผสม [เช่น ภาเวติ]
- เมื่อเป็นจุราทิกณะ มี ปริ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า

หมดจด [เช่น ปริภาเวติ]

- เมื่อเป็นจรัทาคณะ มี วิ อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า อบ,

แสดง [เช่น วิภาเวติ]

- เมื่อเป็นจรัทาคณะ มี ส อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า

สรรเสริญ [เช่น สมุภาเวติ]

- เมื่อเป็นภูวาทิคณะและสวาทิคณะ เป็นไปในอรรถว่า ถึง”

[เช่น ภวติ, สมุภุณฺหาติ]”

คำว่า อานาปานสฺสติสมาธิ แปลว่า สมาธิที่ประกอบร่วมกับสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก หรือสมาธิที่เกิดขึ้นเพราะสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก ชื่อว่า อานาปานสฺติ-สมาธิ

อานาปานสฺสติสมาธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิที่ประกอบร่วมกับสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก = อานาปานสติยา
สมฺปยุตฺโต สมาธิ อานาปานสฺสติสมาธิ (มัชฌิมะโลปิเตติยาตฺตปฺปรีสสมาส)

๒. สมาธิที่เกิดขึ้นเพราะสติที่กำหนดลมหายใจเข้าออก = อานาปานสฺสติยํ
สมาธิ อานาปานสฺสติสมาธิ (สํตตมัตตปฺปรีสสมาส)

ความหมายแรกกล่าวว่าสติเป็นสหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) เป็นต้นแก่สมาธิ เพราะกล่าวถึงการประกอบร่วมกัน ส่วนความหมายหลังกล่าวว่าสติเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่อาศัยอันมีกำลัง) แก่สมาธิอีกด้วย เพราะสติที่เกิดร่วมกับอุปจารมฺหานเป็นปัจจัยแก่อุปปนาสมาธิ^{๒๒๑}

คำว่า พหุลิกโต (สังสม) หมายความว่า ทำบ่อยๆ

คำว่า พหุลิกโต (สังสม) หมายความว่า ทำให้ดำเนินไปมาก คำนั้นระบุถึงการถึง

ความชำนาญด้วยอาวัชชนวสี (ชำนาญในการพิจารณา) เป็นต้น เพราะผู้ที่ถึงความชำนาญแล้วย่อมทำลมให้ดำเนินไปบ่อยๆ เนื่องจากเข้าสมาบัติได้ในขณะที่ต้องการ ฉะนั้นจึงกล่าวว่ ปุณฺณปุณฺณ กโต (ทำบ่อยๆ)^{๒๒๒}

ความชำนาญในฌานมี ๕ ประการ คือ

๑. อาวัชชนวสี ชำนาญในการน้อมนึกถึงฌานในสถานที่ เวลา และตลอดระยะเวลาที่ปรารภณา

๒. สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนขณะที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะทรงมานพญานันโทปนันทนาคราช

๓. อธิภูฐานวสี ชำนาญในการอยู่ในฌานตามกำหนดเพื่อทรงฌานไว้ชั่วขณะเพียงลัดนิ้วมือเดียวหรือ ๑๐ ลัดนิ้วมือ

๔. วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌานได้อย่างฉับพลันเช่นนั้น

๕. ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณาองค์ฌาน

การเจริญสติระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นวิธีปฏิบัติที่ต้องใช้เวลานานหลายชั่วโมงต่อวัน ในหนังสือนิพพานมคคคานาปานวินิจัย (หน้า ๑๒๘) กล่าวว่า “ผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามวิธีคณนา เมื่อครบหนึ่งรอบโดยนับตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ แล้วให้นำไปไว้ที่ข้อมือขวา เมื่อครบรอบที่ ๒ ให้นำไปไว้ที่ข้อศอกขวา เมื่อครบรอบที่ ๓ ให้นำไปไว้ที่ไหล่ขวา เมื่อครบรอบที่ ๔ ให้นำไปไว้ที่ใบหูขวา เมื่อครบรอบที่ ๕ ให้นำไปไว้ที่ขมับขวา รวมการกำหนดทั้งหมด ๕๐ ครั้ง ถ้านำไปไว้ทางด้านซ้ายอีก ๕๐ ครั้ง ก็จะรวมเป็น ๑๐๐ ครั้ง อย่างน้อยผู้ปฏิบัติควรกำหนดให้ได้ ๔๐๐ ครั้งต่อวัน วันต่อไปก็ควรกำหนดเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เป็น ๕๐๐ ครั้ง ๖๐๐ ครั้ง เป็นต้น ไม่ควรกำหนดให้น้อยกว่า ๔๐๐ ครั้ง” อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติที่กล่าวไว้ในตำราข้างต้นแนะนำให้ผู้ปฏิบัตินับเฉพาะลมหายใจเข้าที่ปรากฏชัดเจนเท่านั้น ถ้าความคิดฟุ้งซ่านเกิดขึ้นในขณะที่หายใจออกก็นับลมต่อได้เลย ไม่ต้องเริ่มนับใหม่ ดังนั้น การกำหนดลมหายใจ ๔๐๐ ครั้งจึงอาจใช้เวลาหลายชั่วโมง โดยขึ้นอยู่กับสมาธิในแต่ละขณะของผู้ปฏิบัติ

หนังสือวิธีปฏิบัติเมชินกรรมฐาน (หน้า ๓๒) กล่าวว่า “ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้ลมหายใจ

ตลอดวัน ยกเว้นเวลาบริโภคอาหารและทำสรีรกิจ นอนหลับพักผ่อนเพียงวันละ ๔ ชั่วโมงในมัชฌิมยาม มักเกิดอุคคหนิमितภายใน ๑๐ วัน บางคนที่มีบาปมีมาก่อนอาจเกิดอุคคหนิमितภายใน ๗ หรือ ๘ วัน ผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจโดยนอนหลับพักผ่อนวันละ ๖-๗ ชั่วโมง มักเกิดอุคคหนิमितภายใน ๒๐ วัน ส่วนผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจโดยนอนหลับพักผ่อนวันละ ๘-๙ ชั่วโมง มักเกิดอุคคหนิमितภายใน ๓๐ วัน” ส่วนหนังสืออานาปานทีปนี (ฉบับแปลไทย หน้า ๓๖) กล่าวว่า “ควรปฏิบัติธรรมครั้งละ ๓-๔ ชั่วโมงภายในเวลา ๒๔ ชั่วโมงหรือ ๑ วันให้เป็นปกติสำหรับคนทั่วไปที่ไม่อาจปฏิบัติธรรมตลอดทั้งวันทั้งคืนได้”

คำว่า พหุลีกต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียตฺถาติ กโต = สิ่งที่ถูกกระทำแล้ว ชื่อว่า กตะ (กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- อพฺหุโล พหุโล กโต พหุลีกโต = สิ่งที่ไม่มากถูกกระทำให้มากแล้ว, สิ่งที่ถูกทำให้มากแล้ว ชื่อว่า พหุลีกตะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า พหุลีกต ลง อี ปัจจัยในที่ประกอบด้วย กร ธาตุในอรรถอภูตัตพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน ด้วยมหาสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังคำว่า อพฺยयीภาว (สมาสที่เป็นอัพยยะ) ตามที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิฎีกา ดังข้อความว่า

อพฺยयीภาโวติ เอตถ อภูตตพฺภาเว กรภูธาทูโยเค สมฺปชฺชมาเน
กตฺตริ ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺตฺติ อีปจฺจยํ กตฺวา รูปสิทธิ
เวทิตพฺพา.^{๒๒๓}

“ในคำว่า อพฺยयीภาโว นี้ เมื่อการประกอบด้วยธาตุคือ กร และ
ภู ปรากฏอยู่ในเนื้อความของศัพท์นั้นที่ไม่เคยมีมาก่อน พึงทราบความ
สำเร็จแห่งรูปโดยลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา
สิชฺฌนฺติ”

คัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่าให้ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สีขุณฺณติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ดังข้อความว่า

อมลีนํ มลีนํ กรโธติตฺยาทฺยตฺเถ อฏฺฐตฺตพฺภาเว คมฺยมาเน กรภู-
โยเค สติ นามโต ยทาทีนา อีปจฺจโย. มลีนีกรโธติ เสตํ, อภสฺมโน ภสฺมโน
กรณฺณติ ภสฺมีกรณํ ภูจฺจสฺส, อมลินํ มลีนํ ภวตีติ มลีนีภวติ เสโต.^{๒๒๔}

“ในความหมายว่า อมลีนํ มลีนํ กรโธติ (ยอมทำผ้าที่ไม่สกปรก ให้สกปรก) เป็นต้น เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคย มีมาก่อน และเมื่อมีการประกอบด้วย กร และ ภู ธาตุ ลง อี ปัจจัยด้วย สูตรว่า ยทนุปปนฺนา เป็นต้น เช่น

- มลีนีกรโธติ เสตํ (ยอมทำผ้าขาวให้สกปรก)
- อภสฺมโน ภสฺมโน กรณฺณติ ภสฺมีกรณํ ภูจฺจสฺส (การทำพินที่ไม่ใช่ขี้เถ้าให้เป็นขี้เถ้า มีรูปว่า ภสฺมีกรณํ ภูจฺจสฺส = การทำพินให้เป็น ขี้เถ้า)
- อมลินํ มลีนํ ภวตีติ มลีนีภวติ เสโต (ผ้าที่ไม่สกปรกเป็น ผ้าสกปรก มีรูปว่า มลีนีภวติ เสโต = ผ้าขาวยอมเป็นผ้าสกปรก)”

นอกจากนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์^{๒๒๕} กล่าวว่าให้ลง จี ปัจจัย (อี ปัจจัยที่มี จ เป็น อนุพันธ์) ในที่ประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุในอรรถอภุตตัพภาวະด้วยสูตรว่า อฏฺฐ-
ตฺตพฺภาเว กราสฺมฺโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมา ก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างของอภุตตัพภาวະนั้นเป็นได้ทั้งอาขยาตและกิตก์ เช่น

- ธวลีกรโธติ (ยอมทำให้เป็นสีขาว)
- พหุลีกรโธติ (ยอมทำให้มาก, ยอมสั่งสม)
- ธวลีสียา (พึงเป็นสีขาว)
- พหุลีสียา (พึงเป็นของมาก)

- ธวลีภวติ (ย่อมเป็นสีขาว)
- พหุลีภวติ (ย่อมเป็นของมาก)
- ธวลีกาโร (การกระทำให้เป็นสีขาว)
- พหุลีกตัม (การทำให้มาก, การสั่งสม)
- ธวลีภุโต (เป็นสีขาวแล้ว)
- พหุลีภุโต (เป็นของมากแล้ว)

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๑ คำอธิบาย สนฺโต เจว ปณฺโฑ จ

คำว่า สนฺโต เจว ปณฺโฑ จ (สงบประณีต) หมายความว่า ทั้งสงบนั้นเทียว ทั้งประณีตนั้นเทียว พึงทราบความแน่นอนด้วย เอว ศัพท์ในบททั้งสอง

ตามหลักภาษาทั่วไป เมื่อมีการรวบรวมข้อความตั้งแต่ ๒ อย่างขึ้นไป มักประกอบใช้ เจว (จ + เอว) และ จ ศัพท์เพื่อแสดงอรรถสมุจจยะ คือ รวบรวม แม้ เอว ศัพท์จะประกอบในบทหน้าคือ เจว อย่างเดียว ก็ยังติดตามมาแปลร่วมกับ จ ศัพท์ที่อยู่บทหลังด้วยอริการนัย คือ วิธีติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง ดังนั้น คำว่า เอว (นั้นเทียว) จึงต้องแปลรวมกับ สนฺโต และ ปณฺโฑ เป็นรูปว่า สนฺโต เจว (ทั้งสงบนั้นเทียว) ปณฺโฑ เจว (ทั้งประณีตนั้นเทียว) การแปลเช่นนี้เป็นการรักษาหลักภาษาอย่างเคร่งครัด แต่อาจทำให้เข้าใจยากในภาษาไทย ในที่นี้จึงมิได้แปลความหมายของ เอว ศัพท์ในบททั้งสองเพื่อให้เข้าใจง่าย ดังข้อความว่า

ยถา “อิเธว ภิกฺขเว สมฺโณติ “วิวิจฺเจว กาเมหีติ จ เอวมาทีสุ
ปจฺมปเท วุตฺโต เอว-สทฺโท ทุตฺติยาทีสุปิ วุตฺโต เอว โหติ, เอวมิธปิตี อาห
“อุภยตฺถ เอวสทฺเทน นียโม เวทิตพฺโพติ.”^{๒๒๖}

^{๒๒๖} วิทยุ.มหาฎีกา ๑/๒๑๖/๓๗๒

“เอว ศัพท์ที่ตรัสไว้ในบทแรกดังกล่าวว่า อิเธว ภิกฺขเว สมโณ (ภิกษุทั้งหลาย สมณะ[ที่ ๑] มีอยู่ในพระศาสนาที่เท่านั้น) วิวิจฺเจว กาเมหิ (สัจจจากามนั้นเที่ยว) เป็นศัพท์ที่ถูกตรัสไว้[โดยอ้อมด้วยอธิการนัย คือ นัยติดตามไป]แม้ในบทที่สองเป็นต้น จันใด แม้ในที่นี้ก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุกฺยตฺถ เอวสทฺเทน นียโม เวทิตพฺโพ (พึงทราบความแน่นอนด้วย เอว ศัพท์ในบททั้งสอง)

ถามว่า : คำนั้นหมายถึงอะไร

ตอบว่า : ฌานที่มีอสุภะเป็นอารมณ์สงบประณีตด้วยการแทงตลอด [คือฌาน] อย่างเดียว ไม่สงบประณีตโดยอารมณ์ เพราะมีอารมณ์หยาบ[คือน่ากลัว]และน่ารังเกียจ อานาปานสติสมาธินี้หาได้ไม่สงบและประณีตด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนอสุภกรรมฐาน แต่สงบระงับดับสนิทเพราะมีอารมณ์และองค์ฌานคือการแทงตลอดสงบ ทั้งประณีต คือไม่ทำให้เบื่อหน่าย เพราะมีอารมณ์และองค์ฌานประณีต ฉะนั้นจึงตรัสว่า สนฺโต เจว ปณฺีโต จ (สงบประณีต)

คำอธิบาย อเสจนโก

ส่วนคำว่า อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร นี้ มีความหมายดังต่อไปนี้

คำว่า อเสจนกะ (ขัดเจนดี) คือ ไม่มีเครื่องอุปถัมภ์ที่ประกอบเข้า หมายความว่า ไม่มีสิ่งที่ถูกประกอบเข้า คือ สมาธิเฉพาะอย่างต่างหากที่ไม่ปะปน[กับเครื่องอุปถัมภ์อย่างใดอย่างหนึ่ง] ความหมายคือ ในอานาปานสติสมาธินี้ไม่มีการเตรียมการ อีกอย่างหนึ่ง ความสงบมิได้มีด้วยอุปจารสมาธิ แต่สงบประณีตตามสภาวะของตนตั้งแต่การใส่ใจเป็นเบื้องต้น

กรรมฐานอื่นมีปฐวิกลีสนเป็นต้นสงบประณีตด้วยการปราศจากนิวรณ์และมืองค์ฌานปรากฏในขณะบรรลุปจารสมาธิ แต่อานาปานสติกรรมฐานนี้ได้เป็นเช่นนั้น [คือไม่ต้อง

อาศัยอุปจารสมาธิเป็นเครื่องอุปถัมภ์] ก็สงบประณีตตามสภาวะของตนตั้งแต่การใส่ใจเป็นเบื้องต้น จึงเรียกว่า อเสจนโก (ชัดเจนนติ)^{๒๒๗}

คำว่า อเสจนก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สนิญจิตพุพพนติ เสงน = เครื่องอุปถัมภ์ที่ควรประกอบ ชื่อว่า เสงนกะ (สิจ ธาตุ <ปคฺฆรณ = รัต, รต> + ยุ ปัจจัยในกรรมสภาระนะ)

- นตฺถิ อสฺส เสงนนติ อเสจนโก = ไม่มีเครื่องอุปถัมภ์ที่ควรประกอบ ชื่อว่า อเสจนกะ (นินิบาตบุรพพทพหุพพิหิสมาส)

วิสุทธิมรรคทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปว่า นตฺถิ เอตฺถ ปริกมฺเมน วา อุปจาเรน วา สนฺตตา (ในอานาปานสติสมาธินี้ไม่มีความสงบด้วยการเตรียมการหรือด้วยอุปจารสมาธิ) แต่วิสุทธิมรรคมหาภูิกามีรูปว่า นตฺถิ เอตฺถ ปริกมฺมํ. อุปจาเรน วา สนฺตตา (ในอานาปานสติสมาธินี้ไม่มีการเตรียมการ อีกอย่างหนึ่ง ความสงบมิได้มีด้วยอุปจารสมาธิ) ในที่นี้จึงแปลตามปาฐะที่พบในมหาภูิกา คัมภีร์นั้นอธิบายเรื่องนี้ว่า

“การเตรียมการอันเป็นเหตุของความสงบไม่มี [ในอานาปานสติสมาธินี้] ความหมายคือ การเตรียมการเป็นการทำวงกสนเป็นต้นไปจนถึงการก่อให้เกิดอุคคหนิมิตเป็นที่สุด การเตรียมการเช่นนั้นไม่มีในอานาปานสตินี้ เพราะกรรมฐานในเวลาเตรียมการนั้นไม่พึงสงบประณีตเนื่องจากไม่น่ายินดีพอใจ”^{๒๒๘}

อาจารย์บางท่าน[คือภิกษุที่อยู่ในอุตตรวิหาร]กล่าวว่า คำว่า อเสจนโก หมายความว่า สมาธิที่ไม่ต้องใส่ใจ[เครื่องอุปถัมภ์อย่างใดอย่างหนึ่ง] มีโอชะอร้อยตามสภาพเดิม

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่ อานาปานสติสมาธินี้บริบูรณ์ และอยู่เป็นสุขเพราะเป็นไปเพื่อสุขทางกายและใจตลอดเวลาที่บรรลุปั่นนา

คำว่า อุปปนฺนูปปนฺเน (ที่เกิดขึ้นเสมอ) คือ บาปอกุศลธรรมที่ยังข่มไม่ได้

^{๒๒๗} วิสุทธิ.มหาภูิกา ๑/๒๑๖/๓๗

^{๒๒๘} วิสุทธิ.มหาภูิกา ๑/๒๑๖/๓๗๓

คำว่า อุปฺปนฺนูปฺปนฺเน แปลตามศัพท์ว่า ที่เกิดขึ้นแล้วๆ ความหมายนี้อาจทำให้เข้าใจว่าเป็นบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจริงๆ ท่านจึงอธิบายว่า อวิกฺขมฺภิตะ อวิกฺขมฺภิตะ (ที่ยังข่มไม่ได้) หมายความว่า บาปอกุศลธรรมดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเป็นอุปาทาพณะในปัจจุบัน แต่อาจเกิดขึ้นเพราะยังมิได้ข่มไว้ด้วยวิกฺขมฺภนฺตฺรในขณะเจริญสมถกรรมฐาน จัดว่าเป็น อารัมมณานุสสัย คือ อนุสสัยที่นอนเนื่องในอารมณ์ซึ่งอาจเกิดขึ้นเมื่อประจวบกับเหตุปัจจัยที่เหมาะสม

อนุสสัย คือ กิเลสนอนเนื่อง เป็นกิเลสที่พร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยเหมาะสม การนอนเนื่องในเรื่องนี้ไม่ใช่การชอนอยู่ภายใน แต่เป็นความพร้อมที่เกิดขึ้นได้ตามอำนาจของอารมณ์เมื่อมีเหตุปัจจัย อนุสสัยไม่ใช่อดีต เพราะไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ใช่อนาคต เพราะยังไม่แน่นอนว่าจะเกิดขึ้น และไม่ใช่ปัจจุบัน เพราะไม่ใช่กำลังเกิดขึ้น จึงพ้นไปจากกาลสาม แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันตानานุสสัย กิเลสนอนเนื่องในกระแสจิต เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูลแก่ปุถุชนและพระเสกขะ ถูกละได้ด้วยมรรคญาณ

๒. อารัมมณานุสสัยกิเลสนอนเนื่องในอารมณ์ที่มีได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในที่บางแห่งเรียกว่า อารัมมณาริคคหิตุปันนะ คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเพราะยึดมั่นอารมณ์ เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นแก่ปุถุชนและพระเสกขะที่นึกคิดว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ถูกละได้ด้วยวิปัสสนาญาณโดยตทังคปหานและด้วยกำลังสมาธิโดยวิกฺขมฺภนฺตฺร

ในอนุสสัย ๗ เหล่านี้ กามราคานุสสัยนอนเนื่องในอภิวรรณธรรม ปฏิฆานุสสัยนอนเนื่องในอภิวรรณธรรม แม้อวิชชานุสสัยก็นอนเนื่องในอารมณ์เหล่านี้อีกด้วย เพราะทำหน้าที่ปกปิดโทษของกามราคะและปฏิฆะ เมื่ออวิชชานุสสัยนอนเนื่องอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิจิกณาที่มักเกิดร่วมกับอวิชชาในจิตดวงเดียวกันก็นอนเนื่องเช่นกัน

คำอธิบาย ปาปเก เป็นต้น

คำว่า ปาปเก (บาป) หมายความว่า ต่ำทราม

คำว่า อกุสเล ฐมเม (อกุศลธรรม) คือ ธรรมที่เกิดจากความโง่เขลา (อวิชา)

ในคำว่า อโกศลลสมฺภูเต ฐมเม (ธรรมที่เกิดจากความโง่เขลา) อวิชาเรียกว่า ความโง่เขลา [ระงับ]ธรรมที่เกิดจากความโง่เขลานั้น โดยแท้จริงแล้ว บาปธรรมทั้งหมดมีอวิชาเป็นประธาน^{๒๒๙}

คำว่า จานโส อนฺตรธาเปติ (ให้หมดสิ้นโดยพลัน) หมายความว่า ระงับ คือ ช่มให้หมดสิ้นทันที

คำว่า วุปสเมติ (ระงับให้สงบไปโดยพิเศษ) หมายความว่า ระงับให้สงบไปด้วยดีอีกอย่างหนึ่ง ความหมายคือ เมื่อภิกษุบรรลุความเจริญคืออริยมรรคตามลำดับ ย่อมตัดขาด [ด้วยอริยมรรค] ให้สงบไปอีก[ด้วยอริยผล] เพราะอานาปานสติสมาธิมีในฝ่ายทำลายกิเลส [เนื่องจากการเจริญมานของชาวพุทธมกมีในฝ่ายทำลายกิเลสเป็นส่วนใหญ่]

คำว่า วุปสเมติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อุป บทหน้า + สมฺ ธาตุ (อุปสม = สงบ) + เณ การิตปัจจัย + ตี วิภัตติ อุปสรรคคือ วิ มีความหมายว่า วิเสส (พิเศษ) การให้สงบไปโดยพิเศษก็คือการให้สงบไปด้วยดีนั่นเอง ดังข้อความว่า

วุปสเมตติ วิเสเสน อุปสเมติ. วิเสเสน อุปสมนํ ปน สมฺมเทว
อุปสมนํ โหตติ อาห “สุญฺญ อุปสเมตติ.”^{๒๓๐}

“คำว่า วุปสเมติ หมายความว่า ให้สงบไปโดยพิเศษ อนึ่ง การให้สงบไปโดยพิเศษก็คือการให้สงบไปด้วยดีนั่นเอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุญฺญ อุปสเมติ (ให้สงบไปด้วยดี)”

คำว่า วุปสเมติ ในนัยทั้งสอง หมายถึง การระงับกิเลสด้วยลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. ระงับด้วยการช่มไว้ คือ วิกขัมภนพหาน ในขณะที่บรรลุอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

^{๒๒๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๖/๓๗๓

^{๒๓๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๖/๓๗๓

๒. ระวังด้วยการตัดขาดในขณะบรรลุลุบริยมรรค คือ สมุจเฉตปหาน และระวังซ้ำอีกในขณะบรรลุลุบริยผล คือ ปฏิปัสสัทธิปหาน

ข้อความโดยย่อในที่นี้มีดังนี้คือ ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้นโดยประการใด คือโดยลักษณะอย่างไร กล่าวคือโดยวิธีอย่างไร สังสมแล้วโดยประการใด จึงสงบ ... ให้หมดสิ้นสงบไปโดยพลัน

คำอธิบาย อิธ ภิกขเว เป็นต้น

[๒๑๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคจะทรงอธิบายความนั้นจึงตรัสว่า อิธ ภิกขเว เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า อิธ ภิกขเว ภิกขุ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนา นี้ ดังจะเห็นได้ว่า อิธ ศัพท์นั้นในพระบาลีนี้แสดงถึงพระศาสนาอันเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้เจริญอานาปานสติสมาธิทุกประการ และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น ดังพระพุทธดำรัสว่า

อิเธว ภิกขเว สมโณ อเปยฺย สุกฺกมา ปรปฺปวาทา สมณเภ
อญฺเณหิ.^{๒๓๑}

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ มีอยู่ใน
พระศาสนานี้เท่านั้น ลัทธิของศาสดาอื่น[คือทิกฺขุ ๖๒] วางเปล่าจาก
สมณะผู้รู้แจ้ง[อริยสัจ]”

ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิมสฺมี สาสเน ภิกขุ (ภิกษุในพระศาสนา)

คำว่า อญฺเณหิ(ผู้รู้แจ้ง[อริยสัจ]) ในประโยคว่า สุกฺกมา ปรปฺปวาทา สมณเภ อญฺเณหิ (ลัทธิของศาสดาอื่นวางเปล่าจากสมณะผู้รู้แจ้ง[อริยสัจ]) ไม่ใช่มาจาก อญฺญ สรรพนามที่

^{๒๓๑}

ม.ม. ๑๒/๑๓๙/๙๙, อัง.จตุกก. ๒๑/๒๔๑/๒๖๕

แปลว่า อื่น แต่เป็นนามศัพท์ที่แปลว่า ผู้รู้แจ้งอริยสัจ คือ ผลฐาน ๔ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ อย่างนี้ว่า

- ปจฺมมคฺเคน ฌาตมรียาทํ อนตฺถิกมิตฺวา ชานาตฺติ อญฺเณ = ผู้รู้แจ้งตาม ขอบเขตที่ปจฺมมรรคหยังเห็น ชื่อว่า อัญญะ (อา บทหน้า + ฌา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข้อความว่า “ปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น” หมายความว่า ปฏิเสธความเป็นที่อาศัยของบุคคลผู้เจริญอานาปานสติสมาธิทุกประการ กล่าวคือ นักบวชในศาสนาอื่น จากศาสนาพุทธก็เจริญอานาปานสติเช่นกัน แต่เขารู้เพียงวิธีปฏิบัติตามหมวดสี่ที่ ๑ จนถึง การผ่อนคลายใจเท่านั้น ไม่อาจรู้วิธีทั้ง ๑๖ อย่างได้ ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดง เนื้อความนี้ ดังข้อความว่า

พาหิรกา หิ ชานนฺตา อาทิตฺโต จตฺตูปการเมว ชานนฺติ. เตเนหา
"อญฺเณสาสนสฺส ตถาภาวปฏิเสธโนติ, ยถาวุตฺตสฺส ปุคฺคสฺส นิสฺสยภาว-
ปฏิเสธโนติ อตฺถโก. เอเตน “อิธ ภิกฺขเวติ อิทํ อนฺโตคเชวสทฺทนฺติ
ทสฺเสติ. สนฺติ หิ เอกปทานิปิ สาวธารณานิ ยถา “วายุภฺกฺโขติ. เตเนหา
“อิธเว ภิกฺขเว สมฺโณติอาทิ.”^{๒๓๒}

“ที่จริงแล้วนักบวชภายนอก[ศาสนาพุทธ]ที่รู้[การเจริญอานาปาน-
สติ] ย่อมรู้เพียง ๔ ประการเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺเณสาสนสฺส
ตถาภาวปฏิเสธโน (ปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นของศาสนาอื่น) ความหมาย
คือ ปฏิเสธความเป็นที่อาศัยของบุคคลดังกล่าว คำนั้นแสดงว่า คำว่า อิธ
ภิกฺขเว นี้มี เอว ศัพท์อยู่ภายใน เพราะแม้บทเดียวก็มีการห้ามเนื้อความ
อื่นได้ ดังคำว่า วายุภฺกฺโข (ผู้กินลม) ฉะนั้นจึงตรัส[โดยประกอบ เอว
ศัพท์]เป็นต้นว่า อิธเว ภิกฺขเว สมฺโณ (ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่
๓ และที่ ๔ มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น)

ข้อนี้หมายความว่า แม้คำว่า อิธ ใน อิธ ภิกขเว ภิกขุ จะไม่มี เอว ศัพท์ประกอบ
 ร่วมเป็นรูปว่า อิธเว ก็อาจแปลโดยเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาโดยมีคำแปลว่า ในพระศาสนา
 เท่านั้น เพราะทุกบทมีการห้ามเนื้อความอื่นได้ ดังคำว่า วายุกุโช (ผู้กินลม) คำนี้แสดงการ
 ห้ามความหมายอื่นว่า ผู้กินอาหาร การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอว
 ผลนัย คือ วิธีที่เป็นผลของ เอว ศัพท์ คือ อาจเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาประกอบได้ในทุกศัพท์
 หรือเรียกว่า อัญญัตตาโปหนนัย คือ วิธีปฏิเสธเนื้อความอื่น (อญญ + อตถ + อป + โอหน)
 ดังข้อความว่า

สพฺเพสฺมปิ วากฺยานํ เอวการตุสฺสทิตฺตฺตา “อุโปสโกติ เอตสฺส
 “อุโปสโก เอวาติ อยมตฺโต ลพฺภตฺติ อาห “เอเตน อนุโปสททิสฺส ปฏิก-
 ขิปตฺติ. อิมินา อวธารเณน นีรากตํ ทสฺเสติ, อถวา สทฺทนฺตรตุตาโปหน-
 วเสน สทฺโท อตถํ วทตฺติ “อุโปสโกติ เอตสฺส “อนุโปสโก น โหตฺติติ อย-
 มตฺโตติ วุตฺตํ “เอเตน อนุโปสททิสฺส ปฏิกขิปตฺติ. เอส นโย ปนฺนรโสติ
 อิมินา อญฺญํ อุโปสททิสฺส ปฏิกขิปตฺติ เอตฺถาปิ.^{๒๓๓}

“คำว่า อุโปสโก นี้มีข้อความอย่างนี้ว่า วันอุโบสถเท่านั้น เพราะ
 ถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
 เอเตน อนุโปสททิสฺส ปฏิกขิปติ (พระพุทธรองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วัน
 อุโบสถด้วยคำนั้น) คำอวธารณะนี้แสดงการห้าม

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถ
 ของศัพท์อื่น ดังนั้น คำว่า อุโปสโก นี้จึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่วัน
 อุโบสถหาได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสททิสฺส ปฏิกขิปติ
 (พระพุทธรองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น)

แม้คำว่า ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสททิสฺส ปฏิกขิปติ
 (พระพุทธรองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้) ก็มีนัย
 เดียวกัน”

ข้อความว่า "ถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท" หมายความว่า แม้ในพระบาลีจะไม่ประกอบ เอว ศัพทไว้โดยตรงใน ปนฺนรโส แต่ศัพท์ทุกศัพท์ในภาษาบาลี อาจประกอบด้วยอวธรรณะคือ การห้ามอรรถอื่นที่ไม่พึงประสงค์ได้ ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ ไวยากรณ์ว่า

สพฺพวากฺยํ สวธรรณํ.^{๒๓๔}

“ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธรรณะ”

กฎทั่วไปข้างต้นไม่พบในไวยากรณ์บาลีหรือสันสกฤต สันนิษฐานว่าคงเป็นกฎทั่วไป ที่เรียกว่า ปริभासा ซึ่งท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นได้บัญญัติขึ้นเอง โดยอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์ ฎีกาว่า

สพฺเพสมฺปิ ปทานํ อวธรรณผลตฺตา วินาปิ เอวการํ อวธรรณตฺถเ
วิญญาติตฺติ อาห “เตเนว อชฺฐมาจาเรนาติ.^{๒๓๕}

“บุคคลย่อมรู้อรรถอวธรรณะได้โดยปราศจาก เอว ศัพท เพราะบท ทั้งหมดมีผลของอวธรรณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตเนว อชฺฐมาจาเรน (ด้วย อชฺฐมาจารนั้นนั่นเอง)”

สพฺพมฺปิ วากฺยํ อวธรรณผลตฺตา อนฺโตคธาวธรรณตฺติ อาห “ปท-
ปฺรณมตฺเต वा निपातोति.^{๒๓๖}

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธรรณะอยู่ภายใน เพราะมีผลของ อวธรรณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทปฺรณมตฺเต वा निपाโต (หรือเป็นนิบาต ในการยังบทให้เต็มเท่านั้น)”

อวธรรณผลตฺตา สพฺทปโยคสฺส สพฺพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคธาวธรรณ.^{๒๓๗}

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธรรณะอยู่ภายใน เพราะการประกอบศัพท์ มีผลของอวธรรณะ”

^{๒๓๔} ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา ๑/๑๒

^{๒๓๖} อญ.ติ.ก.ฎีกา ๒/๖๔/๑๙๐

^{๒๓๕} สารตฺถ.ฎีกา ๒/๓๖/๑๕

^{๒๓๗} ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๑/๑๘๐, ๒/๒๕๕/๒๖๗

คำว่า สทฺทนต์รตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น) ที่กล่าวไว้ในกัมมวิภาติใหม่ เป็นกฎทั่วไปที่ไม่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต แต่พบในคัมภีร์ฎีกาว่า

สทฺทนต์รตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตฺติ “เกสาติ วุตฺเต “อเกสา น โหนตฺติติ อยมตฺถิ วิณฺณายติ.”^{๒๓๘}

“ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา(ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหาмиได้”

อถว สทฺทนต์รตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา “สุตฺนติ เอตสฺส อสฺสํ น โหนตฺติติ อยมตฺถิ ลพฺภตฺติติ สนฺธาย “อสุสฺวนภาวปฏิกฺ-
เขปโตติ วุตฺตํ.”^{๒๓๙}

“อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึงหมายความว่า คำว่า สุตํ นี้ได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ระดับมาแล้วหาмиได้ จึงกล่าวว่า อสุสฺวนภาวปฏิกฺเขปโต (โดยห้ามการไม่ได้ระดับ)”

สทฺโท’ปลกฺขณาทิหิ ปตฺติตฺตเถ นิเวตฺติตํ
กโรเตวผลตฺเตน อญฺญตฺถาโปหนเน วา.”^{๒๔๐}

“ศัพท์ย่อมกระทำการห้ามเนื้อความที่ปรากฏแล้วด้วยอุปลักษณะนัย (การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) เป็นต้นด้วยความเป็นศัพท์ที่มีผลของ เอว ศัพท์ หรือด้วยการห้ามเนื้อความอื่น (คือเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็นปาลฐเสสอีกหนึ่งประโยค เช่น บุริโส อาคจฺจติ = บุรุษมา เพิ่มปาลฐเสสว่า น อิตฺถิ อาคจฺจติ = สตรีไม่มา)”

ในคาถาข้างต้น คำว่า เอวผลตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

^{๒๓๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘

^{๒๓๙} ที.สี.ยนิวินฎีกา ๑/๑/๑๘๐

^{๒๔๐} สทฺท.จินตา ๑๐๒

- เอวสฺส ผลํ เอวผลํ (ัญญฐิตุปฺปริสสมาส)
- เอวผลํ เอตสฺมี อตฺถิติ เอวผลํ (เอวผล คัพพํ + ณ ปัจจัยในอัสนัตถิตัตถิต)
- เอวผลสฺส ภาโว เอวผลตฺตํ (เอวผล คัพพํ + ตตฺต ปัจจัยในภาวตัตถิต)

คำว่า อณฺณตถาโปหน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโปหียเต อปนียเต อโปหนํ (อป บพหน้า + อุห ธาตุ <ตฺกเก = ดำริ> + ยุ
ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อณฺณตถสฺส อโปหนํ อณฺณตถาโปหนํ (กัมมัญญญญฐิตุปฺปริสสมาส)

คำอธิบายที่פקอันสมควร

คำว่า อรณฺณคโคโต วา รุกฺขมุลคโคโต วา สุกฺกมาคารคโคโต วา (ไปสู่ป่า โคนไม้ หรือ
เรือนว่าง) นี้ แสดงการกำหนดเอาที่פקอันสมควรแก่การเจริญอานาปานสติสมาธิของภิกษุ
นั้น กล่าวคือ จิตของเธอซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณเป็นต้นตลอดกาลนาน ไม่
ต้องการขึ้นสู่อารมณ์ของอานาปานสติสมาธิ มักเล่นออกไปนอกทางภาวนาเหมือนรถเทียม
ด้วยโคตื้อเล่นออกไปนอกทาง

ดังนั้น คนเลี้ยงโคที่ต้องการจะฝึกลูกโคตื้อที่ติ่มน้ำนมของแม่โคตื้อแล้วเติบโตขึ้น
จึงพรากมันจากแม่โคแล้วฝึกลูกโคใหญ่ไว้ข้างหนึ่ง ใช้เชือกล่ามไว้ที่หลักนั้น ในขณะที่
ลูกโคตัวนั้นของเขาเดินรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่อาจจะหนีไปได้ก็จะหมอบอิงหรือ
นอนอิงหลักนั้นฉันใด แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น เมื่อประสงค์จะฝึกจิตที่ชั่วร้ายอันเติบโตด้วยการ
ดีมรส[คือสุขเวทนา]ที่เกิดขึ้นอาศัยรูปารมณเป็นต้นตลอดกาลนาน ก็ควรพรากจากรูปารมณ
เป็นต้นแล้วนำเข้าไปในป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง แล้วใช้เชือกคือสติผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจ
เข้าออกนั้น

เมื่อภิกษุผูกจิตไว้อย่างนี้ จิตของเธอฉันแม่ว่าเดินรนไปข้างโน้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้
อารมณ์ที่เคยชินมาก่อน[บวชหรือในสังสารวัฏที่ไม่มีเบื้องต้น] ก็ไม่อาจจะตัดเชือกคือสติ
แล้วหนีไปได้ ย่อมจะแนบแอบอิงอารมณ์[คือกรรมฐาน]นั้นด้วยอำนาจอุปจาระและอัปปนา
ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

ยถา ฌมฺเภ นิพนฺธเยย

วจฺณํ ทมฺ ํ นโร อธิ.

พนฺธเยยวํ สกํ จิตฺตํ

สตฺติยารมฺมณ ทพฺพํ.^{๒๔๑}

“ภิกษุในพระศาสนาควรใช้สติผูกจิตของตนไว้ให้มั่นในอารมณ์
เหมือนคนผูกลูกโคผูกไว้ที่หลัก”

ที่พักดังกล่าวเป็นสถานที่ควรแก่ภาวนาของภิกษุนั้นอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
อิทมฺสฺส อานาปานสตฺติสมาธิภาวนานารูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนํ (คำว่า อรณฺณคโตะ วา
รุกฺขมฺูลคโตะ วา สฺถูณวาคารคโตะ วา นี้ แสดงการกำหนดเอาที่พักอันสมควรแก่การเจริญ
อานาปานสตฺติสมาธิของภิกษุนั้น)

อีกอย่างหนึ่ง อานาปานสติกรรมฐานนี้เป็นยอดของกรรมฐาน ๔๐ ประเภท
เป็นเหตุไถ่ถอนการบรรลุลุณพินิเศษ[คืออมรรคผล]และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันของ
พระพุทธเจ้า[ทุกพระองค์] พระปัจเจกพุทธเจ้า[บางพระองค์] และพุทธสาวก[บางรูป]
กรรมฐานดังกล่าวไม่อาจเจริญได้ง่ายโดยมิได้ละวัดไถ่ถอนหมู่บ้านที่อื้ออึงไปด้วยเสียงหญิง
ชายและช้างม้าเป็นต้น เพราะเสียงรบกวนฉาน แต่ในที่ผู้เพียรปฏิบัติจะกำหนดเอา
กรรมฐานนี้แล้วยังจตุตถฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น แล้วทำฌานนั้น
ให้เป็นบาท พิจารณาเห็นสังขารแล้วบรรลอรหัตตผลอันเป็นผลเลิศในป่าแห่งไถ่ถอนหมู่บ้าน
ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อรณฺณคโตะ วา (ไปสู่ป่า) เป็นต้นเพื่อแสดงที่พักอัน
เหมาะสมแก่ภิกษุนั้น

วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า อานาปานจตุตถฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา (ยังจตุตถฌาน
อันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น) แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๖๙)
แสดงความเห็นว่า คำนี้ควรมีรูปว่า อานาปานจตุตถฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา (ยังฌาน ๔ อันมี
ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น) จึงจะสมควร เพราะผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุฌานอย่างใด
อย่างหนึ่งในฌาน ๔ แล้วอาจทำฌานนั้นให้เป็นบาทแล้วเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรล
อรหัตตผลได้

^{๒๔๑}

วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๒, ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๗๗, ม.ม.อ. ๑/๑๐๗/๒๖๓, ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๒/๑๐๒

พระศาสดาเหมือนผู้ชำนาญดูพื้นที่

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคเหมือนอาจารย์ผู้ชำนาญดูพื้นที่ [เพราะทรงแนะนำสถานที่อยู่อันสมควรแก่ผู้เพียรปฏิบัติ] เขาดูพื้นที่สร้างเมืองแล้วพิจารณาดูดีแล้วจึงแนะนำว่า พวกท่านจงสร้างเมืองในพื้นที่นี้เถิด และเมื่อเมืองสำเร็จโดยสวัสดิ์ย่อมได้รับสักการะอันใหญ่หลวงจากราชตระกูล ฉันทิ พระผู้มีพระภาคนั้นก็ฉันทินั้น ทรงใคร่ครวญดูที่พักอันเหมาะสมแก่ผู้เพียรปฏิบัติแล้วแนะนำว่า ควรหมั่นเจริญกรรมฐานในที่นี้ แต่นั้นเมื่อผู้เพียรปฏิบัติหมั่นเจริญกรรมฐานในที่นั้นแล้วบรรลุมรรคผลลำดับ[สมาธิ วิปัสสนา และอริยมรรค] ย่อมได้รับสักการะอันใหญ่หลวงว่า พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองหนอ

ส่วนภิกษุนี้ได้ชื่อว่าเหมือนเสือดาว [เพราะอยู่คนเดียวในป่าแล้วให้สำเร็จประโยชน์ที่ต้องการด้วยการกำจัดปฏิกษ] อุปมาเหมือนพญาเสือดาวอาศัยพงหญ้า ป่ารก หรือดงภูเขาในป่า ชุ่มจับหมู่เนื้อมีกระดูกป้า กวาง และสุกรเป็นต้น ฉันทิ ภิกษุผู้เจริญกรรมฐานอยู่ในป่าเป็นต้นนี้ย่อมยึดเอาโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค และอริยผล[สี่]ตามลำดับ ฉันทินั้น ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

ยถาปี ทีปโก นาม

นิลียิตฺวา คณฺหตี มิเค

ตเถวายํ พุทฺธปฺโต

ยฺตุตฺโยโค วิปสฺสโก

อรณฺธํ ปวิสิตฺวาน

คณฺหาตี ผลมฺตุตฺมํ.^{๒๔๒}

“ภิกษุพุทธบุตรนี้ผู้เจริญวิปัสสนาประกอบความเพียร เข้าสู่ป่าแล้ว
ยึดเอาผลสูงสุด (อรหัตตผล) เหมือนเสือดาวชุ่มจับเนื้อ”

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อรณฺธคโต วา (ไปสู่ป่า) เป็นต้นเพื่อแสดง
วัดป่าอันเป็นสถานที่เหมาะสมแก่กำลังบากบั่นของภิกษุนั้น

^{๒๔๒}

วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๕/๔๔๓, ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๗๘, ม.มุ.อ. ๑/๑๐๗/๒๖๔, พุ.ป.อ. ๒/๑๖๓/๑๐๓

คำอธิบายลักษณะป่า

[๒๑๘] ในพากย์นั้น คำว่า อรณฺณคโต (ไปสู่ป่า) หมายความว่า ไปสู่ป่าแห่งใดแห่งหนึ่งที่สงบสุขในป่าที่มีแสดงลักษณะไว้อย่างนี้ว่า

อรณฺณนฺติ นิภฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรณฺณ.^{๒๔๓}

“สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ป่า”

อารณฺณกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนฺสติกํ ปจฺฉิม.^{๒๔๔}

“ที่พักที่ชื่อว่าป่า มีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันทน์เป็นอย่างต่ำ”

ระยะ ๕๐๐ คันทน์ = ๒,๐๐๐ ศอก หรือ ๒๕ เส้น หรือ ๑,๐๐๐ เมตร โดย ธนุ ศัพท์ ในคำว่า ปญฺจธนฺสติกํ หมายถึง คันทน์ที่ขึ้นสายแล้ว มีความยาว ๔ ศอก ถ้ายังไม่ขึ้นสายก็ยาว ๙ คืบ = ๔ ศอก ๑ คืบ ดังข้อความว่า

ตตฺถ “อาจารย์ธนุ นาม ปกติหตุเถน นววิทฺติปมาณํ. ชียาย ปน อาโรปีตาย จตฺหตฺถปมาณนฺติ วทนฺติ.^{๒๔๕}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่าคันทน์ของอาจารย์ มีขนาด ๙ คืบตามศอกปกติ แต่เมื่อขึ้นสายแล้วก็มีขนาด ๔ ศอก”

อาโรปีตานํ อาจารย์ธนุ ปญฺจสตํ โกโส นาม. อนาโรปีตานนฺตฺย-
ปเร.^{๒๔๖}

“๕๐๐ ชั่วคันทน์ของอาจารย์ที่ขึ้นสายแล้ว ชื่อว่า โกสะ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็น ๕๐๐ ชั่วคันทน์ของอาจารย์ที่ยังมิได้ขึ้นสาย”

คำว่า รุกฺขมฺลคโต (ไปสู่โคนไม้) หมายความว่า ไปสู่ที่ใกล้ได้ต้นไม้

^{๒๔๓} อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๓๐๒

^{๒๔๕} กงฺขา.อภิวนวฏีกา ๓๖๒

^{๒๔๔} วิ.มหา. ๒/๖๕๔/๙๗

^{๒๔๖} อภิธานวฏีกา ๑/๑๙๗

คำว่า สุธมฺมาคารคโต (ไปสู่เรือนว่าง) หมายความว่า ไปสู่เรือนว่าง คือ สถานที่
 สงัด หนึ่ง แม้ผู้ไปสู่ที่พัก ๗ แห่งที่เหลี่ยยกเว้นป่าและโคนไม้ ควรเรียกว่าเป็นผู้ไปสู่เรือน
 ว่างในเรื่องนี้”

เรือนว่าง คือ สถานที่สงัด หมายถึง ที่พัก ๗ แห่งยกเว้นป่าและโคนไม้ ได้แก่

๑. ภูเขา	๒. ชอกเขา	๓. ถ้ำ
๔. ป่าช้า	๕. ป่าช้า	๖. ที่แจ้ง
๗. ลอมฟาง		

ดังข้อความว่า

อวเสสสตฺตวิธเสนาสนนฺติ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคูหํ สุสานํ วนปตฺถํ
 อพฺโลกาสํ ปลาลปฺญชนฺติ เอวํ วุตฺตํ.^{๒๔๗}

“คำว่า อวเสสสตฺตวิธเสนาสนํ (ที่พัก ๗ แห่งที่เหลือ) คือ ที่พักซึ่ง
 กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้า ที่แจ้ง และลอมฟาง”]

อิริยาบถที่สมควร

พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำที่พักอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ ควรแก่
 ฤดูสาม ธาตุ[สามมีเสมหะเป็นต้น] และจรีต[สามมีโมหจรีตเป็นต้น] แก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล้ว
 ได้ตรัสว่า นิสีทติ (นั่ง) เพื่อแสดงอิริยาบถอันสงบที่ทำให้ไม่ง่วงเหงาและซัดส่าย

ป่าเหมาะสมในฤดูร้อน โคนไม้เหมาะสมในฤดูหนาว เรือนว่างเหมาะสมในฤดูฝน
 ป่าเหมาะสมแก่ผู้มีธาตุเสลด (เสมหธาตุ) มาก โคนไม้เหมาะสมแก่ผู้มีธาตุดีมาก (ปิณฑ-
 ธาตุ) เรือนว่างเหมาะสมแก่ผู้มีธาตุลมมาก (วาตธาตุ) ป่าเหมาะสมคนโมหจรีต โคนไม้

^{๒๔๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๘/๓๗๖

เหมาะสมแก่คนโทสจจิต เรือนว่างเหมาะสมแก่คนราคจจิต^{๒๔๘}

การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเหมาะสมกับอิริยาบถนั่งเท่านั้น ไม่เหมาะสมกับอิริยาบถอื่นทั้งสาม ดังข้อความว่า

อลีนานุฑฺจปฺกฺขิกฺกนฺติ อสงฺโกจาวิกฺเขปฺกฺขิกํ. สยณฺณฺหิ โกสฺซชฺช-
ปฺกฺขิกํ, จานฺจกฺกมฺหานิ อุฑฺจปฺกฺขิกานิ, น เอวํ นิสฺสชฺชา. ตโต เอวสฺส
สนฺตตา.^{๒๔๙}

“การนอนอยู่ในฝ่ายความเกียจคร้าน ส่วนการยืนและเดินจงกรมอยู่ในฝ่ายความซัดส่าย แต่การนั่งมิได้เป็นเช่นนั้น จึงสงบกว่าอิริยาบถทั้งสาม”

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธร่องค์จึงตรัสว่า อานาปานสติ (การระลึกถึงลมหายใจเข้าออก) ไม่ตรัสด้วย อนุสสติ ศัพท์ว่า อานาปานุสสติ (การหมั่นระลึกถึงลมหายใจเข้าออก) เพราะผู้ปฏิบัติไม่ควรระลึกถึงลมหายใจเข้าออกอยู่เสมอในทุกอิริยาบถนั่นเอง

ส่วนอิริยาบถเดินเป็นต้นเหมาะกับการเจริญสติตามหมวดอิริยาบถเป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในในมหาสติปัฏฐานสูตร นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติที่มุ่งเจริญวิปัสสนาควรเดินจงกรมก่อนนั่งกรรมฐานทุกครั้ง เพราะการเดินจงกรมส่งผลให้เกิดสมาธิเร็วและอยู่ได้นานกว่าการนั่งกรรมฐาน จะเห็นได้ว่า พระพุทธร่องค์ทรงเน้นการเดินจงกรมก่อนนั่งกรรมฐานในการปฏิบัติทั่วไปที่ไม่ใช่การดูลมหายใจ ดังข้อความว่า

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ชาคฺคิยํ อญฺยุตฺโต โหติ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทิวสํ
จฺกฺกเมณ นิสฺสชฺชาย อวฺรณฺเียหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปรีโสเธติ, รตฺติยา ปจฺมํ
ยามํ จฺกฺกเมณ นิสฺสชฺชาย อวฺรณฺเียหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปรีโสเธติ, รตฺติยา
มชฺฌิมํ ยามํ ทกฺขิณฺเณน ปสฺสเสน สีหเสยฺยํ กปฺเปติ ปาเท ปาทำ อจฺจาธาย
สโต สมฺปชาโน อญฺฺจานสญฺญํ มนสิกริตฺวา, รตฺติยา ปจฺฉิมํ ยามํ
ปจฺจุจฺจาย จฺกฺกเมณ นิสฺสชฺชาย อวฺรณฺเียหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปรีโสเธติ. เอวํ

^{๒๔๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๘/๓๗๖-๓๗๗

^{๒๔๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๘/๓๗๗

โฆ ภิกขเว ภิกขุ ชาคิริยํ อนุยุตฺโต โหติ.^{๒๕๐}

“ภิกษุชื่อว่าเพียรเจริญสติอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนดูจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวาซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ หมายใจว่าจะลุกขึ้นในมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี จึงชื่อว่าเพียรเจริญสติอย่างนี้”

จกฺกมาธิคโต สมာธิ จิรฺภูจิติโก โหติ.^{๒๕๑}

“สมาธิที่เกิดจากการเดินจงกรมตั้งอยู่ได้นาน”

จกฺกมาธิคโต สมာธิตี จกฺกมํ อธิกฺกจหนฺเตน อธิคโต อภฺกฺกจหนฺตํ สมာปตฺติณํ อภฺกฺกจหนฺตํ จิรฺภูจิติโก โหติ จิรํ จิตฺตํ จิตฺตํ คหิต-
นิมิตฺตํ นิสินฺนํ นสฺสตี, นิสินฺนํ คหิตนิมิตฺตํ นิปนฺนํ นสฺส. จกฺกมํ
อธิกฺกจหนฺเตน จลิตารมฺมเณ คหิตนิมิตฺตํ ปน จิตฺตสฺสปี นิสินฺนํ นสฺสปี
นิปนฺนํ นสฺสปี น นสฺสตีติ.^{๒๕๒}

“คำว่า จกฺกมาธิคโต สมาธิ (สมาธิที่เกิดจากการเดินจงกรม) หมายความว่า สมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งในสมาบัติ ๘ ที่ภิกษุผู้ทำการเดินจงกรมได้รับ [คือ การเดินจงกรมส่งผลให้บรรลุสมาบัติ ๘ ได้ในขณะนั่งกรรมฐาน]”

“คำว่า จิรฺภูจิติโก โหติ (ตั้งอยู่ได้นาน) หมายความว่า ดำรงอยู่ได้นาน กล่าวคือ นิमितที่ผู้ยืนอยู่กำหนดได้มักหายไปในขณะที่นั่ง นิमितที่ผู้นั่งอยู่กำหนดได้ มักหายไปในขณะที่นอน ส่วนนิमितที่ผู้ทำการเดินจงกรมกำหนด

ได้ในอารมณ์ที่หวั่นไหวมักไม่หายไปในขณะที่นั่ง หรือนอน”

ต่อจากนั้นจึงตรัสว่า ปลุลงกั อากุชิตวา (คู้บังลังก์) เป็นต้นเพื่อแสดงการนั่งที่มั่นคง ลมหายใจเข้าออกดำเนินไปสะดวก และวิธีกำหนดอารมณ์

ในพากย์นั้น คำว่า ปลุลงกั (บัลลังก์) หมายความว่า การนั่งพับขาโดยรอบ

คำว่า อากุชิตวา แปลว่า คู้เข้า

คำว่า อุขุ กาย ปณิธาย (ตั้งกายตรง) หมายความว่า ตั้งกายส่วนบนให้ตรง คือ ให้กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อนจรดกัน ผลที่ได้รับคือ หนึ่ง เนื้อ และเอ็นของผู้ที่นั่งอย่างนี้ย่อมไม่เมื่อย ลำดับนั้นเวทนาที่อาจเกิดขึ้นทุกขณะเพราะหนึ่ง เนื้อ และเอ็นเหล่านั้นงอย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็จะสงบ กรรมฐานไม่ตกถอยเจริญก้าวหน้า

คำว่า ปริมุขุ สติ อุပ္ภุจเปตวา (ดำรงสติเฉพาะหน้า) หมายความว่า ตั้งสติมุ่งตรงต่อกรรมฐาน

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความของคำนี้ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอย่างนี้ว่า

ปรีติ ปริคฺคหฺนฺวโ. มุขฺนติ นิยฺยานฺวโ. สตีติ อุပ္ภฺจฺจานฺวโ. เตน วุจฺจติ “ปริมุขุ สตินฺติ.”^{๒๕๓}

“คำว่า ปริ มีความหมายว่า หยั่งเห็น คำว่า มุขุ มีความหมายว่า หลุดพ้น คำว่า สติ มีความหมายว่า ปรากฏ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปริมุขุ สติ ([ดำรง]สติให้หยั่งเห็นหลุดพ้น[จากปฏิบัติ])

ข้อความโดยย่อของคัมภีร์นั้นมีดังนี้คือ ทำสติให้หยั่งเห็นหลุดพ้น[จากปฏิบัติ]

คำว่า ปริมุขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เฉพาะหน้า มีความหมายเหมือน อภิมุข

๒. หยั่งเห็นหลุดพ้น [จากปฏิบัติ] = ปริ จ ต์ มุขมฺหาติ ปริมุขํ (วิเสสโนภย-
บพกรรมธารยสมาส)

ตั้งข้อความว่า

ปริติ ปริคฺคหฺนฺโ จ “ปริณายิกาติอาทิสฺ วิย. นียฺยานฺนฺโ จ ปฏิปฺกฺขโต
นิคฺคมฺนฺโ จ. ตสฺมา ปริคฺคหิตนียฺยานนฺติ สพฺพธา คหิตาสมฺโมสํ ปริจ-
จตฺตสมฺโมสํ สตี กตฺวา, พรหมํ สติเนปฺกํ อฺปฺนฺจเปตฺวาติ อตฺโถ.”^{๒๕๔}

“คำว่า ปริ มีความหมายว่า หยั่งเห็น ดังคำว่า ปริณายิกา
ความหมายว่า หลุดพ้น คือ พ้นไปจากปฏิบัติ ดังนั้น คำว่า ปริคฺคหิต-
นียฺยานํ (ดำรงสติให้หยั่งเห็นหลุดพ้น[จากปฏิบัติ]) จึงหมายความว่า
ทำสติให้หยั่งเห็นความไม่หลง สละความหลงได้โดยสิ้นเชิง คือ ดำรงสติ
ให้สูงงอมยิ่งนัก”

ต้องมีสติกำหนดลมหายใจเข้าออก

[๒๑๙] คำว่า โส สโตว อสฺสสตี สโต ปสฺสสตี (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก)
หมายความว่า ภิกษุผู้นั้นนั่งและตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละสตินั้นจึงชื่อว่า มีสติหายใจ
เข้า มีสติหายใจออก ความหมายคือ ผู้เจริญสติ

คำว่า สติ ใน สโตว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สติ อสฺส อตฺถิติ สโต = ผู้มีสติ ชื่อว่า สตะ (สติ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสตี-
ตฺถิต)

ตั้งข้อความว่า

สพฺธา อสฺส อตฺถิ, อสฺมี วา วิชฺชตฺติติ สทฺธโร. เอวํ ปญฺเณ, สโต.”^{๒๕๕}

“ศรัทธามีอยู่แก่บุคคลนั้น หรือมีอยู่ในบุคคลนั้น เหตุนี้บุคคลนั้น

ชื่อว่า สัทธะ คำว่า ปญโญ (ผู้มีปัญญา), สโต (ผู้มีสติ) ก็เช่นเดียวกัน”

สโตวาติ สติยา สมนฺนาโคโต เอว สรฺนฺโต เอว อสฺสสฺติ นาสุส กาจิ
สฺติริหิตา อสฺสาสฺสปวตฺติ โหตีติ อตฺถเ^{๒๕๖}

“คำว่า สโตว (มีสตินั่นเอง) หมายความว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสติ
ระลึกอยู่หายใจเข้า คือ ไม่มีลมหายใจใดๆ ที่เป็นไปโดยปราศจากสติ”

คำว่า สโตการี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีสติทำภาวนาที่ควรกระทำ = สโต เอว การี สโตการี (อูลุตตสมาส ไม่ลบ
สี วิภัตติใน สโต)
๒. ผู้ทำภาวนาที่ควรกระทำด้วยสติ = สติยา การี สโตการี (ตติยาตปฺปฺริสสมาส
แปลง ตี ใน สติ เป็น โอ)

ดังข้อความว่า

สโตการีติ สโต เอว หุตฺวา, สติยา เอว วา กาทพฺพสุส กตฺตา, กรณ-
สีโล วา.^{๒๕๗}

“คำว่า สโตการี คือ ผู้มีสติทำภาวนาที่ควรกระทำ หรือผู้ทำภาวนา
ที่ควรกระทำด้วยสติ หรือผู้มีปกติกระทำ”

ตามข้อความข้างต้น คำว่า กตฺตา (ผู้ทำ) แสดงว่า บทว่า การี ลง ณี ปัจจัยใน
กัตตุสาธนะ ส่วนคำว่า กรณสีโล (ผู้มีปกติกระทำ) แสดงว่า ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะและ
ประกอบด้วยอรรถตัสสีละ คือ ปกติของสิ่งนั้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ที่ผม วา อสฺสสนฺโต (เมื่อหายใจเข้ายาว) เป็นต้น
เพื่อแสดงลักษณะที่ภิกษุเจริญสติ ดังคำอธิบาย (วิภังค์) ของคำว่า โส สโตว อสฺสสฺติ สโต
ปสฺสสฺติ (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

^{๒๕๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๗๗

^{๒๕๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๗๗

พาดูตีสาย อากาเรหิ สโตการี โหติ. ที่ห่ม อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส
เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อูปฺภุจिता โหติ. ตาย สติยา เตน ฌาเณน
สโตการี โหติ. ที่ห่ม ปสฺสาสวเสน ยเปยฺย ปฏฺินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสาส-
วเสน. ปฏฺินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ
ปชานโต สติ อูปฺภุจिता โหติ. ตาย สติยา เตน ฌาเณน สโตการี โหติ.^{๒๕๘}

"ภิกษุเป็นผู้เจริญสติด้วยลักษณะ ๓๒ อย่าง คือ

๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้ายาว เธอเป็นผู้เจริญสติด้วยสติระลึกรู้ขึ้น ด้วยปัญญาารู้เห็นนั้น

๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกยาว ...

[๓. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าสั้น ...]

[๔. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกสั้น ...]

[๕. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ซัดกมลทั้งหมด ...]

[๖. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ซัดกมลทั้งหมด ...]

[๗. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ...]

[๘. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ...]

[๙. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดปีติ ...]

[๑๐. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดปีติ ...]

[๑๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดสุข ...]

[๑๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดสุข ...]

[๑๓. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๔. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๕. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๖. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ...]

[๑๗. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิต ...]

[๑๘. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักรู้ชัดจิต ...]

[๑๙. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ระเริง ...]

[๒๐. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ระเริง ...]

[๒๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ...]

[๒๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ...]

[๒๓. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ...]

[๒๔. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ...]

[๒๕. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ว่ามีเที่ยง ...]

[๒๖. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ว่ามีเที่ยง ...]

[๒๗. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ...]

[๒๘. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ...]

[๒๙. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ...]

[๓๐. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ...]

๓๑. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
เข้าที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส วัณ्ह์ และกรรม] ...

๓๒. สติปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตสงบไม่ซัดส่ายเนื่องด้วยลมหายใจ
ออกที่ตรัสว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส วัณ्ह์ และกรรม] เธอเป็นผู้
เจริญสติด้วยสติระลึกรู้เห็น ด้วยปัญญาารู้เห็นนั้น”

คำอธิบายอัสสาสะปัสสาสะ

ในพากย์นั้น คำว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต (เมื่อหายใจออกยาว) หมายความว่า เมื่อ
ยังลมหายใจออกยาวให้ดำเนินไป ดังคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่

อสุสาโสติ พหิ นิกขมนวาโต. ปสุสาโสติ อนโต ปวิสสนวาโต.^{๒๕๙}

“คำว่า อสุสาโส (ลมหายใจออก) คือ ลมที่ออกไปภายนอก คำว่า
ปสุสาโส (ลมหายใจเข้า) คือ ลมที่เข้ามาภายใน”

แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรพบข้อความโดยสลับลำดับ [คือ อัสนาสะ
(ลมหายใจเข้า) ปัสสาสะ (ลมหายใจออก)]

คำว่า ที่ผม ภา อสุสสนโต ในประโยคข้างต้น แปลว่า “เมื่อหายใจออกยาว” ตาม
อรรถกถาพระวินัยที่ท่านผู้แต่งยกมาอ้างไว้ในที่นี้ แต่ในข้อ ๒๑๕ เป็นต้นผู้แปลได้แปลว่า ที่ผม
ภา อสุสสนโต (เมื่อหายใจเข้ายาว) ตามอรรถกถาพระสูตรเพื่อให้สอดคล้องกับข้อความใน
คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่จะกล่าวถึงต่อไป

ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยและวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤต คำว่า อสุสาส
คือ ลมหายใจออก ส่วนคำว่า ปสุสาส คือ ลมหายใจเข้า แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตร
กล่าวว่า อัสนาสะ คือ ลมหายใจเข้า ส่วนปัสสาสะ คือ ลมหายใจออก อรรถกถาของพระสูตร
ข้างต้นนี้คืออรรถกถาของมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ดังข้อความว่า

อสุสาโสติ อนโตปวิสสนาสิกวาโต. ปสุสาโสติ พหิ นิกขมนนาสิก-
วาโต.^{๒๖๐}

“คำว่า อสุสาโส (ลมหายใจเข้า) คือ ลมทางจมูกที่เข้าไปด้านใน
คำว่า ปสุสาโส (ลมหายใจออก) คือ ลมทางจมูกที่ออกไปด้านนอก”

ตามหลักภาษา คำว่า อสุสาส (สันสกฤตใช้เป็น อาศฺวส) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาทิมฺหิ सास अस्सास = ลมหายใจในเบื้องต้นแรก ชื่อว่า อัสนาสะ (อา ศัพท์
= เบื้องแรก + सास ศัพท์ = ลมหายใจ)

คำว่า ปัสสาส (สันสกฤตใช้เป็น ปุสฺส) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺญา สาโส ปสฺสาโส = ลมหายใจในภายหลัง ชื่อว่า ปัสสาสะ (ป คัพท = ภายหลัง + สาส คัพท = ลมหายใจ)

แม้คำว่า อสฺสาส และ ปสฺสาส จะหมายถึงลมต่างกันตามข้อความของอรรถกถา พระวินัยกับพระสูตร แต่อรรถกถาทั้งสองฉบับไม่ขัดแย้งกัน เพราะมีความหมายตามรากศัพท์อย่างเดียวกัน โดยอัสสาสะคือลมหายใจในเบื้องต้น ปัสสาสะคือลมหายใจในภายหลัง แต่ต่างกันที่ระบุดังเวลาออกจากกรรมมารดาหรือเวลาปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ลมหายใจในเบื้องต้นของทารกแรกเกิดคือลมหายใจออก เพราะทารกหายใจออกก่อนแล้วจึงหายใจเข้า ดังนั้น อรรถกถาพระวินัยจึงถือว่า อัสสาสะคือลมหายใจออก ปัสสาสะคือลมหายใจเข้า แต่ลมหายใจในเบื้องต้นของผู้ปฏิบัติคือลมหายใจเข้า เพราะต้องกำหนดรู้ลมหายใจเข้าเป็นเบื้องต้นเสมอ ดังนั้น อรรถกถาพระสูตรจึงถือว่า อัสสาสะคือลมหายใจเข้า ปัสสาสะคือลมหายใจออก

สรุปความว่า อรรถกถาพระวินัยกล่าวตามลำดับการเกิดขึ้นของลมหายใจที่เรียกว่า ปวัตติกมะ คือ ลำดับการเกิดขึ้น ส่วนอรรถกถาพระสูตรกล่าวตามลำดับการปฏิบัติที่เรียกว่า ปฏิปัตติกมะ คือ ลำดับการปฏิบัติ ดังข้อความว่า

อถวา มาตุกฺขณิยํ พหิ นิภฺขมิตฺตํ อลฺหโรกาโส นาสิกาวาโต มาตุ-
กฺขณิโต นิภฺขนฺตมตฺเต ปจฺมํ พหิ นิภฺขมตฺติ วิญญูจกถายํ อุปฺปตฺติกฺกเมน
“อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโสติ พหิ นิภฺขมนวาโต วุตฺโต. เตเนวาท
“สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานนฺตฺวาติ. สุตฺตนฺตฺวจกถายํ ปน ปวตฺติยํ
ภาวนารมฺภสมเย ปจฺมํ นาสิกาวาตสฺส อนฺโต อากทฺตฺมิตฺวา ปจฺญา พหิ
วิสฺสชฺชนโต ปวตฺติกฺกเมน “อาทิมฺหิ สาโส อสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสฺสนวาโต
วุตฺโต.”^{๒๖๑}

“อีกอย่างหนึ่ง ลมในโพรงจมูกที่ไม่ได้โอกาสออกไปภายนอก
ระหว่างอยู่ในกรรมมารดา เมื่อทารกคลอดแล้วย่อมปล่อย[ลม]ออกไป

ภายนอกก่อน ดังนั้น ในอรรถกถาพระวินัยจึงกล่าวถึงลมที่ออกไป ภายนอกตามลำดับแห่งการเกิดขึ้นโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมหิ สาโส อสุสาโส (ลมหายใจในเบื้องต้นแรก ชื่อว่า อัสสาสะ) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สพุพเสมุปี คพุภเสยยกานัง (ลมภายในย่อมออกไปก่อน ในเวลาที่ทารก ออกจากครรภ์มารดา ต่อมาลมภายนอกจึง รับเอาธุลีอันละเอียดเข้าไป ภายในกระทบเพดานแล้วดับไป) เป็นต้น แต่ในอรรถกถาพระสูตรกล่าวว่า ถึงลมที่เข้าไปภายในตามลำดับแห่งการเกิดขึ้น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมหิ สาโส อสุสาโส (ลมหายใจในเบื้องต้นแรก ชื่อว่า อัสสาสะ) เพราะ ดึงลมหายใจเข้าไปไว้ภายในก่อนและปล่อยออกข้างนอกภายหลังในเวลา เจริญภาวนาในปวัตติกาล”

นอกจากนั้น ความเห็นตามอรรถกถาพระสูตรยังสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรควา

อสุสาสาทิมชฺฌปรีโยสานัง สติยา อนุคฺฉนโต อชฺฌตฺตวิกฺเขปคตัง จิตฺตํ สมานิสฺส ปรีปนุเถ. ปสุสาสาทิมชฺฌปรีโยสานัง สติยา อนุคฺฉนโต พหิทฺธา วิกฺเขปคตัง จิตฺตํ สมานิสฺส ปรีปนุเถ.^{๒๖๒}

“เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้า ด้วยสติอยู่ จิตที่ซัดส่ายภายในเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ เมื่อบุคคลตามรู้ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจออกด้วยสติอยู่ จิตที่ซัดส่าย ภายนอกเป็นอุปสรรคแก่สมาธิ”

อสุสาสาทิมชฺฌปรีโยสานัง สติยา อนุคฺฉนโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนติ อิญฺชิตา จ มนฺหิตา จ. ปสุสาสาทิมชฺฌปรีโยสานัง สติยา อนุคฺฉนโต พหิทฺธา วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนติ อิญฺชิตา จ มนฺหิตา จ.^{๒๖๓}

“เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลม หายใจเข้า ด้วยสติอยู่ มีจิตถึงความชัดส่ายภายใน กายกับจิตย่อมเร้าร้อนกระสับกระส่าย ไม่สงบ เมื่อบุคคลตามรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจออกด้วยสติอยู่ มีจิตถึงความชัดส่ายภายนอก กายกับจิตย่อมเร้าร้อน กระสับกระส่าย ไม่สงบ”

ในลมสองอย่างนั้น เวลาที่สัตว์ทั้งหมดผู้อยู่ในครรภ์ (คัพภเสยยกะ) ออกจากครรภ์ มารดา ลมภายในออกมาภายนอกก่อน ต่อมาลมภายนอกจึงพาเอาธุลีละเอียดยึดเข้าไปภายใน จรดเพดานแล้วดับไป พึงทราบลมอัสสาสะปัสสาสะ[ตามการเกิดขึ้น]ก่อนอย่างนี้

นอกจากนั้น พึงทราบความยาวสั้นของลมหายใจเหล่านั้นตามระยะเวลา อุปมาเหมือนน้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดระยะสถานที่ เรียกว่าน้ำยาว ทรายยาว น้ำสั้น ทรายสั้น ฉะนั้นใด ลมหายใจเข้าออกแม้จะละเอียดแสนละเอียด[โดยความเป็นรูปกลาปจำนวนมาก] ก็เช่นกัน [เกิดขึ้น]ในร่างข้างและงูแล้วค่อยๆ ยังส่วนที่ยาวคืออัตราของสัตว์เหล่านั้นให้เต็มช้าแล้วออกมาช้า จึงเรียกว่า ยาว ลมหายใจเข้าออกยังส่วนที่สั้นคืออัตราของสุนัขและกระต่าย เป็นต้นให้เต็มเร็วแล้วออกเร็ว จึงเรียกว่า สั้น

แต่ในหมู่มนุษย์ บางคนหายใจเข้าออกยาวโดยมีระยะเวลานานเหมือนช้างและงู เป็นต้น บางคนหายใจเข้าออกสั้นเหมือนสุนัขและกระต่าย เป็นต้น ดังนั้น ลมหายใจเข้าออกยาวตามระยะเวลาของพวกเขา จึงเรียกว่า ยาว เมื่อเข้าออกชั่วเวลาเล็กน้อย จึงเรียกว่า สั้น

อุทาน ศัพท์มีความหมาย ๖ อย่าง คือ ระยะ, ระยะเวลา, กาลอันยาวนาน, ระยะสถานที่, หนทาง, หนทางไกล วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๒๖๔} จึงกล่าวว่า “อุทาน ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า ระยะเวลา และระยะสถานที่ ท่านแสดงระยะสถานที่พอเป็นตัวอย่างก่อนแล้ว จึงแสดงว่าลมหายใจเข้าออกยาวหรือสั้นโดยเนื่องด้วยระยะเวลา” กล่าวคือ

^{๒๖๔} วิสุทธิมรรคาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๗๙

๑. ระยะสถานที่ เช่น ลมหายใจของช้างและงูยาว ส่วนลมหายใจของกระต่ายสั้น

๒. ระยะกาล เช่น ลมหายใจของบางคนยาวเหมือนช้างและงูเป็นต้น และของบางคนสั้นเหมือนสุนัขและกระต่ายเป็นต้น

หายใจเข้าออกยาวด้วยลักษณะ ๙ ประการ

ในเรื่องนั้น ภิกษุนี้หายใจเข้าออกยาวด้วยลักษณะ ๙ ประการ ย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว หายใจออกยาว และเมื่อเธอรู้ชัดอยู่อย่างนั้น การเจริญกายานุปัตสนาสติปัฏฐานย่อมสำเร็จโดยลักษณะหนึ่ง[ในลักษณะ ๙ ประการ] ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

กถํ ทิฆํ อสฺสสนฺโต ทิฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทิฆํ ปสฺสสนฺโต ทิฆํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ. ทิฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ทิฆํ ปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต ปสฺสสติ. ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ. นนฺโท อุปฺปชฺชติ. นนฺทวเสน ตโต สุกฺขมตรํ ทิฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. นนฺทวเสน ตโต สุกฺขมตรํ ทิฆํ ปสฺสาสํ ๒เปย ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. นนฺทวเสน ตโต สุกฺขมตรํ ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ. ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชติ. ปาโมชฺชวเสน ตโต สุกฺขมตรํ ทิฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ปาโมชฺชวเสน ตโต สุกฺขมตรํ ทิฆํ ปสฺสาสํ ๒เปย ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ปาโมชฺชวเสน ตโต สุกฺขมตรํ ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ. ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตํ วิวตฺตติ, อุเปกฺขา สณฺหาติ. อิมะหิ นวหิ อากาเรหิ ทิฆํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย. อุปฺปฏฺฐานํ สติ.

อนุปัสสนา ฌาณ. กาโย อุปฺภูจฺจํ, โน สติ. สติ อฺปปฺภฺจฺจณฺเฌว สติ จ. ตาย สติยา เตน ฌาเณน ตํ กายํ อนุปัสสติ. เตน วุจฺจติ กาเย กายา-
นุปัสสนาสติปฺภฺจฺจณภาวนาติ.^{๒๖๕}

“เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว
ย่อมรู้ชัดว่าหายใจออกยาวอย่างไร คือ

๑. เรอหายใจเข้ายาวในเวลาที่นับว่ายาว

๒. เรอหายใจออกยาวในเวลาที่นับว่ายาว

๓. เรอหายใจเข้าออกยาวในเวลาที่นับว่ายาว

๔. เมื่อเรอหายใจเข้าออกยาวในเวลาที่นับว่ายาว ฉันทะ[ที่
ต้องการหายใจยาวขึ้น]ย่อมเกิดขึ้น เรอหายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้น
ด้วยอำนาจฉันทะในเวลาที่นับว่ายาว

๕. เรอหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะในเวลา
ที่นับว่ายาว

๖. เรอหายใจเข้าออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะใน
เวลาที่นับว่ายาว

๗. เมื่อเรอหายใจเข้าออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจฉันทะ
ในเวลาที่นับว่ายาว ความปราโมทย์ (ปีติอย่างอ่อน) ย่อมเกิดขึ้น[เพราะ
อารมณ์สงบกว่าเดิมด้วยความสงบยิ่งของลมหายใจเข้าออก และเพราะ
กรรมฐานดำเนินขึ้นสู่วิถีสักแล้ว] เรอหายใจเข้ายาวละเอียดกว่านั้นด้วย
อำนาจปราโมทย์ในเวลาที่นับว่ายาว

๘. เรอหายใจออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์
ในเวลาที่นับว่ายาว

๙. เรอหายใจเข้าออกยาวละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความ
ปราโมทย์ในเวลาที่นับว่ายาว เมื่อเรอหายใจเข้าออกยาวที่ละเอียดกว่า

นั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในเวลาที่น่าว่ายาว [ภาวนา]จิตย่อมหลีก
ออกจาก[ปกติ]หายใจเข้าออกยาว [คือ ไม่รับรู้ลมหายใจเข้าออก]
อุเบกขา (การวางใจเป็นกลางเพราะไม่ต้องขวนขวายเพื่อบรรลุมาน,
ัตตรัมชฌัตตูปেকขา) ย่อมตั้งอยู่ [ในเวลาที่อยู่จารสมาธิหรืออัปปนา-
สมาธิเกิดขึ้นแล้วในปฏิภาคนิมิต]

ลมหายใจเข้าออกยาว[ที่ดำเนินไป]ด้วยลักษณะ ๙ ประการนี้เป็น
กองรูป ความปรากฏ (การระลึก) เป็นสติ การรู้เห็น เป็นปัญญา
กองรูปชื่อว่าอุปฐานะ [เพราะเป็นที่ปรากฏของสติ] ไม่ใช่สติ [เพราะ
ไม่ใช่การระลึก] สติชื่อว่าอุปฐานะ (สภาวะปรากฏ, สภาวะระลึก)
และชื่อว่าสติ [เพราะเป็นสภาวะปรากฏและระลึก] ภิกษุตามรู้กองรูป
[คือลมหายใจเข้าออกและรูปกาย]นั้นด้วยสติและปัญญาดังกล่าว ฉะนั้น
จึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปและรูปกายว่าเป็นกองรูป
และร่างกาย [ไม่ใช่เรา ของเรา สตรี หรือบุรุษ]

ลักษณะ ๙ ประการ คือ สามข้อแรกเกี่ยวกับบุคคล ๓ จำพวก คือ ผู้ที่กำหนด
ลมหายใจเข้าได้ชัดเจน ผู้ที่กำหนดลมหายใจออกได้ชัดเจน หรือผู้ที่กำหนดทั้งสองอย่างได้
ชัดเจน สามข้อต่อมาเกี่ยวกับฉันทะ ส่วนสามข้อหลังเกี่ยวกับปราโมทย์

ข้อความว่า “ฉันทะย่อมเกิดขึ้น” หมายความว่า เมื่อภาวนาพัฒนาพิเศษยิ่งขึ้นไป
กว่าก่อน กุศลฉันทะที่มีลักษณะต้องการทำ[ภาวนา]ย่อมเกิดขึ้นอย่างเข้มแข็ง เพราะได้รับ
ความเพลิดเพลิน^{๒๖๖} หมายความว่า ฉันทะดังกล่าวเกิดขึ้นอยู่เสมอทั้งในเวลาหายใจเข้าและ
หายใจออก

ข้อความว่า “ละเอียดย่นนั้น” หมายความว่า ละเอียดย่นกว่าก่อนด้วยฉันทะดังกล่าว
ที่ดำเนินไป กล่าวคือ ลมหายใจเข้าออกมักละเอียดย่นมากขึ้นเพราะร่างกายระบับความร้อน
กระวนกระวายด้วยกำลังภาวนาได้^{๒๖๗}

อนึ่ง ในระยะ ๙ ประการที่เกิดอุคคหนิมิตเป็นต้นไปนี้ แม้ท่านจะกล่าวถึงลมหายใจ

^{๒๖๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

^{๒๖๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

เข้าออกยาว ก็หมายถึงอุคคหนิมิตหรือปฏิกาคณิมิตที่ดำเนินไปยาว มิได้หมายถึงลมหายใจเข้าออกจริงๆ เพราะผู้ปฏิบัติที่เกิดนิมิตดังกล่าวจะมุ่งจิตไปที่นิมิตเป็นหลัก มิได้รับรู้ลมหายใจเข้าออกอีกต่อไป ดังข้อความข้างต้นว่า อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตํ วิวตฺตติ ([ภาวนา]จิตย่อมหลักออกจาก[ปกติ]หายใจเข้าออก) ความจริงผู้ปฏิบัติต้องขยายนิมิตให้ยาว มิได้ขยายลมหายใจเข้าออกให้ยาว ถ้าขยายกองลมก็จะมีเพียงลมเท่านั้นที่ขยายออกไป ไม่ใช่มนิมิตที่อาจขยายออกไปจนทั่วจักรวาลได้ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ (ข้อ ๔๗) และดังคำอธิบายว่า

อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย อุปปนฺหนิมิตฺตมฺเปตฺถ อสฺสาสปสฺสาส-
สมณฺณเมว วุตฺตํ.^{๒๖๘}

“เมื่อนิมิตที่เกิดขึ้นอาศัยลมหายใจเข้าออกก็กล่าวเป็นชื่อว่าลมหายใจเข้าออกนั่นเอง”

ภาวนาพเลน ปน สุขุมตรภาวปฺปตฺเตสฺ อสฺสาสปสฺสาเสสุ ตตฺถ
ปฏิกาคณิมิตฺเต อุปปนฺเน ปกตฺติอสฺสาสปสฺสาสโต จิตฺตํ นีวตฺตติ.^{๒๖๙}

“แต่เมื่อลมหายใจเข้าออกถึงความละเอียดยิ่งด้วยกำลังภาวนา ครั้นปฏิกาคณิมิตเกิดขึ้นในลมหายใจเข้าออกนั้น [ภาวนา]จิตย่อมหลักออกจากลมหายใจเข้าออกปกติ”

อสฺสาสปสฺสาสาปิ จิตฺตํ วิวตฺตติ อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย ปฏิกาค-
ณิมิตฺเต อุปปชฺชนฺเต ปกตฺติอสฺสาสปสฺสาสโต จิตฺตํ นีวตฺตติ.^{๒๗๐}

“คำว่า อสฺสาสปสฺสาสาปิ จิตฺตํ วิวตฺตติ ([ภาวนา]จิตย่อมหลักออกแม้จากลมหายใจเข้าออก) หมายความว่า เมื่อปฏิกาคณิมิตเกิดขึ้นอาศัยลมหายใจเข้าออก[ภาวนา]จิตย่อมหลักออกจากลมหายใจเข้าออกปกติ”

การกล่าวถึงลมหายใจเข้าออกแต่หมายถึงนิมิตที่เกิดขึ้นอาศัยลมหายใจนี้ ตามหลักภาษาทั่วไปเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยกล่าวคือ ท่านกล่าวถึงลมหายใจเข้าออกอันเป็นที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงนิมิตที่เกิดขึ้นอาศัย

^{๒๖๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

^{๒๖๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๑

^{๒๗๐} พ.ป.อ. ๒/๑๖๖/๑๒๔

ลมหายใจ ดังคำว่า สพุโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” หรือดังคำว่า มญจา อุกกุฏจี กโรนติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) แม้จะกล่าวถึงเตียงก็หมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียง การใช้ภาษาที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้นชื่อว่า ฐานุปจาระ ตามที่กล่าวมานี้ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษา ซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

สรุปความลักษณะ ๙ ประการออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. เวลาลมหายใจเข้าออกยาว หมายความว่า ผู้ปฏิบัติควรตั้งใจขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าให้เป็นแสงอ่อนๆ พุ่งตรงเข้าภายใน ควรขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจออกให้เป็นแสงอ่อนๆ ออกไปภายนอก และควรขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้เป็นแสงอ่อนๆ พุ่งตรงเข้าภายในและออกไปภายนอก ค่อยๆ ประคองลมให้ละเอียดขึ้นกว่าก่อน

๒. การเกิดกุศลฉันทะหมายความว่าเมื่อเขาขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้ยาวขึ้นเช่นนี้ เขามักเกิดฉันทะที่ต้องการจะขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้ยาวยิ่งขึ้นกว่าเดิม ลมหายใจในระยะนี้จะละเอียดยิ่งขึ้นกว่าระยะก่อน

๓. การเกิดปราโมทย์ หมายความว่า ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจกุศลฉันทะและสมาธิที่มีกำลังมากขึ้น ผู้ปฏิบัติมักรู้สึกปลาบปลื้มยินดีที่ได้ขยายนิมิตที่เกิดจากลมหายใจเข้าออกให้ยาวขึ้นเรื่อยๆ นิมิตที่เกิดขึ้นในระยะนี้ละเอียดที่สุดอยู่ในระดับปฐกนิมิต

กลุ่มแรกเป็นลักษณะที่เกิดขึ้นก่อน หลังจากนั้นจึงเกิดกลุ่มที่สองและกลุ่มที่สามตามลำดับ ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติที่เน้นการเจริญอานาปานสติกรรมฐานตามสมณัยจึงควรขยายนิมิตคือแสงอ่อนๆ เป็นหลักในขณะที่เกิดอุคคหนิมิตเป็นต้นไป อนึ่ง การแยกกลุ่มแรกออกเป็น ๓ ประการก็เพราะว่าบางคนกำหนดลมหายใจเข้าชัดเจน บางคนกำหนดลมหายใจออกชัดเจน บางคนกำหนดลมหายใจเข้าและออกชัดเจน จึงจำแนกไว้ ๓ ประการตามบุคคลผู้ปฏิบัติ ดังข้อความว่า

“คำว่า นวหาการเหธิ (ด้วยลักษณะ ๙ ประการ) หมายความว่า ลักษณะ ๓ ประการ ที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นโดยเนื่องด้วยระยะกาลล้วนๆ ของผู้เจริญภาวนาที่ยังมิได้บรรลุความก้าวหน้าต่อๆ มา และลักษณะเหล่านั้นก็เนื่องด้วยบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ คือ บางคนกำหนดลมหายใจเข้าชัดเจนน บางคนกำหนดลมหายใจออกชัดเจนน บางคนกำหนดลมหายใจเข้าและออกชัดเจนน”^{๒๗๑}

คำว่า กาเย กายานุปัสสนา หรือ กาเย กายานุปัสสี พระไตรปิฎกฉบับไทยทุกฉบับ แปลว่า “พิจารณาเห็นกายในกาย” แต่ผู้แปลได้แปลว่า “ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป” ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ

๑. กาย ศัพท์ใน กาเย และ กายานุปัสสี มิได้หมายถึงร่างกายที่เป็นสมมุติบัญญัติ แต่หมายถึงกองรูป ๑๘ อย่าง คือ หมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกูลมนสิการ หมวดธาตุนนิการ หมวดป้าชา ๙ และนีกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน ดังข้อความว่า

กาเย กายานุปัสสีตี อานาปานปพพํ อิริยาปถปพพํ จตุสมุปชฌณ-
ปพพํ ปฏิกูลมนนิการปพพํ ธาตุนนิการปพพํ นวสิวิทิกปพพานิ อชฌตต-
ปริกมฺวเสน จตฺตาริ นีลาทิกสิณานิตี อิมสฺมี อฏฺฐารสวิเธ กาเย ตเมว
กายํ ปณณาย อนุปัสสนโต.^{๒๗๒}

“คำว่า กาเย กายานุปัสสี (ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป) หมายความว่า ตามรู้กองรูปนั้นนั่นเองด้วยปัญญาในกองรูป ๑๘ อย่างเหล่านี้ คือ หมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกูลมนนิการ หมวดธาตุนนิการ หมวดป้าชา ๙ และนีกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน”

กาเย อนุปัสสนา กายานุปัสสนา. รูปกาเย รูปสมุเห อสฺสาส-
ปสฺสาสาทิกสฺส อวยวกายสฺส ตตฺถกายภาเวน วา อนิจฺจาติภาเวนวา ยาว
ตสฺมี ตสฺมี กาเย สมฺโมโห ปหิยฺยติ, ตาว ปฺนปฺปฺนํ นิรฺนฺตรํ สมฺนุปัสสนา-

๒๗๑
วิสุทธิมหาณีกา ๑/๒๑๙/๓๘๐

๒๗๒
อจ.เอกก. ๑/๓๙๐/๓๙๘

ติ อตฺโถ.^{๒๗๓}

“การตามรู้ภายในกองรูป ชื่อว่า กายานุปัสสนา หมายความว่า การติดตามรู้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอในอาการที่เป็นไปของกองรูปส่วนใดส่วนหนึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น โดยความเป็นกองรูปนั้นๆ หรือโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้นภายในกองรูป トラบจนจัดความหลงผิดในกองรูปนั้นๆ ได้”

จะเห็นได้ว่า ในคำอธิบาย (นิทเทศ) หมวดกายานุปัสสนาของมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า กาย ศัพท์มีความหมายว่า กองรูป ด้วยหมวดอานาปานะเป็นต้น เพราะลมหายใจเข้าออกไม่ใช่ร่างกายที่ประกอบด้วยอาการ ๓๒ แต่เป็นวาโยธาตุที่นับเข้าในกองรูป แม้อิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ที่ตรัสไว้ในหมวดอิริยาบถ ก็เป็นอาภักิริยาทางร่างกาย แต่ไม่ใช่ร่างกาย ดังนี้ เป็นต้น

๒. คำว่า อนุปัสสนา และ อนุปัสสี แปลตามศัพท์ว่า “เห็นเนื่องๆ” โดย อนุ มีความหมายว่า “เนื่องๆ” ส่วน ปัสสนา และ ปัสสี มีความหมายว่า “เห็น” แต่ในที่นี้แปลให้เข้าใจง่ายว่า “ตามรู้” เพราะเป็นการรู้เห็นด้วยปัญญาอันเป็นตาใน ไม่ใช่การเห็นด้วยตาเนื้อ ตามปกติ และคำว่า “ตาม” ก็ระบุดึงการเกิดขึ้นบ่อยๆ สม่ำเสมอ ต่อเนื่อง

๓. คำว่า กายานุปัสสนา หรือ กายานุปัสสี อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กาโย อิติ อนุปัสสนา (การตามรู้ว่าเป็นกองรูป ชื่อว่า กายานุปัสสนา) หรือ กาโย อิติ อนุปัสสี กายานุปัสสี (ผู้ตามรู้ว่าเป็นกองรูป ชื่อว่า กายานุปัสสี) ตามศัพท์ว่า อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อนิจจานุปัสสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รูปาทิสฺส อนิจฺจนฺติ อนุปัสสนา.^{๒๗๔}

“คำว่า อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) หมายความว่า การตามรู้ว่าไม่เที่ยงในรูปเป็นต้นโดยเนื่องด้วยความไม่เที่ยงนั้น”

ในประโยคข้างต้น คำว่า อนิจฺจนฺติ อนุปัสสนา แสดงรูปวิเคราะห์ของ อนิจฺจานุ-
ปัสสนา ว่า

- อนิจฺจํ อิติ อนุปัสสนา อนิจฺจานุปัสสนา = การตามรู้ที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจฺจา-
นุปัสสนา (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

อนึ่ง คำว่า กายานุปัสสี ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายข้างต้นอธิบายว่า
ตเมว กายํ ปญฺญาณ อนุปัสสนนฺโต (ตามรู้กองรูปนั้นนั่นเองด้วยปัญญา) ส่วนในคัมภีร์
อรรถกถาของคัมภีร์มหาวรรค มหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๗๕} อธิบายว่า กายานุปัสสีติ กายเ อนุ-
ปัสสนนฺตีโล กายํ ภา อนุปัสสมานโน (คำว่า กายานุปัสสี หมายความว่า ผู้ตามรู้ภายในกองรูป
เสมอ หรือผู้ตามรู้กองรูป) ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กายานุปัสสี มีความหมาย ๒ ประการ
คือ

๑. ผู้ตามรู้ภายในกองรูป = กายเ อนุปัสสี กายาปัสสี (สัตตมัตตปฺริสสมาส)

๒. ผู้ตามรู้กองรูป = กายํ อนุปัสสี กายาปัสสี (ทุตียาตตปฺริสสมาส)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า กายเ กายานุปัสสนา หรือ กายเ กายานุปัสสี จึงมีคำแปล ๒
ประการตามคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น คือ

๑. ตามรู้ภายในกองรูปในกองรูป = คำว่า กายานุปัสสนา หรือ กายานุปัสสี
เป็นสัตตมัตตปฺริสสมาส

๒. ตามรู้กองรูปในกองรูป = คำว่า กายานุปัสสนา หรือ กายานุปัสสี เป็น
ทุตียาตตปฺริสสมาส

โดยเหตุที่คำแปลตามศัพท์ทั้งสองอย่างเหล่านี้เข้าใจยากตามภาษาไทยในปัจจุบัน
ดังนั้น ผู้แปลจึงแปลให้เข้าใจง่ายว่า “ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป”

อนึ่ง แม้ผู้ปฏิบัติที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานจะต้องเพ่งจิตจดจ่อกำหนดรู้
ลมหายใจเข้าออกตามวิธีที่กล่าวไว้ข้างต้น แต่เมื่อจิตตั้งมั่นมีสมาธิขึ้นแล้ว เขาไม่เพียงรับรู้
ลมหายใจเท่านั้น แต่ยังสามารถรับรู้ร่างกายอีกด้วยว่า ร่างกายนี้เป็นเหตุเกิดของลมหายใจ
ส่วนลมหายใจเป็นผลของร่างกาย เพราะลมหายใจมีไม่ได้ถ้าไม่มีร่างกาย ตามข้อความที่จะ

^{๒๗๕}
ที.ม.อ. ๒/๓๗๓/๓๗๑

กล่าวต่อไปในคัมภีร์นี้ (ข้อ ๒๓๓) ดังนั้น วิสุทธิมรรคมหาภิภาจึงอธิบายว่า กาย ศัพท์ คือ ลมหายใจเข้าออกและรูปกาย ในประโยคนี้ว่า ตาย สติยา เตน ภาณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ (ภิกษุตามรู้กองรูป[คือลมหายใจเข้าออกและรูปกาย]นั้นด้วยสติและปัญญาดังกล่าว) สมจริง ดังข้อความว่า

ตํ กายนฺติ ตํ อสฺสาสปสฺสาสกายญฺเจว ตณฺนิสฺสยรูปกายญฺจ.^{๒๗๖}

“คำว่า ตํ กายํ (กองรูปนั้น) ได้แก่ กองรูปคือลมหายใจเข้าออกนั้น และรูปกายอันเป็นที่อาศัยของลมหายใจเข้าออกนั้น”

แม้ในบทว่า รสฺส (สั่น) ก็มีนัยเดียวกัน แต่มีความต่างกันคือ ในวาระสั้นนี้กล่าวว่า “หายใจเข้าสั่นในเวลาที่น่าว่าสั่น เหมือนที่กล่าวไว้ในวาระยาวนั้นว่า หายใจเข้ายาวในเวลาที่น่าว่ายาว ดังนั้น จึงควรประกอบบทโดยเนื่องด้วยลมหายใจสั่นจนถึงคำลงท้ายว่า เตน วุจฺจติ กายเณ กายาอนุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนา (ฉะนั้นจึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปและรูปกายว่าเป็นกองรูปและร่างกาย [ไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี])

โดยประการดังนี้ ภิกษุที่รู้ชัดลมหายใจเข้าออกตามลักษณะเหล่านี้ด้วยลมยาวและลมสั้น พึงทราบว่ เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวย่อมรู้ชัดว่า หายใจออกยาว

อนึ่ง เมื่อภิกษุที่รู้ชัดอย่างนี้ :-

ทีโฆ รสฺโส จ อสฺสาโส	ปสฺสาโสปิ จ ตาทิโส
จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ	นาสิกคฺเค ว ภิกฺขุโน.

“ลม ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวและสั่น และลมหายใจออกยาวและสั่นเช่นนั้น ย่อมปรากฏที่ปลายจมูกของภิกษุหรือริมฝีปากบน”

คำว่า นาสิกคฺเค ว มีศัพท์เดิมมาจาก นาสิกคฺเค วา รสฺสะ อา ใน วา ศัพท์เป็น อ

เพื่อรักษาคณะนั้นๆให้เป็น ช คณะ (ว ภิกขุ = ๑ ๒ ๑) และ ว่า ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวม
ริมฝีปากบน ดังข้อความว่า

นาสิกคฺเค ว ภิกขุโนติ คาถาพณฺธสุขตฺถํ รสฺสํ กตฺวา วุตฺตํ
“นาสิกคฺเค วาติ, วา-สทฺโท อนิยมตฺโถ, เตน อุตฺตโรฏฺฐํ สงฺคณฺหาติ.”^{๒๗/๗}

“ในบาทคาถาว่า นาสิกคฺเค ว ภิกขุโน ท่านกล่าวว่า นาสิกคฺเค ว
โดยทำรัสสะเพื่อผูกคาถาได้สละสลวย ว่า ศัพท์มีอรรถรวบรวม จึง
รวบรวมริมฝีปากบน”

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๘๒) แสดงความเห็นว่าการแนะนำให้ผู้ปฏิบัติ
เจริญสติกำหนดรู้ลมหายใจที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน ตามที่กล่าวไว้ในพระบาลี อรรถกถา
และฎีกา เป็นวิธีเจริญสมถกรรมฐาน เพราะสมาธิของสมณะเกิดขึ้นจากการตั้งจิตจดจ่อเพียง
สถานที่แห่งเดียว แต่ในการเจริญวิปัสสนาอาจตามรู้ลมหายใจในสถานที่อื่นจากทั้งสองแห่ง
นั้นได้โดยมิได้จำกัดสถานที่ เหมือนลมขึ้นเบื้องบน (อุทอังคมวาโย) เป็นต้นที่อาจตามรู้ได้
โดยไม่จำกัดสถานที่

คำอธิบาย สพฺพกายปฏิสฺสเวตี

[๒๒๐] คำว่า สพฺพกายปฏิสฺสเวตี อสฺสสิสฺสามิ ๗เปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ (เธอ
สำเนียงว่า เราจักรู้ซัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงว่า เราจักรู้ซัดกองลม
ทั้งหมด ขณะหายใจออก) หมายความว่า ภิกษุสำเนียงว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง
และที่สุดของกองลมหายใจเข้าทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏ หายใจเข้า สำเนียง
ว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลมหายใจออกทั้งสิ้นให้แจ่มแจ้ง คือให้
ปรากฏ หายใจออก เมื่อกระทำให้แจ่มแจ้ง คือ ทำให้ปรากฏอย่างนี้ ย่อมหายใจเข้าออก
ด้วยจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ฉะนั้นจึงตรัสว่า อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ ลิกฺขติ (สำเนียง
ว่า เราจักหายใจเข้า จักหายใจออก)

โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุบางรูปพบเห็นเบื้องต้นของกองลมหายใจเข้าหรือกองลมหายใจออกที่ชานไปด้วยกลุ่มรูปอันเล็กน้อย[โดยความเป็นรูปกลาย] ไม่พบเห็นท่ามกลางและที่สุด เธอจึงกำหนดเฉพาะเบื้องต้นได้ ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด บางรูปพบเห็นแต่ท่ามกลาง ไม่พบเบื้องต้นและที่สุด บางรูปพบเห็นแต่ที่สุด ไม่พบเห็นเบื้องต้นและท่ามกลาง เธอจึงกำหนดเฉพาะที่สุดได้ ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง บางรูปพบเห็นทั้งหมด เธอจึงกำหนดได้ทั้งหมดไม่ลำบากในส่วนไหนๆ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สพพกายปฏิสัมเวที อสสสสิสสามิ ฯลฯ ปสสสสิสสามิติ สิกขตติ (เธอสำเหนียกว่า เราจรรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจรรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจออก) เพื่อแสดงว่าภิกษุควรเป็นบุคคลเช่นนั้น[บุคคลที่สี่ซึ่งพบเห็นลมหายใจทั้งหมด]

ในพากย์นั้น คำว่า สิกขตติ (สำเหนียก) หมายความว่า เพียรพยายามอย่างนี้[ว่า เราจรรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความของบทนั้นอย่างนี้ว่า :-

ก. การสำรวม[คือสติสังวรและวิริยสังวร]ของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น[คือกำหนดให้รู้ชัดเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลมเข้าออก] เป็นอธิศีลสิกขาในไตรสิกขานี้

ข. สมาธิ (การตั้งจิตมั่น) ของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น เป็นอธิจิตตสิกขา

ค. ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา

รวมความว่าภิกษุศึกษา เสพคุ่น เจริญ สังสมในอารมณ์[คือลมหายใจเข้าออก] ด้วยสตินั้น ด้วยความใสใจนั้น

ต้องพยายามเพื่อให้ญาณเกิด

ในนัยทั้งสองอย่างแรก[ที่เกี่ยวกับลมหายใจยาวสั้น]ของวิธีเจริญกรรมฐานอันมีวิธี ๑๖ ประการเหล่านั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรหายใจเข้าออกอย่างเดียวนั้นนั้น ไม่ควรทำกิจอะไรๆ อื่น แต่ว่าตั้งแต่วิธีที่ ๓ นี้ไป เธอควรทำความเพียรในการก่อให้เกิดญาณเป็นต้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสลำดับเทศนาโดยเป็นปัจจุบันกาลว่า อสสสามิติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าหายใจเข้า) ปสสสามิติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าหายใจออก) ในปฐมนัยและทุติยนัยที่เกี่ยวกับลมหายใจ

ยาวและสั้นนั้น แล้วยกลำดับเทศนาโดยเนื่องด้วยวิภัตติที่แสดงอนาคตกาลตามนัยว่า สพฺพกายปฏิสสฺสวทึ อสฺสสึสฺสสํมิ (เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะที่ก่อให้เกิดญาณเป็นต้นซึ่งควรกระทำตั้งแต่ตติยนัยนี้เป็นต้นไป

ในสองวาระแรก พระพุทธองค์ทรงประกอบวิภัตติที่แสดงปัจจุบันกาลว่า อสฺสสํมิ (หายใจเข้า) และ ปสฺสสํมิ (หายใจออก) เพราะการรู้เห็นลมหายใจเข้าออกที่มีลักษณะสั้นหรือยาว ไม่ยากนัก แต่การรู้เห็นกองลมทั้งหมด การผ่อนลมหายใจ และการรู้ชัดปิติ เป็นต้น เป็นสิ่งที่ยากกว่า ดังนั้น ในสองวาระหลังทรงประกอบใช้วิภัตติที่แสดงอนาคตกาลว่า อสฺสสึสฺสสํมิ (จักหายใจเข้า) ปสฺสสึสฺสสํมิ (จักหายใจออก) ที่จริงแล้วผู้ที่บรรลुकคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตที่เป็นแสงเข้าไปภายในร่างกายและออกจากร่างกายแล้ว จึงจะสามารถรู้เห็นกองลมซึ่งปรากฏที่ปลายจมูก หัวใจ และสะดือได้ แต่ถ้ายังไม่เกิดนิมิตเช่นนี้ก็ควรกำหนดรู้ลมหายใจว่าสั้นหรือยาวเท่านั้น ดังข้อความว่า

“การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นมีได้แม้ในสองนัยแรกนั้น เพราะมีการหยั่งเห็นลมหายใจเข้าออกว่ายาวหรือสั้นตามความเป็นจริง แต่การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นนั้นไม่ยากนัก เพราะเพียงรับรู้ลมหายใจเหล่านั้นตามที่ดำเนินไป จึงประกอบปัจจุบันกาลในสองนัยแรกนั้น แต่การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นในตติยนัยเป็นต้นนี้ทำได้ยาก เหมือนการเดินทางบนคมมีดของบุรุษ จึงประกอบอนาคตกาลเพื่อแสดงว่า ในตติยนัยเป็นต้นนี้มีการเตรียมการก่อนอย่างยิ่ง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตตฺถ ยสฺมา เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความนี้”^{๒๗๘}

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ฌาณุปาหนาทีสุ (การก่อให้เกิดญาณเป็นต้น) หมายถึง การผ่อนลมหายใจและการรู้ชัดปิติเป็นต้น^{๒๗๙}

คำอธิบาย ปสฺสมุขํ กายสงฺขารํ

คำว่า ปสฺสมุขํ กายสงฺขารํ อสฺสสึสฺสสํมิติ ฯเปฯ ปสฺสสึสฺสสํมิติ ลิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ

^{๒๗๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๔-๘๕

^{๒๗๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑๙/๓๘๕

ขณะหายใจออก) หมายความว่า เธอสำเหนียกว่า เมื่อเราทำลมหายใจ (กายสังขาร) ที่หยาบให้สงบ ให้ระงับ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก ฟังทราบความหยาบ ละเอียดย และสงบในเรื่องนั้น ดังต่อไปนี้

คำว่า กายสังขาร ในที่นี้แปลว่า ลมหายใจ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “สภาวะที่ถูกร่างกายปรุงแต่ง” หมายความว่า ลมหายใจเนื่องด้วยร่างกาย ถ้าไม่มีร่างกาย ลมหายใจก็ไม่ได้ ดังนั้น ลมหายใจจึงเป็นสิ่งที่ร่างกายปรุงแต่งให้เกิดขึ้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขริยตีติ สงฺขารो = สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง ชื่อว่า สังขาร (สํ บพหน้า + กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- กายสฺส สงฺขารो กายสงฺขารो = สภาวะที่ถูกร่างกายปรุงแต่ง ชื่อว่า กายสังขาร (กรณีตถฉนฺตีตฺตปฺริสสมาส)

ดังข้อความว่า

กายสงฺขารนฺติ อสฺสาสปฺสสาสํ. โส หิ จิตฺตสมฺภูจฺจานปิ สฺมาโน
กรชกายปฺปฏฺวิพทฺธตฺติตาย เตน สงฺขริยตีติ กายสงฺขารโติ วุจฺจติ. โย
ปน “กายสงฺขารो วจีสฺสงฺขารโติ เอวมาคโต กายสงฺขารो เจตนาภฺกฺขณ
สตีปิ ทวารนฺตรูปตฺตติยํ เยภฺยยุวตฺตติยา, ตพฺพหฺลวตฺตติยา จ กายทฺวารเณ
ภฺกฺขิตฺ, โส อธิ นาทิปฺเปโต.”^{๒๘๐}

“คำว่า กายสังขาร คือ ลมหายใจเข้าออก เพราะลมนั้นแม้มีจิตเป็นสมุฏฐานก็เรียกว่า กายสังขาร เพราะถูกร่างกายนั้นปรุงแต่ง เนื่องจากดำเนินไปเนื่องด้วยรูปกายหยาบ ส่วนกายสังขารใดที่มีลักษณะคือเจตนา [ที่ประกอบกับกามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ ที่เกิดทางกายทวาร] ซึ่งพบอย่างนี้ว่า กายสังขาร วจีสังขาร ถูกกำหนดด้วยกายทวาร เพราะเป็นไปโดยมากและดำเนินไปเสมอแม้จะมีการเกิดขึ้นทางทวารอื่นก็ตาม กายสังขารนั้นไม่ถูกประสงค์เอาในเรื่องนี้”

ลักษณะหยาบ ละเอียด และสงบ

กล่าวโดยพิสดารว่า ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจเข้าออก] กายและจิตของภิกษุนี้ยังกระวนกระวาย หยาบ เมื่อกายและจิตยังหยาบไม่สงบ แม้ลมหายใจเข้าออกก็หยาบ คือเป็นไปอย่างรุนแรง จมูกไม่พohายใจ ต้องหายใจเข้าออกทางปากอยู่

เมื่อกายและจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว ลมหายใจเข้าออกเหล่านั้นย่อมสงบระงับ เมื่อกายและจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้าออกย่อมเป็นไปละเอียด ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี

ลมหายใจเข้าออกของคนทั่วไปที่มีจิตซัดส่ายอยู่เป็นสภาวะหยาบไม่สงบ แต่เมื่อภิกษุกำหนดกายคือลมหายใจและจิตที่ตามรู้ลมหายใจหรือจิตที่ประกอบด้วยราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นตามหลักจิตตานุปัสสนา ลมหายใจจะค่อยๆ สงบละเอียดยิ่งขึ้นจนเกือบจะไม่มี

อุปมาเหมือนคนวิ่งลงจากภูเขา หรือวางของหนักลงจากศีรษะอยู่ ลมหายใจเข้าออกของเขาย่อมหยาบ จมูกไม่พohายใจ ต้องหายใจเข้าออกทางปากอยู่ แต่เมื่อเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นแล้วอาบและดื่มแล้วเอาผ้าเปียกวางไว้ที่อก นอนพักได้ร่มไม้ ลมหายใจเข้าออกเหล่านั้นของเธอค่อยละเอียดลง ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี ฉันทใด ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจเข้าออก] กายและจิตของภิกษุนี้ ... ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี ฉันทนั้น

ข้อนี้เพราะเหตุอะไร เพราะเธอไม่มีความตั้งใจ ดำริ ใส่ใจและพิจารณาว่า เราจักระงับลมหายใจหยาบๆ ในกาลก่อนที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจเข้าออก] แต่มีอยู่ในเวลาที่กำหนดแล้ว ดังนั้น ลมหายใจของเธอในเวลาที่ได้กำหนดจึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมิได้กำหนด ดังโบราณจารย์กล่าวว่า :-

สารทฺเธ กาเย จิตฺเต จ

อริมฺตํ ปวตฺตติ

อสารทฺมฺหิ กายมฺหิ

สุขุมํ สมฺปวตฺตติ.

"เมื่อกายและจิตยังกระสับกระส่าย ลมหายใจหายบ่ยอมเป็นไป
เมื่อกายและจิตไม่กระสับกระส่าย ลมหายใจจะเอื่อยด่ยอมเป็นไปดี"

ความตั้งใจ ดำริ ใส่ใจและพิจารณา มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

"ความตั้งใจ ชื่อว่า อาโมคะ คือ การใคร่ครวญก่อนว่าเราจะผ่อน
ลม

การดำริ คือ การนำมาด้วยดีช้าแล้วช้าเล่า คือ การใคร่ครวญใน
สิ่งนั้นบ่อยๆ

การใส่ใจ คือ การทำไว้คือตั้งไว้ในใจถึงสิ่งนั้น

การพิจารณา คือ การใคร่ครวญ"^{๒๘๑}

ลมหายาบและละเอียดเป็นชั้นๆ

[๒๒๑]

ก. แม้ในเวลาที่ได้กำหนด ลมหายใจยังหายาบ แต่ละเอียดในอุปจาระแห่ง
ปฐมฌาน

ข. แม้ในอุปจาระแห่งปฐมฌานนั้น ลมหายใจยังหายาบ แต่ละเอียดในปฐม-
ฌาน

ค. ในปฐมฌานและอุปจาระแห่งทุติยฌาน ลมหายใจยังหายาบ แต่ละเอียดใน
ทุติยฌาน

ฌ. ในทุติยฌานและในอุปจาระแห่งตติยฌาน ลมหายใจยังหายาบ แต่ละเอียด
ในตติยฌาน

ง. ในตติยฌานและในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ลมหายใจยังหายาบ แต่ละเอียด
ยิ่งในจตุตถฌาน ไม่ดำเนินไป

ข้อนี้เป็นความเห็นของอาจารย์ผู้ทรงที่ฌนิกายและสังยุตตนิคาก่อน

^{๒๘๑}

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๐/๓๘๖

มตฺในมัทฉณมินิกาย

ฝ่ายอาจารย์ผู้ทรงมัทฉณมินิกายปรารถนาลมหายใจที่ละเอียดยิ่งกว่านั้นแม้ในอุป-
 จาระแห่งฌานชั้นสูงๆ กว่าฌานชั้นต่ำๆ อย่างนี้ว่า ในปฐมฌาน ลมหายใจหายาบ ใน
 อุปจาระแห่งทุติยฌาน ลมหายใจละเอียด เป็นต้น กล่าวโดยสรุปว่า ตามความเห็นของ
 อาจารย์ผู้ทรงนิกายทั้งหมด ลมหายใจที่เป็นไปในเวลาที่ยังไม่ได้กำหนดย่อมสงบในเวลา
 ที่กำหนด ลมหายใจที่เป็นไปในเวลาที่ได้อำหนดย่อมสงบในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ฯลฯ
 ลมหายใจที่เป็นไปในอุปจาระแห่งจตุตถฌานย่อมสงบในจตุตถฌาน ที่กล่าวมานี้เป็นวิธี
 [ผ่อนนกงอม]ในสมณะก่อน

นัยทางวิปัสสนา

ส่วน[วิธีผ่อนนกงอม]ในวิปัสสนา คือ

ก. ลมหายใจที่เป็นไปในเวลาไม่ได้กำหนด [คือ มิได้เจริญสติรู้สภาวะธรรม]
 หายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดมหาภูตรูป (ข้อความนี้หมายถึงการเจริญวิปัสสนาโดยมี
 ธาตุสี่เป็นหลัก)

ข. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดอุปาทายรูป

ค. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปทั้งสี่ [เพราะ
 ภาวนาประณีตยิ่งๆ ขึ้นไป]

ฌ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดนาม

ง. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปนาม

จ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดปัจจัย

ฉ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปนามพร้อมทั้ง
 ปัจจัย

ช. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหายาบ แต่ละเอียดในวิปัสสนาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์
 เป็นอารมณ์ (สัมมสนญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นกลุ่ม)

ณ. แม้ลมหายใจนั้นก็ยังหยาบในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน (อุทฺทัพพญาณ ภัคฺคญาณ ภยญาณ และอาทีนวญาณ) แต่ละเอียดในวิปัสสนาที่มีกำลังมาก (นิพพิทาญาณเป็นต้นไป)

วิปัสสนาที่ยังเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ คือ สัมมสนญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นกลุ่ม วิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน คือ อุทฺทัพพญาณ ภัคฺคญาณ ภยญาณ และอาทีนวญาณ ส่วนวิปัสสนาที่มีกำลังมาก คือ นิพพิทาญาณเป็นต้นไป ดังข้อความว่า

ลกฺขณารมฺมณิกวิปัสสนาติ กลาปสมฺมสนมาห. นิพฺพิทานุปฺปสนโต
ปฏฺจุจาย พลววิปัสสนา. ตโต โอริ ทุพฺพลวิปัสสนา.^{๒๘๒}

“คำว่า ลกฺขณารมฺมณิกวิปัสสนา (วิปัสสนาที่ยังเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์) กล่าวถึงการพิจารณาเห็นเป็นกลุ่ม วิปัสสนาที่มีกำลังมากมีได้ตั้งแต่การหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายเป็นต้นไป ต่ำกว่านั้นเป็นวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน”

นิพฺพิทาติ นิพฺพิทาญาณํ. เตन พลววิปัสสนมาห.^{๒๘๓}

“คำว่า นิพฺพิทา (ความเบื่อหน่าย) คือ นิพพิทาญาณ คำนี้ระบุถึงวิปัสสนาที่มีกำลังมาก”

อย่างไรก็ตาม ในฐานะบางแห่ง วิปัสสนาที่มีกำลังมาก (พลววิปัสสนา) ระบุถึงอุทฺทัพพญาณระดับแก่กล้าเป็นต้นไปจนถึงสังขารูปกชาญาณ ส่วนวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจฉยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ และอุทฺทัพพญาณระดับอ่อน ดังข้อความว่า

พลววิปัสสนาติ ภัยตูปฏจาเน ฌาณํ อาทีนวานุปัสสเน ฌาณํ
มฺหุจิตฺกมฺยตาฌาณํ ภงฺคฌาณนฺติ จตฺตุนํ ฌาณานํ อธิวจนํ.^{๒๘๔}

“คำว่า พลววิปัสสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังมาก) เป็นชื่อของฌาณ ๔
คือ ปัญญาหยั่งเห็นความปรากฏว่าน่ากลัว ปัญญาหยั่งเห็นโทษ ปัญญา
ต้องการจะหลุดพ้น และปัญญาหยั่งเห็นความดับ”

ยถาภูตฌาณทสฺสนนฺติ นามรูปปริจฺเฌทฌาณํ อาที กตฺวา ตรฺธ-
วิปัสสนา. นิพฺพิทาวิราโคติ นิพฺพิทา จ วิราโค จ. ตตฺถ นิพฺพิทา พลว-
วิปัสสนา, วิราโค มคฺโค. วิมุตฺติฌาณทสฺสนนฺติ ผลวิมุตฺติ จ ปจฺจ-
เวกฺขณฌาณญจ.^{๒๘๕}

“คำว่า ยถาภูตฌาณทสฺสนํ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) คือ
วิปัสสนาระดับอ่อนเริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฌทฌาณเป็นต้นไป

คำว่า นิพพิทาวิราโค คือ ความเบื่อหน่าย และความคลายกำหนด

ในเรื่องนั้น ความเบื่อหน่ายเป็นวิปัสสนาที่มีกำลังมาก ความคลาย
กำหนด คือมรรค

คำว่า วิมุตฺติฌาณทสฺสนํ (ความหลุดพ้นและปัญญารู้เห็น) คือ วิมุตติ
ได้แก่ ผล และปัจจเวกขณฌาณ”

ยถาภูตฌาณทสฺสนนฺติ ยถาสภาวชาชนสงฺฆาตํ ทสฺสนํ. เอเตน
ตรฺธวิปัสสนํ ทสฺเสติ. ตรฺธวิปัสสนา हि พลววิปัสสนาย ปจฺจโย โหติ.
ตรฺธวิปัสสนาติ นามรูปปริคฺคเห ฌาณํ ปจฺจยปริคฺคเห ฌาณํ สมฺมสเน
ฌาณํ มคฺคามคฺเค ววตฺถเปตฺวา จิตฺตฌาณนฺติ จตฺตุนํ ฌาณานํ อธิวจนํ.
นิพฺพิหนฺตติ เอตายาติ นิพฺพิทา. พลววิปัสสนาติ ภัยตูปฏจาเน ฌาณํ
อาทีนวานุปัสสเน ฌาณํ มฺหุจิตฺกมฺยตาฌาณํ สงฺขารูปกฺขมาฌาณนฺติ
จตฺตุนํ ฌาณานํ อธิวจนํ. ปฏฺิสงฺขานุปัสสนา ปน มฺหุจิตฺกมฺยตาปฏฺิกขา

๒๘๔
อง.นภก.ฎีกา ๓/๑๓/๑๑๗

๒๘๕
อง.ปญจก.อ. ๓/๒๔/๗

เอว. “ยาว มคฺคามคฺคณณทสฺสนวิสุทฺธิ ตาว ตฺรณวิปัสฺสนาติ หิ วจนโต
อุปกฺกิเลสํมุตฺตอุทฺทพฺพณณโต พลววิปัสฺสนา.”^{๒๘๖}

“คำว่า ยถาภูตณณทสฺสนํ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง)
หมายความว่า การยังเห็นที่เรียกว่าการรู้เห็นสภาวะตามที่เป็นจริง
ค่านั้นระบู่ถึงตฺรณวิปัสฺสนา เพราะตฺรณวิปัสฺสนาเป็นปัจจยแก่พลววิปัสฺสนา

คำว่า ตฺรณวิปัสฺสนา (วิปัสฺสนาที่มีกำลังอ่อน) เป็นชื่อของญาณ ๔
คือ ญาณกำหนดรูปนาม ญาณกำหนดเหตุปัจจย ญาณพิจารณาเห็น
และญาณที่กำหนดเอาทางหรือมิใช่ทาง

คำว่า นิพพิทา คือ ญาณทำให้เบื่อหน่าย

คำว่า พลววิปัสฺสนา (วิปัสฺสนาที่มีกำลังมาก) เป็นชื่อของญาณ ๔
คือ ญาณยังเห็นความปรากฏว่าน่ากลัว ญาณยังเห็นโทษ ญาณ
ต้องการจะหลุดพ้น และญาณวางเฉยสังขาร ส่วนญาณพิจารณาเห็น
อีก (ปฏิสังขยาณ) นับเข้าในฝ่ายญาณต้องการจะหลุดพ้น โดยแท้จริง
แล้ว พลววิปัสฺสนามีได้ตั้งแต่อุทฺทพฺพณณที่พ้นไปจากอุปกิเลสแล้ว ดัง
ข้อความว่า ยาว มคฺคามคฺคณณทสฺสนวิสุทฺธิ ตาว ตฺรณวิปัสฺสนา (ตฺรณ-
วิปัสฺสนามีได้จนถึงมคฺคามคฺคณณทสฺสนวิสุทฺธิ)”

ในความละเอียดต่อๆ มานั้น พึงทราบความสงบของลมหายใจหายบๆ ก่อนด้วย
ลมหายใจละเอียดๆ ภายหลัง ตามนัยที่กล่าวไว้ในสมถะข้างต้น

พึงทราบความหายบ ละเอียด และสงบในคำนี้ว่า ปสฺสสมฺภยํ กายสฺขารํ (ผ่อนลม
หายใจ) ตามที่กล่าวมานี้

ข้อความว่า “ตามที่กล่าวมานี้” หมายถึง พึงประกอบความสงบแม้ในวิปัสสนานัย
ตามนัยว่า ‘ลมหายใจที่เป็นไปในเวลามีได้กำหนด[คือมิได้เจริญสติรู้สภาวะธรรม]สงบในเวลา

กำหนดมหาภูตรูป' เป็นต้น^{๒๘๗}

ผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตตามวิธีสมถนัยแล้ว มักเห็นลมหายใจเป็นแสงหรือลูกไฟเท่าลูกมะนาวหรือใหญ่กว่านั้นตามกำลังสมาธิ ถ้าสมาธิมีกำลังในระดับอุคคหนิมิต แสงหรือลูกไฟมีลักษณะเป็นแสงขาวๆ จางๆ ไม่สว่างมากนัก แต่ถ้าเป็นสมาธิในระดับปฏิภาคนิมิต แสงหรือลูกไฟที่พบเห็นก็จะสว่างจ้า เมื่อเขาน้อมนึกแสงหรือลูกไฟให้เข้าไปในร่างกายก็จะรู้เห็นว่าลมหายใจเป็นเพียงธาตุลม มิใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี แม้ร่างกายทั้งหมดก็เป็นเพียงกองรูปเช่นเดียวกัน หลังจากนั้นจะรู้เห็นลักษณะเฉพาะของมหาภูตรูปและอุปาทายรูปตามที่กล่าวมาแล้ว ต่อมาเขาจะรู้เห็นแม้กระทั่งความเกิดดับของรูปต่างๆ ภายในร่างกาย ในขณะที่เขาเข้าใจอย่างชัดเจนว่ารูปไม่เที่ยง นี่คือนิยามที่ยังเห็นความไม่เที่ยงเป็นลำดับแรก ต่อจากนั้นจะรู้เห็นความเป็นทุกข์ว่ารูปนามอึดอัดน่าเบื่อหน่าย และรู้เห็นความเป็นอนัตตาว่าไม่ใช่ตัวตน นี่คือนิยามที่รู้เห็นความเป็นทุกข์และความไม่ใช่ตัวตน

บางคนอาจรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ด้วยกำลังสมาธิที่มากขึ้น เพราะความเกิดดับของจิตไม่ปรากฏชัดเจนเหมือนความเกิดดับของรูป เนื่องจากจิตเป็นนามธรรมที่เกิดดับเร็วกว่ารูปนั่นเอง อนึ่ง ความเกิดดับของจิตนั้นมีความรวดเร็วมากจนกระทั่งบางคนรู้สึกว่าจะเห็นดวงดาวมากมายกระพริบอย่างรวดเร็ว หลังจากนั้นวิปัสสนาญาณของเขาจะพัฒนาขึ้นตามลำดับโสฬสญาณจนกระทั่งบรรลุมรรคผลในที่สุด

หนังสือวิธีปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาตามวิธีกันนี้ (หน้า ๑๓๕-๓๗) กล่าวว่า “ผู้ปฏิบัติที่ได้รู้เห็นแสงสว่างแล้วควรน้อมนึกแสงสว่างให้เข้าไปภายในร่างกาย กำหนดจิตอยู่ที่หทัย-วัตถุบริเวณนอกว่าเป็นรูป เขามักรู้เห็นกระดูกสันหลังก่อน หลังจากนั้นปอดและหัวใจจะปรากฏชัดเจน ต่อจากนั้นควรนำแสงให้เข้าไปภายในหัวใจก็จะรู้เห็นเลือดสูบฉีดเข้าออกภายในหัวใจแล้วควรรับรู้การหายใจของปอด การทำงานของตับ ลำไส้เล็ก ลำไส้ใหญ่ เป็นต้น นี่คือการรับรู้รูป ส่วนการกำหนดรู้นามก็คือการน้อมจิตไปรับรู้สภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ของนาม หรือรับรู้ในขณะที่เกิดเวทนาว่า เวทนาเป็นส่วนหนึ่ง สภาวะรู้เวทนา (จิต) เป็นอีกส่วนหนึ่ง นี่คือการกำหนดรู้รูปรูปนาม

การกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม ก็คือ การรู้เห็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่อดีตที่ยังเป็นเด็กเรื่อยไปจนถึงชาติก่อนๆ โดยอาศัยนิมิตแสงสว่างเป็นหลัก ส่วนการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม เช่น การน้อมนึกแสงเข้าไปสู่ดวงตา จะรู้เห็นว่าจักขุประสาทเกิดขึ้นแล้วดับไป หรือถ้ากระจายความรู้สึกไปทั่วร่างกาย จะรู้สึกถึงเวทนาที่เจ็บบ้าง คันบ้างตามจุดต่างๆ ของร่างกายเหมือนรังผึ้ง เวทนาเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วคงอยู่ชั่วขณะแล้วหายไป ต่อจากนั้น ผู้ปฏิบัติควรน้อมจิตสู่หทัยวัตถุ ก็จะรู้เห็นความเปลี่ยนแปลงของหทัยวัตถุว่าเร็วบ้าง ช้าบ้าง หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง เกิดดับไปอย่างรวดเร็ว นี่คือปัญญาที่รู้เห็นความเกิดดับของหทัยวัตถุ"

การน้อมนึกแสงหรือลูกไฟให้เข้าไปในร่างกายในขณะที่หายใจเข้าออกเพื่อให้รู้เห็นว่าลมหายใจหรือรูปอื่นๆ ในร่างกายเป็นรูปกลาปที่ละเอียด เป็นแนวปฏิบัติของสำนักกันนี้ ส่วนสำนักพาทอของพาทออสยาดอ (พระอาจารย์คณะ) สอนให้ตั้งใจไว้ที่ปลายจมูกเท่านั้น ไม่ต้องน้อมนึกแสงเข้าไปในร่างกาย แต่ให้แผ่แสงสว่างที่เกิดจากฌานสมาธิมากำหนดรู้ธาตุ ๔ อุปาทายรูป และรูปกลาปภายในร่างกายให้ประจักษ์ไตรลักษณ์ก่อน หลังจากนั้นจึงรับรู้ นามขั้นถัดต่อมา ถ้าแสงสว่างในระดับฌานสมาธิไม่ปรากฏชัดเจน ก็จำเป็นต้องเข้าฌานตามลำดับจนถึงจตุตถฌานช้าแล้วช้าเล่า เมื่อนั้นแสงจะสว่างจ้าปรากฏชัดเจนมากกว่าเดิม

หนังสืออานาปานสติสู่วิปัสสนาโดยสังเขป (หน้า ๒๑-๒๓) กล่าวถึงการกำหนดรู้ธาตุ ๔ อุปาทายรูป และรูปกลาป สรุปความได้ดังนี้

- ก. ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง หยาบ นุ่ม เรียบ หรือเบา
 - ลักษณะแข็ง ปรากฏในขณะที่กัดฟันจนรับรู้ลักษณะแข็งของฟัน และรับรู้ลักษณะแข็งทั่วร่างกายเริ่มจากศีรษะ คอ ลำตัว แขน ขา จนถึงเท้า
 - ลักษณะหยาบ ปรากฏในขณะที่ใช้ลิ้นถูบนขอบฟันหรือถูมือบนแขนจนรับรู้ลักษณะหยาบ หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ลักษณะหยาบทั่วร่างกายจากศีรษะถึงเท้าทีละส่วน
 - ลักษณะนุ่ม ปรากฏในขณะที่ใช้ลิ้นสัมผัสริมฝีปากล่างด้านใน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้ลักษณะนุ่มทั่วร่างกาย
 - แม้ลักษณะหนัก เรียบ และเบา ก็ปรากฏในขณะที่ตามรู้ร่างกายที่มีลักษณะดังกล่าวปรากฏชัดเจน

ข. ธาตุน้ำ มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม ปรากฏในขณะที่รับรู้ลักษณะไหลทั่ว

ร่างกาย เช่น ภายในปาก กระดูก เนื้อหนัง

ค. ธาตุไฟ มีลักษณะเย็น หรือร้อน ปรากฏทั่วร่างกายที่มีความรู้สึกนั้นชัดเจน

ฌ. ธาตุลม มีลักษณะค้ำจุน หรือผลักดัน ปรากฏในขณะที่รับรู้ภายในกลางศีรษะ
ในเวลาหายใจเข้าออกจนรับรู้ลักษณะผลักดัน หรือปรากฏในขณะที่กัณฑ์บนกับพื้นล่างไว้
เล็กน้อย แล้วดูลมหายใจเข้าออกก็จะรู้เห็นลักษณะผลักดันปรากฏชัดเจน หลังจากนั้นจึง
กำหนดรู้ลักษณะผลักดันทั่วร่างกาย

ผู้ปฏิบัติที่สามารถรับรู้ธาตุ ๔ ได้อย่างชัดเจนแล้วย่อมเกิดสมาธิตั้งมั่นจนรู้สึกว่
ร่างกายเป็นเหมือนแสงสีขาวหรือก้อนน้ำแข็ง เมื่อเพ่งดูใกล้จิตจะพบว่าแสงสีขาวนั้นใสขึ้น
เรื่อยๆ เมื่อเพ่งดูลึกเข้าไปจึงพบเห็นก้อนน้ำแข็งใสอย่างกระจ่าง สภาวะใสที่พบเห็นทางใจ
นี้เรียกว่า กายประสาท เป็นธาตุใสที่ปรากฏทั่วร่างกาย

ต่อจากนั้นผู้ปฏิบัติจะรู้เห็นว่าก้อนใสนั้นแตกสลายเป็นรูปกลาปที่เล็กละเอียด ถ้า
ก้อนใสไม่แตกออก ผู้ปฏิบัติต้องเพ่งจิตดูช่องว่าง (อากาสธาตุ) ในก้อนใสนั้นจนกว่าก้อนใส
จะแตกออก แล้วจะเห็นรูปกลาปดังกล่าวอันเป็นที่รวมของธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ประกอบ
ด้วยรูปปรมาณู ๘ อย่างเป็นอย่างน้อย คือ ธาตุ ๔ วรรณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส และโอชา
(สารอาหาร)

ที่กล่าวมานี้เป็นวิธีปฏิบัติสายพาทีกที่ใช้สมณะนำหน้าวิปัสสนา ส่วนผู้ที่เจริญ
อานาปานสติกรรมฐานตามวิปัสสนาญัตติตั้งแต่ต้นตามพระดำรัสว่า โส สโตว อสฺสสติ, สโต
ปสฺสสติ (เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก) ก็อาจเกิดปัญญารู้เห็นลักษณะเฉพาะและ
ลักษณะทั่วไปของรูปนามได้เช่นเดียวกัน กล่าวคือ เขาจะรู้เห็นสภาวะของธาตุสี่ที่ปรากฏใน
ลมหายใจว่ามีลักษณะแข็งหรืออ่อน ไหลหรือเกาะกุม เย็นหรือร้อน หย่อนหรือตึง กล่าวคือ

ก. บางขณะรู้สึกว่ร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนแข็งเป็นหินหรืออ่อนเป็นปุ่
นุ่น นี่คือลักษณะเฉพาะของธาตุดิน

ข. บางขณะรู้สึกว่ร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนละลายเป็นน้ำหรือริมฝีปากดูด
ติดกันจนแยกไม่ออก นี่คือลักษณะเฉพาะของธาตุน้ำ

ค. บางขณะรู้สึกว่ร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วน มีความร้อนกระจายออกมา
ชั่วขณะ นี่คือลักษณะเฉพาะของธาตุไฟ

ฌ. บางขณะรู้สึกว่ามีลมเคลื่อนไหวอยู่ที่ปลายจมูกตลอดเวลา หรือรู้เห็นว่าลมที่ท้องหย่อนลงในขณะยุบ และตឹងขึ้นในขณะพอง โดยไม่รู้ถึงรูปร่างสัณฐานของท้อง นี่คือนิยามเฉพาะของธาตุลม

ต่อจากนั้นเขาจะรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีเบื้องต้นและที่สุดอย่างชัดเจน ไม่ได้เป็นสายเดียวเหมือนในเวลาเริ่มปฏิบัติ นี่คือการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของลมหายใจตามสัมมสนญาณ หลังจากนั้นจะรู้สึกว่างลมเป็นเหมือนผงเล็ก ๆ ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว นี่คือการรู้เห็นความเกิดดับของลมหายใจตามอุทยัพพญาณ บางครั้งเขาจะเห็นว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วน เช่น ผิวหนังตามใบหน้า แขน หรือขา เกิดดับอย่างรวดเร็ว นี่คือการรู้เห็นความเกิดดับของรูปภายในร่างกายตามอุทยัพพญาณ เช่นกัน ครั้นแล้วเขาก็จะสามารถพัฒนาวิปัสสนาญาณให้สูงขึ้นตามลำดับต่อไป

ความเห็นของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค^{๒๘๘} ได้กล่าวถึงข้อความของบทนั้น [คือ ปสฺสสมุภยํ กาย-สงฺขารํ (ฝนลมหายใจ)] พร้อมด้วยคำทักท้วงและคำเฉลยอย่างนี้ว่า

กถํ ปสฺสสมุภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสฺสสํมิติ อเปยฺย ปสฺสสฺสสํมิติ
 สิกฺขติ? กตเม กายสงฺขาราร? ที่มํ อสฺสสํสํสํสํสํสํ กายิกา เอเต ธมฺมา
 กายปฏิพัฑฺธา กายสงฺขาราร. เต กายสงฺขาราร ปสฺสสมุภนฺโต นิโรธนฺโต
 วุปสฺสมนฺโต สิกฺขติ อเปยฺย ยถารูเปหิ กายสงฺขารารหิ กายสฺส อานมฺมา
 วินมฺมา สนฺนมฺมา ปณฺมมา อญฺชนา ผนฺทนา จลนา กมฺปนา, ปสฺสสมุภยํ
 กายสงฺขารํ อสฺสสฺสสํมิติ สิกฺขติ, ปสฺสสมุภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสฺสสํมิติ
 สิกฺขติ. ยถารูเปหิ กายสงฺขารารหิ กายสฺส น อานมฺมา น วินมฺมา น
 สนฺนมฺมา น ปณฺมมา อนญฺชนา อผนฺทนา อจลนา อกมฺปนา, สนฺตํ
 สุขุมํ ปสฺสสมุภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสฺสสํมิติ ปสฺสสฺสสํมิติ สิกฺขติ.

“ภิกษุสำเนียงกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า สำเนียงกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออกอย่างไร กายสังขาร คืออะไร คือ

ก. ลมหายใจเข้าออกยาวเกิดขึ้นในร่างกาย ธรรมเหล่านี้คือ กองลม]เนื่องด้วยร่างกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุปฏิบัติทำลมหายใจ[หายาบ]เหล่านั้นให้สงบ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ

[ข. ลมหายใจเข้าออกสั้นเกิดขึ้นในร่างกาย ธรรมเหล่านี้คือกองลม]เนื่องด้วยร่างกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุปฏิบัติทำลมหายใจ[หายาบ]เหล่านั้นให้สงบ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ]

[ค. ลมหายใจเข้าออกที่ตรัสว่า เราจากรู้ชุดกองลมทั้งหมด ธรรมเหล่านี้คือกองลม]เนื่องด้วยร่างกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ภิกษุปฏิบัติทำลมหายใจ[หายาบ]เหล่านั้นให้สงบ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ]

ฌ. ภิกษุสำเนียงกว่า เราจักผ่อนลมหายใจเช่นนั้นที่เป็นเหตุให้กายโน้มไปข้างหน้า (อาณมนา) โน้มไปด้านข้าง (วินมนา) โน้มไปรอบด้าน (สนุนมนา) โน้มไปด้านหลัง (ปณมนา) โยกโคลง (อิญชนา) โอนเอน (ผนทนา) ส่ายสั่น (จลนา) ห้วนไหว (กมุปนา) ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก

ง. ภิกษุสำเนียงกว่า เราจักผ่อนลมหายใจที่สงบละเอียดเช่นนั้นที่เป็นเหตุให้กายไม่โน้มไปข้างหน้า ไม่โน้มไปด้านข้าง ไม่โน้มไปรอบด้าน ไม่โน้มไปด้านหลัง ไม่โยกโคลง ไม่โอนเอน ไม่ส่ายสั่น ไม่ห้วนไหว ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก”

ในคัมภีร์ปฐีสัมภิตามรรคได้แยกลมหายใจเข้าเป็น ๑ วาระด้วยคำว่า ทีฆํ อสุสาสา (ลมหายใจเข้ายาว) และแยกลมหายใจออกเป็น ๑ วาระด้วยคำว่า ทีฆํ ปสุสาสา (ลมหายใจออกยาว) แต่คัมภีร์นี้กล่าวรวมเป็นวาระเดียวกันเพื่อย่อความ แม้ข้อความต่อมา

ก็เช่นเดียวกัน

ข้อ ข. และ ค. เป็นข้อความที่นำมาจากปฏิสัมภิทามรรคเพื่อให้ได้ความสมบูรณ์ นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้อธิบาย อานมนา ศัพท์เป็นต้นในเรื่องนี้ว่า

“คำว่า อานมนา (โน้มไปข้างหน้า) คือ การโน้มกายโดยความเป็นเฉพาะหน้า

คำว่า วินมนา (โน้มไปด้านหลัง) คือ การโน้มกายไปด้านหลังที่ละครั้ง

คำว่า สนุมนนา (โน้มไปรอบด้าน) คือ การโน้มไปรอบด้านหรือการโน้มไปด้วยดี

คำว่า ปณมนา แปลว่า การโน้มไปด้านหลัง

คำว่า อัญชนา เป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของ อานมนา เป็นต้น หรือการไหวไป ข้างหน้า เป็นต้นมาก ชื่อว่า อานมนา เป็นต้น ส่วนการไหวไปข้างหน้า เป็นต้นน้อย ชื่อว่า อัญชนา เป็นต้น”^{๒๘๘}

สรุปความว่า การผ่อนลมหายใจให้ละเอียดมีประโยชน์เพื่อให้ร่างกายสงบนิ่ง ไม่ โน้มไปข้างหน้า ด้านข้าง รอบด้าน ด้านหลัง ไม่โยกโคลง ไม่โอนเอน ไม่ส่ายสั่น ไม่หวั่นไหว ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก แต่ถ้ามหายใจยังไม่ละเอียดเช่นนั้น ร่างกายก็จะโน้มไป ข้างหน้า ด้านข้าง รอบด้าน ด้านหลัง โยกโคลง โอนเอน ส่ายสั่น หวั่นไหว ขณะหายใจ เข้า และขณะหายใจออก

อิติ กิร ปสฺสสมุภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสึสสามีติ ลิกฺขติ. ปสฺสสมุภยํ
กายสงฺขารํ ปสฺสสึสสามีติ ลิกฺขติ. เอวํ สนฺเต วาตูปลทฺธิยา จ ปภาวนา
น โหติ. อสฺสาสปสฺสาสนญฺจ ปภาวนา น โหติ. อานาปานสฺสติยา
จ ปภาวนา น โหติ, อานาปานสฺสตีสมาธิสฺส จ ปภาวนา น โหติ,
น จ นํ ตํ สมาปตฺติ ปณฺทิตา สมากฺขชฺชนติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ.

“ตามที่กล่าวมานี้ ถ้าภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ[ที่
ละเอียดยิ่งนัก] ขณะหายใจเข้า สำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ[ที่
ละเอียดยิ่งนัก] ขณะหายใจออก เมื่อเป็นดังนั้น การอบรมจิตเพื่อ

กำหนดลม เพื่อลมหายใจเข้าออก[อันละเอียด] เพื่อสติที่มีลมหายใจ
เข้าออกเป็นอารมณ์ เพื่อสมาธิที่ประกอบด้วยสติที่มีลมหายใจเข้าออก
เป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จไม่ได้ [เพราะไม่มีลมหายใจเข้าออก] และผู้มี
ปัญญาย่อมไม่อาจเข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้” [ข้อนี้คือ
คำท้วงติง]

อิตี กิร ปสฺสสมุภยํ กายสงขารํ อสฺสสึสฺสามิ ปสฺสสึสฺสามีติ สิกฺขติ.
เอวํ สนฺเต วาตูปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ, อสฺสาสปสฺสาสาณญฺจ ป-
ภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติ-
สมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ, ตญฺจ นํ สมาปตฺตี ปณฺทิตา สมาปชฺชนฺติปิ
วฏฺฐหนฺติปิ. ยถา กถํ วีย?

“ตามที่กล่าวมานี้ ถ้าภิกษุสำเหนียกว่า เราจักผ่อนลมหายใจ[ที่
ละเอียดยิ่งนัก] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก เมื่อเป็นดั่งนั้น การ
อบรมจิตเพื่อกำหนดลม เพื่อลมหายใจเข้าออก[อันละเอียด] เพื่อสติที่
มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ เพื่อสมาธิที่ประกอบด้วยสติที่มี
ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จได้ และผู้มีปัญญาย่อมเข้า
สมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้ อุปมาเหมือนอะไร”

เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏฺฐิตํ ปจฺมํ โอฟาริกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ.
โอฟาริกานํ สทฺทานํ นิमितฺตํ สุกฺคหิตตฺตา สุมฺนลิกิตตฺตา สุปฺปาริตตฺตา
นिरุทฺเธปิ โอฟาริกํ สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ.
สุขุมกานํ สทฺทานํ นิमितฺตํ สุกฺคหิตตฺตา สุมฺนลิกิตตฺตา สุปฺปาริตตฺตา
นिरุทฺเธปิ สุขุมเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิमितฺตารมฺมณตาปิ จิตฺตํ
ปวตฺตติ,

“อุปมาเหมือนถาดถูกเคาะแล้ว เสียงดังย่อมเป็นไปก่อน เมื่อเสียง
ดังดับไป ต่อมาภายหลังเสียงค่อยย่อมเป็นไป[ถูกได้ยิน] เพราะกำหนด

ใสใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงไปอีก ต่อมา ภายหลังจิตที่มีเสียงค่อยเป็นอารมณ์จึงเป็นไปได้ เพราะกำหนด ใสใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว ฉะนั้นใด”

เอวเมว ปจัม โอพาริกา อสฺสาสปฺสสาสา ปวตฺตนฺติ. โอพาริกานํ อสฺสาสปฺสสาสานํ นิมิตฺตํ สุกฺคหิตตฺตา สุมฺนสิกตตฺตา สุปฺปาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอพาริกเ อสฺสาสปฺสสาเส อถ ปจฺจนา สุขุมกา อสฺสาส- ปฺสสาสา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ อสฺสาสปฺสสาสานํ นิมิตฺตํ สุกฺคหิตตฺตา สุมฺนสิกตตฺตา สุปฺปาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก อสฺสาสปฺสสาเส อถ ปจฺจนา สุขุมอสฺสาสปฺสสาสนิมิตฺตารมฺมณตาปี จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

“ลมหายใจเข้าออกหยาบย่อมเป็นไปก่อนฉนั้นนั้น เมื่อลมหายใจ เข้าออกหยาบดับไป ต่อมาภายหลังลมหายใจเข้าออกหยาบละเอียด ย่อมเป็นไป[ปรากฏในภาวนาจิต] เพราะกำหนด ใสใจ จดจำนิมิตแห่ง ลมหายใจเข้าออกหยาบได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าออกละเอียดดับไป ต่อมาภายหลังจิตที่มีลมหายใจเข้าออกละเอียดเป็นอารมณ์จึงเป็นไปได้ ไม่ซัดส่าย เพราะกำหนด ใสใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าออก ละเอียดได้ดีแล้ว”

เอวํ สนฺเต วาตุพลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ, อสฺสาสปฺสสาสาณฺจ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติ- สสมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ, ตณฺจ นํ สฺมาปตฺติํ ปณฺฑิตา สฺมาปชฺชนฺติปิ วุจฺจหนฺติปิ. ปสฺสสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาสปฺสสาสา กาโย, อุปฺภุจฺจานํ สติ, อนุปสฺสนา ฌาณํ, กาโย อุปฺภุจฺจานํ, โน สติ, สติ อุปฺภุจฺจานญฺเจว สติ จ, ตาย สติยา เตน ฌาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ. เตน วุจฺจติ “กายเ กายานุปสฺสนา สติปฺภุจฺจานภาวนาติ.

“เมื่อเป็นดังนั้น การอบรมจิตเพื่อกำหนดลม เพื่อลมหายใจเข้า ออก[อันละเอียด] เพื่อสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ เพื่อสมาธิ ที่ประกอบด้วยสติที่มีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ย่อมสำเร็จได้ และผู้มีปัญญาย่อมเข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้

ลมหายใจเข้าออก[ที่ตรัสว่า] ปสฺสสมภยํ กายสงฺขารํ (พ่อนลมหายใจ) เป็นกองรูป ความปรากฏ (การระลึกรู้) เป็นสติ การรู้เห็น เป็นปัญญา กองรูปชื่อว่าอุปฺปฏฺฐานะ [เพราะเป็นที่ปรากฏของสติ] ไม่ใช่สติ [เพราะไม่ใช่การระลึกรู้] สติชื่อว่าอุปฺปฏฺฐานะ (สภาวะปรากฏ, สภาวะระลึกรู้) และชื่อว่าสติ [เพราะเป็นสภาวะปรากฏและระลึกรู้] ภิกษุ ตามรู้กองรูป[คือลมหายใจเข้าออก]นั้นด้วยสติและปัญญาดังกล่าว ฉะนั้นจึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป”

สรุปความว่า คำท้วงติงว่า “เมื่อผู้ปฏิบัติพ่อนลมหายใจให้ละเอียด การอบรมจิต เพื่อกำหนดลมเป็นต้นย่อมมีไม่ได้ เพราะไม่มีลมหายใจเข้าออก และผู้มีปัญญาย่อมไม่อาจ เข้าสมาบัติและออกจากสมาบัตินั้นได้” ไม่ถูก เพราะแม้ลมหายใจหายบจะสงบไป แต่ ลมหายใจละเอียดยังมีอยู่ การเจริญอานาปานสติจึงมีได้ด้วยการเกิดนิมิตโดยเนื่องด้วยลม ละเอียดตามลำดับ

จบคำอธิบายบทตามลำดับแห่งหมวดสี่ที่ ๑ ที่ตรัสไว้เนื่องด้วยกายานุปัสสนาใน อานาปานสติกรรมฐานนั้นเพียงเท่านี้ก่อน

[๒๒๒] จะกล่าวถึงวิธีปฏิบัติอื่นจากคำอธิบายบทดังต่อไปนี้ ในเทศนานั้น[อันมีวิธี ๑๖ ประการ] พระผู้มีพระภาคตรัสหมวดสี่นี้โดยเป็นกรรมฐานของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร[เพื่อ บรรลุฌาน] ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างอื่นมีตรัสไว้เนื่องด้วยเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้วในหมวดสี่ที่ ๑ นี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมญฺจानวเสนาติ สมถกมฺมญฺจानํ สนฺธาย วุตฺตํ.
 วิปัสสนากมฺมญฺจานํ ปน อิตฺรจตุกฺเกสฺสปี ลพฺภเตว.^{๒๙๐}

“คำว่า อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมญฺจานวเสน (โดยเป็นกรรมฐานของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร) ตรัสหมายถึงสมถกรรมฐาน ส่วนวิปัสสนากรรมฐานมีได้แม้ในหมวดอื่นนอกจากนี้”

ข้อนี้หมายความว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายหมวดสี่ที่ ๑ ตามสมถนัยเป็นหลัก จะเห็นได้ว่าในข้อ ๒๓๓ ท่านระบุถึงภิกษุผู้บรรลุนาน ๔ หรือฉาน ๕ แล้วจึงเจริญวิปัสสนากรรมฐานด้วยการกำหนดรู้รูปนามต่อไป หมวดสี่ที่ ๒ และที่ ๓ มีอธิบายไว้ตามสมถนัยและวิปัสสนานัยทั้งสองอย่าง ส่วนในหมวดสี่ที่ ๔ มีอธิบายไว้ตามวิปัสสนานัยอย่างเดียว เพราะเป็นวิธีเจริญวิปัสสนาที่ยังเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น

ดังนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ประสงค์จะเจริญอานาปานสติกรรมฐานแล้วทำอานาปานจตุตถฌานเป็นพื้นฐาน แล้วเจริญวิปัสสนาบรรลอรหัตตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณ ควรทำกิจทุกอย่างมีการชำระศีลให้หมดจดเป็นต้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แล้วควรเรียนกรรมฐานที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างจากอาจารย์ที่ได้กล่าวคุณลักษณะไว้แล้ว

คำว่า อิทํ กมฺมญฺจานํ ภาวเตวฺวา อานาปานจตุตฺถฌานปทฺฐจฺฉานาย วิปัสสนาย สหปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปฺณิคุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปฺตฺเตน แปลตามศัพท์ว่า “กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้แล้วบรรลอรหัตตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณด้วยวิปัสสนาอันมีจตุตถฌานซึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้” แต่คำแปลนี้เข้าใจยาก จึงแปลอีกสำนวนหนึ่งตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๙๔)

องค์ประกอบ ๕ อย่าง

ในพาทย์นั้น องค์ประกอบ ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. อุคคหะ คือ การเรียนกรรมฐาน
๒. ปริปัจจา คือ การสอบถาม[เนื้อความของ]กรรมฐาน
๓. อุปัญฐาน คือ ความปรากฏแห่ง[อารมณ์]กรรมฐาน
๔. อัปปนา คือ ความแนบแน่นของกรรมฐาน [การบรรลุฌาน]
๕. ลักษณะ คือ การกำหนดหมายกรรมฐาน [ตั้งแต่การมุ่งมั่นเจริญภาวนา โดยเนื่องด้วยวิธีคณนา วิธีอนุพันธ์นา และจุดกระทบแล้วบรรลุฌาน จนถึงการบรรลุผล สำเร็จโดยเนื่องด้วยวิปัสสนาเป็นต้น] ความหมายคือ การกำหนดหมายสภาวะของกรรม-ฐานว่า กรรมฐานนี้มีลักษณะอย่างไร

ผลของการเรียนองค์ประกอบ ๕ อย่าง

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเรียนกรรมฐานที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างดังนี้ ทั้งตนเองก็ไม่ลำบากและไม่ต้องรบกวนอาจารย์ ดังนั้น เธอควรให้อาจารย์สอนแต่น้อยแล้วสาธยายเป็นเวลานาน หลังจากเรียนกรรมฐานที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างดังนี้แล้วอยู่ในสำนักอาจารย์ หรือในที่พักอื่นซึ่งได้กล่าวลักษณะไว้ข้างต้น ตัดปลิโพธ (เครื่องกังวล) เล็กๆ น้อยๆ ทำ กัตติกเสร็จแล้วบรรเทาความเมาในภัตแล้วนั่งอย่างสบาย ทำจิตให้ร่าเริงด้วยการหมั่นระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ไม่หลงลืมแม้บทเดียวจากวิธีปฏิบัติที่เรียนมาจากอาจารย์ พึงใส่ใจปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานนี้เถิด

วิธีใส่ใจปฏิบัติ ๘ อย่าง

วิธีใส่ใจปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานนั้นมีดังต่อไปนี้

[๒๒๓]	คณนา อนุพนธนา	มุสนา จปนา สลลกุขณา
	วิภูฏนา ปาริสุทธิ	เตสญจ ปฏิปัสสนา.

- “๑. การนับลม (คณนา)
 ๒. การติดตามลม (อนุพนธนา)
 ๓. จุดสัมผัสของลมหายใจ (มุสนา)
 ๔. การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิต, การบรรลุลม (จปนา)
 ๕. การกำหนดหมายได้ชัดเจน, วิปัสสนา (สลลกุขณา)
 ๖. การถอยกลับ[จากสังขาร], มรรค (วิวิญญนา)
 ๗. ความหมดจด, ผล (ปาริสุทธิ)
 ๘. การทบทวนมรรคผลเหล่านั้น, ปัจจเวกขณญาณ (เตสํ
 ปฏิปัสสนา)”

คำอธิบายวิธีใส่ใจกำหนดรู้

ในคานานั้น คำว่า คณนา แปลว่า การนับ
 คำว่า อนุพนธนา แปลว่า การติดตามไป
 คำว่า มุสนา แปลว่า จุดสัมผัสของลมหายใจ
 คำว่า จปนา (การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิต) คือ การบรรลุลม
 คำว่า สลลกุขณา (การกำหนดหมายได้ชัดเจน) คือ วิปัสสนา (ปัญญาหยั่งเห็น
 ไตรลักษณ์)
 คำว่า วิวิญญนา (การถอยกลับ[จากสังขาร], ความหลุดพ้น) คือ มรรค
 คำว่า ปาริสุทธิ (ความหมดจด) คือ ผล
 คำว่า เตสํ ปฏิปัสสนา (การทบทวนมรรคผลเหล่านั้น) คือ ปัจจเวกขณญาณ

คาถาข้างต้นกล่าวสรุปความด้วยการแสดงวิธีปฏิบัติตามวิธีคณนาและอนุพนธนา
 และจุดสัมผัสของลมหายใจ รวมไปถึงผลการปฏิบัติแห่งสมณะคือการบรรลุลมและผลแห่ง
 วิปัสสนาคือการบรรลุวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณในที่ที่สุด

คำอธิบายวิธีคณนา

ในเรื่องนั้น กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนั้นควรใส่ใจกรรมฐานนี้ด้วยวิธีคณนาก่อน และในขณะนับก็ไม่ควรนับต่ำกว่า ๕ ไม่ควรนับเกิน ๑๐ ขึ้นไป อย่างนับให้ขาดช่วง โทษที่มีได้คือ เมื่อนับต่ำกว่า ๕ จิตจะดิ้นรนอยู่ในจำนวนอันคับแคบเหมือนฝูงโคถูกขังไว้ในคอกแคบ แม้เมื่อนับเกิน ๑๐ ขึ้นไป จิตก็มุ่งสู่การนับเป็นหลัก [ไม่มุ่งสู่กรรมฐาน] เมื่อนับให้ขาดช่วง จิตอาจกังวลว่ากรรมฐานของเราจะถึงที่สุดหรือไม่หนอ ดังนั้นจึงควรนับเว้นโทษเหล่านั้น

ข้อความว่า “ให้ขาดช่วง” หมายความว่า การนับขาดช่วงอย่างนี้ว่า ๑, ๓, ๕^{๒๕๑}

คำว่า สิบาปตตํ นุ โข (จะถึงที่สุดหรือไม่หนอ) นี้กล่าวไว้เนื่องด้วยผู้ใส่ใจกำหนดด้วยการนับนานเกินไป จะเห็นได้ว่า เขาอาศัยเพียงความไม่ซัดส่ายที่ได้รับด้วยการใส่ใจนับนานเกินไปเช่นนั้น จึงสำคัญอย่างนี้^{๒๕๒}

อีกทั้งในขณะนับครั้งแรกก็ควรนับด้วยวิธีนับซ้ำเหมือนการนับของคนตวงข้าวเปลือก กล่าวคือ คนตวงข้าวเปลือกตักเต็มแฉ่ง (๔ ชองมือ) แล้วขานว่า ๑ แล้วจึงเทลงไป เมื่อตักอีกเห็นหยากเยื่ออะไรๆ แล้วหยิบทิ้งเสีย จึงขานว่า ๑ แฉ่งๆ การขานว่า ๒ แฉ่งๆ เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แม้กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรนั้นก็ควรกำหนดเอาลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏชัดเจน กำหนดนับลมซึ่งเป็นไปอยู่เรื่อยๆ เริ่มนับตั้งแต่คำว่า ๑, ๑ จนถึง ๑๐, ๑๐ ฉะนั้น เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่เข้าและออกอยู่ย่อมปรากฏชัดเจน

ข้อความว่า “เมื่อตักอีกเห็นหยากเยื่ออะไรๆ แล้วหยิบทิ้งเสีย จึงขานว่า ๑ แฉ่งๆ การขานว่า ๒ แฉ่งๆ เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน” หมายความว่า ก่อนจะตวงข้าวเปลือกแล้วเทลงไปเป็นครั้งที่ ๒ ต้องขานว่า ๑ แฉ่ง เมื่อเทใส่ครั้งที่ ๒ แล้วยังไม่ได้เทเป็นครั้งที่ ๓ ก็ต้องกล่าวว่า ๒ แฉ่ง

^{๒๕๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๓/๓๙๑

^{๒๕๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๓/๓๙๑-๙๒

คำว่า อสฺสาสปสฺสาเสสุ โย อุปฺภูจาทิ, ตํ คเหตฺวา (ควรกำหนดเอาลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏชัดเจน) นี้ กล่าวไว้หมายถึงผู้ที่เห็นประจักษ์ลมหายใจเข้าหรือออกอย่างเดียวก่อน แต่ผู้ที่เห็นประจักษ์ลมทั้งสองอย่าง ก็ควรกำหนดนับลมทั้งสองได้^{๒๕๓}

ต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีข้อความว่า ตสฺส เอวํ คณฺยโต นิคุฆมนฺตา จ ปวิสฺนฺตา จ อสฺสาสปสฺสาสา ปากฺกฺวา โหนฺติ (เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่ออกและเข้าอยู่ย่อมปรากฏชัดเจน) แต่ในที่นี้แปล อสฺสาส ว่า ลมหายใจเข้า และแปล ปสฺสาสะ ว่า ลมหายใจออก ตามหลักฐานในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงแปลว่า “เมื่อเธอนับอยู่อย่างนั้น ลมอัสสาสะปัสสาสะที่เข้าและออกอยู่ย่อมปรากฏชัดเจน”

ในเวลานั้นเธอควรละวิธีนับซ้ำที่เป็นวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือกนั้นแล้วนับด้วยวิธีนับเร็วอันเป็นการนับของนายโคบาล กล่าวคือ นายโคบาลผู้ฉลาดเอาชายพกห่อก่อนกรวดเป็นต้นแล้ว มือถือเชือกและท่อนไม้ไปยังคอกแต่เช้าตรู่ ดีหลังโค นั่งบนปลายเสาลิ้มโยนก่อนกรวดไปแล้วนับแม่โคตัวที่มาถึงประตูที่ละตัวว่า ๑, ๒ ฟุ้งโคที่อยู่ลำบากในสถานที่คับแคบตลอดราตรี ๓ ยาม เบียดเสียดกันออกไปเป็นกลุ่มๆ โดยเร็ว นายโคบาลนั้นก็นับเร็วๆ ว่า ๓, ๔, ๕-๑๐ นั้นใด

แม้เมื่อเธอนับอยู่ตามวิธีนับซ้ำข้างต้น ลมหายใจเข้าออกปรากฏชัดเจนแล้วดำเนินไปเรื่อยๆ ถี่ขึ้น ในเวลานั้นเธอรู้ว่าลมเดินถี่ขึ้นแล้ว ไม่ควรกำหนดเอาลมภายในและลมภายนอก กำหนดเอาลมที่มาถึงช่องจมูกเท่านั้น แล้วนับเร็วๆ ว่า

- ก. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕,
- ข. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖,
- ค. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗,
- ฅ. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘,
- ง. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙,
- จ. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐

โดยแท้จริงแล้ว ในกรรมฐานที่เนื่องด้วยการนับ จิตตั้งมั่นมีอารมณ์เดียวด้วยกำลังของการนับเท่านั้น เหมือนเรือหยุดนิ่งในกระแสน้ำเชี่ยวด้วยถ่วงค้ำไว้

คำว่า ปุริมนเยน (ตามวิธีนับซ้ำข้างต้น) กล่าวตามข้อความในคัมภีร์นี้ที่กล่าวถึงวิธีนับซ้ำก่อนวิธีนับเร็ว แต่วิสสุทธีมรรคมหาฎีกา^{๒๙๔} กล่าวว่า ปุริมนเยนาติ สัมมคณนาย (คำว่า ปุริมนเยน คือ ตามวิธีนับเร็ว) ข้อความนี้ไม่สอดคล้องกับเนื้อหาในคัมภีร์วิสสุทธีมรรคและคำอธิบายในวิมตติวินทนีฎีกาว่า

ตตถ ปุริมนเยนาติ ทนฺธคณนาย ปากฺกฏา หุตฺวาติ อิมินา ทนฺธ-
คณนาย อารทฺธกาเล จิตฺตสฺส อวิสทตฺตาย สุขุมสฺสสาธาทีนํ อปากฺกฏตํ ปจฺฉา
วิสทกาเล ปากฺกฏตฺถจฺ เตสฺ จ ปากฺกฏสฺส ทนฺธคณนํ ปหาย สัมมคณนา
กาตพฺพาติ ทสฺเสติ.^{๒๙๕}

“ในพากย์นั้น คำว่า ปุริมนเยน (ตามวิธีนับซ้ำข้างต้น) แสดงว่า
ลมหายใจเข้าออกมักปรากฏชัดเจนด้วยวิธีนับซ้ำ ดังนั้น จึงแสดงว่า
ลมหายใจเข้าละเอียดเป็นต้นไม่ปรากฏชัดเจนเพราะจิตไม่ผ่อนคลายในเวลา
เริ่มปฏิบัติด้วยการนับซ้ำนี้ และแสดงว่าลมหายใจเข้าละเอียดเป็นต้น
ปรากฏชัดเจนในเวลาที่ยืดผ่อนคลายภายหลัง จึงควรทำการนับเร็วโดยละ
การนับซ้ำในเมื่อลมหายใจเข้าเป็นต้นนั้นปรากฏชัดเจนแล้ว”

ผู้แปลเข้าใจว่า คำว่า ปุริมนเยนาติ สัมมคณนาย (คำว่า ปุริมนเยน คือ ตามวิธีนับ
เร็ว) ที่พบในคัมภีร์วิสสุทธีมรรคมหาฎีกา คงจะคลาดเคลื่อนมาจากคำว่า ปุริมนเยนาติ ทนฺธ-
คณนาย (คำว่า ปุริมนเยน คือ ตามวิธีนับซ้ำ) เพราะฉบับโบราณมีคำผิดมากมาย เนื่องจาก
การจารโบราณในสมัยก่อนเป็นอาชีพอ่างหนึ่งของคนทั่วไปที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลี จึงส่งผล
ให้มีคำผิดพลาดในที่บางแห่ง

วิธีนับเร็วตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสสุทธีมรรคข้างต้น หนังสืออานาปานทีปนี (ฉบับ
แปลไทย หน้า ๑๓-๔) กล่าวว่าเป็นการนับเพิ่มทีละ ๑ จาก ๑ ถึง ๕ เป็นอย่างน้อย และเพิ่ม
ทีละตัวไปจนถึง ๑๐ มี ๖ วาระ คือ

๑. การนับ ๑ ถึง ๕	๒. การนับ ๑ ถึง ๖
๓. การนับ ๑ ถึง ๗	๔. การนับ ๑ ถึง ๘

^{๒๙๔} วิสสุทธี.มหาฎีกา ๑/๒๒๓/๓๙๒

^{๒๙๕} วิมตติ.ฎีกา ๑/๑๖๕/๒๗๗

๕. การนับ ๑ ถึง ๙

๖. การนับ ๑ ถึง ๑๐

วาระเหล่านี้เรียกตามลำดับว่า ปฐมวาระ (วาระแรก) ทุตติยวาระ (วาระที่ ๒) ตติยวาระ (วาระที่ ๓) จตุตถวาระ (วาระที่ ๔) ปัญจมวาระ (วาระที่ ๕) และฉกัฏฐวาระ (วาระที่ ๖) เมื่อเริ่มนับลมหายใจตั้งแต่ปฐมวาระเป็นต้นไปจนถึงฉกัฏฐวาระแล้ว พึงหวนกลับมาหาปฐมวาระอีก และทั้ง ๖ วาระเหล่านี้จัดเป็น ๑ จบ

คัมภีร์ปรมัตถสรวาทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๓๓) กล่าวว่า “ผู้ปฏิบัติไม่ควรนับด้วยการเพิ่มทีละตัวเลขทีละหนึ่ง เพราะจะทำให้จิตก็มุ่งสู่การนับเป็นหลัก ไม่มุ่งสู่กรรมฐาน แต่ควรนับเลขอย่างเดียวยวาระหว่าง ๕ เป็นอย่างน้อย ถึง ๑๐ เป็นอย่างมากตามที่ตนถนัด” เช่น ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ หรือ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ... หรือ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ แม้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๑) ก็เห็นด้วยกับข้อความข้างต้น

อนึ่ง สำนักกรรมฐานพม่าอีกแนะนำให้นับ ๑ ถึง ๘ ตามตัวเลขของอริยมรรคมีองค์ ๘ ในขณะที่ลมหายใจออกสิ้นสุดแล้วเท่านั้น ถ้าคิดฟุ้งซ่านในขณะที่หายใจเข้าหรือออกก็ไม่ต้องนับเลข ต่อเมื่อไม่คิดฟุ้งซ่านในขณะเหล่านั้นจึงนับลมตั้งแต่ ๑ ถึง ๘ ดังกล่าว ส่วนสำนักกันนี้กล่าวว่าให้นับเลขพร้อมกับหายใจเข้า คือ พอหายใจเข้าก็นับ ๑ แล้วดูลมตามไปด้วย แต่ถ้าคิดฟุ้งซ่านในขณะที่หายใจเข้าก็ไม่ต้องนับเลข อย่างไรก็ตาม ถ้าผู้ปฏิบัติคิดฟุ้งซ่านในขณะที่หายใจออกก็ไม่ต้องสนใจ ให้นับเลขในขณะที่หายใจเข้าเท่านั้นตั้งแต่ ๑ ถึง ๘ หรือ ๑ ถึง ๑๐ ตามความถนัดของแต่ละคน นอกจากนั้น สำนักแลตีกกล่าวว่า ให้นับเลขต่อเนื่องไปในขณะที่หายใจเข้าและออก เช่น หายใจเข้า นับ ๑ หายใจออก นับ ๒ เป็นต้น ถ้าความคิดฟุ้งซ่านเกิดขึ้นในขณะที่หายใจเข้าหรือออกก็ไม่ต้องนับเลข

เมื่อเธอนับเร็วๆ อยู่อย่างนี้ กรรมฐานย่อมปรากฏชัดเจนเหมือนเป็นไปต่อเนื่อง ในเวลานั้นเธอรู้ว่า[กรรมฐาน]เป็นไปต่อเนื่องแล้ว ไม่ควรกำหนดเอาลมภายในและภายนอก แล้วนับเร็วๆ ตามนัยก่อน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อเธอส่งจิตเข้าไปพร้อมกับลมที่เข้าไปภายใน อยู่ สถานที่ภายในกายเป็นเหมือนพองลมและเหมือนเต็มไปด้วยมันชน เมื่อเธอส่งจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกไปภายนอก จิตย่อมชัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ ภายนอก แต่เมื่อเธอตั่งสติไว้ที่สถานที่ถูกลมกระทบเจริญภาวนาอยู่ ภาวนาย่อมสำเร็จได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “ไม่

ควรกำหนดเอาลมภายในและภายนอกแล้วนับเร็วๆ ตามนัยก่อน”

ถามว่า : ควรนับลมนับนานเพียงใด

แก้ว่า : ควรนับจนถึงสติตั้งมั่นในอารมณ์คือลมหายใจเข้าออกโดยไม่ต้องนับที่จริงแล้วการนับมีประโยชน์เพื่อตัดความคิดฟุ้งซ่านที่ซัดไปในภายนอก แล้วตั้งสติมั่นไว้ในอารมณ์คือลมหายใจเข้าออกอย่างเดียว

สรุปความในเรื่องนี้ว่า การนับลมหายใจแบบคณนาจำแนกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. วิธีนับซ้ำ เหมือนวิธีนับของคนตวงข้าวเปลือก กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติตั้งใจไว้ที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนแล้วกำหนดรู้ลมหายใจ ในเบื้องต้นลมหายใจเข้าออกมักไม่ปรากฏชัดเพราะจิตยังไม่สงบ มีช่วงที่ลมหายใจไม่ปรากฏชัดซึ่งผู้ปฏิบัติยังไม่ควรนับต่อ จึงให้นับเฉพาะช่วงที่ลมหายใจปรากฏชัดเท่านั้น ถ้าลมหายใจเข้าปรากฏชัดเจน ให้นับเฉพาะลมหายใจเข้า ถ้าลมหายใจออกปรากฏชัดเจน ให้นับเฉพาะลมหายใจออก ถ้าลมทั้งสองอย่างปรากฏชัดเจน ก็ควรนับลมทั้งสองอย่าง วิธีนี้เรียกว่า วิธีนับซ้ำ เช่น ถ้าลมหายใจเข้าปรากฏชัดเจน ให้นับว่า หนึ่ง ถ้าลมหายใจออกปรากฏชัดเจน ให้นับว่า สอง ถ้าลมหายใจออกไม่ปรากฏชัดเจน ให้นับว่า หนึ่ง ซ้ำอีกเพื่อไม่ให้เกิดการนับขาดช่วง ดังนี้ เป็นต้น ตามนัยนี้พึงนับเฉพาะลมหายใจที่ปรากฏชัดโดยเริ่มนับตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ ในวาระทั้ง ๖ เหล่านั้น หรือตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ เป็นอย่างน้อย และ ๑ ถึง ๑๐ เป็นอย่างมาก วิธีดังกล่าวนี้เรียกว่า วิธีนับซ้ำ

ผู้แปลเข้าใจว่า การนับลมตามวิธีข้างต้น ควรทำในเวลาที่ยาลมหายใจสิ้นสุดแล้ว มักมีช่วงว่างก่อนจะหายใจเข้าและหายใจออกชั่วขณะ ไม่ควรนับเลขในขณะที่กำลังหายใจเข้าและหายใจออก เพราะทำให้ไม่อาจจะระลึกว่ากำลังหายใจเข้าหรือหายใจออกอย่างชัดเจน แต่มัวไปนับตัวเลขดังกล่าว

จิตของทุกคนมักซัดส่ายออกจากปัจจุบันไปหาอดีตหรืออนาคต เพราะเคยชินกับการถวิลหาอดีตและใฝ่ฝันอนาคต ทำให้ไม่อาจผูกสติไว้ที่ลมหายใจได้ โบราณจารย์จึงคิดค้นวิธีนับเลขขึ้นมาเพื่อให้จิตสงบทีละน้อย กล่าวคือ ตามปกติลมหายใจเข้าออกมักใช้เวลาราว ๒-๓ วินาที การหายใจสั้นใช้เวลา ๒ วินาที ส่วนการหายใจยาวใช้เวลา ๓ วินาที แต่ผู้เริ่มปฏิบัติมักไม่อาจควบคุมหายใจได้เลย เพราะคิดฟุ้งซ่านตลอดเวลา จึงควรนับเลขเพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้ทราบว่าจิตของเราสงบนานเพียงใด โดยนับตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ เป็นอย่างน้อย และตั้งแต่

๑ ถึง ๑๐ เป็นอย่างมาก ถ้านับได้ ๑ รอบตั้งแต่ ๑ ถึง ๕ โดยไม่คิดฟุ้งซ่าน แสดงว่าจิตของผู้ปฏิบัติสงบราว ๑๐-๑๕ วินาที ถ้านับได้ ๑ รอบตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ โดยไม่คิดฟุ้งซ่าน แสดงว่าจิตของผู้ปฏิบัติสงบราว ๒๐-๓๐ วินาที ถ้าจิตสงบได้เพียงเท่านี้ก็จะค่อยๆ เพิ่มเวลาได้มากขึ้นทีละน้อย เพราะเคยชินกับการรับรู้ลมหายใจ

๒. วิธีนับเร็ว เหมือนวิธีนับของนายโคบาล กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัตินับลมหายใจเรื่อยไปเช่นนี้ ช่วงเวลาที่ลมหายใจปรากฏชัดจะมีมากขึ้น ผู้ปฏิบัติอาจนับว่า หนึ่ง สอง สาม เป็นต้นได้อย่างต่อเนื่อง และเมื่อลมหายใจเข้าออกปรากฏชัดเสมอก็นับได้ไม่ขาดช่วง ไม่ขาดสติไปในช่วงใดๆ ทั้งการนับก็ได้ตามลำดับเสมอกับลมหายใจ

มีวิธีปฏิบัติอีกอย่างหนึ่งที่นิยมในเมืองไทย คือ การบริกรรมว่า พุท ในขณะหายใจเข้า และการบริกรรมว่า ธอ ในขณะหายใจออก หรือการนับเลขตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๐ เป็น ๑ รอบ ในขณะหายใจออกเท่านั้นโดยไม่สนใจว่าลมหายใจจะชัดเจนนหรือจิตฟุ้งซ่านหรือไม่ ถ้านับเลขอย่างนี้จำนวน ๑๐ รอบ มักใช้เวลาราว ๑๕ นาทีเป็นอย่างต่ำ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสั้นยาวของกองลม ยิ่งสมาธิมากขึ้นเพียงใด กองลมก็จะยาวขึ้นเพียงนั้น และเวลาก็จะนานกว่าเดิม

คำอธิบายวิธีอนุพัณณา

[๒๒๔] เมื่อใส่ใจกำหนดรู้ด้วยวิธีคณนา (คณนายนัย) อย่างนี้แล้วควรใส่ใจกำหนดรู้ด้วยวิธีติดตาม (อนุพัณณายนัย) ที่เล็กน้อยแล้วใช้สติติดตามลมหายใจออกเข้าให้ต่อเนื่องมิให้ติดตามเบี่ยงต้น ท่ามกลาง และที่สุด กล่าวคือ ลมที่ออกไปภายนอกมีนาภีเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง ปลายนาสิกเป็นที่สุด ส่วนลมที่เข้าไปภายในมีปลายนาสิกเป็นเบื้องต้น หทัยเป็นท่ามกลาง นาภีเป็นที่สุด จิตของผู้ที่ติดตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดดังกล่าวย่อมชัดส่าย กระสับกระส่าย และหวั่นไหว ดังข้อความว่า

อสุสาสามิมชฌปริโยสานํ สติยา อนุคฺจฺจโต อชฺฌตฺตํ วิกุเขป-
คเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อัญชิตา จ ผนฺทิตา
จ. ปสุสาสามิมชฌปริโยสานํ สติยา อนุคฺจฺจโต พหิทฺธา วิกุเขปคเตน

จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ.^{๒๙๖}

"เมื่อภิกษุใช้สติติดตามลมหายใจเข้าในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรนด้วยจิตที่ซัดส่ายในภายใน เมื่อภิกษุใช้สติติดตามลมหายใจออกในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด กายและจิตย่อมกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรนด้วยจิตที่ซัดส่ายในภายนอก"

วิธีอนุพัณณา คือ การตั้งจิตจดจ่อในที่ลมกระทบแล้วติดตามรู้ลมหายใจเข้าออกอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง โดยไม่ต้องนับเหมือนวิธีคณนา การตามกำหนดด้วยวิธีอนุพัณณานี้ ฟังปฏิบัติจนกระทั่งปรากฏปฏิภาคนิมิตที่เป็นสภาวะพิเศษต่างจากลมหายใจเข้าออกปกติ มีลักษณะเหมือนแสง เหมือนปุยฝุ่น เหมือนดวงดาว เหมือนเม็ดมณี เหมือนไข่มุกหรือสร้อยมุก ฯลฯ เมื่อปรากฏปฏิภาคนิมิตเช่นนี้แล้ว ผู้ปฏิบัติพึงหยุดวิธีอนุพัณณาแล้วกำหนดลมหายใจด้วยวิธีรูปนาต่อไป อนึ่ง วิธีคณนาและวิธีอนุพัณณาทั้งสองอย่างนี้ยังไม่พ้นไปจากสถานที่ซึ่งลมสัมผัสที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน

นอกจากนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติรู้เห็นนิมิตแสงสว่างได้เป็นครั้งแรก ควรน้อมนึกในใจด้วยความปีติยินดีว่า "จรรวมๆ" แสงสว่างที่ปรากฏจะค่อยๆ รวมตัวกันที่ปลายจมูก หลังจากนั้น ผู้ปฏิบัติจึงขยายปฏิภาคนิมิตออกไปทางลมหายใจเข้าและออก ในขณะนั้นจะรู้สึกลมหายใจเป็นแสงที่เข้าไปในร่างกาย สามารถรู้เห็นเบื้องต้นของกองลมคือปลายจมูก ท่ามกลางคือหัวใจ และที่สุดคือสะดือ ต่อจากนั้นจะสามารถขยายปฏิภาคนิมิตขึ้นๆ ลงๆ ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ปลายเท้าจรดศีรษะ ในที่สุดจะสามารถขยายแสงสว่างออกไปสู่ภายนอกได้ตามกำลังสมาธิของตน

คำอธิบายวิธีรูปนา

ดังนั้น ผู้ที่ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพัณณาไม่ควรใส่ใจเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แต่ควรใส่ใจตามมุขนา (จุดสัมผัสของลมหายใจ) และวิธีรูปนา (การตั้งจิตไว้มั่นใน

ปฏิกากนิมิต) โดยแท้จริงแล้ว การใส่ใจกำหนดรู้ตามสุสนาและวิธีฐปนาไม่มีต่างหากเหมือน การใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนาและวิธีอนุพันธนา แต่เมื่อนับในที่ลมกระทบทุกขณะจึงได้ ชื่อว่าใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนาและสุสนา เมื่อเลิกนับแล้วใช้สติติดตามลมหายใจเข้าออก นั้น และตั้งจิตไว้โดยความเป็นอุปปนาในที่ลมกระทบทุกขณะนั้น จึงเรียกว่าใส่ใจกำหนดรู้ ตามวิธีอนุพันธนา สุสนา และวิธีฐปนา ฟังทราบข้อความนั้นด้วยอุปมาเหมือนคนง่อยและ คนเฝ้าประตูที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย และด้วยอุปมาเหมือนเลื่อยที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

วิธีฐปนา คือ การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิกากนิมิต หมายความว่า ปฏิกากนิมิตคือ แสงสว่างนั้นเป็นบัญญัติพิเศษที่ปรากฏขึ้นเหมือนเป็นอารมณ์ใหม่ มีใช้สภาวะธรรมที่มีอยู่จริง จึงดับไปโดยง่าย เมื่อดับแล้วก็เกิดใหม่มาก ผู้ปฏิบัติจึงควรตั้งจิตไว้มั่นในปฏิกากนิมิตเพื่อไม่ให้ดับไป และทำให้ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นตามลำดับ

ข้อความว่า “ตั้งจิตไว้โดยความเป็นอุปปนา” หมายความว่า ตั้งจิตไว้ในนิมิตตามที่ ปรากฏชัดเจนเพื่อให้อุปปนาเกิดขึ้น^{๒๙๗}

ข้อความว่า “ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนา สุสนา และวิธีฐปนา” หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติใช้สติติดตามลมหายใจเข้าออกในจุดสัมผัสของลมหายใจ เรียกว่า ใส่ใจกำหนด รู้ตามวิธีอนุพันธนาและสุสนา ต่อเมื่อตั้งจิตไว้ในปฏิกากนิมิตจึงเรียกว่า ใส่ใจกำหนดรู้ตาม วิธีอนุพันธนาและวิธีฐปนา ดังคำอธิบายว่า

“ในคำว่า อนุพันธนาย จ (ตามวิธีอนุพันธนา) เป็นต้น ฟังประกอบบท[สองอย่าง]ว่า เรียกว่า ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีอนุพันธนาและสุสนา อีกทั้งตามวิธีอนุพันธนาและวิธีฐปนา”^{๒๙๘}

สรุปความในเรื่องนี้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงวิธีเจริญอานาปานสติไว้ ๓ วิธี คือ

๑. วิธีคณนา การนับลมหายใจอย่างช้าและเร็วไปตามลำดับ อยู่ในระดับ
 บริกรรมนิมิตที่เห็นควันหรือหมอก นับเข้าในบริกรรมสมาธิ

๒. วิธีอนุพัณณา การติดตามลมหายใจอย่างต่อเนื่องโดยไม่ต้องบริกรรมใน
 ระยะอุคคหนิมิตที่เห็นสีขาวอ่อนหรือแสงสว่างจางๆ นับเข้าในบริกรรมสมาธิ

๓. วิธีฐปนา การตั้งจิตไว้มั่นในปฏิภาคนิมิตคือแสงสว่างจ้า อยู่ในระดับ
 อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

ในขณะที่เจริญอานาปานสติกรรมฐาน อารมณ์กรรมฐานคือลมหายใจเข้าออกจะค่อยๆ
 ละเอียดยิ่งขึ้นจนเหมือนหายไปในระยะคณนาและอนุพัณณา ขณะนั้นผู้ปฏิบัติพึงดำรงจิตไว้
 ในที่ลมกระทบตามเดิมแล้วกำหนดรู้อารมณ์ที่ละเอียดยิ่งขึ้นนั้นให้ชัดเจน เมื่อกำหนดรู้แล้ว
 อารมณ์จะปรากฏชัดมากขึ้น ต่อมาไม่นานปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏ ผู้ปฏิบัติย่อมบรรลุอุปจาร-
 ฌานคืออุปจารสมาธิที่เป็นกามาวจรภาวนาอันละนิวรณ์ ๕ และได้บรรลุอัปปนาสมาธิต่อไป

[๒๒๕] ในเรื่องนั้น อุปมาเหมือนคนง่อยมีดังนี้คือ คนง่อยนั่งไกวชิงช้าให้แก่มารดา
 และบุตรผู้เล่นชิงช้า นั่งที่โคนเสาชิงช้านั้น ย่อมเห็นปลายทั้งสองข้าง และท่ามกลางแห่ง
 แผ่นกระดานชิงช้าที่แกว่งไปมาอยู่ตามลำดับ แต่มิได้ชวนขวายให้เห็นปลายทั้งสองและ
 ท่ามกลาง ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้น อยู่ที่โคนเสาอันเป็นที่ผูกด้วยสติ[คือที่ลมกระทบ]แล้วไกว
 ชิงช้าคือลมหายใจเข้าออก นั่งอยู่ด้วยสติในนิมิตนั้น[คือปลายจมูก] เมื่อใช้สติติดตามและ
 ตั้งจิตไว้ตรงที่ลมกระทบนั้น ย่อมเห็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของลมหายใจเข้าออก
 ที่ผ่านไปมาในที่กระทบตามลำดับ แต่มิได้ชวนขวายให้เห็นลมหายใจเหล่านั้น

จบอุปมาเหมือนคนง่อยเพียงเท่านี้

ในข้อ ๒๑๗ ท่านเปรียบลมหายใจเข้าออกว่าเป็นเสาด้วยคำว่า ตตถ อสฺสาสปสฺสาส-
 ฌมฺเภา สติโยตุเตน พนฺธิตพฺพํ (ใช้เชือกคือสติผูกไว้ที่หลักคือลมหายใจเข้าออกนั้น) แต่ในที่นี้
 กล่าวว่า สติวเสน อุปนิพฺพณณมฺภมฺมุเล จตฺวา (อยู่ที่โคนเสาอันเป็นที่ผูกด้วยสติ) จึงเปรียบที่
 ลมกระทบคือปลายจมูกหรือริมฝีปากบ่นว่าเป็นโคนเสา เพราะกล่าวเปรียบลมหายใจเข้าออก
 ว่าเหมือนชิงช้า

[๒๒๖] อุปมาเหมือนคนเฝ้าประตูมีดังนี้คือ คนเฝ้าประตูไม่ตรวจสอบคนในเมือง และนอกเมืองโดยถามว่า ท่านเป็นใคร มาจากไหน จะไปไหน หรืออะไรอยู่ในมือท่าน เพราะคนเหล่านั้นมิใช่เป็นภาระของเขา เขาตรวจตราทุกคนที่มาถึงประตูเท่านั้น ฉะนั้น ภิกษุนี้ก็ ฉะนั้น ลมที่เข้าข้างในและออกข้างนอกไม่ใช่หน้าที่ เธอมีหน้าที่กำหนดรู้ลมที่มาถึงช่อง จมูกแล้วเท่านั้น จบอุปมาเหมือนคนเฝ้าประตูเพียงเท่านี้

[๒๒๗] พึงทราบอุปมาเหมือนเลื่อยตั้งแต่ต้นดังต่อไปนี้ ดังข้อความว่า

นิมิตต์ อสสาสปสสาสา อนารมมณ'เมกจิตตสส

อชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา นุปลพฺภติ.^{๒๙๙}

“นิมิต (ที่ผูกจิตคือปลายจมูกหรือริมฝีปากบน) ลมหายใจเข้า และ ลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภาวนาที่ไม่รู้เห็นธรรม ทั้ง ๓ ย่อมไม่ได้[สมาธิ]ภาวนาหรือไร”

นิมิตต์ อสสาสปสสาสา อนารมมณ'เมกจิตตสส

ชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา นุปลพฺภติ.^{๓๐๐}

“นิมิต ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภาวนาที่ไม่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมไม่ได้[สมาธิ]ภาวนา”

ธรรม ๓ อย่างนี้มีใช้อารมณ์ของจิตดวงเดียวกันอย่างไร แต่ผู้เพียรปฏิบัติจะไม่รู้ ธรรม ๓ อย่างนี้ก็หาไม่ได้อย่างไร จิตไม่ฟุ้งซ่านอย่างไร ความเพียรที่ยังภาวนาให้สำเร็จ ย่อมปรากฏอย่างไร ผู้เพียรปฏิบัติยังความเพียร[ที่ข่มนิวรณ์]ให้สำเร็จอย่างไร และได้รับ ผลพิเศษ[ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ]อย่างไร อุปมาเหมือนต้นไม้วางไว้ในที่พื้นที่ราบ บุรุษ เอาเลื่อยตัดมัน สติของบุรุษนั้นย่อมปรากฏเนื่องด้วยฟันเลื่อยที่ถูกต้นไม้ เธอมิได้ใส่ใจฟัน เลื่อยที่ชักไปมา แต่จะไม่รู้ฟันเลื่อยที่ชักไปมาก็หาไม่ได้ ทั้งความเพียร[ในการเลื่อย]ย่อม ปรากฏ เธอยังความเพียร[ในการตัดต้นไม้]ให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ[คือการตัดไม้เป็น

ท่อนๆ] นั่นใด

ก. นิมิตที่ใช้สติผูกไว้ เหมือนต้นไม้วางไว้ในพื้นที่ราบเรียบ

ข. ลมหายใจเข้าออก เหมือนพั่นเลื่อย

ค. ภิกษุหนึ่งตั้งสติไว้ที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปากบน ไม่ใส่ใจลมหายใจเข้าออกที่ผ่านไปมา แต่จะไม่รู้ลมหายใจเข้าออกที่ผ่านไปมาก็หาไม่ได้ ทั้งความเพียรย่อมปรากฏ เธอยังความเพียรให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ เหมือนบุรุษตั้งสติไว้ที่พั่นเลื่อยกระทบต้นไม้ เธอไม่ใส่ใจถึงพั่นเลื่อยที่ชักไปมา แต่จะรู้พั่นเลื่อยที่ชักไปมาก็หาไม่ได้ ทั้งความเพียรย่อมปรากฏ เธอยังความเพียรให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ ฉะนั้น

ความเพียร (ปธานะ) คืออะไร คือ กายและจิตของผู้ปรารถนาความเพียรย่อมควรแก่การงาน[คือการเจริญภาวนา] ความเพียรที่ทำให้ควรแก่การงานนี้เป็นความเพียร

ความเพียร (ปโยคะ) คืออะไร คือ ผู้ปรารถนาความเพียรย่อมกำจัดนิรณที่รบกวนจิต ระวัง[มิจนา]วิตกได้ ความเพียรที่กำจัดนิรณระวังมิจนาวิตกนี้เป็นความเพียร

ผลพิเศษคืออะไร คือ ผู้ปรารถนาความเพียรย่อมกำจัดสังโยชน์ สิ้นสุดอนุสัย ผลที่ทำให้กำจัดสังโยชน์สิ้นสุดอนุสัยนี้เป็นผลพิเศษ

คำว่า สโยชนา ปหิยฺหนฺติ (กำจัดสังโยชน์) หมายความว่า สังโยชน์ ๑๐ ย่อมถูกกำจัดโดยสิ้นเชิงตามลำดับมรรค

คำว่า อนุสฺยา พุยนฺตี โหนฺติ (สิ้นสุดอนุสัย) หมายความว่า อนุสัย ๗ ก็เช่นเดียวกัน ย่อมสิ้นสุดไปโดยไม่มีเหลือแม้เพียงภังคขณะด้วยการให้ถึงสภาวะไม่เกิดขึ้นอีก

อนึ่ง ท่านกล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า สโยชนา ปหิยฺหนฺติ, อนุสฺยา พุยนฺตี โหนฺติ (กำจัดสังโยชน์ สิ้นสุดอนุสัย) เพื่อแสดงว่า ขึ้นชื่อว่ากำจัดสังโยชน์ย่อมมีได้ด้วยการดับอนุสัย และเมื่อสังโยชน์ถูกขจัดไป แม้อนุสัยเล็กน้อยก็เกิดขึ้นไม่ได้^{๓๐๑}

^{๓๐๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๖/๓๙๗

ข้อความว่า สิ้นเครื่องผูกพัน หมายความว่า สิ้นสังโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์หรือธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดกองรูปนามที่มีจริงว่าเป็นสัตว์บุคคลที่ไม่มีจริง
๒. วิจิกิจฉา ความสงสัยในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม
๓. สีลัพพตปรามาส ความยึดมั่นศีลและวัตรปฏิบัติตนนอกจากอริย-

มรรคมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นทางหลุดพ้น

๔. กามฉันทะหรือกามราคะ ความเพติดเพลนยินดีในกามคุณ ๕
๕. พยาบาทหรือปฏิฆะ ความโกรธ

สังโยชน์ข้อ ๑-๕ นี้ ชื่อว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องต้น

๖. รูปราคะ ความยินดีพอใจในรูปนิพพาน รวมไปถึงรูปภพ
๗. อรูปราคะ ความยินดีพอใจในอรูปนิพพาน รวมไปถึงอรูปภพ
๘. มานะ ความทะนงตน
๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
๑๐. อวิชชา ความไม่รู้

สังโยชน์ข้อ ๖-๑๐ ชื่อว่า อุทฺธัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องบน

พระโสดาบัน ละสังโยชน์ข้อ ๑-๓

พระสกทาคามี ทำสังโยชน์ข้อที่ ๔ และข้อที่ ๕ ให้เบาบาง

พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด แต่ยังละสังโยชน์ ๕ ข้อหลังไม่

ได้

พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้ทั้งหมด

อนุสัย คือ กิเลสนอนเนื่องในกระแสจิต มี ๗ อย่าง ได้แก่

๑. กามราคานุสัย
๒. ภวราคานุสัย
๓. ปฏิฆานุสัย
๔. มานานุสัย
๕. ทิฏฐานุสัย
๖. วิจิกขณานุสัย
๗. อวิชขานุสัย

คำว่า อนุสัย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. กิเลสที่เกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยอันเหมาะสม = อนุเสณตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรค มีอรรถว่า เหมาะสม + สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

๒. กิเลสที่เกิดขึ้นเสมอ = อนุ อนุ เสนตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ + สิ ธาตุ มีอรรถว่า เกิดขึ้น)

๓. กิเลสที่คล้อยตามนอนเนื่องอยู่ = อนุรูปา หตุวา เสนตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า คล้อยตาม + สิ ธาตุ มีอรรถว่า นอนเนื่อง)

๔. กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ = อนุ อนุ เสนตติ อนุสยา (อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า เสมอ + สิ ธาตุมีอรรถว่า นอนเนื่อง)

โดยประการดังนี้ ธรรม ๓ อย่างนี้มีใช้อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่ผู้เพียรปฏิบัติจะไม่รู้ธรรม ๓ อย่างนี้ก็หาไม่ได้ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อมปรากฏ ผู้เพียรปฏิบัติยังความเพียรให้สำเร็จ และได้รับผลพิเศษ

อานาปานสติ ยสฺส

ปริปัญฺณา สุภาวิตา

อนุพุพฺพํ ปริจิตา

ยถา พุทฺเธน เทสิตา

โส อิมํ โลกํ ปภาเสติ

อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมฯ^{๓๐๒}

“ภิกษุใดเจริญสั่งสมอานาปานสติตามลำดับ[ด้วยวิธีรู้ชัดลมหายใจยาวสั้นเป็นต้น] ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงจนบริบูรณ์[ทั้ง ๑๖ หมวด] เธอย่อมยังโลกนี้[คือชั้นของตนเป็นต้น]ให้สว่างไสว[ด้วยแสงแห่งปัญญา] เหมือนดวงจันทร์พ้นจากก้อนเมฆ”

จบอุปมาเหมือนเลื่อยเพียงเท่านี้ พึงทราบว่าการไม่ใส่ใจกำหนดรู้ลมที่ผ่านไปมา [แต่ใส่ใจกำหนดรู้ตรงที่ลมกระทบเท่านั้น] เป็นจุดมุ่งหมายของภิกษุนั้น

[๒๒๕] บางท่านที่ใส่ใจเจริญกรรมฐานนี้ [ปฏิกาค]นิมิตย่อมเกิดขึ้นโดยเร็ว และการตั้งจิตไว้มั่น (จปนา) ที่เรียกว่าอัปปนาอันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลื่อย่อมสำเร็จ แต่

๓๐๒

พ.ป. ๓๑/๑๖๐/๑๘๓

บางท่านเริ่มตั้งแต่เวลาที่ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนา กายและจิตเบาสบาย สรีระประหนึ่งว่าลอยอยู่บนอากาศในขณะที่ความกระวนกระวายสงบลงด้วยการดับลมหายใจเข้าออกหายไปตามลำดับ

บางท่านตั้งแต่เริ่มกำหนดรู้ลมหายใจตามวิธีคณนา ก็ได้บรรลุอุคคหนิมิตแล้ว ในขณะนั้นมักรู้สึกที่ตัวเบาจิตเบา มีศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อคำสอนของพระพุทธเจ้า เชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงได้บรรลุธรรมอย่างแท้จริง ไม่ใช่เชื่อว่ามีพระพุทธเจ้าตามประวัติศาสตร์และโบราณคดีตามที่เคยเข้าใจมาก่อน บางท่านเห็นแสงสว่างที่สว่างไสวทั่วห้องในขณะที่หลับตา บางท่านรู้สึกเหมือนตัวเบาลอยไปในอากาศ นอกจากนั้น แม้คัมภีร์อรรถกถาจะกล่าวว่า สรีระอากาศ ลงจนการปฏิบัติ วิย โหติ (สรีระประหนึ่งว่าลอยอยู่บนอากาศ) โดยมีได้ระบุว่าลอยไปได้จริงๆ แต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ (ข้อ ๗๓) กล่าวถึงนางกุลธิดาที่ลอยจากบ้านไปที่ลานพระเจดีย์ได้ด้วยอุพเพกขาปีติ

ที่ประเทศพม่ามีเรื่องเล่าว่า ท่านอาจารย์แลตีสยาตอ (พระญาณธชะ) สามารถนั่งกรรมฐานตัวลอยขึ้นเหนือพื้น ๒ ศอก มีพระลูกศิษย์หลายรูปเห็นเรื่องนี้ในขณะที่ท่านมีชีวิตอยู่ แม้ในเวลาเช้าราวๆ ๓ เมื่อท่านตื่นจากจำวัดแล้วก็มีแสงสว่างทั่วห้องของท่านโดยมิได้จุดไฟ แสงสว่างนี้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิเช่นกัน แต่เป็นรูปธรรมที่ตนและผู้อื่นสามารถพบเห็นได้ คล้ายกับแสงสว่างแผ่ออกจากร่างของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีในขณะที่ระลึกถึงพระพุทธคุณ ทำให้ท่านเข้าใจผิดว่าเป็นเวลาเช้าเพราะคิดว่าสว่างแล้ว เรื่องของเศรษฐีนี้พบในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค เรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี^{๓๐๓}

เมื่อผู้มีกายกระสับกระส่ายนั่งบนเตียงหรือตั้ง เตียงตั้งย่อมโยกলান ผ้าปูยับย่น แต่เมื่อคนมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่ง เตียงหรือตั้งย่อมไม่โยกไม่লান ผ้าปูก็ไม่ยับ เตียงตั้งเหมือนตั้งย่นไว เพราะกายที่ไม่กระสับกระส่ายย่อมเบาสบาย ฉันทใด เริ่มตั้งแต่เวลาที่ใส่ใจกำหนดรู้ตามวิธีคณนา กายและจิตเบาสบาย สรีระประหนึ่งว่าลอยอยู่บนอากาศในขณะที่ความกระวนกระวายสงบลงด้วยการดับลมหายใจเข้าออกหายไปตามลำดับ ฉันทนั้น

๓๐๓

วิ.จ. ๗/๓๐๔/๗๓-๕

เมื่อลมหายใจเข้าออกหายาบดับไปแล้ว จิตของผู้เพียรปฏิบัตินั้นมีอารมณ์คือนิมิตที่เป็นลมหายใจเข้าออกละเอียดเป็นไปอยู่ แม้เมื่อลมละเอียดนั้นดับแล้ว จิตที่มีอารมณ์คือนิมิตอันละเอียดยิ่งๆ ขึ้นไปกว่านั้นก็เป็นไปอยู่ที่เดียว

อุปมาเหมือนนรุชใช้แท่งเหล็กใหญ่เคาะถาดสำริด เสียงดังฟังเกิดขึ้นโดยการตีครั้งเดียว จิตของเขาฟังมีอารมณ์คือเสียงหายาบเป็นไปอยู่ เมื่อเสียงหายาบดับแล้ว หลังจากนั้นจิตจะฟังมีอารมณ์คือนิมิตที่เป็นเสียงละเอียด แม้เมื่อเสียงละเอียดนั้นดับแล้ว จิตของเขาก็มีอารมณ์คือนิมิตที่เป็นเสียงละเอียดยิ่งๆ ขึ้นไปกว่านั้นเป็นไปอยู่ ฉะนั้น ภาวนานี้ก็ฉะนั้น ดังข้อความว่า

เสยฺยถาปี กัมเส อาโกฏฺติเต ๒เปฯ

“เมื่อถาดถูกเคาะแล้ว ฉะนั้นได้”

พึงทราบความพิสดาร[ในคัมภีร์ปฏิสัมพัทมารค]

ข้อความข้างต้นอยู่ในข้อ ๒๒๑ ที่กล่าวมาแล้วว่า

เสยฺยถาปี กัมเส อาโกฏฺติเต ปจฺมํ โอพาริกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. โอพาริกานํ สทฺทานํ นิमितฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมฺนสิกตตฺตา สุปฺปาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอพาริกเ สทฺเท ธถ ปจฺฉา สุขุมกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ สทฺทานํ นิमितฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมฺนสิกตตฺตา สุปฺปาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก สทฺเท ธถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิमितฺตารมฺมณตาปี จิตฺตํ ปวตฺตติ.^{๓๐๔}

“อุปมาเหมือนถาดสำริดถูกเคาะแล้ว เสียงดังย่อมเป็นไปก่อน เมื่อเสียงดังดับไป ต่อมาภายหลังเสียงค่อยย่อมเป็นไป[ถูกได้ยิน] เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงไปอีก ต่อมาภายหลังจิตที่มีเสียงค่อยเป็นอารมณ์จึงเป็นไปได้ เพราะกำหนด ใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว ฉะนั้นได้”

๓๐๔

พ.ป. ๓๑/๑๗๑/๑๙๘

ในฉบับบัญญัติสังคิตีพบรูปว่า กัสตาล (ถาดสำริด) แต่ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมหา-
มกุฏย มีรูปว่า กัสตาล (กังสดาล) ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า กัสตาล ไม่ถูก เพราะกังสดาล
เป็นสิ่งที่ต้องใช้ไม้ตี ไม่ใช่ท่อนเหล็ก ถ้าใช้ท่อนเหล็กตีอาจทำให้กังสดาลแตกได้ แม้การตี
กังสดาลก็ต้องใช้ไม้ตีเฉพาะริมขอบเท่านั้น ถ้าไปตีตรงกลางก็อาจทำให้กังสดาลแตกได้เช่น
เดียวกัน การใช้ไม้ตีกังสดาลนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งของชาวพม่าที่สวดมนต์เสร็จแล้วอุทิศ
ส่วนบุญ จึงมักตีกังสดาลเพื่อเป็นเครื่องหมายว่ามีการทำบุญในสถานที่ที่กังสดาลเพื่อให้ผู้ที่
ได้ยินเสียงกล่าวอนุโมทนาสาธุการ

อานาปานสติต่างจากกรรมฐานอื่น

[๒๒๙] กรรมฐานอื่นย่อมปรากฏชัดเจney ๆ ขึ้นไป แต่กรรมฐานนี้หาเป็นอย่างนั้น
ไม่ เมื่อเจริญย้ง ๆ ขึ้นไปก็จะยิ่งละเอียดไม่ปรากฏชัดเจney เมื่อกรรมฐานดังกล่าวไม่ปรากฏ
ชัดเจney เช่นนั้น ภิกษุ นั้นไม่ควรลุกจากที่นั่งแล้วสลัดแผ่นหนัง [ปุนัน] เติ่นไป

ถามว่า : พึงทำอย่างไร

ตอบว่า : อย่าลุกไปโดยคิดว่าเราจักถามท่านอาจารย์ หรือบัดนี้กรรมฐานของ
เราเสื่อมแล้ว เพราะกรรมฐานของผู้ที่เปลี่ยนอิริยาบถไปจะเป็นของใหม่ ๆ เรื่อยไป ดังนั้น
จึงควรนั่งตามเดิมนำลมกลับมาจากสถานที่ปกติ

วิธีปฏิบัติเพื่อนำคืน

วิธีนำลมคืนกลับมาในเรื่องนี้มีดังนี้คือ ภิกษุ นั้นรู้ว่ากรรมฐานไม่ปรากฏชัดเจney
จึงควรพิจารณาอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าลมหายใจออกเข้านี้มีอยู่ที่ไหน ไม่มีที่ไหน มีแก่ใคร
หรือไม่มีแก่ใคร เธอพิจารณาอย่างนี้ในขณะนั้นก็ทราบว่ ลมหายใจเข้าออกนี้ไม่มีใน :-

- ก. ผู้อยู่ในครรภ์มารดา
- ข. คนดำน้
- ค. คนสลบ

ฌ. คนตาย

ง. ผู้เข้าจตุตถฌาน

จ. ผู้เข้าถึงรูปภพและอรุภพ

ฉ. ผู้เข้านิโรธสมาบัติ

ผู้ที่ได้บรรลุปฐมฌานจนถึงตติยฌานยังรู้สึกว่ามีลมหายใจอยู่ ต่อเมื่อใกล้จะบรรลุจตุตถฌานหรือเข้าจตุตถฌานสมาบัติ เขามักรู้สึกอึดอัดเหมือนหายใจไม่ออก บางคนรู้สึกเหมือนจมน้ำ บางคนกลัวว่าจะไม่หายใจจึงตั้งใจหายใจเข้า ทำให้ไม่อาจบรรลุจตุตถฌานได้ ถ้าทำใจให้สงบแล้วตั้งใจปฏิบัติต่อไป ก็จะเข้าสู่ภาวะของจตุตถฌานโดยไม่ต้องหายใจทางปอด แต่หายใจทางผิวหนังแทน จะเห็นได้ว่า ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงผู้เข้าจตุตถฌานว่าไม่มีลมหายใจ เพราะเขาหายใจทางผิวหนังได้นั่นเอง แม้ในข้อ ๒๒๑ ของคัมภีร์นี้ก็กล่าวว่า จตุตถฌาน อติสุขุโม อปฺปวตฺติเมว ปาปุณฺณํ (แต่ลมหายใจจะเอื่อยลงในจตุตถฌาน ไม่ดำเนินไป)

ที่จริงแล้วผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุปฐมฌานย่อมกำหนดปฏิกากนิมิตเป็นหลัก จิตของเขาประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข และเอกัคคตา เพราะวิตกทำหน้าที่น้อมจิตสู่อารมณ์คือปฏิกากนิมิต และวิจารทำหน้าที่เคล้าคลึงอารมณ์คือปฏิกากนิมิต และเขารู้สึกถึงปิติ สุข และเอกัคคตาอยู่ตลอดเวลา ต่อเมื่อบรรลุทุติยฌานที่มีองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข และเอกัคคตา ปฏิกากนิมิตย่อมไม่ปรากฏชัดเจน มีเพียงปิติ สุข และเอกัคคตาเท่านั้นปรากฏชัดเจน ต่อมาเขาเห็นว่าปิตีมีสภาพหยาบ เพราะทำให้ใจกระเพื่อม จึงละปิติแล้วบรรลุตติยฌานที่ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา ต่อจากนั้นเขาเห็นว่าสุขในตติยฌานยังหยาบ เพราะเป็นสุขเต็มคำที่มีความผูกพัน จึงละสุขแล้วบรรลุจตุตถฌานที่ประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา อุเบกขาในเรื่องนี้คือสุขที่ไม่ผูกพัน จึงเรียกว่า ฌานูปেকขา คือ อุเบกขาในฌาน หมายถึง การวางใจเป็นกลางในสุขโดยไม่ยึดติดผูกพันนั่นเอง^{๓๐๕} ดังข้อความว่า

^{๓๐๕} ดู วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย เรื่องฌานูปেকขา ๒/๘๔/๑๕๒

อุเบกขา สนฺตวุตฺติตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา.^{๓๐๖}

“อุเบกขากล่าวว่าเป็นสุข เพราะดำเนินไปสงบ”

เธอควรตัดเตือนตนด้วยตนเองดังนี้ว่า

“แนะบัณฑิต ท่านมิใช่ผู้อยู่ในกรรมมารดา คนดำน้ำ คนสลบ คนตาย ผู้เข้า จตุตถฌาน ผู้เข้าถึงรูปภพและอรุภพ หรือผู้เข้านิโรธสมาบัติมิใช่หรือ ลมหายใจเข้าออก ของท่านมีอยู่แท้ แต่ท่านไม่อาจกำหนดได้เพราะมีปัญญาไม่แก่กล้า”

ลำดับนั้นเธอควรใส่ใจตั้งจิตไว้ตามที่ลมกระทบโดยปกติ ดังจะเห็นได้ว่า ลมหายใจ เข้าออกเหล่านี้ดำเนินไปโดยกระทบปมปลายจมูกของคนจมูกยาว หรือกระทบริมฝีปากบน ของคนจมูกสั้น ดังนั้น จึงควรตั้งนิมิต (การกำหนดหมาย) ว่า ลมกระทบที่ตรงนี้ ดัง พระผู้มีพระภาคตรัสอาศัยเหตุดังกล่าวว่า

นาหํ ภิกฺขเว มุฏฺฐสฺติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติภาวนํ
วทามิ.^{๓๐๗}

“ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวอานาปานสติภาวนาแก่คนที่หลงลืม
สติไม่มีสัมปชัญญะ”

ข้อความว่า “ควรตั้งนิมิต” หมายความว่า ควรยังการกำหนดหมายที่มั่นคงให้ดำเนิน
ไปเพื่อให้ลมเป็นไปสะดวกในที่นั้นๆ เพราะสติมีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุใกล้^{๓๐๘}

คำว่า อตฺถวส แปลตามศัพท์ว่า เหตุแห่งผล ดังข้อความว่า

อตฺถวสนฺติ เหตุํ. อตฺถเถติ หิ ผลํ, โส ยสฺส วเสน ปวตฺตติ, โส
อตฺถวโสติ.^{๓๐๙}

“คำว่า อตฺถวส แปลว่า เหตุ โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อตฺถเถ แปลว่า

๓๐๖

อภ.สังคหฎีกา ๑/๑๘๒

๓๐๘

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๙/๓๙๙-๔๐๐

๓๐๗

ม.ญ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๓, ส.ม. ๑๙/๙๙๒/๒๙๑-๙๒

๓๐๙

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๒๙/๔๐๐

ผล ผลนั้นดำเนินไปด้วยอำนาจของเหตุใด เหตุนั้นชื่อว่า อัตถวสะ (เหตุแห่งผล)”

[๒๓๐] อนึ่งเล่า กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมสำเร็จแก่คนที่มีสติสัมปชัญญะเท่านั้น แต่กรรมฐานอื่นจากนี้ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ใส่ใจกำหนดรู้ ส่วนอานาปานสติกรรมฐานนี้เจริญได้ยากลำบาก เป็นอารมณ์กรรมฐานที่มหาบุรุษคือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพุทธบุตรใส่ใจกำหนดรู้ มิใช่กรรมฐานชั้นต่ำ และมีไช้สัตว์ชั้นต่ำจะช้องเสพได้ เป็นกรรมฐานที่สงบละเอียดตามที่ใส่ใจกำหนดรู้ยิ่งๆ ขึ้นไป ดังนั้น ในกรรมฐานนี้จึงจำต้องปรารณาสติและปัญญอันกล้าแข็ง

อุปมาเหมือนในเวลาชุนผ้าเนื้อเกลี้ยง แม้เข็มก็ต้องใช้เข็มเล็ก ยิ่งด้ายร้อยห่วง เข็มยิ่งต้องใช้เล็กกว่านั้น ฉนใด ในเวลาเจริญกรรมฐานนี้อันเปรียบดังผ้าเนื้อเกลี้ยง ก็จำต้องปรารณาสติที่เปรียบด้วยเข็มและปัญญอันประกอบกับสติที่เปรียบด้วยด้ายร้อยห่วงเข็มอันกล้าแข็ง ฉนนัน

นอกจากนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยสติและปัญญานั้น ไม่ควรแสวงหาลมหายใจเข้าออกนั้นในที่อื่นจากที่ลมกระทบตามปกติ [คือปลายจมูกหรือริมฝีปากบน]

อุปมาเหมือนชาวนาไถนาแล้วปล่อยโคหนุ่มทำให้ปายหน้าไปสู่ที่หากินแล้ว ฟิงนั่งพักอยู่ในร่ม ครั้นแล้วโคหนุ่มเหล่านั้นของเขาก็เข้าดงไปโดยเร็ว ชาวนาผู้ฉลาดอยากจับมันมาเทียมแอกอีกจะไม่ติดตามรอยเท้าโคเหล่านั้นที่เยว่ด้นดง แต่จะถือเชือกและผูกตรงไปยังทำน้ำแล้วนั่งหรือนอนอยู่ ลำดับนั้นเขาเห็นฝูงโคเหล่านั้นที่เยว่ตอนกลางวันแล้วลงสู่ทำน้ำ แะและดื่มน้ำแล้วขึ้นมายืนอยู่ จึงเอาเชือกผูกแทงด้วยผูก จูงมาเทียมแอกทำงานอีก ฉนใด ภิกษุนั้นก็ฉนนัน ไม่ควรแสวงหาลมหายใจเข้าออกนั้นในที่อื่นจากที่ลมกระทบตามปกติ แต่ควรถือเชือกคือสติและผูกคือปัญญา ใส่ใจตั้งจิตไว้ในที่ลมกระทบตามปกติ ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอใส่ใจกำหนดรู้อย่างนี้ ลมเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดเจนโดยเร็ว เหมือนโคปรากฏที่ทำน้ำ เธอควรใช้เชือกคือสติผูกแล้วเทียมไว้ที่ตรงนั้น แทงด้วยผูกคือปัญญา หมั่นเจริญกรรมฐานอยู่เสมอ

นิมิตปรากฏต่างกัน

[๒๓๑] เมื่อเธอเพียรปฏิบัติตามที่กล่าวมานี้ นิมิตย่อมปรากฏโดยเร็ว บางอาจารย์กล่าวว่า นิมิตนั้นไม่เหมือนกันทุกคน แต่บางคนปรากฏเหมือน :-

๑. ปุยนุ่นที่มีสัมผัสสบาย
๒. ปุยฝ้าย
๓. สายลม
๔. แสงดาว
๕. เม็ดทับทิม
๖. เม็ดไข่มุก
๗. เม็ดฝ้ายที่มีสัมผัสสบาย
๘. เสี้ยนไม้แก่น
๙. สายสังวาลยาว
๑๐. พวงดอกไม้
๑๑. เปลวควัน
๑๒. ไยแมงมุมที่ขึงแล้ว
๑๓. กลีบเมฆ
๑๔. ดอกประทุม
๑๕. ล้อรถ
๑๖. ดวงจันทร์
๑๗. ดวงอาทิตย์

ข้อ ๔-๑๗ เหล่านี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย (มหาอรรถกถา)

นิมิตในเรื่องนี้ คือ อุกคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต ดังข้อความว่า

นิมิตตุนติ อุกคหนิมิตตํ, ปฏิภาคนิมิตตํ วา. อุกมปิ หิ อิธ
เอกขณํ วุตตํ. ตถา หิ ตูลปิ จาติอุปมตตยํ อุกคเห ยุชชติ, เสสํ
อุกยตถ ะเปย มณิกุพิกาติอุปมา ปฏิภาเค วฏฺฏนติ.^{๓๑๐}

“คำว่า นิมิตตํ (นิมิต) คือ อุกคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต ที่จริงแล้ว
ท่านกล่าวรวมนิมิตทั้งสองอย่างไว้ในที่นี้ ดังจะเห็นได้ว่า คำอุปมา ๓ อย่าง
มีปุยนุ่นเป็นต้นเหมาะสมในอุคคหนิมิต ส่วนคำอุปมาที่เหลือ[คือแสงดาว]
เหมาะสมในอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้งสองอย่าง... คำอุปมาเหมือน
เม็ดทับทิมเป็นต้นสมควรในปฏิภาคนิมิต”

ตามคำอธิบายข้างต้น ในนิมิต ๑๗ อย่างเหล่านี้ นิมิต ๓ อย่างแรก คือ ปุยนุ่นที่
มีสัมผัสสabay ปุยฝ้าย และสายลม จัดเป็นอุคคหนิมิต นิมิตที่ ๔ คือ แสงดาว จัดเป็น
อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้งสองอย่าง ส่วนนิมิตที่ ๕-๑๗ มีเม็ดทับทิมเป็นต้น จัดเป็น
ปฏิภาคนิมิต

คำว่า ตารกรุป ฉบับไทยทุกฉบับแปลว่า “ดวงดาว” โดยเห็นว่าคำนี้แปลตามศัพท์
ว่า “รูปของดาว” คือ ดวงดาว แต่ในที่นี้แปลว่า “แสงดาว” โดยเห็นว่าคำนี้แปลตามศัพท์ว่า
“สภาพของดวงดาว” คือ แสงดาว เพราะ รูป ศัพท์มีความหมาย ๑๐ ประการ คือ ชันฐ์, ภพ,
เหตุ, สี, ปัจจัย, สภาพ, เสียง, รูปร่าง, รูปฉาน และร่างกาย ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อริธานป-
ปทีปิกา (คาถา ๘๒๕) และตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่อธิบายว่า

ตารกรูปํ วียาติ ตารกาย ปการูปํ วีย.^{๓๑๑}

“คำว่า ตารกรูปํ วีย หมายความว่า เหมือนสภาพคือแสงของ
ดวงดาว”

ที่จริงแม้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตจะเห็นแสงสว่างเป็นต้นเหมือนกัน ก็มีข้อ
ต่างกัน คือ แสงสว่างในอุคคหนิมิตมีลักษณะอ่อนจาง แต่แสงสว่างในปฏิภาคนิมิตมีลักษณะ
สว่างจ้า ส่วนบริกรรมนิมิตเป็นเหมือนหมอกหรือควัน ไม่ชัดเจนเท่าอุคคหนิมิต โดยทั่วไป

^{๓๑๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๑/๔๐๐-๑

^{๓๑๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๑/๔๐๑

ผู้ปฏิบัติที่ได้รู้เห็นอุคคหนิमितแล้วมักรู้สึกปีติยินดีอย่างท่วมท้น เปรียบได้กับคนจมน้ำอยู่คิดว่า
ท่อนไม้ได้ หรือเหมือนคนหลงทางได้พบกับหนทางโดยไม่คาดคิด

ที่ประเทศพม่ามีวิธีปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานของสำนักหนึ่ง ชื่อว่า สำนักกันนี้
สำนักนี้สืบทอดวิธีมาจากกันนี้สยาตอ (พระโสภิตะ) วิธีของสำนักนี้น่าสนใจมาก เพราะมุ่ง
ปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานจนกระทั่งเกิดอุคคหนิमितหรือปฏิกาคนิमित แล้วจึงเจริญวิปัสสนา
ต่อไป ผู้แปลขอสรุปความวิธีนี้เพื่อประเทืองปัญญาและเพื่อเป็นแนวทางในการขยายอุคคห-
นิमितและปฏิกาคนิमितของผู้สนใจ ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้ลมหายใจอยู่ไม่ควรคาดหวังว่าจะพบเห็นแสงสว่าง แต่
ควรตั้งสติรับรู้สภาวะกระทบสัมผัสของลมหายใจอย่างต่อเนื่อง รู้ตัวว่ากำลังหายใจเข้าหรือ
หายใจออกอยู่ ให้นับเลขตามวิธีคณนาเฉพาะลมหายใจที่ปรากฏชัดเจนเท่านั้น ต่อมาเมื่อ
สมาธิมีกำลังมากขึ้น ก็จะเห็นควันไฟหรือหมอก จัดว่าเกิดบริกรรมนิमितแล้ว เขาควรตั้งใจ
ปฏิบัติต่อไปเพื่อให้เห็นแสงสว่างที่ชัดเจนกว่าเดิม เมื่อได้บรรลุลุคคหนิमितแล้ว แสงสว่างจะ
ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒. ในระยะนี้ควรนั่งห่างจากผนังราว ๒ หรือ ๓ ศอก กำหนดส่วนของผนัง
ที่ตรงกับจมูก แล้วนั่งกำหนดลมหายใจเข้าออกโดยคิดว่า เราจะส่งลมหายใจออกไปทาง
ผนังที่กำหนดไว้ หรือหายใจเข้าโดยคิดว่า เราจะหายใจเข้าจากลมทางผนังที่กำหนดไว้ แม้
ลมหายใจจะมีได้ดำเนินไปเช่นนั้นเพราะปลายจมูกคว่ำลง แต่การปฏิบัติเป็นงานของจิต เมื่อ
จิตกำหนดว่าไปตรงก็อาจรู้สึกเช่นนั้นได้ ต่อมาเขาจะรู้สึกว่าลมหายใจพุ่งเป็นสายเหมือน
ควันหรือท่อนไม้ไปทางผนังที่กำหนดไว้ ในขณะที่ควรรวมนิमितแสงสว่างเป็นกลุ่มที่ปลาย
จมูกแล้วส่งไปที่ผนังโดยตั้งใจว่า “เราจะหายใจยาวๆ” และในขณะที่ส่งไปนั้นควรพูดในใจว่า
“ตรงไปๆ” (ถ้าจิตของเราคิดว่ามีนิมิตคต นิมิตก็จะคตไปตามที่จิตคิดนึก) เมื่อเขาารู้สึกว่ามีนิมิต
ไปถึงผนังแล้วก็ควรตั้งนิมิตกลับมาสู่ปลายจมูกโดยพูดในใจว่า “จะหายใจเข้ายาว” นอกจาก
นั้น ในบางครั้งนิมิตปรากฏชัดเจน บางคราวก็ไม่ชัดเจน เป็นสีขาวยาว สีน้ำเงินยาว
สีเหลืองยาว เป็นต้น (ถ้าคิดว่ามีนิมิตเป็นสีดำก็จะเห็นสีดำเช่นกัน) เขาควรมุ่งปฏิบัติต่อไปจน
กระทั่งแสงสว่างปรากฏชัดเจนมากขึ้นเรื่อยๆ

๓. ควรฝึกนั่งถอยหลังจากผนังเป็นสี่ศอก ห้าศอก แล้วฝึกส่งแสงสว่างในขณะที่

หายใจเข้าออกไปสู่ผนังที่กำหนดไว้ ถ้าทำได้แล้วให้ฝึกขยายนิมิตออกไปผ่านผนังกุฏิที่อยู่
ออกไปทางกุฏิด้านหน้าบ้าง ด้านหลังบ้าง ถ้าทำได้แล้วให้ฝึกขยายนิมิตด้วยวิธี ๑๐ อย่างคือ

ก-ข. จงกระจาย จงรวม คือ การขยายนิมิตให้กระจายออกเหมือนหาง
ม้าและรวมเป็นจุดไม่กระจาย

ค-ฌ. จงใหญ่ จงเล็ก คือ การขยายนิมิตให้ใหญ่เท่าถาด และเล็กเท่า
ถ้วย ถ้าเล็กเกินไปนิมิตอาจหายไปได้

ง-จ. จงยาว จงสั้น คือ การขยายนิมิตให้แผ่ขยายออกไปสู่สถานที่
ที่ต้องการ และดึงนิมิตกลับมา

ฉ-ช. จงตรง จงคด คือ การขยายนิมิตให้ไปตรงสู่สถานที่ที่ต้องการ
และเลี้ยวนิมิตไปสู่อีกสถานที่หนึ่งโดยไม่ต้องดึงนิมิตให้กลับมายังที่เดิม

ฌ-ญ. จงขึ้น จงลง คือ การขยายนิมิตขึ้นไปดูเทวโลก พรหมโลก
และลงไปดูนาคพิภพหรือนรก

ในขณะนี้ผู้ปฏิบัติควรน้อมนิกนิมิตให้อยู่ที่ศีรษะ แล้วขยายนิมิตให้ดำเนินไปภายใน
ร่างกายซ้ำแล้วซ้ำเล่า คือ

- ผม เป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง สะดือเป็นที่สุด
- สะดือ เป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ผมเป็นที่สุด

หลังจากนั้นจึงขยายนิมิตออกไปภายนอกร่างกายขึ้นๆ ลงๆ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เช่น

- ๕ ศอกบนเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๕ ศอกล่างเป็นที่สุด
- ๕ ศอกล่างเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๕ ศอกบนเป็นที่สุด
- ๑๐ ศอกบนเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๑๐ ศอกล่างเป็นที่สุด
- ๑๐ ศอกล่างเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ๑๐ ศอกบนเป็นที่สุด

ผู้ปฏิบัติควรขยายนิมิตเช่นนี้ซ้ำแล้วซ้ำเล่าโดยปล่อยนิมิตไปเบื้องบนเบื้องล่างจนถึง
๒๐ ศอก ๕๐ ศอกเป็นต้นไปจนถึง :-

- ภาวคคภูมิเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ลมรอบรับโลกข้างล่างเป็นที่สุด
- ลมรอบรับโลกข้างล่างเป็นเบื้องต้น หัวใจเป็นท่ามกลาง ภาวคคภูมิเป็นที่สุด

การขยายนิมิตดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อการฝึกอุคคหนิมิตให้เป็นปฏิกาดนิมิตอย่างสมบูรณ์ ผู้ปฏิบัติไม่ควรรีบร้อนขยายนิมิต ควรค่อยๆ ขยายให้ไกลไปเรื่อยๆ ๗ ไมล์บ้าง ๒๐ ไมล์บ้าง ๑๐๐ ไมล์บ้าง ๕๐๐ ไมล์บ้าง ถ้ารีบร้อนจนเกินไปก็อาจทำให้นิมิตหายไปได้ บางท่านอาจฝึกขยายนิมิตออกไปจากร่างกาย ๑๒ ศอกทางด้านซ้ายและขวาแล้วค่อยๆ ขยายนิมิตไปจนถึงภวคคภูมิในเมืองบน ลมรองรับโลกในเบื้องล่าง และภูเขาล้อมรอบจักรวาลทางด้านข้าง อย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติควรรักษานิมิตแสงสว่างให้เกิดภายในตนอยู่เสมอ เพราะการขยายนิมิตดังกล่าวเป็นวิธีปฏิบัติที่ทำให้เหนื่อยมาก ยิ่งขยายนิมิตไปไกลถึงภวคคภูมิเป็นต้น ก็ยิ่งทำให้เหนื่อยมากยิ่งขึ้น นอกจากนั้น สมาธิแต่ละขณะในเวลาเช้า บ่าย และเย็นก็ไม่เท่ากัน ผู้ปฏิบัติควรขยายนิมิตวันละ ๔-๕ ครั้งในช่วงที่มีสมาธิดีที่สุด ไม่ควรขยายนิมิตเกินวันละ ๘ ครั้ง

๔. ต่อจากนั้นควรฝึกวิธีขยายนิมิตด้วยวิธี ๒ อย่าง คือ

ก. ทะลุแก้ม ทะลุหู คือ ให้น้อมนิกนิมิตเป็นลูกไฟขนาดมะนาวอยู่ห่างไปข้างหน้า ๑ ศอก อย่าให้ติดใบหน้ามากนัก แล้วน้อมนิมิตให้ทะลุแก้มทะลุหูดังนี้ คือ

- เข้าทางหูซ้ายในขณะหายใจเข้า ออกจากหูขวาในขณะหายใจออก
- เข้าทางแก้มซ้ายในขณะหายใจเข้า ออกจากแก้มขวาในขณะหายใจออก
- เข้าทางไหล่ซ้ายในขณะหายใจเข้า ออกจากไหล่ขวาในขณะหายใจออก

ข. ตัดนิมิต เนื่อนนิมิต คือ ให้น้อมนิกนิมิตไว้ที่ศีรษะ แล้วน้อมนิกให้ครอบคลุมทั้งร่างกาย หลังจากนั้นจึงน้อมนิกนิมิตแสง ๒ นิ้วให้ตัดร่างกายส่วนบนตั้งแต่ศีรษะลงมาก่อน เมื่อมาถึงเอวแล้วให้เทียบดูร่างกายส่วนล่างกับร่างกายส่วนบน จะพบว่าส่วนที่ถูกนิมิตตัดเฉือนแล้วจะใสเหมือนแก้วผลึก น้ำแข็งก้อน หรือกองปุยนุ่น ส่วนที่ยังไม่ถูกตัดเฉือนยังเป็นร่างกายเหมือนเดิม หลังจากนั้นจึงน้อมนิกนิมิตแสง ๒ นิ้วให้ตัดร่างกายส่วนล่าง เมื่อใช้นิมิตแสงตัดเฉือนร่างกายทั้งส่วนบนและล่างเช่นนี้ ร่างกายจะหายไป มีเพียงกลุ่มแสงสว่าง แก้วผลึก หรือกระจกลใส เป็นต้นติดต่อกันทั้งตัวไม่ขาดช่วง

ผู้ที่สามารถแผ่แสงสว่างขยายปฏิกาดนิมิตตามวิธีที่กล่าวมานี้ ถ้ามีโรคภัยก็อาจหายจากโรคภัยนั้นๆ ได้ โดยใช้แสงสว่างของนิมิตรักษาด้วยการใช้นิมิตตัดเฉือนให้ใสเหมือนแก้วผลึก ก็จะทำให้โรคภัยหายไป มีนักปฏิบัติหลายท่านหายจากโรคภัยที่หมอรักษาไม่ได้

มาแล้ว นอกจากนั้น ยังสามารถขยายนิมิตไปดูสถานที่ที่ตนต้องการได้ เช่น พระเขี้ยวแก้วที่ประเทศศรีลังกา จูฬามณีเจดีย์ สุธรรมสภา และบัณฑิตกัมพลศิลาอาสน์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทุสสเจดีย์ในพรหมโลก พระเขี้ยวแก้วในนาคพิภพ เป็นต้น ก่อนที่จะส่งจิตน้อมนิมิตแสงไปดูสถานที่เหล่านั้น ผู้ปฏิบัติต้องแผ่เมตตาให้แก่เทวดาที่รักษาสถานที่นั้นๆ แล้วขออนุญาตก่อน บางท่านยังพบกับพระอินทร์หรือเทพบุตรเทพธิดาที่ชี้ทางไปสู่สถานที่นั้นๆ บางท่านพอปล่อยนิมิตไปก็พบเห็นเทพบุตรเทพธิดาประนมมือต้อนรับเป็นแถวด้วยความเลื่อมใส

สรุปความว่า วิธีปฏิบัติตามสำนักกันนี้ที่กล่าวมานี้เป็นสมณัยที่ตามรู้ลมหายใจเป็นหลักจนกระทั่งเกิดอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต แล้วขยายแสงสว่างของนิมิตเพื่อดูนรกสวรรค์ให้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง หลังจากนั้นจึงอาศัยสมาธิเป็นพื้นฐานเพื่อเจริญวิปัสสนาต่อไป ขั้นตอนในการปฏิบัติเริ่มจากการเจริญพระพุทธรูปโดยบริกรรมว่า อรหัง ๕ วัน, เมตตาวาณา ๓ วัน มรณสติ ๓ วัน หลังจากนั้นจึงเริ่มเจริญอานาปานสติต่อไป (ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นเจริญอย่างละ ๑ วัน) แม้ในขณะระลึกรู้ลมหายใจก็อาจเจริญพระพุทธรูปเป็นต้นได้ในบางขณะที่ลมหายใจไม่ชัดเจน หลักสูตรทั่วไปของสำนักนี้มีกำหนด ๑ เดือนครึ่ง โดยทั่วไปผู้ที่ปฏิบัติตามวิธีนี้เพียง ๑๕ วันก็สามารถพบนิมิตจนกระทั่งปล่อยแสงสว่างไปดูนรกสวรรค์ได้แล้ว

ตามประวัติเล่าว่า กันนีสยาตอเรียนรู้อริยวินีมาจากแลตบันสยาตอ (พระอาทิตย์จะ) ซึ่งสืบทอดมาจากพระทิเบตชื่อพระสีลติสสะผู้อุปสมบทที่ประเทศศรีลังกาและได้รับวิธีนี้มาจากพระสิงหลชื่อท่านพระจิตตละผู้บรรลุนิพานอภิญญาพำนักอยู่ที่จิตตลบรรพต ประเทศศรีลังกา แลตบันสยาตอนั้นอยู่ที่เมืองแลตบันทางตอนเหนือของพม่า ท่านมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับแลตีสยาตอและรู้จักกันเป็นอย่างดี เพราะท่านพำนักอยู่ที่หมู่บ้านเกิดของแลตีสยาตอ ท่านมักเข้าสมาบัติตลอด ๗ วันโดยไม่รับอาหารและน้ำดื่ม แม้พระสีลติสสะก็ชอบอยู่ป่าเป็นวัตรถือครองไตรจีวรเพียง ๓ ผืน ท่านเดินทางไปนมัสการปูชนียสถานในประเทศอินเดีย ศรีลังกา และพม่า ในที่สุดได้พบกับแลตบันสยาตอ ได้เรียนรู้อริยวินีแล้วถ่ายทอดวิธีปฏิบัตินี้ให้ภายหลังต่อมาจึงมรณภาพที่ประเทศพม่านั่นเอง

วิธีสำนักกันนี้ที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้เป็นคำสรุปความจากข้อความในหนังสือทศสนปารุของธัมมาจริยะ อู เสฎฐาย, วิธีปฏิบัติตามแบบเมชินกรรมฐานของพระกุศลสามี นิพพานมคคอานาปานวินิจนัยของเมชินตอเยสยาตอ และวิธีปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาตาม

วิธีกันนี้

กรรมฐานอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏต่างกัน เพราะผู้เพียรปฏิบัติมีสัญญาต่างกัน อุปมาเหมือนภิกษุหลายรูปนั่งสวดสวดพระสูตรกันอยู่ รูปหนึ่งถามว่า พระสูตรนี้ปรากฏแก่พวกท่านเป็นเช่นไร ภิกษุรูปหนึ่งตอบว่า ปรากฏแก่ข้าพเจ้าเหมือนแม่น้ำใหญ่ตกจากภูเขา อีกรูปหนึ่งตอบว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนแนวป่าแห่งหนึ่ง รูปอื่นตอบว่า สำหรับข้าพเจ้าเหมือนต้นไม้มที่มีร่มเงาเย็นสบาย สมบูรณ์ด้วยกิ่งก้าน เต็มไปด้วยพวงผล พระสูตรอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏต่างกัน เพราะภิกษุมีสัญญาต่างกัน ฉะนั้น กรรมฐานอย่างเดียวกันนั้นย่อมปรากฏต่างกัน เพราะผู้เพียรปฏิบัติมีสัญญาต่างกัน ฉะนั้น โดยแท้จริงแล้ว [อารมณ์]กรรมฐานนี้เกิดจากสัญญา[ที่กำหนดหมายภาวนา] มีสัญญาเป็นเหตุ เป็นแดนเกิด จึงปรากฏต่างกันเพราะสัญญาต่างกัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ จิตที่มีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ จิตที่มีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ และจิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ต่างกัน ผู้ใดไม่มีธรรม ๓ ประการนี้[โดยเป็นอารมณ์กรรมฐาน] กรรมฐานของเขาไม่ถึงอุปจาระและอัปปนา แต่ผู้ใดมีธรรม ๓ ประการนี้ กรรมฐานของเขาถึงอุปจาระและอัปปนาได้ ดังข้อความว่า

นิมิตต์ อสฺสาสปฺสสา

อนารมฺมณ'เมกจิตฺตสฺส

อฆานโต จ ตโย ธมฺเม

ภาวนา นุปฺลพฺภติ.^{๓๑๒}

“นิมิต (อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต) ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มีใช้อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภิกษุที่ไม่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมไม่ได้[สมาธิ]ภาวนาหรือไร”

นิมิตต์ อสฺสาสปฺสสา

อนารมฺมณ'เมกจิตฺตสฺส

ฆานโต จ ตโย ธมฺเม

ภาวนา อฺปฺลพฺภติ.^{๓๑๓}

“นิมิต ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก มิใช่อารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน ภิกษุที่รู้เห็นธรรมทั้ง ๓ ย่อมได้[สมาธิ]ภาวนา”

ท่านกล่าวถึงคาถาทั้งสองนี้ไว้ในข้อ ๒๒๗ และ ๓๒๑ แต่นิมิตในคาถาทั้งสองต่างกัน คือ ในข้อ ๒๒๗ นิมิตคือที่ผูกจิตอันได้แก่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน ดังวิสุทธิมรรค-มหาฎีกา^{๓๑๔} กล่าวว่า คาถาย นิมิตตุนติ อุปนิพยุชานานิมิตตํ (คำว่า นิมิตตํ ในคาถา ได้แก่นิมิตคือที่ผูกจิต) แต่นิมิตที่กล่าวถึงในข้อ ๓๒๑ นี้ คืออุคคหนิมิตและปฏิกาคนิมิต เพราะท่านแสดงการปรากฏอุคคหนิมิตและปฏิกาคนิมิตในข้อความก่อนและหลังของคาถานี้ แม้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็มีใช้ลมหายใจเข้าออกจริงๆ แต่เป็นอานาปานปฏิกาคนิมิต เพราะไม่ปรากฏลมหายใจเข้าออกในขณะที่ผู้ปฏิบัติได้บรรลุอุคคหนิมิตเป็นต้นไป ตามที่อธิบายมาแล้วในข้อ ๒๑๙

[๒๓๒] อนึ่ง เมื่อ[ปฏิกาค]นิมิตปรากฏอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นควรไปหาอาจารย์แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อารมณ์เช่นนี้ปรากฏแก่กระผม แต่อาจารย์ไม่ควรบอกว่า นั่นคือนิมิตหรือไม่ใช่nimิต ควรบอกว่า เป็นอย่างนั้นแหละอาวุโส แล้วกล่าวว่า เธอจงใส่ใจกำหนดรู้อย่างนี้บ่อยๆ เกิด โทษที่มีได้ คือ เมื่ออาจารย์บอกว่า นั่นเป็นnimิต เธออาจหยุดพัก เมื่อบอกว่าไม่ใช่nimิต เธอจะหมดหวังท้อแท้ ดังนั้น อาจารย์จึงไม่ควรบอกทั้งสองอย่าง คงแนะนำให้ใส่ใจกำหนดรู้อย่างนี้ต่อไป อาจารย์ผู้ทรงที่มณิกายกล่าวไว้อย่างนี้ก่อน

ส่วนอาจารย์ผู้ทรงมัชฌมิกายกล่าวว่า อาจารย์ต้องบอกว่า นี่nimิตละอาวุโส นะท่านสัตบุรุษ เธอจงใส่ใจเจริญกรรมฐานบ่อยๆ เกิด ในเวลานั้นเธอควรตั้งจิตไว้ที่[ปฏิกาค]นิมิต จำเดิมแต่เข้าไป ภาวนาของเธอนี้ย่อมปรากฏเนื่องด้วยรูปนามตามที่กล่าวมานี้ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

นิมิตเต จปยํ จิตตํ

นानาการํ วิภาวํ

ธีโร อสฺสสาปสฺสาเส

สกํ จิตตํ นิพยุจติ.^{๓๑๕}

^{๓๑๔} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๒๒๗/๓๙๕

^{๓๑๕} วิ.มหา.อ. ๑/๑๖๖/๔๖๕, ขุ.ป.อ. ๒/๑๖๕/๑๕

"ผู้เพียรปฏิบัติที่มีปัญญาลักษณะต่างๆ [คือความยาวสั้น]ของ
ลมหายใจเข้าออกให้ชัดเจน ตั้งจิตไว้ใน[ปฏิกาค]นิมิต ย่อมผูกจิตของ
ตนไว้"

คำว่า อสสาสปสุสาเส นานาการิ วิภาวํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ทำลักษณะต่างๆ ของลมหายใจเข้าออกให้หายไป หมายความว่า หลังจาก
ที่ปฏิกาคนิมิตปรากฏแล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติปรารภปฏิกาคนิมิตเป็นอารมณ์อยู่ ลักษณะยาวสั้น
ของลมหายใจหายบ่ยอมหายไปเพราะเธอมีได้ใส่ใจกำหนด เธอตั้งจิตไว้ในปฏิกาคนิมิตด้วย
วิธีรูปนาแล้วผูกจิตของตนไว้ด้วยอัปปนาในขณะบรรลุนาน

๒. ทำลักษณะต่างๆ ของลมหายใจเข้าออกให้ปรากฏชัดเจน หมายความว่า
ในเบื้องต้นผู้ปฏิบัติต้องรับรู้ลักษณะยาวสั้นของลมหายใจอย่างชัดเจนก่อน จึงจะสามารถ
เกิดปฏิกาคนิมิตในเวลาต่อมาจนกระทั่งบรรลุอัปปนาได้

ความหมายแรกเป็นความเห็นของวิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๑๖} ส่วนความหมายหลัง
เป็นความเห็นของอาจารย์บางท่านที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ดังกล่าว ความหมายหลังนี้เหมาะสม
กับการปฏิบัติในเบื้องต้น

สรุปความว่า ผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามสมณัยต้องรับรู้ลักษณะยาวสั้น
ของลมหายใจอย่างชัดเจนก่อน เมื่อเกิดอุคคหนิมิตและปฏิกาคนิมิตแล้วค่อยผูกจิตไว้ในนิมิต
ดังกล่าวโดยฝึกขยายนิมิต ไม่ต้องกำหนดรู้ลักษณะยาวสั้นของลมหายใจอีกต่อไป

ตั้งแต่[อุคคหนิมิตและปฏิกาค]นิมิตปรากฏแก่เธอแล้วอย่างนี้ นิเวศน์ย่อมถูกข่ม
ได้ กิเลสสงบนิ่ง สติปรากฏชัดเจน จิตตั้งมั่นด้วยอุปปจารสมาธิ ในขณะนั้นเธอไม่ควรใส่ใจ
นิมิตโดยสี อย่าพิจารณาลักษณะ แต่จำต้องเว้นอัสปายะ ๗ อย่างมีที่พักเป็นต้น แล้วเสพ
สัปปายะ ๗ อย่างเหล่านั้น รักษาไว้ให้ดี เปรียบดังพระชัตติยมหะสิรักษาครุฑที่จะเป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ และชาวนารักษารวงข้าวสาลีและข้าวบาเลย์

๓๑๖

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๒/๔๐๒

ข้อความนี้แสดงว่า ผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามสมณัยต้องตามรู้ลักษณะสั้นยาวของลมหายใจตั้งแต่เกิดอุคคหนิमितเป็นต้นไป เพราะแนะนำไม่ให้ใส่ใจสีของอุคคหนิमितและลักษณะของรูปนามในขณะที่เห็นแสงสว่าง แต่ให้กำหนดรู้ลักษณะสั้นยาวนั่นเอง แม้ผู้ปฏิบัติตามวิปัสสนานัยก็ต้องตามรู้สภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะตั้งแต่เกิดอุคคหนิमितเป็นต้นไปเช่นเดียวกัน แม้ในเรื่องนี้ท่านจะมีได้ระบุนำให้รับรู้ลักษณะสั้นยาวในระยะนี้ แต่ก็อนุมานรู้ได้โดยอ้อม เพราะท่านกล่าวถึงสมณัย ๔ ข้อไว้ในหมวดสี่ที่หนึ่งตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๒๒๒

ข้อความว่า “ไม่ควรใส่ใจนิमितโดยสี” หมายความว่า ผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุอุคคหนิमितมักเห็นสีขาวของปุยนุ่น ส่วนผู้ที่ได้บรรลุปฏิกากนิमितมักเห็นแสงสว่างของดวงดาวเป็นต้นที่เกิดด้วยอำนาจสมาธิ แต่เธอไม่ควรใส่ใจสีดังกล่าวนั้น เพราะจะนับว่าเจริญวิมุตติคุณ คือ กสิณสี่ แต่ไม่ใช่กสิณสี่อย่างแท้จริง

ข้อความว่า “อย่าพิจารณาลักษณะ” หมายความว่า อย่าพิจารณาสภาวะแข็งอ่อนของธาตุดิน สภาวะไหลหรือเกาะกุมของธาตุน้ำ สภาวะเย็นร้อนของธาตุไฟ หรือสภาวะหย่อนตึงของธาตุลม ซึ่งจัดเป็นสภาวะลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะ พร้อมทั้งสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้นอันเป็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป เพราะการพิจารณาเช่นนั้นเป็นการปฏิบัติตามหลักวิปัสสนา แต่การเจริญอานาปานสติกรรมฐานตามวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เน้นสมณัยเป็นหลักด้วยการรับรู้ลักษณะสั้นยาวของกองลมเท่านั้นโดยไม่มีสภาวะของธาตุ ผู้ปฏิบัติจึงไม่จำเป็นต้องรับรู้สภาวะแข็งอ่อนเป็นต้นอันเป็นวิธีปฏิบัติตามวิปัสสนานัย

ดังข้อความว่า

วณฺณโตติ ปิจุปฺปนฺตตารกฺขปาทีสุ วีย อุปฺภุจิตวณฺณโต. ลกฺขณโตติ
ขรภาวาทิสภาวโต อนิจฺจาติลกฺขณโต วา.^{๓๑๗}

“คำว่า วณฺณโต (โดยสี) คือ โดยสีที่ปรากฏเหมือนในก้อนปุยนุ่น
[อันเป็นอุคคหนิमित]หรือดวงดาวเป็นต้น[อันเป็นอุคคหนิमितและปฏิกาก-
นิमित]

^{๓๑๗} วิชาสุทธิ.มหาภูติกา ๑/๒๓๒/๔๐๓

คำว่า ลกฺขณโต (โดยลักษณะ) คือ โดยสภาวะแข็งเป็นต้น หรือ
ลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้น”

ที่จริงแล้วผู้ที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามหลักวิปัสสนาย่อมหยั่งรู้ลักษณะของ
ธาตุโดยรู้สีกว่ากองลม :-

- ก. แข็งเหมือนหินหรืออ่อนเหมือนสำลี นี่คือนิยามลักษณะของธาตุดิน
- ข. ไหลเหมือนน้ำหรือเกาะกุมเป็นก้อน นี่คือนิยามลักษณะของธาตุน้ำ
- ค. เย็นในเวลาหายใจเข้า หรืออุ่นในเวลาหายใจออก เพราะนำลมจากภายใน
ร่างกายออกไปภายนอก นี่คือนิยามลักษณะของธาตุไฟ
- ฅ. หย่อนหรือตึง หรือเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา นี่คือนิยามลักษณะของธาตุลม

ลำดับนั้นเธอได้รักษานิมิตนั้นไว้อย่างนี้แล้ว ควรทำให้เจริญอกงามโดยวิธีใส่ใจ
กำหนดรู้บ่อยๆ แล้วบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการให้พร้อมมูล ประกอบความเพียรให้
สม่ำเสมอ เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ จตุตถฌานหรือปัญจฌานจะเกิดขึ้นใน[ปฏิภาค]
นิมิตนั้นตามลำดับดังกล่าวแล้วในปฐวิกสิณ

วิธีเจริญวิปัสสนา

[๒๓๓] จะกล่าวถึงวิธีเจริญวิปัสสนาดังนี้ ภิกษุที่ได้บรรลุนิยาม ๔ หรือฌาน ๕ ใน
อานาปานสติกรรมฐานนั้นตามวิธีที่กล่าวมานี้ ประสงค์จะเจริญกรรมฐานเนื่องด้วย
สัลลักษณ์ (การกำหนดหมายได้ชัดเจนคือวิปัสสนา) และวิวิญญา (การถอยกลับจากสังขาร
คือมรรค) จนบรรลุนิยามความหมดจด (ผล) ในอานาปานสติกรรมฐานนี้ ย่อมทำฌานนั้นให้คล่อง
แคล่วชำชองด้วยลักษณะ ๕ อย่างแล้วกำหนดรู้รูปรูปนามเจริญวิปัสสนา กล่าวคือ :-

ก. เธอ[เข้าฌานแล้ว]ออกจากสมาบัติย่อมรู้เห็นว่า รูปรูปร่างหยาบและจิตเป็น
เหตุเกิดของลมหายใจเข้าออก อุปมาเหมือนลมดำเนินไปเข้าๆ ออกๆ อาศัยลูกสูบและ
ความพยายามอันเหมาะสมแก่กิจนั้นของนายช่างทองในขณะที่เขาเป่าถุงหนังสูบลมอยู่
ฉันทใด ลมหายใจเข้าออกก็อาศัยกายและจิตดำเนินไป ฉันทนั้น

ข. หลังจากนั้นเธอจึงกำหนดว่าลมหายใจเข้าออกและรูปกายเป็นรูป และกำหนดว่าจิตและธรรม[คือเจตสิก]อันประกอบกับจิตนั้นเป็นนาม

ที่กล่าวมานี้เป็นข้อความโดยย่อในการกำหนดรูปนามนั้น ส่วนการกำหนดรูปนามโดยพิสดารก็มีแจ่มแจ้งในทวิวิสุทธินิตเทศต่อไป

หนังสือนิพนพานคามินีปฏิบัติ (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๐) กล่าวว่า รูปกายหยาบในเรื่องนี้ คือ มหาภูตรูปและอุปาทายรูปซึ่งเป็นรูปปรมาณู อันอาศัยรูปกายหยาบเกิดขึ้น มิได้หมายถึงร่างกายที่เป็นสมมุติบัญญัติ เพราะวิปัสสนาจารย์ปรมาณูเป็นอารมณ์เท่านั้น หนังสือดังกล่าวสรุปความวิธีเจริญวิปัสสนาของผู้ที่ได้บรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วมาเจริญวิปัสสนาต่อไปว่า ผู้ปฏิบัติต้องรู้เห็นอารมณ์ ๓ ประการ คือ

ก. กองรูปคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก โดยองค์ธรรมได้แก่ รูปกลาปที่ปรากฏในลมหายใจดังกล่าว

ข. มหาภูตรูปและอุปาทายรูป อันอาศัยร่างกายซึ่งเป็นที่อาศัยเกิดของกองลมหายใจ

ค. หมุ่นามคือจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นรับเอารูปเหล่านั้นเป็นอารมณ์
ดังข้อความว่า

อนุปัสสนา ภาณนุติ สมถวเสน นิมิตตกายานุปัสสนา วิปัสสนา-
วเสน นามกายรูปกายานุปัสสนา ภาณนุติ อตฺโต.^{๓๑๘}

“คำว่า อนุปัสสนา ภาณ (การรู้เห็น เป็นปัญญา) หมายความว่า การตามรู้กองนิमित[อุคคหนิमितและปฏิกากนิमित]ด้วยสมถะ และการรู้เห็นกองรูปและกองนามด้วยวิปัสสนา เป็นปัญญา”

อนุปัสสนา ภาณนุติ สมถวเสน นิมิตตสฺส อนุปัสสนา, วิปัสสนา
วเสน อสฺสาสปฺสสาเส, ตณฺนิสฺสยญฺจ กายํ “รูปนฺติ, จิตฺตํ ตํสมฺปยุตฺตมฺเม

^{๓๑๘}
ข.ป.อ. ๒/๑๖๗/๑๒๕

จ “อรูปนฺติ ววตฺถเปตฺวา นามรูปสฺส อนุปัสสนา จ ฌาณํ, ตตฺถ ยถา-
ภูตาวโพนฺธ.”^{๓๑๙}

“คำว่า อนุปัสสนา ฌาณ (การรู้เห็น เป็นปัญญา) หมายความว่า การตามรู้นิमित[อุคคหนิมิตและปฏิกาคณิมิต]ด้วยสมณะ และการตามรู้รูปนามโดยกำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาถึงลมหายใจเข้าออก, ร่างกายอันเป็นที่อาศัยของลมหายใจนั้น, จิต และสัมปยุตตธรรมที่ประกอบกับจิตนั้นว่าเป็นนาม จัดเป็นการหยั่งเห็นอย่างแท้จริงในรูปนามนั้น”

โดยทั่วไปรูปเป็นสภาวะที่ไม่อาจเกิดขึ้นทีละอย่าง แต่เกิดขึ้นร่วมกันเป็นกองรูปที่เรียกว่า รูปกลาป ผู้ปฏิบัติควรกำหนดเห็นรูปกลาปโดยอาศัยกำลังของสมาธิว่ากองลมเป็นรูปละเอียดเหมือนผงเล็กๆ เท่านั้น หลังจากนั้นควรหยั่งเห็นลักษณะเฉพาะของรูปเหล่านั้น คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส และโอชา (สารอาหาร) ภายในรูปกลาปหนึ่งๆ ของลมหายใจและร่างกายทั้งหมด เพื่อให้เห็นประจักษ์รูปปรมาณูอย่างชัดเจน การหยั่งเห็นเช่นนี้เป็นการรู้เห็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูปอย่างแท้จริง เพราะธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม เป็นมหาภูตรูป ส่วนวัณณะเป็นต้น ๔ อย่างจัดเป็นอุปาทายรูป (รูปที่เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป) ที่จริงมหาภูตรูปและอุปาทายรูปเป็นรูปปรมาณูที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาโดยแท้

ต่อมาเขาควรกำหนดรู้หมูนามที่เกิดขึ้นรับเอารูปเหล่านั้นเป็นอารมณ์ ได้แก่ ผัสสะ เจตนา และเจตสิกดวงอื่นที่นับเข้าในสังขารชั้นนี้ โดยรับรู้ลักษณะเฉพาะของหมูนามเหล่านั้นทีละอย่าง หมูนามดังกล่าวเรียกว่า ผัสสปัญจมกะ (มีผัสสะเป็นที่ห้า) คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต แม้พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงผัสสะเป็นหลัก ก็ยังหมายรวมถึงเจตนาและเจตสิกดวงอื่นที่นับเข้าในสังขารชั้นนี้อีกด้วย ดังข้อความว่า

ผสฺสปัญจมกคฺคหณฺณหิ ตสฺส สพฺพจิตฺตูปปาทสาธารณภาวโต. ตตฺถ

จ ผสฺสเจตนาคคฺคหณฺน สพฺพสงฺขารกฺขนธมฺมสํคโห เจตนาปธานตฺตา

เตสฺ. ตถา หิ สุตตฺตนาภาชนิเย สงฺขารกฺขนฺธวิภังเก “จกฺขุสมฺมุสฺสชา เจตนา-
ติอาทินา เจตนาวิ ฆิตฺตนา, ฆิตฺเร ปน ขนฺธา สฺรุเปเนว คหิตา.”^{๓๒๐}

“โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ผัสสปัญจมกะ (มีผัสสะเป็นที่ห้า) หมายความว่า มีผัสสะเป็นที่ห้า เพราะผัสสะเป็นต้นเกิดทั่วไปในจิตตูปบาททุกดวง และการรวมเอาสังขารชั้นทั้งหมดด้วยผัสสะและเจตนาตัณห์ย่อมมีในเรื่องนี้ เพราะเจตนาเป็นประธานของสังขารชั้นเหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธรองค์ทรงจำแนกเจตนาไว้ในการจำแนกสังขารชั้นที่เป็นสุดต้นตอภาชนิเยะ (อธิบายพระสูตร) ด้วยพระดำรัสว่า จกฺขุสมฺมุสฺสชา เจตนา (เจตนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส) เป็นต้น แต่ตรัสชั้นอื่นไว้โดยองค์ธรรมของตน (คือ ตรัสไว้โดยตรง)”

ครั้นกำหนดรูปรูปนามอย่างนี้แล้วย่อมแสวงหาปัจจัยของรูปรูปนามนั้น และเมื่อแสวงหาก็ก็นพบปัจจัยของรูปรูปนามนั้นด้วยปัจจัยปริคคหณญาณ คือ ปัญญากำหนดเหตุปัจจัยของรูปรูปนาม] จึงข้ามความสงสัยเกี่ยวกับเหตุเกิดในความเป็นไปของรูปรูปนามในกาลทั้ง ๓ เมื่อข้ามความสงสัยแล้วจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยการพิจารณาเห็น[รูปรูปนาม]เป็นกลุ่ม[ด้วยสัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของรูปรูปนาม] ขจัดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการมีแสงสว่างเป็นต้นอันเกิดขึ้นในเบื้องต้นของอุทฺทปัญญานุปัสสนาญาณ (ปัญญาเห็นความเกิดดับของรูปรูปนาม) กำหนดปฏิบัติภาวนาอันพ้นจากอุปกิเลสว่าเป็นทางถูก ละสภาวะเกิดขึ้นแล้วบรรลุมรรคญาณ (ปัญญาเห็นความดับของรูปรูปนาม) แล้วเบือนหน้าด้วยนิพพิทาญาณ คือ ปัญญาเห็นความเบือนหน้า] คลายกำหนดหลุดพ้นอยู่ด้วยมรรคญาณในสังขารทั้งปวงที่ปรากฏว่าเสื่อมสิ้นไป ด้วยการยังเห็นความดับไปอย่างต่อเนื่อง ได้บรรลุมรรค ๔ ตามลำดับ ดำรงอยู่ในอรหัตตผลถึงที่สุดแห่งปัจจุเวกขณะญาณ ๑๙ ประการ เป็นทักษิณญาณผู้เลิศของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

๓๒๐

ม.อ.ฎีกา ๓/๑๑๓/๔๖๑

วิปัสสนูปกิเลส แปลตามศัพท์ว่า “เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา” หมายความว่า สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง ที่จริงแล้ววิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองเพราะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุธรรมแล้ว เพราะเขาไม่เคยพบเห็นแสงสว่างหรือเกิดปิติปราโมทย์เช่นนี้ จึงทำให้เข้าใจผิดแล้วเพิกเฉยในการบำเพ็ญเพียรยิ่งๆ ขึ้นไป แต่ถ้าผู้ปฏิบัติเข้าใจว่าวิปัสสนูปกิเลสเป็นเพียงทางผ่านที่ต้องพบก่อนบรรลุวิปัสสนาญาณชั้นสูง แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริงโดยไม่หลงติดผูกพันกับสิ่งที่ปรากฏอยู่ วิปัสสนูปกิเลสก็จะเป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนาอีกต่อไป

วิปัสสนูปกิเลสมี ๑๐ ประการ คือ

โอภาโส ปิติ ปัสสทธิ

อิโมกโข จ ปคคโห

สุขํ ญาณมุปฺภูจฺจาน-

มฺุเปกฺขา จ นิกฺกนฺติ จ.^{๓๒๑}

“แสงสว่าง ปิติ ปัสสทธิ (ความสงบ) อิโมกข์ (ความเชื่อ) ปัคคหะ (ความเพียร) สุข ญาณ อุปปุฏฐาน (สติ) อุเบกขา และ นิกันติ (ความชอบใจ)”

กตเม ปน เต ทส อุปฺกิลเสตติ? โอภาโส, ญาณํ, ปิติ, ปัสสทธิ, สุขํ, อิโมกฺโข, ปคคโห, อุปฺภูจฺจานํ, อุเปกฺขา, นิกฺกนฺตฺติ. วุตฺตตฺถเหตฺ-

"ถามว่า : อุปกิเลส ๑๐ เหล่านั้น คืออะไรบ้าง

ตอบว่า : คือ แสงสว่าง ญาณ ปิติ ปัสสทธิ สุข อิโมกข์ (ศรัทธา) ปัคคหะ (ความเพียรอย่างแรงกล้า) อุปปุฏฐาน (สติที่ปรากฏชัดเจน) อุเบกขา และความชอบใจ สมจริงดังคำกล่าวว่"

กถํ ฐมฺมุทฺถจฺจวิคฺคหิตมาณสํ โหติ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปฺปชฺชติ, โอภาโส ฐมฺโมติ โอภาสํ อวชฺชติ, ตโต วิกฺเขโป อุทฺธจฺจํ. เตน อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมาณโส อนิจฺจโต อุปฺภูจฺจานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ทฺทุกฺขโต, อนตฺตโต อุปฺภูจฺจานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ตถา อนิจฺจโต มนสิ-

กโรโต ฌาณํ อุปฺปชฺชติ ๗เปฯ ปีติ, ปัสสทฺธิ, สุขํ, อธิโมกฺโข, ปคฺคโห,
อุပ္ภูจฺจํ, อุเบกฺขา, นิกฺกนฺติ อุปฺปชฺชติ. นิกฺกนฺติ ฐมฺโมติ นิกฺกนฺตี อวชฺชติ,
ตโต วิกุเขโป อุทฺธจฺจํ. เตน อุทฺธจฺเจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต
อุပ္ภูจฺจํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ. ทฺวชฺชโต, อนตฺตโต อุปฺภูจฺจํ ยถาภูตํ
นปฺปชานาติตี. ^{๓๒๒}

‘ใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม (อุปกิเลส) ครอบงำ เป็นอย่างไร คือ
เมื่อภิกษุใส่ใจอยู่ว่าไม่เที่ยง โภภาสย่อมเกิดขึ้น เธอรำพึงถึงโอภาสอยู่ว่า
‘โอภาสเป็นธรรม’ ความฟุ้งซ่านเพราะโอภาสนั้นเป็นอุทฺธจจะ ภิกษุผู้มี
ใจถูกอุทฺธจจะนั้นครอบงำแล้วย่อมไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่เที่ยงตาม
ความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความปรากฏว่าเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่
รู้เห็นความปรากฏว่าไม่ใช่ตัวตนตามความเป็นจริง

นอกจากนั้น เมื่อภิกษุนั้นใส่ใจอยู่ว่าไม่เที่ยง ฌาณย่อมเกิดขึ้น ...
ปีติ ... ปัสสทฺธิ ... สุข ... อธิโมกฺข ... ปคฺคหา ... อุปฺภูจฺจนะ ... อุเบกฺขา
... นิกฺกนฺติ ย่อมเกิดขึ้น เธอรำพึงถึงนิกฺกนฺติอยู่ว่า ‘นิกฺกนฺติเป็นธรรม’ ความ
ฟุ้งซ่านเพราะนิกฺกนฺตินั้นเป็นอุทฺธจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทฺธจจะนั้นครอบงำ
แล้วย่อมไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความ
ปรากฏว่าเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้เห็นความปรากฏว่าไม่ใช่
ตัวตนตามความเป็นจริง’ ”

ปัจจุเวกขณญาณ คือ ปัญญาพิจารณามรรค ผล นิพพาน เป็นต้น หมายความว่า
ในขณะบรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติเพียงหยั่งเห็นความดับของรูปนามทั้งหมดโดยประจักษ์ ความดับ
ดังกล่าวก็คือนิพพานนั่นเอง แต่เขายังไม่รู้ว่านี้คือนิพพาน และยังไม่รู้ว่าตนได้บรรลุธรรมเป็น
พระอริยบุคคลแล้ว เขาต้องพิจารณาด้วยปัจจุเวกขณญาณเป็นลำดับสุดท้ายจึงเข้าใจว่า จิต
ที่รับรู้สภาวะดับเป็นครั้งแรก คือมรรค จิตที่รับรู้สภาวะดับต่อมา คือผล สภาวะดับของรูป
นาม คือนิพพาน แล้วจะพิจารณาว่าตนละกิเลสอย่างไรได้แล้ว ยังเหลือกิเลสอย่างไรอยู่

ในขณะนั้นจึงเข้าใจว่าตนได้บรรลุปะระริยบุคคลแล้ว

ปัจจุเวกษณญาณมีทั้งหมด ๑๙ ประการตามลำดับบุคคล คือ

๑. พระโสดาบันมีปัจจุเวกษณญาณ ๕ วิธี คือ วิธีจิตที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่
๒. พระสกทาคามีก่อปรด้วยปัจจุเวกษณญาณ ๕ วิธีเช่นกัน
๓. พระอนาคามีก่อปรด้วยปัจจุเวกษณญาณ ๕ วิธีเช่นกัน
๔. พระอรหันต์มีปัจจุเวกษณญาณ ๔ วิธี โดยไม่มีวิธีจิตที่พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่

มคฺคํ ผลญจ นิพฺพานํ

ปฺจเวกฺขติ ปณฺหิโต

หิเน กิเลส เสเส จ

ปฺจเวกฺขติ วา น วา.^{๓๒๓}

“บัณฑิตย่อมพิจารณา มรรค ผล และนิพพาน และบางคนก็พิจารณา กิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ [คือที่ยังละไม่ได้] ก็มีบ้าง”

จบการเจริญอานาปานสติสมาธิของภิกษุที่เพียรปฏิบัตินั้นเริ่มตั้งแต่วิธีคณนา จนถึงวิปัสสนาเป็นที่สุดด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

จบคำอธิบายหมวดสี่ที่ ๑ โดยประการทั้งปวง

สรุปความว่า การเจริญวิปัสสนาหลังจากบรรลุฌานที่ ๔ โดยออกจากฌานแล้ว กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก เวทนาหรือจิตในปัจจุบันขณะ หรือตามรู้องค์ฌานที่ปรากฏชัดใน ฌานที่ตนบรรลุแล้ว เป็นข้อปฏิบัติอันยอดเยี่ยมสูงสุด ถ้าผู้ปฏิบัติไม่อาจทำอย่างนั้นได้ก็สามารถทำตามขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งต่อไปนี้ คือ

๑. เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากตติยฌาน
๒. เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากทุติยฌาน
๓. เจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากปฐมฌาน

๔. เจริญวิปัสสนาเมื่อบรรลุอุปปจารสมาธิ

๕. เจริญวิปัสสนาตั้งแต่วิธีอนุพันธนา

๖. เจริญวิปัสสนาตั้งแต่วิธีคณนาที่ระงับความฟุ้งซ่านได้แล้ว

การเจริญวิปัสสนาตามนัยที่กำหนดรู้ลมหายใจมี ๒ วิธี คือ

๑. กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์กรรมฐาน

๒. กำหนดรู้ชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในปัจจุบันขณะหลังจากบรรลุอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้ว

อนึ่ง การเจริญวิปัสสนามีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

๑. การตามรู้รูปเป็นหลัก คือ การกำหนดลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏชัดเจนตามวิธีคณนาและวิธีอนุพันธนา

๒. การตามรู้นามเป็นหลัก คือ การกำหนดเวทนา(เวทนานุปัสสนา) หรือการกำหนดจิต (จิตตานุปัสสนา) ตามวิธีรูปนาหลังจากที่ผู้ปฏิบัติบรรลุอุปปจารสมาธิแล้ว ดังพระพุทธพจน์ว่า ปิติปฏิสัเวที (เราจักรู้ชัดปิติ) และ จิตตปฏิสัเวที (เราจักรู้ชัดจิต)

ผู้ปฏิบัติที่ต้องการเจริญวิปัสสนาโดยตรง เมื่อสร้างสมาธิได้ด้วยการระลึกรู้ลมหายใจตามวิธีคณนา ก็ไม่พึงปฏิบัติตามวิธีอนุพันธนา แต่พึงเจริญนัยหมวดที่ ๔ ซึ่งตามรู้ความไม่เที่ยงของลมหายใจ อนึ่ง ในเวลานั่งกรรมฐานทุกครั้ง เขาควรสร้างสมาธิด้วยการตามรู้ลมหายใจเข้าออกตามสมณัยก่อนเพื่อให้จิตสงบไม่ฟุ้งซ่าน หลังจากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาโดยระลึกรู้ลมหายใจเป็นหลักดังพระพุทธพจน์ว่า อนิจจานุปัสสี (เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง) เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เขาอาจกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกจนกระทั่งบรรลุอุปปจารสมาธิ ต่อจากนั้นจึงตามรู้ชั้น ๕ ที่ปรากฏชัดเจนในปัจจุบันขณะ หมายความว่า ควรกำหนดรู้ลมหายใจก่อนจนจิตสงบปราศจากนิวรณ์รบกวนจิตแล้วจึงตามรู้ชั้น ๕ ตามสมควร”

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๒

[๒๓๔] ส่วนในหมวดสี่ ๓ ประการอื่น พึงทราบข้อความของหมวดสี่เหล่านั้นด้วยวิธีอธิบายตามลำดับบท เพราะไม่มีวิธีเจริญกรรมฐานต่างหากโดยเฉพาะ [เนื่องจากทรง

แสดงฌานที่ได้บรรลุเนื่องด้วยหมวดสี่ที่หนึ่งโดยความเป็นเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนา]

คำว่า ปิตีปฏิสเวที (รู้ชัดปีติ) หมายความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักทำปิติให้เป็นอันตนรู้ชัด คือทำให้ปรากฏ ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก การรู้ชัดปิติในเรื่องนั้นมี ๒ ประการ คือ

๑. รู้ชัดโดยอารมณ์ คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ [คือปฐมฌานและทุติยฌาน] ที่มีปีติ เธอจึงรู้ชัดปิติเป็นอารมณ์[คือปฏิกากณนิมิต]ได้ในขณะเข้าฌาน เพราะรู้ชัดอารมณ์[ด้วยฌานที่มีปีติ]

๒. รู้ชัดโดยไม่หลงลืม คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปีติออกมาแล้วพิจารณาเห็นปิติที่ประกอบกับฌานว่าสิ้นไปเสื่อมไป เธอจึงรู้ชัดปิติโดยไม่หลงลืมด้วยการแทงตลอดลักษณะ[คือสภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะ]ในขณะเจริญวิปัสสนา

ข้อความว่า “เพราะรู้ชัดอารมณ์[ด้วยฌานที่มีปีติ]” หมายความว่า ผู้ที่รับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งมีลมหายใจเป็นต้นด้วยความปีติยินดี ก็จัดว่าได้รู้ชัดความปีติยินดีนั้นอีกด้วย

ข้อความว่า “ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะเจริญวิปัสสนา” หมายถึง การแทงตลอดสภาวะลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่างที่แตกต่างกัน และสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปของรูปนามทุกอย่างอันได้แก่ไตรลักษณ์ ดังข้อความว่า

ลกฺขณปฏิวเณนาติ ปิตฺติยา สลกฺขณสฺส, สามณฺณสลกฺขณสฺส จ ปฏฺวิ-
วิชฺฌเนน. ยํ หิ ยสฺส วิเสสโต, สามณฺณโต จ ลกฺขณํ, ตสฺมี วิทิตฺเต โส
ยาถาวโต วิทิตฺเต เอว โหติ. เตนาห "อสมฺโมหโต ปิตฺติ ปฏฺวิสํวิตฺตา
โหติติ."^{๓๒๔}

“คำว่า ลกฺขณปฏิวเณน (ด้วยการแทงตลอดลักษณะ) หมายความว่า ด้วยการแทงตลอดลักษณะของตนและลักษณะทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว

^{๓๒๔} วิสุทธิมรรค ๑/๒๓๔/๔๐๔

เมื่อลักษณะของรูปนามโดยเฉพาะและสามัญทั่วไปปรากฏชัดเจนแล้ว รูปนามนั้นเป็นอันผู้ปฏิบัติรู้ชัดตามความเป็นจริงโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อสมโมหโต ปิติ ปฏิสวิตตา โหติ (รู้ชัดปิติโดยไม่หลงลืม)”

สภาวะธรรมคือรูปนามหรือขั้นที่ ๕ ประกอบด้วยลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นๆ ไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)

ลักษณะเฉพาะของรูปกับนามนั้นเหมือนรูปร่างทางกายภาพของสัตว์แต่ละพันธุ์ เช่น ลิงมีหัวมีตัวอย่างลิง เสือมีหัวมีตัวมีหางมีลายอย่างเสือ ช้างก็มีหัวมีตัวมีงวงมีงาอย่างช้าง ฯลฯ สัตว์แต่ละตัวมีลักษณะเฉพาะทางพันธุกรรมของตนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งบอกให้รู้ว่าต่างจากสัตว์ประเภทอื่นๆ

ในทำนองเดียวกัน รูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง เช่น

- ลักษณะเฉพาะของสีไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของเสียง
- ลักษณะเฉพาะของเสียงไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของกลิ่น
- ลักษณะเฉพาะของกลิ่นไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของรส
- ลักษณะเฉพาะของรส ไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของสัมผัสคือความเป็น ร้อน

อ่อน แข็ง หย่อน ตึง

- ความโลภมีลักษณะทะยานอยาก แต่ศรัทธามีลักษณะผ่องใส
- ความโกรธมีลักษณะไม่พอใจ แต่เมตตา มีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี
- ความฟุ้งซ่านมีลักษณะซัดส่าย แต่สมาธิมีลักษณะตั้งมั่น เป็นต้น

ความจริงแล้ว รูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก เกิดดับตามเหตุปัจจัยอยู่ในทวารทั้ง ๖ ต่อมาเพื่อสื่อความหมายกัน มนุษย์ได้คิดค้นตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านี้ว่า สี เสียง กลิ่น

รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โลภ โกรธ รัก ชัง เป็นต้น ถึงแม้ว่าแต่ละภาษาจะตั้งชื่อไว้ต่างกัน แต่รูปนามเหล่านี้จะคงสภาพเดิมของมันอยู่เสมอไม่เปลี่ยนแปลง ลักษณะแข็งอันปรากฏที่ฝ่าพระหัตถ์ของพระราชานขณะกำเหรียญทอง ไม่ต่างจากความแข็งที่ปรากฏขึ้นที่ฝ่ามือของยาจกในขณะกำเศษเงินที่คนโยนให้ ความโลภของคนไม่ต่างจากความโลภของสัตว์ ความโกรธของคนไทย ฝรั่งเศส จีน แขก เป็นแบบเดียวกันหมด ดังนั้น รูปนามทุกอย่างที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ จึงมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวตามสภาวะของตน

ส่วนลักษณะทั่วไปนั้นเกี่ยวกับรูปนามทุกอย่างที่เกิดในทวารทั้งภายในและภายนอก มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทุกสรรพสิ่งในสากลจักรวาลล้วนตกอยู่ในลักษณะทั่วไปอันได้แก่

- ก. ความไม่เที่ยง คือ ความเกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่จีรังยั่งยืน
- ข. ความทุกข์ คือ ความอึดอัดน่ากลัวของรูปนามที่เกิดดับตลอดเวลา
- ค. ความไม่ใช่ตัวตน คือ ความไม่อยู่ในอำนาจของตนที่ต้องการจะเที่ยงและ

เป็นสุขเสมอ

ลักษณะทั่วไปนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรลักษณ์ คือลักษณะ ๓ ประการดังกล่าว
นั้น

สมมุติบัญญัติที่ทุกคนรับรู้ในเวลาทั่วไปนั้นเปรียบเสมือนเปลือกไม้, สภาวะลักษณะของรูปนามเหมือนเนื้อไม้, สามัญญลักษณะเหมือนแก่นไม้ โดยปกติเราต้องถากเปลือกไม้ และเนื้อไม้ออกก่อน จึงจะได้แก่นไม้ ในทำนองเดียวกัน คือ เราต้องเพิกถอนสมมุติบัญญัติก่อน แล้วรับรู้สภาวะลักษณะเป็นเบื้องต้น ต่อมาจึงจะหยั่งรู้สามัญญลักษณะ

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ทีฬํ อสฺสสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ
อุปฺภูจिता โหติ. ตาย สติยา เตน ฌาเณน सा पीति ปฏิสํวิตฺता โหติ. ทีฬํ
ปสฺสสวเสน, รสํ อสฺสสวเสน, รสํ ปสฺสสวเสน, สพฺพกายปฏิสंवेที
อสฺสาปสฺสสวเสน, ปสฺสมภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาปสฺสสวเสน
จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฺภูจिता โหติ. ตาย สติยา

เตน ฌาเณน सा पीति ปฏิस्वित्ता โหติ. आवुชชโต सा पीति ปฏิस्वित्ता
โหติ. ชานโต ปสฺสโต ปจฺจเวกฺขโต จิตฺตํ อธิมฺมฺหโต สทฺธาย อธิมฺมฺจโต
วิริยํ ปคฺคณฺหโต สตี อฺปฺปจฺยาปยโต จิตฺตํ สมาทฺหโต ปญฺญาย ปชานโต
อภิญฺเฌยํ ปริณฺเฌยํ ปหาตพฺพํ ภาเวตพฺพํ สจฺฉิกาทพฺพํ สจฺฉิกโรโต
सा पीति ปฏิस्वित्ता โहति. เอव सा पीति ปฏิस्वित्ता โहति.^{๓๒๕}

“ก. สติย่อมปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่า จิตมีอารมณ์เดียวไม่ซัดส่าย เนื่อง
ด้วยลมหายใจเข้ายาว การรู้ชัดปีตินั้นจึงมีได้ด้วยสติและปัญญานั้น

ข. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจออกยาว ...

ค. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจเข้าสั้น ...

ฌ. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจออกสั้น ...

ง. สติย่อมปรากฏ ... เนื่องด้วยลมหายใจเข้าออก โดยรู้ชัด
กองลมทั้งหมด ...

จ. สติย่อมปรากฏแก่ผู้รู้ชัดว่าจิตมีอารมณ์เดียวไม่ซัดส่าย เนื่อง
ด้วยลมหายใจเข้าออกโดยพ่อนลมหายใจ การรู้ชัดปีตินั้นจึงมีได้ด้วย
สติและปัญญานั้น

การรู้ชัดปีตินั้นมีได้แก่ผู้รำพึงถึง ... ผู้รู้ ... ผู้เห็น ... หวนพิจารณา
... ตั้งจิตไว้ ... น้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา[โดยเนื่องด้วยสมณะและวิปัสสนา]
... ประคองความเพียร ... ยังสติให้ปรากฏชัด ... ตั้งจิตมั่น ... รู้ชัด
ด้วยปัญญา ... รู้สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง [มรรคปัญญาที่มีวิปัสสนา
ปัญญายู่หน้า] ... กำหนดรู้สิ่งที่ควรกำหนดรู้ [ทุกขสัจ] ... ละสิ่งที่ควร
ละ [สมุทฺยสัจ] ... เจริญสิ่งที่ควรเจริญ [มรรคสัจ] ทำให้แจ้งสิ่งที่ควร
กระทำให้แจ้ง [นิโรธสัจ]

การรู้ชัดปีตินั้นมีได้ด้วยประการดังนี้”

พึงทราบเนื้อความของบทที่เหลือ [คือ สุขปฏิสัเวที, จิตตสังขารปฏิสัเวที] แต่บทเหล่านั้นต่างกันดังนี้คือ การรู้ชัดสุขมิได้เนื่องด้วยมาน ๓ ส่วนการรู้ชัดจิตตสังขารมิได้เนื่องด้วยมาน ๔ คำว่า จิตตสังขาร คือ ชันธ์ ๒ มีเวทนาชันธ์เป็นต้น [เวทนาชันธ์และสัญญาชันธ์]

อนึ่ง ในบททั้งสองเหล่านี้ [คือ สุขปฏิสัเวที, จิตตสังขารปฏิสัเวที] ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเพื่อแสดงอารมณ์ที่เกิดของวิปัสสนาในบทว่า สุขปฏิสัเวที (รู้ชัดสุข) ดังนี้ว่า

สุขนติ เทว สุขานิ กายิกญจ สุขํ เจตสิกญจ.^{๓๒๖}

“สุขในคำว่า สุขํ มี ๒ อย่าง คือ สุขทางกาย และสุขทางใจ”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

วิปัสสนาภูมิทสฺสนตฺถนติ ปกิณฺณกสงฺขารสมฺมสนฺวเสน วิปัสสนาย ภูมิทสฺสนตฺถํ “สุขนติ เทว สุขานิ ติอาทิ วุตฺตํ สมเถ กายิกสุขามาวโต.”^{๓๒๗}

“คำว่า วิปัสสนาภูมิทสฺสนตฺถํ (เพื่อแสดงอารมณ์ที่เกิดของวิปัสสนา) หมายความว่า ท่านกล่าวว่า สุขนติ เทว สุขานิ เป็นต้นเพื่อแสดงอารมณ์ที่เกิดของวิปัสสนาโดยเนื่องด้วยการพิจารณาเห็นสังขารทั่วไป (ปกิณณก-สังขาร) เพราะไม่มีสุขทางกายในสมถกรรมฐาน”

ข้อนี้หมายความว่า การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกมี ๒ อย่าง คือ

๑. การรู้เห็นองค์มาน คือ การออกจากมานแล้วกำหนดรู้องค์มานมีวิตกเป็นต้นโดยสวาลักษณะและสามัญลักษณะตามความเป็นจริง

๒. การรู้เห็นสังขารทั่วไป คือ การออกจากมานแล้วกำหนดรู้สภาวะเห็นได้ยิน ฯลฯ ตามที่ปรากฏชัดเจนในปัจจุบันขณะ

แม้การกำหนดรู้สุขทางกายที่ปรากฏชัดเจนในขณะที่เพิ่งออกจากมานก็นับเข้าในการ

พิจารณาเห็นสังขารทั่วไป ดังนั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงว่าสุขทางกายก็เป็นอารมณ์กรรมฐานของผู้ออกจากอานาปานฌานได้ ที่จริงแล้ว สุขทางกายไม่มีในฌาน ถ้าท่านพระสารีบุตรต้องการแสดงสมถกรรมฐานล้วนๆ ก็ไม่ควรกล่าวถึงสุขทางกายในที่นี้ ส่วนวิปัสสนาญาณที่มีได้เข้าฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ควรพิจารณาเห็นสังขารทั่วไปที่เรียกว่า ปกิณณกสังขาร อันได้แก่ สภาวะเห็น ได้ยิน ฯลฯ ที่ปรากฏชัดเจนในปัจจุบันขณะเท่านั้น

คำว่า ปสฺสมภยํ จิตฺตสฺขขารํ (พื่อนจิตตสังขาร) หมายความว่า พื่อน คือ ดับจิตตสังขารหยาบๆ ฟังทราบวิธีดับจิตตสังขารดังกล่าวตามนัยที่กล่าวไว้โดยพิสดารในกายสังขาร (ลมหายใจ)

อีกอย่างหนึ่ง ใน ๔ บทเหล่านี้ พระผู้มีพระภาค :-

ก. ตรัสถึงเวทนาโดยมีปิติเป็นประธานในบทว่า ปิติ [คือ ปิติปฏิสัเวที (เราจักรู้ชัดปิติ)]

ข. ตรัสถึงเวทนาโดยองค์ธรรมในบทว่า สุข [คือ สุขปฏิสัเวที (เราจักรู้ชัดสุข)]

ค. ตรัสถึงเวทนาที่ประกอบด้วยสัญญาในบทว่า จิตฺตสฺขขาร ทั้งสองบท [คือ จิตตสฺขขารปฏิสัเวที (รู้ชัดจิตตสังขาร) และ ปสฺสมภยํ จิตฺตสฺขขารํ (พื่อนจิตตสังขาร)] ดังข้อความว่า

สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกฯ เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพฺพทา จิตฺต-
สฺขขารฯ.^{๓๒๘}

“ธรรมเหล่านี้ คือ สัญญาและเวทนา ประกอบด้วยจิต เนื่องด้วยจิต ถูกจิตปรุงแต่ง”

ฟังทราบทั่วว่า หมวดที่ ๒ นี้ตรัสไว้ตามเวทนานุปัสสนานัย (วิธีตามรู้เวทนา) ด้วยประการฉะนี้

คำว่า จิตตสังขาร แปลตามศัพท์ว่า “สภาวะที่ถูกจิตปรุงแต่ง” หมายความว่า เวทนา
 ชันธและสัญญาชันธเนื่องด้วยจิต ถ้าไม่มีจิต ชันธดังกล่าวก็ไม่ได้ดังพระพุทธดำรัสว่า
 วิญญาณปจฺจยา นามรูป (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) ดังนั้น ชันธเหล่านั้นจึงเป็น
 สิ่งที่ถูกจิตปรุงแต่งให้เกิดขึ้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขริยตีติ สงฺขารो = สภาวะที่ถูกปรุงแต่ง ชื่อว่า สังขาร (สํ บพหน้า + กร
 ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ธ ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- จิตตสฺส สงฺขารो จิตตสงฺขารो = สภาวะที่ถูกจิตปรุงแต่ง ชื่อว่า จิตตสังขาร
 (กัตวตถันถึตีปฺปริสสมาส)

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้จะกล่าวว่าจิตตสังขารคือนามชันธ ๒ ได้แก่ เวทนาชันธและ
 สัญญาชันธ แต่คำนี้เป็นอุปลักขณนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่
 ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า ลหฺวธาตปตฺโต ราชกุมารो (ราชกุมารได้รับเสวตฉัตร
 แล้ว) คำนี้ยังหมายถึง พระราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีก
 ด้วย ดังข้อความว่า

“วิญญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ วจฺนโต จิตฺเตน ปฏฺวิพฺพธาติ จิตฺต-
 ปฏฺวิพฺพธา. ตโต เอว กามํ จิตฺเตน สงฺขริยตีติ จิตตสงฺขารา, สมฺมา-
 เวทนาทโย. อิธ ปน อุปลักขณมตฺตํ สมฺมา เวทนาม อธิปฺเปตาติ อาห
 “สมฺมาสมฺปยุตฺตา เวทนาติ.”^{๓๒๙}

“ธรรมที่เนื่องด้วยจิต ชื่อว่า จิตตปฏิพัทธะ ดังพระพุทธดำรัสว่า
 วิญญาณปจฺจยา นามรูป (เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป) ดังนั้น
 แม้เวทนาและสัญญาเป็นต้นได้ชื่อว่า จิตตสังขาร ตามความหมายว่า
 ‘สภาวะที่ถูกจิตปรุงแต่ง’ แต่ในที่นี้ประสงค์เอาเวทนาและสัญญาเท่านั้น
 โดยเป็นอุปลักขณนัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมาสมฺปยุตฺตา เวทนา (เวทนา
 ที่ประกอบกับสัญญา)

ข้อความว่า “ตรัสถึงเวทนาโดยมีปิติเป็นประธานในบทว่า ปิติ” หมายความว่า ปิติเป็นเจตสิกดวงหนึ่งที่ไม่ใช่เวทนา แต่ประกอบร่วมกับเวทนา ดังนั้น แม้พระพุทธรองค์จะตรัสถึงปิติในบทว่า ปิติปฏิสฺสเวที ก็ทรงตรัสถึงเวทนาโดยอ้อม เพราะเวทณากับปิติประกอบร่วมกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สหजनัย คือ ความเป็นไปร่วมกัน เช่น คำว่า สาริปุตฺตโมคคัลลนา (พระสาริปุตฺตรและพระโมคคัลลน) คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสาริปุตฺตรที่มีนามเดิมว่า อุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลน ไม่ใช่ พระสาริปุตฺตร (บุตรของนางสารี) อีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสาริปุตฺตร เหมือนพระกัสสปเถระซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสสปะ (พระกัสสปใหญ่) เพื่อให้ต่างจากพระกัสสปะอีกรูปหนึ่งคือกุมารกัสสปะ (พระกัสสปน้อย)

การระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามนัยหมวดที่ ๒ จัดเป็นเวทนานุปัสสนา คือ การตามรู้เวทนา เพราะปรากฏเวทนาคือความรู้สึกอึดใจเป็นต้นในขณะที่รับรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ดังข้อความว่า

เวทนาสุ เวทนาญจตราหิ ภิกขเว เอว วทามิ, ยทิท อสฺสาส-
ปสฺสาसानํ สารุกํ มนสิกาโร.^{๓๓๐}

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกกล่าวว่า การระลึกรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกด้วยดี [คือการยังปิติเป็นต้นให้เกิดขึ้น] เป็นเวทนาอย่างหนึ่งในเวทนาทั้งหลาย”

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๓

[๒๓๕] แม้ในหมวดสี่ที่ ๓ ก็พึงทราบการรู้ชัดจิตโดยเนื่องด้วยฉาน ๔

คำว่า อภิปปโมทย จิตฺตํ (ทำจิตให้ร่าเริง) หมายความว่า ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้บันเทิง ให้ปลื้ม ให้ร่าเริง ให้เบิกบาน ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก

ในเรื่องนั้น การร่าเริงย่อมมีด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ

^{๓๓๐}

ม.ญ. ๑๔/๑๔๙/๑๓๔

๑. สมาธิ คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปิติ เธอทำจิตให้ร่าเริงปลื้มใจด้วยปิตินั้นประกอบพร้อมกันในขณะเข้าฌาน

๒. วิปัสสนา คือ ภิกษุเข้าฌาน ๒ ที่มีปิติแล้วออกจากฌานพิจารณาเห็นปิตินั้นประกอบกับฌานว่าสิ้นไปเสื่อมไป เธอปรารภปิตินั้นประกอบกับฌานให้เป็นอารมณ์ ทำจิตให้ร่าเริงปลื้มใจอยู่ในขณะเจริญวิปัสสนาอย่างนี้ ภิกษุผู้ปฏิบัติอย่างนี้เรียกว่า อภิป-
ปโมทย์ จิตต์ อสฺสสึสฺสามิ ปสฺสสึสฺสามีติ ลิกฺขติ (เธอสำเนียงว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง
ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงว่า เราจักทำจิตให้ร่าเริง ขณะหายใจออก)

คำว่า สมาหิต จิตฺตํ (ทำจิตให้ตั้งมั่น) หมายความว่า ตั้งจิตไว้ให้มีอินทรีย์สมดุ-
ลกกันในอารมณ์โดยเนื่องด้วยปฐมฌานเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นแล้วออก
จากฌานยังเห็นจิตอันประกอบกับฌานว่าสิ้นไปเสื่อมไปอยู่ ย่อมเกิดความตั้งมั่นแห่งจิต
ชั่วขณะ (ขณิกจิตแตกคดตา) โดยรู้เห็นไตรลักษณ์ในขณะเจริญวิปัสสนา แม้ภิกษุที่ตั้งจิตไว้
ให้มีอินทรีย์สมดุ-
ลกกันในอารมณ์เนื่องด้วยความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะที่เกิดขึ้นอย่างนี้ ก็
เรียกว่า สมาทห จิตฺตํ อสฺสสึสฺสามิ ปสฺสสึสฺสามีติ ลิกฺขติ (เธอสำเนียงว่า เราจักทำจิตให้
ตั้งมั่น ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

สมาธิในสมถกรรมฐาน มี ๓ ประเภท คือ

๑. บริกรรมสมาธิ สมาธิที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ คือ สมาธิในขณะเกิด
บริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิใกล้จะแนบแน่นคือจิตตั้งมั่นด้วยการขจัดนิวรณ์เป็น
กามาวจรสมาธิที่เกิดแก่ผู้เจริญสมถภาวนาที่บรรลุปฏิภาคนิมิตในขณะที่ปราศจากนิวรณ์
แล้วหรือสามารถรับรู้พระพุทธรูปเป็นต้นได้อย่างชัดเจน หมายถึง สมาธิในกสิณ ๑๐
อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ อานาปานะ พรหมวิหาร ๔ และอารูปกรรมฐาน ๔ โดยตรง ทั้ง
หมายถึงอนุสสติ ๘ ปฏิกุศลสัญญา และธาตุวัตถาน (การกำหนดธาตุ) โดยอ้อม เพราะ
กรรมฐาน ๑๐ อย่างเหล่านี้ทำให้บรรลุถึงภาวะที่ปราศจากนิวรณ์ได้ แต่ไม่อาจทำให้บรรลุ
ฌานได้ จึงจัดเป็นอุปจารสมาธิโดยอ้อม

๓. อัปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่นในกสิณารมณเป็นต้น คือ จิตตั้งมั่นด้วยองค์ฌานปรากฏในขณะที่เริ่มบรรลุฌานหรือเข้าฌานสมาบัติ หมายถึง สมาบัติ ๘ หรือ ๙ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ตามจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ และอรูปฌาน ๕ ตามปัญจกนัย

สมาธิที่มีกำลังในวิปัสสนากรรมฐาน ชื่อว่า ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ ได้แก่ สมาธิที่รับรู้รูปนามซึ่งเกิดดับอยู่ตลอดเวลาในขณะที่ปัจจุบัน จึงจัดว่าตั้งอยู่ชั่วขณะตามรูปนามที่เป็นอารมณ์ของตน ขณิกสมาธินี้แม้จะตั้งอยู่ชั่วขณะตามรูปนามที่กำหนดรู้ ก็ได้หมายความว่ากำลังน้อย เพราะมีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิในสมถกรรมฐาน เนื่องด้วยทำให้จิตหมดจดจากนิรณมิมือนอุปจารสมาธิ ที่จริงแล้วขณิกสมาธิปรากฏในขณะที่จิตรับรู้ในรูปนามอย่างต่อเนื่องโดยปราศจากนิรณมิมิ และอินทริย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสมดุลกัน แต่เรียกว่าสมาธิชั่วขณะตามอารมณ์ของวิปัสสนาคือรูปนามที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่เรียกว่าอุปจารสมาธิเหมือนในสมถกรรมฐาน เพราะอุปจารสมาธิต้องมีอารมณ์คือบัญญัติมีกสิณเป็นต้นที่ไม่เปลี่ยนแปลงเหมือนรูปนาม

ดังข้อความว่า

ตสฺสเสว วายมมานสฺส นจิเรเนว ธาตุปปเภทาวภาสนนปณฺณาปริคคหิตอ สภาวธมฺมามรฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิอุปฺปชฺชติ.^{๓๓๑}

“เมื่อเธอพากเพียรอยู่อย่างนั้น สมาธิอันปรากฏด้วยปัญญาที่แสดงประเภทของธาตุ อันเป็นเพียงอุปจารจะไม่บรรลुอัปนาเพราะมีอารมณ์เป็นสภาวธรรม ย่อมเกิดขึ้นโดยเร็ว”

อุปจารสมาธิติ จ รุฬุหิวเสน เวทิตพฺพํ. อปฺปนํ หิ อุเปจฺจ จาริ สมาธิอุปจารสมาธิ, อปฺปนา เจตถ นตฺถิ. ตาทิสสฺส ปน สมาธิสฺส สมานลกฺขณตฺยา เอว วุตฺตํ. กสฺมา ปเนตถ อปฺปนา น โหตีติ? ตตถ การณมาห “สภาวธมฺมามรฺมณตฺตาติ. สภาวธมฺเม หิ ตสฺส คมฺภีรภาวโต อสตีภาวนาวิเสส อปฺปนาณํ น อุปฺปชฺชติ.^{๓๓๒}

๓๓๑
วิสุทธิ. ๑/๓๐๘/๓๘๙

๓๓๒
วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๑/๓๐๘/๕๒๑

“อหนึ่ง คำว่า อุปจารสมาธิ (เพียงอุปจาระ) พึงทราบว่าเป็นด้วยชื่อที่ปรากฏทางโลก ที่จริงแล้วสมาธิที่ดำเนินไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจารสมาธิ และในธาตุกรรมฐานนี้ก็ไม่มีอัปปนา แต่ท่านกล่าวอย่างนี้เพราะสมาธิเช่นนั้นก็มีลักษณะเสมอกัน[ด้วยการกำจัดนิวรณ์]

ท่านจะกล่าวถึงเหตุในเรื่องนั้นว่า เหตุใดอัปปนาจึงไม่มีในธาตุกรรมฐานนี้ จึงกล่าวว่า สภาวธรรมามรณตฺตา (เพราะมีอารมณ์เป็นสภาวธรรม) เมื่อไม่มีภาวนาพิเศษ[ตามลำดับวิสุทธิ ๗] อัปปนาย่อมเกิดขึ้นในสภาวธรรมไม่ได้ เพราะมีสภาพลึกซึ้ง”

สมถยานิกสุส หิ อุปจารปฺปนาเภทํ สมามิ อิตฺรสุส ขณิกสมามิ, อุภเยสฺสปิ วิโมกฺขมุขตฺตยํ วินา น กทาจิปิ โลกุตฺตาราริหิโม สมฺภวติ. เตนาห สมามิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโนติ.^{๓๓๓}

“โดยแท้จริงแล้ว การบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่สมถยานิกโดยปราศจากสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจาระและอัปปนา ไม่มีแก่วิปัสสนายานิกอื่นโดยปราศจากขณิกสมาธิ และไม่มีแก่บุคคลทั้งสองฝ่ายโดยปราศจากหนทางสู่วิโมกข์ ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมามิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน (อบรมสมาธิและวิปัสสนาปัญญาอยู่)”

สมถํ อนุปฺปาเตตฺวาติ อวธารณฺน อุปจารสมามิ นินฺตเตติ, น ขณิกสมามิ. น หิ ขณิกสมามิ วินา วิปสฺสนา สมฺภวติ.^{๓๓๔}

“ท่านห้ามอุปจารสมาธิด้วยคำปฏิเสธว่า สมถํ อนุปปาเตตฺวา (ไม่ยังสมถะให้เกิดขึ้น) แต่ไม่ห้ามขณิกสมาธิ เพราะวิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิ”

ขณิกจิตเตกคฺคตาติ ขณมตฺตฏฺฐิติโก สมาริ. โสปิ हि อารมฺมณ
นิรฺนตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปทฺเขน อนภิกฺขโต อปฺปิโต วีย จิตฺตํ
นิจฺจลํ จเปติ. เตน วุตฺตํ "เอวํ อุปฺปนฺนาयाติอาทิ."^{๓๓๕}

“คำว่า ขณิกจิตเตกคฺคตา (ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ) หมายความว่า สมาริที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมารินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิรณที่ตรงกันข้ามครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนอานสมาริที่ยังลงแล้ว”

ในประโยคข้างต้น คำว่า อารมฺมณ นิรฺนตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน (ดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง) แสดงว่า เมื่อขณิกสมาริมีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาริ นิรณ ๕ ย่อมไม่เกิดขึ้น การกำหนดย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ

คำว่า ปฏิปทฺเขน อนภิกฺขโต อปฺปิโต วีย จิตฺตํ นิจฺจลํ จเปติ (ไม่ถูกนิรณที่ตรงกันข้ามครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนอานสมาริที่ยังลงแล้ว) หมายความว่า ขณิกสมาริที่เกิดขึ้นพร้อมกับอุทยัพพยุยานและภังคยุยานเป็นต้นไป มีกำลังมากกว่าขณิกสมาริในญาณต้น โดยมีกำลังเทียบเท่าอัปนาสมาริในสมถภาวนา ขณิกสมารินี้ไม่ถูกนิรณรบกวน และสามารถตั้งจิตไว้มั่นเหมือนอัปนาสมาริ

คำว่า วิโมจยํ จิตฺตํ (ทำจิตให้หลุดพ้น) หมายความว่า ภิกษุเปลื้องจิตจากนิรณด้วยปฐมฌาน จากวิตกวิจาร์ด้วยทุติยฌาน จากปีติด้วยตติยฌาน จากสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเข้าฌานเหล่านั้นแล้วออกจากฌานยังเห็นจิตอันประกอบด้วยกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปอยู่ ในขณะที่เกิดวิปัสสนาญาณ [ภังคยุยาน] เธอเปลื้องจิตจากนิจฺจลฺลัญญาด้วยอนิจฺจานุปัสสนา จากสุขสัลลัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา จากอัตตสัลลัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา จากนั้นทิ (ความเพลิดเพลนยินดี) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา จากความเกิดขึ้นด้วยนิโรธานุปัสสนา จากความยึดมั่นด้วยปฏินิสสํคคานุปัสสนา ขณะหายใจเข้าออกอยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสึสฺสามิ

^{๓๓๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๕/๔๐๙

ปสฺสสึสสามีติ ลิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะ
หายใจเข้า ขณะหายใจออก)

พึงทราบว่หหมวดสี่ที่ ๓ นี้ตรัสไว้เนื่องด้วยจิตตานุปัสสนาด้วยประการฉะนี้

คำว่า อนุปัสสนา คือ การยังเห็น ๗ ประการ ได้แก่

๑. อนิจจานุปัสสนา การยังเห็นความไม่เที่ยงของธรรมที่มีในภูมิ ๓ ละ
นิจสัจญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยงในสังขตธรรม
๒. ทุกขานุปัสสนา การยังเห็นทุกข์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓ ละสุข-
สัจญญา คือ ความสำคัญว่าสุขในสังขตธรรม
๓. อนัตตานุปัสสนา การยังเห็นความไม่ใช่ตัวตนของธรรมที่มีในภูมิ ๓
ละอัตตสัจญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตนในสังขตธรรม
๔. นิพพิทานุปัสสนา การยังเห็นความเบื่อหน่ายในสังขาร ละนันทิ คือ
ความเพลิดเพลिनยินดี (ตณหาที่ประกอบด้วยปีติ)
๕. วิจารณ์ุปัสสนา การยังเห็นความคลายกำหนด ละราคะ คือ ความ
กำหนด
๖. นิโรธานุปัสสนา การยังเห็นความดับของสังขาร ละสมุทัย คือ ความ
เกิดขึ้นของสังขาร
๗. ปฏินิสัคคานุปัสสนา การยังเห็นความปล่อยวาง ละอาทานะ คือ ความ
ยึดมั่นว่าเที่ยงเป็นต้น หรือความยึดมั่นในปฏิสนธิ

การระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามนัยหมวดที่ ๓ จัดเป็นจิตตานุปัสสนา คือ การ
ตามรู้จิต เพราะจิตมีสภาวะปรากฏชัดเจนในขณะรับรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ดัง
ข้อความว่า

ยสฺมา จิตฺตปฏิสฺสเวที อสฺสสึสสามีตฺวาทีนา นเยน ปวตฺโต ภิกฺขุ
ภิกฺขจาปิ อสฺสาสปสฺสาสนินิตตํ อารมฺมณํ กโรติ, ตสฺส ปน จิตฺตสฺส
อารมฺมเณ สติญฺจ สมฺปชฺฌณญฺจ อุปฏฺฐเปตฺวา ปวตฺตนโต จิตฺเต

จิตตานุปัสสีเยว นาเมส โหติ. น หิ มุญฺหสฺสตีสฺส อสมฺปชานสฺส อานา-
 ปานสฺสตีภาวนา อตฺถิ. ตสฺมา อารมฺมณโต จิตฺตปฏิสฺวีทิตาทิวเสน จิตฺเต
 จิตฺตานุปัสสี ตสฺมี สมเย ภิกฺขุ วิหระตีติ.^{๓๓๖}

“ภิกษุผู้ปฏิบัติตามนัยว่า ‘เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า’ เป็นต้น
 แม้รับเอาลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ แต่เธอได้ชื่อว่าเป็นผู้ตามรู้ในจิต
 ว่าเป็นจิตโดยแท้ เพราะตั้งสติและสัมปชัญญะในอารมณ์ของจิตนั้น ที่จริง
 แล้วการเจริญอานาปานสตีย่อมไม่มีแก่คนที่หลงลืมสติไม่มีสัมปชัญญะ
 ดังนั้น ภิกษุจึงเป็นผู้ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ด้วยความเป็นผู้รู้ชัดจิตโดย
 เป็นอารมณ์ เป็นต้น”

คำอธิบายหมวดสี่ที่ ๔

คำอธิบาย อนิจจานุปัสสี

[๒๓๖] ส่วนในหมวดสี่ที่ ๔ คำว่า อนิจจานุปัสสี (เรารู้ตามรู้ที่ไม่เที่ยง) นี้ พึง
 ทราบว่า :-

ก. อนิจจัง (สิ่งที่ไม่เที่ยง) คือ ชันธ ๕ เพราะเกิดขึ้น แปรปรวน[คือตั้งอยู่]
 และดับไป

ข. อนิจจตา (ความไม่เที่ยง, อนิจจลักษณะ) คือ สภาวะเกิดขึ้น แปรปรวน
 และดับไปของชันธเหล่านั้น หรือสภาวะเกิดขึ้น[จากความไม่มี]แล้วดับไป หมายความว่า
 การที่ชันธเกิดขึ้นแล้วไม่ดำรงอยู่โดยอาการที่มีอยู่นั้น ได้ดับไปชั่วขณะ

ค. อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ที่ไม่เที่ยง) คือ การตามรู้รูปรูปเป็นต้นไม่
 เที่ยงโดยเนื่องด้วยความไม่เที่ยงนั้น

ฅ. อนิจจานุปัสสี (ผู้ตามรู้ที่ไม่เที่ยง) คือ ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนานั้น
 ดังนั้น ภิกษุผู้รู้เห็นอย่างไม่เที่ยงอย่างนั้น หายใจเข้าออกอยู่ พึงทราบในที่นี้ว่า อนิจจานุปัสสี

อสุสสิสสามิ ปสุสสิสสามีติ ลิกขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

อนิจจลักษณะ คือ เครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้วแปรปรวนไป แล้วจึงดับไปในที่สุด ธรรมดังกล่าวย่อมถูกกำหนดว่าไม่เที่ยง ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงจึงเป็นขณะสาม ได้แก่ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) จิตฺติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และมังคละขณะ (ขณะดับไป) ดังนั้น ขณะทั้งสามจึงเรียกว่า อนิจจลักษณะ หมายถึง ลักษณะ ๓ ได้แก่ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

๒. ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปทุกขณะ ธรรมดังกล่าวนี้ย่อมถูกกำหนดว่าไม่เที่ยง ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงจึงเป็นความเกิดขึ้นแล้วดับไป ดังนั้น ความเกิดขึ้นแล้วดับไปจึงเรียกว่า อนิจจลักษณะ หมายถึง ขณิกนิโรธ คือ ความดับทุกขณะ

ปัญญาที่รู้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นแล้วแปรปรวน แล้วดับไปในที่สุด เป็นการตามรู้ว่าไม่เที่ยงตามลักษณะ ๓ คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จึงชื่อว่า อนิจจานุสัสสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) อนุปัสสนาประเภทนี้ปรากฏในขณะเกิดสัมมสนญาณและอุทฺทัพพญาณระดับอ่อน ส่วนปัญญาที่รู้เห็นรูปนามที่เกิดขึ้นแล้วดับไปทันที เป็นการตามรู้ว่าไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน อนุปัสสนาประเภทนี้ปรากฏในขณะเกิดอุทฺทัพพญาณระดับแก่กล้าและมังคละญาณเป็นต้นไป

ส่วนการระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกตามนัยหมวดที่ ๔ จัดเป็นธัมมานุปัสสนา คือ การตามรู้สภาวะธรรม ตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๒๒๒ เพราะเป็นการหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของลมหายใจเข้าออกในขณะนั้น และถ้ามีอภิขฌาหรือโทมนัสเกิดขึ้นในใจ ก็สามารถหยั่งเห็นความเกิดดับของธรรมเหล่านั้นได้เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

โส ยํ ตํ อภิชฌาโทมนสฺसानํ ปหานํ, ตํ ปญฺญาย ทิสฺวา สารุํ อชฺฌ-
เปกฺขิตา โหติ.^{๓๓๗}

“เธอยังเห็นการขจัดอภิชฌาและโทมนัสด้วยปัญญาแล้ว เป็นผู้
วางเฉยด้วยดี”

ยสฺมา อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสึสฺสามิตฺตาทินา นเยน ปวตฺโต น เกวลํ
นึรฺรณาทิธมฺเม, อภิชฌาโทมนสฺสึสฺเสน ปน วุตฺตानํ ธมฺมานํ ปหานณฺณมปิ
ปญฺญาย ทิสฺวา อชฺฌเปกฺขิตา โหติ, ตสฺมา “ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี ตสฺมี
สมเย ภิกฺขุ วิหฺรตีติ เวทิตพฺโพ.^{๓๓๘}

“ภิกษุผู้ปฏิบัติตามนัยว่า ‘เรารู้จักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า’
เป็นต้น ไม่เพียงวางเฉยนิรณเป็นต้นเท่านั้น แต่ยังยังเห็นการขจัด
ธรรม[มีนิรณเป็นต้น]ที่กล่าวไว้โดยมีอภิชฌาและโทมนัสเป็นหลัก จึง
ควรทราบว่ภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในสภาวะธรรมว่เป็นสภาวะธรรมอยู่ในเวลา
[ที่รู้เห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น”

คำอธิบาย วิราคานุปสฺสี นิโรธานุปสฺสี

ในคำว่า วิราคานุปสฺสี (ผู้ตามรู้ความปราศจาก[สังขาร]) ความปราศจากสังขาร
มี ๒ อย่างดังนี้

ก. ขยวิราคะ (ความปราศจากคือความสิ้นไป) คือ ความสิ้นไปทุกขณะแห่ง
สังขาร [รู้เห็นด้วยวิปัสสนา]

ข. อัจจันตวิราคะ (ความปราศจากโดยแท้) คือ พระนิพพาน [รู้เห็นด้วย
มรรค]

วิปัสสนาและมรรคที่รู้เห็นวิราคะทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา (การตาม
รู้ความปราศจาก[สังขาร])

ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาทั้งสองอย่างนั้น หายใจเข้าออกอยู่ พึงทราบ[โดยเนื้อความ]ว่า วิราคานุปัสสี อสสสิสสามิ ปสสสิสสามิติ ลิกขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะที่หายใจเข้า ขณะที่หายใจออก)

คำว่า วิราค ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + รนฺช ธาตุ <ราเค = ย่อม> + ณ ปัจจัย คนทั่วไปมักแปลคำนี้ว่า “คลายกำหนด” โดยมาจาก วิ (คลาย) + ราก (ความกำหนด, ตัณหา) แต่ในที่นี้ รนฺช ธาตุที่มี วิ อยู่หน้ามักใช้ในความหมายว่า “ปราศจาก, คลาย, ดับ” เพราะหมายถึงความปราศจากสังขาร ไม่ใช่หมายถึงการกำจัดตัณหา ดังนั้น คำว่า วิราค ในที่นี้จึงแปลว่า “ความปราศจาก” ไม่ใช่แปลว่า “ความคลายกำหนด” ดังข้อความว่า

ตตถ วิรชฺชนํ วิคมนํ วิราโค.^{๓๓๙}

“ในพากย์นั้น การปราศจาก ชื่อว่า วิราคะ”

อจฺจนฺตเมว สงฺขารเห วิรชฺชติ เอเตนาติ วิราโค อริยมคฺโคติ อาห
“วิราคสงฺขาเตน มคฺเคนาติ.^{๓๔๐}

“อริยมรรคชื่อว่า วิราคะ เพราะทำให้สังขารปราศจากไปโดยแน่แท้
ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิราคสงฺขาเตนมคฺเคน (ด้วยมรรคที่เรียกว่า วิราคะ)”

แม้บทว่า นิโรธานุปัสสี (ผู้ตามรู้ความดับ[สังขาร]) ก็มีนัยเดียวกัน

นัยเดียวกันที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ

นิโรธ (ความดับสังขาร) มี ๒ อย่างดังนี้

ก. ขยนิโรธ (ความปราศจากคือความดับ) คือ ความดับไปทุกขณะแห่ง
สังขาร

ข. อัจฺจนฺตนิโรธ (ความปราศจากโดยแท้) คือ พระนิพพาน

วิปัสสนาและมรรคที่รู้เห็นความดับทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า นิโรธานุปัสสนา (การ

^{๓๓๙} วิมติ.ฎีกา ๒/๑๔/๑๑๗

^{๓๔๐} สารตฺถ.ฎีกา ๓/๑/๑๖๖

ตามรู้ความดับ[สังขาร])

ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสนาทั้งสองอย่างนั้น หายใจออกหายใจเข้า พึงทราบ[โดยเนื้อความ]ว่า นิโรธานุปัสสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามิติ ลิกฺขติ (เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

คำอธิบาย ปฏินิสสัคคานุปัสสี

แม้ในคำว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสี (ผู้ตามรู้ความสละกิเลส ขั้น และกรรม) นี้ ความสละมี ๒ อย่างดังนี้

ก. ปริจจาคปฏินิสสัคคะ การสละคือการปล่อย หมายถึง วิปัสสนาที่สละกิเลส ขั้น และอกิสังขาร (กรรมคือบุญบาป) โดยเนืองด้วยตทังคปหาน (จะได้ชั่วขณะ) และมรรคที่สละกิเลส [วิปาก]ขั้น และอกิสังขารโดยเนืองด้วยสมุจเฉทปหาน (จะได้เด็ดขาด)

ข. ปักขันทนปฏินิสสัคคะ การสละคือการเล่นเข้าหา หมายถึง วิปัสสนาที่เล่นเข้าหาพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับสังขตธรรมดังกล่าวด้วยการน้อมไปในพระนิพพานนั้น เพราะเห็นโทษของสังขตธรรม และมรรคที่เล่นเข้าหา[คือน้อมจิตสู่]พระนิพพานโดยปรารถนาเป็นอารมณ์

คำว่า ปฏินิสสัคคานุปัสนา คือ การตามรู้ความสละกิเลส ขั้น และกรรม] คำนี้เป็นชื่อของวิปัสสนาและมรรค

คำว่า ตทงฺควเสน (โดยเนืองด้วยตทังคปหาน) นี้ หมายความว่า ลำดับแรก การตามรู้ที่ไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสนา) ย่อมสละความสำคัญว่าเที่ยง (นิจจสัณฺญา) ด้วยตทังคปหาน และมีวิธีสละคือ เขาสละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยงในเมื่อรู้เห็นว่ามันไม่เที่ยงเช่นนั้น, กรรมที่มีกำลังนั้นเป็นมูลเหตุ และวิปากขั้นที่มีกรรมกิเลสนั้นเป็นมูลเหตุที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต ทั้งหมดด้วยการทำให้เกิดขึ้น ทุกขานุปัสนาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิปัสสนา หิ ตทงฺควเสน สทุธิ ขนฺธากิสงฺขาเรหิ กิเลสํ ปริจฺจชติ (วิปัสสนาสละกิเลส ขั้น

และอภิสังขาร โดยเนื่องด้วยตทั้งคปหาน)^{๓๔๑}

คำว่า สมุจฺเจทวเสน (โดยเนื่องด้วยสมุจเจตปหาน) หมายความว่า กิเลสแต่ละอย่างมีปฏิภาณและวิจิตรเป็นต้น อภิสังขารแต่ละอย่างมีกรรมเป็นต้นที่ทำให้ตกอบาย และวิปากขันธมีขันธเป็นต้นที่มากกว่า ๗ ขาดิไม่เกิดขึ้นแก่ผู้เกิดมรรคแล้ว มรรคทั้ง ๔ จึงสะกิลส [วิปาก]ขันธ และอภิสังขารได้เด็ดขาดไม่ให้เกิดขึ้นอีก ดังข้อความว่า

“คำว่า สหฺมึ ขนฺธํอภิสังขารํหิ กิเลสํ ปริจฺจชติ (สะกิลส [วิปาก]ขันธ และอภิสังขาร) หมายความว่า เมื่อกิเลสถูกมรรคสะได้แล้ว อภิสังขารและขันธที่มีอภิสังขารเป็นเหตุย่อมชื่อว่าถูกกำจัดได้โดยการไม่ควรเกิดขึ้น จึงกล่าวว่า มรรคสะกิลส [วิปาก]ขันธ และอภิสังขารทั้งหมดนั้น”^{๓๔๒}

อนึ่ง วิปัสสนาและมรรคญาณทั้งสองเรียกว่า อนุปัสสนา เพราะรู้เห็นภายหลังญาณข้างต้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาทั้งสองอย่างนั้น หายใจเข้าออกอยู่พึงทราบ[โดยเนื้อความ]ว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามิติ ลิกฺขติ (เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความสะ[กิเลส ขันธ และกรรม] ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก)

วิปัสสนาญาณที่เกิดภายหลังรู้เห็นไตรลักษณ์ภายหลังวิปัสสนาญาณที่เกิดก่อน ส่วนมรรคญาณรู้เห็นพระนิพพานภายหลังโคตรภูญาณ ดังนั้น วิปัสสนาและมรรคญาณทั้งสองจึงเรียกว่า อนุปัสสนา ตามรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุริมปุริมญาณานํ อนฺนํ ปจฺจนํ ปสฺสตีติ อนุปัสสนา = ปัญญาที่รู้เห็นภายหลังญาณข้างต้น ชื่อว่า อนุปัสสนา (ปาติบุรพบทกรรมธารยสมาส อนฺนํ = ภายหลัง + ปสฺสนา = ปัญญารู้เห็น)

ดังข้อความว่า

มคฺคญาณมฺปิ หิ โคตรภูญาณสฺส อนฺนํ ปจฺจนํ นิพฺพานทสฺสนนฺโต

“อนุปัสสนาติ วุจฺจติ.”^{๓๔๓}

“โดยแท้จริงแล้ว แม้บรรคญาณก็เรียกว่า อนุปัสสนา เพราะรู้เห็น
พระนิพพานภายหลังโคตรภฏฺญาณ”

สรุปความหมวดสี่ที่ ๑ ตามวิธีกายาอนุปัสสนา

๑-๒. ข้อความว่า “เมื่อหายใจเข้ายาว รู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว รู้ชัดว่า หายใจออกยาว เมื่อหายใจเข้าสั้น รู้ชัดว่า หายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น รู้ชัดว่า หายใจออกสั้น” หมายความว่า ผู้ที่เจริญสติรู้ตัวว่ากำลังหายใจเข้าหรือหายใจออกอยู่ ควรนับลมหายใจอย่างช้าและเร็วไปตามวิธีคณนาด้วยบริกรรมสมาธิ ต่อมาเมื่อสมาธิมีกำลังเพิ่มขึ้นจนกระทั่งเกิดอุคคหนิมิตตามวิธีอนุพันฺธนาแล้ว เขาย่อมรับรู้ว่ หายใจเข้า/ออกยาว หรือ หายใจเข้า/ออกสั้น สามารถติดตามลมหายใจอย่างต่อเนื่องโดยไม่ต้องบริกรรมตามวิธีอนุพันฺธนา และควรหายใจตามปกติ ไม่เร็วนัก ไม่ช้านัก ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกจากควรมีระยะเวลาเท่าๆ กัน หนังสือทศสนปารคฺ (หน้า ๑๒๒) กล่าวว่า ถ้าลมหายใจออกสั้น ลมหายใจเข้ายาว ผู้ปฏิบัติมักหงายหลัง ถ้าลมหายใจออกยาว ลมหายใจเข้าสั้น ก็มักโน้มตัวไปข้างหน้า ดังนั้น จึงควรหายใจเข้าออกในระยะเวลาเท่ากัน

๓. ข้อความว่า “เธอสำเนียงว่ เราจ้กรู้ชัดกมลทั้งหมต ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงว่ เราจ้กรู้ชัดกมลทั้งหมต ขณะหายใจออก” หมายความว่า ในเวลาต่อมาจะรับรู้เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกมลอย่างชัดเจน โดยเบื้องต้นของลมหายใจเข้าคือปลายจุมก ท่ามกลางคือหัวใจ ที่สุดคือสะดือ ส่วนเบื้องต้นของลมหายใจออกคือสะดือ ท่ามกลางคือหัวใจ ที่สุดคือปลายจุมก เขาควรตั้งจิตไว้มั่นในลมหายใจที่เป็นปฏิกาคณนิมิตตามวิธีฐปนา สมาธิในระดับนี้จัดเป็นอุปจารสมาธิ ในขณะนั้นเขาเห็นประจักษ์ว่าลมหายใจเป็นแสงขาวๆ เข้าไปในร่างกาย จึงสามารถรับรู้ลมหายใจทั้งสามระยะได้

๔. ข้อความว่า “เธอสำเนียงว่ เราจ้กผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงว่ เราจ้กผ่อนลมหายใจ ขณะหายใจออก” หมายความว่า ภิกษุควรผ่อนกมล

^{๓๔๓} วิสุทฺธิ. ๑/๓๑๖/๔๑๓

หายบให้เหลือเพียงกองลมละเอียดขึ้นตามลำดับจนกระทั่งลมหายใจเข้าออกเหมือนกับหายไป สมาธิในระดับนี้จัดเป็นอุจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ กล่าวคือ ในเบื้องต้นแม้ลมหายใจจะปรากฏชัดเจนเป็นสภาวะหายบ แต่ต่อมาก็จะค่อยๆ สงบไปเหมือนเสียงระฆังที่ค่อยๆ ละเอียดยจากเสียงดังแล้วค่อยๆ จางหายไป ในขณะที่นั้นเธอมีรู้สึกที่กายและใจเบาสบายเหมือนเหาะไปในอากาศ เธอสามารถรับรู้ลมหายใจที่ละเอียดได้ในขณะปฏิบัติภาวนา นิมิตปรากฏ โดยบรรลุอุจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิตามสมณัย หรือบรรลุวิปัสสนาญาณ เริ่มตั้งแต่อุท্থัพพญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับตามวิปัสสนาญาณ

ผู้ที่ได้บรรลุอุจารสมาธิในระดับนี้แล้วมีรู้สึกถึงความสงบสุข จิตตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่น ไม่มีรูปร่างสัณฐานของร่างกาย มีเพียงกลุ่มแสงสว่างหรือแก้วพลึก หรือนั่งอยู่ท่ามกลางกองไฟโดยไม่รู้สึกร้อนแต่อย่างใด เขาเพียงรับรู้สัมผัสแสงสว่างที่ขยายขึ้นไปข้างบนตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ และขยายลงไปข้างล่างตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า บางคราวรู้สึกว่าร่างกายเหมือนเหาะไปในอากาศบ้าง ตัวใหญ่บ้าง ตัวสูงขึ้นเหมือนปรีะมิตหรือหอคอยบ้าง ตัวเล็กเหมือนเป็นอนุบาง ตัวกลมบ้าง ตัวแบนบ้าง

นิมิตของอานาปานสติกรรมฐานมี ๓ ประการ คือ

ก. บริกรรมนิมิต อารมณ์ที่เกิดขึ้นขณะบริกรรมคือการเริ่มปฏิบัติ หมายถึงลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏในระยะวิวิคคณา มีลักษณะเหมือนควันหรือหมอก

ข. อุคคหนิมิต อารมณ์ติดตา หมายถึง ลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏในระยะวิธินุพันธนา มีลักษณะเหมือนสีขาวอ่อนหรือแสงสว่างจางๆ

ค. ภาวนานิมิต อารมณ์บัญญัติใหม่ที่เหมือนอารมณ์เดิมของอุคคหนิมิต คือ ลมหายใจเข้าออกที่ปรากฏในระยะวิฐีรูปนา มีลักษณะเหมือนแสงสว่างจ้า สามารถแผ่ไปดุสิ่งภายนอกจนตลอดทั่วจักรวาลได้

สมาธิของอานาปานสติกรรมฐานมี ๓ ประการ คือ

ก. บริกรรมสมาธิ สมาธิที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ คือ สมาธิในขณะเกิดบริกรรมนิมิตและอุคคหนิมิต

ข. อุปจารสมาธิ สมาธิที่ใกล้จะแนบแน่น คือ สมาธิในขณะเกิดภาวนานิมิต ก่อนจะบรรลุอัปปนาญาณในระยะรูปนา

ค. อัปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่น คือ สมาธิในขณะที่เกิดปฏิกิริยานิมิตเมื่อบรรลुरुูปาวจรฌาน ๔ อันได้แก่ ปฐมฌาน (ฌานแรก) ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) และจตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) ตามจตุกกนัย (นัยที่กล่าวถึงฌาน ๔)

สรุปความหมวดสี่ที่ ๒ ตามวิธีเวทนานุปัสสนา

๕. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดปิติ ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่าเราจักรู้ชัดปิติ ขณะหายใจออก" หมายความว่า ภิกษุรู้ชัดปิติที่ปรากฏชัดเจนในปฐมฌาน และทุติยฌานในขณะที่เข้าฌานสมบัติตามสมณัย หรือพิจารณาเห็นปิติที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนาญ้ย หมายความว่า ตามสมณัยภิกษุรู้ชัดผรณาปิติที่ปรากฏในปฐมฌาน หลังจากนั้น เธอเห็นโทษของปฐมฌานว่าอยู่ใกล้นิรวันที่ยังหยาบอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุทุติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดผรณาปิติที่ปรากฏในทุติยฌาน ส่วนตามวิธีวิปัสสนาญ้ย เธอรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของผรณาปิติหลังจากออกจากปฐมฌานหรือทุติยฌาน

๖. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่าเราจักรู้ชัดสุข ขณะหายใจออก" หมายความว่า การรู้ชัดสุขที่ปรากฏชัดเจนในปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌานในขณะที่เข้าฌานสมบัติตามสมณัย หรือการพิจารณาเห็นสุขที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนาญ้ย หมายความว่า ตามสมณัยภิกษุรู้ชัดสุขที่ปรากฏในปฐมฌาน หลังจากนั้น เธอเห็นโทษของสุขในปฐมฌานว่าอยู่ใกล้นิรวันและกามรติคือความร้นรมย์ในกามที่ยังหยาบอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุทุติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขที่ปรากฏในทุติยฌาน ต่อจากนั้น เธอเห็นโทษของทุติยฌานว่ายังหยาบอยู่เพราะมีปิติ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุตติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขที่ปรากฏในตติยฌาน ส่วนตามวิปัสสนาญ้ย เธอรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสุขหลังจากออกจากปฐมฌาน ทุติยฌาน หรือตติยฌาน

๗. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจ

ออก" หมายความว่า ภิกษุรู้ชัดเวทนาและสัญญา ๖ ที่ปรากฏชัดเจนในฌาน ๔ ในขณะที่เข้าฌานสมาบัติตามสมณัย หรือพิจารณาเห็นเวทนาและสัญญาที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนาญ้ย หมายความว่า ในการปฏิบัติตามข้อ ๕ และข้อ ๖ ภิกษุรู้ชัดปิติและสุขตามลำดับ ส่วนการปฏิบัติตามข้อ ๗ นี้ ภิกษุรู้ชัดเวทนาและสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา (สัญญาในรูป) สัททสัญญา (สัญญาในเสียง) คันธสัญญา (สัญญาในกลิ่น) รสสัญญา (สัญญาในรส) โผฏฐัพพสัญญา (สัญญาในโผฏฐัพพะ) และธรรมสัญญา (สัญญาในธรรมารมณ์) ที่ปรากฏในฌานสมาบัติ หรือรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของเวทนาและสัญญาหลังจากออกจากฌานทั้ง ๔ กล่าวคือ ตามสมณัยภิกษุรู้ชัดสุขเวทนาที่ปรากฏในปฐมฌาน หลังจากนั้น เธอเห็นโทษของปฐมฌานว่ายังหยابอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุทุติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขเวทนาที่ปรากฏในทุติยฌาน ต่อจากนั้น เธอเห็นโทษของทุติยฌานว่ายังหยابอยู่ แล้วตั้งใจว่าการบรรลุตติยฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดสุขเวทนาที่ปรากฏในตติยฌาน ในที่สุดเธอเห็นโทษของสุขเวทนาในตติยฌานแล้วตั้งใจว่าการบรรลุจตุตถฌานดีกว่า หลังจากนั้นจึงรู้ชัดอุเบกขาเวทนาที่ปรากฏในจตุตถฌาน ส่วนตามวิปัสสนาญ้ย เธอรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสุขเวทนาหลังจากปฐมฌาน ทุติยฌานและตติยฌานหรือรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอุเบกขาเวทนาหลังจากจตุตถฌาน แม้การรู้ชัดสัญญา ๖ ในขณะที่เข้าฌานสมาบัติก็มีนัยเดียวกัน หนังสือทศสนปารคฺ (หน้า ๒๙๔) กล่าวว่า “ผู้ที่เจริญธรรมสัญญา (ความจำได้หมายรู้ในธรรมารมณ์มีบัญญัติเป็นต้น) ในฌานหลายวันย่อมจะสามารถท่องจำตำราที่ยังไม่เคยท่องได้โดยง่ายและสามารถจดจำตำราที่ลืมไปแล้วเป็นเวลานานได้ด้วยการหวนระลึกถึงเท่านั้น มีเจ้าอาวาสรูปหนึ่งจากจังหวัดมยินซึ่งเจริญธรรมสัญญาตลอดหนึ่งเดือน สามารถจำอักษรเบงกาลีและภาษาสันสกฤตเป็นต้นที่ลืมไปแล้วเป็นเวลานานได้ อีกรูปหนึ่งเจริญธรรมสัญญานี้แล้วสามารถจดจำปัจจัยนิทเทส (คำอธิบายปัจจัย) ของคัมภีร์ปฏฐานที่ลืมไปนานได้โดยไม่ต้องท่องทบทวน

๘. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ขณะหายใจออก" หมายความว่า ตามวิธีนี้ภิกษุตั้งใจผ่อนเวทนาและสัญญาหายาบซึ่งปรากฏในขณะเข้ามานสมาบัติทั้ง ๔ ให้สงบลงตามลำดับมาน เพราะเวทนาและสัญญา ๖ มีรูปสัญญา (ความจำได้หมายรู้ในรูปมีพระพุทธรูป) เป็นต้นในมานขั้นต้นหายาบกว่ามานขั้นสูง มีวิธีปฏิบัติ คือ เธอตั้งใจว่า เราจะผ่อนสุขเวทนาหายาบที่มีในปฐมมาน หรือเราจะผ่อนรูปสัญญาหายาบที่มีในปฐมมานในขณะหายใจเข้าและหายใจออก ดังนี้เป็นต้น หนังสือทสสนปารค (หน้า ๒๙๖) กล่าวว่า ภิกษุอาจผ่อนรูปสัญญาหายาบเท่านั้นก็พอ เพราะสัททสัญญาหายาบเป็นต้นก็มีได้ต่างกัน หรืออาจจะฝึกผ่อนสัญญาหายาบทั้ง ๖ ในมานทั้ง ๔ ได้ คือ สัญญา ๖ ในปฐมมาน สัญญา ๖ ในทุติยมาน สัญญา ๖ ในตติยมาน และสัญญา ๖ ในจตุตถมาน

สรุปความหมวดสี่ที่ ๓ ตามวิธีจิตตานุปัสสนา

๙. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักรู้ชัดจิต ขณะหายใจออก" คือ ภิกษุควรฝึกให้รู้ชัดมานจิตที่รู้เห็นอุปนาสมาธิ ก่อน หลังจากนั้นจึงรู้ชัดจิตที่รู้เห็นผรณาปิตที่ปรากฏในปฐมมานและทุติยมาน รู้ชัดจิตที่รู้เห็นสุขในตติยมาน และรู้ชัดจิตที่รู้เห็นอุเบกขาในจตุตถมาน

๑๐. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้รำเรง ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้รำเรง ขณะหายใจออก" คือ ภิกษุควรฝึกทำอัปปนาจิตให้รำเรง ก่อน หลังจากนั้นจึงทำอัปปนาจิตที่ประกอบด้วยปีติในปฐมมาน ทุติยมาน และตติยมานให้รำเรงตามลำดับตามสมณัย หรือพิจารณาเห็นปีติที่ประกอบกับมานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากมานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนาณัย

๑๑. ข้อความว่า "เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น ขณะหายใจออก" คือ ภิกษุทำอัปปนาจิตให้ตั้งมั่นในขณะเข้ามานสมาบัติทั้ง ๔ ตามสมณัย หรือการพิจารณาเห็นจิตที่ประกอบกับมานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากมานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนาณัย หมายความว่า วิธีนี้เน้นการ

รู้ชัดอัปนาจิตหรือฌานจิตเป็นหลักในขณะที่เข้าฌานสมาบัติระดับต่างๆ ตามสมณัย หรือ เน้นการเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของอัปนาจิตหลังจากออกจากฌานสมาบัติ

๑๒. ข้อความว่า "เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น [จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักทำจิตให้หลุดพ้น[จากนิวรณ์เป็นต้น] ขณะหายใจออก" หมายความว่า ภิกษุเข้าฌานสมาบัติทั้ง ๔ ครั้งแล้วครั้งเล่าโดยตั้งใจปฏิบัติตามสมณัยว่า

- ก. เราจะเข้าปฐมฌานที่เปลื้องจิตจากนิวรณ์
- ข. เราจะเข้าทุติยฌานที่เปลื้องจิตจากวิตกและวิจารณ์
- ค. เราจะเข้าตติยฌานที่เปลื้องจิตจากปีติ
- ฌ. เราจะเข้าจตุตถฌานที่เปลื้องจิตจากสุขและทุกข

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นจิตที่ประกอบกับฌานว่าเสื่อมสิ้นไปในขณะที่ออกจากฌานแล้วเจริญวิปัสสนาตามวิปัสสนาญัตติ โดยอนิจจานุปัสสนาเปลื้องจิตจากนิจจสัญญา ทุกขานุปัสสนาเปลื้องจิตจากสุขสัญญา อนัตตานุปัสสนาเปลื้องจิตจากอัตตสัญญา นิพพิทานุปัสสนาเปลื้องจิตจากนันทิ (ความเพลิดเพลินยินดี) วิราคานุปัสสนาเปลื้องจิตจากราคะ นิโรธานุปัสสนาเปลื้องจิตจากสมุทัย ปฏิณิสังคคานุปัสสนาเปลื้องจิตจากความยึดมั่น

สรุปความหมวดสี่ที่ ๔ ตามวิธีธัมมานุปัสสนา

๑๓. ข้อความว่า “เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจเข้า เธอสำเหนียกว่า เราจักตามรู้ว่าไม่เที่ยง ขณะหายใจออก” หมายความว่า ในขณะที่เกิดวิปัสสนาญาณที่ยังเห็นไตรลักษณ์ ภิกษุควรใส่ใจว่าลมหายใจเข้าออกไม่เที่ยง ไม่ควรหายใจเข้าออกเหมือนในเวลาปกติที่มีได้ตามรู้ความไม่เที่ยง กล่าวคือ ภิกษุรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าเกิดขึ้นแล้วดำเนินต่อไปแล้วจึงสิ้นสุด หลังจากนั้นจึงเกิดลมหายใจออก เมื่อลมหายใจออกสิ้นสุดแล้วจึงเกิดลมหายใจเข้า นี่คือนิพพานญาณรู้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของลมหายใจในระดับสัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็น ต่อจากนั้นเธอจะรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าออกเกิดดับอย่างรวดเร็ว นี่คือนิพพานญาณในระดับอุทฺทพฺพญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับ

๑๔. ข้อความว่า “เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความปราศจาก[สังขาร] ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุหยั่งเห็นความหมดสิ้นไปของลมหายใจด้วยภังคญาณ หรือหยั่งเห็นความหมดสิ้นไปของรูปนามทั้งหมดในขณะบรรลุมรรค หมายความว่า ลมหายใจที่ปรากฏในภังคญาณมีลักษณะเหมือนเงาดำๆ หรือควันจางๆ โดยไม่มีรูปร่างสัณฐานของลมหายใจอย่างแท้จริง นี่คือนิพพานในระบับภังคญาณ คือ ปัญญาเห็นความดับ ส่วนในขณะบรรลุมรรคภิกษุย่อมรู้เห็นความดับไปของรูปนามทั้งหมดว่าไม่มีอะไรทั้งสิ้น มีเพียงจิตที่หยั่งเห็นความดับเท่านั้น นี่คือนิพพานของมรรคจิตที่รับเอาพระนิพพานคือความดับรูปนามเป็นอารมณ์

๑๕. ข้อความว่า “เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความดับ[สังขาร] ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุหยั่งเห็นความดับไปของลมหายใจด้วยภังคญาณ หรือหยั่งเห็นความดับไปของรูปนามทั้งหมดในขณะบรรลุมรรค

๑๖. ข้อความว่า “เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ชันธ์ และกรรม] ขณะหายใจเข้า เธอสำเนียงกว่า เราจักตามรู้ความสละ[กิเลส ชันธ์ และกรรม] ขณะหายใจออก” คือ ภิกษุหยั่งเห็นวิปัสสนาที่สละกิเลส วิบากชันธ์ และกรรมชั่วขณะในขณะได้บรรลุมรรคเป็นต้นไป และหยั่งเห็นมรรคที่สละกิเลส ชันธ์ และกรรมโดยสิ้นเชิงในขณะบรรลุมรรค

เมื่อภิกษุกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกจนกระทั่งหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยสัมมสมณญาณเป็นต้นไป และโพชฌงค์ ๗ มีกำลังแก่กล้า ย่อมบรรลุโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผลเป็นลำดับแรก เธอย่อมกำจัดสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และทวารัฐราชีพได้ทั้งหมด หลุดพ้นจากทุกข์ในอบายภูมิ และได้บรรลุพระนิพพานที่ยังมีชันธ์เหลืออยู่ซึ่งเรียกว่า สอุมภานิพพาน ในปัจจุบันชาติ

คำอธิบายทั้งหมดเกี่ยวกับคำสรุปความทั้งสี่หมวดเหล่านี้ กล่าวตามตำราของโบราณจารย์พม่าผู้ได้บรรลุมรรคด้วยวิธีสมถะและวิปัสสนาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีเนื้อหาที่เทียบเคียงปริยัติเข้ากับปฏิบัติได้อย่างชัดเจน หวังว่าจะเป็นแนวทางในการปฏิบัติแก่ผู้สนใจปฏิบัติอานาปานสติกรรมฐานตามสมควร

หมวดสี่ที่ ๔ นี้ตรัสไว้เนื่องด้วยวิปัสสนาล้วน ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างข้างต้น
ตรัสไว้เนื่องด้วยสมถะและวิปัสสนา

โดยประการดังนี้ พึงทราบการเจริญอานาปานสติที่มีวิธี ๑๖ โดยเนื่องด้วยหมวด
สี่อย่างละ ๔ หมวด

แม้ท่านจะกล่าวว่าหมวดสี่ที่ ๔ เป็นวิปัสสนาล้วนโดยมิได้ระบุว่าเป็นธัมมานุปัสสนา
ก็ควรทราบว่ามันเข้าในธัมมานุปัสสนาตามข้อความในข้อ ๒๓๖ ของคัมภีร์นี้ว่า

อิตรานิ ปน ตีณิ จตุกกานิ เอตถ ปตฺตชฺฌมานสฺส เวทนาจิตฺตธมฺมา-
นุปัสสนาวเสน วุตฺตานิ.^{๓๔๔}

“ส่วนหมวดสี่ ๓ อื่นมีตรัสไว้เนื่องด้วยเวทนานุปัสสนา จิตตานุ-
ปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ของผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้วในหมวดสี่ที่ ๑ นี้”

ข้อความว่า “ส่วนหมวดสี่ ๓ อย่างข้างต้นตรัสไว้เนื่องด้วยสมถะและวิปัสสนา”
หมายความว่า หมวดสี่ ๓ อย่างที่เหลือเป็นวิธีปฏิบัติแบบสมถะและวิปัสสนาทั้งสองอย่าง โดย
ผู้ปฏิบัติเน้นสมถะเป็นหลัก แล้วจึงอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนาต่อไป

อานิสงส์ของอานาปานสติ

[๒๓๗] จะกล่าวถึงอานิสงส์ต่อไป อานาปานสตินี้ที่ภิกษุอบรมตามวิธี ๑๖ อย่าง
ดังที่กล่าวมานี้ ย่อมมีผลานิสงส์มาก ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าอานาปานสตินั้นอานิสงส์มาก
โดยเนื่องด้วยความสงบเป็นต้นดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า อยมปิ โข ภิกฺขเว อานา-
ปานสฺสตีสมาริ ภาวิตฺโต พหุลฺลิกโต สนฺโต เจว ปณฺีโต จ^{๓๔๕} (ภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปาน-
สติสมาธินี้ที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สังสมแล้ว ย่อมสงบประณีต) และด้วยการตัดขาด[มิจฉา]
วิตกได้

^{๓๔๔} วิสุทธิ. ๑/๒๓๖/๓๑๗

^{๓๔๕} วิ.มหา. ๑/๑๖๕/๙๖-๗, ส.ม. ๑๙/๙๘๕/๒๗๘

ในประโยคที่ว่า เอวํ โสฬสวตฺถุเสณ จ ปณ อयํ อานาปานสฺสติ มหปฺผลา โหติ มหา-
 นิสฺสา (จะกล่าวถึงอานิสงส์ต่อไป อานาปานสติในที่ภิกษุอบรมตามวิธี ๑๖ อย่างดังที่กล่าวมา
 นี้ ย่อมมีผลานิสงส์มาก) สนามหลวงบาลีไทยนิยมแปล จ ปณ ศัพท์ว่า “ก็แล” โดย จ ศัพท์
 แปลว่า “ก็” ปณ ศัพท์แปลว่า “แล” อนึ่ง นิบาตคือ ปณ ทำหน้าที่วจนาลังการ คือ ประดับคำ
 นิบาตประเภทนี้นิยมใช้เพื่อประดับคำในพากย์ให้สละสลวยตามเสียงของชาวมคธ ตำรานิสสัย
 พม่าจึงไม่นิยมแปลนิบาตประเภทนี้

ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงอานิสงส์
 ของการเจริญอานาปานสติ ในที่นี้จึงแปลว่า “จะกล่าวถึงอานิสงส์ต่อไป” ตามวิสุทธิมรรคแปล
 พม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๖) แต่วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๔๖} กล่าวว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่สมุจจะยะ คือ
 รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรงในพากย์ โดยรวบรวมความสงบเป็นต้นที่จะกล่าวถึง
 ต่อไป ตามนัยนี้ประโยคข้างต้นแปลว่า “อานาปานสติในที่ภิกษุอบรมตามวิธี ๑๖ อย่างและ
 ความสงบเป็นต้นดังที่กล่าวมานี้ ย่อมมีผลานิสงส์มาก”

ผู้แปลเห็นด้วยกับความเห็นของวิสุทธิมรรคแปลพม่า เพราะโดยทั่วไป จ ศัพท์ที่
 ประกอบคู่กับ ปณ ศัพท์มักทำหน้าที่วากยารัมภะ ไม่นิยมทำหน้าที่สมุจจะยะ ดังข้อความว่า

ตตฺถ จสฺสทฺโธ อุปฺปณฺณาสตฺโธ. ปณฺสทฺโธ วจนาลงฺกาโร.^{๓๔๗}

“ในพากย์นั้น จ ศัพท์มีความหมายว่า อุปฺปณฺณาสะ (กล่าวต่อจาก
 ประโยคหน้า) ปณ ศัพท์เป็นเครื่องประดับคำ”

จสฺสทฺโธ อุปฺปณฺณาสตฺโธ. อุปฺปณฺณาสติ จ วากฺยารมฺภโก วุจฺจติ.

วุตฺตตฺถจ

สมุจฺจโย อุปฺปณฺณาส

จสฺสทฺตฺโธ ทฺวิธา มโต

อุปฺปณฺณาส นาม วากฺยา-

รมฺภโก วุจฺจติ ตตฺถตฺถนาติ.^{๓๔๘}

“จ ศัพท์ มีอรรถว่า อุปฺปณฺณาสะ อนึ่ง การปรารภประโยคกล่าวว่า
 เป็นอุปฺปณฺณาสะสมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์สังคหะสาธิตชาลินี คาทา
 ๒๗๑] ว่า

^{๓๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๓๗/๔๑๓

^{๓๔๗} มณิ.มณฺชฺสาฎีกา ๑/๑/๙๗

^{๓๔๘} มณิ.มณฺชฺสาฎีกา ๑/๑/๗๘

‘เนื้อความของ จ ศัพท์มี ๒ ประการ คือ สมุจจยะ และอุปฺญาสะ ท่านผู้รู้เนื้อความนั้นกล่าวว่า การปรารภประโยคชื่อว่า อุปฺญาสะ’ ”

โดยแท้จริงแล้ว อานาปานสตินี้ตัดการวิ่งไปสู่อารมณ์นั้นๆ ของจิตด้วยอำนาจ [มิจฉา]วิตกที่ทำอันตรายแก่สมาธิ แล้วทำจิตให้มุ่งหน้าต่ออารมณ์คือลมหายใจเข้าออก เพราะเป็นธรรมสงบประณีต บริบูรณ์ และอยู่เป็นสุข ดังพระพุทธดำรัสว่า

อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปฺเจนทาย.^{๓๔๙}

“ควรเจริญอานาปานสติเพื่อตัด[มิจฉา]วิตก”

และพึงทราบว่าอานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มากโดยเป็นพื้นฐานของการทำวิชา (มรรค) และวิมุตติ (ผล) ให้บริบูรณ์อีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า

อานาปานสฺสติ ภิกฺขเว ภาวิตา พหุสํกิตา จตฺตารโ สติปฏฺฐานเ
ปริปุเรตฺติ, จตฺตารโ สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุสํกิตา สตฺต โพชฌนฺเค
ปริปุเรนฺติ, สตฺต โพชฌนฺคา ภาวิตา พหุสํกิตา วิชฺชาวิมุตฺตํ ปริ-
ปุเรนฺติ.^{๓๕๐}

“ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่ภิกษุเจริญให้เกิดขึ้น สังสมแล้ว :-

๑. อานาปานสตีย่อมยังสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ [เพราะภาวนา นั้นดำเนินไปเนื่องด้วยอนุปัสสนา ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น]

๒. สติปัฏฐาน ๔ ย่อมยังโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ [เพราะการเจริญ สติปัฏฐานไม่บริบูรณ์โดยปราศจากโพชฌงค์]

๓. โพชฌงค์ ๗ ย่อมยังวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ [เพราะวิชา และวิมุตติเหล่านั้นถึงผลที่สุดได้ด้วยการเจริญโพชฌงค์”]

ผู้ปฏิบัติที่ระลึกอุลมหายใจเข้าออกตามวิธีคณนา วิธีอนุพัณณา และวิธีฐานาที่เป็นระดับอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ และทำโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์ เมื่อเธอเสียชีวิตแล้วย่อมไปเกิดเป็นเทวดาหรือพรหมตามสมควร กุศลที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ หรืออนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ชื่อว่า กุศลอาศัยวิญญะ (วิญญานิสสิตกุศล) เขาจึงควรตั้งใจว่าเราจะพยายามปฏิบัติต่อไปไม่หยุดยั้งจนกระทั่งเข้าถึงโพชฌงค์อาศัยความสงบจากกิเลส สාරอกกิเลส ดับกิเลส และน้อมไปเพื่อการสละกิเลส เมื่อนั้นจึงได้บรรลุมรรคผลซึ่งเป็นสภาพสงบ สාරอก ดับ และสละกิเลสอย่างแท้จริง กุศลที่เกิดจัดเป็นกุศลไม่อาศัยวิญญะ (วิวิญญานิสสิตกุศล)

ด้วยเหตุดังกล่าว ชาวพุทธที่มีโอกาสพบกับพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ควรตั้งใจเพียรปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด และการบรรลุพระนิพพานก็มาจากการบรรลุมรรคผล การบรรลุมรรคผลมาจากการเจริญโพชฌงค์ การเจริญโพชฌงค์มาจากการเจริญสติปัฏฐาน และการเจริญสติปัฏฐานก็คือการระลึกอุลมหายใจเข้าออก เมื่อสติปัฏฐาน โพชฌงค์ และมรรคผลสำเร็จด้วยการระลึกอุลมหายใจเข้าออกนี้แล้ว โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการก็มีกำลังแก้กล้าบริบูรณ์

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าอานาปานสตินั้นมีอานิสงส์มากด้วยการรู้ชัดอุลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายอีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า

เอวํ ภาวิตาย โข ราหุล อานาปานสุตติยา เอวํ พหุลีกตาย เยปิ เต จริมกา อสสาสปสสาสา, เตปิ วิทิตาว นิรุชฌนติ, โน อวิทิตา.^{๓๕๑}

“ราหุล เมื่อบุคคลเจริญให้เกิดอานาปานสตಿಯ่างนี้ สังสมแล้วอย่างนี้ แม้อุลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายก็ถูกรู้ชัดก่อนแล้วจึงดับไป ยังไม่ถูกรู้ชัดหาดับไปไม่”

[๒๓๙] ในเรื่องนั้น ลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายมี ๓ ประเภทโดยเนื่องด้วยการดับ ดังนี้

๑. มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ (ภวจริมกะ) คือ ในภพทั้ง ๓ ลมหายใจเข้าออกมีในกามภูมิเท่านั้น ไม่มีในรูปภูมิและอรุภูมิ จึงได้ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ

๒. มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน (ฌานจริมกะ) คือ ในฌานทั้ง ๔ ลมหายใจเข้าออกมีในฌาน ๓ อย่างแรก ไม่มีในจตุตถฌาน จึงได้ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน

๓. มีในครั้งสุดท้ายด้วยจตุตถจิต (จตุตถจริมกะ) คือ ลมหายใจเข้าออกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตขณะที ๑๖ ก่อนจตุตถจิตแล้วดับไปพร้อมกับจตุตถจิต ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยจตุตถจิต

พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาลมประเภทที่สามนี้ว่าเป็นลมหายใจเข้าออกครั้งสุดท้ายในเรื่องนี้

ท่านจำแนกลมหายใจเข้าออกเป็น ๓ ประเภทตามภพ ฌาน และจตุตถจิต คือ

๑. ภวจริมกะ คือ มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ หมายความว่า ลมหายใจเข้าออกของพระอนาคามีที่จตุตถจากกามภูมิแล้วไปเกิดในรูปภูมิหรืออรุภูมิ ของพระโสดาบัน และพระสกทาคามีที่จตุตถจากกามภูมิแล้วไปเกิดในรูปภูมิหรืออรุภูมิ และของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานในกามภูมิ ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยภพ เพราะมีในกามภูมิเท่านั้น ไม่มีในรูปภูมิและอรุภูมิ

๒. ฌานจริมกะ คือ มีในครั้งสุดท้ายด้วยฌาน หมายความว่า ผู้ที่เข้าจตุตถฌานหลังจากเข้าฌานตามลำดับปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน หรือผู้ที่เข้าจตุตถฌานหลังจากเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในฌาน ๓ ข้างต้น ลมหายใจเข้าออกของเขาในขณะที่เข้าฌาน ๓ อย่างแรก ยังปรากฏอยู่ ต่อเมื่อเขาเข้าจตุตถฌานแล้ว ลมหายใจจึงดับไป จะเห็นได้ว่า ในพระบาลีได้ตรัสถึงการระงับกายสังขารคือลมหายใจในขณะที่เข้านิโรธสมาบัติ ดังนั้น ลมหายใจที่เกิดขึ้นพร้อมกับฌานชั้นต่ำอย่างใดอย่างหนึ่งที่อยู่ใกล้จตุตถฌาน จึงได้ชื่อว่า ฌานจริมกะ

๓. จตุตถจริมกะ คือ มีในครั้งสุดท้ายด้วยจตุตถจิต หมายความว่า วิถีจิตทั่วไปมีขณะจิต ๑๗ ขณะ จตุตถจิตเป็นขณะสุดท้าย ดังนั้น ลมหายใจเข้าออกที่ดับไปพร้อมกับจตุตถจิต ชื่อว่า มีในครั้งสุดท้ายด้วยจตุตถจิต

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๙) ส่วนวิสุทธิ-
มรรคมหาฎีกากล่าวว่า

ภวจริมกาติ ภวเวสน จริมกา นิหีนภวปวตฺติโน. ตถา ฆานจริมกา
เวทิตพฺพา. จุตฺติจริมกาติ จุตฺติยา จริมกา จุตฺติภวปวตฺติโน สพฺพปรีโย-
सानกา. ตสฺมาติ ตีสุ ภเวสุ นิหีนเ กามภเว ปวตฺตนโต.^{๓๕๒}

“คำว่า ภวจริมกา หมายความว่า ชื่อว่าจริมกะโดยเนื่องด้วยภพ
คือ ดำเนินไปในภพที่ทรมาน พึงทราบฆานจริมกะเหมือนอย่างนี้

คำว่า จุตฺติจริมกา หมายความว่า มีในที่สุดด้วยจุตฺติจิต คือ ดำเนิน
ไปในจุตฺติขณะ กล่าวคือ มีในที่สุดของจิตทั้งหมด

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) คือ เพราะดำเนินไปในกามภูมิที่ทรมานใน
บรรดาภพทั้งสาม”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า จริมก ในภวจริมกะและฆานจริมกะ มีความหมายว่า
“ทรมาน” ส่วนในจุตฺติจริมกะมีความหมายว่า “ที่สุด” เพราะท่านอธิบายด้วยคำว่า นิหีน (ทรมาน)
ดังนั้น ภวจริมกะ จึงหมายความว่า “มีในกามภูมิอันทรมาน” ส่วนฆานจริมกะมีความหมายว่า
“มีในฆานอันทรมาน”

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๓๙) ไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายของวิสุทธิมรรค-
มหาฎีกาตามเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. ถ้าคำว่า ภวจริมกะ หมายความว่า “มีในกามภูมิอันทรมาน” ลมหายใจเข้า
ออกในกามภูมิก็ต้องเป็นลมหายใจทรมานทั้งสิ้น เนื่องจากไม่มีลมหายใจที่ไม่ชื่อว่า จริมกะ
เมื่อเป็นเช่นนี้ การประกอบใช้คำว่า จริมกะ ก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ แต่ถ้ามีความหมายว่า “มี
ในครั้งสุดท้ายด้วยภพ” ก็สื่อความหมายตามที่ได้อธิบายมาแล้ว

๒. ถ้าคำว่า ฆานจริมกะ หมายความว่า “มีในฆานอันทรมาน” ลมหายใจเข้า
ออกในฆานชั้นต่ำก็ต้องเป็นลมหายใจทรมานทั้งสิ้น เนื่องจากไม่มีลมหายใจที่ไม่ชื่อว่า จริมกะ

เมื่อเป็นเช่นนี้ การประกอบใช้คำว่า จริมกะ ก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ แต่ถ้ามีความหมายว่า “มีในครั้งสุดท้ายด้วยฉาน” ก็สื่อความหมายถึงลมหายใจที่เกิดพร้อมกับฉานและมีได้มีในครั้งสุดท้ายอีกด้วย

ดังได้سبقมาว่า [ลมหายใจเข้าออกย่อมปรากฏ]แก่ภิกษุผู้หมั่นเจริญกรรมฐานนี้ เพราะได้กำหนดรู้อารมณ์คือลมหายใจเข้าออกเป็นอย่างดี เมื่อเธอนึกถึงความเกิดดับในขณะเกิดจิตดวงที่ ๑๖ ก่อนจุติจิต แม้ความเกิดขึ้นของลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงความตั้งอยู่ แม้ความตั้งอยู่แห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงความดับ แม้ความดับแห่งลมเหล่านั้นก็ปรากฏ

โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุที่เจริญกรรมฐานอื่นจากอานาปานสติกรรมฐานนี้แล้วบรรลุอรหัตตผล อาจกำหนดอายุขัยได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ผู้ที่เจริญอานาปานสติที่มีวิธี ๑๖ อย่างนี้แล้วได้บรรลุอรหัตตผล ย่อมกำหนดอายุขัยได้แน่นอน เธอทราบว่บัดนี้อายุขัยของเรามีเพียงเท่านั้น ไม่เลยไปกว่านี้ จึงทำกิจทั้งปวงมีการชำระร่างกายและการนุ่งห่มเป็นต้นตามปกติแล้วปิดตาลง ดังพระตีสสระผู้อยู่ในวัดโกฏบรรพต พระมหาดิสสระผู้อยู่ในวัดมหากรัญชนิยะ พระตีสสระผู้บิณฑบาตเป็นวัตรในแคว้นเทวปุตตะ และพระเถระสองพี่น้องผู้อยู่ในวัดจิตตลบรรพต

ในเรื่องเหล่านั้น มีเรื่องหนึ่งแสดงไว้ดังต่อไปนี้ ได้ยินมาว่า พระเถระรูปหนึ่งในสองพี่น้องลงปาติโมกข์ในวันเพ็ญอุโบสถ แวดล้อมไปด้วยภิกษุสงฆ์ ไปยังที่อยู่ของตน ยืนในที่จงกรมแล้วแลดูแสงจันทร์ ใคร่ครวญดูอายุขัยของตนแล้ว จึงกล่าวกับหมู่ภิกษุสงฆ์ว่า ท่านทั้งหลาย เคยเห็นภิกษุปรินิพพานอย่างไร

ในภิกษุเหล่านั้น บางรูปกล่าวว่า กระผมเคยเห็นภิกษุหนึ่งบนอาสนะแล้วปรินิพพาน บางรูปกล่าวว่า กระผมเคยเห็นนั่งคู้บัลลังก์ในอากาศแล้วปรินิพพาน พระเถระจึงกล่าวว่า บัดนี้เรารู้จักแสดงภิกษุผู้กำลังเดินจงกรมปรินิพพานแก่ท่านทั้งหลาย หลังจากนั้น ท่านทำรอยขีดไว้ในที่จงกรมแล้วกล่าวว่า เราเดินไปจากปลายที่จงกรมข้างนี้ไปถึงปลายอีกข้างหนึ่งแล้วกลับมา พอถึงรอยขีดนี้จักปรินิพพาน แล้วลงสู่ที่จงกรมไปถึงปลายข้างหนึ่งแล้ว

กลับมา ย่อมปรินิพพานในขณะที่เท้าข้างหนึ่งเหยียบบรอยไว้

ที่ประเทศพม่ามีเรื่องเล่าว่า ราว ๘๐ ปีก่อน พระเถระ ๒ รูปเป็นพี่น้องกัน ฟานัก อยู่ที่ถูกเขาตองเลโลง (ภูเขาสี่ลูก) จึงเรียกว่า ตองเลโลงสยาดอ (ท่านอาจารย์ตองเลโลง) ตามภูเขาที่ฟานัก ท่านทั้งสองรูปไม่ได้อยู่ในสำนักเดียวกัน พระพี่ชายจึงเขียนจดหมายสั่งสอนพระน้องชายอยู่เสมอ ต่อมาพระพี่ชายเห็นว่าตนชรามากแล้ว จึงบอกให้ชาวบ้านทำโรงศพเตรียมไว้ให้ พอชาวบ้านทำโรงศพเสร็จ ท่านก็บอกว่าไม่ทราบว่าจะพอดีกับตัวหรือไม่ ขอทดลองนอนก่อน พอนอนลงก็ปรินิพพานทันที พระน้องชายทราบข่าวก็ให้ชาวบ้านทำโรงศพให้ แล้วทดลองไปนอนเหมือนพี่ชายและปรินิพพานทันทีเช่นเดียวกัน นี่คือนิพพานที่พระอรหันต์สามารถรู้เวลาปรินิพพานของตนเองได้

เรื่องนี้ทำให้พระเถระพี่น้องทั้งสองรูปมีชื่อเสียงเลื่องลือที่ประเทศพม่า ท่านทั้งสองรูปมีน้องสาวคนหนึ่งบวชเป็นแม่ชีอยู่ที่เทือกเขาสะโกย เธอห่มผ้าสีชมพูอ่อน เพราะย้อมจากเปลือกไม้ที่พบในเทือกเขานั้น ทำให้แม่ชีทั่วประเทศพร้อมใจกันเปลี่ยนสีผ้านุ่งห่มจากสีขาวเป็นสีชมพูอ่อน ดังที่ปรากฏมาจนถึงปัจจุบัน การใช้สีจากเปลือกไม้ดังกล่าวนี้ถือว่าถูกต้องตามธรรมเนียมของนักบวช เพราะนักบวชต้องนุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาดที่เรียกว่า ผ้ากาสาละ แต่อาจมีสีต่างกันตามต้นไม้แต่ละชนิด เช่น น้ำย้อมของต้นตะเคียนมีสีกรักแดง ส่วนน้ำย้อมของต้นขนุนมีสีเหลืองอ่อน เป็นต้น

ตสุมา หเว อปฺปมตฺโต

อนุญฺญเชถ ปณฺฑิโต

เอวํ อเนกานิสฺสํ

อานาปานสฺสติ สทา.

"เพราะเหตุนี้ ผู้มีปัญญาจึงควรเป็นผู้ไม่ประมาท หมั่นเจริญ
อานาปานสติที่มีอานิสงส์เป็นอันมากอย่างนี้เสมอ"

จบคำอธิบายอานาปานสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรมโ รसानํ

ธมฺโม มหคฺขมรตโน รตเนสุ โลกเก

ธมฺโม หเว ติภาวทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมํ สมาจเรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลลภาหคาคา ๘

“พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่าสทั้งหลาย พระธรรมเป็น
รัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพ
สาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติชวนชวย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด”

๑๐. เรื่องอุปสมานุสสติ

[๒๓๙] ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญอุปสมานุสสติที่แสดงไว้โดยย่อต่อจาก อานาปานสติ ควรอยู่ในที่สงบหลับใหลอยู่ ระลึกรถึงคุณของพระนิพพานซึ่งเรียกว่าที่ระงับทุกข์ทั้งปวง ดังพระพุทธรดํารัสอย่างนี้ว่า

ยาวตา ภิกขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ
ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ, ยทิทํ มทนินฺมทโน ปิปาสนินโย อาลยสมฺมุ-
ขมาโต ฏฺฐฏฺฐปฺจฺเจโท ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรธो นิพฺพานํ.^{๓๕๓}

“ภิกษุทั้งหลาย สภาวธรรมที่เป็นสังขตะ (มีปัจจัยปรุงแต่ง) หรือ
อสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) มีอยู่เพียงเท่าใด เรากล่าวว่าการคลาย
ตัณหาเป็นเลิศกว่าสภาวธรรมเหล่านั้น การคลายตัณหาดังกล่าวเป็นที่
สร้างเมำ กำจัดความกระหาย ถอนความผูกพัน ตัดวิภวภูฏะ สิ้นตัณหา
คลายตัณหา ดับตัณหา พ้นไปจากตัณหา”

คำว่า อสงฺขตา แม้จะหมายถึงพระนิพพานอย่างเดียว ก็ประกอบใช้เป็นพหูพจน์
ได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. หมายเอาประเภทที่สำเร็จโดยปริยายอันได้แก่สุอุปาทิเสสนิพพานเป็นต้น
หมายความว่า นิพพานมี ๒ ประเภท คือ สุอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่มีขันธเหลืออยู่)
และอนุอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่ไม่มีขันธเหลืออยู่) ดังนั้น แม้นิโรธสังหรือนิพพานจะ
มีเพียงหนึ่งโดยสันติลักษณะ คือ ลักษณะสงบ ก็กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ได้ตามประเภทของ
นิพพานทั้งสองนั้น

๒. คำนี้เป็นอุเทศ (หัวข้อ) ของอริยสัจ ๔ ดังที่จะกล่าวต่อไปว่า จกฺขุํ ทุกฺขสจฺจํ
(จักขุ เป็นทุกข์สัจ) เป็นต้น และอุเทศก็มักถูกกระทำไว้โดยเนื่องด้วยธรรมที่ยังไม่ได้ตัดสิน

กำหนดเพื่อความไว้นั่นอนว่ามีก็อย่าง เพราะกล่าวเพียงความมีอยู่ของธรรมที่ถูกแสดงโดยย่อด้วยอุเทศ มิได้กล่าวกำหนดแน่นอน ดังนั้น จึงกล่าวเป็นรูปพหุพจน์ที่ไม่กำหนดแน่นอน ดังคำว่า อปฺปจฺจุยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยมีอยู่)^{๓๕๔}

ข้อความว่า “ที่ระงับทุกข์ทั้งปวง” หมายถึง ทุกข์ ๗ ประเภท คือ

๑. ทุกขทุกข์ ทุกข์แท้ที่ทนได้ยาก คือ ความทุกข์กายอันได้แก่ความเจ็บปวด หรือความทุกข์ใจอันได้แก่ความไม่สบายใจ ความเศร้าโศกเสียใจ

๒. วิปริณามทุกข์ ทุกข์แปรปรวน คือ ความสุขทางกายและใจซึ่งมิได้คงอยู่ตลอดไป เมื่อแปรปรวนไปก็ทำให้ผู้ที่ได้รับความสุขเกิดความทุกข์

๓. สังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ รูปนามทั้งหมดที่เป็นโลกียธรรม พร้อมทั้งอุเบกขาเวทนา ยกเว้นตัณหา สังขารทุกข์นี้ครอบคลุมทุกข์ในทุกข์สังขารทั้งหมด แม้สุขเวทนาและทุกข์เวทณาก็นับเข้าในสังขารทุกข์เช่นเดียวกัน แต่สุขเวทนาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เมื่อแปรปรวนจากเดิม จึงมีชื่อเฉพาะว่า วิปริณามทุกข์ ส่วนทุกข์เวทณาก็เป็นทุกข์ที่ทนได้ยากอย่างแท้จริง จึงมีชื่อเฉพาะว่า ทุกขทุกข์ ดังข้อความในสฬายตนวรรค เวทนาสังยุตต์ว่า ตํ โข ปเนตํ ภิกฺขุ มยา สงฺขารานํเยว อนิจฺจํ สฺนฺธาย ภาสีตํ ยํ ภิกฺขุ เวทิตํ, ตํ ทุกฺขสฺมินฺติ^{๓๕๕} (ภิกษุ คำว่า เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เวทนานั้นเป็นทุกข์ ตถาคตกล่าวหมายถึงความไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลาย)

๔. ปฏิจฉันนทุกข์ ทุกข์ปกปิด คือ ทุกข์ที่คนอื่นรับรู้ไม่ได้ เช่น ปวดหัว ปวดฟัน ตัวร้อน ความลำบากกาย ความลำบากใจ ความโหม่นส่น้อยใจ (บางแห่งเรียกว่า อปากฎทุกข์ คือ ทุกข์ไม่ปรากฏชัด)

๕. อปฏิจฉันนทุกข์ ทุกข์ไม่ปกปิด เช่น ความทุกข์กายที่เกิดจากแผลมีด แผลหอก แผลไม้ ฝี (บางแห่งเรียกว่า ปากฎทุกข์ คือ ทุกข์ปรากฏชัด)

๖. นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยตรง คือ ทุกขเวทนา

๗. ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยอ้อม คือ ชาติทุกข์เป็นต้นนอกจากทุกขเวทนา แม้ทุกข์เหล่านี้จะไม่ใช่อสภาพที่ทนได้ยากก็เป็นเหตุเกิดของความทุกข์กายและความทุกข์ใจในโอกาสต่อไป

คำอธิบายพระบาลี

ในพากย์นั้น คำว่า ยาวตา แปลว่า เพียงเท่าใด

คำว่า ธมฺมา แปลว่า สภาวธรรม

ในที่บางแห่ง ธมฺม ศัพท์อาจหมายถึงบัญญัติธรรม แต่ในที่นี้หมายถึงสภาวธรรมเท่านั้นโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาวํ ธาเรตฺติ ธมฺโม = สภาวะทรงสภาพเดิมของตน ชื่อว่า ธรรม (ธฺ ธาตุ <ธารณ = ทรงไว้> + รหม บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

คำว่า สงฺขตา วา อสงฺขตา วา (ที่เป็นสังขตะหรืออสังขตะ) หมายความว่า สภาวธรรมที่มีปัจจัยมาประชุมรวมกันแล้วสร้างขึ้นก็ตาม ไม่ได้สร้างขึ้นก็ตาม

คำว่า สงฺขต มาจาก ส (ประชุม) + กต (กระทำ) คือ ธรรมที่มีเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องประชุมกันสร้างขึ้นหรือปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เหมือนเสียงที่เกิดขึ้นจากท่อนไม้ ๒ ท่อนกระทบกัน ส่วน อสงฺขต คือ ธรรมที่ไม่มีเหตุปัจจัยสร้างขึ้น ทั้งสองศัพท์มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับดังต่อไปนี้ว่า

- ปจฺเจยฺหิ สงฺคมฺม กรียฺยฺสูติ สงฺขตา = ธรรมที่ถูกปัจจัยประชุมกันแล้วกระทำ ชื่อว่า สังขตะ (ส บทหน้า + กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- น สงฺขตา อสงฺขตา = ธรรมที่มีสังขตะ ชื่อว่า อสังขตะ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคฺมกฺขายติ (เรากล่าวว่าการคลายตัณหาเป็นเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า เรากล่าวว่าการคลายตัณหาคือโลภะเป็นเลิศคือประเสริฐสุดกว่าสภาวธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งและไม่มีปัจจัยปรุงแต่งเหล่านั้น

คำว่า วิราด แปลงง่าย ๆ ว่า “การคลายตัณหา” แต่คำนี้มีความหมายตามศัพท์ว่า “ที่คลายตัณหา” ดังข้อความที่ท่านจะกล่าวต่อไป ที่จริงแล้วความหมายว่า “ที่คลายตัณหา” เป็นคำแปลของรูปวิเคราะห์หรืออิทธิกณสาธนะ แต่ในที่บางแห่งก็แสดงรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะของบทนี้ ดังนั้น คำแปลว่า “การคลายตัณหา” แม้จะไม่สอดคล้องกับอรรถของ ฌ ปัจฉัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค ก็ไม่ผิดหลักภาษา

คำว่า อคฺคฺมกฺขายติ ตັตฺตฺบเปณฺ อคฺโค + อกฺขายติ ลบ โ อักษรและลง อ เป็นอาคมด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโณม ฆณฺเณ (แปลงเอ และ โอ ท้ายอักษร เป็น อ) แล้วลง ม อักษรเป็นอาคม จึงได้รูปว่า อคฺคฺมกฺขายติ ตัวอย่างของการแปลง เอ และ โอ เป็น อ เช่น

- ยาจกมาคเต = ยาจเก + อาคเต ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่าทิสฺวา ยาจกมาคเต (เห็นยาจกผู้มาแล้ว)

- มิคเมโส = มิเค + เอโส ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า มิคเมโสจรามหํ (เราจะเที่ยวไปเหมือนเนื้อ)

- ผลมาหริ = ผลเ + อาหริ ลง ม อาคมแล้วลบ เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า โก ญฺ เม ผลมาหริ (ใครนำผลไม้มาให้แก่เรา)

- อกรรมฺหส เต = อกรรมฺหเส + เต ลง เอ และลง อ อาคม พบในบาทคาถาว่า อกรรมฺหส เต กิจฺจํ (เราได้ทำกิจให้แก่ท่านแล้ว)

- คสิปิ = โค + สิ + อปิ พบในสูตรว่า เสสโต โลปํ คสิปิ (ค และ สิ ท้ายศัพท์ที่เหลือย่อมถึงการลบ)

- เถร วาทานมุตฺตโม = เถโร + วาทานํ + อุตฺตโม (เถรวาทประเสริฐกว่าวาทะทั้งหลาย)

- มคฺคฺมตฺถิ = มคฺโค อตฺถิ (หนทางมีอยู่)

- ทินฺนมาสิ ชนินฺนเทน = ทินฺโน + อาสิ (พระราชชาติพระราชทานแล้ว)

ในพากย์นั้น คำว่า วิราโค (การคลายตัณหา) มิใช่หมายถึงการไม่มีตัณหาเท่านั้น แต่หมายถึงการไม่มีตัณหา คือ อสังขตธรรมที่ได้ชื่อว่า มทนิมมทนะ (ที่สร้างเมา) เป็นต้น

ในพระดำรัสว่า ยทิทำ มทนิมมทโน ๗เปย นิพพาน (การคลายตัณหาดังกล่าวเป็นที่สร้าง
เมา กำจัดความกระหาย ถอนความผูกพัน ตัดวัฏฏะ สิ้นตัณหา คลายตัณหา ดับตัณหา
พ้นไปจากตัณหา)

ข้อความว่า “คำว่า วิราโค (การคลายตัณหา) มิใช่หมายถึงการไม่มีตัณหาเท่านั้น
แต่หมายถึงการไม่มีตัณหาคืออสังขตธรรม” หมายความว่า ตัณหาโดยองค์ธรรมคือโลภะ แต่
ในขณะที่เกิดกุศลจิต โลภะดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เหมือนความมืดไม่เกิดร่วมกับแสงสว่าง
การไม่มีเกิดตัณหาในขณะที่เกิดกุศลจิตนี้เป็นการไม่มีตัณหาชั่วขณะ ไม่ใช่การไม่มีตัณหาโดย
สิ้นเชิง ดังนั้น คำนี้หมายถึงอสังขตธรรมคือพระนิพพานอันเป็นสภาวะดับตัณหาโดยสิ้นเชิง
ในขณะที่เกิดมรรคจิตและผลจิตที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

กล่าวโดยละเอียดว่า อสังขตธรรมนั้นชื่อว่า :-

ก. ที่สร้างเมา เพราะความมัวเมาทั้งหมดมีความเมาคือมานะและความมัวเมา
ว่าเป็นบุรุษเป็นต้นมาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมสร้างเมา หายเมาคือ
พินาศไป จึงเรียกว่า มทนิมมทนะ (ที่สร้างเมา)

ข. ที่กำจัดความกระหาย เพราะความกระหายกามคุณทั้งหมดมาถึงอสังขต-
ธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมถึงความหมดสิ้นไป คือดับไป จึงเรียกว่า ปิปาสนินยะ (ที่
กำจัดความกระหาย)

ค. ที่ถอนความผูกพัน เพราะความผูกพันกามคุณ ๕ มาถึงอสังขตธรรมนั้น
[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมถึงการถอนออกเด็ดขาด จึงเรียกว่า อาลยสมุคฆาตะ (ที่ถอน
ความผูกพัน)

ฌ. ที่ตัดวัฏฏะ เพราะวัฏฏะที่มีในภูมิ ๓ (คือ กิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปาก-
วัฏ) มาถึงอสังขตธรรมนั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมขาดสูญ จึงเรียกว่า วัฏฏุปัจเจตะ (ที่
ตัดวัฏฏะ)

ง-จ. ที่สิ้นตัณหา ที่คลายตัณหา ที่ดับตัณหา เพราะตัณหาถึงอสังขตธรรม
นั้น[ด้วยอริยมรรค]แล้วย่อมถึงความสิ้นไป คลายไป ดับไปโดยสิ้นเชิง จึงเรียกว่า ตัณห์-

ขยะ (ที่สิ้นตัณหา) วิราคะ (ที่คลายตัณหา) นิโรธ (ที่ดับตัณหา)

ข. ธรรมพ้นไปจากตัณหา เพราะพ้น สลัดออก คือหลุดพ้นไปจากตัณหาที่ชื่อว่า วาณะ (สภาวะร้อยรัดกำเนิดเป็นต้น) เนื่องจากร้อยรัด ผูก คือเชื่อมกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ เพื่อความเกิดขึ้นสืบไปภพแล้วภพเล่า จึงเรียกว่า นิพพาน (ที่พ้นไปจากตัณหา)

คำว่า ตมาคมม (มาถึงอสังขตธรรมนั้น) ในประโยคทั้งหมดแสดงรูปวิเคราะห์อิ-กรณสาระของศัพท์หลังคือ นิมมทน, วินย, สมุคฺฆาต, สมุจฺเจท, ขย และของศัพท์ว่า วิราค และ นิโรธ ศัพท์เหล่านั้นมีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

- มทา นิมฺมทียนฺติ เอตฺถ อมทภาวํ วินาสํ คจฺจนฺตํ นิมฺมทโน, มทานํ นิมฺมทโน มทนิมฺมทโน = ที่สร้างเมา ชื่อว่า มทนิมมทนะ (ฉนฺธิฐิตปฺปรีสสมาส)
- ปิปาสา เอตฺถ วินยํ ยาตีติ วินโย, ปิปาसानํ วินโย ปิปาสวินโย = ที่กำจัดความกระหาย ชื่อว่า ปิปาสวินยะ (ฉนฺธิฐิตปฺปรีสสมาส)
- อาลยา เอตฺถ สมุคฺฆาตํ คจฺจนฺตํ สมุคฺฆาโต, อาลยานํ สมุคฺฆาโต อาลย-สมุคฺฆาโต = ที่ถอนความผูกพัน ชื่อว่า อาลยสมุคฆาตะ (ฉนฺธิฐิตปฺปรีสสมาส)
- เตฏุมกํ วฏฺฏํ เอตฺถ อฺปจฺฉิขฺชตีติ อฺปจฺเจโท, วฏฺฏสฺส อฺปจฺเจโท วฏฺฏปฺปจฺเจโท = ที่ตัดวัฏฏะ ชื่อว่า วัฏฏปจฺเจทะ (ฉนฺธิฐิตปฺปรีสสมาส)
- ตณฺหา เอตฺถ ขยํ คจฺจนฺตํ ขโย, ตณฺหาหํ ขโย ตณฺหาขโย = ที่สิ้นตัณหา ชื่อว่า ตณฺหักขยะ (ฉนฺธิฐิตปฺปรีสสมาส)
- ตณฺหา เอตฺถ วิรชฺชตีติ วิราโค = ที่คลายตัณหา ชื่อว่า วิราคะ (วิ บพหน้า + รนฺช ธาตุ <ราเค = ย่อม> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสารณะ)
- ตณฺหา เอตฺถ นโรชฺชตีติ นิโรโธ = ที่ดับตัณหา ชื่อว่า นิโรธะ (วิ บพหน้า + รุช ธาตุ <อาวรณ = ปิด, กั้น> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสารณะ)
- วานโต นิภฺขโนโต นิพฺพานํ = ธรรมพ้นไปจากตัณหา ชื่อว่า นิพพาน (อมาทิ-ปรตปฺปรีสสมาส)

คำว่า วิราค ซึ่งแปลว่า “ที่คลายตัณหา” และ นิโรธ ซึ่งแปลว่า “ที่ดับตัณหา” กล่าว

ตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ โดย รนฺช ธาตุที่มี วิ อยู่หน้ามีความหมายว่า “คลาย, ปราศจาก, ดับ” อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาและฎีกาฉบับอื่นกล่าวว่า คำว่า วิราคะ แปลว่า “ที่คลายกิเลส” ส่วน นิโรธ แปลว่า “ที่ดับกิเลส” ดังข้อความว่า

อิธ ปน นิพพานเวยว สพฺพสงฺขเตหิ วิวิตฺตตฺตา วิเวโก, สพฺเพสํ
วิราคะวาทิ วิราโค, นิโรธวาทิ นิโรโธติ วุตฺตํ.^{๓๕๖}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ นิพพานนั้นแหละได้ชื่อว่า วิเวก (ที่สังัดจากสังขาร) เพราะสังัดจากสังขตธรรมทั้งหมด, ชื่อว่า วิราคะ (ที่คลายกิเลส) เพราะคลายกิเลสทั้งหมด ชื่อว่า นิโรธ (ที่ดับกิเลส) เพราะดับกิเลสทั้งหมด”

วิเวกนิสฺสิตินฺตือาทีสุ วิเวโก วิราโค นิโรโธติ ตีณิปี นิพฺพานสฺส
นามานิ. นิพฺพานญฺหิ อฺปฺปวิเวกตฺตา วิเวโก. ตํ อาคมฺม ราคาทโย
วิรชฺชนฺตฺติ วิราโค. นิรชฺชนฺตฺติ นิโรโธ.^{๓๕๗}

“ในคำว่า วิเวกนิสฺสิติ (อาศัยวิเวก) เป็นต้น คำทั้งสามว่า วิเวก วิราคะ และนิโรธ เป็นชื่อของพระนิพพาน เพราะพระนิพพานชื่อว่า วิเวก เนื่องจากเป็นอฺปฺปวิเวก (สังัดจากกิเลส) ชื่อว่า วิราคะ เนื่องจากเป็นที่คลายกิเลสมีตัณหา เป็นต้น ชื่อว่า นิโรธ เนื่องจากเป็นที่ดับกิเลสมีตัณหา เป็นต้น”

วิรชฺชติ เอตฺถ สํกิเลสธมฺโมติ.^{๓๕๘}

“ที่คลายธรรมอันเศร้าหมอง [ชื่อว่า วิราคะ]”

การกล่าวถึงนิพพานว่าเป็นที่คลายและดับกิเลส เป็นการกล่าวโดยตรง เพราะนิพพานไม่ใช่ดับและคลายตัณหาอย่างเดียว แต่ยังเป็นทั้งดับและคลายกิเลสอื่นๆ อีกด้วย ส่วนการกล่าวถึงนิพพานว่าเป็นที่คลายและดับตัณหา เป็นการกล่าวโดยอ้อม เพราะยังหมายรวมถึงการดับและคลายกิเลสอื่นๆ อีก การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า

ราชา อาคจฺนติ (พระราชเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอื่นๆ อีก

ในกิลเลสหลัก ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ โลภะหรือตัณหาเป็นหลักที่สำคัญกว่าโทสะและโมหะ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสตักเตือนว่าเป็นสมุทยสังข จะเห็นได้ว่าพระโสดาบันกำจัดตัณหาที่ต้องการจะไปเกิดนานกว่า ๗ ชาติ ท่านจึงเกิดเพียง ๗ ชาติเท่านั้น พระสกทาคามีทำให้ตัณหาเบาบางลง จึงเกิดอีก ๑ ชาติ พระอนาคามียังมีรูปราคะและอรุปราคะอยู่ จึงไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ส่วนพระอรหันต์กำจัดตัณหาโดยสิ้นเชิง ท่านจึงไม่เกิดอีก

ผู้เพียรปฏิบัติควรระลึกถึงความสงบที่เรียกว่าพระนิพพานโดยเนืองด้วยคุณมี ความเป็นที่สร้างมาเป็นต้นเหล่านั้นดังอธิบายมาจะนี้ นอกจากนั้น ยังควรระลึกถึงความสงบเนืองด้วยคุณ[อื่น]ที่มีตรัสไว้ในพระสูตรเป็นต้นว่า

อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ. สจฺจญฺจ อเปยฺย ปารมฺญฺจ อเปยฺย
สุทฺตทสฺสญฺจ อเปยฺย อชฺรณฺจ อเปยฺย ฐวณฺจ อเปยฺย นิปฺปปณฺณญฺจ อเปยฺย
อมตญฺจ อเปยฺย สิวณฺจ อเปยฺย เขมณฺจ อเปยฺย อพฺภุตญฺจ อเปยฺย อนีติกญฺจ
อเปยฺย อพฺยาพชฺฌญฺจ อเปยฺย วิสุทฺธิญฺจ อเปยฺย ทิปปญฺจ อเปยฺย ตาณญฺจ
อเปยฺย เลณญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ.^{๓๕๙}

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงแก่เธอทั้งหลายถึงธรรมที่ :-

- ก. ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง
- ข. จริงแท้ [เพราะไม่แปรปรวน]
- ค. เป็นผั่งโน้น[ของสังสารวัฏ]
- ฌ. เห็นได้ยาก [เพราะผู้มีได้สั่งสมปัญญาไม่อาจเห็นได้ เนื่องจาก
ลึกซึ้งยิ่งและเป็นสภาวะสงบละเอียดยิ่ง]
- ง. ไม่แก่

- จ. มั่นคง [เพราะดำรงมั่นเนื่องจากไม่พินาศด้วยชราเป็นต้น]
- ฉ. ไม่ทำให้เนิ่นช้า [เพราะไม่มีธรรมทำให้เนิ่นช้ามีต้นหาเป็นต้น]
- ช. ไม่ตาย
- ฌ. ร่มเย็น [เพราะไม่มีกิเลสที่ทำให้ไม่ร่มเย็น]
- ญ. ปลอดภัย [เพราะไม่ถูกโยคะ ๔ รบกวน]
- ฎ. พิเศษยิ่งไม่เคยมีมาก่อน
- ฐ. ไม่มีโทษภัย
- ฑ. ไม่มีทุกข์
- ฒ. หมดจด [เพราะบริสุทธิ์ยิ่งจากมลทินคือกิเลสทั้งหมด]
- ณ. เป็นพักพิงเหมือนเกาะ [เพราะไม่ถูกโอหะ ๔ ท่วมทับ]
- ต. เป็นที่คุ้มครอง [จากทุกข์ในวัฏฏะทั้งปวง]
- ถ. เป็นที่หลบภัย

อานิสงส์ของอุปสมานุสสติ

เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นระลึกถึงความสงบโดยเนื่องด้วยคุณมีความสร้างเมาเป็นต้น
อย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอปรารภความสงบ
เป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วในการเจริญ
พระพุทธานุสสติเป็นต้นอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะคุณของ
พระนิพพานลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่
ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าอุปสมานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วย
การระลึกถึงคุณของพระนิพพาน

อนึ่งเล่า แม้อุปสมานุสสตินี้ก็สำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้นเช่นเดียวกับอนุสสติ ๖
[เพราะคุณของพระนิพพานปรากฏเนื่องด้วยการหยั่งรู้คือการแทงตลอด หรือเพราะสำเร็จ
ได้ง่าย] กระนั้นก็ตาม แม้ปุถุชนผู้หนักแน่นในพระนิพพานอันสงบก็อาจใส่ใจกำหนดรู้ได้
ดังจะเห็นได้ว่า จิตเลื่อมใสในพระนิพพานอันสงบได้ด้วยการสดับตรับฟัง

ผลที่ได้รับคือ ภิกษุผู้หมั่นเจริญอุปสมานุสสตินี้ :-

๑. ย่อมหลับเป็นสุข
๒. ตื่นเป็นสุข
๓. มีอินทรีย์สงบ
๔. มีใจสงบ
๕. ประกอบด้วยหิริโอตตปปะ
๖. นำเลื่อมใส
๗. มีอัธยาศัยประณีต
๘. เป็นผู้ควรเคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย
๙. เมื่อยังมีได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภาพหน้า

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต

ภาวเยถ วิจฺขุณฺโณ

เอวํ อเนกานิสํสํ

อริเย อุปฺสเม สตี.

“เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์จึงไม่ควรประมาท หมั่น
เจริญสติในพระนิพพานอันประเสริฐที่มีอานิสงส์เป็นอันมากอย่างนี้
เสมอ”

จบคำอธิบายอุปสมานุสสติพอเป็นแนวทางเพียงเท่านี้

จบปริจเฉทที่ ๘ ชื่ออนุสสติกรรมฐานนิทเทส (คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน) ของเรื่องสมาธิ
ภาวนา ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริเฉทที่ ๙

พรหมวิหารนิทเทศ : คำอธิบายพรหมวิหาร

๑. คำอธิบายเมตตาภาวนา

ควรพิจารณาโทษของโทสะและอาณิสงส์ของขันติ

[๒๔๐] ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ที่แสดงไว้โดยย่อต่จากอนุสสติกรรมฐาน คือ

๑. เมตตา ความรักสนิทสนมฉันท์มิตร
๒. กรุณา ความสงสารผู้มีทุกข์
๓. มุทิตา ความพลอยยินดีต่อผู้มีสุข
๔. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลางโดยพิจารณาว่าสัตว์โลกมีกรรมเป็นของตน

ผู้เพียรปฏิบัติใหม่ที่ประสงค์จะเจริญเมตตาภาวนา ต้องตัดความกังวล (ปลิโพธ) แล้วจึงเรียน[วิธีเจริญเมตตา]กรรมฐาน ทำภักติกิยบรรเทาความง่วงในภักแล้ว นั่งตามสบายบนอาสนะที่ปูลาดไว้ในสถานที่สงัด ควรเริ่มพิจารณาโทษของโทสะและอาณิสงส์ของขันติ ก่อน เพราะโทสะควรถูกขจัดและบรรลुขันติด้วยภาวนานี้ แต่ไม่มีใครขจัดโทษที่ยังไม่เห็นหรือบรรลุอาณิสงส์ที่ยังไม่เข้าใจได้

ขึ้นชื่อว่าเมตตา มีองค์ธรรมคืออโทสเจตสิก ดังพระพุทธรดำรัสในอโทสนิทเทศว่า เมตติ เมตตายนา เมตตายิตตตัม (เมตตา กิริยาที่เมตตา ความปรารถนาดี) และขันติในเรื่องนี้ หมายถึงขันติคือความอดกลั้น (อวิवासันขันติ) ซึ่งมีองค์ธรรมคือนามขันธ์ ๔ ที่มีอโทสเจตสิกเป็นประธาน ดังนั้น เมื่อเมตตาสำเร็จอยู่ ขันติคือความอดกลั้นก็เป็นอันสำเร็จเช่นกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “และบรรลุขันติ” คำนั้นแสดงว่า การพิจารณาอาณิสงส์ของขันติมีประโยชน์โดยแท้^{๓๖๐}

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรเห็นโทษของโทสะ [เพราะโทสะเป็นมูลเหตุของโทษใน
ภพปัจจุบันและสัมปรายภพด้วยการฆ่าสัตว์เป็นต้น] ตามนัยแห่งพระสูตรเป็นต้นว่า

ทุณฺณโจ โข อาวุโส โทเสน อภิภูโต ปรียาทินฺนจิตฺโต ปาณมฺปิ
หนติ.^{๓๖๑}

“อาวุโส บุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำยำยี้จิตแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์
บ้าง”

ข้อความว่า “ถูกโทสะครอบงำ” หมายความว่า โทสะเกิดขึ้นในจิตเป็นปริยฐาน-
กิเลส^{๓๖๒}

ข้อความว่า “ยำยี้จิตแล้ว” หมายความว่า โทสะยำยี้จิตโดยไม่ให้ออกาสแก่การเกิด
กุศลที่เป็นทาน ศีล หรือภาวนา กล่าวคือ คนที่เกิดโทสะย่อมไม่น้อมจิตไปเพื่อบำเพ็ญกุศล
ดังกล่าว^{๓๖๓}

คำว่า ปาณมฺปิ หนติ (ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง) เป็นคำย่อของประโยคว่า อตฺตพฺยา-
พารายปิ เจเตติ (ย่อมคิดเบียดเบียนตนเองบ้าง) เป็นต้น พบในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต และ
สัตตกนิบาต ดังข้อความว่า

ทุณฺณโจ โข อาวุโส โทเสน อภิภูโต ปรียาทินฺนจิตฺโต อตฺตพฺยา-
พารายปิ เจเตติ, พรพฺยาพารายปิ เจเตติ, อุกฺกพฺยาพารายปิ เจเตติ,
เจตสิกฺปิ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสฺสเวเตติ. โทเสน ปหิเน เนว อตฺตพฺยา-
พารายปิ เจเตติ, น พรพฺยาพารายปิ เจเตติ, น อุกฺกพฺยาพารายปิ
เจเตติ, น เจตสิกํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสฺสเวเตติ.^{๓๖๔}

“ผู้มีอายุ บุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำยำยี้จิตแล้ว ย่อมคิด
เบียดเบียนตนเองบ้าง ผู้อื่นบ้าง ทั้งสองฝ่ายบ้าง เสวยทุกข์โทมนัสทาง
ใจบ้าง เมื่อละโทสะได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น หรือ
ทั้งสองฝ่าย ไม่เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ”

^{๓๖๑} อัง.ติก. ๒๐/๗๒/๒๑๐, อัง.สตฺตก. ๒๓/๔๗/๓๙

^{๓๖๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘

^{๓๖๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘

^{๓๖๔} อัง.ติก. ๒๐/๗๒/๒๑๐, อัง.สตฺตก. ๒๓/๔๗/๓๙

และควรทราบอานิสงส์ของขันติตามนัยแห่งพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ขนฺติ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา.^{๓๖๕}

“ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอดเยี่ยม พระพุทธเจ้าทั้งหลาย
ตรัสว่านิพพานเป็นบรมธรรม”

ขนฺติพลํ พลาณีกํ ตมหํ พฺรุมิ พฺราหฺมณฺ.^{๓๖๖}

“เราเรียกผู้มีขันติเป็นกำลัง มีกองทัพคือกำลัง[ขันติ]ว่าเป็น
พราหมณ์ (ผู้ลอยบาป)”

ขนฺตฺยา ภฺยโย น วิชฺชติ.^{๓๖๗}

“ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าขันติหาไม่มี”

ข้อความว่า “เป็นตบะอย่างยอดเยี่ยม” หมายความว่า ความอดกลั้นเป็นข้อประพฤติ
อันยอดเยี่ยม เพราะเป็นมูลเหตุของสัมมาปฏิบัติที่มีลักษณะไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรกระทำและทำ
สิ่งที่ควรกระทำ^{๓๖๘}

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๖๙} กล่าวว่า ขนฺติโต อุตฺตริ อปสฺสโย นตฺถิ (ที่พึงอย่างอื่นยิ่ง
ไปกว่าขันติหาไม่มี) โดยเห็นว่าขันติเป็นที่พึง เพราะห้ามโทษของตนและผู้อื่น อีกทั้งนำ
ประโยชน์มาให้ตนและผู้อื่น ตามนัยนี้ต้องเพิ่มคำว่า อปสฺสโย (ที่พึง) เข้ามาเป็นประธานใน
พากย์ แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๒) แปลว่า “ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่า
ขันติหาไม่มี” โดยเพิ่มคำว่า อตฺถิ (ประโยชน์) เข้ามาเป็นประธานในพากย์ ในที่นี้ผู้แปลได้
แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า ซึ่งกล่าวตามข้อความในอรรถกถาและฎีกาของสังยุตตนิกาย
สคาถวรรคว่า

ขนฺตฺยา ภฺยโย น วิชฺชตีติ เตสุ สกอตฺถปรเมสุ อตฺถesu ขนฺติโต

อุตฺตริตโร อญฺเญ อตฺถเญ น วิชฺชติ.^{๓๗๐}

^{๓๖๕} ที่.ม. ๑๐/๙๐/๔๓, พ.ธ. ๒๕/๑๘๔/๕๐

^{๓๖๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘

^{๓๖๖} พ.ธ. ๒๕/๓๙๙/๘๖, พ.สุ. ๒๕/๖๒๙/๔๕๗

^{๓๖๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๐/๔๑๘

^{๓๖๗} ส.ส. ๑๕/๒๕๐/๒๖๖

^{๓๗๐} ส.ส.ย. ๑/๒๕๐/๓๒๗

“บาทคาถาว่า ขนฺตฺยา ภฺยโย น วิชฺชติ (ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าชั้นดีไม่มี) หมายความว่า ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าชั้นดีในประโยชน์ทั้งหลายที่มีประโยชน์ตนสูงสุดเหล่านั้นไม่มี”

ขนฺติโต อุตฺตริตโร อญฺเณ อตฺถิ น วิชฺชติ อนนฺตเรว อสฺส วิโรธํ
อนตฺถิ ปฏิพาหิตฺวา ทิฏฐธมฺมิกสฺส เจว สมฺปรายิกสฺส จ สํวิธานโต.^{๓๗/๑}

“ประโยชน์อย่างอื่นยิ่งไปกว่าชั้นดีไม่มีเพราะชั้นดีห้ามโทษขัดแย้ง
ของประโยชน์นั้นได้ทันทีแล้วทำประโยชน์ในภพปัจจุบันและสัมปรายภพ”

ต้องรู้คนที่เป็นโทษแก่เมตตาภาวนาก่อน

ต่อจากนั้น จึงควรเจริญเมตตาภาวนาเพื่อข่มจิตจากโทสะที่ได้เห็นโทษแล้ว และ
เพื่อประกอบตนไว้ในชั้นดี และผู้เพียรปฏิบัติควรเข้าใจบุคคลผู้เป็นอุปสรรค[ของภาวนาโดย
แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม]ก่อนว่า ไม่ควรเจริญเมตตาให้เป็นลำดับแรกกลุ่มหนึ่ง และไม่ควร
เจริญเมตตาให้อีกกลุ่มหนึ่งโดยสิ้นเชิง

คำว่า บุคคลโทสา ชานิตพฺพา (ควรเข้าใจบุคคลผู้เป็นอุปสรรค[ของภาวนา]) พบ
ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา แต่วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีปาฐะว่า บุคคลเกโท ชานิตพฺโพ (ควรเข้าใจ
บุคคลต่างๆ) คือ ควรเข้าใจบุคคลสองประเภท คือ ผู้ที่ไม่ควรเจริญเมตตาให้เป็นลำดับแรก
และผู้ที่ไม่ควรเจริญเมตตาให้โดยสิ้นเชิง วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๕๓) กล่าวว่า
ปาฐะที่พบในทุกฉบับก็ถูกต้องเช่นเดียวกัน โดยมีความหมายตามที่กล่าวมานี้

ไม่ควรเจริญเมตตาแก่คน ๔ จำพวกเป็นลำดับแรก

กล่าวโดยละเอียดว่า ผู้เพียรปฏิบัติไม่ควรเจริญเมตตาเป็นลำดับแรกในคน ๔
จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. คนที่เกลียดชัง เพราะผู้ที่ตั้งคนที่เกลียดชังไว้ในฐานะเป็นคนที่เราควรรัก ย่อมลำบากใจ [คือ ยากที่จะสร้างภาพคิดเปลี่ยนให้คนที่เกลียดชังเป็นคนที่เราควรรักแล้วแผ่เมตตาไปให้ จึงไม่ควรแก้เมตตาให้คนที่เกลียดชังก่อน]

๒. เพื่อนที่รักมาก เพราะผู้ที่ตั้งเพื่อนที่รักมากไว้ในฐานะเป็นคนที่เป็นกลาง ย่อมลำบากใจ เนื่องจากอาจถึงกับเสียใจร้องไห้ในเวลาที่มีทุกข์เกิดขึ้นแก่เขา [คือ ยากที่จะสร้างภาพคิดเปลี่ยนให้เพื่อนที่รักมากเป็นคนที่เป็นกลางแล้วแผ่เมตตาไปให้ จึงไม่ควรแก้เมตตาให้เพื่อนที่รักมากก่อน]

๓. คนที่เป็นกลาง เพราะผู้ที่ตั้งคนที่เป็นกลางไว้ในฐานะเป็นคนที่เราควรเคารพรัก ย่อมลำบากใจ [คือ ยากที่จะสร้างภาพคิดเปลี่ยนให้คนที่เป็นกลางเป็นคนที่เราควรเคารพรักแล้วแผ่เมตตาไปให้ จึงไม่ควรแก้เมตตาให้คนที่เป็นกลางก่อน]

๔. คนคู่เวรกัน เพราะความโกรธมักเกิดขึ้นเมื่อระลึกถึงคนคู่เวรกัน

ดังนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาแก่คนทั้ง ๔ จำพวกเป็นลำดับแรก และไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน อีกทั้งห้ามเจริญเมตตาแก่คนตายโดยสิ้นเชิง

คนที่เกลียดชัง คือ คนที่ไม่ทำประโยชน์แก่ตนและคนที่เราควรรัก หรือทำประโยชน์แก่คนที่ตนไม่เคารพรัก จัดเป็นที่ตั้งของความผูกโกรธ (อาฆาตวัตถุ) ตามพระดำรัสว่า อตฺถํ เม นา-จริ (เขาไม่ทำประโยชน์แก่เรา) เป็นต้น, อปฺปิยสฺส เม อมฺนาปสฺส อตฺถํ อจริ (เขาทำประโยชน์แก่คนที่เราไม่รักไม่ชอบใจ) เป็นต้น ส่วนคนคู่เวรกัน คือ คนที่ทำลายประโยชน์ของตนหรือคนที่เราควรรัก ^{๓๗๒}

ไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน

ส่วนในคนต่างเพศกัน เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเจริญเมตตาเจาะจงปรารภคนต่างเพศกันนั้นเป็นอารมณ์ ราคะมักเกิดขึ้น ได้ยินมาว่า บุตรอำมาตย์คนหนึ่งถามพระเถระประจำตระกูลว่า “ท่านผู้เจริญ กระผมควรเจริญเมตตาแก่ใคร” พระเถระตอบว่า “ควรเจริญแก่คน

ที่รัก” เขารักภรรยาของเขา จึงแผ่เมตตาแก่ภรรยา[ปรากฏว่า]เดินชนผนังตลอดคืน ดังนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาเจาะจงแก่คนต่างเพศกัน

คำว่า สพุทฺธตฺถิ ภิตฺติยฺหุทฺธมกาสิ (เดินชนผนังตลอดคืน) แปลตามศัพท์ว่า ทำการชนผนังตลอดคืน วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า เขาอธิษฐานศีลแล้วนั่งในห้องนอนภายในห้องที่ปิดประตูไว้เจริญเมตตาอยู่ ภูราคะที่เกิดขึ้นโดยมีเมตตาเกิดขึ้นก่อนทำให้มีติดบอด จึงต้องการไปหาภรรยา มิได้กำหนดประตูไว้ จึงชนผนังเพราะต้องการกระแทกผนังออกไป ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาของเนตติปกรณ์ว่า เมตตายนามุขเณ ราโค วมฺเจติ (ราคะหลอกลวงโดยมีการเจริญเมตตาเกิดขึ้นก่อน) และว่า อนฺธมํ ตทา โหติ, ยํ ราโค สหเต นรํ (ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ราคะครอบงำชน)^{๓๗๓}

คำว่า กุลุปกฺตฺเถร (พระเถระประจำตระกูล) คือ พระเถระที่มาบิณฑบาตประจำที่บ้าน หมายความว่า ภิกษุที่เดินบิณฑบาตทั่วไปในเวลาเช้ามี ๒ จำพวก คือ

๑. พวกที่ยืนหน้าบ้านแล้วรับบิณฑบาตกลับไป
๒. พวกที่เข้าไปนั่งในบ้านแล้วรับบิณฑบาต

ในเมืองไทยมีแต่ธรรมเนียมอย่างแรก แต่ธรรมเนียมหลังที่สืบทอดมาแต่ครั้งพุทธกาลยังปรากฏอยู่ที่ประเทศเมียนมาร์ปัจจุบัน โดยทายกจะถวายบิณฑบาตแก่พระเถระที่ไม่คุ้นเคยมากนักที่หน้าบ้าน แต่จะนิมนต์พระเถระที่คุ้นเคยกันให้เข้าไปรับบิณฑบาตในบ้าน บางรูปอาจฉันบิณฑบาตที่ได้รับทันที เมื่อฉันเสร็จแล้วจึงนำบิณฑบาตไปฉันในมือเปล บางรูปอาจรับแล้วนำไปฉันที่วัดต่อไป

ห้ามเจริญเมตตาในคนตายโดยสิ้นเชิง

ส่วนผู้เจริญเมตตาแก่คนตาย ย่อมไม่อาจบรรลุอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิได้ ได้ยินมาว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งได้เจริญเมตตาปรรภาอาจารย์เป็นอารมณ์ แต่เธอไม่อาจเจริญ

ได้จึงไปหาพระมหาเถระแล้วถามว่า “ท่านผู้เจริญ การเข้าเมตตามานของกระผมคล่องแคล่วทีเดียว แต่เหตุใดจึงเข้าเมตตามานนั้นไม่ได้” พระมหาเถระตอบว่า “อาวุโส เธอจงตรวจดูบุคคลผู้เป็นอารมณ์[ของเมตตา]” เมื่อเธอตรวจดูจึงได้ทราบที่อาจารย์เสียชีวิตแล้ว เมื่อเจริญเมตตาปรารภคนอื่นเป็นอารมณ์ จึงเข้าสมาบัติได้ ดังนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตาแก่คนตายโดยสิ้นเชิง

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๗๔} กล่าวว่า เหตุที่เมตตามาวนาไม่สำเร็จในคนตาย ก็เพราะว่าคนตายไม่ใช่ฐานะที่ควรแผ่เมตตาไปให้ เนื่องจากคนตายไม่ควรแก่การน้อมนำประโยชน์ กล่าวคือ การน้อมนำประโยชน์ด้วยความเพียรมีได้ในบุคคลใดเมื่อมีเหตุอันควร การน้อมนำประโยชน์ทางใจ[นั้น]ย่อมถูกประกอบในบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น แต่คนตายไม่มีขันธ ๕ ปราภฏอยู่ การแผ่เมตตาให้เขาจึงไม่สำเร็จ

คำว่า เมตตายนุโต (เมื่อเจริญเมตตา) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

เมตตายนุโตติ เมตตํ กโรนุโต, เมตตํ ภาเวนุโตติ อตฺถโธ.^{๓๗๕}

“คำว่า เมตตายนุโต แปลว่า เมื่อทำเมตตา หมายความว่า เจริญเมตตา”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ทำเมตตา มาจาก เมตฺตา ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + อนฺต ปัจจัย ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สหฺทาที่นิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัย ท้าย สหฺท ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า ทำเสียง เป็นต้น) เช่น

- สหฺทหายติ (ย่อมกระทำเสียง, ส่งเสียง)
- เวรหายติ (ย่อมกระทำเวร, จ้องเวร)
- กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท)
- เมตฺตหายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา)
- กรุณฺหายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา)
- มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา)

- อุเบกขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา)
- กุกกุจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)
- ปิยายติ (ย่อมกระทำความรัก)
- สมปิยายติ (ย่อมกระทำความรักยิ่ง)

อุทาหรณ์เหล่านี้อาจลงกิตกัปัจจัยแล้วสำเร็จรูปเป็นบพกิตกัก็ได้ เช่น สทฺทายนฺโต, สทฺทายมาโน (กระทำเสียงอยู่), เมตฺตายนฺโต, เมตฺตายมาโน (ทำเมตตาอยู่), สทฺทายิตพฺพ (พึงกระทำเสียง), เมตฺตายิตพฺพ (พึงทำเมตตา) เป็นต้น

ควรเจริญเมตตาแก่ตนเป็นลำดับแรก

[๒๔๑] ผู้เพียรปฏิบัติควรเจริญเมตตาแก่ตนเป็นลำดับแรกก่อนทุกคนซ้ำแล้วซ้ำอีกตามนัยว่า

- ก. อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺทุกฺโข (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข พันทุกข์)
- ข. อเวโร [โหมิ] (อย่ามีเวรกัน)
- ค. อพฺยาปชฺโซ [โหมิ] (อย่าโกรธเคืองกัน)
- ฌ. อนิโฆ [โหมิ] (อย่ามีความทุกข์)
- ง. สุขี อตฺตานํ ปรีหฺรามิ (รักษาดตนอยู่เป็นสุขเถิด)

คำแผ่เมตตาให้ตัวเองว่า อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺทุกฺโข (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข พันทุกข์) หรือแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ว่า สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนฺตุ นิทฺทุกฺขา (ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นสุข พันทุกข์) เป็นวิธีแผ่เมตตาโดยย่อที่ระบุไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ส่วนคำแผ่เมตตาให้ตัวเองว่า อหํ อเวโร อพฺยาปชฺโซ อนิโฆ สุขี อตฺตานํ ปรีหฺรามิ (ขอข้าพเจ้าอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) หรือแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนิฆา สุขี อตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) ที่จะกล่าวต่อไปในประโยคหน้า เป็นวิธีแผ่เมตตาโดยพิสดารคำแผ่เมตตาโดยพิสดารข้างต้นนั้นไม่พบโดยตรง

ในพระไตรปิฎก แต่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ามรรค^{๓๗๖} ซึ่งจะได้อธิบายถึงเรื่องนี้ต่อไป

โดยทั่วไปคนที่มีเวรคือผูกโกรธมักโกรธเคืองกันและกัน เมื่อโกรธเคืองกัน ทั้งคนโกรธเคืองและคนถูกโกรธเคืองก็มีความทุกข์ทั้งสองฝ่าย ไม่อาจรักษาตนให้อยู่เป็นสุขได้ ในกรณีตรงกันข้าม คนที่ไม่ผูกโกรธย่อมไม่โกรธเคืองกันและกัน เมื่อไม่โกรธเคืองกันก็ไม่มีทุกข์ และรักษาตนให้อยู่เป็นสุขได้ จะเห็นได้ว่า ประโยคหน้าเป็นคำแสดงเหตุของประโยคหลัง โดยการไม่มีเวรทำให้ไม่โกรธเคือง การไม่โกรธเคืองทำให้ไม่มีทุกข์ และการไม่มีทุกข์ทำให้รักษาตนอยู่เป็นสุขได้ ดังข้อความว่า

“อเวราติ จ สกสนฺตานเ จ ปเร ปฏิจฺจ ปรสนฺตานเ จ อิตเร ปฏิจฺจ เวรามาโว ทสฺสิโต. “อพฺยาปชฺชาตฺถาทีสุ เวรามาวา ตมฺมุลกพฺยาปา ทามาโว “อนิฆาติ พฺยาปาทามาวา ตมฺมุลกทฺทฺขามาโว “สุขี อตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุติ ทฺทฺขามาวา สุเชน อตฺตภาวปรีหฺรณํ ทสฺสิตนฺติ เอวเมตฺถ วจฺน สมฺพณฺโร เวทฺติ-ตพฺโพติ.”^{๓๗๗}

“อนึ่ง คำว่า อเวรา (อย่ามีเวรกัน) แสดงความไม่มีเวรในกระแสจิตของตนโดยอาศัยคนอื่น และในกระแสจิตของคนอื่นโดยอาศัยคนนอกนี้ (คือ ไม่มีเวรทั้งฝ่ายตนและคนอื่น) ในคำว่า อพฺยาปชฺชา (อย่าโกรธเคืองกัน) เป็นต้น ท่านแสดงการไม่มีการโกรธเคืองที่มีเวรนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่มีเวร, คำว่า อนิฆา (อย่ามีความทุกข์) แสดงความไม่มีทุกข์ที่มีการโกรธเคืองนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่โกรธเคืองกัน และคำว่า สุขี อตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ (รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) แสดงการรักษาตนอยู่เป็นสุข เพราะไม่มีทุกข์ พึงทราบสัมพันธ์ของคำในพาทย์เหล่านั้นอย่างนี้”

โดยทั่วไปในประเทศไทยคำว่า อพฺยาปชฺชา มักแปลว่า “อย่าเบียดเบียนกัน” แต่ในที่นี้ผู้แปลขอแปลว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” ตามคำแปลในบทสวดมนต์ฉบับพม่า เพราะเห็นว่า คำว่าพฺยาปาท, พฺยาปชฺช มีความหมายว่า “โกรธเคือง, ปองร้าย” ซึ่งตรงกันข้ามกับเมตตามิได้มีความหมายว่า “เบียดเบียน, ทำร้าย” เหมือนคำว่า หีสา, วิหิงสา ซึ่งตรงกันข้ามกับ

กรุณา ผู้แปลขอชี้แจงเรื่องนี้โดยละเอียดดังต่อไปนี้

คำว่า เวร มีรูปวิเคราะหฺ์ (คำจำกัดความ) ว่า วิรมิตพฺพนฺติ เวร (สิ่งที่ควรหลีกเลี่ยง
ชื่อว่า เวร) โดยมีรากศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + รฺมฺ ธาตุ (อุปฺรเม = งดเว้น) + กฺวิ ปัจจัยใน
กรรมสาธนะ แปลง อฺ ใน วิ เป็น เอ^{๓๗๘} คำนี้หมายถึงการผูกโกรธ, ความอาฆาตพยาบาท
ดังพระพุทธดำรัสว่า

ชยฺ เวรํ ปสวติ^{๓๗๙}

“ผู้ชนะย่อมก่อเวร”

นฺ หิ เวเรนฺ เวรานิ

สมฺมณฺธิธฺ กุทาจนํ

อเวเรน จ สมฺมณฺติ

เอส ธมฺโม สนนฺตโน.^{๓๘๐}

“แต่ไหนแต่ไรมา ในโลกนี้ เวรไม่มีระงับด้วยการจงเวร มีแต่
ระงับด้วยการไม่จงเวร นี่เป็นกฎเกณฑ์มีมาแต่ปางก่อน”

คำว่า เวร และ พยาบาท มีคำจำกัดความในพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน (ฉบับ
พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ หน้า ๗๗๔ และหน้า ๕๗๖) ดังนี้

“เวร ๑ น. ความพยาบาท, ความปองร้าย, บาป; คำแสดงความรู้สึกเดือดร้อน
เพราะกรรมหรือชะตากรรมของตน (ป.; ส. ไวร).

เวร ๒.น. รอบผลัดในหน้าที่การงาน.

พยาบาท [พะยาบาด] ก. ผูกใจเจ็บและอยากแก้แค้น. ปองร้าย เช่น อย่าไปพยาบาท
(ป. พุยาบาท, วุยาบาท ส. วุยาบาท).

ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสน์ (ฉบับประมวลศัพท์ หน้า ๓๘๒ และหน้า ๒๕๑) กล่าวว่า

^{๓๗๘} เวนฺติ อนตฺถกรตฺตา วิรมิตพฺพนฺติ วิริํ, ตเทว เวรํ, รากาติอกุสฺสธมฺมา. เต หิ เวรเหตฺตฺตา เวนฺติ วุจฺจติ.

(ปาจิตฺยาทีโยชนา ๒๖๗/๕๕๘)

^{๓๗๙} ที.ปา. ๑๑/๒๕๑/๑๕๙

^{๓๘๐} พุ.ธ. ๒๕/๕/๑๖

“เวร = ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน, ความคิดร้ายตอบ
แก่ผู้ทำร้าย; ในภาษาไทยใช้อีกความหมายหนึ่งด้วยว่า คราว, รอบ, การ
ผลัดกันเป็นคราวๆ ตรงกับ วาร หรือ วาระ ในภาษาบาลี

พยาบาท = ความขัดเคืองแค้นใจ, ความเจ็บใจ, ความคิดร้าย;
ตรงข้ามกับ เมตตา; ในภาษาไทยหมายถึง ผูกใจเจ็บและคิดแค้น

จะเห็นได้ว่า ในภาษาไทยคำว่า เวร และพยาบาทจะมีความหมายเหมือนกัน แต่
ในภาษาบาลีคำทั้งสองมีความหมายต่างกัน โดยเวรเป็นความผูกโกรธ, ความเป็นศัตรู ส่วน
พยาบาทซึ่งในภาษาบาลีใช้เป็น พยาปาต, พยาปชช (พยาปาต ศัพท์ + ญ บัณฑิตใน
สัทธัตถิต) มีความหมายว่า “ความโกรธเคือง” ซึ่งหมายความว่า ความไม่พอใจ หรือมี
ความหมายว่า “การปองร้าย” ซึ่งมีความหมายว่า ความคิดร้าย, ประสงค์ร้าย, มุ่งร้าย
หมายขวัญ ดังรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

โกโป หิ จิตฺตํ อาฆาเตตฺติ อาฆาโต. อตฺตโน จ ปรสฺส จ หิตฺสุํ
พฺยาปาเตตฺติ พฺยาปาโต. มโนปทฺสนโต มโนปโทโสติ วุจฺจติ.^{๓๘๑}

“โดยแท้จริงแล้ว ความโกรธชื่อว่า อาฆาตะ เพราะเป็นสภาวะ
กระทบกระทั่งจิต ชื่อว่า พยาปาตะ เพราะทำลายประโยชน์สุขของตน
และผู้อื่น และชื่อว่า มโนปโทสะ (ประทุษร้ายจิต) เพราะเป็นสภาวะทำลาย
จิต”

พฺยาปาโทติ ภตฺตพฺยาปตฺติ วีย จิตฺตสฺส พฺยาปชฺชนํ ปกฺติวิหน
ภาโว.^{๓๘๒}

“คำว่า พยาปาโต (ความโกรธเคือง) คือ ภาวะที่จิตแปรปรวน
กล่าวคือสละสภาพเดิม เหมือนข้าวบูด”

พฺยาปชฺชติปิ อิมินา จิตฺตํ ปฺปติกฺกมฺมาสาทโย วีย ปฺริมฺปกฺติ
ปชฺหตฺติ พฺยาปาโต. วิการปฺปตฺติยา ปทฺสฺสติ, ปรี วา ปทฺสฺเสติ วินาเสตฺติ
ปโทโส. อุภยเมตํ โกรสฺเสว อธิวจฺน.^{๓๘๓}

๓๘๑
ที.ปา.อ. ๓/๑๐๓/๓๙

๓๘๒
อ.จ.เอกก.อ. ๑/๑๒/๒๙

๓๘๓
อ.จ.จุฑก.อ. ๑/๑๙๘/๔๓๓

“สภาวะทำให้จิตแปรปรวน คือสละสภาพเดิมเหมือนขนมปังบูด
เป็นต้น ชื่อว่า พยาปาทะ

สภาวะประทุษร้ายด้วยการถึงความแปรปรวน หรือสภาวะ
ประทุษร้ายผู้อื่น ชื่อว่า ปโทสะ

ทั้งสองศัพท์นี้เป็นชื่อของความโกรธนั่นเอง”

พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตํ ปฺมุติภาวํ อฺปคฺฉณฺติ พฺยาปาทยติ วา
วินยาคารูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนํติ พฺยาปาโท. อตฺถโต ปเนส โทโสเยว.^{๓๘๔}

“สภาวะทำให้จิตแปรปรวน คือถึงความมัวเมา หรือสภาวะทำให้
การประพฤตินัย รูปสมบัติ และประโยชน์สุขเป็นต้นแปรปรวน ชื่อว่า
พยา-ปาทะ โดยองค์ธรรมคือโทสะนั่นเอง”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า พยาปาท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะทำลายประโยชน์สุขของตนและผู้อื่น = อตฺตโน จ ปรสฺส จ หิตสุขํ
พฺยาปาเทตีติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ <คติมิหิ = 'ไป'> + เณ
การิตปัจจย + ณ ปัจจยในเหตุกัตตุสภาระนะ)

๒. สภาวะทำให้จิตแปรปรวน = พฺยาปชฺชติปิ อิมินา จิตฺตุนฺติ พฺยาปาโท (วิ
บทหน้า + อา บทหน้า + ปท ธาตุ + ณ ปัจจยในกรณีสภาระนะ)

๓. สภาวะทำให้การประพฤตินัย รูปสมบัติ และประโยชน์สุขเป็นต้นแปรปรวน
= พฺยาปาทยติ วินยาคารูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนํติ พฺยาปาโท (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ปท
ธาตุ + เณ การิตปัจจย + ณ ปัจจยในเหตุกัตตุสภาระนะ)

ความโกรธเคืองดังกล่าวนับเข้าในอกุศลกรรมบถทางใจ ๓ ประการ คือ อภิขณา
พยาปาทะ และมิถฉาทิฏฐิ ความโกรธเคืองนี้จำแนกออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. ความโกรธเคืองอย่างอ่อน คือ ความโกรธเคืองโดยไม่คิดปองร้าย ไม่
จัดว่าล่วงกรรมบถ คือ ไม่ส่งผลให้ตกอบาย

๒. ความโกรธเคืองอย่างแรงกล้า คือ ความปองร้ายที่คิดต้องการให้สัตว์หรือคนที่ตนไม่พอใจวิบัติไป เช่น การคิดปองร้ายว่า ขอให้บุคคลเหล่านั้นจงพินาศวิบัติไป ไม่เจริญรุ่งเรือง ไม่อยู่ได้นาน จัฒว่าลวงกรรมบถ คือ ส่งผลให้ตกอบาย

ดังข้อความว่า

ปรสตุตฺตวตฺถุเก หิ โกธเ อูปฺปนฺเนปิ น ตาว กมฺมปถเภาโท โหติ
ยาว “โอโห วตายํ อัจฺฉิขฺเขยฺย วินสฺเสยฺยาติ ตสฺส วินาสํ น จินฺเตสิ.”^{๓๘๕}

“แม้ความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นเหตุจะเกิดขึ้นก็ไม่เสียกรรมบถ
ตราบเท่าที่ยังไม่คิดปองร้ายเขาว่า โอहनอ บุคคลนี้พึงพินาศตายไป”

อนฺตมโส ๗สฺมกฺสาทิเกปิ อารพฺภา อิเม นสฺสนฺตุ วินสฺสนฺตุ. โอโห
วติเม นสฺเสยฺยํ วินสฺเสยฺยํ. อวทฺตมิตา วา ภาเวยฺยํ จิรํ วา น ติฏฺฐเจยฺยํ. กทา
วา นสฺสนฺติ วินสฺสนฺตํติติ เอวํ ปรสตุตฺตสฺส ขนฺธชีววินาสํ จินฺเตนตฺสเสว
พฺยาปาโท. อิตโร กมฺมเมว.”^{๓๘๖}

“ความปองร้ายย่อมมีแก่ผู้คิดทำร้ายชีวิตบุคคลอื่นเริ่มตั้งแต่
เลือบยงเป็นอย่าต่ำว่า บุคคลเหล่านี้จงพินาศ จงวิบัติ, โอहनอ บุคคล
เหล่านี้พึงพินาศ พังวิบัติ, ไม่พึงเจริญรุ่งเรือง, ไม่พึงดำรงอยู่นาน หรือ
จะพินาศวิบัติไปในกาลใด ความโกรธเคืองอื่นจากนี้จัดเป็นกรรมเท่านั้น”^{๓๘๗}

ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค สังคิติสูตรและอรรถกถา กล่าวถึงอกุศลวิตก ๓ คือ

๑. กามวิตก ความตรึกในทางกาม คือ ความพอใจวัตถุสิ่งของหรือบุคคล
ที่ตนชอบใจ โดยองค์ธรรมคือโลภะ

๒. พยาบาทวิตก ความตรึกในทางโกรธเคือง คือ ความไม่พอใจวัตถุสิ่งของ
หรือบุคคลที่ตนไม่ชอบใจ โดยองค์ธรรมคือโทสะ ตรงกันข้ามกับเมตตา

๓. วิหิงสาวิตก ความตรึกในทางเบียดเบียน, ทำร้าย คือ ความไม่พอใจใน
เวลาคิดว่า “ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกฆ่า จงพินาศขาดสูญ หรืออย่าได้มี” โดยองค์ธรรมคือโทสะ
ตรงกันข้ามกับกรุณา

^{๓๘๕} อภ.สง.อ. ๑/๑/๑๔๙

^{๓๘๖} ปรมตฺถ.ฎีกา ๕/๑๕๐/๒๑๕

^{๓๘๗} ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๑๙๓, ที.ปา.อ. ๓/๓๐๕/๑๘๐

นอกจากนั้น ได้กล่าวถึงกุศลวิตก ๓ คือ

๑. เนกขัมมวิตก ความตรึกในทางออกจากกาม โดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตเป็นต้น
๒. อภัยปาทวิตกความตรึกในทางไม่โกรธเคือง โดยองค์ธรรมคือเมตตา
๓. อวิหิงสาวิตก ความตรึกในทางไม่เบียดเบียน โดยองค์ธรรมคือกรุณา

มีข้อสังเกตว่า พยาปาทวิตกเป็นเพียงความโกรธเคือง ไม่ได้คิดปองร้าย แต่วิหิงสาวิตกที่คิดเบียดเบียนจึงเป็นการคิดปองร้ายอย่างแท้จริง ดังนั้น จึงสรุปความว่า คำว่า พยาปาทะ ซึ่งเป็นหนึ่งอกุศลกรรมบถทางใจ หมายรวมถึงพยาปาทวิตกและวิหิงสาวิตกเข้าด้วยกัน ถ้าเป็นพยาปาทวิตกทั่วไปไม่นับว่าลวงกรรมบถ แต่ถ้าเป็นวิหิงสาวิตกจึงนับว่าลวงกรรมบถ ดังนั้นคำว่า พยาปาท จึงได้แปล ๒ อย่างคือ “ความโกรธเคือง” หรือ “การปองร้าย”

ด้วยเหตุนี้ ผู้แปลจึงเห็นว่า คำว่า อพฺยาปชฺชา ควรแปลว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” ไม่ควรแปลว่า “อย่าเบียดเบียนกัน” เพราะคำว่า พยาปาท หรือ พยาปชฺช มีความหมายว่า “โกรธเคือง, ปองร้าย” ไม่มีความหมายว่า “เบียดเบียน, ทำร้าย” เหมือนคำว่า หีสา, วิหีสา

อนึ่ง ในบทสวดมนต์แปลพม่าทุกฉบับได้แปล อพฺยาปชฺชา ว่า “อย่าโกรธเคืองกัน” (ยกเว้นฉบับของท่านอาจารย์มหาสีสยาตอซึ่งแปลว่า “อย่ามีความทุกข์ใจ” โดยถือเอารูปว่า อพฺยาปชฺชมา ดังที่จะกล่าวต่อไปในข้อ ๒๕๗) คำแปลอย่างแรกสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ธัมมสังคณีดังนี้

โย เอวรूप จิตฺตสฺส อาฆาโต ปฏฺฐิมาโต ปฏฺฐิมนํ ปฏฺฐิวิโรธํ, โกโป
ปโกโป สมฺปโกโป, โทโส ปโทโส สมฺปโทโส, จิตฺตสฺส พยาปตฺติ มโน-
ปโทโส, โกธํ กุชฺฌนา กุชฺฌิตตํ, โทโส ทุสฺสนา ทุสฺสิตตํ, พยาปตฺติ
พฺยาปชฺชนา พฺยาปชฺชิตตํ, วิโรธํ ปฏฺฐิวิโรธํ จณฺทิกํ อสุโรโป อนตฺต-
มฺนตา จิตฺตสฺส. อโย วุจฺจติ โทโส.^{๓๘๘}

“จิตผูกโกรธ ความขัดเคือง ความกระทบกระทั่ง ความขัดแย้ง
ยิ่ง, ความโกรธ ความโกรธยิ่ง ความโกรธรุนแรงยิ่ง, ความเคือง

ความเคื่องยิ่ง ความเคื่องรุนแรงยิ่ง, จิตแปรปรวน จิตวิบัติ, ความโกรธ
 กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ, การประทุษร้าย[อารมณ์] กิริยาประทุษร้าย
 ภาวะที่ประทุษร้าย, ความแปรปรวน[แห่งจิต] กิริยาแปรปรวน ภาวะที่
 แปรปรวน, ความขัดแย้ง ความขัดแย้งรุนแรงยิ่ง ความดุร้าย ภาวะที่
 พุดจาไม่งาม (ความเกรี้ยวกราด) ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต มีลักษณะเช่น
 ว่าเป็นนี้ เรียกว่าโทสะ”

จะเห็นได้ว่า คำว่า พยาปตฺติ พยาปชฺชนา พยาปชฺชิตตฺตํ (ความแปรปรวน[แห่ง
 จิต] กิริยาแปรปรวน ภาวะที่แปรปรวน) ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ พยาปาท, พยาปชฺช และมี
 รากศัพท์อย่างเดียวกัน มีอยู่ไว้ในเรื่องที่แสดงลักษณะของโทสะ ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า
 คำว่า อพฺยาปชฺชา ควรแปลว่า “อย่าโกรธเคื่องกัน” แม้คัมภีร์อภิธานปฺปทีปิกาก็กล่าวว่า

เวรฺ วิโรธฺ วิทุเทโส โทโส จ ปฏฺฐิมญจ วา
 โกรธาฆาตา โกป-โรสา พฺยาปาโท'นภิรฺทฺธิ จ.^{๓๘๙}

“การผูกโกรธ (๓ ศัพท์) : เวร, วิโรธ, วิทุเทส

ความโกรธ (๘ ศัพท์) : โทส, ปฏฺฐิม เป็นปungลิงค์ได้บ้าง, โกร,
 อาฆาต, โกป, โรส, พฺยาปาท, อนภิรฺทฺธิ”

ความเห็นที่ขัดแย้ง

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนี้ พระดำรัส[ที่จะนำมาอ้างอิงต่อไป]ก็ขัดแย้งกับ[ข้อความ
 ข้างต้น] เพราะมิได้ตรัสถึงการเจริญเมตตาแก่ตนไว้ในพระสูตรเหล่านั้น ดังข้อความใน
 คัมภีร์วิวัฏฐ์ว่า

กถญฺจ ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหริติ.
 เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคํ ปิยํ มนาปิ ทิสฺวา เมตฺตาเยยฺย, เอวเมว
 สพฺเพ สตุเต เมตฺตาย ผริติ.^{๓๙๐}

๓๘๙
 อภิธาน. ๑/๑๖๔

๓๙๐
 อภิ.วิ. ๓๕/๖๔๓/๓๓๒

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างใด คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งผู้เป็นที่รักเจริญใจแล้วพึงเจริญเมตตา นั้นใด ภิกษุย่อมแผ่เมตตาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง] ฉะนั้น”

และตั้งข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเป็นต้นว่า

กตเมหิ ปญจหากาเรหิ อโนธิโสผรณา เมตตา เจโตวิมุตติ
ภาเวตพพา, สพเพ สตุตา อเวรา โหนตุ อพยาปชชา อนีฆา สุขี
อตตานํ ปริหรนตุ. สพเพ ปาณา, สพเพ ภูตา, สพเพ ปุคฺคลา, สพเพ
อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพยาปชชา อนีฆา สุขี อตตานํ ปริ-
หรนตุ.^{๓๔๑}

“เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจ) คือเมตตา ที่แผ่ไปไม่เจาะจง
ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง มีอะไรบ้าง คือ

๑. สพเพ สตุตา อเวรา โหนตุ อพยาปชชา อนีฆา สุขี อตตานํ
ปริหรนตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพเพ ปาณา อเวรา อพยาปชชา อนีฆา สุขี อตตานํ ปริหรน
ตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน
อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพเพ ภูตา อเวรา อพยาปชชา อนีฆา สุขี อตตานํ ปริหรน
ตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่า
มีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๔. สพเพ ปุคฺคลา อเวรา อพยาปชชา อนีฆา สุขี อตตานํ ปริ-
หรนตุ (ขอบุคคลทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๕. สพุเพ อตตภาวปริยาปณฺหา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนิฆา
 สฺขี อตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน
 อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

และดังข้อความในเมตตสูตรเป็นต้นว่า

สุชีโน ว เขมิโน โหหนฺตุ สพุพสฺสตา ภวนฺตุ สฺขิตตฺตา.^{๓๕๒}

“ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจาก
 ภัยทั้งปวงเถิด”

คำแถลงแก้ความเห็นที่ขัดแย้ง

ตอบว่า : พระดำรัสทั้งสามอย่างนั้นไม่ขัดแย้งกัน เพราะตรัสไว้เนื่องด้วย
 อปฺปนา ส่วนข้อความที่แสดงวิธีแผ่เมตตาแก่ตนนี้กล่าวไว้โดยความเป็นสักขีพยาน

ดังจะเห็นได้ว่า แม้ถ้าบุคคลจะเจริญเมตตาแก่ตนตามนัยเป็นต้นว่า อหํ สฺขีโต
 โหมิ (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข) ตลอดร้อยปีพันปี อปฺปนาสมาธิย่อมไม่เกิดขึ้นแก่เขา [เพราะ
 มีอุปสรรคเนื่องด้วยความเยื่อใยในตนเอง] แต่ผู้ที่เจริญเมตตา[แก่ตน]ว่า อหํ สฺขีโต โหมิ
 (ขอข้าพเจ้าจงเป็นสุข) ย่อมบังเกิดความปรารถนาประโยชน์สุขแก่สัตว์เหล่าอื่นโดยยกตน
 ไว้เป็นสักขีพยานว่า แม้สัตว์อื่นก็รักสุข เกลียตทุกข์ และอาลัยในชีวิตเหมือนเรา แม้
 พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงนัย[ที่เจริญเมตตาโดยยกตนไว้เป็นสักขีพยาน]โดยตรัสว่า

สพุพา ทิสฺสา อนุปฺริคมฺม เจตฺสา

เนวชฺฌมฺคา ปิยตรมตฺตนา กุวจิ

เอวํ ปิโย ปุณฺณ อตฺตา ปเรสํ

ตสฺมา น หีเส ปรมตฺตกาโม.^{๓๕๓}

“แม้จะตั้งใจค้นหาทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครที่ไหนซึ่งเป็นที่ยกยิ่ง

กว่าตน สัตว์เหล่าอื่นรักตนเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น”

ควรเจริญเมตตาแก่คนที่เคารพรัก

[๒๔๒] ดังนั้น :-

๑. จึงควรเจริญเมตตาแก่ตนก่อนเพื่อให้เป็นสักขีพยาน

๒. ต่อจากนั้น ควรเจริญเมตตาแก่อาจารย์ ผู้เทียบเท่าอาจารย์[ด้วยศีลเป็นต้น] อุปัชฌาย์ หรือผู้เทียบเท่าอุปัชฌาย์ ผู้เป็นที่รักเจริญใจ นำเคารพยกย่อง ตามนัยว่า เอส สปปริโส สุขี โหตุ นิททุกโข (สัตบุรุษนั้นจงเป็นสุข พ้นทุกข์) เป็นต้น โดยระลึกถึงเหตุเกิดแห่งความรักเจริญใจมีทานและปิยวาจาเป็นต้น พร้อมทั้งเหตุเกิดแห่งความเคารพยกย่อง มีศีลและสุตะเป็นต้นของท่าน เพื่อให้เจริญเมตตาได้ง่าย

๓. แม้อุปปนาจะสำเร็จในบุคคลผู้เป็นที่เคารพรักเช่นนั้นแต่ภิกษุผู้เจริญเมตตา นี้ไม่ควรพอใจด้วยผลสำเร็จเพียงเท่านั้น ควรฝึกรวมขอบเขต[โดยไม่จำกัดบุคคล] จึงควรเจริญเมตตาแก่เพื่อนที่รักมากต่อบุคคลผู้เป็นที่เคารพรักนั้น

๔. ควรเจริญเมตตาแก่คนที่เป็นกลางถัดจากเพื่อนที่รักมาก

๕. ควรเจริญเมตตาแก่คนคู่เวรถัดจากคนที่เป็นกลาง

และผู้เจริญเมตตาก็ควรน้อมเมตตาจิตเข้าไปในบุคคลถัดๆ มาต่อบุคคลนั้นๆ โดยทำจิตให้อ่อนโยนควรแก่การงาน[ฝ่ายกุศล]ในบุคคลแต่ละฝ่าย

คำแผ่เมตตาว่า เอส สปปริโส สุขี โหตุ นิททุกโข (สัตบุรุษนั้นจงเป็นสุข พ้นทุกข์) เป็นคำแผ่เมตตาที่พระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกใช้ในสมัยพุทธกาล เพราะท่านเหล่านั้นมักแผ่เมตตาด้วยคำว่า สุขิตา โหนตุ ทุกขา มุจจนตุ (จงเป็นสุข พ้นทุกข์) โดยบทกริยาว่า ทุกขา มุจจนตุ (จงพ้นทุกข์) มีความหมายเหมือนบทนามว่า นิททุกขา (พ้นทุกข์) ดังข้อความว่า

สุขี โหตุ พราหมณ อมฺพญโจ มาณโว.^{๓๕๔}

“พราหมณ์ ขออัมพญโจมาณพจงเป็นสุขเถิด”

เอวํ สุขี โหตุ ปญจสิข สกโก เทวานมินฺโท สามจฺโจ สปริชโน, สุข
กามา หิ เทวา มนุสฺสา อสุรา นาคา คนฺธพฺพา เย จญฺเณ สนฺติ ปุณฺณกยา.^{๓๕๕}

“ปญจสิขะ ขอให้ทำวสัฏกะจอมเทพพร้อมด้วยอำมาตย์และบริวาร
จงเป็นสุขเถิด เพราะเทวดา มนุษย์ อสุร นาค คนธรรพ์ และสัตว์
เหล่าอื่นจำนวนมากปรารถนาความสุข”

วณฺทิตวณฺทิตกฺขณฺณ จ “สุขิตา โหถ ทุกฺขา มุจฺจถาติ ปททวย-
เมว กเถตฺวา ปกฺกามิ.^{๓๕๖}

“และในเวลาที่มีคนมาไหว้ วณาสิตัสสะสามเณรกล่าวเพียงสองบท
ว่า สุขิตา โหถ ทุกฺขา มุจฺจถ (พวกท่านจงเป็นสุข พันทูกษ์) แล้วหลีกไป”

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ทานปิยวณาทินิ (มีทานและปิยวาจาเป็นต้น) หมายถึง การ
ประพฤติประโยชน์ (อรรถจริยา) เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สิลสุตาทินิ (มีศีลและสุตะเป็นต้น) หมายถึง ศรัทธาเป็นต้น
ธรรมคืออุฏคัฏธรรม และความเพียรเจริญสติ เป็นต้น^{๓๕๗}

ผู้ไม่มีคนคู่เวร

ส่วนผู้ที่ไม่มีคนคู่เวร[ด้วยแรงกรรมหรือเพราะมีความประพฤติดีในปัจจุบัน] หรือ
เธอไม่เกิดความสำคัญว่าเป็นคู่เวรแม้ในคนที่ทำความเสียหาย เพราะมีสภาวะของบุรุษผู้
ประเสริฐ (พระโพธิสัตว์) [เนื่องจากมีอริยาศัยอันยิ่งใหญ่ด้วยคุณธรรมอันถึงพร้อมคือ ขันติ
เมตตา และกรุณาเป็นต้นอันไพบุลย์สั่งสมไว้ตลอดกาลนาน] เธอไม่จำเป็นต้องขวนขวายว่า
“เมตตาจิตของเราในคนที่เป็กลางมีกำลังแล้ว บัดนี้ เราจะน้อมเมตตานั้นเข้าไปในคน

๓๕๔
ที.สี. ๙/๒๙๓/๑๐๗

๓๕๖
ขุ.ธ.อ. ๑/๗๕/๓๕๖

๓๕๕
ที.ม. ๑๐/๓๕๐/๒๓๐

๓๕๗
วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๒/๔๒๒

คู่เวร” กระนั้นก็ตาม ข้อความว่า “ควรเจริญเมตตาแก่คนคู่เวรต่อจากคนที่เป็นกลาง” กล่าวไว้โดยหมายถึงผู้มีคนคู่เวร

๑. วิธีดับโทสะด้วยการเข้าเมตตาตามาน

[๒๔๓] ถ้าเรื่อน้อมจิตเข้าไปในคนคู่เวรอยู่ ความโกรธย่อมเกิดขึ้นด้วยการนึกถึงความผิดที่เขากระทำไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้เธอควรเข้าเมตตาตามานซ้ำแล้วซ้ำอีกในบุคคลจำพวกก่อนผู้ใดผู้หนึ่ง เมื่อออก[จากเมตตาตามาน]แล้วจึงกำจัดความโกรธด้วยการแผ่เมตตาแก่บุคคลนั้นซ้ำแล้วซ้ำอีก

แม้ท่านผู้แต่งจะกล่าวว่า เมตตา โดยมิได้ระบุว่าเป็นเมตตาตามาน (เมตตาตามาน) ก็หมายถึงเมตตาตามานเท่านั้น เพราะประกอบพร้อมกับคำว่า สมาปชชิตวา (เข้า) วุฏฐหิตวา (ออก) ดังข้อความกล่าวว่า

“คำว่า เข้าเมตตาตามาน หมายความว่า เข้าเมตตาตามานที่ข่มปฏิฆะแล้วทำให้เกิดขึ้น”^{๓๙๘}

๒. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาพุทธโอวาท

แต่ถ้าเธอพยายามอย่างนี้แล้วความโกรธยังไม่ดับไป เมื่อเป็นเช่นนั้น :-

๑. กกุจปมโอวาท-	อาทีนํ อนุสารโต
ปฏิฆสสุ ปหานาย	สมฺภูติพฺพํ ปุณฺณปุณฺณํ.

“เธอควรพยายามซ้ำแล้วซ้ำอีกเพื่อละโทสะโดยพิจารณาถึงโอวาทที่เปรียบด้วยเลื่อยเป็นอุปมา”

๔. สัตถิเม ภิกขเว ธมฺมา สปัตตกนฺตา สปัตตกรณา โภธํ อากัจจนฺติ อิตถิ วา ปุริสํ วา. กตเม สัตถ? อธิ ภิกขเว สปัตโต สปัตตสฺส เอวํ อัจฉนฺติ อโห วตายํ ทุพฺพณฺโณ อสฺสาติ. ตํ กิสฺส เหตุ? น ภิกขเว สปัตโต สปัตตสฺส วณฺณวตาย นนฺทติ. โภธนายํ ภิกขเว ปุริสปุคฺคโล โภธากิภูโต โภธปรโต กิณฺจาปี โส โหติ สุนฺหาโต สุวิลิตฺโต กปิตเก สมสฺสุ โอทาทวตฺถวสโน, อถ โข โส ทุพฺพณฺโณว โหติ โภธากิภูโต. อयํ ภิกขเว ปจฺโม ธมฺโม สปัตตกนฺโต สปัตตกรณํ โภธํ อากัจฉนฺติ อิตถิ วา ปุริสํ วา. ปุณ จปรํ ภิกขเว สปัตโต สปัตตสฺส เอวํ อัจฉนฺติ อโห วตายํ ทุขํ สเยยฺยาติ ยเปยฺ นปจฺรตฺถอ อสฺสาติ ยเปยฺ น โภควา อสฺสาติ ยเปยฺ น ยสฺวา อสฺสาติ ยเปยฺ น มิตฺตวา อสฺสาติ ยเปยฺ น กายสฺส เกทา ปรี มรณา สุกฺคํ สุกฺคํ โลกํอุปฺปชฺเชยฺยาติ. ตํ กิสฺส เหตุ? น ภิกขเว สปัตโต สปัตตสฺส สุกฺคิตฺตมเนน นนฺทติ. โภธนายํ ภิกขเว ปุริสปุคฺคโล โภธากิภูโต โภธปรโต กาเยน ทฺวจฺริตํ จรติ, วาจา ยมนสา ทฺวจฺริตํ จรติ. โส กาเยน วาจา ยมนสา ทฺวจฺริตํ จริตฺวา กายสฺส เกทา ปรี มรณา อปายํ ทฺวคฺคํ วิณีปาตํ นิรยํ อุป-ปชฺชติ โภธากิภูโต.^{๔๐๓}

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการเหล่านี้ที่ศัตรูมุ่งหมายพึงกระทำ ย่อมมาถึงสตรีหรือบุรุษผู้มักโกรธ ธรรมทั้ง ๗ ประการมีอะไรบ้าง คือ

๔.๑ ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรู อย่างนี้ว่า ขอให้มันจงมีผิวพรรณทรามเถิด ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูไม่ยินดีให้ศัตรูมีผิวพรรณงาม บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำแล้วยังนี้ แม้อาบน้ำใ้ทาผิวดี ตัดผมโกนหนวดเคราแล้วนุ่งห่มผ้าขาวสะอาด แต่เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำแล้วก็เป็นคนมีผิวพรรณทรามอยู่ตนเอง นี่เป็นธรรมประการที่ ๑ ที่ศัตรูมุ่งหมายพึงกระทำ ย่อมมาถึงสตรีหรือบุรุษผู้มักโกรธ

๔.๒ ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ขอให้เจ้าคนนี้ จงนอนเป็นทุกข์เถิด ...

๔.๓ ขอให้เจ้าคนนี้อ่อย่ามีความเจริญเลย ...

๔.๔ ขอให้เจ้าคนนี้อ่อย่ามีโภคทรัพย์เลย ...

๔.๕ ขอให้เจ้าคนนี้อ่อย่ามีเกียรติยศเลย ...

๔.๖ ขอให้เจ้าคนนี้อ่อย่ามีมิตรเลย ...

๔.๗ ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ขอให้เจ้าคนนี้อ่อย่าไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายแล้ว ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูไม่ยินดีให้ศัตรูไปสู่สุคติ

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำย่ำยีนี้ ประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ ครั้นประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ แล้ว เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำแล้วย่อมเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว”

๕. เสยฺยถาปี ภิกขเว ฉวาลาตํ อุโกโตปทิตตํ มชฺเฌ กูลคตํ เนว คาเม กญฺจตถํ ปรติ, น อรณฺเฌ กญฺจตถํ ปรติ. ตถูปมาหํ ภิกขเว อิมํ ปุคฺคํ วทามิ.^{๔๐๔}

“ภิกษุทั้งหลาย ฟืนเผาศพที่ถูกไฟไหม้ทั้งสองข้าง และตรงกลาง ยังเปื้อนคูล[ของสุนัขบ้านหรือสุนัขจิ้งจอก] ไม่อาจใช้เป็นฟืนในบ้าน และป่า ฉันใด เรากล่าวว่าบุคคลนี้[ผู้โลภมากหรือมักโกรธเป็นต้น]มีอุปมานั้นนั้น”

บัดนี้ ตัวเจ้านั้นโกรธอยู่อย่างนี้จะมิได้ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาค เป็นคนเลวกว่าคนที่โกรธก่อน เพราะโกรธตอบ ไม่อาจชนะสงครามอันชนะได้แสนยาก ทำสิ่งที่ศัตรูจะพึงทำให้แก่ตนเสียเอง และเหมือนฟืนเผาศพ[เพราะเสื่อมจากมนุษย์สมบัติและสมณสมบัติ]

ฟืนเผาศพจัดเป็นของอัปมงคล ไม่นิยมนำมาใช้เป็นเครื่องอุปโภคคือแฉก งอนไถ

^{๔๐๔}

ส.ข. ๑๗/๘๐/๗๖, อ.จ.ต.ก. ๒๑/๙๕/๑๐๘, ข.อิติ. ๒๕/๙๑/๓๑๐

ไม้กลอนหลังคา และเพดานเป็นต้นในบ้าน หรือใช้เป็นไม้ปูพื้นและเตียงเล็กเป็นต้นในกระท่อม
นาที่อยู่ในป่า ดังข้อความว่า

ฉวาลาตํ ยถา กฏัจจํ น กุวจิ กิจจการกํ
เนว คาเม อรญเณ วา น หิ ตํ กฏจสมมตํ.^{๔๐๕}

“อุปมาว่า ฟืนเผาศพใช้ทำกิจอะไรในที่ไหนๆ ก็ไม่ได้ทั้งในบ้านหรือ
ในป่า ชาวบ้านไม่ถือว่าไม้นั้นเป็นไม้ตามปกติ”

ฉวาลาตุนติ ฉวานํ ททตฺตมฺหฺจฺจาเน อลาตํ. อุภโตปทิตตํ มชฺเฌ คฺฤ-
ตฺตุนติ ปมาเณน อฏฺฐจฺจฺกุลมตฺตํ ทวีสุ จาเนสุ อาทิตตํ มชฺเฌ คฺฤตฺตมกฺขิตํ.
เนว คาเมติ สเจ หิ ตํ ยฺยคนฺจฺคฺลโคปานสิปกฺขปาสาทินํ อตฺถาย อุปเนตฺตุ
สกุภา อสฺส คาเม กฏจฺตถํ ผเรยฺย. สเจ เขตตตฺตฺกฺฎิยํ กฏจฺตถมณฺยกาทินํ
อตฺถาย อุปเนตฺตุ สกุภา อรญเณ กฏจฺตถํ ผเรยฺย. ยสฺมา ปน อุภยถาปิ น
สกุภาตสฺมา เอวํ วุตฺตํ.^{๔๐๖}

“คำว่า ฉวาลาตํ คือ ฟืนที่ใช้ในที่เผาศพ

คำว่า อุภโตปทิตตํ มชฺเฌ คฺฤตฺตํ หมายความว่า มีขนาด ๘ นิ้ว
มีไฟลุกโพล่งอยู่ทั้งสองแห่ง[ที่โคนและปลาย] เป็อนคุดตรงกลาง

คำว่า เนว คาเม (ใช้ทำกิจไม่ได้ทั้งในบ้านหรือในป่า) หมายความว่า
ถ้าบุคคลสามารถใช้สอยไม้นั้นเพื่อทำเป็นแอก งอนไถ ไม้กลอนหลังคา
และเพดานเป็นต้น ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในบ้านได้ ถ้าสามารถใช้สอยเพื่อทำ
เป็นไม้ปูพื้นและเตียงเล็กเป็นต้นในกระท่อมนา ก็จะนำมาใช้เป็นไม้ในป่า
ได้ แต่บุคคลไม่อาจใช้โดยลักษณะทั้งสองอย่าง ดังนั้นจึงตรัสไว้อย่างนี้”

๓. วิธีดับโทสะด้วยการมองคนในแง่ดี

[๒๔๔] เมื่อเธอพยายามอยู่[เพื่อกำจัดโทสะ]ตามวิธีนี้ ถ้าความโกรธนั้นสงบได้ ก็เป็น

การดี แต่ถ้ายังไม่สงบ ก็ควรกำจัดความผูกโกรธด้วยการระลึกถึงคุณธรรมนั้นๆ อันสงบ
หมดจดของเขาซึ่งทำให้ผู้ระลึกเกิดความเลื่อมใสได้ กล่าวคือ :-

ก. บางคนมีความประพฤติกายสงบ [เพราะปราศจากมลทินคือกิเลส
หรือเพราะไม่มีไฟกิเลส] ซึ่งคนทั่วไปรู้ได้ในขณะที่เขาทำวัตรปฏิบัติเป็นอันมาก [มีการ
กวาดลานวัด ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน เป็นต้น] แต่ความประพฤติกายวาจาและทางใจของเขาไม่
สงบ เธออย่าระลึกถึงความประพฤติกายวาจาและทางใจ จงระลึกถึงความประพฤติกาย
ของเขาอย่างเดียว

ข. บางคนมีความประพฤติกายวาจาสงบ ซึ่งคนทั่วไปรู้ได้เพราะเขาเป็นผู้
ฉลาดในการต้อนรับ[ด้วยสิ่งของหรือธรรม]ตามปกติ เป็นคนอ่อนหวาน พูดจาไพเราะทำให้
สบายใจ มีใบหน้าชื่นบาน ทักก่อน สาธยายธรรมด้วยเสียงอันไพเราะ และแสดงธรรม
ด้วยบทพยัญชนะอันสมบูรณ์ไม่บกพร่อง แต่ความประพฤติกายและทางใจของเขาไม่
สงบ เธออย่าระลึกความประพฤติกายและทางใจ จงระลึกถึงความประพฤติกายวาจา
ของเขาอย่างเดียว

ค. บางคนมีความประพฤติกายใจสงบ ซึ่งคนทั่วไปรู้ได้ในเวลาไหว้พระเจดีย์
เป็นต้น กล่าวคือ ผู้ที่มีใจไม่สงบไหว้พระเจดีย์ ต้นโพธิ์ หรือพระเถระ ย่อมไม่ไหว้โดย
เคารพ เป็นผู้ที่มีใจซัดส่ายหรือนั่งสัปหงกในมณฑปฟังธรรม แต่ผู้ที่มีใจสงบเชื่อมั่นแล้วย่อม
ไหว้ เจียสโตสดับธรรมทำให้มีประโยชน์ แสดงจิตเลื่อมใสทางกายหรือวาจา บางคนมี
ความสงบทางใจอย่างนี้ แต่ไม่มีความสงบทางกายและทางวาจา เธออย่าระลึกถึงความ
ประพฤติกายและทางวาจา จงระลึกถึงความประพฤติกายใจของเขาอย่างเดียว

ฅ. บางคนไม่มีความสงบแม้อย่างเดียวในคุณธรรมทั้งสามประการนั้น เธอ
ควรเจริญกรุณาโดยพิจารณาว่า “บัดนี้ แม้เขาจะเที่ยวดำรงชีพอยู่ในมนุษยโลกนี้ พอล่วง
ไปไม่กี่วันก็จะเป็นคนเพิ่มพูนมหานรก ๘ ขุม[มีสัญญาชีวิตนรกเป็นต้น] และอุสสทนรก ๑๖
ขุม[มีกุกกุกนรกเป็นต้นที่ประตุละ ๔ แห่งของอเวจีมหานรก]” โดยแท้จริงแล้ว ความผูก
โกรธย่อมสงบได้โดยอาศัยกรุณา

ง. บางคนมีคุณธรรมทั้งสามประการเหล่านี้สงบแล้ว เธอพึงระลึกถึงคุณ-
ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของเขาที่ตนปรารถนา ดังจะเห็นได้ว่า การเจริญเมตตาแก่บุคคล
เช่นนั้นทำได้ง่าย

อนึ่ง ควรอธิบายอาฆาตปฏินิยสูตร (พระสูตรว่าด้วยการกำจัดความผูกโกรธ) ในปัญจกนิบาต[ของอังคุตตรนิกาย] เพื่อแสดงเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้ง ดังต่อไปนี้

ปณฺธิเม อาวุโส อาฆาตปฏินิยา, ยตถ ภิกฺขุโน อุปฺปนฺโน อาฆา
โต สพฺพโส ปฏิวิโนเขตฺตพฺโพ.^{๔๐๗}

“อาวุโส วิธีกำจัดความผูกโกรธมี ๕ ประการเหล่านี้ ซึ่งภิกษุควร
ใช้กำจัดความผูกโกรธที่เกิดขึ้นแล้วโดยสิ้นเชิง”

วิธีกำจัดความผูกโกรธที่ตรัสไว้ในพระสูตรข้างต้น เป็นคำสอนของพระสารีบุตร พบ
ในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ทุติยาอาฆาตปฏินิยสูตร มีข้อความโดยย่อว่า

๑. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติดังกายไม่หมดจด แต่มี
ความประพฤติดังวาจาหมดจด เหมือนภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร พบผ้าเก่าที่ถนน ใช้เท้า
ซ้ายเหยียบให้มัน ใช้เท้าขวาเหยียดออกดู เลือกเอาส่วนที่ยังใช้ได้แล้วจากไป

๒. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติดังวาจาไม่หมดจด แต่มี
ความประพฤติดังกายหมดจด เหมือนสระน้ำที่ถูกสาหร่ายและแห่นคลุมไว้ คนเดินทางมาถูก
ความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน ระบายน้ำ เขาจึงลงสระน้ำนั้น แหวกสาหร่ายและ
แห่นด้วยมือทั้งสอง กอบน้ำดื่มแล้วจากไป

๓. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติดังกายและวาจาไม่หมดจด
แต่ได้โอกาสเกิดสมถจิตหรือวิปัสสนาจิต และได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร เหมือนน้ำ
เล็กน้อยในรอยเท้าโค คนเดินทางมาถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน ระบายน้ำ
เขาเกิดความคิดอย่างนี้ว่า “น้ำเล็กน้อยมีอยู่ในรอยเท้าโคนี้ ถ้าเราจักกอบดื่ม หรือใช้ภาชนะตัก
ดื่ม ก็จักกวนให้เหว ชุ่น หรือไม่ควรดื่ม ทางที่ดี เราควรจะคุกเข่าก้มลงดื่มอย่างใดแล้วจึงค่อย
ไปเถิด เขาจึงคุกเข่าก้มลงดื่มอย่างใดแล้วจากไป

๔. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติดังกายและวาจาไม่หมดจด
ไม่ได้โอกาสเกิดสมถจิตหรือวิปัสสนาจิต และไม่ได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร เธอควร
เข้าไปตั้งความกรุณาเอ็นดูอนุเคราะห์ในบุคคลเช่นนี้ว่า “โอ ท่านผู้นี้พึงละกายทุจริตแล้วเจริญ

กายสุจริต ฟังละวจีทุจริตแล้วเจริญวจีสุจริต ฟังละมโนทุจริตแล้วเจริญมโนสุจริต เพราะท่านผู้นี้เข้าไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว” เหมือนคนเจ็บป่วย มีทุกข์ เป็นไข้หนัก เดินทางไกล แม้ข้างหน้าและข้างหลังเขาก็มีหมู่บ้านอยู่ห่างไกล เขาไม่ได้อาหาร ยา คนพยาบาลที่เหมาะสม และผู้ที่จะนำทางไปหมู่บ้าน คนบางคนเดินทางไกลพึงเห็นเขา จึงเข้าไปตั้งความกรุณาเอ็นดูอนุเคราะห์ในเขาว่า “โอ ท่านผู้นี้ควรจะได้อาหาร ยา คนพยาบาลที่เหมาะสม และผู้ที่จะนำทางไปหมู่บ้าน เพราะเขาอย่าสิ้นชีพในที่นี้เลย”

๕. ภิกษุพึงกำจัดความผูกโกรธในผู้ที่มีความประพฤติทางกายและวาจาหมดจด ได้โอกาสเกิดสมถจิตหรือวิปัสสนาจิต และได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันควร เหมือนสระน้ำที่ใสจิตสนธิ เย็นสะอาด มีท่าเทียบ น้ำรินรมย์ ดาดาช้ไปด้วยต้นไม้นานาพันธุ์ คนเดินทางมา ถูกความร้อนกระทบ ร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระหายน้ำ เขาพึงลงสระน้ำนั้น อาบล้าง ต้มบ้าง แล้วขึ้นมา นั่งบ้าง นอนบ้าง ที่ร่มไม้ใกล้สระน้ำนั้น

โบราณจารย์พม่าประพันธ์คาถาบทหนึ่งโดยได้รับแรงบันดาลใจจากข้อ ๒ ของเรื่องนี้ว่า

คุณโทเสหิ กิณฺณสฺส

คุณฺว ลกฺขเย เสเร

เสวาลํ ปวาเหตุวาน

ปิเว ปิปาสโก ยถา.

“บุคคลควรระลึกกำหนดหมายคุณอย่างเดียวของผู้ที่เต็มไปด้วยคุณ และโทษ เหมือนคนกระหายน้ำแหวกสาหร่ายออกแล้วกอบน้ำดื่ม”

๔. วิธีดับโทสะด้วยการสั่งสอนตนเอง

[๒๔๕] แม้เธอจะพยายาม[กำจัดความผูกโกรธ]ตามวิธีนี้ ความผูกโกรธก็ยังเกิดขึ้นอยู่นั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรสั่งสอนตนว่า

๑. อตฺตโน วิสเย ทุกฺขํ

กตํ เต ยถิ เวริณา

กิํ ตสฺสาวิสเย ทุกฺขํ

สจิตฺเต กตตุมิจฺฉสิ.

“เจ้าโกรธแล้วก่อนทุกขให้คนคู่เวรนั้นได้หรือไม่ก็ตาม แต่บัดนี้เจ้ากำลังเบียดเบียนตนเองด้วยทุกขคือความโกรธ”

๗. โกธนธา อหิตํ มคฺคํ อารุพฺหา ยทิ เวรีโน
 กสฺมา ตุมฺปิ กุชฺฌนฺโต เตสํเยวานุสิกฺขสิ.

“ถ้าคนคู่เวรผู้มีติดบอดด้วยความโกรธเดินไปสู่ทางผิดไร้ประโยชน์ เหตุไฉนเจ้าจึงยังโกรธประพฤติตามพวกเขาเล่า”

๘. ยํ โทสํ ทว นิสฺสาย สตฺตุนา อปฺปิยํ กตํ
 ตเมว โทสํ นิหฺตสฺสุ กิเมวฺจจาเน วิหณฺณสิ.

“ศัตรูได้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจโดยอาศัยความโกรธอันใดของเจ้า เจ้าจงถอนความโกรธนั้นออก เหตุไฉนเจ้าจึง[เป็นทาสของโทสะ]เดือดร้อนในคนที่ไม่สมควรโกรธ”

๙. ขณิกตฺตา จ ธมฺมานํ เยहि ขนฺเธहि เต กตํ
 อมนาปํ นิรุทฺธา เต กสฺส ทานีธ กุชฺฌสิ.

“ชั้นนี้เหล่าใด[ของศัตรู]ได้ทำสิ่งที่ไม่น่าพอใจให้แก่เจ้า ชั้นนี้เหล่านั้นได้ดับไปแล้วเพราะสภาวะธรรมทั้งหลายดำเนินไปชั่วขณะ บัดนี้ เจ้าโกรธใครในชั้นนี้เหล่านี้เล่า”

๑๐. ทฺวํ กโรติ โย ยสฺส ตํ วินา กสฺส โส กเร
 สยมฺปิ ทฺวํเหตุตฺต- มิติ กิํ ตสฺส กุชฺฌสิ.

“ผู้ใดสร้างทุกขให้แก่ผู้ใด เมื่อไม่มีผู้รับทุกข ผู้สร้างทุกขนั้นจะพึงสร้างทุกขให้แก่ใครได้ แม้ตัวตัวเอง[ที่เป็นผู้รับทุกข]ก็เป็นเหตุของการสร้างทุกข เหตุไฉนเจ้าจึงโกรธเขาเล่า”

๕. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณากรรมของตนและผู้อื่น

[๒๔๖] ถ้าเธอสั่งสอนตนตามวิธีนี้ ความโกรธยังไม่สงบ ก็ควรพิจารณาว่าตนและคนอื่นเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน ในเรื่องนั้น ควรพิจารณาว่าตนเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน ก่อนอย่างนี้ว่า

“แน่พ้อมหาจำเริญ ! เจ้าโกรธคนอื่นเขาแล้วจะได้ประโยชน์อะไร กรรมที่มีความโกรธเป็นเหตุนี้จะเป็นไปเพื่อทำลายเจ้าเองมิใช่หรือ โดยแท้จริงแล้ว เจ้าเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นเหตุ[เพื่อสุขหรือทุกข์] มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึง เจ้าทำกรรมใดไว้จะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

อนึ่ง กรรมของเจ้า[ที่ต้องการจะทำ]นี้ ไม่อาจทำให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ บัณฑิตโพธิญาณ สาวกภูมิ หรือสมบัติคือความเป็นพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระราชาประจำประเทศเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่จะส่งผลให้เจ้าเคลื่อนออกจากพระศาสนาแล้วไปเกิดเป็นคนกินเดนเป็นต้น หรือได้รับทุกข์อย่างใหญ่หลวงมีทุกข์ในนรกเป็นต้น ตัวเจ้านั้นที่ทำการมเช่นนี้ย่อมชื่อว่าเผาตัวเองและทำให้ชื่อเสียงน่าหมิ่นอยู่ก่อน ดุจบุรุษใช้มือทั้งสองจับถ่านเพลิงอันปราศจากเปลว หรือจับคูดแล้วต้องการจะขว้างใส่ผู้อื่น”

เมื่อพิจารณาว่าตนเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนตามวิธีนี้แล้ว ควรพิจารณาว่าคนอื่นก็เป็นผู้มีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า

“แม้คนที่เป็ศัตรูของเจ้าโกรธแล้วจะได้ประโยชน์อะไร กรรมที่มีความโกรธเป็นเหตุนี้จะเป็นไปเพื่อทำลายเขาเองมิใช่หรือ โดยแท้จริงแล้ว ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นเหตุ[เพื่อสุขหรือทุกข์] มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึง เขาทำกรรมใดไว้จะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น และกรรมของเขานี้ก็ไม่อาจทำให้สำเร็จสัมมาสัมโพธิญาณ บัณฑิตโพธิญาณ สาวกภูมิ หรือสมบัติคือความเป็นพรหม พระอินทร์ พระเจ้าจักรพรรดิ และพระราชาประจำประเทศเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่จะส่งผลให้เขาเคลื่อนออกจากพระศาสนาแล้วไปเกิดเป็นคนกินเดนเป็นต้น หรือได้รับทุกข์อย่างใหญ่หลวงมีทุกข์ในนรกเป็นต้น เขาทำกรรมนี้อยู่ย่อมชื่อว่าโปรยธูลี[คือความโกรธ]ใส่ตนเองเหมือนคนยี้นในที่ทวนลมแล้วต้องการจะโปรยธูลีใส่คนอื่น”

ตั้งพระพุทธรูปว่า

โย อปฺปทฺถสฺส นรฺสฺส ทฺสฺสตี
สฺทฺทฺสฺส ปฺสฺสสฺส อนฺณคณฺทฺส
ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ
สุขุโม รโห ปฏฺวาทวฺ ชิตฺโต.^{๔๐๘}

“บาปย่อมตามสนองคนเขลาผู้ทำร้ายบุคคลที่ไม่ทำร้ายตอบ ผู้
หมดจด ปราศจากกิเลส เหมือนธูรีที่ขัดทวนลม ฉะนั้น”

การพิจารณากรรมของผู้อื่นข้างต้น พบในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ปฐมอาฆาต-
ปฏวิณยสูตร^{๔๐๙} ในพระสูตรนั้นกล่าวถึงวิธีกำจัดความผูกโกรธ ๕ ประการ คือ

๑. ควรเจริญเมตตาแก่บุคคลที่ตนผูกโกรธด้วยการเข้ามาน ๓ ตามจตุกกนัย
หรือมาน ๔ ตามปัญจกนัย
๒. ควรเจริญกรุณาแก่บุคคลนั้นด้วยการเข้ามาน ๓ ตามจตุกกนัยหรือมาน ๔
ตามปัญจกนัย
๓. ควรเจริญอุเบกขาแก่บุคคลนั้นด้วยการเข้ามาน ๔ ตามจตุกกนัยหรือมาน
๕ ตามปัญจกนัย
๔. ไม่ควรใส่ใจระลึกถึงบุคคลนั้นเหมือนเขาถูกผืนเป็นต้นบังไว้ ทำให้เราไม่
เห็น
๕. ควรนึกถึงบุคคลนั้นว่ามีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรม
เป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นเหตุ[เพื่อสุขหรือทุกข์] มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มี
กรรมเป็นที่พึ่ง เขาทำกรรมใดไว้จะเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

๖. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาพุทธรจิริยาในปางก่อน

[๒๔๗] ถ้าเธอพิจารณาว่าตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของตนตามวิธีนี้แล้ว ความโกรธ

ยังมีได้สงบ ก็ควรระลึกถึงความดีที่พระศาสดาได้เคยบำเพ็ญไว้ในกาลก่อน มีวิธีพิจารณาเรื่องนั้นดังต่อไปนี้ :-

แนะนำบรรพชิตผู้เจริญ ! พระศาสดาของเจ้าในปางก่อน ก่อนจะตรัสรู้[อริยสัจ]แม้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีได้ตรัสรู้ ในขณะที่ทรงบำเพ็ญบารมีตลอด ๔ อสงไขยแสนกัป ก็ทรงอดทนมิได้ช่นเคืองแม้ในศัตรูผู้ปลิดชีพในชาตินั้นๆ มิใช่หรือ เช่น

ก. เรื่องพระเจ้าสีลวะ

ลำดับแรก ในสีลวชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสีลวะ เมื่อพระราชผู้เป็นปฏิปักษ์ที่อำมาตย์ชั่วผู้ลอบลวงประเวณีกับพระเทวีของพระองค์ชักจูงมายึดเอาเมืองมีขนาด ๓๐๐ โยชน์ ก็ยังไม่ทรงอนุญาตให้อำมาตย์ผู้ลอบลวงขึ้นเพื่อจะปกป้องเมืองจับอาวุธต่อต้าน ต่อมาอีกครั้งหนึ่งถูกฝังดินลึกแค่คอพร้อมกับอำมาตย์ ๑,๐๐๐ นายในป่าช้าผิ ดิบ ก็มีได้ช่นเคือง ทรงทำความพยายามเยี่ยงบุรุษ[คือใช้กำลังแขนตะกายออกจากหลุม]โดยอาศัยการขุดคุ้ยดินของสุนัขจึงจอกที่มากินศพ จึงรอดชีวิตมาได้ ทอดพระเนตรเห็นพระราชผู้เป็นข้าศึกเสด็จขึ้นสู่ห้องอันทรงสิริของพระองค์บรรทมอยู่บนพระแท่นบรรทมอันทรงสิริด้วยอาณูภาพของยักษ์[ที่พอใจการตัดสินใจดีของพระองค์] ก็ได้ทรงขัดเคืองเลย กลับกระทำการสาบาน[เพื่อไม่ทำอันตราย]แก่กันและกัน แล้วจึงตั้งพระราชผู้เป็นศัตรูนั้นไว้ในฐานะมิตรแล้วตรัสว่า :-

อาสีเสถว ปุริโส

น นิพพินทยเย ปณฺหิตโต

ปสฺสามิ โวหมตฺตานํ

ยถา อิจฺฉี ตถา อหุ.^{๔๑๐}

“ชาติชายผู้มีปัญญาต้องหวังอยู่รำไป อย่าท้อถอย เราเห็นว่าตนได้เป็นแล้วตามที่ปรารถนา”

ข. เรื่องขันตีวาทีดา

ในขันตีวาทีชาดก^{๔๑๑} พระโพธิสัตว์ผู้เป็นดาบสถูกพระเจ้ากาสิผู้โง่เขลา[พระนาม

^{๔๑๐}

พ.ชา. ๒๗/๕๓/๑๓

^{๔๑๑}

พ.ชา. ๒๗/๔๙-๕๒/๑๐๒-๓, พ.ชา.อ. ๔/๔๙-๕๒/๒๔๐-๕

ว่าพระเจ้ากลาพุทธตรัสถามว่า “สมณะ ! เจ้ายกย่องอะไร” ได้ทูลตอบว่า “อาตมภาพยกย่องความอดทน” เมื่อพระราชารับสั่งให้เพชรฆาตใช้แส้วขวายมีหนามโอบแล้วตัดมือเท้า ก็มีได้ขุนเคือง

พระเจ้ากาลาหุเป็นกษัตริย์ในเมืองพาราณสี วันหนึ่งเมาสุราไปเที่ยวอุทยาน ได้พบกับพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นฤๅษีนามว่า ชันตีวาที (ผู้มีลัทธิว่าด้วยความอดทน) จึงรับสั่งให้เพชฌฆาตใช้แล่หวายมีหนามเหมือนติฎฐีสองพันครั้งเพื่อทดสอบว่าท่านอดทนจริงหรือไม่ หลังจากนั้นได้สั่งให้ตัดมือ เท้า หู และจมูกของท่าน ในที่สุดใช้พระบาทกระแทกของฤๅษีแล้วเดินออกจากอุทยาน ด้วยผลของกรรมนั้นพระองค์ได้ถูกรัณีสืบตกนรกอเวจีในทันทีในขณะที่เดินลับตาฤๅษี ส่วนฤๅษีได้มรณภาพในวันนั้นนั่นเอง

ค. เรื่องธัมมปาลกุมาร

ความอดทนของขันตีวาทีดาบสนี้ไม่น่าอัศจรรย์นัก เพราะพระโพธิสัตว์ผู้เจริญวัยแล้วดำรงอยู่ในเพศบรรพชิตสามารถอดกลั้นได้เช่นนี้ ส่วนที่ไม่น่าอัศจรรย์กว่านั้นคือ ในจุฬารัมมपालชาดก พระโพธิสัตว์แม้ยังเป็นทารกนอนแบเบาะอยู่ ได้ถูกพระเจ้ามหาราชาปาดูเป็นผู้เป็นพระบิดารับสั่งให้ตัดมือเท้าทั้ง ๔ เหมือนตัดหน่อไม้ไผ่ ในขณะที่พระมารดาทรงพิลาปรำพันอยู่ว่า :-

जननरसानुलितता

พาหา นิชชุนฺติ ธมฺมपालสฺส

ทายาทสฺส ปถพฺยา

ปาณา เม เทว รุชฺฌนฺติ. ^{๔๑๒}

“แขนทั้งสองที่ลู่ไปด้วยจรณจันทน์ของพ่อธัมมปาละผู้เป็น
 รัชทายาทขาดไป ผ่าพระบาท ชีวิตของหม่อมฉันกำลังจะดับไปเพราะ”

แม้เพียงเท่านั้นก็ยังมิได้สาสมพระทัย จึงรับสั่งว่า “จงตัดศีรษะมันเสีย” ฝ่ายกุมาร
ทรงอธิษฐานการตั้งจิตมั่นว่า “บัดนี้เป็นกาลประคองจิตของเจ้าไว้ให้ดี แะธัมมปาละผู้เจริญ
บัดนี้ เจ้าจึงเป็นผู้มีจิตเสมอกันในบุคคล ๔ เหล่านี้ คือ พระชนกผู้รับสั่งให้ตัดศีรษะ คนตัด

୧୭୭

பு.நா. இல/௨௪/௧௭௦

ศีระ พระมารดาที่พิลาปราพันอยู่ และตัวเจ้าเอง” แล้วมิได้ขุ่นเคือง

ประโยคว่า อนจนริยญเจตํ, ยํ มหุลโลโก ปพพชชูปคโต เอวํ กเรยฺย ซึ่งแปลว่า “ความอดทนของขันตีวาทีตาบสนนี้ไม่น่าอัศจรรย์นัก เพราะพระโพธิสัตว์ผู้เจริญวัยแล้วดำรงอยู่ในเพศบรรพชิตสามารถอดกลั้นได้เช่นนี้” แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๗๕) ประโยคข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า “การที่พระโพธิสัตว์ผู้เจริญวัยแล้วดำรงอยู่ในเพศบรรพชิตทำความอดกลั้นได้เช่นนี้ ไม่น่าอัศจรรย์นัก” โดย ยํ ศัพท์ชื่อว่า กิริยาปรามาส คือ ศัพท์ระบุถึงกิริยา หมายความว่า โดยทั่วไป ย ศัพท์เป็นสรรพนามที่เป็นวิเศษณะของบทนาม บทใดบทหนึ่ง จึงมักจะระบุถึงบุคคลสิ่งของอันเป็นเนื้อความของวิเศษยะ เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด) ยา อิตฺถิ (หญิงใด) ยํ วตฺถุ (สิ่งของใด) จะเห็นได้ว่า ย ศัพท์ในข้อความข้างต้นเป็นวิเศษณะของ ปุริโส, อิตฺถิ และ วตฺถุ จึงระบุถึงบุรุษ สตรี และวัตถุดังกล่าว สรรพนาม คือ ย ที่กล่าวมานี้มักประกอบอยู่หน้าวิเศษยะของตน

อย่างไรก็ตาม ในภาษาบาลีมี ย ศัพท์อีกประเภทหนึ่งที่มีได้ระบุถึงบุคคลสิ่งของ แต่ระบุถึงกิริยาอาการซึ่งเป็นความหมายของกริยาคุมพากย์ ดังนั้น ย ศัพท์ประเภทนี้จึงได้ชื่อว่า กิริยาปรามาส ในคัมภีร์ต่างๆ ใช้เป็น กิริยาปรามาส บ้าง กิริยาปรามสน บ้าง ประโยคที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ประเภทนี้มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑. มี ย ศัพท์อยู่ต้นพากย์
๒. มีกริยาคุมพากย์เป็นบทอาขยาตเท่านั้น
๓. ย ศัพท์แปลว่า “ใด” โดยมิได้เพิ่มปาลฺลเสสะที่เป็นวิเศษยะบทใดบทหนึ่งเข้ามาแปล เพราะระบุกิริยาอาการของกริยาคุมพากย์นั่นเอง
๔. ประโยคอนิยมะที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ดังกล่าว มักประกอบไว้เป็นประโยคหลัง ส่วนประโยคนิยมะที่ประกอบด้วย ต, เอต หรือ อิม ศัพท์ มักประกอบไว้ข้างหน้า แต่ในที่บางแห่งประโยคนิยมะก็อยู่หลังได้บ้าง

ด้วยเหตุนี้ ต, เอต หรือ อิม ศัพท์ที่อยู่ในประโยคนิยมะจึงต้องเป็นวิเศษณะของปาลฺลเสสะที่เป็นบทนามซึ่งเปลี่ยนมาจากบทอาขยาต กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ต้องเปลี่ยนบทอาขยาตเป็นบทนามเพื่อให้เป็นวิเศษณะของนิมิต्तศัพท์นั่นเอง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่าง ๑

น โข เมตํ ปฏฐูปิ, ยวาทํ (ยวาทํ) เสกฺโข สมนโน สนนฺนิปาตํ คจฺเจยฺย.^{๔๑๓}

ตัวอย่างนี้มีคำแปล ๒ ประการตามคำว่า ยวาทํ และ ยวาทํ ดังนี้

คำแปลที่หนึ่ง = ยวาทํ (โย + อหํ)

“เราใดเป็นพระเสกขะอยู่ไปสู่ที่ประชุม การไปนั้นไม่สมควรแก่เรานั้น”

ในประโยคข้างต้น คำว่า ยวาทํ ตัดบทเป็น โย + อหํ ประโยคนี้ไม่ใช่กิริยาปรามาส แต่เป็นประโยคที่มีนิยมะอยู่ข้างหน้าอนิยมะ โดยเพิ่มปาฐเสสะว่า ตสฺส มาเป็นนิยมะของ เม ในประโยคนิยมะข้างหน้า ส่วน เอตํ ใน เมตํ (เม + เอตํ) เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า คมนํ ที่เปลี่ยนมาจากกิริยาคุมพากย์ว่า คจฺเจยฺย

คำแปลที่สอง = ยวาทํ (ยํ + อหํ)

“เราเป็นพระเสกขะอยู่ไปสู่ที่ประชุมใด การไปนั้นไม่สมควรแก่เรา”

ในประโยคข้างต้น คำว่า ยวาทํ ตัดบทเป็น ยํ + อหํ บทว่า ยํ ในประโยคนี้เป็นกิริยาปรามาส บทว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของบทนามคือ คมนํ ซึ่งเปลี่ยนมาจากกิริยาคุมพากย์ว่า คจฺเจยฺย

ดังข้อความว่า

เมตฺตุนฺติ มม เอตํ คมนํ. ยวาทุนฺติ โย อหํ, ยนฺติ วา กิริยาปรามสนํ.

เตน “คจฺเจยฺยุนฺติ เอตถ คมนกิริยํ ปรามสตี.”^{๔๑๔}

“คำว่า เมตํ แปลว่า การไปนั้นของเรา

คำว่า ยวาทํ ตัดบทเป็น โย + อหํ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยํ เป็นกิริยาปรามสนะ คำนั้นระบุกิริยาไปใน

คำว่า คจฺเจยฺย นี้”

บทกิริยาปรามาสต้องมีรูปเป็นรูปนปุงสกลิงค์เท่านั้นว่า ยํ ในประโยค เพราะรูปนปุงสกลิงค์เป็นลึงค์สามัญทั่วไปที่นิยมใช้ในกรณีที่มีได้ระบุว่าเป็นอะไร เช่น เอกญจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ ชื่อว่า เอกาทส) และกิริยาปรามาสต้องมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น เพราะ

^{๔๑๓} ที่.ส.อ. ๑/๑๐

^{๔๑๔} ที่.ส.อภินวฎีกา ๑/๑/๙๐

เอกพจน์เป็นพจน์สามัญทั่วไปในกรณีที่มีได้ระบุจำนวนของสิ่งที่กล่าวถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กิริยามีการไปเป็นต้นไม่เหมือนทัฬหะคือบุคคลสิ่งของที่อาจใช้เป็นเอกพจน์หรือพจน์ตามจำนวนได้ แต่กิริยามีสภาพเป็นอย่างเดียวกันนั้นเนื่องจากบ่งถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น กิริยา “ไป” ของบุคคลหลายคนก็เป็นกิริยาอย่างเดียวกัน ดังนั้น จึงนิยมใช้รูปเอกพจน์ว่า ปุริสานํ คมนํ (การไปของบุรุษทั้งหลาย) ไม่ใช่เป็นรูปพหูพจน์ว่า ปุริสานํ คมนานิ (การไปทั้งหลายของบุรุษทั้งหลาย)

ดังข้อความว่า

กิริยาปรามสนสฺส จ ยํ-ตํ-สทฺทสฺส อยํ ปกติ, ยทิทํ นปฺสกลิงฺเคน
เอกวจเนน จ โยคฺยตา ตถาเยว ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสนโต. กิริยายํ หิ สภาวโต
นปฺสกลตฺตเมกตฺตมฺจ อิจฺฉนฺติ สทฺทวิทฺ. ^{๔๑๕}

“อนึ่ง การประกอบเป็นรูปนปฺสกลิงค์และเอกพจน์นี้เป็นธรรมเนียมของ ย และ ต ศัพท์ที่ระบุกิริยา เพราะพบเห็นเช่นนั้นในสถานที่นั้นๆ โดยแท้จริงแล้ว นักไวยากรณ์ย่อมปรารถนาความเป็นนปฺสกลิงค์และเอกพจน์ของกิริยาตามปกติ”

ตัวอย่าง ๒

โส มํ อติจรมานาย

สามิโก เอตทพฺรวิ.

‘เนตํ จนนํ ปติรูปํ

ยํ ตฺวํ อติจราสี มํ. ^{๔๑๖}

“เมื่อหม่อมฉันประพัตินอกใจเขา สามิจึงพูดอย่างนี้ว่า การที่เธอประพัตินอกใจฉัน ไม่เหมาะ ไม่สมควร”

ประโยคว่า ยํ ตฺวํ อติจราสี มํ แปลตามศัพท์ว่า “เธอประพัตिल่วงฉันใด” ส่วนบทว่า เอตํ เป็นวิเศษณะของบทนามว่า อติจรณํ (การประพัตिल่วง) ซึ่งเปลี่ยนมาจากกิริยา-คฺมพากยฺว่า อติจราสี ดังข้อความว่า

ตตฺถ เนตํ จนนฺนฺติ น เอตํ ยุตฺตํ. น ปติรูปนฺติ ตสฺสเวย เววจนํ.

ยนฺติ กิริยาปรามสนํ. อติจราสีติ อติจรสิ อยเมว วา ปาโจ. ยํ มํ ตฺวํ อติ-

^{๔๑๕} ที่.สี.อภิธรรมฎีกา ๑/๑/๙๐

^{๔๑๖} ขุ.เปต. ๒๖/๓๖๑/๑๙๑

จรัส, ตตถ ยํ อติจรรณํ, เนตํ จนนํ เนตํ ปติรูปนติ อตฺโถ.^{๔๑๗}

“ในคานานัน คำว่า เนตํ จนนํ แปลว่า การประพดลวงนนั้นไม่เหมาะ
คำว่า น ปติรูป เป็นคำไวพจน์ของคำว่า น จนนํ นั้น

บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามสนะ (คำระบูกิริยา)

บทว่า อติจรัส แปลว่า ประพดลวง หรือมีปฐะนี้นั่นเอง
หมายความว่า เธอประพดลวงฉันใด การประพดลวงใดมีอยู่ในเรื่อง
นั้น การประพดลวงนั้นไม่เหมาะ การประพดลวงนั้นไม่ควร”

ตัวอย่าง ๓

ยํ มนุสฺสกุโ ตสมาโน ตถาคตปเวทิตะ ธมฺมวินเย สหุํ ปฏิลภติ,
อิทํ โข ภิกฺขเว เทวานํ สุทฺธลาภสงฺขาตํ.^{๔๑๘}

“ภิกษุทั้งหลาย การที่เทพบุตรลงมากเกิดเป็นมนุษย์แล้วได้ศรัทธาใน
ธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ นี้ชื่อว่าเป็นการได้ลาภอันดีของเทวดา”

ในประโยคข้างต้น บทว่า ยํ ระบูกิริยา ปฏิลภติ (ได้) จึงแปลร่วมกับ ปฏิลภติ ว่า
(ย่อมได้รับใด) ดังนั้น บทนิยามะว่า อิทํ จึงต้องเพิ่มปฐะซึ่งเป็นบทนามว่า ปฏิลภน (การ
ได้) เข้ามา โดยเปลี่ยน ปฏิลภติ เป็น ปฏิลภน ดังข้อความว่า

ยํ มนุสฺสกุโ ตติ เอตฺถ ยนฺติ กิริยาปรามสนํ. เตन ปฏิลภตฺติ เอตฺถ
ปฏฺิ-ภนกิริยา อามสียติ, โย สหฺธาปฏฺิลาภโติ อตฺโถ.^{๔๑๙}

“บทว่า ยํ ในคำว่า ยํ มนุสฺสกุโ นี้ ระบูกิริยา คำนี้ระบูกิริยา
ได้รับ (ปฏิลภน) ในคำว่า ปฏิลภติ นี้ หมายความว่า การได้ศรัทธาใด”

ตัวอย่าง ๔

เอตสฺส ภควา กาโล, เอตสฺส สุคต กาโล, ยํ ภควา ปุพฺเพนิวาส-
ปฏิสํยุตฺตํ ธมฺมํ กถํ กเรยฺย.^{๔๒๐}

^{๔๑๗}
พ.เปต.อ. ๓๖๐-๑/๑๖๘

^{๔๑๘}
พ.อิติ.อ. ๘๓/๒๙๒

^{๔๑๘}
พ.อิติ. ๒๕/๘๓/๒๙๘

^{๔๒๐}
ที.ม. ๑๐/๓/๑

“ถึงกาลอันสมควรที่พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงธรรมมีกถาอันเกี่ยว
กับปุพเพนิวาส”

ในประโยคข้างต้น บทว่า ยัม เป็นกิริยาปรามาสเข้ากับบทกิริยาว่า กเถยฺย ใน ฐมฺมึ
กถํ กเถยฺย (แสดงธรรมมีกถา) จึงแปลตามศัพท์ว่า “พึงแสดงธรรมมีกถาใด” ส่วนบทนินยมะว่า
เอตสฺส เป็นวิเศษณะของปาฐสเสสสะว่า ฐมฺมิกถาภณสฺส ที่เปลี่ยนมาจาก ฐมฺมึ กถํ กเถยฺย
ดังข้อความว่า

ตตฺถ เอตสฺสาติ เอตสฺส ฐมฺมิกถาภณสฺส.^{๔๒๑}

“ในพากย์นั้น คำว่า เอตสฺส แปลว่า การแสดงธรรมมีกถานี้”

“ยัม ภควาติ เอตฺถ ยัม-สทฺเทน กิริยาปรามาสนฺนฺวเตน “ฐมฺมึ กถํ
กเถยฺยาติ เอวํ วุตฺตํ ฐมฺมิกถาภณํ ปรามญฺจํ เอตสฺสาติ ปทสฺส อตฺถเกติ
อาห “เอตสฺส ฐมฺมิกถาภณสฺสาติ.”^{๔๒๒}

“การแสดงธรรมมีกถาที่กล่าวไว้ในคำว่า ฐมฺมึ กถํ กเถยฺย (แสดง
ธรรมมีกถา) ซึ่งถูกระบุถึงด้วย ย ศัพท์ที่ระบุกิริยาในคำว่า ยัม ภควา นี้ เป็น
เนื้อความของ เอต ศัพท์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอตสฺส ฐมฺมิกถาภณสฺส
(การแสดงธรรมมีกถานี้)”

ตัวอย่าง ๕

เอตสฺส ภควา กาโล, เอตสฺส สฺสคตฺ กาโล, ยัม ภควา สวากานํ
สิกฺขาปทํ ปญฺณเปยฺย, อุกฺกทิสฺสเยยฺย ปาติโมกฺขํ.^{๔๒๓}

“ถึงกาลอันสมควรที่พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติสิกขาบทแสดง
ปาติโมกข์แก่สาวกทั้งหลาย”

ประโยคข้างต้นแปลตามศัพท์ว่า

“พระผู้มีพระภาคพึงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกใด พึงแสดงปาติโมกข์

^{๔๒๑} ที่.ม.อ. ๓/๓/๓

^{๔๒๒} ที่.สี.ฎีกา ๒/๓/๖

^{๔๒๓} วิ.มหา. ๑/๒๑/๑๑

ใด ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ถึงเวลาเพื่อบัญญัติสิกขาบทแสดงปาติโมกข์
แก่สาวกนั้น ข้าแต่พระสุคต ถึงเวลาเพื่อบัญญัติสิกขาบทแสดงปาติโมกข์
แก่สาวกนั้น”

ในประโยคข้างต้น บทว่า ยัม เป็นกิริยาปรามาสเข้ากับบทกิริยาว่า ปณณเปยฺย และ
อุทฺ-ทิสฺเสยฺย จึงแปลตามศัพท์ว่า “พึงบัญญัติใด” “พึงแสดงใด” ส่วนบทนิยมะว่า เอตฺตสฺส เป็น
วิเสสนะของปาฐสเสสสะว่า ปณณปนฺนสฺส ที่เปลี่ยนมาจาก ปณณเปยฺย และ อุทฺทิสฺนสฺส ที่เปลี่ยน
มาจาก อุทฺทิสฺเสยฺย

มีข้อสังเกตว่า บทนิยมะของ ยัม ศัพท์ที่เป็นกิริยาปรามาสนี้ เป็นบทนามที่เปลี่ยน
มาจากบทกิริยาคุมพากย์ตามที่กล่าวมาแล้ว แต่เพื่อให้มีความหมายชัดเจน จึงอาจแปล ต
เอตฺ หรือ อิม ศัพท์โดยเพิ่มข้อความจากประโยค ยัม เข้ามาประกอบร่วม อย่างไรก็ตาม การ
เปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนามถือว่าเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ส่วนการเพิ่มบทอื่นที่มีเนื้อหา
เกี่ยวเนื่องกันไม่ใช่หลักสำคัญของความเป็นกิริยาปรามาส

อย่างไรก็ตาม ตำราโยชนาบางฉบับ เช่น สมันตปาสาทิกาโยชนา และอภิธัมมัตถ-
วิภาวินีโยชนา ถือว่า ยสฺมา ศัพท์ที่เป็นบทเหตุ ได้ชื่อว่า กิริยาปรามาส เพราะสัมพันธ์ในบท
กิริยา ดังข้อความว่า

ยสฺมา ปุเร อฏฺฐกฺกา อํสุ.^{๔๒๔}

“พระอรรถกถาจารย์ชาวสิงหลได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย
ในกาลก่อนเพราะเหตุใด”

ยสฺมาติ ปทํ อํสุติ ปเท กิริยาปรามสน.^{๔๒๕}

“บทว่า ยสฺมา เป็นกิริยาปรามสนะในบทว่า อํสุ”

ยสฺมา วิภาควนฺตานํ ฐมฺมานํ สภาววิภาวํ วิภาเคน วินา น โหติ.^{๔๒๖}

“การจำแนกสภาวะของธรรมที่มีประเภทที่ควรจำแนกย่อมมีไม่ได้
โดยปราศจากการจำแนกเพราะเหตุใด”

^{๔๒๔} วิ.มหา.อ. ๑/๑

^{๔๒๕} วิ.มหา.โยชนา ๑/๑๖

^{๔๒๖} วิภาวินี ๑/๑๖๗

ยสฺมาติ (ปท) น โหติติ ปเท กิริยาปรามสนเหตุ.^{๔๒๗}

“บทว่า ยสฺมา เป็นเหตุที่ระบุงิริยาในบทว่า น โหติ”

ตามหลักภาษาทั่วไป บทว่า ยสฺมา ชื่อว่า อนิยมเหตุ คือ เหตุที่ไม่กำหนดแน่นอน ว่าเป็นอะไร ส่วนบทว่า ตสฺมา ชื่อว่า นิยมเหตุ คือ เหตุที่กำหนดแน่นอน เช่น ยสฺมา โส พาโล, ตสฺมา น ชานาติ (เขาเป็นคนเขลาเพราะเหตุใด เพราะเหตุนี้จึงไม่เข้าใจ) จะเห็นได้ว่าคำว่า ยสฺมา (เพราะเหตุใด) มิได้กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างชัดเจน ส่วนคำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนี้) คือ เพราะความเป็นคนเขลานั้น แสดงการชี้ชัดแน่นอน ดังนั้น บททั้งสองว่า ยสฺมา และ ตสฺมา จึงเป็นบทเหตุ ต่างกันที่เป็นบทอนิยมะและนิยมะเท่านั้น

บทเหตุดังกล่าวนี้ไม่ได้จัดว่าเป็นกิริยาปรามาส เพราะแม้จะสัมพันธ์ในบทกิริยาก็มิได้ ระบุงิริยา แต่เป็นวิเสสณะของบทนาม จะเห็นได้ว่า บทว่า ยสฺมา ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาและ อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนาเป็นวิเสสณะของปาฐเสสสะว่า เหตุนา หรือ การณา (เพราะเหตุ) มิได้ ระบุงิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งของกิริยาคุณพากย์ตามลักษณะของกิริยาปรามาสที่กล่าวมาแล้ว

มีหลักฐานที่กล่าวว่า กิริยาปรามาสต่างกับบทเหตุ ดังต่อไปนี้

กฺุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ

กฺุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ

อนฺธตมํ ตทา โหติ

ยํ โกโร สหเต นรํ.^{๔๒๘}

คาถานี้มีคำแปล ๔ ประการ คือ

๑. บทว่า ยํ เป็นวิเสสณะของ นรํ มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

“บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้หรือรณ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความ
โกรธครอบงำนารชนใด ความมีตนย่อมมีแก่นารชนนั้น”

๒. บทว่า ยํ ลงทุติยาวิภัติในอรรถสัตตมมี แปลว่า ยทา (ในกาลใด) มีคำแปล
ตามนัยนี้ว่า

“บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้หรือรณ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความ
โกรธครอบงำนารชนในกาลใด ความมีตนย่อมมีในกาลนั้น”

^{๔๒๗} วิภาวินีโยชนา ๑/๒๐๓

^{๔๒๘} พุ.ยติ. ๒๕/๘๘/๓๐๔, ที.สี.อ. ๑/๕/๕๒

๓. บทว่า ยํ ลงทุติยาวีภัตติโนรรธเหตุ แปลว่า เยน (เพราะเหตุใด) และเพิ่ม
ยทา เข้ามาเป็นปาฐเสสสะ มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

“บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความ
โกรธครอบงำนรชนในกาลใดเพราะเหตุใด ความมีตมณยอมมีเพราะเหตุ
นั้นในกาลนั้น”

๔. บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาสอง สหเต จึงเพิ่มบทนิยมะว่า เอตํ อภิภวนํ (การ
ครอบงำนั้น) แปลเข้ากับบทว่า อนุทธมํ (เป็นความมีตมณ) มีคำแปลตามนัยนี้ว่า

“ความโกรธครอบงำนรชนใด การครอบงำนั้นเป็นความมีตมณใน
กาลนั้น บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม”
ดังข้อความว่า

ยํ นรํ สหเต อภิภวติ ตสฺส อนุทธมนฺติ สมฺพนฺโธ. ยนฺติ วา
ภุมฺมตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ, ยสฺมี กाले สหเต ตทา อนุทธมํ โหติตี อตฺโถ.
การณนิทฺเทโส วา เยน การณฺเนน สหเต เตन อนุทธมนฺติ. เอวํ สติ ยตํ-
สทฺธานํ นิจุจ-สมฺพนฺตฺตา “ยทาติ อชฺฌมาหริตพฺพํ. กิริยาปรามสนํ วา
เอตํ, “โกโร สหเตติ ยเทตํ โกรสฺส อภิภวนํ วุตฺตํ เอตํ อนุทธมนฺติ. ตโต
จ กุฑฺโธ อตฺถํ น ชานาติ กุฑฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสตีติ โยเชตพฺพํ.”^{๔๒๙}

“พึงสัมพันธ์ว่า ความโกรธครอบงำนรชนใด ความมีตมณยอมมีแก่เขา
อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยํ ลงปฐมาวีภัตติโนรรธของสัตตมวิภัตติ มี
ความหมายว่า “ความโกรธครอบงำในกาลใด ความมีตมณยอมมีในกาล
นั้น”

อีกอย่างหนึ่ง เป็นศัพท์แสดงเหตุ มีความหมายว่า “ความโกรธ
ครอบงำเพราะเหตุใด ความมีตมณยอมมีเพราะเหตุนั้น” เมื่อเป็นเช่น
นี้ ควรนำบทมาเพิ่มว่า ยทา (ในกาลใด) เพราะ ย และ ต ศัพท์เป็นบท
สัมพันธ์กันแน่นอน

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ยํ นี้เป็นบทระบุกิริยา การครอบงำของความ

^{๔๒๙} ที่.สี.อภิวนวฎีกา ๑/๕/๒๖๙

โกรธใดมีกล่าวไว้ด้วยคำว่า โกรธ สหเต (ความโกรธครอบงำ) ความครอบงำนั้นเป็นความมืดมน และควรประกอบบทว่า กุทุโธ อตถํ น ชานาติ กุทุโธ ธมมํ น ปสฺสตี (บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้ธรรม บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม) ต่อจากคำนั้น[ว่า อนุการตมํ ตทา โหติ เป็นต้น]"

พ. เรื่องพญาช้างฉัททันต์

ความอดทนของธัมมपालกุมารนี้ไม่น่าอัศจรรย์นัก เพราะพระโพธิสัตว์ผู้เป็นมนุษย์สามารถอดทนได้เช่นนี้ ส่วนที่น่าอัศจรรย์กว่านั้นคือ แม้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัตว์ดิรัจฉาน คือเป็นพญาช้างฉัททันต์ ได้ถูกรบยาพิษยิงเข้าที่ท้อง ก็ไม่ขุ่นเคือง นายพรานผู้ทำร้ายถึงเพียงนั้น ดังข้อความว่า

สมปปีโต ปุณฺณสุเลน นาโค
อหฺมุจฺจิตโต ลุฑทกํ อชฺฌภาสี
กิมตฺถยํ กิสฺส วา สมฺม เหตุ
มมํ วธี กสฺส วายํ ปโยโค.^{๔๓๐}

“พญาช้างถูกยิงด้วยเกาทัณฑ์ใหญ่แล้วมิได้ขุ่นเคือง ได้กล่าวกับนายพรานว่า เพื่อนรัก เพื่อนต้องการอะไรหรือ เพราะอะไร เพื่อนจึงฆ่าเรา หรือว่าใครใช้เพื่อนมา”

ครั้นพญาช้างถามอย่างนี้แล้ว เมื่อนายพรานตอบว่า “ท่านผู้เจริญ พระมเหสีของพระเจ้ากาสิได้ทรงส่งข้าพเจ้ามาเพื่อต้องการงาของท่าน” จึงทำให้ความตั้งใจของพระนางสำเร็จ ได้ตัดงาของตนอันงามน่ารักแวววาวด้วยแสงอันเปล่งฉัพพรรณรังสีแล้วมอบให้

ฉัพพรรณรังสี คือ รัศมี ๖ สีได้แก่ สีเขียว (นیل) สีเหลือง (พีต) สีแดง (โลหิต) สีขาว (โอทาต) สีหงสบาท (มณฺชิฏฺฐ) และสีประภัสสรหรือสีเลื่อมพลาย (ปภัสสร) ฉัพพรรณรังสีดังกล่าวแผ่ชานออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคอยู่เสมอ ยกเว้นเวลาที่พระองค์

ทรงต้องการจะไม่ให้ผู้อื่นทราบว่าเป็นองค์พระพุทธรูปเจ้า ฉัพพรรณรังสีก็จะไม่แผ่ชานออกมาปรากฏให้ผู้อื่นเห็น นอกจากนั้น เวลาที่พระองค์ทรงพิจารณาคัมภีร์ปฏิฐานในเวลาแรก ตรัสรู้ ทำให้เกิดฉัพพรรณรังสีพุ่งออกจากพระวรกายกระจายออกไปทั่วโลกธาตุ

โบราณจารย์พม่าได้ประพันธ์คาถานอบน้อมพระพุทธรูปองค์เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้ :-

๑.	นีลา นีลา นิจฺจนฺติ	ปีตา ปีตา จ รสีโย
	โลหิตา โลหิตา จาภา	โอทาโตทาตรสีโย.
๒.	ตมฺหา ตมฺหา จ มณฺชิฏฺฐา	ปภาสนฺติ ปภสฺสรา
	เอวํ จพฺพณฺณรสี โส	จาตุ เม ภควา สีเร. ^{๔๓๑}

“รัศมีสีเขียวแผ่ชานออกจากที่มีสีเขียว รัศมีสีเหลืองแผ่ชานออกจากที่มีสีเหลือง รัศมีสีแดงแผ่ชานออกจากที่มีสีแดง รัศมีสีขาวแผ่ชานออกจากที่มีสีขาว รัศมีสีหงสบาทและสีประภัสสรแผ่ชานออกจากที่นั้นๆ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้โปรดเสด็จมาสถิตบนกระหม่อมของข้าพเจ้าเถิด”

๓.	ปฏฺฐานํ สมฺมสนฺตสฺส	สนฺตสฺส เทหฺรสีโย
	รสีโย อวฺหสนฺตา	สนฺตา ชลนฺติ ตาวเท
	เอวํ จพฺพณฺณรสีโย	โส เม สีเร ปติฏฺฐตฺ. ^{๔๓๒}

“เมื่อพระผู้มีพระภาคผู้สงบบทรงพิจารณาคัมภีร์ปฏิฐาน รัศมีอันงามจากสรีระของพระองค์ย่อมรุ่งโรจน์ในขณะนั้นประดุจเย้ยหยันรัศมีทั้งหลาย [ของดวงอาทิตย์เป็นต้น] ขอพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้จงดำรงอยู่ที่กระหม่อมของข้าพเจ้า”

๑.	สตฺตสตฺตาทมฺชฺฉมฺหิ	นาโถ โย สตฺต สมฺมสิ
	ปตฺวา สมฺนตฺปฏฺฐานํ	โอภาสํ ลภเต ตทา.

^{๔๓๑} รวมบทสวดมนต์วัดเลี้ ๒๖๕

^{๔๓๒} โบราณจารย์พม่า

๒.	โยชนานํ สตาयाโม กีโฬกาสํ สมฺพุทฺเทว	ปญฺจ ติมิลปิงฺคโล คมฺภีเร ลมฺเต ยถา.
๓.	สมฺมสนฺตสฺส ตํ ฐมฺมํ ตํ ตํ ธาวนฺติ จพฺพพฺพณฺนา	ตทา สตฺถุ สรีโรโต โลหิตาทิปสฺสีทนา.
๔.	นีลาโย นีลภูจฺจาเนหิ ตมฺหา ตมฺหา ตฺถ มณฺชิภูจฺจา	ปีโตทาตา จ โลหิตา นิกฺขมฺมึสุ ปภสฺสรา.
๕.	เอวํ จพฺพพฺพณฺรสีโย สพฺพา ทิสฺสา วิธาวนฺติ	เอตา ยาวชฺชวสา ปภา นสฺสนฺติ ตตฺถิกา.
๖.	อิติ จพฺพพฺพณฺรสีตฺตา โลเก ปตฺถภูคฺคณฺํ ตํ	องฺคิโรสฺติ นามโส วนฺเท พุทฺธํ นมสฺสึยฺ ^{๔๓๓}

“พระโลกนาถพระองค์ใดทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ในระหว่างสัปดาห์ทั้ง ๗ พระสัพพัญญุตญาณของพระองค์มาถึงคัมภีร์สมันตปาฎฐานแล้วได้รับโอกาสในกาลนั้น อุปมาเหมือนปลาปิงคละยาว ๕๐๐ โยชน์ ได้รับโอกาสเล่นน้ำในมหาสมุทรอันลุ่มลึกฉะนั้น เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาธรรมดังกล่าว พระฉัพพรรณรังสีที่เกิดจากความผ่องใสของโลหิตเป็นต้นย่อมแล่นออกจากสระของพระศาสดาไปสู่ทิศต่างๆ ในกาลนั้น

รัศมีสีเขียวแผ่ชานออกจากที่มีสีเขียว รัศมีสีเหลือง สีขาว สีแดง สีหงสบาท และสีประภัสสร ได้แผ่ชานออกจากที่นั้นๆ ฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นย่อมแล่นไปสู่ทิศทั้งหมดอย่างนี้จบจนถึงปัจจุบันกาล รัศมีในที่นี้ๆ [มีวิมานเป็นต้น]ย่อมรีบหรือดับสูญไป

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ชี้ชาวโลกควรนมัสการผู้มีเกียรติคุณแผ่ไปในโลกพระองค์นั้นโดยพระนามว่า อังคิรส (ผู้มีรัศมีชานออกจากพระวรกาย) เพราะทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้”

ในบทสวดมนต์วัดติปิฎกะ (หน้า ๒-๘) มีข้อความว่า

อญชนาจุณฺณกิณฺณว	นิมฺมินฺนติ ทิสาดล
นีลา เกสาทิณิกฺขนฺตา	นีลวฺนุต นมฺตุถ เต.

“รัศมีสีเขียวที่ชานจากพระเกศาเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศตั้งเต็มไปด้วยพวงดอกอัญชัน ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีเขียว ขอนอบน้อมพระองค์”

เหโมทกสิญฺจนฺตว	นิมฺมินฺนติ ทิสาดล
ปีตา จมฺมาทิณิกฺขนฺตา	ปีตวฺนุต นมฺตุถ เต.

“รัศมีสีเหลืองที่ชานจากพระฉวีวรรณเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศตั้งราดรดด้วยน้ำทองคำ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีเหลือง ขอนอบน้อมพระองค์”

ลาขารสสิญฺจนฺตว	นิมฺมินฺนติ ทิสาดล
รตุตา มํสาทิณิกฺขนฺตา	รตุตวฺนุต นมฺตุถ เต.

“รัศมีสีแดงที่ชานจากพระมังสะเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศตั้งราดรดด้วยน้ำครั่ง ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีแดง ขอนอบน้อมพระองค์”

สขุญฺทกสิญฺจนฺตว	นิมฺมินฺนติ ทิสาดล
โอทาตาฏฺฐยาทิณิกฺขนฺตา	โอทาทวา นมฺตุถ เต.

“รัศมีสีขาวที่ชานจากพระอัฐิเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศตั้งราดรดด้วยน้ำที่เทจากหม้อเงิน ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีขาว ขอนอบน้อมพระองค์”

มญฺชิฏฺฐจา เตน สมาน	นิมฺมินฺนติ ทิสาดล
ตมฺหา ตมฺหาว นิณฺนตา	มญฺชิฏฺฐวา นมฺตุถ เต.

“รัศมีสีหงสบาทที่ชานจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ ย่อมเนรมิตทศทิศให้เสมอเหมือนสีดังกล่าว ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีหงสบาท ขอนอบน้อมพระองค์”

ปภสฺสรา มนาปว

นิมฺมินฺติ ทิสาดลั

ตมฺหา ตมฺหาเว นิคุชฺนตา

ปภสฺสร นมตฺถ เต.

“รัศมีสี่ประการที่ชานจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ ย่อมเนรมิต
ทศทิศให้น่าพึงใจดุจดังกล่าว ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสี่ประการ ขอ
นอบน้อมพระองค์”

ปจฺวาที วิมานญจ

นิปฺปภมฺปิ ปภํ กรั

ขชฺไชตวํ รสฺมิมนฺเต

รสฺมิ เต วีร ปชฺชลิ.

“ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ รัศมีของพระองค์ทำให้ปฐพีเป็นต้นและ
วิมานที่มีแสงสว่างและไม่มีแสงสว่างให้สว่างไสว อีกทั้งทำให้ท้าวมหา-
พรหมผู้ทรงรัศมีเป็นเหมือนดังหิงห้อย รุ่งโรจน์สว่างไสวแล้ว”

ง. เรื่องพญาวานร

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร เมื่อถูกคนที่ตนช่วยหลุดพ้นจากเหวแล้ว
ยกก้อนหินขึ้นทิ่มกระหม่อมโดยดำริว่า :-

ภกฺโข อัย มนุสฺसानั

ยเถวญฺเฒ เวเน มิคา

ยํนุณิํ วิตฺวาน

ฉาโต ขาเทยฺย วานรึ.

อาหิโตว คมิสฺสามิ

มัสมาทาย สมฺพลั

กนฺตารํ นิตุริสฺสามิ

ปาเถยฺย เม ภวิสฺสติ.^{๔๓๔}

“วานรนี้เป็นอาหารของมนุษย์เช่นเดียวกับเนื้ออื่นๆ ในป่า ถ้า
กระไรเราหิวแล้วจะฆ่าวานรนี้กิน ครั้นกินอิ่มแล้วจะนำเนื้อไปเป็นเสบียง
เนื้อวานรนี้จะเป็นเสบียงของเรา เราจะข้ามทางกันดารไปได้”

พระองค์มีน้ำตาคลอเบ้ามองดูเขาแล้วกล่าวว่า

๔๓๔

พ.ชา. ๒๗/๒๐๕-๖/๔๐๗

มา อโยโยสิ เม ภทนต์ ตวั นาเมตาทิสฺ กริ
ตวั โขสิ นาม ทิฆว อญญํ วาเรตุมรหสิ.^{๔๓๕}

“อย่าหนะท่าน! ท่านเป็นแขกของข้าพเจ้า ยังทำกรรมอันไม่สมควร
เช่นนี้ท่านเป็นผู้เจริญวัยแล้วควรป้องกันศัตรูอื่น[ที่จะมาทำร้ายข้าพเจ้า]”

พระองค์มิได้คิดร้ายเขา มิหนำซ้ำยังมิได้คิดห้วงความลำบากของตน ได้ส่งเขา
ให้ถึงสถานที่ปลอดภัย

นาม ศัพท์ในบาทคาถาว่า ตวั นาเมตาทิสฺ กริ ทำหน้าที่ครหา คือ ตีเตียน แปลว่า
“หนอ” มีตัวอย่างอื่นในพระไตรปิฎกว่า

- อตฺถิ นาม ตาต สุกฺทินฺน อาภิโทสิกํ กุมฺมาสํ ปรีฏญฺชิสฺสสิ (พ่อสุทิน [ทรัพย์
ของเรา]มีอยู่หนอ เจ้ากลับบริโภคนมกุมมาสบูด)
- อิมํ หิ นาม กลยาณธมฺมา ปฏฺฐานิสฺสนฺติ (สมณะเหล่านี้ปฎิญาณว่าเป็นผู้มี
กัลยาณธรรมหนอ)
- น หิ นาม ภิกฺขเว ตสฺส โมฆปฺริสฺสส ปาณฺสฺส อญฺญทฺยา ภวิสฺสติ (ภิกษุ
ทั้งหลาย โมฆบุรุษนั้นไม่มีกรุณาในเหล่าสัตว์หนอ)
- กถํ หิ นาม โส ภิกฺขเว โมฆปฺริโส สพฺพมตฺติกาเมยํ กุฏฺฐิกํ กริสฺสติ (ภิกษุ
ทั้งหลาย เหตุใดโมฆบุรุษนั้นจึงสร้างกุฎิทำด้วยดินเหนียวล้วนหนอ)

จ. เรื่องพญานาคชื่อภุริทัตตะ

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคชื่อภุริทัตตะ ได้อธิษฐานองค์อุโบสถแล้ว
นอนขดอยู่บนยอดจอมปลวก แม้ถูกหมองูเอายามีพิษเหมือนไฟประลัยกัลป์ราตรดไปทั่ว
ทั้งตัวแล้วจับใส่ช่องเล็ก ๆ นำไปเล่นร่าไปทั่วชมพูทวีป ก็มีได้คิดร้ายพราหมณ์นั้น ดัง
ข้อความว่า

^{๔๓๕}

พ.ชา. ๒๗/๒๐๗/๔๐๗

เปพาย ปกฺขิปนฺเตปิ

มทฺทนฺเตปิ จ ปาณินา

อลมฺพาเน น กุปฺปามิ

สีลขณฺทภยา มม.^{๔๓๖}

“เมื่อหมองูชื้ออลัมพานะจับเราใส่ไว้ในช่องเล็ก ๆ หรือใช้มือบีบ
เรา เรามิได้ขุ่นเคืองเขาเพราะกลัวศีลขาด”

ฉ. เรื่องพญานาคชื้อจัมเปยยะ

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคราชชื้อจัมเปยยะ แม้จะถูกหมองูทรมาน
อยู่ก็ได้คิดร้าย ดังข้อความว่า

ตทาปิ มํ ธมฺมจารี

อุปฺวตฺตอุโปสถํ

อหิตฺตุนฺทโก คเหตฺวาน

ราชทฺวารมฺหิ กิพฺติ.^{๔๓๗}

“แม้ในครั้งนั้น หมองูได้จับเราผู้ประพฤติธรรม รักษาอุโบสถ แล้ว
ให้เล่นร่าอยู่ใกล้ประตูพระราชวัง”

ยํ โส วณฺณํ จินฺตยติ

นึลํ ปีตํ ว โลหิตํ

ตสฺส จิตฺตานวตฺตุนฺโต

โหมจิ จินฺติตฺตสนฺนิโก.^{๔๓๘}

“เขาคิดสีใด คือสีเขียว สีเหลือง หรือสีแดง เราคล้อยตามความ
คิดของเขา เปลี่ยนสีตามที่เขาคิด”

ถลํ กเรยฺยํ อุทกํ

อุทกมฺปิ ถลํ กเร

ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ

ขณฺเณ นาริกํ กเร.^{๔๓๙}

“เราได้เนรมิตบกให้เป็นน้ำบ้าง เนรมิตน้ำให้เป็นบกบ้าง ถ้าเรา
ขุ่นเคืองต่อหมองูนั้น ก็อาจทำเขาให้กลายเป็นงูในพริบตา”

^{๔๓๖}

พ.จริยา. ๓๓/๑๖/๖๐๑

^{๔๓๗}

พ.จริยา ๓๓/๒๒/๖๐๒

^{๔๓๗}

พ.จริยา ๓๓/๒๑/๖๐๒

^{๔๓๘}

พ.จริยา ๓๓/๒๓/๖๐๒

ยทิ จิตฺตวสี เหสํ

ปริหาณิสสามิ สีสโต

สีเลน ปริหีนสส

อฺตุตมตฺถโก น สิขมฺติ.^{๔๔๐}

“ถ้าเราเป็นไปตามอำนาจจิตแล้วก็จะเสื่อมจากศีล เมื่อเราเสื่อมจากศีล ประโยชน์สูงสุด[คือความเป็นพระพุทฺธเจ้า]ก็จะไม่สำเร็จ”

ข. เรื่องพญานาคชื่อสังขपालะ

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญานาคชื่อสังขपालะ ได้ถูกบุตรนายพราน ๑๖ คนใช้หอกคมแทงทะลุลำตัว ๘ แห่ง แล้วเอาเถาวัลย์มีหนามร้อยเข้าทางปากแผล สนเชือกเหนียวเข้าทางรูจมูกแล้วจับใส่หาบลากไป ลำตัวถูกครูดสีไปบนพื้น เสวยทุกข์อย่างใหญ่หลวง แม้จะสามารถบันดาลให้บุตรนายพรานเหล่านั้นเป็นเถ้าธุลีโดยเพียงแต่โกรธแล้วจ้องดู แต่ก็มิได้ลืมตาขึ้นคิดร้าย ดังข้อความว่า

จาตุทฺทสี ปญจทสิญจพาร

อุโปสถํ นิจฺจมุปาวสามิ

อถาคมฺ สุพส โภชปฺตฺตา

รชฺชํ คเหตุวาน ทพฺพญจ ปาสํ.

ภตฺวาน นาสํ อติกสฺส รชฺชํ

นยีสฺส มํ สมฺปริคฺยห ลุทฺทา

เอตาทิสํ ทฺวขมฺหํ ติตฺติขํ

อุโปสถํ อปฺปฏิกฺโกปยนฺโต.^{๔๔๑}

“นายเกวียนนอพาระ เราจำอุโปสถศีลเป็นนิจทุกวัน ๑๔ คำ และ ๑๕ คำ คราวนั้น บุตรของนายบ้าน ๑๖ คนถือเชือกและบ่วงอันมั่นคง มา แล้วเจาะจุมุกร้อยเชือกมัดรอบตัว[ด้วยหวายดำและเถาวัลย์เป็นต้น] แล้วลากเราไป เราอดกลั้นความทุกข์เช่นนั้น มิได้ทำให้อุโปสถวิบัติไป”

^{๔๔๐}

พ.จริยา ๓๓/๒๔/๖๐๒

^{๔๔๑}

พ.ชา. ๒๗/๑๘๐-๑/๔๕๐

พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำสิ่งน่าอัศจรรย์ตามที่กล่าวมานี้เท่านั้นก็หาไม่ พระองค์ยังได้กระทำสิ่งน่าอัศจรรย์อื่นๆ เป็นอันมากในมาตุโปสกชาติเป็นต้น^{๔๔๒} บัดนี้ เมื่อเจ้าอ้างอิงเอาพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณ ทรงชั้นดีคุณอย่างไม่มีใครเหมือนทั้งในมนุษย์โลกและเทวโลกว่าเป็นศาสดาของเจ้า การมีจิตคิดร้ายย่อมไม่สมควร ไม่เหมาะสมยิ่งนัก

๗. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาความสัมพันธ์ในสังสารวัฏ

[๒๔๘] ถ้าเธอพิจารณาความดีที่พระศาสดาเคยบำเพ็ญมาก่อนตามวิธีนี้แล้ว ความผูกโกรธยังไม่สงบเพราะตกเป็นทาสของกิเลสตลอดกาลอันยาวนาน ก็ควรพิจารณาอนมัคคิยสูตร ดังพระพุทธรดำรัสในพระสูตรนั้นว่า

น โส ภิกขเว สตุโต สุลภุโป, โย นมาตาภุตปุพฺโพ ยเปยฺ โย น
ปิตา-ภุตปุพฺโพ ยเปยฺ โย นภاتا ยเปยฺ โย นภคินี ยเปยฺ โย นปุตฺโต
ยเปยฺ โย นธิดาภุตปุพฺพา.^{๔๔๓}

“สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดา ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง ... สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตร ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดา ...”

คำว่า นมาตาภุตปุพฺพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา) เป็นต้น คงรูป น อักษรไว้โดยไม่แปลง
น เป็น อ ในเพราะสระหลัง ดังอุทาหรณ์ว่า

- นจิสฺสฺเสว (ต่อกาลไม่นานนั้นเทียว) = น + จิสฺสฺ + เหว
- นจิเรเนว (โดยกาลไม่นานนั้นเทียว) = น + จิเรณ + เหว
- นมหฺปผลกรณโต (โดยไม่กระทำผลมาก) = น + มหฺปผลกรณโต

๔๔๒

ขุ.ชา. ๒๓/๑-๑๒/๒๓๗-๓๘

๔๔๓

ส.นิ. ๑๖/๑๓๗-๔๒/๑๘๑-๘๒

- นปัสกั (ผู้มีใช้สตรีและบุรุษ) = น + ปัสกั
- นกุล (สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน) = น + กุล

ดังนั้น จึงควรตำริในคนคู่เวรนั้นว่า “ได้ยินมาว่า ผู้นี้เคยเป็นมารดาของเรามาในชาติปางก่อน อัมมครรภัตถลล ๑๐ เดือน มิได้รังเกียจเช็ดล้างปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย และน้ำมูกเป็นต้นเหมือนจันทน์หอม ให้นอนแนบอก ใช้สะเอวอ้อมเลี้ยงดู ผู้นี้เคยเป็นบิดาของเรามาก่อน ต้องเดินไปสู่ทางที่ควรเดินทางไปด้วยแพะหรือไม้ขอเป็นต้นประกอบการค้าขาย ยอมสละแม้ชีวิตเพื่อเราแล้วเข้าไปสู่สนามรบที่มุ่งหน้าทั้งสองฝ่าย เล่นเรือไปสู่มหาสมุทร และทำการงานที่ทำได้ยากอื่นๆ คิดว่า เราจะเลี้ยงดูบุตร จึงรวบรวมทรัพย์ไว้ด้วยวิธีนั้นๆ เลี้ยงดูเรา เขาเคยเป็นพี่น้องชาย พี่น้องหญิง บุตร หรือธิดา ได้ทำอุปการคุณเช่นนั้น เช่นนี้ ดังนั้น การที่เราคิดร้ายเขาจึงไม่สมควร

คำว่า อุเร นิปชชาเปณดี (ให้นอนแนบอก) พบในบางฉบับ แต่บางฉบับมีรูปว่า อุเร นจจาเปณดี แปลว่า ให้ร่าบนอก

ทางที่ควรเดินทางไปด้วยแพะ คือ ทางกันดารที่ไม่อาจนำสัมภาระไปด้วยวัวหรือม้า

ทางที่ควรเดินทางไปด้วยไม้ขอ คือ ทางสูงชันที่ต้องใช้ไม้ขอเกี่ยวปีนขึ้นไปข้างบน อาทิ ศัพท์ในคำว่า อชปถสงกุปถาทีนิ (ทางที่ควรเดินทางไปด้วยแพะหรือไม้ขอเป็นต้น) หมายถึง ทางเหวและทางทู่กันดารที่ไปได้ยาก เป็นต้น^{๔๔๔}

๘. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาอานิสงส์ของเมตตา

[๒๔๙] ถ้าเธอไม่อาจระงับใจที่คิดร้ายได้ตามวิธีนี้ ก็ควรพิจารณาอานิสงส์ของเมตตาว่า เนะบรรพชิตผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนไว้มิใช่หรือว่า

เมตตาย โข ภิกขเว เจโตมุตตยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลี-
กตาย ยานีกตาย วตูกตาย อนนุจิตาย ปริจิตาย สสมารุทาย เอกา-

^{๔๔๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๔๘/๔๓๑

ทธานิสสาปาฎิ๊งกขา. กตเม เอกาทส? สุขํ สุปติ, สุขํ ปฏิพุซุมติ, น ปาปกํ สุปินํ ปสสติ, มนุสฺสานํ ปิโย โหติ, อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ, เทวตา รกฺขณติ, นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตถํ วา กมติ, ตุมฺหิ จิตฺตํ สมาริยติ, มุขวณฺโณ ปสฺสิติ, อสมมุพุโห กาลงฺกโรติ, อุตฺตริมปฺปฏิ- วิชฺฌนโต พุรุมฺโลกุปโก โหติ.^{๔๔๕}

“ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจคือเมตตา) ที่บุคคลเสพ เจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ให้ตั้งมั่น ช้าของ พากเพียรดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๑ ประการ คือ

๑. กลับเป็นสุข (สุขํ สุปติ)
๒. ตื่นเป็นสุข (สุขํ ปฏิพุซุมติ)
๓. ไม่ฝันร้าย (น ปาปกํ สุปินํ ปสสติ)
๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย (มนุสฺสานํ ปิโย โหติ)
๕. เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย (อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ)
๖. เทวดาคุ้มครอง (เทวตา รกฺขณติ)
๗. ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา ไม่กล้ากราย[สรีระ]ของบุคคลนั้น (นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตถํ วา กมติ)
๘. จิตตั้งมั่นได้เร็ว (ตุมฺหิ จิตฺตํ สมาริยติ)
๙. สีหน้าสดใส (มุขวณฺโณ วิปฺปสฺสิติ)
๑๐. ไม่หลงสติตาย (อสมมุพุโห กาลํ กโรติ)
๑๑. เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณธรรมชั้นสูง[คืออรหัตตผล] ย่อมเข้าถึงพรหมโลก (อุตฺตริมปฺปฏิวิชฺฌนโต พุรุมฺโลกุปโก โหติ)”

ถ้าเธอไม่ทำจิตที่คิดร้ายนี้ให้ดับไปแล้วก็จะเป็นผู้เหินห่างจากอานิสงส์เหล่านี้

เมตตาเจโตวิมุตติ คือ เมตตาตามาน เหตุที่เรียกว่า เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางใจ ก็เพราะว่าทำให้จิตหลุดพ้นจากนิวรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพยาบาทนิวรณ์ ดังข้อความว่า

เมตตุนฺติ สพฺพสฺสฺเตสุ หิตผฺรณํ. เจโตวิมุตฺตินฺติ จิตฺตวิมุตฺติ.
อิธ อปฺปนามตฺตาว เมตฺตา อธิปฺเปตา.^{๔๔๖}

“คำว่า เมตฺตํ (เมตตา) หมายความว่า การแผ่ความปรารถนาดีใน
สรรพสัตว์

คำว่า เจโตวิมุตฺติ แปลว่า ความหลุดพ้นทางใจ พระพุทธองค์ทรง
ประสงค์เอาเมตตาที่เป็นอุปมาเท่านั้นในที่นี้”

ท่านอาจารย์มหาวิสุทธาราม (พระวิสุทธาจารย์) แห่งวัดมหาวิสุทธาราม จังหวัด
มณฑลเญ่ ผู้เป็นอาจารย์ของพระโกศลลาภวิวงศ์ซึ่งเป็นอาจารย์ของหลวงพ่อัมมานันท์แห่ง
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ประพันธ์อานิสงส์ของเมตตาเป็นคาถาท่องจำไว้ในหนังสือ
วิสุทธารามวินิจนัย ดังต่อไปนี้

๑. สุภาวิตาย เมตฺตาย	สุขํ สุขํ ปุชฺฌติ
น ปสฺเส สุขํ ปาปํ	ปิยนฺติ ชนา มฺรु.
๒. เทวา รกฺขนฺติ นาคุยาที	กเม ชีปฺปี สมารเย
ปสฺสีทติ มุขวณฺโณ	กาลงฺกโร อมฺพหโก.
๓. อุทฺธมฺปฏฺวิชฺฌนฺโต	พฺรหฺมโลกุบโค อิติ
เอกาทส อานิสงฺสา	ปาฏิกงฺขา อสงฺสา. ^{๔๔๗}

“อานิสงส์ ๑๑ ประการ คือ เมื่อบุคคลเจริญเมตตาดีแล้ว ย่อมหลับ
เป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันร้าย มนุษย์และเทวดาย่อมเคารพรัก เทวดา
คุ้มครอง ล่วงพ้นพิษของนาคเป็นต้น จิตตั้งมั่นได้เร็ว สิ้นหนาสดใส ไม่
หลงสติตาย เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณธรรมชั้นสูงย่อมเข้าถึงพรหมโลก
เป็นที่หวังได้ไม่ต้องสงสัย”

๙. วิธีดับโทสะด้วยการพิจารณาแยกธาตุ

[๒๕๐] ผู้ที่ยังไม่อาจจะจับจิตที่คิดร้ายได้ตามวิธีนี้ ก็ควรทำการพิจารณาแยกธาตุว่า เนื่อบรรพชิตผู้เจริญ ! เมื่อเจ้าโกรธคนคู่เวรนั้น เจ้าโกรธอะไรเล่า คือ

- ก. เจ้าโกรธผม ขน เล็บ ... หรือน้ำมูตร [ในอาการ ๓๒]
- ข. เจ้าโกรธธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ หรือธาตุลมในผมเป็นต้น
- ค. อนึ่ง เรามีชื่ออย่างนั้นโดยอาศัยชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ เหล่าใดในชั้น ๕ เป็นต้นนั้น เจ้าโกรธรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น หรือวิญญาณชั้น เจ้าโกรธจักขายตนะ รูปายตนะ ... มนายตนะ หรือธรรมายตนะ [ในอายุตนะ ๑๒] เจ้าโกรธจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ... มโนธาตุ ธรรมธาตุ หรือมโนวิญญาณธาตุ [ในธาตุ ๑๘]

ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอทำการพิจารณาแยกธาตุตามวิธีนี้ ฐานที่ตั้งของความโกรธย่อมไม่มีเหมือนที่รองรับเมล็ดพันธุ์ผักกาดไม่มีที่ปลายเหล็กแหลม และที่รองรับภาพจิตรกรรมไม่มีในอากาศ

๑๐. วิธีดับโทสะด้วยการให้ปันสิ่งของ

[๒๕๑] ถ้าเธอยังไม่อาจทำการพิจารณาแยกธาตุได้ ก็ควรทำการให้ปันสิ่งของ กล่าวคือ ควรให้ปันสิ่งของของตนแก่คนคู่เวรอื่น ตนเองก็ควรรับสิ่งของของเขา ถ้าเขาไม่มีบริวารที่ตนควรใช้สอยเพราะศีลเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพวิบัติไป ก็ควรให้บริวารของตนเท่านั้น เมื่อเธอทำการให้ปันตามวิธีนี้ ความขุ่นเคืองในบุคคลนั้นย่อมสงบไปแน่นอน และความโกรธของคนคู่เวรอื่นซึ่งตามมาตั้งแต่อดีตชาติก็จะสงบไปทันทีเช่นเดียวกัน เหมือนความโกรธของพระมหาเถระ[ผู้รบกวน]สงบลง เพราะได้รับบาตรซึ่งพระปิตุทปาติกเถระผู้ถูกขับออกจากเสนาสนะในวัดจิตตลบรรพตถึง ๓ ครั้ง ได้มอบถวายโดยกล่าวว่า “ท่านขอรับบาตรนี้มีราคา ๘ กหาปณะ เป็นลาภที่ได้มาโดยชอบธรรมซึ่งอุบาสิกผู้เป็นมารดาของกระผมถวาย ขอท่านโปรดทำให้อุบาสิกาได้รับบุญลาภเถิด”

ขึ้นชื่อว่าการให้ปันนี้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่อย่างนี้ ดังข้อความว่า

อทนุตทมนํ ทานํ

ทานํ สพฺพตฺถสารถํ

ทาเนน ปิยวาจาย

อุณฺณมฺมฺนฺติ นมฺมฺนฺติ จ.^{๔๔๘}

“การให้ปันย่อมฝึกคนพยศให้สงบเสงี่ยม การให้ปันทำประโยชน์
ทุกอย่างให้สำเร็จ [ผู้ให้และผู้พูด]ย่อมพุดใจมีใบหน้ายิ้มแย้ม [ผู้รับและ
ผู้ฟัง]ย่อมอ่อนน้อมลงด้วยการให้ปันและวาจาอ่อนหวาน”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ทานํ สพฺพตฺถสารถํ และสอดคล้อง
กับคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

สพฺพตฺถสารถนฺติ “อตุตฺตตฺถ โปรตฺถ โทฏฐมฺมโก อตุตฺถ สมนฺปรายโก
อตุตฺถติ เอวมาทีนํ สพฺพเพสํ อตุตฺถานํ หิตานํ ปโยชนานญจ นิปฺผาทกํ.^{๔๔๙}

“คำว่า สพฺพตฺถสารถํ (ทำประโยชน์ทุกอย่างให้สำเร็จ) หมายความว่า
ให้สำเร็จผล ความเจริญ และประโยชน์ทั้งหมดอย่างนี้ว่า ประโยชน์
ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ในภพปัจจุบัน ประโยชน์ในสัมปรายภพ
เป็นต้น”

อย่างไรก็ตาม คาถานี้มาจากอรรถกถาของทีฆนิกาย ปาถิกวรรค และอังคุตตร
นิกาย อฏฐกนิบาต แต่มีข้อความต่างกันในบาทที่ ๒ เป็นรูปว่า อทานํ ทนฺตฺตฺถสารถํ (การไม่ให้
ปันทำให้คนสงบเสงี่ยมไม่พอใจ)

เจริญเมตตาถึงขั้นรวมเขต

[๒๕๒] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติระงับความโกรธในคนคู่เวรนั้นได้ตามวิธีที่กล่าวมานี้
เมตตาจิตของเธอแผ่ไปแม้ในคนคู่เวรนั้นเหมือนในคนที่เคารพรัก เพื่อนที่รักมาก และ
คนเป็นกลาง ในขณะนั้นเธอควรเจริญเมตตาซ้ำแล้วซ้ำอีก รวมขอบเขต[ที่กั้นตนกับผู้อื่น]

^{๔๔๘} ที.ปา.อ. ๓/๓๓๖/๒๔๓, อจ.อฎฐก.อ. ๓/๓๑/๒๕๓

^{๔๔๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๑/๔๓๒

โดยฝึกจิตให้มีเมตตาสม่ำเสมอในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตนเอง คนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่แ้ว

การรวมเขต (สีมาสุมภท) คือ การมีจิตสม่ำเสมอไม่ทำการแบ่งเขาแบ่งเราว่าเป็นคนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่แ้ว ดังข้อความว่า

“คำว่าสีมาสุมภท (การรวมเขต) หมายความว่า การนำเขตแดนออกไป ความหมายคือ การไม่ทำการแบ่งเขาแบ่งเราว่าเป็นคนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่แ้ว”^{๔๕๐}

ลักษณะของการรวมเขต

ลักษณะของการรวมเขตนั้นมีดังนี้ ถ้าเธอนั่งอยู่ในสถานที่เดียวกับคนที่เคารพรัก คนเป็นกลาง และคนคู่แ้ว มีตนเองเป็นคนที่ ๔ พวกโจรมาหาแล้วพูดว่า “ท่านครับ ขอจงมอบภิกษุให้แก่เราสักรูปหนึ่งเถิด” เมื่อเธอถามว่า “จะเอาไปเพื่ออะไร” พวกโจรตอบว่า “เพื่อฆ่าเอาเลือดที่คอกทำการบูชาัยญ” ถ้าเธอดำริว่า “จงเอารูปนั้นหรือรูปโน้น” จากบุคคลเหล่านั้น ก็ไม่ชื่อว่าได้รวมขอบเขต ถ้าเธอดำริว่า “จงจับเราไปเถอะ อย่าจับคนทั้งสามนั้นเลย” ก็ไม่ชื่อว่าได้รวมขอบเขตเช่นกัน เพราะเธอมิได้มุ่งประโยชน์แก่คนที่ต้องการให้ถูกจับ และมุ่งประโยชน์แก่คนอื่นจากนี้

ต่อเมื่อใดเธอไม่เห็นคนที่ควรจะให้แก่พวกโจรแม้สักคนหนึ่งในสี่คน วางจิตไว้เสมอกันทั้งในตนและทั้งสามคนนั้น จึงชื่อว่ารวมขอบเขตได้ ดังข้อความที่โบราณจารย์กล่าวว่า

อตฺตนิ หิตมฺชฺฌตฺเต

อหิตเต จ จตุพฺพิเ

ยทา ปสฺสตี นานตฺตํ

หิตจิตฺโตว ปาณินํ

น นิคามลาภี เมตฺตาย

กุสลีตี ปวฺจจติ.

“เมื่อใดภิกษุยังเห็นแตกต่างกันในบุคคล ๔ จำพวก คือ ตน, คนที่เคารพรัก, คนเป็นกลาง และคนคู่แ้ว เธอกล่าวว่าเป็นผู้มีจิตปรารถนาดีต่อเหล่าสัตว์ แต่ยังไม่เรียกว่าเป็นผู้ชำนาญเจริญเมตตาได้ตามต้องการ”

^{๔๕๐}

วิสุทธิมรรค ๑/๒๔๒/๔๒๒

ยทา จตฺสโส สีมาย

สมภินนา โหนติ ภิกฺขุโน

สมํ ปรตติ เมตฺตยา

สพฺพโลกํ สเทวํ

มหาวิเสโส ปริเมณ

ยสฺส สีมาน น นายติ.

“เมื่อใดเธอรวมขอบเขตของเมตตา[คือบุคคล ๔ จำพวก]ได้ แม้
เมตตาสมาเสมอกันทั่วโลกมนุษย์และเทวดา ไม่มีเขตแดนปรากฏ เมื่อ
นั้นเธอเป็นผู้ยิ่งใหญ่กว่าภิกษุรูปก่อน”

ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยมีรูปว่า ยสฺส สีมาน ฌายติ แต่
ฉบับจุฬาลงกรณ์มีรูปว่า ยสฺส สีมาน นายติ ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า นายติ ถูกต้องตาม
คำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

น นายตติ น ฌายติ.^{๔๕๑}

“คำว่า น นายติ แปลว่า ไม่รู้ (ไม่ปรากฏ)”

คำว่า นายติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ฌา ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัติในกรรม
วาก แปลง ฌา ธาตุเป็น นา และแปลง เต วิภัติอดีตโนบทเป็น ตติ วิภัติปรัสสบท มีรูป
ที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า นายเร มาจาก ฌา ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัติในกรรมวาก แปลง
อนฺเต เป็น เร ดังข้อความว่า

ชีวิตํ พุยาธิ กาโล จ

เทหนิกฺเขปนํ คติ

ปญฺเจเต ชีวโลกสฺมี

อนิมิตฺตานิ น นายเร.^{๔๕๒}

“ธรรม ๕ ประการนี้ คือ ชีวิต โรค เวลาตาย สถานที่ทอดทิ้งกาย
และคติที่ไปของเหล่าสัตว์ ไม่มีเครื่องหมายในสัตวโลก ไม่มีใครรู้ได้”

น นายเรติ น ฌายนฺติ.^{๔๕๓}

“คำว่า น นายเร แปลว่า ไม่มีใครรู้ได้”

^{๔๕๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๒/๔๓๓

^{๔๕๒} วิสุทธิ. ๑/๑๗๔/๒๕๘

^{๔๕๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๔/๓๔๙

การรวมเขตเทียบเท่าปฏิภาคนิมิต

[๒๕๓] อนึ่ง ภิกษุนี้ได้บรรลุ[ปฏิภาค]นิมิตและอุปจารสมาธิพร้อมกับการรวมเขตได้เช่นนี้ ในเวลาที่รวมขอบเขตได้แล้ว เธอช่งเสพ เจริญ สังสม[สมาธิ]นิมิตนั้นแหละ ย่อมบรรลุอุปนาได้ง่ายตามวิธีที่กล่าวมาแล้วในปฐวิกสิณ

ในกรรมฐานอื่นมีกสิณเป็นต้น ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นอารมณ์ของฌานจิต โดยอาศัยอุคคหนิมิตที่เรียกว่าดวงกสิณซึ่งเกิดจากภาวนา ส่วนในเมตตากรรมฐานนี้ไม่มีปฏิภาคนิมิตปรากฏให้เห็นเหมือนอย่างนั้น แต่การรวมเขตที่ผู้ปฏิบัติได้บรรลุแล้วนั้นจัดเป็นจุดปฏิภาคนิมิตในที่นี้ เพราะมีลักษณะคล้ายกับปฏิภาคนิมิตในกรรมฐานอื่น เนื่องจากเมื่อผู้ปฏิบัติได้เจริญเมตตาจนสำเร็จถึงขั้นรวมขอบเขตได้แล้ว นิ वर्ณ ๕ ที่เป็นข้าศึกโดยตรงของฌานย่อมถูกข่มไว้ได้ จิตของเธอเป็นอันตั้งมั่นดีด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิ

เจริญเมตตาบรรลุปฐมฌาน

ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ เธอได้บรรลุปฐมฌานที่ประกอบด้วยเมตตา ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ และเมื่อเธอได้บรรลุปฐมฌานแล้ว ช่งเสพ เจริญ สังสม[สมาธิ]นิมิตนั้นแหละ ย่อมบรรลุทุติยฌานและตติยฌานตามจตุกกนัย หรือบรรลุทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌานตามปัญจกนัยโดยลำดับ[ภาวนา]

เมตตากรรมฐานบรรลุถึงฌานชั้นไหน

ผลที่ได้รับคือ ภิกษุนั้นได้บรรลุปฐมฌานเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ เหมือนกัน ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง ตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน โดยมีตนเสมอกัน ด้วยเมตตาจิตอันไพบุลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความโกรธเคืองอยู่

โดยแท้จริงแล้ว การแผ่เมตตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]นี้ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุ

ผู้มีจิตได้บรรลุอุปนาโดยเนื่องด้วยปฐมมานเป็นต้นเท่านั้น

คำว่า วิกุพพนา (การแผ่เมตตาหลากหลาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กิริยา กุพพนา = การกระทำ ชื่อว่า กุพพนา (กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย ในภาวสาธนะ)

- วิวิธา กุพพนา วิกุพพนา = การกระทำหลากหลาย ชื่อว่า วิกุพพนา (ปาติ-
บุรพพทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความว่า

ปคุณพลวภาวาปาทเนน เวปุลลาทวิเสสปปตตสส โอธิโส, อโนธิโส
จ ทิสาพรณาทิวเสน ฌานสส ปวิชมุภนา วิกุพพนา วิวิธา กิริยาติ กตวา.^{๔๕๔}

“การแผ่ไปของฌานโดยเจาะจงและไม่เจาะจงด้วยการแผ่ไปตลอด
ทิศเป็นต้นของผู้บรรลุคุณวิเศษมีความไพบุลย์เป็นต้นโดยให้ถึงความ
คล่องแคล่วมีกำลัง ชื่อว่า วิกุพพนา โดยมีความหมายว่า การกระทำ
หลากหลาย ชื่อว่า วิกุพพนา”

ข้อความว่า “มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่” เป็นต้น กล่าวตามพระบาลีว่า

โส เมตตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ฆริตฺวา วิหริติ. ตถา ทุตฺติยํ,
ตถา ตุตฺติยํ, ตถา จตฺตถํ. อิติ อุทฺธมโร ติริยํ สพฺพธิ สพฺพตฺตตตาย สพฺพวานฺตํ
โลกํ เมตตาสหคเตน เจตสา วิปฺปเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน
อพฺยาปชฺเชน ฆริตฺวา วิหริติ.^{๔๕๕}

“ภิกษุณั้นมีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ และแผ่ไปตลอดทิศที่
๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ เหมือนกัน ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน ทิศ
เบื้องล่าง และทิศเฉียง ตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานโดยมีตน
เสมอกัน ด้วยเมตตาจิตอันไพบุลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มี
เวร ไม่มีมีความโกรธเคืองอยู่”

^{๔๕๔} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๓/๔๓๔

^{๔๕๕} ม.ม. ๑๒/๗๗/๕๑

วิธีแผ่เมตตาที่ท่านจะกล่าวต่อไปว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนตุ เป็นต้น แม้ไม่พบโดยตรงว่าเป็นคำแผ่เมตตาที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน ก็เป็นข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัม-
ภิตามรรคที่ท่านพระสารีบุตรภาสิตไว้ จึงอนุมานรู้ว่าเป็นวิธีแผ่เมตตาที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน
ไว้ในสมัยพุทธกาล ที่จริงแล้วในพระไตรปิฎกพบข้อความย่อในประโยคว่า โส เมตฺตาสห-
คเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ปริตฺวา วิหริติ (ภิกษุนี้มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่) เป็นต้น
ที่นำมาแสดงไว้ข้างต้นนั่นเอง

คำอธิบายศัพท์บาลี

[๒๕๔] อนึ่ง ในบทเหล่านี้ คำว่า เมตฺตาสหคเตน แปลว่า ประกอบด้วยเมตตา

คำว่า เจตสา แปลว่า มีจิต

คำว่า เอกํ ทิสํ (ตลอดทิศที่ ๑) ตรัสไว้เนื่องด้วยการแผ่ไปยังสัตว์ที่นับเนื่องในทิศ
หนึ่ง โดยถือเอาสัตว์ที่กำหนดไว้ก่อนในทิศหนึ่งๆ

คำว่า ปริตฺวา (แผ่ไป) หมายความว่า กระทบ คือ ประราภาให้เป็นอารมณ์

คำว่า วิหริติ (อยู่) หมายความว่า ยังการอยู่ด้วยอิริยาบถที่พรหมวิหาร[คือเมตตา-
ฉาน]อุปถัมภ์แล้วให้ดำเนินไป

คำว่า ตถา ทุติยํ (และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ เหมือนกัน) หมายความว่า ย่อมแผ่
ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศใดทิศหนึ่งในทิศบูรพาเป็นต้นอยู่ฉันใด ย่อมแผ่ไปสู่ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓
และทิศที่ ๔ ต่อจากทิศที่ ๑ นั้นอยู่ ฉันนั้น

คำว่า อิติ อุทฺธํ แปลว่า ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน [คือเทวโลก หรือทิศ
เบื้องบนของตนในที่ใดที่หนึ่ง]

คำว่า อโธ ติริยํ (ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง) หมายความว่า เธอแผ่ไปในทิศเบื้อง
ล่าง [คือนรกและนาคพิภพเป็นต้น หรือทิศเบื้องล่างของตนในที่ใดที่หนึ่ง] และทิศเฉียงตาม
วิธีนี้เอง

อนึ่ง ในบททั้งสองนั้น คำว่า อโธ แปลว่า ทิศเบื้องล่าง คำว่า ติริยํ แปลว่า ทิศเฉียง
เธอย่อมทำจิตที่ประกอบด้วยเมตตาให้เล่นไปบ้าง ให้กลับมาบ้าง ในทิศทั้งปวง

ตามวิธีนี้ เหมือนนายสารถีควมม้าไปหรือควมม้ากลับในสนามม้า

ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงการแผ่เมตตาโดยเจาะจงกำหนด เอาทิศแต่ละทิศ

ส่วนคำว่า สพุพธิ (ในที่ทุกสถาน) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อทรงแสดง[วิธีแผ่เมตตา]โดยไม่เจาะจง

ในบทเหล่านั้น คำว่า สพุพธิ แปลว่า ในที่ทั้งปวง

คำว่า สพุพตตาย (โดยมีตนเสมอกัน) หมายความว่า โดยนับตนเข้าในสัตว์ทั้งปวงที่จำแนกเป็นสัตว์ชั้นต่ำ ชั้นกลาง ชั้นสูง มิตร ศัตรู หรือคนเป็นกลาง เป็นต้น ความหมายคือ โดยมีตนเสมอกันไม่แบ่งแยกว่า ผู้นี้เป็นคนอื่น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า มชฺฌตฺตาติ (คนเป็นกลาง เป็นต้น) หมายถึง สตรี บุรุษ พระอริยะ ปุณฺณ เทวดา และมนุษย์ เป็นต้น ^{๔๕๖}

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สพุพตตาย แปลว่า โดยส่วนแห่งจิตทั้งปวง ความหมายคือ ไม่ขัดส่ายไปภายนอก[จากกรรมฐาน]แม้หน้อยหนึ่ง

คำว่า สพุพตตฺตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความเป็นแห่งตนในสัตว์ทั้งปวง, ความมีตนเสมอกัน = สพุพ (สัตว์ทั้งปวง) + อตฺต (ตน) + ตา (ความเป็น)
๒. ความเป็นแห่งจิตทั้งปวง, ส่วนแห่งจิตทั้งปวง = สพุพ (ทั้งปวง) + อตฺต (จิต) + ตา (ความเป็น, ส่วน)

คำว่า สพุพาวนฺตํ (ทั่วทุกหมู่เหล่า) หมายความว่า มีสัตว์ทั้งปวง คือ ประกอบด้วยสรรพสัตว์

คำว่า สพฺพาวนฺตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สพฺพ ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัทธิ-
 ทัทธิติ และทำที่ชะ อ เป็น อา จึงได้รูปว่า สพฺพาวนฺตุ (มีหมู่สัตว์ทั้งหมด) ดังคำว่า ยาวนฺตุ,
 ตาวนฺตุ และ เอตาวนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพา ปชา เอตสฺส อตฺถิติ สพฺพาวา, โลโก = โลกที่มีเหล่าสัตว์ทั้งหมด
 ชื่อว่า สัพพาวันตะ

ดังข้อความว่า

เมตฺตตาย วุจฺจมานตฺตา สตฺตวิสโย สพฺพ-สพฺโท, โส จ ที่ฆํ กตฺวา
 วุตฺโต, ตสฺมา สพฺพสตฺตกายสฺงฺขาตา ปชา เอตสฺส อตฺถิติ สพฺพาวนฺโตติ
 ปทตฺถโต ทสฺเสนโต “สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวณฺตนฺติ อาห.^{๔๕๗}

“สพฺพ ศัพท์มีสัตวโลกเป็นวิสัย เพราะกล่าวถึงการแผ่เมตตา และ
 สพฺพ ศัพท์นั้นถูกกล่าวไว้โดยทำที่ชะ ดังนั้นท่านจะแสดงโดยเนื้อความ
 ของบทว่า หมู่สัตว์ที่เรียกว่ากลุ่มแห่งสัตว์ทั้งหมดมีอยู่แก่สัตวโลกนั้น
 เหตุนั้น สัตวโลกนั้นชื่อว่า สัพพาวันตะ จึงกล่าวว่า สพฺพาวนฺตนฺติ
 สพฺพสตฺตวณฺตํ (คำว่า สพฺพาวนฺตํ หมายความว่า มีสัตว์ทั้งปวง)”

การลง วนฺตุ ปัจจัยนี้กล่าวตามกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๘) ว่า คุณาภิโต วนฺตุ
 (ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) แต่โมคคัล-
 ลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) กล่าวถึงการลง อวณฺตุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า สพฺพา
 จาวนฺตุ (ลง อวณฺตุ ปัจจัยท้าย สพฺพ ศัพท์และอื่นๆ [คือ ย, ต และ เอต]) ท่านแสดงอุทาหรณ์
 ว่า สพฺพ ปริมาณมสฺส สพฺพาวนฺตํ, ยาวนฺตํ, ตาวนฺตํ, เอตาวนฺตํ (จำนวนทั้งหมดมีอยู่แก่สิ่ง
 นั้น เหตุนี้สิ่งนั้นชื่อว่า สัพพาวันตะ = มีจำนวนทั้งหมด, ยาวันตะ = เพียงใด, ตาวันตะ =
 เพียงนั้น, เอตา-วันตะ = เพียงนี้)

คำว่า โลก (โลก) คือ สัตวโลก

อนึ่ง คำว่า เมตฺตาสหคเตน (ด้วยเมตตาจิต) มีตรัสไว้อีกในการแผ่เมตตาโดยไม่

เจาะจงนี้เพื่อแสดงคำไวพจน์ว่า วิบุเลน (อันไพบุลย์) เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธองค์มิได้ตรัส ตถา ศัพท์หรือ อิติ ศัพท์ไว้อีกในการแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงนี้เหมือนในการแผ่เมตตาโดยเจาะจง ดังนั้น จึงตรัสอีกว่า เมตตา สหคเตนเจตสา (ด้วยเมตตาจิต)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ตรัสไว้โดยความเป็นคำลงท้าย

ในประโยคว่า เมตตาสหคเตน เจตสา เอกัง ทิสํ ผริตฺวา วิหริติ. ตถา พุทฺธิยํ, ตถา ตติยํ, ตถา จตุตฺถํ. อิติ อุทฺธมฺโห ติริยํ สพฺพหิ สพฺพตฺตตฺตยา สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตตาสหคเตน เจตสา วิบุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน ผริตฺวา วิหริติ (มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ อยู่ และแผ่ไปตลอดทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ เหมือนกัน ตามวิธีนี้ เธอแผ่ไปในทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง และทิศเฉียง ตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานโดยมีตนเสมอกัน ด้วยเมตตาจิตอันไพบุลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีกรรม (โกรธเคืองอยู่) คำว่า เมตตาสหคเตน เจตสา มีซ้ำกัน ๒ บท และการกล่าวบทซ้ำกันนั้นจัดเป็นโทษทางภาษาที่เรียกว่า ปุนรุตติโทษ คือ โทษเพราะพูดซ้ำ เนื่องจากข้อความจากประโยคหน้าหรือประโยคหลังอาจติดตามไปสู่ประโยคอื่นได้ด้วยอิการณัย คือ วิธีที่ติดตามมาจากข้างหน้าหรือข้างหลัง ดังข้อความว่า

ปฺพุเพ วุตฺตํ อธิปฺปายํ

ปฺน วุจฺจติ ยตฺถ หิ

ปฺนรุตฺติติ วิญเญยฺยํ

โทสญฺญหิ สภาวโต.^{๔๕๘}

“คำอธิบายที่กล่าวมาก่อน ถูกกล่าวอีกในพากย์ใด ผู้รู้โทษตามปกติพึงทราบพากย์นั้นเป็นปุนรุตติโทษ”

ดังนั้น ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อหลีกเลี่ยงปุนรุตติโทษดังกล่าว หมายความว่า การกล่าวว่า เมตตาสหคเตน เจตสา ซ้ำอีกในประโยคหลังมีสาเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อแสดงคำไวพจน์ว่า วิบุเลน (อันไพบุลย์) เป็นต้น

๒. เพราะพระพุทธรูปองค์นี้ได้ตรัส ตถา ศัพท์หรือ อิติ ศัพท์ไว้อีกในการแผ่เมตตา โดยไม่เจาะจงนี้เหมือนในการแผ่เมตตาโดยเจาะจง ดังนั้น จึงตรัสอีกว่า เมตตาสหคเตน เจตสา (ด้วยเมตตาจิต)

๓. เพื่อแสดงคำสั่งทำ

และพึงทราบความไพบูลย์ด้วยการแผ่ไปในบทว่า วิบุเลน (อันไพบูลย์) นี้ หนึ่ง ฌานจิตนี้ชื่อว่า

ก. ถึงความยิ่งใหญ่ (มหัคคต) โดยเนื่องด้วย[รูป]ภูมิ

ข. ไม่มีขอบเขต (อปปมาณ) ด้วยความคล่องแคล่วและปรารภสัตว์ไม่มี ขอบเขตเป็นอารมณ์

ค. ไม่มีเวร (อเวร) เพราะขจัดศัตรูคือความโกรธเคือง [เนื่องจากฌานจิต ปราศจากเวรเองและเป็นเหตุให้ผู้บรรลุฌานนั้นไม่มีเวร]

ฌ. ไม่มีความโกรธเคือง (อพฺยาปชฺช) เพราะขจัดโทมนัสได้ ความหมายคือ ไม่มีทุกข์[ใจ]

คำว่า มหัคคต มีความหมาย ๒ ประการ^{๔๕๙} คือ

๑. ถึงความยิ่งใหญ่ คือ ถึงความยิ่งใหญ่เพราะสามารถข่มกิเลสเป็นต้น = กิเลส- วิกขมภณสมตฺตดาทีหิ มหตฺตํ คตํ มหัคคตํ (ทุติยาตฺตปฺริสฺสมาส)

๒. อันผู้ยิ่งใหญ่คือผู้มีฉันทะ จิตตะ วิริยะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่บรรลुถึง = มหฺนฺเตหิ อุพฺารจฺจนฺหฺจิตฺตฺวิริยปญฺเณหิ คตํ ปฏฺิพฺพนฺนติ มหัคคตํ (ตติยาตฺตปฺริสฺสมาส)

คำว่า โทมนสฺสปปหฺนโต อพฺยาปชฺชํ, นิทฺทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ (ไม่มีความโกรธเคือง เพราะขจัดโทมนัสได้ ความหมายคือ ไม่มีทุกข์[ใจ]) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

เจตโส พฺยาปตฺติวเสน หนฺนโต พฺยาปชฺชํ, เจตสิกํ อสาตํ, ตทภาว-

โต อพฺยาปชฺชํ เตนาห “นิททุกฺขนฺติ. ตํ ปนสฺส อพฺยาปชฺชตฺตํ ปญฺจ
วิญญาณาทีนํ วีย น สภาวโต, อถ โข ปจฺจตฺติกิเวกโตติ ทสฺเสนโต
“โทมนสฺสปปหฺนโตติ อาห.”^{๔๖๐}

“ชื่อว่า พยาปัชชะ (ความโกรธเคือง) เพราะเบียดเบียนจิตใจให้
แปรปรวน คือ ความทุกข์ใจ ชื่อว่า อัพยาปัชชะ (ไม่มีความโกรธเคือง)
เพราะไม่มีความเบียดเบียนจิตนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิททุกฺข (ไม่มีทุกข์
ใจ) หนึ่ง ท่านจะแสดงว่า การไม่มีความโกรธเคืองนั้นมีเชื้ออยู่ตามปกติ
เหมือนปัญจวิญญาณจิตเป็นต้น แต่มีได้เพราะข่มธรรมฝ่ายตรงข้าม จึง
กล่าวว่า โทมนสฺสปปหฺนโต (เพราะขจัดโทมนัสได้)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อพฺยาปชฺช แปลว่า “ไม่มีความโกรธเคือง” มี
รูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยาปาโทเยว พฺยาปชฺชํ = ความโกรธเคืองนั้นแหละ ชื่อว่า พยาปัชชะ
(พฺยาปาท ศัพท์ + ญฺย ปัจจัยในสกัถตถัตถิต)
- นตฺถิ พฺยาปชฺชํ เอตสฺสชาติ อพฺยาปชฺชํ = ฌานจิตที่ไม่มีความโกรธเคือง
ชื่อว่า อัพยาปัชชะ (นินิบาตบุรพทพหุพพิหิสมาส)

ดังที่กล่าวมานี้เป็นความหมายของการแผ่เมตตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]
ที่กล่าวไว้ตามวิธีว่า เมตฺตาสหคเตน เจตฺสา (มีเมตตาจิต) เป็นต้น

วิธีการแผ่เมตตา ๓ ประเภท

[๒๕๕] มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า การแผ่เมตตาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]นี้ย่อม
สำเร็จแก่ผู้มีจิตบรรลุลัพพนาแล้ว เช่นเดียวกันนี้ แม้การแผ่เมตตาต่างๆ ที่กล่าวไว้ใน
คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคก็สำเร็จแก่ผู้มีจิตบรรลุลัพพนาแล้วเท่านั้น ดังข้อความว่า

^{๔๖๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๔/๔๓๗

ปญจหากาเรหิ อนนฺธิโสฬรณา เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, สตฺตหากาเรหิ
โณธิโสฬรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ, ทสหากาเรหิ ทิสาฬรณา เมตฺตา-
เจโตวิมุตฺติ.^{๔๖๑}

“เมตฺตาเจโตวิมุตฺติที่แผ่ไปไม่เจาะจง (อนนฺธิโสฬรณา) ด้วยลักษณะ
๕ อย่าง เมตฺตาเจโตวิมุตฺติที่แผ่ไปเจาะจง (โณธิโสฬรณา) ด้วยลักษณะ ๗
อย่าง เมตฺตาเจโตวิมุตฺติที่แผ่ไปในทิศ (ทิสาฬรณา) ด้วยลักษณะ ๑๐ อย่าง”

จ ศัพท์ในคำว่า ยถา จายํ ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าที่ยัง
ไม่จบความ จึงแปลว่า “มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๙๓)

อนึ่ง ในคัมภีร์ดังกล่าว พึงทราบเมตฺตาเจโตวิมุตฺติที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจง (อนนฺธิโส-
ฬรณา) ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺชา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์
ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺชา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอ
สัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่
เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ ภูตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺชา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้
เกิดแล้วทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุข
เถิด)

๔. สพฺเพ ปุคฺคลา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺชา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอ
บุคคลทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๕. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปฺนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺชา สุขี อตฺตานํ
ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์
รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

พึงทราบเมตฺตาเจโตวิมุตฺติที่แผ่ไปโดยเจาะจง (โณธิโสฬรณา) ๗ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. สพฺพหา อิตฺถิโย อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอสตรีทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปุริสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอบุรุษทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ อริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอพระอริยะทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๔. สพฺเพ อนริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอปุถุชนทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๕. สพฺเพ เทวา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอเทวดาทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๖. สพฺเพ มนุสฺสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอมนุษย์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๗. สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขออภยสัตว์ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

พึงทราบเมตตาคเฏวิมุตติที่แผ่ไปในทิศ (ทิศาภรณ) ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ

[๑ สัตตวาระ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมา ย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒. สพฺเพ ปจฺฉิมา ย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศปัจฉิม จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๓. สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตानํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศอุดร จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

รักษาดนอยู่เป็นสุขเกิด)

๔. สพเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศทักษิณ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

๕. สพเพ ปฺรตฺถิมา ย อนฺุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศอาคเนย์ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

๖. สพเพ ปจฺฉิมา ย อนฺุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศพายัพ จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

๗. สพเพ อุตฺตราย อนฺุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศอีสาน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์
รักษาดนอยู่เป็นสุขเกิด)

๘. สพเพ ทกฺขิณาย อนฺุทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศหรีดี จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์
รักษาดนอยู่เป็นสุขเกิด)

๙. สพเพ เหมจฺฉิมา ย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศเบื้องล่าง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

๑๐. สพเพ อฺุปริมา ย ทิสาย สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

[๒ ปาณวาระ]

๑. สพเพ ปฺรตฺถิมา ย ทิสาย ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปฺริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน

อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

ฯลฯ

๑๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย ปาณา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน
อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

[๓ ภูตวาระ]

๑. สัพเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ภูตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ ปริ-
หรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

ฯลฯ

๑๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย ภูตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่า
มีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

[๔ ปุคคลวาระ]

๑. สัพเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุคฺคลา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี
อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอบุคคลทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

ฯลฯ

๑๐. สัพเพ อุปริมาย ทิสาย ปุคฺคลา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปริหรนฺตุ (ขอบุคคลทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

[๕ อัตตภาวปริยาปັນนวาระ]

๑. สัพเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา
สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่า
โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

๒๗

๑๐. สพเพ อุปริมาย ทิสาย อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา
 สฺซี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ (ขอสัตว์ที่มีร่างกายทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่า
 โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๖ อิตถิภาวะ]

๑. สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สฺซี อตฺตานํ
 ปริหรนฺตุ (ขอสตรีทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์
 รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒๗

๑๐. สพฺพา อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สฺซี อตฺตานํ
 ปริหรนฺตุ (ขอสตรีทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๗ ปุริสภาวะ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุริสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สฺซี อตฺตานํ
 ปริหรนฺตุ (ขอบุรุษทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒๗

๑๐. สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย ปุริสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สฺซี อตฺตานํ
 ปริหรนฺตุ (ขอบุรุษทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๘ อริยภาวะ]

๑. สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย อริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สฺซี อตฺตานํ
 ปริหรนฺตุ (ขอพระอริยะทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

๒๗

๑๐. สพเพ อุปริมาย ทิสาย อริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอพระอริยะทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๙ อนริยวาระ]

๑. สพเพ ปฺรตฺถิมา ย ทิสาย อนริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอปุถุชนทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพเพ อุปริมาย ทิสาย อนริยา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอปุถุชนทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๑๐ เทววาระ]

๑. สพเพ ปฺรตฺถิมา ย ทิสาย เทวา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอเทวดาทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพเพ อุปริมาย ทิสาย เทวา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอเทวดาทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

[๑๑ มนุสสวาระ]

๑. สพเพ ปฺรตฺถิมา ย ทิสาย มนุสฺสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอมนุษย์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
 ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด)

ฯลฯ

๑๐. สพเพ อุปริมาย ทิสาย มนุสฺสา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตानํ
 ปรีหรนฺตุ (ขอมนุษย์ทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี

ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

[๑๒ วินิปาติกวาระ]

๑. สพเพ ปุรตถิมาย ทิสาย วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปริหรนฺตุ (ขออภัยสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

ฯลฯ

๑๐. สพเพ อุปริมาย ทิสาย วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนินฺหา สุขี อตฺตานํ
ปริหรนฺตุ (ขออภัยสัตว์ทั้งปวง ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามี
ความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด)

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงการแผ่เมตตาทางทิศใหญ่ ๔ ทิศ ทิศเฉียง ๔ ทิศ ทิศ
เบื้องล่าง และทิศเบื้องบน แต่ในการปฏิบัติจริงพบว่า การแผ่เมตตาดังกล่าวทำได้ยาก เพราะ
ต้องแผ่เมตตาทางทิศใหญ่ ๔ ทิศ แล้วจึงแผ่เมตตาทางทิศเฉียง ๔ ทิศ ดังนั้น โบราณ-
จารย์พม่าจึงแนะนำให้แผ่เมตตาเวียนขวาตามเข็มนาฬิกาจากทิศใหญ่ไปสู่ทิศเฉียงตามลำดับ
เริ่มตั้งแต่ทิศบูรพาไปสู่ทิศอาคเนย์ เป็นต้น เช่น

๑. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศบูรพา จงอย่ามีเวรกัน อย่า
โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด

๒. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศอาคเนย์ จงอย่ามีเวรกัน อย่า
โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด

๓. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศทักษิณ จงอย่ามีเวรกัน อย่า
โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด

๔. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศหรดี จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธ
เคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด

๕. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศปัจฉิม จงอย่ามีเวรกัน อย่า
โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด

๖. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศพายัพ จงอย่ามีเวรกัน อย่า
โกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเกิด

๗. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศอุดร จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๘. ขอสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศอีสาน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๙. ขออบายสัตว์ทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศเบื้องล่าง จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

๑๐. ขอเทวดาและพรหมทั้งปวงที่อยู่ในสากลจักรวาล ในทิศเบื้องบน จงอย่ามีเวรกัน อย่าโกรธเคืองกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด

การแผ่เมตตาเวียนขวาช้างต้นเริ่มจากทิศบูรพาไปสู่ทิศอาคเนย์เป็นต้นนี้ สอดคล้องกับการกล่าวถึงท้าวโลกบาลทั้ง ๔ โดยเวียนขวาไว้ในอาฏานาฏิยสูตรว่า

ปรตฺถิเมณ ธตฺตมฺโห

ทกฺขิณฺณ วิรุฬฺหโก

ปจฺฉิเมณ วิรุปกฺโข

กุเวโร อุตฺตรํ ทิสฺ.^{๔๖๒}

“ท้าวธตรฐเป็นผู้รักษาโลกทิศบูรพา ท้าววิรุฬหกรักษาโลกทิศทักษิณ
ท้าววิรูปักษ์รักษาโลกทิศประจิม ท้าวกุเวรรักษาโลกทิศอุดร”

จตฺตารโ เต มหาราช

โลกปาละ ยสฺสสิโน

เตปิ อมฺเหณฺรทฺขณฺตุ

อโรเคน สุเชน จ.^{๔๖๓}

“ขอมหาราชผู้รักษาโลกทั้งสี่พระองค์ ผู้มีบิรวารมากดังกล่าว จง
คุ้มครองข้าพเจ้าให้เป็นผู้ไม่มีโรค มีความสุข”

คำอธิบายบุคคลทั่วไปไม่เจาะจง ๕ จำพวก

[๒๕๖] ในพากย์นั้น คำว่า สพฺเพ (ทั้งปวง) นี้รวบรวมสัตว์ทั้งหมดไม่มีเหลือ
คำว่า สตฺตา (สัตว์) มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้ซึ่งติดด้วยความพอใจรักใคร่ในรูปขันธ์
เป็นต้น ชื่อว่า สัตว์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

รูป โข ราช โย ฌนโท โย ราชโค ยานนที ยา ตณฺหา, ตตร สโต
โต ตตร วิสโตโต, ตสฺมา สโตโตติ วุจฺจติ. เวทนาย, สญฺฌาย, สงฺขารเรสุ,
วิญฺญาณ โย ฌนโท โย ราชโค ยานนที ยา ตณฺหา, ตตร สโตโต ตตร
วิสโตโต, ตสฺมา สโตโตติ วุจฺจติ.^{๔๖๔}

“ราชะ บุคคลใดข้องติดในรูปขั้นด้วยความพอใจ รักใคร่ ยินดี
และอยากได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า สัตว์ บุคคลใดข้องติด
ในเวทนาขั้น ... สัญญาขั้น ... สังขารขั้น ... วิญญานขั้นด้วยความ
พอใจ รักใคร่ ยินดี และอยากได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า สัตว์”

แต่คำนี้ย่อมใช้ในผู้ปราศจากราคะแล้วด้วยรูปหีศัพท์ ดังคำว่า ตาลวณฺณ (พัด
ก้านตาล) ที่ใช้ในพัตชนิดหนึ่งซึ่งทำด้วยไม้ไผ่อีกด้วย

คำว่า สตุต (สัตว์) มีรากศัพท์มาจาก สณฺช ธาตุ (ราเค = กำหนด) + ต ปัจจัย มี
รูปวิเคราะห์ว่า รูปีที่สุ สณฺชนฺตฺติ สตุตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุ
นั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สัตว์) ตามความหมายของศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่
ซึ่งก็คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะแล้วอีกด้วย
ดังนั้น คำว่า สตุต จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รูปหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก มี
ความหมาย ๓ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ชื่อเรียกประจำ เหมือนคนที่เป็นครูสอนหนังสือประจำได้ชื่อว่า ครู แม้เขา
จะไม่สอนหนังสือแล้วยังได้ชื่อว่า ครู เหมือนเดิม ดังนั้น คำว่า สัตว์ ที่หมายถึงผู้ยังมีราคะ
อยู่ แม้เขาปราศจากราคะแล้วยังเรียกว่า สัตว์ ได้เช่นเดียวกัน เพราะเป็นชื่อเรียกประจำ

๒. ชื่อเรียกสิ่งที่มีรูปร่างเหมือนกัน ดังคำว่า ตาลวณฺณ (พัดก้านตาล) แม้ทำมา
จากไม้ก็เรียกว่า พัดก้านตาล เพราะมีรูปร่างเหมือนกัน ดังนั้น ผู้ยังมีราคะอยู่ก็มีขั้น ๕ แม้
พระอรหันต์ก็มีขั้น ๕ เช่นกัน จึงเรียกพระอรหันต์ว่า สัตว์ เพราะมีขั้น ๕ เหมือนกัน
เพราะเป็นชื่อเรียกสิ่งที่มีรูปร่างเหมือนกัน

๓. ชื่อที่ปรากฏทางโลก ดังคำว่า คจฺจนฺติตฺติ คาโว (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า วัว) แม้คำว่า โค จะมีความหมายตามรากศัพท์ (คมฺ ฐาตุ + กฺวิ บัจฺจย) ว่า “สัตว์ผู้ไป” แต่คำนี้ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกประเภทที่ไปได้เพียงหมายถึงวัวเท่านั้นฉันใดคำว่าสัตว์ที่แปลตามศัพท์ว่า “ผู้ผูกพันในรูป เป็นต้น” ก็ไม่ได้หมายถึงปุถุชนและพระเสกขะเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์อีกด้วยฉันนั้น เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก สัททนีติปกรณ (สูตรมถา) กล่าวถึงรูปหีประเภทนี้ว่า

อนฺวตฺถนฺตุ สฺมานมฺปิ

รูปฺหี โคมฺหิสาทิกํ

คตฺติกุสฺยนาทึนํ

อญฺเณสุปิ ปวตฺติโต.^{๔๖๕}

“ศัพท์ว่า โค (วัว) มหิส (กระบือ) เป็นต้น แม้เป็นชื่อที่คล้อยตามความหมาย ก็เป็นรูปหีศัพท์ เพราะการไปและการนอนบนแผ่นดิน เป็นต้นมิได้แม้ในสัตว์อื่น”

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพฺพคติกนฺย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยมีมาก่อน ดังคำว่า มณฺฑุกเทวปฺตโต (เทพบุตรภพ) ที่จริงแล้วพระอรหันต์นั้น แม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณฺ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่าสัตว์ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณฺ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด ดังข้อความว่า

ยถิ สตฺตตฺตาย สตฺตตา, กถํ วิตรฺราเคสุตฺติ อาห “รูปฺหี สทฺทเทนาตฺติอาทิ. อวิตรฺราเคสุ รูปฺเหเน, อวิตรฺราเคสุ วา ปวตฺติตฺวา อินฺทฺริยพฺพชฺชนฺธสนฺตานตฺตาย ตํสทฺธิเสสุ วิตรฺราเคสุ รูปฺเหเน สทฺทเทเน. อถวา กิณฺณจฺจิ นิमितฺตํ คเหตฺวา สติปิ อญฺญสฺมึ ตณฺณนิมิตฺตยฺยุตฺเต กตฺถจฺจิ วิสเย สมนฺมุติยา จิรกาลตฺตาย นิमितฺตวิรฺเหปิ ปวตฺติ รูปฺหี นาม ยถา คจฺจนฺติตฺติ คาโวติ, เอวํ สตฺตสทฺทสฺสาปิ รูปฺหีภาโว ทฏฺฐพฺโพ. ภูตปุพฺพคตฺติยา วา วิตรฺราเคสุ สตฺตวโหาโร ทฏฺฐพฺโพ.^{๔๖๖}

“ท่านกล่าวว่า รูปหีสทฺทเทนา (ด้วยความเป็นรูปหีศัพท์) เพื่อแก้ความสงสัยว่า ถ้าชื่อว่าสัตว์เพราะเป็นผู้ผูกพัน ชื่อว่าสัตว์ย่อมมิได้ในอรหันต์ ผู้ปราศจากราคะอย่างไร

^{๔๖๕} นิตฺติ. สุตฺต. ๘/๔๓๐

^{๔๖๖} วิสฺสุทฺธิ. มหาภูทิก ๑/๒๕๖/๔๓๖

[คำว่า รุฬหีสทฺเทน (ด้วยรุฬหีศัพท์)] หมายความว่า ด้วยศัพท์[ว่า สัตว์]ที่ยกขึ้นไว้ในผู้ยังไม่ปราศจากราคะ หรือด้วยศัพท์ที่เป็นไปในผู้ยังไม่ปราศจากราคะแล้วยกขึ้นในผู้ปราศจากราคะที่คล้ายกับผู้ยังไม่ปราศจากราคะนั้น เพราะมีกระแสน้ำเนื่องด้วยอินทรีย์เหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่ง แม้จะมีเนื้อความอื่นที่ประกอบด้วยเหตุนั้น การถือเอาเหตุ[ให้เกิดศัพท์]อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วใช้เรียกถึงสิ่งที่ปราศจากเหตุ เพราะบัญญัติไว้เป็นเวลานาน[ซึ่งปรากฏในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า รุฬหี ดังคำว่า คจฺจนฺตํ คาว (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า วัว) พึงทราบความเป็นรุฬหีของ สตุต ศัพท์อย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ สตุต ศัพท์ในผู้ปราศจากราคะแล้วด้วยความเป็นไปที่เคยมีมาก่อน (ภูตปุพพคติกันย)”

ส่วนนักไวยากรณ์ทั้งหลายเห็นว่า คำว่า สตุต (สัตว์) นี้เป็นเพียงชื่อ โดยมีได้พิจารณาความหมาย และนักไวยากรณ์ที่พิจารณาความหมายก็กล่าวว่าเป็นสัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตวคุณ

คำว่า เยปิ อตุถํ วิจาเรณฺติ, เต สตุวโยเคน สตุตํ อิจฺจนฺติ (นักไวยากรณ์ที่พิจารณาความหมายก็กล่าวว่าเป็นสัตว์เพราะประกอบด้วยสัตวคุณ) ระบุถึงนักไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ ในภาษาสันสกฤตคำว่า สตุตฺวคุณ (บาลีมีรูปตามสันสกฤตว่า สตุวคุณ) คือ สัตวคุณอันได้แก่ ความรู้ (พุทธิ) ความเพียร (วิริยะ) และไออุ่น (เตช) ซึ่งถือว่าเป็นองค์ประกอบของสิ่งที่มีชีวิต และคำว่า สตุตฺว ยังมีความหมายว่า สัตว์ อีกด้วย เพราะประกอบด้วยสัตวคุณดังกล่าว (ภาษาบาลีใช้เป็นรูปว่า สตุต) คำนี้จัดเป็นคุณนาม คือ ชื่อที่ตั้งโดยอาศัยคุณลักษณะดังกล่าว นิโล ปฏฺเฐ (ผ้าเขียว) นั่นเอง

ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สตุวฺ เอเตสมตฺถิํ สตุตา = ผู้มีสัตวคุณ ชื่อว่า สัตว์ (สตุว ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอัสสัถิตัทธิต แปลง ว เป็น ต)

ดังข้อความว่า

สตฺวโยคโตติ เอตถ สตฺวํ นาม พุทฺธิ, วีริยํ, เตโช วา, เตน โยคโต
สตฺตา ยถา “นึลฺลคุณโยคโต นึลฺโล ปญฺโญติ.”^{๔๖๗}

“ขึ้นชื่อว่าสัตว์คุณในคำว่า สตฺวโยคโต นี้ คือ ความรู้ ความเพียร
และไถ่ถอน ชื่อว่า สัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตว์คุณนั้น ดังคำว่า นึลฺโล
ปญฺโญ(ผ้าเขียว) เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะสีเขียว”

ชื่อว่า ปาณะ (สัตว์ที่มีลมหายใจ) เพราะหายใจเข้าออก หมายความว่า เพราะ
เนื่องด้วยลมหายใจเข้าออก

ชื่อว่า ภูตะ (สัตว์ที่เกิดแล้ว) เพราะเกิดขึ้น[ด้วยกรรมและกิเลส] หมายความว่า
เพราะการเกิดดี คือ เพราะการเกิดใหม่

นรกรเรียกว่า ปุณฺ ชื่อว่า บุคคล ตามความหมายว่า ผู้ไปนรกรนั้น หมายความว่า
ดำเนินไป[สู่นรก]

คำว่า บุคคล มีรูปวิเคราะหตามนัยนี้ว่า

- ปุํ คลนฺตติติ ปุคฺคฺลา = ผู้ดำเนินไปสู่นรก ชื่อว่า บุคคล (ปุํ บทหน้า = นรก +
คล ธาตุ <ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า บุคคล ตามความหมายของศัพท์คือผู้ดำเนินไปสู่นรก เพราะเหล่าสัตว์
ส่วนใหญ่มักไปสู่นรกหลังเสียชีวิตแล้ว แม้ผู้ที่เสียชีวิตแล้วทุกคนจะไม่ไปเกิดในนรกกัเรียกว่า
บุคคล ได้โดยรูปหีนัย คือ วิธีที่เป็นชื่อเรียก

ดังนั้น เพื่อให้หมายถึงสรรพสัตว์ได้โดยตรง วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกาจึงแสดง
ความหมายของศัพท์นี้ ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็ม, ผู้เกิดใหม่ = ตตฺตฺตฺตฺตฺนิกายํ ปุเรนฺตติติ ปุรา (ปุร ธาตุ
+ อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้ตายไป = สพฺพาวตฺถุณีปาติตาย จ คลนฺติ จวณฺตติติ คลา (คล ธาตุ + อ ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ)

^{๔๖๗} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๖/๔๓๘

หลังจากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสว่า

- ปุรา จ เต คลา จาติ ปุคฺคลา = ผู้ทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็มและตายไป, ผู้ทั้งเกิดทั้งตาย ชื่อว่า บุคคล (ปุร ศัพท์ + คล ศัพท์ รสสะ อุ ใน ปุ เป็น อุ และลบ ร อักษร)

สรุปความว่า คำว่า บุคคล มาจาก ปุร (ผู้เกิดใหม่) + คล (ผู้ตายไป) ความเห็นนี้เกี่ยวกับสัตว์ทุกจำพวกที่เกิดขึ้นแล้วตายไปในทุกขณะ ดังข้อความว่า

ปุรณโต, คลนโต จ ปุคฺคลาติ เนรุตฺตา. สตุตา หิ นิพฺพตฺตุนฺตา
ตตฺสตุตฺตนิกายํ ปุเรนฺตา วีย โหณฺติ, สพฺพาวตฺถุณีปาติตาย จ คลนฺติ
จวนฺตฺติ อตฺถโก.^{๔๖๘}

“นักนิรุตตินัยกล่าวว่า ชื่อว่า บุคคล เพราะเป็นผู้ทำ[หมู่สัตว์]ให้เต็มและตายไป หมายความว่า เหล่าสัตว์เกิด[ในภพใหม่]ย่อมเป็นเช่นกับทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็ม และตายไปเพราะตกตายในทุกระยะเวลา”

สรีระหรือชั้น ๕ เรียกว่าร่างกาย เพราะร่างกายเป็นเพียงบัญญัติอาศัยชั้น ๕ นั้น

ตามนัยแรก ร่างกายคือสรีระที่เป็นสมมุติบัญญัติ ตามนัยหลังคือชั้น ๕ โดยปรมาตย์ เพราะร่างกายเป็นเพียงบัญญัติอาศัยชั้น ๕ ถ้าไม่มีชั้น ๕ ก็ไม่มีร่างกายของสรรพสัตว์แต่อย่างใด ดังข้อความว่า

“สรีรฺนฺติ รูปกายํ วตฺวาปี สพฺพสตุตฺตปญฺจตฺตนิสฺสยํ สนฺธาย “ขนฺธ-
ปญฺจกเมว วาติ วุตฺตตฺตา เอกจตุปญฺจกฺขณฺธิโกปี อตฺตภาโว คหิโต
โหติ.^{๔๖๙}

“คำว่า สรีร (สรีระ) แม้จะกล่าวถึงร่างกาย ก็หมายถึงอัตรภาพที่มีชั้น ๑ [ในอสังขยสัตตภูมิ] ชั้น ๔ [ในอรุภูมิ] หรือชั้น ๕ [ในภูมิที่มีชั้น ๕] อีกด้วย เพราะกล่าวว่า “หรือชั้น ๕” โดยหมายถึงชั้น ๕ อัน

^{๔๖๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๖/๔๓๘

^{๔๖๙} ขุ.ป.คณฺธิ. ๒๒/๓๕๔

เป็นที่อาศัยตั้งชื่อว่าสรรพสัตว์”

คำว่า อตตภาวปริยาปันนะ (สัตว์ที่มีร่างกาย) คือ สัตว์ที่นับเข้าในร่างกายนั้น คำว่า ปริยาปนา (นับเข้า) หมายความว่า ถูกกำหนด คือ อยู่ภายใน

อนึ่ง แม้คำที่เหลือ[มี ปาณา เป็นต้น]ก็ยกขึ้นกล่าวโดยความเป็นรูปหีศัพท (ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก) ฟังทราบวาศัพท์ทั้งหมดนี้เป็นคำไวพจน์ของสรรพสัตว์เหมือนคำว่า สตุตา (สัตว์)

แม้มีคำไวพจน์อื่นของสรรพสัตว์เป็นต้นว่า สพฺเพ ชนฺตุ (สัตว์ผู้เกิดทั้งปวง), สพฺเพ ชีวา (สัตว์ผู้มีชีวิตทั้งปวง) แต่ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า ปญฺจหากาเรหิ อนินฺธิโส-
ผรณา เมตฺตาเจโตวิมุตติ (เมตตาคือเจโตวิมุตติที่แผ่ไปไม่เจาะจงด้วยลักษณะ ๕ อย่าง) โดยเลือกเอา ๕ คำนี้เท่านั้น (สตุตา = สัตว์, ปาณา = สัตว์ที่มีลมหายใจ, ภูตา = สัตว์ที่เกิดแล้ว, บุคฺคฺลา = บุคคล และ อตตภาวปริยาปนา = สัตว์ที่มีร่างกาย) เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทั่วไป

ข้อความว่า “เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทั่วไป” แสดงถึงการอนุญาตให้แผ่เมตตาได้โดยเนื่องด้วยคำว่า ชนฺตุ เป็นต้นที่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้เจริญเมตตา]^{๔๗๐}

ส่วนอาจารย์เหล่าใดประสงค์เอาศัพท์ว่า สตุตา และ ปาณา เป็นต้นมีความหมายต่างกัน มิใช่ต่างกันโดยถ้อยคำอย่างเดียว การแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงย่อมขัดแย้งกับความเห็นของอาจารย์เหล่านั้น ดังนั้น อย่าถือเอาเนื้อความเช่นนั้น[ที่มีความหมายต่างกัน] ควรแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงด้วยลักษณะ ๕ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า สตุต มีความหมายตามศัพท์ว่า ผู้ผูกพันในขันธ ส่วน ปาณ มีความหมายว่าผู้หายใจเข้าออก ถ้าถือว่าศัพท์เหล่านั้นมีความหมายต่างกันตามรากศัพท์ ก็ไม่อาจ

ครอบคลุมเหล่าสัตว์ทุกจำพวกได้ เพราะคำว่า สัตต ไม่รวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะ และคำว่า ปาณ ก็ไม่รวมถึงพรหมที่ไม่มีลมหายใจ ดังนั้น การแผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงก็มีไม่ได้ตามความเห็นนี้ ดังนั้น จึงถือว่าคำว่า สัตต และ ปาณ เป็นต้นเป็นรูปหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก มิได้มีความหมายตามรากศัพท์อย่างแท้จริง

เมตตา ๕๒

[๒๕๗] อนึ่ง ในการแผ่เมตตา :-

การแผ่เมตตาว่า สพฺเพ สัตฺตา อเวรา โหนตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงอย่ามีเวรกัน) นี้ เป็นอุปทานหนึ่ง

การแผ่เมตตาว่า อพฺยาปชฺชา โหนตุ (อย่าโกรธเคืองกัน) นี้ เป็นอุปทานหนึ่ง คำว่า อพฺยาปชฺชา (อย่าโกรธเคืองกัน) หมายความว่า ปราศจากการโกรธเคืองกัน

การแผ่เมตตาว่า อนิฆา โหนตุ (อย่ามีความทุกข์) นี้ เป็นอุปทานหนึ่ง คำว่า อนิฆา แปลว่า อย่ามีความทุกข์

การแผ่เมตตาว่า สุขี อุตฺตานํ ปหฺริหนตุ (รักษาดนอยู่เป็นสุขเถิด) นี้ เป็นอุปทานหนึ่ง

ในข้อความข้างต้น ท่านมิได้อธิบายความหมายของ อเวร ศัพท์ไว้ จึงขออธิบายเพิ่มเติมความหมายของคำนี้ กล่าวคือ คำว่า อเวร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อย่ามีเวรกัน (อย่าผูกโกรธกัน) = นตฺถิ เวรํ เอเตสฺนติ อเวรา (เวร = การผูกโกรธ)

๒. อย่ามีคนคู่เวรกัน = นตฺถิ เวรโ อเตสฺนติ อเวรา (เวร = คนคู่เวรกัน)

ดังข้อความว่า

ส โข โส อาวุโส อริยสาวโก สพฺพโส อากาสสเมน เจตสา วิหฺรติ

วิปฺบุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน.^{๔๗๑}

“อริยสาวกนั้นมิจิตเสมออากาศ อันไฟบุลย์ ถึงความยิ่งใหญ่ ไม่มี
ขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีกรรมเครื่องอยู่โดยสิ้นเชิง”

อเวเรนาติ อกุสสเวรปุคฺคลเวรรหิตเณ.^{๔๗๒}

“คำว่า อเวเรน (ไม่มีเวร) หมายความว่า ปราศจากเวรคืออกุศล
และเวรคือบุคคล”

เวรํ ตสฺส น เกณจีติ อกุสสเวรํ ตสฺส เกณจีปิ การณน นตฺถิ,
ปุคฺคลเวรสงฺขาโต วิโรธํ เกณจิ ปุริเสน สหฺมึ ตสฺส เมตฺตาวิหริสฺส
นตฺถิติ.^{๔๗๓}

“บาทคาถาว่า เวรํ ตสฺส น เกณจิ (เขาไม่มีเวรด้วยเหตุใดๆ)
หมายความว่า เขาไม่มีเวรคืออกุศลด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง และเขา
ผู้เจริญเมตตาก็ไม่มีความขัดแย้งที่เรียกว่าเวรคือบุคคลกับใครๆ”

เอวํ อเวรจิตฺโตติ เอวํ อกุสสเวรสฺส จ ปุคฺคลเวรีน จ นตฺถิตาย
อเวรจิตฺโต.^{๔๗๔}

“คำว่า เอวํ อเวรจิตฺโต (มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้) หมายความว่า มีจิต
ไม่มีเวร เพราะไม่มีเวรคืออกุศลและคนคู่เวรอย่างนี้”

ตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้างต้น ข้อความว่า “เป็นอุปมาหนึ่ง”
หมายความว่า ในขณะที่บรรลุมาน ผู้ปฏิบัติไม่อาจแผ่เมตตาทั้ง ๕๒๘ อย่างได้ แต่จะสามารถ
เข้าเมตตาตามด้วยคำแผ่เมตตาอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น

ในพระสูตรต่างๆ ที่กล่าวถึงการแผ่เมตตา ฉบับไทยและฉบับฉฺฉฐสํสคีติมีรูปว่า
อพฺยาปชฺช บ้าง อพฺยาปชฺฌ บ้าง อพฺยาพชฺฌ บ้าง โดยพบรูปที่ลงปฐมวิภักติ พบพจน์ว่า
อเวรา อพฺยาปชฺชา, อพฺยาปชฺฌา หรือ อพฺยาพชฺฌา บ้าง หรือพบรูปที่ลงตติยาวิภักติ เอกพจน์
ว่า อเวเรน อพฺยาปชฺเชน, อพฺยาปชฺเฌน, อพฺยาพชฺเฌน บ้าง ผู้แปลเห็นว่า คำว่า อพฺยา-

แปลคำข้างต้นว่า “ปราศจากพยาปาพะอันเป็นความทุกข์ใจ” และถือว่า อพฺยาปชฺฐมา ควรแปลว่า “อย่ามีความทุกข์ใจ” อีกทั้งยกคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกามาอ้างอิงไว้ เช่น

อพฺยาปชฺฐมาติ วิคตโทมนสฺสา.^{๔๗๙}

“คำว่า อพฺยาปชฺฐมา หมายความว่า ผู้ปราศจากโทมนัส (ความทุกข์ใจ)”

พฺยาปชฺฐมํ วุจฺจติ จิตฺตทฺกฺขํ, ตพฺพิริหิตา อพฺยาปชฺฐมาติ อาห “วิคต-
โทมนสฺสาติ.^{๔๘๐}

“ความทุกข์ใจชื่อว่า พยาปัชฺชะ ผู้ปราศจากความทุกข์ใจนั้น ชื่อว่า
อพฺยาปัชฺชะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิคตโทมนสฺสา (ผู้ปราศจากโทมนัส)”

โทมนสฺสปปหानโต อพฺยาปชฺชํ, นิทฺทกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ.^{๔๘๑}

“ฉานจิตอันไม่มีความโกรธเคือง (อพฺยาปชฺช) เพราะขจัดโทมนัส
ได้ ความหมายคือ ไม่มีทุกข์ใจ]

เจตโส พฺยาปตฺติวเสน หนฺนโต พฺยาปชฺชํ, เจตสิกํ อสาดํ, ตทภาว
โต อพฺยาปชฺชํ. เตนาห “นิทฺทกฺขนฺติ.^{๔๘๒}

“ชื่อว่า พยาปัชชะ เพราะเบียดเบียนจิตให้แปรปรวน คือ ความ
ทุกข์ใจ ชื่อว่า อพฺยาปัชชะ เพราะไม่มีความเบียดเบียนจิตนั้น ฉะนั้นจึง
กล่าวว่า นิทฺทกฺข (ไม่มีทุกข์ใจ)”

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเข้าใจว่า ความโกรธเคืองนับว่าเป็นโทมนัสหรือความทุกข์ใจ
ประการหนึ่ง จึงแปลว่า “ปราศจากความโกรธเคืองอันเป็นโทมนัส” คำแปลนี้สอดคล้องกับ
ข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและอังคุตตรฎีกาที่กล่าวว่าโทสะก็คือโทมนัสว่า

อพฺยาปชฺโชติ พฺยาปาเทน ทฺกฺเขน โทมนสฺสสงฺขาเตน โทเสน วีย

^{๔๗๙} ที่. อ. ๒/๓๕๗/๓๓๓ บางฉบับมีรูปเป็น อพฺยาปชฺชาติ

^{๔๘๐} ที่.ม.ฎี. ๒/๓๕๗/๓๑๗ บางฉบับมีรูปเป็น อพฺยาปชฺชาติ

^{๔๘๑} วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๔/๓๓๘ บางฉบับมีรูปเป็น อพฺยาปชฺฐมํ

^{๔๘๒} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๔/๔๓๗ บางฉบับมีรูปเป็น พฺยาปชฺฐมํ และ อพฺยาปชฺฐมํ

น พยาปาเทตพุโติปิ อตฺถิ ยุชฺชติ.^{๔๘๓}

“คำว่า อพฺยาปชฺช โควมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ถูกทุกข์
ที่เป็นความโกรธเคืองทำให้แปรปรวน เหมือนถูกโทสะกล่าวคือโทมนัส
ทำให้แปรปรวน”

อพฺยาปชฺชจิตฺโตติ โกรจิตฺตสฺส อภาเวน นิตฺทุกฺขจิตฺโต.^{๔๘๔}

“คำว่า อพฺยาปชฺชจิตฺโต (มีจิตไม่โกรธเคือง) หมายความว่า มีจิต
ปราศจากทุกข์ เพราะไม่มีจิตที่คิดโกรธ”

โกโธ นาม เจตฺโส ทุกฺขนฺติ อาห “โกรจิตฺตสฺส อภาเวนาคิ.^{๔๘๕}

“ที่ชื่อว่าความโกรธ เป็นทุกข์ทางใจ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โกรจิตฺตสฺส
อภาเวน (เพราะไม่มีจิตที่คิดโกรธ)”

สรุปความในเรื่องนี้ว่า รูปว่า อพฺยาปชฺชา เหมาะสมที่สุดในเรื่องการแผ่เมตตา
เพราะประโยคหน้าเป็นคำแสดงเหตุของประโยคหลังตามคำอธิบายข้างต้น จะเห็นได้ว่า คน
ที่ไม่ผูกโกรธย่อมไม่โกรธเคืองกัน เมื่อไม่โกรธเคืองกันก็ไม่มีความทุกข์ และรักษาตนให้อยู่
เป็นสุขได้ ในเรื่องนี้ประโยคหน้าเป็นคำแสดงเหตุของประโยคหลัง โดยการไม่มีเวรทำให้ไม่
โกรธเคือง การไม่โกรธเคืองทำให้ไม่มีทุกข์ และการไม่มีทุกข์ทำให้รักษาตนอยู่เป็นสุขได้ ดัง
ข้อความว่า

“อเวราติ จ สกฺสนฺตานเ จ ปเร ปฏิจฺจ ปฺรสนฺตานเ จ อิตเร ปฏิจฺจ
เวราภาโว ทสฺสิติ. “อพฺยาปชฺชาติอาทิสฺส เวราภาวา ตมฺมุลกพฺยาปาทา
ภาโว “อนิฆาติ พฺยาปาทาภาวา ตมฺมุลกทุกฺขาภาโว “สุขี อตฺตานํ ปฺริห
รณฺตุติ ทุกฺขาภาวา สุเขน อตฺตภาวปฺริหรณํ ทสฺสิตนฺติ เอวเมตฺถ วจน-
สมฺพนฺโร เวทิตพุโติ.^{๔๘๖}

“อนึ่ง คำว่า อเวรา (อย่ามีเวรกัน) แสดงความไม่มีเวรในกระแสจิต
ของตนโดยอาศัยคนอื่น และในกระแสจิตของคนอื่นโดยอาศัยตนนอกนี้

^{๔๘๓} อภ.สง.มุขฎีกา ๑/๓๓/๑๑๘

^{๔๘๕} อภ.ติ.ฎีกา ๒/๖๖/๒๐๙

^{๔๘๔}

อภ.ติ.อ. ๒/๖๖/๒๐๓ ฉบับนี้ผู้รังสีคดีมีรูปว่า อพฺยาปชฺชจิตฺโต

^{๔๘๖} ขุ.ป.อ. ๒/๒๒/๒๔๓

(คือ ไม่มีเวรทั้งฝ่ายตนและคนอื่น) ในคำว่า อพฺยาปชฺชา (อย่าโกรธเคืองกัน) เป็นต้น ท่านแสดงว่าไม่มีการโกรธเคืองที่มีเวรนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่มีเวร, คำว่า อนิฆา (อย่ามีความทุกข์) แสดงว่าไม่มีความทุกข์ที่มีการโกรธเคืองนั้นเป็นเหตุ เพราะไม่โกรธเคืองกัน และคำว่า สุขี อุตฺตานํ ปริ-
หรณฺตุ (รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด) แสดงการรักษาตนอยู่เป็นสุข เพราะไม่มีทุกข์ พึงทราบสัมพันธ์ของคำในพากย์เหล่านั้น[โดยความเป็นเหตุและผล]อย่างนี้”

นอกจากนั้น ในพระบาลีบางแห่งมีรูปว่า อพฺยาปชฺช มฺ อพฺยาพชฺช มฺ ทั้งสองคำนี้แปลว่า “ไม่มีความลำบาก, ไม่มีความทุกข์” ใช้ในฐานะอื่นที่ไม่ใช่การแผ่เมตตา รูปทั้งสองมีรากศัพท์มาจาก น + พยาพาร (ความลำบาก, ความทุกข์) + ฌย แปลง น เป็น อ ได้ รูปว่า อพฺยาพชฺช เมื่อแปลง พ ใน พชฺช เป็น ป ก็ได้รูปว่า อพฺยาปชฺช ดังข้อความว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส คิลานปฺปจฺยเภสชฺชปฺริขารํ ปฏิเสวติ ยาวเทว
อุปฺปนฺนํ เวยฺยาพาริกานํ เวทนํ ปฏิฆาตยา, อพฺยาพชฺชปรมตยา.^{๔๘๗}

“ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยบริขารรักษาโรคของผู้ป่วย เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากโรคที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง”

อพฺยาพชฺชปรมตยาติ นิทฺทุกฺขปรมตยา.^{๔๘๘}

“คำว่าอพฺยาพชฺชปรมตยาแปลว่าเพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง”

พฺยาพารณฺเณ พฺยาพาโร, พฺยาพาโรว พฺยาปชฺฉํ, ทฺกฺขณฺติ
อตุโธ. นตฺถิ เอตฺถ พฺยาปชฺฉนฺติ อพฺยาปชฺฉํ, นิทฺทุกฺขตา. เตนาห
“อพฺยาปชฺฉปรมตยาติ นิทฺทุกฺขปรมตยาติ.^{๔๘๙}

“ชื่อว่า พยาพาระ โดยความหมายว่า เบียดเบียน สภาวะเบียดเบียน

^{๔๘๗} ม.ม. ๑๒/๒๓/๑๔, อภ.นภก. ๒๒/๕๘/๓๗๒ ฉบับสิงหลมีรูปว่า อพฺยาปชฺชปรมตยา

^{๔๘๘} วิสุทฺธิ. ๑/๑๘/๗๖

^{๔๘๙} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘/๗๖

นั่นแหละ ชื่อว่า พยาปัชฌะ (แปลง พ เป็น ป) หมายถึง ทุกข์

คำว่า อัพยาปัชฌะ คือ สภาวะไม่มีทุกข์ หมายถึง ความไม่มีทุกข์
ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อพฺยาปชฺฌปรมตยาติ นิทุทุกฺขปรมตยา (คำว่า
อพฺยาปชฺฌปรมตยา แปลว่า เพื่อไม่มีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง)”

ดังนั้น จึงควรแผ่เมตตาตามบทที่ปรากฏชัดเจนในบทเหล่านี้ ตามวิธีนี้อัปปนา
๒๐ ย่อมมีในการแผ่เมตตาไม่เจาะจงโดยเนื่องด้วยอัปปนาอย่างละ ๔ [มี อเวรา เป็นต้น]
ในลักษณะ ๕ อย่าง [มี สพฺเพ สตุตา เป็นต้น] (๔ X ๕ = ๒๐) ส่วนในการแผ่เมตตาเจาะจง
มีอัปปนา ๒๘ โดยเนื่องด้วยอัปปนาอย่างละ ๔ ในลักษณะ ๗ อย่าง [มี สพฺพา อิตฺติโย
 เป็นต้น] (๔ X ๗ = ๒๘)

หนึ่ง ในการแผ่ไปเจาะจงนี้ คำว่า อิตฺติโย (สตรี), ปุริสา (บุรุษ) กล่าวไว้เนื่องด้วย
เพศ [เพราะเพศเหล่านั้นปรากฏโดยมาก]

คำว่า อริยา (พระอริยะ), อนริยา (ปุถุชน) กล่าวไว้เนื่องด้วยพระอริยะและปุถุชน

คำว่า เทวา (เทวดา), มนุสฺสา (มนุษย์), วินิปาติกา (อบายสัตว์) กล่าวไว้เนื่อง
ด้วยปฏิสนธิ

ส่วนในการแผ่เมตตาตามทิศ มีอัปปนา ๔๘๐ คือ

ก. ทำเป็นทิศละ ๒๐ รวมเป็น ๒๐๐ ตามนัยว่า สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตุตา
(ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา) เป็นต้น

ข. ทำเป็นทิศละ ๒๘ รวมเป็น ๒๘๐ ตามนัยมี สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺติโย
(ขอสตรีทั้งปวงในทิศบูรพา) เป็นต้น

อัปปนาทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคมี ๕๒๘ ตามวิธีนี้ [คือ การ
แผ่เมตตาไม่เจาะจง ๒๐ + การแผ่เมตตาเจาะจง ๒๘ + การแผ่เมตตาตามทิศ ๔๘๐]

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเจริญเมตตาเจโตวิมุตติโดยเนื่องด้วยอัปปนา
อย่างใดอย่างหนึ่งในอัปปนาเหล่านี้ ย่อมได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการที่ตรัสไว้ตามนัยว่า สุข
สุปติ (หลับเป็นสุข) เป็นต้น

สรุปความว่า อัปปนา ๕๒๘ คือ เมื่อภาวนาว่า สพเพ สตฺตา อเวรา โหนตุ = ขอ สัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน ฯลฯ จะได้โอริสเมตตา ๕ ประเภท คุณด้วยการแผ่เมตตา ๔ ชนิด ก็จะได้โอริสเมตตา ๒๐ ชนิด ($5 \times 4 = 20$) ต่อจากนั้น เมื่อภาวนาว่า สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา โหนตุ = ขอสตรีทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน ฯลฯ จะได้โอริสเมตตาแก่บุคคล ๗ จำพวก คุณด้วยการแผ่เมตตา ๔ ชนิด จะได้โอริสเมตตา ๒๘ ชนิด ($7 \times 4 = 28$) เมื่อรวม โอริสเมตตา ๒๐ ชนิด กับโอริสเมตตา ๒๘ ชนิด จะได้เมตตา ๔๘ ชนิด เป็นการแผ่เมตตา โดยไม่เจาะจงทิศ เรียกว่า ทิสอาโอริสเมตตา

ในทำนองเดียวกัน เมื่อแผ่เมตตาให้แก่สัตว์โลกที่อยู่ในทิศบูรพาว่า ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพาจงเป็นสุขเถิด อย่ามีเวรกัน ฯลฯ ก็จะเป็นการแผ่เมตตาให้สัตว์โลกในทิศบูรพา ๔๘ ชนิด และเมื่อแผ่เมตตาให้แก่สัตว์โลกในทิศใหญ่ที่เหลืออีก ๓ ทิศ คือ ทิศปัจฉิม (ทิศ ตะวันตก) ๔๘ ชนิด ทิศอุดร (ทิศเหนือ) ๔๘ ชนิด ทิศทักษิณ (ทิศใต้) ๔๘ ชนิด และทิศเฉียง (อนุทิศา หรือวิทิศา) อีก ๔ ทิศ คือ ทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ๔๘, ทิศพายัพ (ทิศ ตะวันตกเฉียงเหนือ) ๔๘, ทิศอีสาน (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ) ๔๘, ทิศหรดี (ทิศตะวันตก เฉียงใต้) ๔๘ กับทิศเบื้องล่าง (๔๘) และทิศเบื้องบน (๔๘) รวมเป็นทิศทั้งหมด ๑๐ ทิศ ทิศ ละ ๔๘ ชนิด ก็จะเป็นทิสอาโอริสเมตตา ๔๘๐ ชนิด ($48 \times 10 = 480$) ซึ่งเป็นการแผ่เมตตา ในทิศทั้ง ๑๐ ดังนั้น เมื่อรวมทิสอาโอริสเมตตา ๔๘๐ ชนิด กับทิสอาโอริสเมตตา ๔๘ ชนิด จึงได้เมตตารวมทั้งหมด ๕๒๘ ชนิด ($480 + 48 = 528$)

ผู้ที่เจริญเมตตามาวนาควรทำความเข้าใจคำแผ่เมตตามาษาบาลีให้ถ่องแท้ แล้ว บริกรรมทั้งบาลีและคำแปล มีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้

- ก. ในคำว่า สพเพ สตฺตา คำว่า สตฺตา = สัตว์ทั้งหลาย, สพเพ = ทั้งปวง
- ข. ในคำว่า อเวรา โหนตุ คำว่า เวรา = เหว, อ = อย่า, อเวรา = อย่ามีเวรกัน, โหนตุ = จงเป็น คำว่า อเวรา โหนตุ จึงมีความหมายว่า จงเป็นสุขเถิด อย่ามีเวรกัน
- ค. ในคำว่า อพฺยาปชฺชา โหนตุ คำว่า พฺยาปชฺชา = โกรธเคือง, อ = อย่า คำว่า อพฺยาปชฺชา โหนตุ จึงมีความหมายว่า จงเป็นสุขเถิด อย่าโกรธเคืองกัน
- ฌ. ในคำว่า อนิฆา โหนตุ คำว่า นิฆา = ความทุกข์, อ = อย่า คำว่า อนิฆา โหนตุ จึงมีความหมายว่า จงเป็นสุขเถิด อย่ามีความทุกข์

ง. ในคำว่า สุขี (สุข + อี) คำว่า สุข = ความสุข, อี อักษรเป็นคำปัจจัย (suffix) = มี คำว่า สุขี จึงมีความหมายว่า จงมีความสุข

จ. ในคำว่า อุตตานํ ปิหรณตุ คำว่า อุตตานํ = ชั่งตน, ปิหรณตุ = จงรักษา คำนี้จึงมีความหมายว่า รักษาตนให้พ้นจากทุกข์

อนึ่ง ในขณะที่แม่เมตตา จิตของเราควรมุ่งไปที่ความปรารถนาดีเป็นหลัก สรรพสัตว์ เป็นเพียงฉากหลัง ไม่ใช่หลักสำคัญ หัวใจสำคัญของการแม่เมตตา มี ๒ ประการ คือ

๑. ต้องมุ่งแม่เมตตาให้ถึงบุคคลนั้นจริงๆ โดยรู้สึกว่าคุณคนนั้นกำลังยืนอยู่ตรงหน้า เช่น ถ้าแม่เมตตาให้บิดามารดา ก็ต้องรู้สึกว่าคุณเหล่านั้นได้รับเมตตาของเราจริงๆ หรือ ถ้าแม่เมตตาให้สรรพสัตว์ ก็ควรคิดว่าเมตตาของเราไปถึงพวกเขาจริงๆ หนังสือวิธีปฏิบัติ สมถะและวิปัสสนาตามวิธีกันนี้ (หน้า ๑๓) กล่าวว่า อาจารย์พม่าบางรูปน้อมนิกเหล่าสัตว์ไว้ในวงกสิณขนาดถาดหรือกระดิ่ง แล้วแม่เมตตาไปสู่สรรพสัตว์ที่อยู่ในวงกสิณดังกล่าว

๒. ต้องรู้สึกถึงความนุ่มนวลในใจ ถ้าเรายังไม่รู้สึกถึงความนุ่มนวล ก็จะเพียงแต่ปรกกรรม ไม่มีความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ผู้ปฏิบัติที่รู้สึกถึงความนุ่มนวลได้แล้วมักจะยิ้มออกมาเล็กน้อย แล้วจะเกิดปิติปราโมทย์ ขนลุกชูช้ำตามร่างกาย สงบ และสุขใจ บางท่านอาจรู้สึกหัวใจพองโตด้วยปิติเหมือนเห็นดอกไม้บานออกมาจากทรวงอก บางท่านรู้สึกว่ามีดอกไม้แบ่งบานอยู่รอบข้าง นี่คือลักษณะที่จิตเกิดปิติปราโมทย์นั่นเอง

ผู้ปฏิบัติควรฝึกแม่เมตตาในชีวิตประจำวันเพื่อปลูกฝังให้ใจของเรามีเมตตามากขึ้น ด้วยการปรกกรรมคำแม่เมตตาในระหว่างวัน เช่น เวลาอาบน้ำ แปรงฟัน บริโภคอาหาร เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องรอแม่เมตตาเฉพาะในขณะที่นั่งกรรมฐานหรือเดินจงกรมเท่านั้น การฝึกบ่อยๆ เช่นนี้จะทำให้เกิดความชำนาญขึ้นเอง ทำให้จิตอ่อนโยนมากขึ้น ส่งผลให้การกระทำและคำพูดของเรามีเมตตาโดยอัตโนมัติตามมา และเราจะมีหวังดีต่อผู้อื่นมากขึ้น จึงทำให้เป็นที่รักของผู้อื่นมากกว่าเดิม วิธีแม่เมตตาง่ายๆ คือ การปรกกรรมว่า เป็นสุข พ้นทุกข์ ในขณะทำอริยาบถต่างๆ หรือในขณะที่เดินก็ปรกกรรมคำนี้ตามจังหวะย่างก้าว คือ ก้าวแรกปรกกรรมว่า เป็นสุข ก้าวต่อไปปรกกรรมว่า พ้นทุกข์

ส่วนการเจริญเมตตากรรมฐานในขณะที่เดินจงกรม นั่งกรรมฐาน และทำอริยาบถ

ย่อ ย มีวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. เดินจงกรม ควรเดินตามทำธรรมชาติให้สอดคล้องกับหลักกายวิภาคศาสตร์ (anatomy) จะทำให้ผ่อนคลายกล้ามเนื้อในร่างกาย และเมื่อกำลังผ่อนคลายสมาธิก็จะค่อยๆ ก่อตัวขึ้น เหมือนจักรตามหลักโยคะและพลังชีวิตตามหลักชี่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ด้วยการผ่อนคลายกล้ามเนื้อก่อน ผู้เริ่มปฏิบัติควรเริ่มต้นด้วยการแผ่เมตตาให้ตัวเองก่อนว่า เบิกบานเป็นสุข พันทุกข์ แล้วจึงแผ่เมตตาให้ผู้อื่น (แต่ผู้ที่เจริญเมตตาอยู่เสมอไม่จำเป็นต้องแผ่เมตตาให้ตัวเองก่อน) โดยปริกรรมให้สัมพันธ์กับท่าเดิน ดังนี้

- วิธีที่หนึ่ง (ตามวิสุทธิมรรค ข้อ ๒๔๒)

- ยกเท้าขวา ปริกรรมว่า เบิกบาน (ยกเท้าขึ้นสูงๆ จนปลายเท้าแตะพื้นเป็นจุดเล็กๆ)
- ย่างเท้าขวา ปริกรรมว่า เป็นสุข (ย่างเท้าไปข้างหน้าให้ส้นเท้ายันพื้นไว้)
- เหยียบเท้าขวา ปริกรรมว่า พันทุกข์ (เหยียบเท้าลงเบาๆ จนปลายเท้าสัมผัสพื้น)
- ยกเท้าซ้าย ปริกรรมว่า เบิกบาน
- ย่างเท้าซ้าย ปริกรรมว่า เป็นสุข
- เหยียบเท้าซ้าย ปริกรรมว่า พันทุกข์

ข้อความในคัมภีร์นี้ (ข้อ ๒๔๒) คือ เอส สปริโส สุชี โหตุ นิตทุกโข (สัทบุรุษนั้นจงเป็นสุข พันทุกข์) อนึ่ง โดยทั่วไปปิตามารดาเป็นบุคคลที่เราเคารพรักมากที่สุดในชีวิต การแผ่เมตตาให้กับคนที่เราเคารพรักมากที่สุดเป็นวิธีที่ทำให้จิตเกิดสมาธิได้ง่ายตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๒๔๒ เช่นเดียวกัน และแม้ผู้แผ่เมตตาที่เป็นบุรุษจะมีเพศต่างกับมารดา ก็ถือว่าแผ่เมตตาได้ในเบื้องต้นเพื่อให้จิตตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่นมีสมาธิแล้วจึงค่อยแผ่เมตตาให้คนเพศเดียวกันที่มีชีวิตอยู่เท่านั้นเพื่อให้บรรลุจุดหมายต่อไป หรือถ้าต้องการจะแผ่เมตตาให้สรรพสัตว์ก็มีคำปริกรรมเหมือนกัน

- วิธีที่สอง (ตามเมตตปริตร คาถา ๓)

- ยกเท้า ปริกรรมว่า สุขกาย
- ย่างเท้า ปริกรรมว่า สุขใจ

- เหยียบเท้า บริกรรมว่า ปลอดภัย

ข้อความในเมตตปริตร (คาถา ๓) คือ สุขีโน ว เขมิโน โหนตุ, สพุพสตฺตา ภวนตุ สุขิตตฺตา (ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดภัยภัยทั้งปวงเถิด)

- วิธีที่สาม (ตามปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๒๒)

- ยกเท้าขวา บริกรรมว่า อเวรา
- ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า โหน
- เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ตู
- ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า จงเป็นสุขเถิด
- ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า อย่ามี
- เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า เวกัน

หรืออาจบริกรรมเฉพาะคำบาลีให้เต็มประโยคว่า

- ยกเท้าขวา บริกรรมว่า อเวรา
- ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า โหน
- เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ตู
- ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า อพฺยาปชฺชา
- ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า โหน
- เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า ตู
- ยกเท้าขวา บริกรรมว่า อนีฆา
- ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า โหน
- เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ตู
- ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า สุขี
- ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า อตฺตานํ
- เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า ปริหรนฺตุ

๒. การนั่งกรรมฐาน ควรนั่งตัวตรง ผ่อนคลายกล้ามเนื้อในร่างกาย บริกรรมคำแผ่เมตตาเป็นคำไทยหรือบาลี โดยว่าคำบริกรรมในตอนหายใจออกเท่านั้น จะทำให้ผ่อนคลายกล้ามเนื้อในร่างกาย พอหายใจเข้าก็ตามรู้ลมที่กระทบปลายจมูก หรือจะว่าซ้ำ

คำบริกรรมที่ว่าไปในขณะหายใจออก หรือจะเพียงทำความรู้สึกต้องการแผ่เมตตาก็ได้

- วิธีที่หนึ่ง (ตามวิสุทธิมรรค ข้อ ๒๔๒)
 - หายใจเข้า ไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น
 - หายใจออก บริกรรมว่า เบิกบาน
 - หายใจเข้า ทำความรู้สึกต้องการให้เบิกบาน
 - หายใจออก บริกรรมว่า เป็นสุข
 - หายใจเข้า ทำความรู้สึกต้องการให้เป็นสุข
 - หายใจออก บริกรรมว่า พ้นทุกข์
 - หายใจเข้า ทำความรู้สึกต้องการให้พ้นทุกข์
- วิธีที่สอง (ตามเมตตปริตร คาถา ๓)
 - หายใจเข้า ไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น
 - หายใจออก บริกรรมว่า สุขกาย
 - หายใจเข้า ว่าข้าคำว่า สุขกาย
 - หายใจออก บริกรรมว่า สุขใจ
 - หายใจเข้า ว่าข้าคำว่า สุขใจ
 - หายใจออก บริกรรมว่า ปลอดภัย
 - หายใจเข้า ว่าข้าคำว่า ปลอดภัย
- วิธีที่สาม (ตามปฏิสัมภิทามรรค ข้อ ๒๒)
 - หายใจเข้า ไม่ต้องบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น
 - หายใจออก บริกรรมว่า สัพเพ สัตตา
 - หายใจเข้า ว่าข้าคำว่า สัพเพ สัตตา
 - หายใจออก บริกรรมว่า สัตว์ทั้งปวง
 - หายใจเข้า ว่าข้าคำว่า สัตว์ทั้งปวง
 - หายใจออก บริกรรมว่า อเวรา โหนตุ
 - หายใจเข้า ว่าข้าคำว่า อเวรา โหนตุ
 - หายใจออก บริกรรมว่า จงเป็นสุขเถิด

- หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า จงเป็นสุขเถิด
- หายใจออก ปริกรรมว่า อย่ามีเวรกัน
- หายใจเข้า ว่าซ้ำคำว่า อย่ามีเวรกัน

ประโยคอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ยกเว้นในประโยคสุดท้าย ให้แยกคำว่า อุตตานํ และ ปริ-
หรณตุ เป็นสองตอน และคำแปลว่า รักษาตน และ ให้พ้นจากทุกข์ ก็แยกเป็นสองตอนเช่นกัน

- วิธีที่สี่ (ตามชัยปริตร คาถา ๖)

เต อุตถลทฐา สุขิตา	วิรุพฺพหา พุทฺธสาสเน
อโรคา สุขิตา โหถ	สห สพฺเพหิ ฌาติภิ.

“ขอให้คนเหล่านั้นพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งปวงได้รับประโยชน์ มี
ความสุข รุ่งเรืองในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปราศจากโรค
มีความสุขเทอญ”

เต อุตถลทฐา สุขิตา	วิรุพฺพหา พุทฺธสาสเน
อพฺยาปชฺชา สุขิตา โหถ	สห สพฺเพหิ ฌาติภิ.

“ขอให้คนเหล่านั้นพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งปวงได้รับประโยชน์ มี
ความสุข รุ่งเรืองในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ไม่โกรธเคืองกัน
มีความสุขเทอญ”

เต อุตถลทฐา สุขิตา	วิรุพฺพหา พุทฺธสาสเน
อนิฆา สุขิตา โหถ	สห สพฺเพหิ ฌาติภิ.

“ขอให้คนเหล่านั้นพร้อมทั้งญาติมิตรทั้งปวงได้รับประโยชน์ มี
ความสุข รุ่งเรืองในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ปราศจากทุกข์
มีความสุขเทอญ”

ในคาถาข้างต้นมีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้คือ ในคาถาที่ ๑ :-

ก. ในบาทคาถาที่ ๑ คำว่า เต = คนเหล่านั้น หรือพวกท่านเหล่านั้น, อุตถลทฐา
= อุตถ (ประโยชน์) + ลทฐา (ได้รับ), สุขิตา = สุข (ความสุข) + ิตา (มี)

ข. ในบาทที่ ๒ คำว่า วิรุฬหา = รุ่งเรือง พุทธสาสน = พุทธ (พระพุทธเจ้า)
+ สาสน (ในพระศาสนา)

ค. ในบาทที่ ๓ คำว่า อโรคา = อ (ไม่, ปราศจาก) + โรคา (โรค), สุขิตา = สุข
(ความสุข) + ิตา (มี), โหถ = จงเป็น

ฌ. ในบาทที่ ๔ คำว่า สห = พร้อมทั้ง, สพุเพหิ = ทั้งปวง, ญาติภิ = ญาติ

คาถาที่ ๒ ต่างกันเพียงในบาทที่ ๓ คือ คำว่า อพฺยาปชฺชา = อ (ไม่, ปราศจาก)
+ พฺยาปชฺชา (โกรธเคืองกัน) ส่วนคาถาที่ ๓ ต่างกันเพียงในบาทที่ ๓ คือ คำว่า อนินฺหา = อ
(ไม่, ปราศจาก) + นินฺหา (ทุกข์)

คาถาแรกของทั้งสามบทมาจากชัยปริตร คาถา ๖ ส่วนคาถาที่เหลืออีกสองบทเป็น
คำประพันธ์ที่โบราณจารย์พม่าเพิ่มเติมในภายหลังเพื่อให้มีเนื้อความสมบูรณ์มากขึ้น วิธีแปล
เมตตามตามคาถาเหล่านี้ก็คือปริกรรมในขณะหายใจออกเท่านั้น ผู้ปฏิบัติควรเปล่งเสียงเบาๆ
ซ้ำๆ ถ้าปริกรรมเฉพาะคำบาลี ๑ รอบ ๓ บท จะใช้เวลาประมาณ ๕ นาที ดังนั้น ถ้าปริกรรม
๖ รอบจะใช้เวลาราวครึ่งชั่วโมง

- วิธีที่ห้า (ตามอาฏานาฎิยปริตร คาถา ๒๗)

สพฺพิตฺติโย วิวชฺชนตุ

สพฺพโรโค วินสฺสตุ

มา เต ภวตฺวนฺตราย

สุขี ทีฆายุกะ ภว.

“ขอสิ่งร้ายทั้งปวงจงบาราศไป ขอโรคทั้งปวงจงพินาศไป ขอท่าน
อย่ามีอันตราย เป็นผู้มีความสุข มีอายุยืน”

ในคาถาข้างต้นมีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้คือ

ก. ในบาทที่ ๑ คำว่า สพฺพิตฺติโย = สพฺพ (ทั้งปวง) + ิตฺติโย (สิ่งร้าย, อุปสรรค),
วิวชฺชนตุ = จงบาราศไป

ข. ในบาทที่ ๒ คำว่า สพฺพโรโค = สพฺพ (ทั้งปวง) + โรโค (โรค), วินสฺสตุ = จง
พินาศไป

ค. ในบาทที่ ๓ คำว่า มา = อย่า, เต = แก่ท่าน, ภวตฺวนฺตราย = ภวตุ (จงมี)
+ อนฺตราย (อันตราย)

ฌ. ในบาทที่ ๔ คำว่า สุขี = สุข (ความสุข) + อี (มี), ทิมายุโก = ทิฆ (ยืน) + อายุโก (มีอายุ)

วิธีแผ่เมตตาตามวิธีนี้ ให้บริกรรมเร็วๆ ในใจในขณะที่หายใจออกเท่านั้น โดยหายใจออก ๔ ครั้งพร้อมกับบริกรรมที่ละบาทคาถา พอครบหนึ่งรอบก็ชักลูกประคำ ๑ เม็ด การบริกรรม ๑๐๘ รอบจะใช้เวลาราวครึ่งชั่วโมงเหมือนกัน โบราณจารย์พม่ากล่าวว่าคาถานี้เป็นเมตตาตามหานิยม ช่วยป้องกันอุปสรรคอันตราย และทำให้ชีวิตเจริญรุ่งเรืองทั้งทางโลกและทางธรรม

๓. ทำอิริยาบถย่อย อากัปกริยาทั่วไปของมนุษย์นั้นประกอบด้วยอิริยาบถใหญ่สี่อย่าง คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ส่วนที่เหลือจัดเป็นอิริยาบถย่อยทั้งสิ้น เช่น เคลื่อนไหวในห้องน้ำ แต่งตัว อาบน้ำ ตีมน้ำ รับประทานอาหาร เป็นต้น ในอิริยาบถย่อยก็ประกอบด้วยอิริยาบถใหญ่เช่นกันด้วย แต่อาการใดก็ตามที่นอกเหนือไปจากการยืน เดิน นั่ง นอน จัดเป็นอิริยาบถย่อยทั้งสิ้น

ผู้ปฏิบัติเมตตาควรทำอิริยาบถย่อยตามปกติที่เคยทำอยู่ ไม่ควรทำเร็วจนเกินไป ให้ผ่อนความเร็วลงมาอยู่ในระดับที่สบายๆ เพราะอาการที่สบายจะเอื้อต่อการวางใจให้สบาย อีกทั้งบริกรรมคำแผ่เมตตาเพียง ๒ คำว่า เป็นสุข พันทกข์ เช่น บริกรรมว่า “เป็นสุข” ในขณะยกมือขึ้น บริกรรมว่า “พันทกข์” ในขณะวางมือลง เป็นต้น

แม้คำแผ่เมตตาที่นำเสนอข้างต้นนั้นจะมีหลากหลายตามข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เมตตปริตร และปฏิสัมภิทามรรค อย่างไรก็ตาม เมื่อผู้ปฏิบัติมีสมาธิตั้งมั่นระดับหนึ่งแล้ว ควรใช้คำบริกรรมที่ทำให้จิตสงบเพียงคำเดียวเท่านั้น เช่น เป็นสุข หรือ พันทกข์ เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องบริกรรมให้ครบทุกคำตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นๆ นี่คือนิยามในระดับบริกรรมสมาธิของเมตตาภาวนา ดังข้อความว่า

อิเมสุ จ “อเวรา โหนตุตือาที่สุ จตุสุปิ วเจเนสุ ยัม ยัม ปากภู โหติ,
ตสฺส ตสฺส วเสน เมตฺตาย ผรติ.”^{๔๙๐}

“ในคำทั้งสี่คำเหล่านี้ว่า อเวรา โหนตุ เป็นต้น คำใดๆ ปรากฏชัดเจน
ผู้ปฏิบัติควรแผ่เมตตาเนื่องด้วยคำนั้นๆ”

ที่จริงแล้วคำบริกรรมในสมถภาวนาแม้จะมีหลายประการ แต่ผู้ปฏิบัติต้องใช้คำบริกรรมเพียงคำเดียวเมื่อจิตมีสมาธิตั้งมั่นระดับหนึ่งแล้ว จะเห็นได้ว่า ในโกฏฐสาสตรมฐานที่กำหนดรู้อาการ (ส่วน) ๓๒ เช่น ผม ขน เป็นต้น แม้ผู้ปฏิบัติจะรับรู้อาการ ๓๒ ตามลำดับอนุโลมและปฏิโลมในเบื้องต้น แต่เมื่อสมาธิตั้งมั่นแล้วก็ควรกำหนดรู้อาการที่ปรากฏชัดเจนเพียงอย่างเดียว ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้^{๔๙๑}

นอกจากนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุอุปปจารสมาธิในขณะที่เจริญเมตตามาวนาแล้ว คำบริกรรมมักหายไปเอง ในขณะที่นั้นเขาอาจรู้สึกว่ามีคลื่นหรือกระส่ำบางอย่างแผ่กระจายออกไปรอบด้านโดยไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมใดๆ ทั้งสิ้น เมื่อบรรลุปฐมฌานแล้วเขารู้สึกว่าจิตรวมเป็นหนึ่งเดียวดังสมุติแห่งความสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่าน ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก (สภาวะน้อมจิตสู่อารมณ์ของเมตตา) วิจารณ์ (สภาวะบ่มเพาะเพื่อให้เกิดเมตตาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง) ปิตติ (สภาวะอิมใจ) สุข (สภาวะเป็นสุขใจ) และเอกัคคตา (สภาวะที่มีอารมณ์เดียวโดยรู้สึกสงบนิ่งปราศจากความฟุ้งซ่าน) ต่อมาเขาเห็นว่าวิตกและวิจารณ์มีสภาวะหยาบเพราะทำให้จิตกระเพื่อม จึงเห็นโทษแล้วเจริญเมตตาต่อไป เขาย่อมได้บรรลุทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปิตติ สุข และเอกัคคตา ดังนั้น จิตของเขาจึงไม่รับรู้เมตตาเหมือนในปฐมฌาน เพราะไม่มีวิตกวิจารณ์ มีเพียงความอิมใจ สุขใจ และสภาวะสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่านเท่านั้น ภายหลังต่อมาเขาเห็นว่าปิตติมีสภาวะหยาบเพราะทำให้จิตกระเพื่อม จึงเห็นโทษแล้วเจริญเมตตาต่อไป เขาย่อมได้บรรลุตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา ถ้าเขาต้องการจะบรรลุถึงจตุตถฌาน ก็ต้องเจริญอุเบกขาต่อไป เพราะพรหมวิหาร ๓ ประการแรก คือ เมตตา กรุณา และมุทิตา ก่อให้เกิดฌาน ๓ เท่านั้น

อานิสงส์ของเมตตา ๑๑ ประการ

[๒๕๘] ในอานิสงส์เหล่านั้น คำว่า สุขํ สุปติ (หลับเป็นสุข) หมายความว่า คนที่เหลื่อ[จากผู้บรรลุเมตตาเจโตวิมุตติ]ย่อมหลับเป็นทุกข์ นอนพลิกตัวไปมากรนอยู่ ฉันทเขาไม่หลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมหลับเป็นสุข แม้หลับสนิทอยู่ก็เหมือนคนเข้าสมาบัติ (๑)

^{๔๙๑} วิสุทธิ. ๑/๑๘๑/๒๖๗-๖๘

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๔๙๒} กล่าวว่า “ข้อความว่า ชนที่เหลือ คือ ผู้มิได้บรรลุเมตตา-เจโตวิมุตติ” แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๓) แสดงความเห็นว่าเป็นผู้ที่เจริญพุทธานุสสติภาวนาเป็นต้นจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ และผู้ได้บรรลุฌานอื่นจากเมตตาตามานก็อาจได้รับอานิสงส์เหล่านี้ ดังนั้น จึงควรหมายถึงคนที่มิได้เจริญภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า สุข ปฏิพฺพชฺฌติ (ตื่นเป็นสุข) หมายความว่า ชนเหล่าอื่นย่อมตื่นเป็นทุกข์ บิดกาย กลับกลับไปกลับมาอยู่ ฉันทิ เขาไม่ตื่นเหมือนอย่างนั้น ย่อมตื่นเป็นสุขเหมือนดอกปทุมที่แย้มบาน ไม่มีอาการผิดแปลกทางร่างกาย (๒)

คำว่า น ปาปกั สฺสปีนํ ปสฺสติ (ไม่ฝันร้าย) หมายความว่า แม้ในขณะที่ฝันเขาก็ฝันดี เป็นเหมือนสักการะพระเจดีย์ ทำการบูชา หรือฟังธรรมอยู่ ไม่ฝันร้ายเหมือนชนเหล่าอื่นที่ฝันเห็นตนเหมือนถูกโจรห้อมล้อม ถูกสัตว์ร้ายรบกวน หรือกำลังตกเหว (๓)

คำว่า มนุสฺसानํ ปิโย โหติ (เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย) หมายความว่า เขาเป็นที่เคารพรักของมนุษย์ทั้งหลายเหมือนพวงไข่มุกคล้องไว้ที่อกหรือพวงดอกไม้ประดับศีรษะ (๔)

ครั้งหนึ่งในสมัยพุทธกาล เจ้ามัลละพระนามว่าโรชะซึ่งเป็นอดีตสหายของท่านพระอานนท์ ได้มาต้อนรับพระพุทธองค์ที่เสด็จมาถึงเมืองกุสินารา ท่านพระอานนท์กล่าวกับเจ้าโรชะว่า “โรชะ ท่านรับเสด็จพระผู้มีพระภาคได้สมพระเกียรติจริง ๆ” เจ้าโรชะตรัสว่า “ข้าพเจ้ามิได้เคารพนับถือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ แต่พวกญาติได้ทำติกาว่า “ผู้ไม่มาต้อนรับพระผู้มีพระภาคต้องถูกปรับสินไหม ๕๐๐ กหาปณะ” ข้าพเจ้ารับเสด็จพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ก็เพราะกลัวพวกญาติจะปรับสินไหม”

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์รู้สึกไม่สบายใจ จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า “เจ้าโรชะผู้นี้เป็นคนมีชื่อเสียง มีคนรู้จักมาก และความเลื่อมใสในพระธรรมวินัยของคนเช่นนี้มีประโยชน์มาก พระองค์โปรดทรงกระทำให้มัลลกษัตริย์โรชะเลื่อมใสในพระธรรมวินัยนี้ด้วยเถิดพระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “การที่จะกระทำให้เจ้าโรชะเลื่อมใสในพระธรรมวินัย ทำได้ไม่ยาก”

ต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงแผ่เมตตาจิตไปยังเจ้าโรหะแล้ว เสด็จลุกจากอาสนะเข้าพระวิหาร เจ้าโรหะพอได้รับกระแสเมตตาจิตของพระผู้มีพระภาคสัมผัส จึงเที่ยวค้นหาตามพระวิหาร ตามบริเวณทั่วทุกแห่งดูโคแม่ลูกอ่อน ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า “เวลานี้พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นประทับอยู่ที่ไหน เจ้าข้า ข้าพเจ้าต้องการพบพระองค์” ภิกษุทั้งหลายถวายพระพรว่า “ท่านโรหะ พระวิหารหลังนั้นเขาปิดประตูเสียแล้ว โปรดสงบเสียง ท่านจงเสด็จเข้าไปทางพระวิหารหลังนั้นแล้วค่อยๆ เสด็จดำเนินไปที่หน้ามุข กระแอมแล้วเคาะประตูเถิด พระองค์จะทรงเปิดประตูรับท่าน”

ขณะนั้น เจ้าโรหะทรงสงบเสียง เสด็จเข้าไปทางพระวิหารซึ่งปิดอยู่ ค่อยๆ เสด็จดำเนินไปที่หน้ามุข กระแอมแล้วเคาะประตู พระผู้มีพระภาคทรงเปิดประตูรับ เจ้าโรหะจึงเสด็จเข้าพระวิหาร ถวายบังคมแล้วประทับนั่งอยู่ ณ ที่สมควร ครั้นเจ้าโรหะฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันในขณะฟังธรรมจบ^{๔๓๓} เรื่องเจ้าโรหะนี้เป็นตัวอย่างเมตตาจิตของพระพุทธเจ้าที่ทำให้เจ้าโรหะเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ทันที

ในหนังสือธรรมจักษุ (หน้า ๑๙๔) มีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่ง ท่านพระโสภิตะผู้แต่งหนังสือเล่มนี้ไปงานสังฆทานแห่งหนึ่งในหมู่บ้าน มีพระเถระจำนวนมากเข้าร่วมในปะรำพิธี มีญาติโยมหลายร้อยคน ในขณะนั้นท่านได้รับนิมนต์เป็นรูปสุดท้าย ขณะนั่งอยู่ท่านก็แผ่เมตตาตลอดเวลาโดยคิดว่า “คนที่เราได้พบเห็นนี้อาจจะเป็นคนที่ได้พบเพียงครั้งเดียวในชีวิต ขอทุกท่านจงเป็นสุข” เสียงไมโครโฟนนิมนต์พระทีละรูปดังอยู่ตลอดเวลา บางคนที่มาร่วมพิธีก็คุยเสียงดัง ดูโน่นดูนั่น บางคนสูบบุหรี่ บางคนเคี้ยวหมาก แต่พอได้พoyินเสียงไมโครโฟนประกาศนิมนต์ท่าน และเห็นท่านเดินลงจากอาสน์สงฆ์ แพบทุกคนหยุดสิ่งที่กำลังทำทั้งหมด ต่างนั่งประณมมือแล้วกราบท่านลงไปกับพื้น

หนังสือจริยาวัตรของพระอาจารย์สามัญญสยาตอ (หน้า ๑๖) กล่าวว่า ท่านพระวินยะ (ชาวพม่าเรียกว่า สามัญญสยาตอ, พระอาจารย์สามัญญะ ตามชื่อภูเขาสามัญญะที่ท่านพำนัก) อยู่ที่เมืองบาอัน รัฐกระเหรี่ยง ท่านชอบปฏิบัติธรรมอยู่เสมอด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณและเมตตาเป็นหลัก ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ เมื่อท่านอายุครบ ๖๐ ปีได้อธิษฐานว่าจะฉันมังสวิรัต และปฏิบัติธรรมตลอดเวลายกเว้นเวลาฉันอาหาร จำวัด ให้ศีล และแสดงธรรม

เมื่อท่านปฏิบัติเช่นนี้ครบ ๓ ปี ก็มีญาติโยมหลายพันคนต่อวันจากทั่วประเทศไปกราบท่าน โดยมีได้รับกวนการปฏิบัติธรรม ที่วัดของท่านมีการเลี้ยงอาหารมังสวิรัตินี้ ใช้ข้าวสารราว ๘๐-๑๐๐ กระสอบต่อวัน แม้ญาติโยมที่เดินทางไปวัดของท่านก็ตั้งใจบริโภคมังสวิรัติตั้งแต่เวลาจ้องตัวรถเป็นต้นไป ถือว่าเป็นความอัศจรรย์ที่เกิดขึ้นโดยมิได้นัดหมาย แม้ชาวคริสต์ที่อยู่ในละแวกใกล้เคียงและห่างไกลก็เคารพนับถือท่านมาก นี่นับว่าเป็นผลของเมตตาเช่นกัน

คำว่า อมनुสฺसानํ ปิโย โหติ (เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย) หมายความว่า เขาเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายเช่นเดียวกับเป็นที่รักของมนุษย์ เหมือนพระวิสาขเถระ (๕)

เรื่องพระวิสาขเถระ

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระนั้นเป็นกุฎุมพินในเมืองปาฏลีบุตร ท่านพำนักอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรนั้นได้สดับข่าวว่า “ได้ยินมาว่า ตัมพปณฺณทวิป (ทวีปลังกา) ประดับประดาด้วยแนวพระเจดีย์ รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัตร์ ณ ทวีปนั้นอาจจะนั่งหรือนอนในสถานที่ที่ตนต้องการได้ ความสะดวกทั้งหมดในฤดูกาล เสนาสนะ บุคคล และการพึงธรรมชาติได้ง่ายในทวีปนั้น”

ท่านจึงมอบกองโภคทรัพย์ของตนให้แก่บุตรและภรรยา มีเงินกหาปณะเดียวผูกไว้ที่ชายพก ออกจากเรือนไปรื้อเรืออยู่ที่ฝั่งทะเลเดือนหนึ่ง ท่านซื้อสินค้าในที่นี้แล้วไปขายในที่โน้นอยู่ ได้รวบรวมทรัพย์ ๑,๐๐๐ กหาปณะภายในเดือนหนึ่งด้วยการค้าขายอันชอบธรรม เพราะเป็นคนฉลาดในการค้าขาย ท่านมาถึงมหาวิหารตามลำดับแล้วขอบวช

เขาถูกพาไปยังสีมาเพื่อจะให้บวช ทำให้เงินพันกหาปณะนั้นตกลงที่พื้นทางช่องชายผ้า และเมื่อถูกถามว่า “นี่อะไร” ก็ตอบว่า “เงินหนึ่งพันกหาปณะครับท่าน” เมื่อถูกกล่าวเตือนว่า “อุปาสก ตั้งแต่เวลาออกบวชแล้ว ท่านไม่อาจจัดการได้ จงจัดการทรัพย์นี้เสียเดี๋ยวนี้” จึงคิดว่า “คนที่มางานบวชของวิสาขะอย่ากลับไปมือเปล่าเลย” จึงแก้ถุงเงินโปรยไว้ที่โรงสีมา แล้วบรรพชาอุปสมบท

วิชาขกษณั้ณบวชได้ ๕ พรรษา ท่องจำมาติกาทั้งสองได้คล่องแคล่ว ปวารณา [ในวันออกพรรษา]แล้วได้เรียนเอากรรมฐานอันเหมาะแก่ตน เทียวอยู่สมาธิในวัดแต่ละแห่งๆ ละ ๔ เดือน ท่านเทียวไปอยู่อย่างนี้ :-

วนนุตรเร จิตฺ เถโร

วิสาโข คชชมานโก

อตุตโน คุณเมสนุโต

อิมมตุถํ อภาสธ.

“พระวิสาขเถระผู้แสวงหาคุณของตนอยู่กลางป่า ได้กล่าวข้อความ
นั้บนั้ลือสั้หนาตังต่อไปนี้”

คำว่า อภาสธ มาจาก ภาส ธาตุ (วียตฺติยํ วาจาญํ = พูดชัดเจน) + อา อัชชตนิ
วิภัตติ แปลง อา เป็น ตฺถ เมื่อลง อิ อาคมแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อภาสิตฺถ ให้แปลงสระ อิ ใน
สิ เป็น อ แล้วลบ ตฺ อักษรด้วยสูตรสั้ทหนั้ติปกรณั้ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๙) ว่า อิการิ อการิ
ตฺนุณิมิตฺตํ ตการโลโป (อิ อักษรย่อมาถึงความเป็น อ อักษร และลบ ต อักษร เพราะการแปลง
อิ เป็น อ นั้) เช่น

- อนุตฺตธาติตฺถ = อนุตฺตธายถ (อันตรธานแล้ว) พบในบาทคาถาว่า ตตฺถเ
วนุตฺตธายถ (อันตรธานไปจากที่นั้)
- อภิสั้ญจถ = อภิสั้ญจิตฺถ (ได้รตแล้ว) พบในบาทคาถาว่า อุทฺเทนภิสั้ญจถ
(ได้รตแล้วด้วยนั้)

อีกอย่างหนึ่ ตามมติของคัมภีร์นั้รุตติทึปนี คำนี้ประกอบด้วย อา หิยัตตนิวิภัตติ
ในที่สุด แปลง อา เป็น ถ ด้วยมหาสูตร ดังที่กล่าวไว้ในสูตร ๕๘๖ ว่า อา-อี-อุ-มหา-สฺสา-
สฺสามุหณั้ วา (รัสสะ อา, อี, อุ, มหา, สฺสา และ สฺสามุหา) เช่น

- เมทนี สมปคมฺปถ (ปฐพีหวั่นไหวแล้ว)
- วิสณฺณี สมปชฺชถ (เป็นผู้วิสั้ณญีแล้ว)
- อีมา คาถา อภาสธ (ได้กล่าวคาถาเหล่านี้)
- ตฺจุโน กาโย อทิสฺสธ (กายอันว่างเปล่าได้ปรากฏแล้ว)
- นั้พพิทา สมตั้ฎฺฐถ (ความเบื้อหนั้ยตั้งอยู่แล้ว)

- เอโก รหสิ ฌายถ (ผู้เดียวฟังพินิจแล้วในที่ลับ)

ยาวตา อุปสมฺปนฺโน ยาวตา อิธ อาคโต
เอตถนฺตเร ขลิตํ นตฺถิ อโห ลามา เต มาริส.

“เราได้อุปสมบทแล้วมาถึงสถานที่นี้ตลอดกาลเพียงใด ข้อประพฤติ
เสียหายไม่มีในระหว่างนี้ ท่านผู้นิรทุกข์ ช่างเป็นลามกของเธอแท้ๆ หนอ”

ท่านได้เดินทางไปยังวัดจิตตลบรรพต มาถึงทางสองแพร่งได้ยั้งคิดว่าควรไปทาง
นี้หรือทางนั้น” ในขณะนั้นเทวดาที่สิงอยู่ที่ภูเขาคได้เหยียดมือออกชี้บอกแก่พระเถระว่า “ทาง
นี้เจ้าข้า” ท่านไปถึงวัดจิตตลบรรพตแล้วอยู่ในที่นั้น ๔ เดือนจึงคิดว่า “เราจะไปในเวลาใกล้
รุ่ง” แล้วจำวัด แต่เทวดาที่สิงสถิตอยู่ที่ต้นหว้าช่อมณิละใกล้ต้นทางจงกรมได้มานั่งร้องให้
อยู่ที่ชั้นบันได[ในเวลาใกล้รุ่ง]

พระเถระถามว่า “นั่นใคร” เทพธิดาตอบว่า “ดิฉันมณิลยา (ผู้ที่อยู่ที่ต้นหว้าช่อ
มณิละ) เจ้าข้า”

“เธอร้องให้ทำไม”

“เพราะการจากไปของท่าน เจ้าข้า”

“เมื่อฉันอยู่ที่นี้ พวกเธอได้รับประโยชน์อะไรหรือ”

“เมื่อท่านอยู่ในที่นี้ พวกเทวดาได้เมตตาแก่กันและกัน แต่เมื่อท่านจากไปแล้ว
พวกเทวดาจะทะเลาะวิวาท จะกล่าวคำหยابกันเป็นแน่เจ้าข้า”

พระเถระกล่าวว่า “ถ้าฉันอยู่ในที่นี้แล้วพวกท่านอยู่ผาสุกสำราญ ก็เป็นการดี” แล้ว
ได้อยู่ที่วัดจิตตลบรรพตนั้นต่อไปอีก ๔ เดือน แล้วเกิดความคิดจะไปเหมือนอย่างนั้นอีก
ฝ่ายเทพธิดาก็ร้องไห้อย่างนั้นอีก ตามวิธีนี้พระเถระได้พำนักอยู่ที่วัดจิตตลบรรพตนั้นแล้ว
ปริณิพพานในที่นั้นนั่นเอง ภิกษุผู้เจริญเมตตาอยู่เสมออยู่เย็นเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย
อย่างนี้

ตัวอย่างในเวลาปัจจุบันของการแผ่เมตตาที่ทำให้รูกขเทวดาปลาบปลื้มยินดีคือ ท่าน
พระอานันทปัทมพิตติโกวีส (พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๕๓๖) อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธิธาราม พาราณสี
จังหวัดแปร์ ซึ่งเป็นอาจารย์ของผู้แปลเอง ท่านเป็นพระมหาเถระผู้เพียบพร้อมด้วยศีล สมาริ

และปัญญา เครื่องครัดในพระวินัยอย่างยิ่ง หมั่นสวดมนต์พระปริตร และชกฺลุประคำเจริญเมตตาและพระพุทฺธ-คุณเป็นอารมณ์อยู่เสมอ ท่านมักตื่นนอนในเวลาเช้าราวตี ๓ ครั้งเพื่อปลุกพระเณรให้ตื่นขึ้นทำวัตรเช้าในเวลาตี ๔ ท่านมรณภาพเมื่ออายุ ๘๒ ปี

ท่านอาจารย์อยู่ประจำที่วัดวิสุทธาราม พาราณสี แต่บางขณะก็กลับไปหมู่บ้านของท่านพักอยู่ที่วัดชินาราม หมู่บ้านแซ่ง จังหวัดอ่างลัน รัฐมะกวย ส่วนใหญ่มักพักอยู่ที่วัดราว ๗ วัน มีปรากฏการณ์พิเศษเกี่ยวกับรุกขเทวดา คือ ในเวลาที่ท่านเดินทางไปถึงวัดชินารามแล้วพักอยู่ที่วัด เวลาเที่ยงคืนได้มีลูกไฟเหมือนจรวดพุ่งออกจากต้นไม้ใหญ่ที่อยู่ภายในวัดทางทิศใต้ไปยังต้นโพธิ์ที่อยู่นอกวัดห่างไปราวครึ่งไมล์ สลับไปสลับมาราว ๕ นาที บางคราวมีถึง ๒ วงบ้าง ๓ วงบ้าง แม้ในวันที่ท่านจะกลับเมืองแปร ก็มีลูกไฟเช่นนี้ปรากฏขึ้นเช่นเดียวกัน จนชาวบ้านทั่วไปทราบเรื่องนี้ เพราะลูกไฟนั้นพุ่งข้ามหมู่บ้านไปยังต้นโพธิ์ที่อยู่ทางทิศเหนือของวัด ท่านอาจารย์ทราบเรื่องนี้ตั้งแต่สมัยที่ท่านมีชีวิตรอยู่ และได้เคยพูดปรารภว่า “รุกขเทวดาที่มีปรากฏให้เห็นเป็นลูกไฟนั้นไม่ทราบว่าเป็นครูบาอาจารย์ของเราหรือเปล่า” หลังจากที่ท่านอาจารย์มรณภาพใน พ.ศ. ๒๕๓๖ แล้ว ลูกไฟดังกล่าวก็ไม่ปรากฏอีกเลย

นอกจากนั้น เมื่อทางวัดจัดงานครบ ๑๐๐ ปีของท่านอาจารย์ที่วัดชินารามใน พ.ศ. ๒๕๔๕ ก่อนจัดงาน ๑ วันราวเวลา ๑ ทุ่มครึ่งถึง ๒ ทุ่ม ได้มีลูกไฟขนาดเท่าบาตรพระพุ่งออกจากทิศตะวันออกของหมู่บ้านผ่านทุ่งนาเข้ามาในวัดชินารามแล้วหายไป พระภิกษุและฆราวาสที่มาร่วมงานในครั้งนั้นได้พบเห็นปรากฏการณ์ของรุกขเทวดาโดยทั่วกัน แม้ในเวลาจัดงานดังกล่าว ก็มีลูกไฟสูงใหญ่เท่าตัวคนเวียนประทักษิณพระเจดีย์ ๓ รอบ เป็นที่ประจักษ์แก่คนที่มาร่วมกันในครั้งนั้น

คำว่า เทวดา รุกฺขนฺติ (เทวดาคุ้มครอง) หมายความว่า ทวยเทพปกปักรักษาเหมือนมารดาบิดาเฝ้ารักษาบุตร (๖)

คำว่า นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตุถํ วา กมฺติ (ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรา ไม่กล้ากราย [สรีระ]ของบุคคลนั้น) หมายความว่า ไฟไม่กล้ากราย คือ ไม่เข้าไปในสรีระของผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอ เหมือนไฟไม่เผาไหม้อุบาสิกาชื่ออุตตรา ยาพิษไม่กล้ากรายเหมือนที่ไม่กำซาบพระจุฬาสีวเถระผู้สหายสังยุตตนิกาย ศัสตราไม่กล้ากรายเหมือนที่ไม่ทำร้าย

สังกิจจสามเณรความหมายคือ ไม่ทำร้ายสรีระของบุคคลนั้น

ควรเล่าเรื่องแม่โคนมในที่นี่อีกด้วย มีเรื่องเล่าว่า แม่โคนมตัวหนึ่งกำลังยืนให้น้ำนมแก่ลูกอยู่ นายพรานคนหนึ่งคิดว่า “เราจะแทงมัน” แล้วเงื้อมือซัดหอกยาวออกไป หอกนั้นกระทบร่างแม่โคนมนั้นแล้วงอกลับไปเหมือนใบตาล นี่ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ แต่เกิดขึ้นด้วยใจรักอันมีกำลังรุนแรงในลูกอย่างเดียว เมตตา มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่อย่างนี้ (๗)

เมตตาเป็นเครื่องป้องกันตัวที่ดีที่สุด สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตไม้อาจสามารถทำร้ายผู้เจริญเมตตาได้ แม้พระอรหันต์ผู้มีได้เจริญเมตตาก็อาจพบกับอุปสรรคอันตรายต่างๆ ได้ ตามผลกรรมของตน เพราะไม่มีเมตตาเป็นเครื่องป้องกัน เนื่องจากอาจมีศัตรูมาทำร้ายท่านได้ ดังข้อความกล่าวว่า

ยสฺส สพฺพมโหฺรตุตฺ

อหีสาย รโต มโน

เมตฺตํโส สพฺพญฺเตสุ

เวรํ ตสฺส น เภนจิ.^{๔๔๔}

“ผู้ใดมีเจตนาดีในการไม่เบียดเบียนตลอดทิวาราตรีทั้งสิ้น และเป็น
ผู้เจริญเมตตาในสรรพสัตว์ ผู้นั้นย่อมไม่มีเวรกับใครๆ”

อิมินา ขีณาสเวปิ เมตฺตากรุณาภาวนารหิตเ กโจ อตฺตโน จิตฺต-
โทเสน เวรํ กเรยฺย, น ปน ตสฺมี เมตฺตากรุณาเจโตวิมุติสมนฺนาคเต
โกจิ เวรํ กเรยฺย. เอวํ มหิทธิกา พุรฺหมวิหารภาวนาติ ทสฺเสติ.^{๔๔๕}

“ข้อความนี้แสดงว่า ผู้ใดผู้หนึ่งอาจผูกเวรด้วยจิตโทสะของตนแม้
ในพระขีณาสพผู้ปราศจากเมตตากรุณาได้ แต่ไม่อาจผูกเวรในพระขีณา-
สพผู้ถึงพร้อมด้วยความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตาและกรุณานั้น การ
เจริญพรหมวิหารมีฤทธิ์มากอย่างนี้”

เรื่องอุบาสิกาชื้ออูตุตราพบในอรรถกถาธรรมบท^{๔๔๖} และอรรถกถาของปฏีสัมภิตา-

มรรค^{๔๙๗} มีเรื่องย่อว่า นางอุตตราเป็นธิดาของเศรษฐีชื่อปุณณะในเมืองราชคฤห์ ได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบันพร้อมกับมารดาบิดาตั้งแต่เยาว์วัย เมื่อเจริญวัยแล้วได้แต่งงานกับเศรษฐีบุตรผู้เป็นมิจจาภิภูในเมืองราชคฤห์ นางไม่มีโอกาสถวายทานและฟังธรรม จึงจำงหาญิงามเมืองชื่อสิริมาเพื่อมาปรนนิบัติสามีแทนตน ๑๕ วัน แล้วถวายมหาทานแด่พระสงฆ์ที่มีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุขตลอด ๑๕ วัน วันหนึ่งสามีของนางอุตตราเห็นนางจากหน้าต่างพบว่านางมีเหงื่อไหลท่วมตัวทำงานอยู่ในห้องครัว จึงยืมเยาะด้วยคิดว่า “หญิงนางนี้ไม่สวดยสมบัติของตน แต่ทำสิ่งที่เรียกว่าบุญ ช่างโง่เหลือเกิน” ส่วนนางอุตตรามองเห็นสามีของตนจากช่องหน้าต่าง ก็ยืมเยาะด้วยคิดว่า “คนผู้นี้ไม่ทำบุญเพื่อภพหน้า ช่างโง่เหลือเกิน” นางสิริมาเห็นอกกับกิริยาของคนทั้งสองแล้วก็เข้าใจผิดว่าตนเป็นเจ้าของบ้าน จึงหึงหวงไม่พอใจเดินลงมาจากปราสาท นางอุตตราเห็นนางสิริมาแล้วก็แผ่เมตตาให้ นางสิริมาได้สาดเนยใสที่เดือดพล่านไปทั่วตัวนางอุตตราตั้งแต่ศีรษะลงมา แต่เนยใสไหลลงมาเหมือนน้ำเย็นด้วยเมตตาอนุภาพของนางอุตตรา

เรื่องพระจุฬาสีวเถระผู้สหายสังยุตตนิกาย พบในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี^{๔๙๘} มีเรื่องย่อว่า ในสมัยที่โจรพราหมณดิสสะก่อการกบฏที่ประเทศลังกาจนเกิดข้าวยากหมากแพงหลายปี มีพระเถระ ๓ รูป คือ พระจุฬาสีวเถระผู้สหายสังยุตตนิกาย พระอสิทตเถระ และพระมหาโสณเถระ เป็นประธานสงฆ์ในสมัยนั้น พระเถระสองรูปหลังเดินทางไปพำนักที่ประเทศอินเดียได้ ส่วนพระจุฬาสีวเถระอยู่ที่ลังกาเหมือนเดิม โดยไปพำนักอยู่กับกลุ่มคนที่กินใบไม้เป็นอาหาร ส่วนเรื่องยาพิษไม่กล้ากราบพระจุฬาสีวเถระ ไม่พบเรื่องเล่าโดยละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา

เรื่องสังกัจจสามเณรพบในอรรถกถาธรรมบท^{๔๙๙} มีเรื่องย่อว่า เมื่อพระบรมศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ มีสามเณรน้อยรูปหนึ่งนามว่าสังกัจจะ อายุเพียงเจ็ดขวบ ประสงค์จะเจริญสมณธรรมในป่าที่เงียบสงัด จึงไปพำนักอยู่ในป่าร่วมกับภิกษุอื่นๆ ในตอนนั้น มีโจรกลุ่มหนึ่งต้องการจะแสวงหาเหยื่อเพื่อบูชาตัณหา จึงจับตัวท่านไป พวกโจรจับท่านไว้ด้านหนึ่งแล้ว ได้ตระเตรียมพิธีบูชาตัณหา แม้ท่านจะมีอายุเพียงเจ็ดขวบก็เปี่ยมด้วยบารมีธรรม บรรลุนิพพานตั้งแต่เริ่มบวชในขณะที่ปลงผมเสร็จ เมื่อท่านถูกพวกโจรจับไว้เช่นนี้ ก็เจริญเมตตากรรมฐาน

โดยเข้าเมตตาตามานที่ตนบรรลु หลังจากพวกโจรตระเตรียมพิธีบูชาัญญเสริจสิ้นแล้ว จึงนำท่านออกมาอยู่ที่บวงสรวง หัวหน้าโจรได้เงื้อมดาบขึ้นแล้วฟันลงที่ก้านคออย่างแรง แต่ดาบได้อ่อนพับลงทันทีเมื่อกระทบตัวท่าน หัวหน้าโจรคิดว่าดาบคงจะไม่แข็งเพียงพอ จึงเปลี่ยนดาบใหม่แล้วฟันลงอีกครั้ง แต่ดาบที่สองก็เหมือนกับดาบแรก อ่อนพับลงอีกเหมือนใบตาล เมื่อหัวหน้าโจรและสมุนเห็นปรากฏการณ์ปาฏิหาริย์เช่นนี้จึงวางดาบลงแล้วกราบขอขมา พวกเขาคิดว่าการจะกลับตัวใหม่เป็นคนดี ประพฤติธรรมของสัตบุรุษ จึงอ้อนวอนให้ช่วยบวชให้ ท่านได้บวชให้แล้วพาไปเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา ท่านเหล่านั้นพากันเพียรปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ ได้บรรลुเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

คัมภีร์นี้ติมมฐรี (คาถา ๑๙-๒๐) กล่าวถึงอานิสงส์ของเมตตาด้วยโลกุปมา คืออุปมาทางโลก ดังต่อไปนี้

ยสฺสสตฺถิ สตตํ เมตฺตา

สพฺพโลกสุลลภา

กุปายเต สมฺมุทโทปิ

อคฺคิ ตสฺส ชลาเยเต.

“ผู้ใดเจริญเมตตาอันเป็นที่เคารพรักของชาวโลกอยู่เสมอ แม้สาครก็เหมือนบ่อน้ำแก่เขา ไฟเหมือนน้ำ”

สกุขรายติ เมรุปี

วิสมกุโข สุรายเต

สสายเต มิคราชา

พฺยาโล มาลาคุณายเต

โทลายเต จมาจาโล

นนานาฐา ติณายเร.

“ภูเขาสีเนรุราชเหมือนก้อนกรวด อาหารผสมพิษเหมือนสุราโสณพญามิคราชเหมือนกระต่าย งูเหลือมเหมือนพวงมาลัย แผ่นดินไหวเหมือนชิงช้า นานาศาสตราเหมือนหญาอ่อน”

คำว่า ตวุฏฺฐิ จิตฺตํ สมายิยติ (จิตตั้งมั่นได้เร็ว) หมายความว่า จิตของผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอย่อมตั้งมั่นเร็ว ไม่เนิ่นช้า (๘)

ข้อความว่า “จิตย่อมตั้งมั่นเร็ว” หมายความว่า จิตของผู้ที่เสื่อมจากฌานแล้วด้วยอุปสรรคบางอย่างย่อมตั้งมั่นเร็ว เพราะความผูกโกรธถูกกำจัดไปไกล บางอาจารย์กล่าว

ว่า จิตย่อมตั้งมั่นเร็วเพื่อความสิ้นอาสวะ^{๕๐๐}

ในบรรดาสมถกรรมฐาน ๔๐ อย่าง คือ ๑. กสิณ (วงกสิณ) ๑๐ อสุภะ (ซากศพ) ๑๐ อนุสสติ (การหมั่นระลึก) ๑๐ อัปปมัญญา (กรรมฐานที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ) ๔ สัญญา (ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกุล) ๑ วัตถาน (การกำหนดรู้ธาตุ) ๑ อารูปปะ (อรุปฌาน) ๔ เมตตามาวนาก่อให้เกิดสมาธิเร็วกว่าสมถกรรมฐานอื่น ดังพระพุทธดำรัสว่า ตูวณฺ์ จิตฺตํ สมายิตฺติ (จิตตั้งมั่นได้เร็ว) ที่ตรัสไว้ในเรื่องนี้ เพราะเหตุนั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนาจึงควรเจริญเมตตามาวนาก่อนเพื่อให้จิตตั้งมั่นเร็ว จึงจะประสบความสำเร็จในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างรวดเร็ว

คำว่า มุขวณฺโณ วิปปสํหิตติ (สีหน้าสลดใส) หมายความว่า ใบหน้าของผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอนั้นมีผิวพรรณผ่องใสดุจลูกตาลสุกที่หลุดจากขั้ว (๙)

คำว่า อสมมุโพห กาลํ ภโรติ (ไม่หลงสติตาย) หมายความว่า การหลงสติตายย่อมไม่มีแก่ผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอ คือ เขาไม่หลงสติสิ้นชีพเป็นเสมือนคนนอนหลับ (๑๐)

คำว่า สมมุโพห ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + มุห ธาตุ (เวจิตฺเต = หลง) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลงสระ อุ ใน มุห ธาตุเป็น อุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐๖) ว่า มุหพหานญจ เต กานฺนุพฺพธฺเตว (ที่ชนะสระของ มุห, พห และ कुห ธาตุชิต ต ปัจจัยที่มี กุ อนุพันธ์ยกเว้น ตฺวา ปัจจัย) เมื่อแปลง ต ปัจจัยเป็น ห และแปลง ห ของ มุห ธาตุเป็น พุ แล้ว จึงได้รูปว่า สมมุโพห รูปนี้ถือว่าเป็นพิเศษที่ไม่มีกล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์และปทรูปสัทธิปกรณ์ ผู้แปลจึงนำมาเอ่ยไว้ในที่นี้

คำว่า อุตฺตริมปฺปวิชฺฌนโตะ พุรฺหมโลกูปโค โหติ (เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณธรรมชั้นสูง[คืออรหัตตผล] ย่อมเข้าถึงพรหมโลก) หมายความว่า เมื่อยังไม่อาจบรรลุอรหัตตผลที่สูงยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ ก็จักจุติจากมนุษย์โลกนี้แล้วไปเกิดในพรหมโลกเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้น (๑๑)

^{๕๐๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๙/๔๔๒

เมตตาทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุถึงฌาน ๓ เมื่อเสียชีวิตในขณะฌานไม่เสื่อม ย่อมไปเกิดในพรหมโลกด้วยอาณภาพของเมตตาตามสมควร นอกจากนั้น เมตตายังส่งผลต่อภาพสมบัติให้ผู้ปฏิบัติไปเกิดเป็นท้าวสักกะและพระเจ้าจักรพรรดิอีกด้วย ดังข้อความว่า

อภิขานามิ โข ปนาหํ ภิกขเว ทีฆมรุตํ กตानํ ปุณฺณานํ ทีฆมรุตํ
อิกฺขํ กนฺตํ มนาปํ วิปากํ ปจฺจนฺนฺตํ.

๑. สดฺต วสฺसानิ เมตฺตจิตฺตํ ภาเวสี, สดฺต วสฺसानิ เมตฺตจิตฺตํ
ภาเวตฺวา สดฺต สํวณฺณวិณฺญกฺกปฺเป นยิมํ โลกํ ปุณฺณคมาสี. สํวณฺณมาเน
สุทฺทํ ภิกขเว โลเก อาภสฺสรูปโค โหมิ วิณฺญมาเน โลเก สุณฺณํ พุรฺหม-
วิมานํ อุปฺปชฺชามิ. ตตฺร สุทํ ภิกขเว พุรฺรهما โหมิ มหาพุรฺรهما อภิกฺข
อนภิกฺขโต อณฺณทตฺถทโส วสฺวตฺตี.

๒. จตฺตีสกฺขตฺตํ โข ปนาหํ ภิกขเว สกฺโก อโหสี เทวานมินฺโท.

๓. อเนกสทฺกฺขตฺตํ ราชา อโหสี จกฺกวตฺตี ธมฺมิโก ธมฺมราชา จาตุ-
รฺนโต วิชิตาวิ ชนปทตฺถาวริยปฺปตฺโต สดฺตรตนสมฺนฺนาคโต.^{๕๐๑}

“เราย่อมรู้ชัดว่าบุญที่เราทำแล้วตลอดกาลนาน มีผลน่าปรารถนา
ยินดีพอใจ อันเราเสวยมาแล้วตลอดกาลนาน คือ

๑. เราเจริญเมตตาจิตตลอด ๗ ปี ครั้นแล้วไม่ได้กลับมาสู่โลกนี้อีก
ตลอด ๗ สังวัฏฏกัป (กัปฝ่ายเสื่อม คือ ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังพินาศ
ด้วยไฟ น้ำ หรือลมอย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิวัฏฏกัป (กัปฝ่ายเจริญ คือ
ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังก่อตัวขึ้นมาใหม่หลังพินาศไปแล้ว) เมื่อโลก
เสื่อม เราเข้าถึงพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เมื่อโลกเจริญ เราเข้าถึงพรหม-
วิมานอันว่างเปล่า ในพรหมวิมานนั้น เราเป็นพรหม เป็นมหาพรหม เป็น
ใหญ่ ไม่ถูกครอบงำรู้เห็นความจริง ยังสัตว์โลกให้เป็นไปในอำนาจ

๒. เราได้เป็นท้าวสักกะจอมเทพ ๓๖ ครั้ง

๓. เราได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา มี

มหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต เป็นผู้ชนะ มีแว่นแคว้นมั่นคง เพียบพร้อมด้วยรัตนะ ๗ ตั้งหลายร้อยครั้ง”

แม้ผู้ปฏิบัติจะยังมิได้บรรลุเมตตามาน เพียงได้บรรลุอุปจารสมาธิในขณะเมตตาหรือกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในขณะที่ใกล้เสียชีวิต เขาก็จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ แต่จะไปเกิดในกามสุคติภูมิคือมนุษย์หรือเทวดาด้วยอำนาจของอุปจารสมาธิ ดังข้อความว่า

อุปจารสมาธิภาวนาปี ปน กามาวจรสุคติภวิเสส อวหติเยว.^{๕๐๒}

“อนึ่ง แม้การเจริญอุปจารสมาธิก็นำกามาวจรสุคติภูมิอันดีเลิศมาให้”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายอานิสงส์ ๑๑ ประการที่เนื่องด้วยเมตตาในที่นี้ว่า

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้อานิสงส์มีการหลับเป็นสุขเป็นต้นมิได้แก่ผู้ได้บรรลุแล้วโดยเนื่องด้วยกรรมฐานอื่น ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ก. สุขํ สุปนฺติ มฺนโย, อชฺฌตฺตํ สฺสมาหิตา (พระมุนีผู้ตั้งมั่นภายในย่อมหลับเป็นสุข)

ข. สุปฺปพฺพุธํ ปพฺพชฺฌนฺติ, สทา โคตมสาวกา (สาวกของพระโคตมย่อมตื่นดีเสมอ)

แต่อานิสงส์เหล่านี้มิได้ทั้งหมดแก่ผู้ได้บรรลุพรหมวิหาร เพราะพรหมวิหารเป็นปฏิปักษ์โดยตรงแก่ความผูกโกรธเป็นต้น ดังข้อความว่า

นิสฺสรณญฺเหตํ อวฺสุโส พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโตวิมฺุตติ.^{๕๐๓}

‘อวสุโสทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความผูกโกรธ’

และการหลับเป็นทุกข์ของเหล่าสัตว์ก็มีได้เนื่องด้วยความผูกโกรธเป็นต้น ดังนั้น เมื่อพรหมวิหารอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความผูกโกรธเป็นต้นนั้นสำเร็จแล้ว การหลับเป็นสุขเป็นต้นย่อมมีได้แน่นอน”^{๕๐๔}

^{๕๐๒} วิสุทธิ. ๑/๓๖๒/๔๑๒

^{๕๐๔} วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๒๕๘/๔๔๒-๔๓

^{๕๐๓} ที่.ปา. ๑๑/๓๒๖/๒๑๘-๑๙, อัง.ฦกฏ. ๒๒/๑๓/๒๘๑-๘๒

ข้อความว่า สุขุ สุปนฺติ มฺนโย, อชฺฌตฺตํ สฺสมาหิตา (พระมุนีผู้ตั้งมั่นภายในย่อมหลับเป็นสุข) ผู้แปลหาไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน คาดว่าคงเป็นคำสรุปความที่ท่านผู้แต่งกล่าวสรุปข้อความแห่งใดแห่งหนึ่งในพระไตรปิฎก แต่ข้อความว่า สุขุปปพฺพุธํ ปพฺพชฺฌนฺติ, สทา โคตมสาวกา พบในคัมภีร์ธรรมบท^{๕๐๕}

จบคำอธิบายการเจริญเมตตาเพียงเท่านี้

ผู้แปลขอเพิ่มคำแปลของเมตตาปริตรที่จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือพระปริตรธรรมเพื่อให้ผู้อ่านสามารถเจริญเมตตากรรมฐานตามพระปริตรนั้นได้ โดยมีคำอธิบายเพิ่มเติม ดังต่อไปนี้

บทชัตเมตตาปริตร

๑.	ยสฺसानุภาวโต ยกฺขา	เนว ทสฺเสนฺติ ภิสนํ
	ยมฺหิ เจวานุญฺญชฺชโต	รตฺตินฺทิวมตฺนทฺโต.
๒.	สุขุ สฺปติ สฺตฺโต จ	ปาปํ ภิกฺขุ จ น ปสฺสตี
	เอวมาทิกุณฺณเปตํ	ปริตฺตํ ตํ ภณาม เห.

“เหล่าเทวดาย่อมไม่แสดงสิ่งที่น่ากลัว เพราะอานุภาพของพระปริตรใด อหนึ่ง บุคคลผู้ไม่เกียจคร้าน เจริญพระปริตรใดทั้งกลางวันและกลางคืน ย่อมหลับสบาย เมื่อหลับย่อมไม่ฝันร้าย ขอเราทั้งหลายจงสวดพระปริตรนั้น อันประกอบด้วยคุณอย่างนี้เป็นต้นเถิด”

เมตตาปริตร

๑.	กรณียมตฺถกุสเลน	ยนฺต สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ
	สกุโก อฺชฺช จ สุหฺชฺช จ	สฺวโจ จสฺส มฺหุ อนตฺตานี.

“ภิกษุผู้ฉลาดในสิ่งที่ประโยชน์ ประสงค์จะบรรลุดแดนสงบ พึงอบรมสิกขาสาม ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้อาจหาญ ชื่อตรง แน่วแน่ ว่องไว

อ่อนโยน ไม่ถือตัว”

๒. สนฺตุสฺสโก จ สุภาโร จ อปฺปกิจฺโจ จ สลฺลหุทฺตติ
 สนฺตินฺทริโย จ นิปโก จ อปฺปคพฺโภ กุเลสฺวนนฺคิโธ.

“พึงเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่าย มีกิจธุระน้อย ดำเนินชีวิตเรียบง่าย มี
อินทรีย์สงบ มีปัญญารักษาตน มีการสำรวมกายวาจาใจ ไม่พัวพันกับ
สกุลงทั้งหลาย”

๓. น จ ขุทฺทมาจเร กิณฺณิ เยน วิณฺณฺญ ปเร อุพฺพเทยฺยํ
 สุชินโน ว เขมิโน โหนฺตุ สพฺพสฺตฺตา ภาวนฺตุ สฺขิตฺตฺตา.

“ไม่พึงประพฤตีสั่งเล็กน้อยอะไรๆ ที่จะเป็เหตุให้ผู้รู้ตำหนิ [พึงแผ่
เมตตาว่า] ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดจากภัย
ทั้งปวงเถิด”

๔. เย เกจิ ปาณญฺตฺตติ ตสา วา ถาวรา วณฺวเสสา
 ทีฆา วา เย ว มหฺนฺตา มชฺฌิมา รสฺสกา อณฺุกถฺลา.

“สัตว์ทั้งหลายที่มีความหวาดกลัวก็ดี ที่มั่นคงก็ดี ทั้งหมด ทั้งที่มี
กายยาว ใหญ่ ปานกลาง สั้น ละเอียด หรือหยาบ”

๕. ทิกฺขฺจา วา เย ว อทิกฺขฺจา เย ว พุเร วสนฺติ อวิทุเร
 ภฺตฺตา ว สมฺภเวสี ว สพฺพสฺตฺตา ภาวนฺตุ สฺขิตฺตฺตา.

“ทั้งที่เคยเห็นหรือไม่เคยเห็น อยู่ไกลหรือใกล้ ที่เกิดแล้ว หรือที่
กำลังแสวงหาที่เกิด สัตว์ทั้งปวงเหล่านั้นจงมีความสุขกาย สุขใจเถิด”

๖. น ปโร ปรี นิคุพฺเพถ นาติมณฺเณถ กตฺถจิ น กณฺณิ
 พฺยาโรสนา ปฏฺิขฺสณฺณ- นาณณมณฺณสฺส ทฺขุขมิจฺเจนฺย.

“บุคคลไม่พึงหลอกลวงกัน ไม่พึงดูหมิ่นใครในที่ไหน ไม่พึง
ปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน ด้วยการเบียดเบียน หรือด้วยใจมุ่งร้าย”

๗. มาตา ยถา นิยํ ปุตต- มายุสา เอกปุตตมณฺรกุเข
 เอวมปิ สพฺพภูเตสุ มานสํ ภาวเย อปริมาณํ.

“มารดาถนอมบุตรคนเดียวของตนด้วยชีวิต ฉันใด บุคคลพึงเจริญ
 เมตตาจิตไม่มีประมาณในสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้น”

๘. เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสุมิ มานสํ ภาวเย อปริมาณํ
 อุทฺธํ อโธ จ ติริยญฺจ อสมฺพารํ อเวรมสฺสพตฺตํ.

“บุคคลพึงเจริญเมตตาจิต อันไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร
 ไม่มีศัตรู ในสัตว์โลกทั้งหมด ทั้งในอรูปภูมิเบื้องบน รูปภูมิเบื้องกลาง
 และกามาวจรภูมิเบื้องต่ำ”

๙. ติฏฺฐํ จรํ นิสินฺโน ว สยาโน ยาวตาสฺส วิตมฺหุโธ
 เอตํ สตี อธิฏฺฐเจยฺย พุรหมเมตํ วิหารมฺหิ มาหุ.

“เมื่อยืน เดิน นั่ง หรือนอน พึงเป็นผู้ปราศจากความง่วงตั้งสติ
 อย่างนี้ไว้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสการปฏิบัติเช่นนี้ว่าเป็นความประพฤติ
 อันประเสริฐในพระศาสนา”

๑๐. ทิฏฺฐิณฺจ อนุปคมฺม สีลวา ทสฺสเนน สมฺปนฺโน
 กาเมสุ วินยฺย เคธํ น หิ ชาตคฺคพฺกเสยฺย ปฺนเรติ.

“บุคคลผู้นั้นจะไม่กล่าวร้ายความเห็นผิด เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล
 ถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบ เมื่อขจัดความยินดีในกามได้แล้ว ย่อมไม่
 เข้าถึงการเกิดในครรภ์อีกอย่างแน่นอน”

คำอธิบายคาถาที่ ๑-๓

ข้อความในกึ่งคาถาแรกว่า กรณียมตฺถกุสเลน, ยนฺต สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ (ภิกษุผู้
 ฉลาดในสิ่งที่เป็ประโยชน์ ประสงค์จะบรรลุดแดนสงบ พึงอบรมสิกขาสาม) แสดงว่า ภิกษุผู้

ปฏิบัติธรรมประสงค์จะบรรลุแดนสงบคือพระนิพพาน จะต้องอบรมสิกขาสามหรือไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ศีลในที่นี้เป็นศีลของพระภิกษุซึ่งได้ฟังพระธรรมเทศนาอยู่ สมาธิ เป็นสมาธิระดับฌานที่บรรลุด้วยการเจริญเมตตามาวนา ส่วนปัญญาเป็นปัญญาในมรรคผลที่เกิดจากการใช้ฌานเป็นบาทแล้วเจริญวิปัสสนามาวนาต่อไป ดังจะตรัสไว้ในตอนท้ายของเมตตปริตรนี้

ข้อความต่อมาจนจบคาถาที่ ๒ และรวมไปถึงกึ่งแรกของคาถาที่ ๓ ว่า สกโก อุชฺฐ จ (พึงเป็นผู้อาจหาญ เป็นคนตรง) เป็นต้น แสดงถึงบุพพภาคปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติเบื้องต้นก่อนที่จะเจริญเมตตา การเจริญเมตตามาวนาก็เหมือนการสร้างอาคารใหญ่หลังหนึ่ง ผู้สร้างจะต้องวางรากฐานที่มั่นคงก่อน ถ้ารากฐานไม่มั่นคงแล้ว ตึกหรืออาคารใหญ่นั้นอาจทรุดลงมาได้ง่าย หรือไม่สามารสร้างต่อไปได้ บุคคลที่จะเจริญเมตตาก็ต้องประพฤติข้อปฏิบัติเบื้องต้นก่อน แม้ผู้เจริญเมตตาอาจมีทั้งฆราวาสและภิกษุ แต่พระสูตรนี้ตรัสสอนภิกษุเป็นหลัก ดังนั้น จึงมีข้อความที่เกี่ยวกับข้อปฏิบัติบางอย่างระบุถึงภิกษุอย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับฆราวาส

ข้อปฏิบัติเบื้องต้นซึ่งเป็นพื้นฐานของการแผ่เมตตา มี ๑๕ ประการ เริ่มตั้งแต่คำว่า สกโก อุชฺฐ จ สุกฺขุ จ (ภิกษุที่พึงเป็นผู้อาจหาญ เป็นคนตรง แน่วแน่) เป็นต้น จนถึงครึ่งแรกของคาถาที่สาม ดังที่กล่าวมาแล้ว มีคำอธิบายดังนี้ คือ

๑. ผู้อาจหาญ (สกโก) มีอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของชุตทกปาฐะ^{๕๐๖}ว่า เป็นผู้ที่สามารถเจริญเมตตาได้เป็นอย่างดีโดยเพียบพร้อมด้วยองค์คุณของผู้ปฏิบัติธรรม (ปธานียุค) ข้อที่ ๒ และที่ ๔ ในองค์คุณ ๕ ประการ^{๕๐๗} ได้แก่

- ก. มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เชื่อในกรรมและผลกรรม
- ข. มีสุขภาพดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผู้ที่มีไฟธาตุที่เผาผลาญอาหารเป็นอย่างดี ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก สามารถที่จะย่อยอาหารได้ดี เพราะโรคอาจเกิดได้โดยง่ายเนื่องจากอาหารไม่ย่อย
- ค. เป็นคนซื่อตรงในการปฏิบัติธรรม คือ ถ้าปฏิบัติได้ก้าวหน้าก็รายงานวิปัสสนาจารย์สอนว่าทำได้ก้าวหน้าดี ถ้าทำได้ไม่ดีก็ต้องรายงานตามความเป็นจริง ท่านผู้สอนก็จะแนะนำให้ก้าวหน้าต่อไป

ฌ. มีความเพียรบากบั่น มุ่งมั่นในการปฏิบัติธรรม

ง. มีปัญญาที่มีความเข้าใจวิธีปฏิบัติอย่างถูกต้อง ซึ่งก็คือความเข้าใจหลัก
การเจริญเมตตาตนเอง

๒-๓. ชื่อตรง (อุชฺ) และแนวแน่ (สุหฺ) ทั้งสองคำเป็นคำพ้องหรือคำไวพจน์กัน
ตรัสไว้เพื่อเน้นถึงองค์คุณของการปฏิบัติธรรมว่า ผู้ที่จะปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญเมตตา
ภาวนาหรือกรรมฐานอื่น จะต้องเป็นคนชื่อตรงต่อตนเองและผู้อื่นทางกายและวาจา ดัง
ข้อความในพระสูตรบางสูตรว่า ยถาการิ ตถาวาที (ทำอย่างใด พุดอย่างนั้น) โดยการพุดอย่าง
ใดทำอย่างนั้น ทำอย่างไรพุดอย่างนั้น นอกจากนั้น จะต้องเป็นคนแนวแน่ คือ ชื่อตรงทาง
ใจ ไม่คิดคดโกงผู้อื่น

๔. ว່าง่าย (สุวโจ) คือ เป็นผู้ที่ครูบาอาจารย์สามารถแนะนำสั่งสอนได้ ถ้าเป็น
คนว่ายากไม่ทำตามทีบ่อก ก็เป็นคนทีครูบาอาจารย์สั่งสอนไม่ได้

๕. อ่อนโยน (มุทุ) คือ ทองทีอ่อนเหลวหลอมลงเบ้าดีแล้ว ย่อมสามารถนำไป
สร้างเป็นผลิตภัณฑ์หลากหลาย เช่น กำไล ต้มหู สร้อย ฉันทัด บุคคลทีอ่อนโยนก็จะเป็น
ผู้ทีสามารถรองรับความเมตตาได้เป็นอย่างดี ฉันทันั้น ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าเป็นคนแข็ง
กระด้างก็จะเป็นผู้ทีไม่สามารถอบรมจิตให้อ่อนโยนเกิดความเมตตาได้

๖. ไม่ถือตัว (อนติมานิ) คือ คนทีถือตัวทะนงตนเป็นผู้ทีจะเจริญเมตตาได้ยาก
เพราะจิตของเขากระด้าง

๗. พึ่งเป็นผู้สันโดษ (สนฺตุสฺสโก) คือ มักน้อยยินดีในสิ่งทีตนมีหรือสามารถหา
ได้ ไม่แสวงหาจนเกินพอดี เพราะผู้ทีไม่รู้จักความพอดีมักแสวงหาสิ่งทีตนอยากได้ ทำให้
เสียเวลาปฏิบัติธรรม

๘. เลี้ยงง่าย (สุภาโว) เป็นคำทีระบุถึงพระภิกษุเท่านั้น เพราะถ้าท่านเป็นผู้เลี้ยง
ยากและชวนชววยเพื่อทีจะหาในสิ่งทีตนต้องการ ก็จะเหลือเวลาเจริญเมตตาน้อยลง

๙. มีกิจธุระน้อย (อปฺปกิจโจ) คือ มุ่งมั่นทีจะปฏิบัติธรรมอย่างเดียว ผู้ปฏิบัติ
ธรรมทีประสงค์จะเจริญเมตตาภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนาต้องปล่อยวางภารกิจหน้าทีอย่าง
อื่นไปโดยพยายามมุ่งมั่นอยู่กับการปฏิบัติเพียงอย่างเดียว

๑๐. ดำเนินชีวิตเรียบง่าย (สลฺลหฺกวุตฺติ) คือ ไม่ฟุ้งเฟ้อ เพราะถ้าเราเป็นคนที
ดำเนินชีวิตด้วยความฟุ้งเฟ้อ ก็จะเหลือเวลาปฏิบัติน้อยลง

๑๑. มีอินทรีย์สงบ (สนฺตินฺทริโย) คือ ต้องสำรวมอินทรีย์ทั้งตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นและไหลเข้ามาในอินทรีย์เหล่านั้น ถ้าเราสำรวมอินทรีย์เช่นนี้ กิเลสก็จะไม่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โอกาสที่จะเจริญเมตตาวาณาให้ก้าวหน้าก็จะมีมากขึ้น

๑๒. มีปัญญารักษาทน (นิปโก) คือ รู้จักรักษาทนให้ประสบความสำเร็จในการทำสมาธิต่อไป

๑๓. มีการสำรวมกาย วาจา ใจ” (อปฺปคพฺโง) คือ เป็นคนไม่กระด้าง สงบเสงี่ยม เยือกเย็น หนึ่ง ควรอ่านว่า อปฺ-ปคพฺโง คำว่า อ (มาจาก น) แปลว่า ไม่ ปคพฺโง แปลว่า กระด้าง คำว่า อปฺปคพฺโง จึงหมายถึง เป็นคนไม่กระด้าง ถ้าอ่านคำนี้ว่า อปฺป-คพฺโง จะทำให้ความหมายเปลี่ยนไปโดยคำว่า อปฺป แปลว่า น้อย, เล็ก คพฺโง แปลว่า ครรภ์ การอ่านว่า อปฺป-คพฺโง (ผู้มีครรภ์เล็ก, ท้องเล็ก) จึงทำให้ความหมายเปลี่ยนไป การอ่านให้ถูกวรรคตอนในภาษาบาลี เรียกว่า ยติภังค์ (การหยุดจังหวะอย่างถูกต้อง) ดังนั้น จึงควรอ่านว่า อปฺ-ปคพฺโง

๑๔. ไม่พัวพันกับสกุลง่ายหลาย (กุเลสนนฺนคติทุโร) คือ ภิกษุที่อาศัยสกุลง่ายจริง แต่ต้องไม่พัวพันกับสกุลง่ายจนเกินไป ในพระวินัยปิฎกได้พูดถึงภิกษุที่พัวพันกับสกุลง่ายว่า สหโสโก (มีความโศกร่วมกัน) คือ เมื่อสกุลง่ายเศร้าโศก ภิกษุก็เศร้าโศกด้วย และ สหนันทิ (มีความเพลิดเพลินร่วมกัน) คือ เมื่อสกุลง่ายเพลิดเพลินยินดี ภิกษุก็ยินดีด้วย ภิกษุที่พัวพันกับสกุลง่าย

๑๕. “ไม่พึงประพฤตีสั่งเล็กน้อยอะไร ที่จะประพฤตีสั่งใหญ่” (น จ ขุพฺพทมาจเร ภิกฺขุ โย เณ วณฺณ ปเร อุพฺพทเมยฺย) หมายความว่า ผู้รู้นั้นมักตำหนิเฉพาะสิ่งที่ผิดพลาด แต่บุคคลที่ไม่ใช่ผู้รู้นั้นอาจตำหนิทุกเรื่องเสมอ และอาจตำหนิสิ่งที่คิดว่าไม่ดี แต่ผู้รู้นั้นมักตำหนิสิ่งที่คิดว่าไม่ดีว่าเป็นสิ่งที่ไม่ดีตามความประพฤตินั้นๆ ซึ่งในที่นี้หมายถึงความประพฤติทางกาย วาจา ใจ ที่ไม่ดี คือ กายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริตนั่นเอง จัดเป็นทุจริตทางกาย ความประพฤติผิดทางกาย อันได้แก่ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติผิดในกาม, วาจาทุจริต ความประพฤติผิดทางวาจา อันได้แก่ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ รวมไปถึงมโนทุจริต ความประพฤติผิดทางใจ อันได้แก่ ความละโมภในสิ่งของบุคคลอื่น ความโกรธเคือง และมิฉันทิวิญญู

ตัวอย่างเช่น การฆ่าสัตว์ซึ่งจะต้องครบองค์ ๕ ทำให้สัตว์ตาย แต่ถ้าเป็นการเบียดเบียนสัตว์โดยที่สัตว์ไม่ตาย ไม่ถือว่าศีลข้อที่ ๑ ขาด แต่เป็นศีลต่างปร้อยที่ทำให้ผู้รู้ตำหนิได้ เพราะฉะนั้น กายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริตนี้ เป็นสิ่งที่ผู้รู้ตำหนิแม้กระทั่งทำให้

เกิดความต่างพร้อยทางกาย วาจา และใจ ผู้ที่เจริญเมตตาภาวนาจึงไม่ควรทำกายทุจริต วจี-
ทุจริต และมนทุจริต เพื่อให้จิตของเรามีความมั่นคงเป็นฐานที่จะเจริญเมตตาภาวนาได้ต่อไป

ข้อความในกึ่งคาถาหลังของคาถาที่ ๓ ว่า “ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย
สุขใจ ปลอดภัยทั้งปวงเถิด” (สุชีโน ว เขมิโน โหนตุ, สพฺพสฺสตา ภวนตุ สุจิตฺตตา) แสดง
ถึงคำแผ่เมตตาที่ปรากฏโดยตรงในพระสูตรนี้ โดยคำว่า สุชีโน แปลตามศัพท์ว่า มีความสุข
กาย คำว่า สุจิตตตา แปลว่า มีความสุขใจ ส่วนคำว่า เขมิโน แปลว่า ปลอดภัยทั้งปวง

คำอธิบายคาถาที่ ๔-๕

ในคาถาที่ ๓ ได้ตรัสถึงการแผ่เมตตาโดยทั่วไปไม่เจาะจงเหล่าสัตว์ หลังจากนั้น
พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะตรัสระบุถึงสัตว์ในภูมิต่างๆ ที่มีความหวาดกลัว ที่มั่นคง ที่มีกาย
ยาวใหญ่ เป็นต้น จึงได้ตรัสคาถาที่ ๔ และที่ ๕ ตามอริยาศัยของผู้ฟัง เพื่อจำแนกเหล่าสัตว์
ดังกล่าว เพราะพระสูตรเป็นเทศนาที่ตรัสตามอริยาศัยหรือการสั่งสมของผู้ฟังว่าท่านเหล่านั้น
ฟังอย่างไรหรือปฏิบัติอย่างไรจะประสบความสำเร็จ

คำว่า สัตว์ ในภาษาไทยหมายถึง สัตว์ดิรัจฉาน แต่คำว่า สัตว์ ตามภาษาบาลีมา
จาก สัตต ซึ่งมีรากศัพท์มาจาก สยฺช ธาตุ (ผูกพัน) คือ ผู้มีความยึดติดผูกพัน หมายความว่า
ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ซึ่งก็คือมโนสัมผัส
นั่นเอง ผู้ที่มีความยึดติดผูกพันอยู่กับอารมณ์ทั้ง ๖ เหล่านี้ชื่อว่า สัตว์

ด้วยเหตุนี้ คำว่า สัตว์ จึงครอบคลุมเหล่าสัตว์ทั้งหมดที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์
เปรต อสุรกาย เทวดา พรหม กล่าวได้ว่าครอบคลุมถึงทุกคนรวมถึงพระอรหันต์ด้วย เพราะ
พระอรหันต์นั้นแม้ท่านปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้ว แต่ยังนับเรียก
ว่าสัตว์ได้ การใช้ภาษาเช่นนี้เป็นสำนวนอย่างหนึ่งในภาษาบาลี เรียกว่า ภูตปุพฺพคตินัย
แปลว่า สำนวนที่ใช้เรียกสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน เพราะไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นพระอรหันต์ทันที
หลังกำเนิด ต้องมีความยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน ในภายหลังแม้จะปราศจากความ
ผูกพันก็ยังเรียกว่าสัตว์ได้เช่นกัน

สัตว์ที่ทรงจำแนกไว้ในคาถาข้างต้น มีดังนี้ คือ

๑. สัตว์ที่มีความหวาดกลัว คือ ปุณฺณและพระเสกขบุคคล

๒. สัตว์ที่มั่นคง คือ พระอรหันต์ผู้มั่นคงแล้ว ปราศจากความหวาดกลัว
 ๓. สัตว์ที่มีกายยาว ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ เช่น งู เป็นต้น
 ๔. สัตว์ที่มีกายใหญ่ ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ เช่น ปลา เป็นต้น
 ๕. สัตว์ที่มีกายปานกลาง เช่น วัว ม้า สุกร เป็นต้น
 ๖. สัตว์ที่มีกายสั้น คือ สัตว์อื่นที่เหลือนอกจากนั้น
 ๗. สัตว์ที่มีกายละเอียด คือ มีร่างกายที่เราไม่สามารถเห็นได้ด้วยตาเนื้อหรือมังสจักขุ จะมองเห็นได้ด้วยทิพยจักขุเท่านั้น หรือสัตว์ที่มีร่างกายผอม
 ๘. สัตว์ที่มีกายหยาบ คือ สัตว์ที่เราสามารถมองเห็นได้ด้วยตาเนื้อ หรือสัตว์ที่มีร่างกายอ้วน
 ๙. สัตว์ที่เคยเห็น คือ ผู้ที่เราได้เคยพบมาแล้ว
 ๑๐. สัตว์ที่ไม่เคยเห็น คือ ผู้ที่เราไม่เคยพบมาก่อน
 ๑๑. สัตว์ที่อยู่ไกลหรือใกล้ คือ ผู้ที่อยู่ในต่างจังหวัดหรือต่างประเทศไกลที่อยู่ของตน หรืออยู่ใกล้ที่อยู่ของตน อีกนัยหนึ่ง สัตว์ที่อยู่ไกล คือ สัตว์ที่อยู่ภายในร่างกาย สัตว์ที่อยู่ใกล้ คือ สัตว์ที่อยู่ภายนอกในร่างกาย
 ๑๒. สัตว์ที่เกิดแล้ว (ภูตา) คือ พระอรหันต์ผู้ไม่เกิดอีก [โดยมีการเพียงครั้งเดียวในภพสุดท้าย ไม่มีการเกิดเป็นครั้งต่อไป]
 ๑๓. สัตว์ที่กำลังแสวงหาที่เกิด(สมภูเวสี) คือ ปุถุชนและพระเสกขะตามหลักของพระอภิธรรมแล้วสัตว์ทั้งหมดเมื่อจุติแล้วจะต้องเกิดทันที ไม่มีการรอภพเกิด ๓ หรือ ๗ วัน โดยรอฟังจะต้องไปเกิดที่ไหนหรือต้องได้รับอนุญาตก่อน เมื่อจุติจิตเกิดขึ้นแล้วปฏิสนธิจิตต้องเกิดตามมาทันที ดังนั้น ปุถุชนและพระเสกขะจึงเป็นสัตว์ที่กำลังแสวงหาที่เกิด
- ข้อความในประโยคสุดท้ายว่า “สัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด” (สพฺพสฺสฺตา ภวนฺตุ สุขิตฺตฺตา) แสดงการแผ่เมตตาให้สัตว์ทั้งหมดประสบความสุขกายสุขใจ

คำอธิบายคาถาที่ ๖

หลังจากพระพุทธองค์ตรัสคาถาที่ ๓-๕ ที่แสดงการแผ่เมตตาเพื่อหวังประโยชน์แล้ว บัดนี้ ตรัสคาถาที่ ๖ เพื่อแสดงว่าเราสามารถแผ่เมตตาโดยไม่มุ่งหวังให้บุคคลเหล่านั้น

ประสบความทุกข์

ข้อความนี้กล่าวถึงการแผ่เมตตาโดยหวังไม่ให้เหล่าสัตว์เบียดเบียนซึ่งกันและกัน โดยทั่วไปคนที่หลอกลวงบุคคลอื่นมักเป็นผู้ปราศจากเมตตา ผู้ที่ถูกหลอกลวงก็จะโกรธและปราศจากเมตตาจิตไปด้วย ในกรณีเดียวกัน คนที่ดูหมิ่นบุคคลอื่นเป็นผู้ที่ปราศจากเมตตา และผู้ที่ถูกดูหมิ่นก็จะปราศจากเมตตาตอบสนองต่อบุคคลนั้น

นอกจากนั้น ควรแผ่เมตตาว่าบุคคลไม่พึงปรารถนาทุกข์ต่อกันด้วยการเบียดเบียนทางกายหรือวาจา หรือด้วยใจมุ่งร้ายที่คิดร้ายต่อกันและกัน ถ้าบุคคลทำเช่นนั้นก็จะเป็นผู้ไม่มีความสุขเพราะปราศจากเมตตาต่อกัน

สรุปความว่า วิธีแผ่เมตตาที่ปรากฏในเมตตปริตรตั้งแต่คาถาที่ ๓-๖ มีทั้งหมด ๑๑ นัยตามที่กล่าวไว้ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ^{๕๐๘} คือ

๑. สัพพสังคาหกเมตตา (เมตตารวมสัตว์ทั้งหมด) ๑ นัย คือ ขอสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุขกาย สุขใจ ปลอดภัยทั้งปวงเกิด

๒-๕. ทุกเมตตา (เมตตาสองหมวด) มี ๔ นัย คือ

- ก. สัตว์ทั้งหลายที่มีความหวาดกลัว หรือมั่นคง จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด
- ข. สัตว์ทั้งหลายที่เคยเห็น หรือไม่เคยเห็น จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด
- ค. สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ไกล หรืออยู่ใกล้ จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด
- ฌ. สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้ว หรือกำลังแสวงหาที่เกิด จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด

๖-๘. ดิกเมตตา (เมตตาสามหมวด) มี ๓ นัย คือ

- ก. สัตว์ทั้งหลายที่มีกายยาว สั้น หรือปานกลาง จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด
- ข. สัตว์ทั้งหลายที่มีกายใหญ่ เล็ก หรือปานกลาง จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด
- ค. สัตว์ทั้งหลายที่มีกายอ้วนผอม หรือปานกลาง จงมีความสุขกาย สุขใจเกิด

๙. ขอมวลมนุษย์จงอย่าหลอกลวงกัน

๑๐. ขอมวลมนุษย์จงอย่าดูหมิ่นกัน

๑๑. ขอมวลมนุษย์จงอย่าปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน

คำอธิบายคาถาที่ ๗

พระพุทธองค์จะตรัสการเจริญเมตตาว่า ผู้ที่เจริญเมตตานี้ต้องทำความรู้สึกว่า เหล่าสัตว์นั้นเป็นบุคคลที่เราต้องทะนุถนอมคุ้มครองดูแลด้วยชีวิต และสำคัญยิ่งกว่าตัวเอง จึงตรัสคาถาที่ ๗ ต่อไป

เมื่อเริ่มเจริญเมตตา จิตของเรายังมีสมาธิไม่เพียงพอ แม้เราจะมีอารมณ์ปรารถนาดีต่อบุคคลอื่น แต่เขาก็ไม่สำคัญมากไปกว่าตัวเรา คือ ต้องเป็นที่สองรองจากเรา เรามักคิดว่า ขอให้ตนมีความสุขก่อน จึงอยากให้ผู้อื่นมีความสุข ต่อเมื่อเมตตาของเรามีกำลังมากขึ้นโดยเกิดจากสมาธิในการเจริญเมตตาอย่างต่อเนื่องแล้ว เราจะรู้สึกว่าการมีไมตรีต่อสรรพสัตว์มากกว่าที่เรามีต่อตัวเอง ต้องการให้เขามีความสุขมากกว่าที่เราต้องการมีความสุข เปรียบเหมือนมารดาถนอมบุตรของตนด้วยชีวิต ยอมสละชีวิตเพื่อบุตรของตนได้ ผู้ที่มีเมตตาก็เช่นเดียวกัน สามารถสละชีวิตของตนเพื่อบุคคลอื่นได้

จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ ได้สั่งสมเมตตาบารมีที่เป็นหนึ่งในบารมีเหล่านั้น เมื่อสั่งสมเมตตาบารมีเช่นนี้ จึงสามารถอุทิศอวัยวะของตนเป็นทาน โดยให้แขน ขา ดวงตา แม้กระทั่งสละชีวิตของตนเป็นทานให้กับบุคคลอื่นได้ การบริจาคอวัยวะ และชีวิตนี้เกิดจากเมตตาที่มีกำลัง ส่งผลให้มีความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่นมากกว่าตนเอง

คำอธิบายคาถาที่ ๘

ข้อความว่า “ในสัตว์โลกทั้งหมด ทั้งในรูปภูมิเบื้องบน รูปภูมิเบื้องกลาง และกามาวจรภูมิเบื้องต่ำ” หมายความว่า เมตตาจิตนั้นเป็นความปรารถนาดี เมื่อเรามีเมตตาจิตอยู่ เราก็จะไม่มีเวร ไม่มีศัตรู เพราะศัตรูเกิดจากการมีเวรผูกโกรธกัน ผู้ที่เจริญเมตตาจึงเป็นผู้ที่ปราศจากผูกโกรธ และไม่มีศัตรูใดๆ ในสัตว์โลกทั้งหมด ทั้งในรูปภูมิเบื้องบน (อุทฺธํ = เบื้องบน) รูปภูมิเบื้องกลาง (ติริยํ = เบื้องกลาง) และกามาวจรภูมิเบื้องต่ำ (อโธ = เบื้องต่ำ)

คำอธิบายคาถาที่ ๙

หลังจากพระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญเมตตาว่า เราควรเจริญเมตตาไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณในสัตว์โลก คือ ผู้ที่มีชีวิตอยู่ทั้งหมด และในสถานที่ทั้งหมด คือ ภูมิทั้งหมดแล้ว ทรงประสงค์จะตรัสว่าการเจริญเมตตามาวนานี้อาจทำได้ในอิริยาบถทั้ง ๔ เมื่อยืน เดิน นั่ง และนอน จึงตรัสคาถาต่อไป

ในพระสูตรบางสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญภาวนาบางอย่างซึ่งเหมาะกับการนั่งอย่างเดียว เช่น ในพระสูตรที่ตรัสถึงกรรมฐานที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก (อานาปานะ) มักพูดถึงการนั่งอย่างเดียวนั่นว่า

โส ปจฺจมาตตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต นิสิตฺติ ปลลํกํ อากุชิตฺวา
อุชฺฐํ กายํ ปณฺธาย ปริมุขํ สตี อุปฏฺฐเปตฺวา.^{๕๐๙}

“ภิกษุนี้กลับจากปิณฑปาตภายหลังภัตแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกาย
ตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า”

ข้อนี้หมายความว่า ในการตามรู้ลมหายใจเข้าออกนี้ ผู้ปฏิบัติทำได้เฉพาะในท่านั่งอย่างเดียว ไม่เหมาะกับการปฏิบัติอื่น คือ การยืน เดิน หรือนอน แต่เมตตาภาวนามิใช่เช่นนั้น อาจทำได้ทุกอิริยาบถในเวลายืน เดิน นั่ง หรือนอน

เมื่อเมตตาที่กำลังระดับเมตตาตามาน จะส่งผลให้ความมุ่งหวังหายไป จึงตรัสไว้ในคาถา
นี้ว่า พึงเป็นผู้ปราศจากความมุ่ง (วิตมฺปิโธ) ในคัมภีร์อรรถกถาของชุตทกปาฐะ^{๕๑๐} กล่าวว่า
ผู้ที่มีสมาธิระดับเมตตาตามานนั้นเป็นผู้ปราศจากความมุ่งในอิริยาบถทั้ง ๔ เมตตาในเรื่องนี้
จึงเป็นเมตตาในระดับตามานเท่านั้น

ข้อความในกึ่งคาถาหลังว่า “ตั้งสติอย่างนี้ไว้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสการปฏิบัติ
เช่นนี้ว่าเป็นความประพฤติอันประเสริฐในพระศาสนา” (เอตํ สตี อธิญฺเจยฺย พุรฺหมเมตํ วิหาร-
มิธ มาหุ) หมายความว่า การปฏิบัติธรรมแต่ละอย่างนั้นจุดเด่นเฉพาะตัว เช่น การกำหนด
รู้ลมหายใจเข้าออกส่งผลให้บรรลุถึงฌานที่ ๔ หรือจตุตถฌาน การเจริญวิปัสสนาก็มีจุดเด่น
ที่ทำให้ปล่อยวางความรู้สึกที่มีตัวตน และเมื่อเราปราศจากความยึดติดในตัวตนเช่นนี้ ก็
จะปราศจากการปรุงแต่งในเชิงลบหรือบวกโดยมีตัวเราเป็นแกนกลาง ทุกขณะจิตของเราจะเป็น
อิสระจากกิเลส ไม่ถูกความโลภโกรธหลงครอบงำให้ขุ่นมัว ความเป็นอิสระจากกิเลสนี้เป็น
จุดมุ่งหมายหลักของการเจริญสติ ดังพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า วิเนยฺย โลเก
อภิชฺฌาโทมนสฺส (ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้)

การปฏิบัติข้างต้นนั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อตนเอง เพื่อให้จิตสงบมีสมาธิ หรือเกิด

^{๕๐๙}
ที่.สี. ๙/๒๑๖/๗๒

^{๕๑๐}
ช.พ.อ. ๙/๒๒๔

ปัญญาเฉพาะตน ไม่ได้เกี่ยวกับบุคคลอื่น แต่การเจริญเมตตาเป็นพรหมวิหารธรรม คือ ความประพฤติดันประเสริฐ ซึ่งไม่เพียงทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตสงบเท่านั้น แต่ยังทำให้บุคคลอื่นได้รับอานิสงส์อีกด้วย โดยทำให้บุคคลรอบข้างได้รับความเมตตา รู้ถึงความปรารถนาดีของผู้ปฏิบัติ เช่น สมัยที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสามดาบสอยู่ในป่า ท่านได้บรรลุเมตตาภาวนาสัตว์ร้ายในป่าไม่ทำร้ายพระองค์ หรือในขณะที่พระเวสสันดรอยู่ที่เขาวงกตท่านได้เจริญเมตตาภาวนาสัตว์ร้ายในป่าก็ได้ทำร้ายพระองค์ อีกทั้งมิได้ทำร้ายกันและกันโดยรอบอาศรม ๗ โยชน์เช่นเดียวกัน

คำอธิบายคาถาที่ ๑๐

ในคาถาสุดท้าย พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะตรัสอานิสงส์ของการเจริญเมตตาทาวนา จึงได้ตรัสคาถาที่ ๑๐ ต่อไป

ผู้ที่เจริญเมตตาภาวนานั้นอาจใช้เมตตาทาวนาเป็นบาทคือพื้นฐานของการเจริญวิปัสสนาได้ บุคคลนั้นเมื่อบรรลุอุปปจารสมาธิคือสมาธิใกล้ฌาน หรือบรรลุอัปปนาสมาธิคือฌานแล้ว ถอนจากฌานมาอยู่ระดับอุปปจารสมาธิ แล้วเจริญวิปัสสนาต่อไปโดยกำหนดรู้รูปนามปัจจุบันภายในร่างกายที่ยาวา หนา คับ กว้าง คอกนี้ หรือตามรู้ความอึดใจหรือสุขที่เกิดจากการเจริญเมตตา ก็จะสามารถบรรลุวิปัสสนาญาณต่างๆ โดยยังเห็นความเกิดดับของสภาวะรูปนามต่างๆ นั้น ตามลำดับขั้นในวิปัสสนาญาณและสามารถบรรลุคุณธรรมขั้นแรกในพระศาสนาเป็นพระโสดาบันได้

เมื่อบรรลุธรรมแล้วบุคคลนั้นจะไม่กลัวการเห็นผิด คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่ามีตัวตน) คนทั่วไปนั้นมักกลัวว่าตนมีร่างกาย มีสัจฐานของอวัยวะน้อยใหญ่ ความรู้สึกเช่นนี้เป็นความเห็นผิด แท้ที่จริงแล้วรูปร่างสัจฐานที่เราคิดว่ามีจริงนั้นเป็นเพียงองค์ประกอบของรูปร่างเท่านั้น และสักกายทิฏฐินี้ก็เป็นบ่อเกิดของความเห็นผิดอื่นๆ เพราะถ้ายังเห็นผิดอยู่ว่ามีรูปร่างสัจฐาน ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ความเห็นผิดอื่นก็จะเกิดขึ้นตามมาแน่นอน แต่เมื่อได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้วก็จะสามารถขจัดความเห็นผิดในตัวตน เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล คือ รักษาศีลได้อย่างหมดจดไม่ต่างพร้อย และถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบคือสัมมาทิฏฐิของพระโสดาบัน ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ในกึ่งคาถานี้ว่า “บุคคลผู้นั้นจะไม่กลัวการเห็นผิด เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยความเห็นชอบ” (ทิฎ्ฐิจญจ อนุปคมฺม สีลวา ทสฺสเนน สมฺปนฺโน)

ข้อความว่า “เมื่อขจัดความยินดีในกามได้แล้ว” (กาเมสุ วินะยฺย เคธั) ระบุถึงความเป็นพระสกทาคามีและพระอนาคามี พระสกทาคามีนั้นทำให้กามคุณลดน้อยลงโดยไม่มี การเสพกามอีก ส่วนพระอนาคามีนั้นสามารถขจัดกามราคะโดยสิ้นเชิง การขจัดความยินดีในกามได้แล้ว จึงหมายถึง การบรรเทาการร่าเริงด้วยสกทาคามีมรรค และการขจัดกามราคะโดยสิ้นเชิงด้วยอนาคามีมรรค

ข้อความว่า “ย่อมไม่เข้าถึงการเกิดในครรภ์อีกแน่แท้” (น หิ ชาตุคฺคพฺภเสยฺย ปฺนเรติ) ในคัมภีร์อรรถกถาของชุตทกปาฐะ^{๕๑๑} กล่าวว่า เมื่อพระอนาคามีสิ้นชีวิตลงจะไปเกิดเป็นพรหมชั้นสุทธาวาส ๕ ภูมิแห่งใดแห่งหนึ่ง จะต้องได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในภูมินี้แน่นอน อย่างไรก็ตาม พระปริตรนิสสัยใหม่ (ฉบับพระวาสฏฐาภิวงศ์ หน้า ๔๑๓-๑๔) กล่าวว่า คำนี้ควรระบุถึงความเป็นพระอรหันต์ผู้ไม่มีการเกิดอีกต่อไป เพราะท่านสามารถขจัดรากเหง้าของภพชาติคือกิเลสได้ เมื่อไม่มีกิเลส กรรมที่เคยทำไว้ในภพก่อนและภพนี้จึงส่งผลให้ไปเกิดในภพต่อไปไม่ได้ ที่จริงแล้ว พระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้ภิกษุทั้งหลายบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้ และการเกิดในครรภ์ก็คือการปฏิสนธิในภพต่างๆ นั้นเอง จึงอนุมานได้ว่า พระพุทธองค์คงหมายความว่าไม่เกิดใหม่ในภพภูมิทั้งหมด ไม่เพียงเฉพาะการเกิดในครรภ์ของกามภูมิเท่านั้น ความเห็นนี้ยังสอดคล้องกับคำกล่าวของภิกษุ ๕๐๐ รูปที่ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ด้วยการเจริญวิปัสสนาภายใน ๑ พรรษาหลังจากได้สดับเมตตสูตร อีกทั้งยังสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธองค์ในพระสูตรต่างๆ ว่า การเจริญวิปัสสนาโดยมีเมตตาตามนเป็นบาทนั้นจะส่งผลให้บรรลุถึงอรหัตตมรรคได้ ดังข้อความว่า

เมตตาวีหริ โย ภิกขุ

ปสนฺโน พุทฺธสาสเน

อธิคฺฉเน ปทํ สนฺตํ

สงฺขารูปสมํ สฺขํ.^{๕๑๒}

“ภิกษุผู้อยู่ด้วยเมตตา เลื่อมใสในพุทธศาสนา ฟังลู่ถึงพระนิพพาน
อันสงบเป็นสุข ดับสังขาร”

จบเมตตาทรรคา

๒. คำอธิบายกรณาวา

ห้ามเจริญกรณาในคน ๕ จำพวกเป็นลำดับแรก

[๒๕๙] ผู้ประสงค์จะเจริญกรณาควรพิจารณาโทษของความโหดร้ายและอานิสงส์ของกรณา แล้วจึงเพียรเจริญกรณาเถิด

โทษของความโหดร้าย คือ ไม่ได้ลาม เลื่อมจากลามที่ได้รับแล้ว ชื่อเสียงเลื่อมเสีย เกือบเข้าไปสู่บริษัท หลงตาย มีทุกคติเป็นที่หวังได้ แม้ในสุคติภูมิก็เกิดเป็นมนุษย์มีชาติกำเนิดต่ำ มีผิวพรรณทรามไม่น่าดู มีโรคภัยไข้เจ็บมาก ยากจนข้นแค้น และอายุสั้น เป็นต้น ส่วนอานิสงส์ของกรณา ตรงกันข้ามกับข้อความข้างต้น คือ ได้ลาม ไม่เลื่อมจากลามที่ได้รับแล้ว มีกิตติศัพท์ฟุ้งขจร เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ผู้ที่จะเจริญกรณานั้นไม่ควรเริ่มเจริญในคนที่เคารพรักเป็นต้นก่อน เพราะเหตุว่า :-

- ก. คนที่เคารพรักอยู่ในฐานะของคนที่เคารพรัก
- ข. เพื่อนที่รักมากอยู่ในฐานะของเพื่อนที่รักมาก
- ค. คนที่เป็นกลางอยู่ในฐานะของคนที่เป็นกลาง
- ฌ. คนที่เกลียดชังอยู่ในฐานะของคนที่เกลียดชัง
- ง. คนคู่เวรอยู่ในฐานะของคนคู่เวร

บุคคลผู้มีเพศต่างกันและคนตาย ไม่เป็นเขตแดน[ของกรณา]ทีเดียว

ผู้ที่เจริญกรณาสงสารคนที่เคารพรักอยู่ ความรักสนิทสนมยังไม่หมดสิ้นไป เมื่อความรักสนิทสนมนั้นยังไม่หมดสิ้นไป การเจริญกรณาจะมีได้อย่างไร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “คนที่เคารพรักอยู่ในฐานะของคนที่เคารพรัก” แม้บุคคลที่เลื่อมก็มีนัยเดียวกัน^{๕๑๓}

คนที่ควรเจริญกุณาเป็นลำดับแรก

ผู้เพียรปฏิบัติเห็นคนกำพร้าผู้ใดผู้หนึ่งที่นาสงสารได้รับความลำบากยิ่งนัก ตกทุกข์ได้ยาก ขาดอาหารว่างกระเบื่องขทานไว้ข้างหน้า นั่งอยู่ในศาลาคอนาถา มีหมู่หนอนไต่ออกจากมือและเท้า ร้องครวญครางด้วยความเจ็บปวดอยู่ ควรเจริญกุณาให้เป็นไป [ในคนเช่นนั้น] เป็นลำดับแรกก่อนคนทุกจำพวกว่า สัตว์ผู้นี้ได้รับความลำบากแท้ ไฉนหนอ เขาจึงจะพ้นจากทุกข์นี้

ในคำว่า ทุคตํ ทูเปตํ (ตกทุกข์ได้ยาก) คำว่า ทูเปตํ (ได้ยาก) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๕๑๔}ว่า ผู้ประกอบด้วยกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า ทูเปตะ แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๑๐) แสดงความเห็นว่าเป็นผู้มีสถานะตกต่ำมีผิวพรรณเศร้าหมอง และผู้ประกอบด้วยกายทุจริตเป็นต้น ความเห็นนี้เพิ่มผู้มีสถานะตกต่ำมีผิวพรรณเศร้าหมองเข้ามาอีกด้วย โดยสอดคล้องกับข้อความในฎีกาของคัมภีร์ชาดกว่า

ทูเปโตติ ทูเปเน สมมุนาคโต, ทุพฺพนฺโณติ อตุโธ.^{๕๑๕}

“คำว่า ทูเปโต หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยรูปทรม คือ ผู้มีผิวพรรณไม่งาม”

สรุปความว่า คำว่า ทูเปต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีกรรมแล้ว, ผู้ประกอบด้วยกรรมเลวมีกายทุจริตเป็นต้น, = ทุญฺเจน กมฺมฺนา อุเปโต ทูเปโต (ทุ คัพฺทํ = ทรม + อุเปต คัพฺทํ = ประกอบ ทีฆะ อุ เป็น อุ)
๒. ผู้มีรูปทรม, ผู้ถึงพร้อมด้วยรูปทรม = ทูเปเน อิตฺโต ทูเปโต (ทูเป คัพฺทํ = รูปทรม + อุเปต คัพฺทํ = ถึงพร้อม)

ดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

^{๕๑๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๕๙/๔๔๔

^{๕๑๕} พุ.ชา.ฎีกา ฉบับโรเนียว ๙/๘๓

กถญจ ภิกขุ กรุณาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหริตี? เสยฺยถาปี นาม เอกํ ปุคฺคํ ทุคฺคํ ทุรฺเบตํ ทิสฺวา กรุณาเยยฺย, เอวเมว สพฺพสฺสฺเต กรุณาย ผริตี.^{๕๑๖}

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างใด คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งตกทุกข์ได้ยากแล้วพึงเจริญกรุณา ฉันใด ภิกษุย่อมแผ่ กรุณาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง] ฉันนั้น”

คนที่ควรเจริญกรุณาไปถึงเป็นลำดับที่ ๒

เมื่อหาบุคคลตกทุกข์ได้ยากนั้นไม่ได้ ก็ควรเจริญกรุณาไปถึงบุคคลผู้มีสุขแต่มัก ทำบาป โดยเปรียบกับโจรที่จะถูกฆ่า กล่าวคือ :-

อุปมาเหมือนราชบุรุษมัดโจรที่ถูกจับพร้อมทั้งของกลางตามพระราชโองการว่า จงฆ่ามัน จึงเขียนตีรอยครึ่งในทุกๆ ทาง ๔ แยก นำไปสู่ตะแลงแกง คนทั้งหลายให้ของ เคี้ยวบ้าง ของกินบ้าง ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ และหมากพลูแก่เขาบ้าง เขาเคี้ยว กินและบริโภคของเหล่านั้น เดินไปเหมือนคนอยู่ดีมีสุขเพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติ แต่ไม่มีใครคิดว่าเขาอยู่ดีมีสุข มีโภคสมบัติมาก โดยที่แท้ ชนย่อมสงสัยว่าเขาว่า คนยากไร้นี้จักตาย ในบัดนี้ เขาอยู่ใกล้ความตายในทุกๆ อย่างก้าว ฉันใด ภิกษุผู้เจริญกรุณากรรมฐานควรเจริญ ไปถึงบุคคลผู้มีสุข[แต่มักทำบาป]ว่า คนยากไร้นี้แม้อยู่ดีมีสุขประดับร่างกายสวยงามใช้สอย ทรัพย์สินในบัดนี้ แต่เขาก็คงต้องเสวยทุกข์ทรมานอันใหญ่หลวงในอบายต่อกาลไม่นาน เพราะมิได้บำเพ็ญความดีไว้ทางทวาร ๓ แม้ทวารหนึ่ง ฉันนั้น

คำว่า วราก มีรูปอดีตถึงลึงค์ว่า วรากา, วรากิ สันสกฤตมีรูปอดีตถึงลึงค์ว่า วรากิ ปรากฤต และอรรธมาคิมีรูปว่า วราก, วราย คำนี้มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. คนตกต่ำ พบในตัวอย่างว่า

ภูตบุพผิ ภิกขเว อณตโร ปุริโส อิมสมิเยว ราชคเห มนุสส-
ทพิทุโท อโหสิ มนุสสกปโณ มนุสสวราโก.^{๕๑๗}

“ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงราชคฤห์นี้เอง ได้มีบุรุษ
คนหนึ่งเป็นคนขัดสน กำพำร้า ตกต่ำ”

มนุสสวราโกติ มนุสสลามโก.^{๕๑๘}

“คำว่า มนุสสวราโก แปลว่า คนตกต่ำ”

๒. คนยากไร้ พบในตัวอย่างว่า

เทยฺยธมฺโม จ เม นตฺถิ วราโก ภาติโก อหํ
ยนฺนุนาหํ ปญฺจสีลํ รุกฺเขยฺยํ ปริปุรยํ.^{๕๑๙}

“ไทยธรรมของเราไม่มี เราเป็นคนยากไร้ต้องรับจ้าง ทางที่ดี เรา
พึงรักษาศีล ๕ ให้บริบูรณ์”

เทยฺยธมฺโม อนนฺปานาติทาตพฺพยุตฺตํ วัตถุ มยฺหํ นตฺถิ, ตสฺสา-
ภาเวน อหํ วราโก ทุกฺขิโต ภาติโก ภาติยา ชีวนโก.^{๕๒๐}

“เครื่องไทยธรรม คือวัตถุที่ควรให้ทานมีข้าวและน้ำเป็นต้นของเรา
ไม่มี เราเป็นคนยากไร้ เป็นทุกข์ ต้องรับจ้าง คือเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้าง
เพราะไม่มีข้าวและน้ำเป็นต้นนั้น”

๓. คนกำพำร้า พบในตัวอย่างว่า

ปฺราภเตน ทาเนน อิชฺฌิตฺถ วัต ทกฺขิณา.^{๕๒๑}

“นำอัครจริยจริงหนอ ทานที่หญิงกำพำร้าตั้งไว้ดีแล้วในพระคุณเจ้า
มหากัสสปะ ทักขิณาสำเร็จผลแล้วด้วยไทยธรรมที่ได้มาจากผู้อื่น”

^{๕๑๗} ส.ส. ๑๕/๒๖๐/๒๗๙

^{๕๒๐} ข.อป.อ. ๒/๑๓๖/๔๘

^{๕๑๘} ส.ส.อ. ๑/๒๖๐/๓๓๒

^{๕๒๑} ข.วิ. ๒๖/๑๙๐/๒๘

^{๕๑๙} ข.อป. ๓๒/๑๓๖/๑๐๙

วราภียาติ กปณียา.^{๕๒๒}

“คำว่า วราภียา แปลว่า หญิงกำพร้า”

ปาโป โขสิ ราชปุตต

โย เม อิจฉิตปตี วราภียา

วิษณสิ วนมุลสมี

โสย วิทุโร จมา เสด.^{๕๒๓}

“ท่านราชบุตร พระองค์ชั่วจริงๆ ที่ทรงยิงสามีที่รักของหม่อมฉันผู้เป็น
หญิงกำพร้าที่โคนไม้ในป่า สามีของหม่อมฉันนั้นถูกยิงนอนอยู่บนแผ่นดิน”

ตตถ วราภียาติ กปณาย.^{๕๒๔}

“ในพากย์นั้น คำว่า วราภียา แปลว่า หญิงกำพร้า”

ควรเจริญกรณาแก่คนที่เคารพรักเป็นต้น

เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเจริญกรณาไปถึงบุคคลผู้มีสุขแต่มักทำบาปนั้นแล้วก็ควรเจริญ
กรณาโดยวิธีนี้ตามลำดับ คือ คนที่เคารพรัก ถัดจากนั้นคนที่เป็กลาง ถัดจากนั้นคนคู่เวร
แต่ถ้าความผูกโกรธเกิดขึ้นแก่เธอในคนคู่เวรตามนัยที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ก็ควรระงับความ
ผูกโกรธนั้นตามวิธีที่กล่าวไว้ในเมตตา

บรรลุปปนา

อนึ่ง ในคนที่ควรเจริญกรณาเหล่านี้ ผู้เพียรปฏิบัติเห็นหรือได้ยินข่าวผู้ทำกุศลแต่
ประสบวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งมีความพินาศของญาติ โรค หรือสมบัติ เป็นต้น หรือแม้วิบัติ
เหล่านั้นไม่มี ก็ควรเจริญกรณาโดยสิ้นเชิงว่า “ผู้นี้เป็นทุกข์หนอ” เพราะเขาไม่ล่วงวิภวทุกข์
ไปได้ เมื่อทำการรวมเขตในคน ๔ จำพวก คือ (๑) ตนเอง (๒) คนที่เคารพรัก (๓) คนที่
เป็นกลาง (๔) คนคู่เวร ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ควรชองเสพ เจริญ สังสม[สมาธิ]นิมิตนั้น
[ที่เกิดขึ้นด้วยการรวมเขต] พัฒนาอุปนาให้ก้าวหน้าโดยประเภทแห่งมาน ๓ (ในจุตูก-
นัย) และมาน ๔ (ในปัจจุกนัย) ตามวิธีที่ได้กล่าวไว้ในเมตตา

ความเห็นอีกอย่างหนึ่ง

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายได้กล่าวลำดับ[ของการเจริญกรรมภาวนา]ว่า “ควรเจริญกรรมภาวนาไปถึงคนคู่เวรก่อน เมื่อทำจิตให้อ่อนโยนในบุคคลนั้นได้แล้วจึงเจริญกรรมภาวนาไปถึงคนยากไร้ ต่อจากนั้นเป็นคนที่เคารพรัก ต่อจากนั้นเป็นตนเอง” ลำดับดังกล่าวไม่สอดคล้องกับพระบาลีว่า ทุกฺคตํ ทฺฐเปตํ (คนตกทุกข์ได้ยาก) ดังนั้น จึงควรเจริญกรรมภาวนาตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ แล้วทำการรวมเขตพัฒนาอุปปนาให้ก้าวหน้า

อรรถกถาของอังคุตตรนิกายที่ท่านเอ่ยถึงในเรื่องนี้ คงเป็นคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกกันต่อมาช้านาน จึงอาจมีข้อผิดพลาดได้บ้าง ดังนั้น ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกายที่ท่านพระพุทฺธโฆสจารย์ปรีวรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี จึงมิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้

จะเห็นได้ว่า ท่านพระพุทฺธโฆสจารย์ได้ทำหน้าที่ปรีวรตคัมภีร์มหาอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีด้วยความซื่อตรง โดยมีได้ปรับปรุงแก้ไขตามอัตโนมติของตน แม้คัมภีร์มหาอรรถกถาแต่ละฉบับจะมีความขัดแย้งกันในที่บางแห่งตามที่ภาณกาจารย์คือภิกษุผู้สาธยายคัมภีร์ได้ท่องจำสืบต่อกันมา ท่านผู้แต่งก็นำเสนอเนื้อหาตามข้อความในคัมภีร์มหาอรรถกถาเหล่านั้น แต่ถ้าเห็นว่ามีข้อความใดขัดแย้งกับพระบาลี ท่านก็จะตัดสินความถูกต้องไว้ ดังเช่นที่กล่าวไว้ในที่นี้

การแผ่กรุณาหลากหลายและอานิสงส์ของกรุณา

ต่อจากนั้น การแผ่กรุณาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]อย่างนี้ว่า การแผ่ไปไม่เจาะจง (อนธิโสภรณา) ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง การแผ่ไปเจาะจง (อิธิโสภรณา) ด้วยลักษณะ ๗ อย่าง การแผ่ไปในทิศ (ทิสาภรณา) ด้วยลักษณะ ๑๐ อย่าง และอานิสงส์ว่า หลับเป็นสุขเป็นต้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเมตตา

จบคำอธิบายการเจริญกรรมภาวนาเพียงเท่านี้

๓. คำอธิบายมูทิตาภาวนา

ห้ามเจริญมูทิตาในบุคคล ๓ จำพวกเป็นลำดับแรก

[๒๖๐] แม้ผู้เพียรปฏิบัติที่เจริญมูทิตาก็ไม่ควรเจริญในคนที่เคารพรักเป็นต้นก่อน เพราะคนที่เคารพรักไม่ใช่เหตุใกล้ของมูทิตาด้วยความเป็นคนที่เคารพรักเท่านั้น มิจำเป็นต้องกล่าวถึงคนที่เป็นกลาง และคนคู่เวร ส่วนผู้มีเพศต่างกันและคนตายไม่อยู่ในขอบเขต[ของมูทิตา]

คนที่ควรเจริญมูทิตาไปถึงเป็นลำดับแรก

เพื่อนที่รักมากซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า โสณทสหาย (เพื่อนสนิท) ควรเป็นเหตุใกล้ได้ ดังจะเห็นได้ว่า เพื่อนที่รักมากนั้นเป็นคนร่าเริงอยู่เสมอ มักยิ้มก่อนพูดเสมอ ดังนั้น จึงควรแผ่มูทิตาไปยังเพื่อนที่รักมากนั้นก่อน อีกอย่างหนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติเห็นหรือได้ฟังข่าวคนที่เคารพรักอยู่ดีมีสุขประดับร่างกายสวยงามร่าเริงอยู่ ควรเจริญมูทิตาให้เกิดขึ้นว่า บุคคลนี้ร่าเริงอยู่หนอ โอ ! ดีละ โอ ! ดีจริง

ถ้าเพื่อนที่รักมากมิได้ประกอบด้วยคุณลักษณะที่น่าปลื้มใจ เช่น มีใบหน้าเบิกบานอยู่เสมอ ทักทายก่อน พูดจาม่าฟัง อ่อนโยน และร่าเริง เป็นต้น ก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ของมูทิตาได้ หรือถ้าเขาประกอบด้วยคุณลักษณะเหล่านั้น แต่มิได้อยู่ดีมีสุข ก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ของมูทิตาได้เช่นเดียวกัน เพื่อนที่รักมากนั้นต้องประกอบด้วยองค์คุณทั้งสองประการ จึงจะเป็นอารมณ์ของมูทิตาได้

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยข้อความพิเศษนี้จึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า

กถญจ ภิกขุ มูทิตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ฆริตฺวา วิหริตี
เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา มูทิตํ อสฺส, เอวเมว

สพฺพสฺส เต มุทิตาย ปรติ.^{๕๒๕}

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยมุทิตาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างไร คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งผู้เป็นที่รักเจริญใจแล้วพลอยยินดี ฉันใด ภิกษุย่อมแผ่ มุทิตาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง] ฉันนั้น”

เจริญมุทิตาในคนที่เคารพรักผู้ตกยาก

ถ้าเพื่อนรักหรือคนที่เคารพรักของผู้เพียรปฏิบัตินั้นอยู่ดีมีสุขในอดีต แต่กลับ ตกทุกข์ได้ยากในปัจจุบัน เธอควรระลึกถึงสภาพที่เขาย่อยู่ดีมีสุขในอดีตแล้วเจริญมุทิตา โดยปรารภสภาพที่ร่ำเร่ร่อนนั้นของเขาว่า ผู้นี้มีทรัพย์บริวารมากมายอย่างนี้ในอดีต เป็นคน ร่ำเร่อยู่เสมอ หรือควรเจริญมุทิตาโดยปรารภสภาพที่ร่ำเร่ร่อนในภายหน้าของเขาว่า เขาจัก ได้สมบัตินั้นอีกในอนาคต

บรรลุปปนา

ผู้เพียรปฏิบัติเจริญมุทิตาในคนที่รัก[คือเพื่อนรักหรือคนที่เคารพรัก]อย่างนี้แล้ว ควรเจริญมุทิตาต่อไปตามลำดับ คือ ในคนที่เป็กลาง และในคนคู่เวรต่อมา ควรพัฒนา อปัปนาให้ก้าวหน้า ถ้าความผูกโกรธในคนคู่เวรเกิดขึ้นแก่เธอตามนัยที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ก็ควรระงับความผูกโกรธนั้นตามวิธีที่กล่าวไว้ในเมตตา แล้วทำการรวมเขตด้วยใจเสมอกัน ในชน ๔ จำพวก คือ คน ๓ จำพวกเหล่านี้และตนเอง ควรช้องเสพ เจริญ สังสม[สมาธิ] นิमितนั้น[ที่เกิดขึ้นด้วยการรวมเขต] พัฒนาอปัปนาให้ก้าวหน้าโดยประเภทแห่งฌาน ๓ (ใน จตุกกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ตามวิธีที่ได้กล่าวไว้ในเมตตา

การแผ่มฤตดาหลากหลายและอานิสงส์ของมฤตดา

ต่อจากนั้น การแผ่มฤตดาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก]อย่างนี้ว่า การแผ่ไปไม่
เจาะจง (อนิธิโสพรรณ) ด้วยลักษณะ ๕ อย่าง การแผ่ไปเจาะจง (อิธิโสพรรณ) ด้วยลักษณะ
๗ อย่าง การแผ่ไปในทิศ (ทิสาพรรณ) ด้วยลักษณะ ๑๐ อย่าง และอานิสงส์ว่า หลับเป็นสุข
เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเมตตา

จบคำอธิบายการเจริญมฤตดาเพียงเท่านี้

นายมณเฑียร ฤทธิพนธ์

ติญจันต์ สยามาตเป

ผลานิ ปรสเสว

รูกุขา สปุปริสา อิว.

วิกรมจรีต ๕/๔๙-๕๐

“สัตว์บุรุษเปรียบดังมหาพฤษภที่ให้ร่มเงาแก่ผู้อื่น แต่ตัวมันเองต้องทนร้อน
ต่อแสงแดดอันแผดกล้า แลผลไม้นั้นย่อมผลิตผลเป็นปกติ แต่หาใช่เพื่อประโยชน์
ของตนเองไม่ แท้จริงก็เพื่อผู้อื่นทั้งนั้น”

๔. คำอธิบายอุเบกขาภาวนา

[๒๖๑] ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญอุเบกขาภาวนา ต้องบรรลุลุณ ๓ (ตาม จตุกกนัย) หรือฉาน ๔ (ตามปัญจกนัย) ในเมตตาเป็นต้น ครั้นออกจากกตติยฉานที่ คล่องแคล่วแล้วได้เล็งเห็นโทษในภาวนา ๓ ข้างต้น [เมตตา กรุณา และมฤติตา] เพราะ ประกอบด้วยการใส่ใจที่เคารพรักเหล่าสัตว์ด้วยการบริกรรมว่า ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นสุข เกิด เป็นต้น เนื่องจากเป็นภาวนาที่อยู่ใกล้ความยินดียินร้าย และมีสภาพหยาบโดยประกอบ ด้วยโสมนัส อีกทั้งเล็งเห็นอนิสงส์ของอุเบกขา เพราะมีสภาวะสงบ จึงควรเจริญอุเบกขา โดยวางเฉยคนที่เป็นกลางตามปกติ ต่อจากนั้น จึงแผ่อุเบกขาไปในคนที่เคารพรัก เป็นต้น

เมตตาอยู่ใกล้ราคะ กรุณาอยู่ใกล้โทมนัสที่อาศัยกามคุณ ส่วนมฤติตาอยู่ใกล้โสมนัส ที่อาศัยกามคุณ ดังนั้น เมตตาเป็นต้นจึงอยู่ใกล้ความยินดียินร้าย อีกอย่างหนึ่ง ทั้งสามอย่าง นั้นอยู่ใกล้ความยินดี เพราะเป็นไปด้วยการแสวงหาประโยชน์ตามนัยว่า จงเป็นสุข จงพ้น ทุกข์ จงร่าเริง และเมื่อไม่เป็นไปตามต้องการ ปฏิหารก็ได้โอกาสเกิดขึ้นในเรื่องนี้ เหมือนหนอง เกิดขึ้นเมื่อเลือดติดเชื้อ ดังนั้น ทั้งสองอย่างนั้นจึงอยู่ใกล้ความยินดียินร้ายไม่ต่างกัน ^{๕๒๖}

ดังพระพุทธดำรัสว่า

กถญจ ภิกขุ อุเปกขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตวา
วิหริตํ? เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคํ เหว มนาปํ น อมนาปํ ทิสฺวา
อุเปกฺขโก อสฺส, เอวเมว สพฺเพ สตุเต อุเปกฺขาย ผริต. ^{๕๒๗}

“ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยอุเบกขาแผ่ตลอดทิศหนึ่งอยู่อย่างใด
คือ เมื่อเห็นคนหนึ่งผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่แล้ว
พึงเจริญอุเบกขา จันใด ภิกษุยอมแผ่อุเบกขาแก่สัตว์ทั้งปวง[ในทิศหนึ่ง]

^{๕๒๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๑/๔๔๘

^{๕๒๗} อภิ.วิ. ๓๕/๖๗๓/๓๓๖

ฉันนั้น”

เจริญอุเบกขาในคนที่เคารพรักเป็นต้น

ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติเจริญอุเบกขาในคนที่เข่นกลาง ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ควรทำการรวมเขตโดยเนื่องด้วยสภาวะเป็นกลางในทุกคน คือ ในคน ๓ จำพวกเหล่านี้ ได้แก่ คนที่เคารพรัก เพื่อนรัก คนคู่เวร และตนเอง ควรชองเสพ เจริญ สังสม[สมาธิ]นิมิตนั้น[ที่เกิดขึ้นด้วยการรวมเขต] เมื่อเธอทำอย่างนี้ จตุตถฌานย่อมเกิดขึ้นตามวิธีที่กล่าวไว้ใน ปฐวิกสิณ

อุเบกขาจตุตถฌานมีเหตุจำกัด

ถามว่า : อุเบกขาจตุตถฌานนี้เกิดขึ้นแก่ผู้เพียรปฏิบัติ ที่บรรลุดัตติยฌานใน ปฐวิกสิณเป็นต้นได้ไหม

ตอบว่า : ไม่ได้ เพราะมีอารมณ์ต่างกัน แต่อุเบกขาจตุตถฌานนี้เกิดขึ้นแก่ผู้ได้ บรรลุดัตติยฌานในเมตตาเป็นต้นเท่านั้น เพราะมีอารมณ์เข้ากันได้ [คือมีสัตว์บัญญัติเป็น อารมณ์เหมือนกัน ส่วนปฐวิกสิณเป็นต้นมีกสิณนิมิตเป็นต้นเป็นอารมณ์]

ต่อจากนั้น การแผ่อุเบกขาหลากหลาย[ทั่วทิศและทั่วโลก] และการได้รับอานิสงส์ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเมตตา

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปถวิกสิณาทีสุ (ในปฐวิกสิณเป็นต้น) หมายถึง กสิณที่เหลือ และ นิมิตคือลมหายใจเข้าออก^{๕๒๘}

จบคำอธิบายการเจริญอุเบกขาเพียงเท่านี้

ปกิณณกกถา : เรื่องเบ็ดเตล็ดในพรหมวิหาร ๔

[๒๖๒] พุรหมุตฺตเมน กถิตเต พุรหมฺวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา
 ภิโยโย เอเตสุ อัย ปกิณณกกถาปี วิญญเญยา.

“ผู้มีปัญญาเข้าใจพรหมวิหารเหล่านี้อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็น
พรหมสูงส่งตรัสไว้อย่างนี้แล้ว พึงทราบปกิณณกกถาในพรหมวิหาร
เหล่านี้ต่อไปอีก”

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปฐฺยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและครุ
ท้ายในกึ่งคาถาแรกและกึ่งคาถาหลัง แต่ละคณะมี ๔ มาตรา คณะที่ ๑ ของกึ่งคาถาแรก
(ปุพฺพพฺร) เป็น ๗ คณะ คือ อิเม อี (๑ ๒ ๑) ส่วนคณะที่ ๒ ของกึ่งคาถาหลัง (อปฺรพฺร) เป็น
ลหุ คือ ปี (๑) มีลักษณะคาถาดังต่อไปนี้

พุรหมุตฺ	ตเมน	กถิตเต	พุรหมฺวิ	หาเร	อิเม อี	ติ วิทิตฺ	วา
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุท้าย
ภิโยโย	เอเต	สุ อัย	ปกิณณ	กกถา	ปี	วิญญเญ	ยา.
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุท้าย

๑. ความหมายของพรหมวิหาร ๔

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และ
อุเบกขา ลำดับแรกจะกล่าวตามความหมาย[ของศัพท์]

เมตตา คือ สภาวะกลมกลืนกัน[เหมือนเป็นบุคคลคนเดียวกัน เปรียบได้กับนม
ผสมน้ำที่แยกจากกันไม่ได้ว่านี่คือน้ำหรือนม] ความหมายคือ สนิทสนมกัน

อีกอย่างหนึ่ง เมตตา คือ สภาวะมีแก่มิตร

อีกอย่างหนึ่ง เมตตา คือ สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร

คำว่า เมตตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน = มิชชติ สนิยหัตติ เมตตา (มิท ธาตุ <สินฺเห = ติดแน่น, กลมกลืน> + ต ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

๒. สภาวะมีแก่มิตร, ความต้องการให้ผู้อื่นเป็นสุข = มิตฺเต ภาว เมตตา (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภาว ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

๓. สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร, ความมุ่งประโยชน์ต่อผู้อื่น = มิตฺตสฺส เอสา เมตตา (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิห ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า เมชชติ สนิยหัตติ เมตตา แต่ที่จริงควรมีรูปที่ถูกตัดว่า มิชชติ สนิยหัตติ เมตตา เพราะ มิชชติ มาจาก มิท ธาตุ (สินฺเห = ติดแน่น, กลมกลืน) + ย ปัจจัย + ต วิภตติ แปลง หย เป็น ช แล้วซ้อน ช เป็น ชช

ความรักที่เรียกว่า เปมะ มี ๓ ประเภท คือ

๑. ตัณหาเปมะ ความรักใคร่ฉันท์สามีภรรยา โดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิกที่มีโมหเจตสิกนำหน้า

๒. เคหัสสิตเปมะ ความรักผูกพันฉันท์ครอบครัว โดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิกเช่นกัน

๓. เมตตาเปมะ ความรักสนิทสนมฉันท์มิตร โดยองค์ธรรมคืออโทสเจตสิกที่มีลักษณะไม่ประทุษร้าย

ตั้งข้อความว่า

สินฺยหตฺติ เอตถ สตฺเตสุ พยาปชฺชนวเสน ลุขภาวสฺส ปฏิปทฺชฏํ
 ฌาณปฺพพฺงคมํ หิตาการปวตฺตวเสน สินฺหนํ ทฺวฺจพฺพํ, น ตณฺหาณ-
 วเสน. ตํ หิ โมหปฺพพฺงคมํ ลุพฺภานสฺภาวํ, อิหํ ปน อทฺตฺสนสฺภาวํ อโลภ-
 สมฺปยุตฺตํ.^{๕๒๙}

^{๕๒๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๒/๔๕๒

“ในคำว่า สนิยหติ นี้ เป็นความสนิทสนมกลมกลืนในลักษณะเกื้อกูล ที่มีปัญญานำหน้า อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความเศร้าหมองโดยประทุษร้าย เหล่าสัตว์ มิใช่ความสนิทสนมด้วยความเป็นไปของตัณหา เพราะความเป็นไปของตัณหาอันมีลักษณะอยากได้ซึ่งมีโมหะนำหน้า แต่ความสนิทสนมนี้ประกอบด้วยอโลภเจตสิกที่มีลักษณะไม่ประทุษร้าย”

สรุปความว่า เมตตาเป็นความปรารถนาดีต่อผู้อื่นอย่างจริงใจโดยไม่หวังผลตอบแทน ทำให้เราจัดความเห็นแก่ตัวที่ฝังลึกอยู่ในใจของทุกคน คำนี้แปลตามความหมายแรกว่า “สภาวะสนิทสนมกลมกลืนกัน” คือ ไม่แบ่งเขาแบ่งเรา เอาใจเขามาใส่ใจเรา กลมกลืนเหมือนเป็นบุคคลคนเดียวกับคนอื่น ดังนั้น ผู้มีเมตตาจึงรักผู้อื่นเสมอตน

ในมัชฌิมนิกาย จุฬโคสิงคสูตรกล่าวถึงผู้เจริญเมตตาว่า ซีโรทกีกูตา (เหมือนน้ำผสมนม) ตามปกติเมื่อผสมนมเข้ากับน้ำ ทั้งสองอย่างก็จะกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แยกกันไม่ได้ว่านี่คือน้ำหรือนม ผู้ที่มีเมตตาจิตต่อกันก็มีอุปไมยฉนั้นั้น เขามีความสนิทสนมกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับบุคคลรอบข้าง ไม่แยกเขาแยกเรา และจะพยายามปฏิบัติตนโดยประพฤติกาย วาจา หรือใจให้เกิดประโยชน์กับบุคคลอื่น เหมือนที่เราต้องการให้เกิดขึ้นแก่ตัวเรา ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

ตคฺชม มยํ ภนฺเต สมคฺคา สมฺโมทมานา อวิวทมานา ซีโรทกีกูตา
อญฺญมญฺญํ ปิยจกฺขุหิ สมฺปสฺสสนฺตา วิหรนฺติ.^{๕๓๐}

“พวกข้าพระองค์พร้อมเพรียงกัน ชื่นบานต่อกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำผสมนม แลดูกันและกันด้วยจักขุอันเป็นที่รักอยู่ พระพุทธเจ้าข้า”

ในราว ๖๐ ปีก่อน มีนักบวชฮินดูท่านหนึ่งชื่อวีเวกานันท์ (Vivekananda) แม้ท่านเป็นนักบวชฮินดูก็นับถือพระพุทธเจ้าโดยมีพระพุทธรูปไว้บูชาในห้องนอน ท่านสามารถเจริญเมตตา-ฌานจนสามารถพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ได้ กล่าวคือ นักวิทยาศาสตร์ให้ท่านอยู่ในห้องที่มิดชิดห้องหนึ่ง แล้วนำว้าวตัวหนึ่งไปไว้อีกห้องหนึ่ง ทั้งสองห้องมีอุปกรณ์ทันสมัยที่

มีภาพสัญญาและเครื่องจับความรู้สึกในร่างกายของท่านและวัว หลังจากนั้นนักวิทยาศาสตร์ก็ตีหลังวัว ท่านรู้สึกเจ็บที่หลังไปด้วย แล้วเขาก็ตีหลังท่าน หลังวัวก็ชยับด้วยความรู้สึกเจ็บไปด้วยเช่นเดียวกัน ลักษณะนี้เป็นการที่คนกับวัวรวมจิตเป็นหนึ่งเดียว ไม่แยกว่าเป็นคนหรือวัว

ความหมายที่ ๒ ว่า สภาวะมีแก่มิตร คือ ความต้องการให้ผู้อื่นเป็นสุข เหมือนมิตรที่ต้องการให้ผู้อื่นอยู่เย็นเป็นสุขตลอดไปเสมอ ดังนั้น ผู้ที่มีเมตตาจึงต้องการให้ผู้อื่นเป็นสุขเหมือนมิตรของตน

ความหมายที่ ๓ ว่า สภาวะเป็นไปเพื่อมิตร คือ ความมุ่งประโยชน์ต่อผู้อื่น เหมือนมิตรที่บำเพ็ญประโยชน์ให้แก่กันและกันโดยไม่หวังผลตอบแทน ดังนั้น ผู้ที่มีเมตตาจึงเป็นมิตรกับทุกคน ไม่มีความผูกโกรธหรือศัตรูในทีเดียว

กรุณา คือ สภาวะกระทำความห่วงใยแก่สัตว์บรูุษเมื่อคนอื่นมีทุกข์

อีกอย่างหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น

อีกอย่างหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้มีทุกข์

คำว่า กรุณา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะกระทำความห่วงใยแก่สัตว์บรูุษ, ความสงสารที่ทำให้ใจหวนไหว = สาธุณ หทยกมฺปนํ โกรตีติ กรุณา (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย ลบ ร ของ กร ธาตุ)

๒. สภาวะกำจัดทุกข์ของผู้อื่น, ความสงสารที่ต้องการช่วยเหลือผู้อื่น = กิณาติปรทุกฺขํ หีสติ วินาสีตีติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ)

๓. สภาวะทำให้แผ่ไปด้วยการแผ่ไปในผู้มีทุกข์, ความสงสารที่แผ่ไปในผู้มีทุกข์ = กิริยติ ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสาริยตีติ กรุณา (กิริ ธาตุ = แผ่ไป + รุณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ และลบ ร ของ กิริ ธาตุ)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๑) กล่าวถึงการลง รุณ ปัจจัยด้วยสูตรว่า กร กิเรหิ รุโณ (ลง รุณ ปัจจัยท้าย กร และ กิริ ธาตุ) นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา

สูตร ๑๓๒๒) ยังกล่าวสูตรว่า กรุติโต โณ ธโลโป เณ (ลง ณ ปัจจัยท้าย รุธ ธาตุที่มี ก ศัพท์ เป็นบทหน้า และลบ ธ อักษรในเพราะ ณ ปัจจัย) ได้รูปว่า ก รุณฺหิตฺติ กรุณา (สภาวะปิดกั้น ความสุข[ของสัตว์บุรุษ] ชื่อว่า กรุณา) <ก บทหน้า = ความสุข + รุธ ธาตุ = ปิดกั้น + ณ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย>

มุทิตา คือ สภาวะทำให้ผู้ประกอบด้วยมุทิตานั้นพลอยยินดี

อีกอย่างหนึ่ง มุทิตา คือ สภาวะพลอยยินดี

อีกอย่างหนึ่ง มุทิตา คือ ความพลอยยินดี

คำว่า มุทิตา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะทำให้พลอยยินดี = โมทนฺติ ตายาติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกรณ-
สารณะ)

๒. สภาวะพลอยยินดี = โมทิตฺติ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสารณะ)

๓. ความพลอยยินดี = โมทนํ มุทิตา (ลง ต ปัจจัยในภาวสารณะ)

ความหมายว่า “สภาวะทำให้พลอยยินดี” หมายความว่า สัตว์บุรุษที่ถึงพร้อมด้วย มุทิตามักพลอยยินดีกับคนอื่นที่อยู่ดีมีสุข ดังนั้น มุทิตาจึงเหมือนเป็นเครื่องช่วยให้รู้สึกพลอย ยินดี ตามหลักภาษาเรียกว่า กรณสารณะ คือ เครื่องอุปถัมภ์ในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

ความหมายว่า “สภาวะพลอยยินดี” หมายความว่า ความรู้สึกพลอยยินดีเป็นประธาน ที่ปรากฏชัดเจนในขณะนั้น จึงเหมือนเป็นผู้ทำกิริยาพลอยยินดี ตามหลักภาษาเรียกว่า กัตตุ-
สารณะ คือ ผู้ทำกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง

ความหมายว่า “ความพลอยยินดี” หมายความว่า ผู้ทำกิริยาตามรูปวิเคราะห์กัตตุ-
สารณะหรือเครื่องอุปถัมภ์กิริยาตามรูปวิเคราะห์กรณสารณะ ไม่ใช่รูปวิเคราะห์โดยตรง เพราะ ไม่มีสัตว์หรือบุคคลโดยปรมาตม แต่สิ่งที่มีจริงคือสภาวะธรรมที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ตาม
หลักภาษาเรียกว่า ภาวสารณะ คือ กิริยาอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง

ดังข้อความว่า

โมทนติ ตายาติ โมทนกิริยาย มุทิตาย กรณภาวนิทุเทโส, สุวายเป็น
อุปจารสิทฺธโร. มุทิตาวินิมุตฺโต นตฺถิ ตตฺถ โกจิ กตฺตาติ ตเมว กตฺตฺภาเวน
นิทฺทิสติ “สยํ วา โมทตฺติ, อยมฺปิ อุปจารนิทฺเทโสว. ฐมฺมานํ อวสวตฺตน-
โตติ วสวตฺติภาวนินวารณตฺถํ “โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ มุทิตาติ อาห.^{๕๓๑}

“คำว่า โมทนติ ตาย (สภาวะทำให้พลอยยินดี) แสดงว่ามุทิตาเป็น
ภาระของกิริยายินดี คำนั้นสำเร็จโดยอ้อม

ท่านแสดงมุทิตานั้นโดยความเป็นกัตตาว่า สยํ วา โมทติ (อีกอย่าง
หนึ่ง สภาวะพลอยยินดีเอง) เพราะไม่มีกัตตาใดๆ ที่พ้นไปจากมุทิตาใน
ที่นั้น แม้คำนี้ก็แสดงไว้โดยอ้อม

ท่านกล่าวว่า โมทนมตฺตเมว วา ตํ (อีกอย่างหนึ่ง มุทิตา คือ ความ
พลอยยินดี) เพื่อห้ามการอยู่ในอำนาจตามข้อความว่า เพราะสภาวะธรรม
ไม่อยู่ในอำนาจ”

ยถาปจฺยํ हि ปวตฺตติตฺตเมว ยทิทํ สภาวะมฺโม นาม. เอวญจ
กตฺวา สพฺเพสมฺปิ ปรมตฺถฐมฺมานํ ภาวสาธนเมว นิปฺปริยายโต ลพฺภติ,
กตฺตฺกรณวเสน ปน นิพฺพจนํ ปริยายกถาติ ทญฺฺจพฺพํ. สกสกกิกฺจเจสฺสุ हि
ฐมฺมานํ อตฺตตฺปฺธานตาสมารोเปเนน กตฺตฺภาโว, ตทฺถกุลภาเวน สหชาต-
ธมฺมสมฺมุเห กตฺตฺภาวสมาโรเปเนน ปฏฺฐิปาเตตพฺพธมฺมสฺส กรณตฺตญฺจ
ปริยายโตว ลพฺภติ, ตถาณิทสฺสนํ ปน ฐมฺมสภาวะวินิมุตฺตสฺส กตฺตาทีโน
อภาวปริทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ.^{๕๓๒}

“โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าสภาวะธรรมเป็นเพียงการดำเนินไปตาม
เหตุปัจจัย ดังนั้น ปรมัตถธรรมทั้งหมดจึงได้ภาวสาธนะโดยตรง ส่วน
รูปวิเคราะห์เนื่องด้วยกัตตฺสาธนะและกรณสาธนะพึงทราบว่าเป็นคำกล่าว
โดยอ้อม กล่าวคือ ความเป็นกัตตาด้วยการยกสภาวะธรรมให้มีตนเป็น
ประธานในหน้าที่ของตนๆ และความเป็นภาระของสภาวะธรรมที่ควรให้

^{๕๓๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๒/๔๕๓

^{๕๓๒} วิกาวินี ๑/๑๖๕

มีเวรกัน เป็นต้น และด้วยการเข้าถึงความเป็นกลาง

๒. ลักษณะเป็นต้นของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๓] โดยลักษณะเป็นต้นในพรหมวิหารเหล่านี้

เมตตา :-

- ก. มีลักษณะบำเพ็ญประโยชน์ (หิตาการปวตฺติลกฺขณา)
- ข. มีหน้าที่น้อมนำประโยชน์[แก่เหล่าสัตว์] (หิตุปสํหารสา)
- ค. มีการกำจัดความผูกโกรธเป็นอาการปรากฏ[แก้ปัญญาของผู้ปฏิบัติ (อา-
ฆาตวินยปจฺจุปฺปญฺจานา)]
- ฌ. มีการเห็นความน่าพอใจของเหล่าสัตว์ (โยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุไถ่
(สตฺตานํ มนาปภาวทสฺสนปทฺฏฺจานา)

เมตตานี้มีการระงับโทสะ[ด้วยการข่มไว้]เป็นสมบัติ (ความบริบูรณ์) มีความ
ผูกพัน[ด้วยตัณหา]เป็นวิบัติ [เพราะระคายคลอกลงโดยมีเมตตาเป็นหลัก]

กรุณา :-

- ก. มีลักษณะกำจัดทุกข์[ของผู้อื่น] (ทุกฺขาปนฺยนาการปวตฺติลกฺขณา)
- ข. มีหน้าที่ทนเห็นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้ (ปรทุกฺขาสหฺนรสา)
- ค. มีการไม่เบียดเบียน[เหล่าสัตว์]เป็นอาการปรากฏ (อวิหีสาปจฺจุปฺปญฺจานา)
- ฌ. มีการรู้เห็นว่าผู้ถูกทุกข์ครอบงำไม่มีที่พึ่ง (โยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุไถ่
(ทุกฺขาภิภูตํ อนนถภาวทสฺสนปทฺฏฺจานา)

กรุณานี้มีการระงับโทสะที่ต้องการเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความโศกเป็นวิบัติ
[เพราะความโศกคลอกลงโดยมีกรุณาเป็นหลัก]

มุทิตา :-

- ก. มีลักษณะยินดี (ปโมทณลกฺขณา)
- ข. มีหน้าที่ไม่ริษยา (อนิสฺสายนรสา)

ค. มีการกำจัดความริษยาเป็นอาการปรากฏ (อรติวิฆาตปจฺจุปฏฺจานา)

ฌ. มีการเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ (โยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุไกล้ (สตฺตานํ สมฺปตฺติทสฺสนปทฺฏฺจานา)

มุทิตานันมีการระบ้ความริษยา[สมบัติของผู้อื่น]เป็นสมบัติ มีความดีใจ[ด้วยความสนิทสนม]เป็นวิบัติ

อุเบกขา :-

ก. มีลักษณะเป็นกลางในเหล่าสัตว์ (สตฺเตสฺส มชฺฌมตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา)

ข. มีหน้าที่เห็นความเสมอกันในเหล่าสัตว์ (สตฺเตสฺส สมภาวทสฺสนรสา)

ค. มีการระบ้ความรักและความช้ง เป็นอาการปรากฏ (ปฏฺิฆานุนยฺวูปสม-ปจฺจุปฏฺจานา)

ฌ. มีเหตุไกล้คือการรู้เห็นว่าเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตน ซึ่งพิจารณาดำเนินไปอย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน สัตว์เหล่านั้นจักเป็นสุข พ้นจากทุกข์ หรือไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้รับแล้วตามความพอใจของใครได้ (กมฺมสฺสกา สตฺตา, เต กสฺส รุจฺจยา สุขิตา วา ภวิสฺสนติ, ทฺกฺขโตะ วา มุจฺจิสฺสนติ, ปตฺตสมฺปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนตีติ เอวํ ปวตฺตกมฺมสฺสกาตาทสฺสนปทฺฏฺจานา)

อุเบกขานั้นมีการระบ้ความรักและความช้งเป็นสมบัติ มีอัญญาณูเบกขา (ความเพิกเฉยด้วยความไม่รู้ คือ โมหะที่ปราศจากโสมนัสและโทมนัสประกอบบรว่ม) ซึ่งอาศัยเรือน (กามคุณ) เป็นวิบัติ

ในการเจริญเมตตาานั้น ควรใช้คำภาวนาว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน) เป็นต้น เพื่อให้สัตว์เหล่านั้นเป็นสุข ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถ้าต้องการแผ่เมตตาให้บุคคลใดบุคคลหนึ่ง ฟังกล่าวชื่อในเวลาแผ่เมตตาว่า “ขอให้...จงเป็นสุขเถิด”

ในการเจริญกรุณานั้น คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค (ข้อ ๒๕๙) ได้กล่าวถึงคำบริกรรมของกรุณาในลักษณะรำพึงในใจว่า อปฺเปว นาม อิมฺมหา ทฺกฺขา มุจฺเจยฺย (ไหนหนอ เขาจึงจะพ้นจากทุกข์นี้) แต่ผู้เจริญกรุณาอาจใช้คำว่า ทฺกฺขา มุจฺจตุ (เขาจงพ้นจากทุกข์), ทฺกฺขา มุจฺจนตุ

(พวกเขาจงพ้นจากทุกข์), สพุเพ สตุตา ทุกขา มุจจนตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงจงพ้นจากทุกข์) ถ้าต้องการแผ่กรุณาให้บุคคลใดบุคคลหนึ่ง ฟังกล่าวชื่อในเวลาแผ่กรุณาว่า “ขอให้...จงพ้นจากทุกข์”

นอกจากนั้น อาจแผ่กรุณาให้สัตว์ทั้งหมดพ้นจากความทุกข์ตามคาถาที่แสดงวิธีแผ่กรุณาซึ่งปรากฏในพระปริตรว่า

ทุกขปตฺตา จ นิทุกฺขา ภัยปตฺตา จ นิพฺภยา
 โสภปตฺตา จ นิโสภกา โหนตุ สพุเพปิ ปาณิน^{๕๓๔}

“ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีทุกข์ จงไร้ทุกข์ ที่มีภัย จงไร้ภัย ที่มีโรค จงไร้โรค”

เราอาจแผ่กรุณาตามข้อความข้างต้น โดยภาวนาว่า

- ก. ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีทุกข์ จงไร้ทุกข์
- ข. ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีภัย จงไร้ภัย
- ค. ขอสัตว์ทั้งปวงที่มีโรค จงไร้โรค

ส่วนการเจริญมูทิตานั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรค (ข้อ ๒๖๐) กล่าวว่า อโห สาธุ อโห สุขุ (โอ ! ดีละ โอ ! ดีจริง) หรืออาจใช้คำบริกรรมที่โบราณจารย์สืบทอดกันต่อมาว่า สพุเพ สตุตา ยถาลหุสสมฺปตฺติโต มา วิคจฺจนตุ (ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่าพราดจากสมบัติที่ได้รับแล้ว)

สำหรับการเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร จะต้องละอารมณ์กรรมฐานที่เกี่ยวกับความหวังดีห่วงใยในความสุขของสัตว์โลกให้หมด แล้วทำจิตให้วางเฉย ภาวนาว่า สพุเพ สตุตา กมฺมสุสฺสา (สัตว์ทั้งปวงมีกรรมเป็นของตน) โดยทั่วไปผู้ที่สามารถบรรลุฌาน ๓ ข้างต้นแล้วย่อมจะบรรลุถึงจุดตถุณานด้วยการเจริญอุเบกขาได้ทันที เพราะสมาธิมีกำลังเต็มเปี่ยมแล้วนั่นเอง

๓. ประโยชน์ของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๔] นอกจากนั้น วิปัสสนาสุข ภพสมบัติ (การไปเกิดในสุคติภูมิอันดีเลิศ) และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน เป็นประโยชน์ทั่วไปของพรหมวิหารเหล่านั้นทั้ง ๔

^{๕๓๔} สิริมังคลาปริตตอ ๒๕

ผู้มีปัญญาควรกล่าวว่า “และการอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบัน” ในคำว่า วิปัสสนาสุขญ-
เจว ภวสมุปตฺติ จ (วิปัสสนาสุข และภวสมุปตฺติ) เพราะแม้การอยู่เป็นสุขในภพปัจจุบันนั้น
ก็เป็นประโยชน์ทั่วไป อานิสงส์ ๑๑ ประการมีคำว่า สุขํ สุขฺติ (หลับเป็นสุข) เป็นต้นก็เช่น
เดียวกัน แต่ท่านมิได้ระบุไว้ในที่นี้ เพราะได้กล่าวมาแล้วข้างต้น^{๕๓๕}

การกำจัดความโกรธเคืองเป็นต้นเป็นประโยชน์เฉพาะองค์ กล่าวคือ ในบรรดา
เมตตาทเป็นต้นนี้ เมตตามีประโยชน์เพื่อกำจัดความโกรธเคือง พรหมวิหาร ๓ อื่นมีประโยชน์
เพื่อกำจัดการทำร้าย ความริษยา และความกำหนัดยินดี

ดังพระสารีบุตรกล่าวว่า

นิสฺสรณญฺเหหํ อาวุโส พยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺ-
สรณญฺเหหํ อาวุโส วิหสฺสาย ยทิทํ กรุณาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณญฺเหหํ
อาวุโส อรติยา ยทิทํ มุทิตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณญฺเหหํ อาวุโส รากฺสสฺ
ยทิทํ อุเปกฺขาเจโตวิมุตฺติ.^{๕๓๖}

“อาวุโสทั้งหลาย เมตตาคเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกจาก
ความโกรธเคือง กรุณาคเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากการทำร้าย
มุทิตาคเจโตวิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความริษยา อุเบกขาคเจโต-
วิมุตตินี้เป็นเครื่องสลัดออกจากความกำหนัด”

แม้นิวรรณ์ ๕ และบาปธรรมอันมีที่ตั้งเหมือนกับนิวรรณ์นั้น (ตเทกัฏฐะ) ย่อมถูกพรหม-
วิหารเหล่านั้นกำจัดได้ด้วยการข่มไว้ แต่ในพระบาลีตรัสความโกรธเคืองเป็นต้นไว้โดยเนื่อง
ด้วยการแสดงปฏิบัติโดยตรง ดังนั้น การกล่าวว่าอุเบกขาพรหมวิหารเป็นเครื่องสลัดออก
จากความกำหนัดจึงสมควรโดยแท้^{๕๓๗}

คำว่า ยทิทํ ตตฺตบทเป็น ยํ + อิทํ คำนี้เป็นนิบาตที่ไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์ทั้ง ๓ พจน์
ทั้ง ๒ และวิกัตติทั้ง ๗ จึงอาจประกอบใช้เป็นวิเสสนะของลิงค์ทั้ง ๓ พจน์ทั้ง ๒ และวิกัตติ
ทั้ง ๗ ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้รูปว่า ยทิทํ เป็นวิเสสนะของบทอิติถิลิงค์ว่า เมตฺตาเจโต-
วิมุตฺติ เป็นต้น ดังข้อความว่า

^{๕๓๕} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๔/๔๕๕

^{๕๓๗} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๔/๔๕๕

^{๕๓๖} ที.ปา. ๑๑/๓๒๖/๒๑๘-๑๙, อัง.ฉกฺก. ๒๒/๑๓/๒๘๑-๘๒

ยทิทนต์ ปทสฺส จ อยํ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส
 ลิงฺคานุรูปํ “โย อยฺหนฺติ วา “ยา อยฺหนฺติ วา “ยํ อิทฺหนฺติ วา โยเชตพฺพตา
 ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.”^{๕๓๘}

“และการประกอบบทว่า โย อยํ บ้าง, ยา อยํ บ้าง, ยํ อิทํ บ้าง ตาม
 สมควรแก่ลึงค์ของอรรถนั้นๆ ที่ควรกล่าวนี้ เป็นสภาพปกติของบทว่า
 ยทิทํ เพราะมีแสดงอรรถนั้นไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ”

ยทิทนต์ อนุโตครลึงฺควจนภเว โนปาโตติ ตสฺส วจนภเวทน
 อตฺถมาห “ยานิ อิมานิติ.”^{๕๓๙}

“คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาตที่มีลึงค์และพจน์ต่างกันอยู่ภายใน ฉะนั้น
 จึงแสดงเนื้อความด้วยความต่างกันของพจน์ในคำนั้นว่า ยานิ อิมานิ
 (บุรุษ ๔ คู่เหล่าใด)”

ยทิทนต์ ปทสฺส ยํ อิทฺหนฺติ ปทวิภาคํ กตฺวา ยนฺติ จ อิทฺหนฺติ จ สพฺพ-
 นามปทนต์ อาสงฺกา ภเวยฺยาติ อาห ยทิทนต์ โนปาโตติ. อิมินา ตีสุ
 ลิงฺเคสุ ทวีสุ จ วจนฺสุ วินาสํ วิการํ วา วิสทิสํ วา น อยฺนตฺตา น
 คมนตฺตา อพฺยยํ นามาติ ทสฺเสติ.”^{๕๔๐}

“ความสงสัยอาจมีได้ว่า บทว่า ยทิทํ เป็นบทสรรพนามโดยตัดบท
 ว่า ยํ + อิทํ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยทิทนต์ โนปาโต (บทว่า ยทิทํ เป็นนิบาต)
 คำนี้แสดงว่า ชื่อว่าอภัยยะ (ศัพท์ที่ไม่เปลี่ยนแปลง) เพราะไม่ถึงความ
 พินาศ แปรปรวน หรือแตกต่างกันในลึงค์ ๓ และพจน์ ๒”

๔. ปฏิบัติของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๕] อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ มีธรรมที่เป็นปฏิบัติอย่างละ ๒ โดยความเป็น
 ปฏิบัติใกล้เคียงและไกล กล่าวคือ

^{๕๓๘} ที.สี.อภิณหฎฐิกา ๑/๙๕

^{๕๓๙} วิสุทธิมรรค ๑/๑๕๖/๓๓๓

^{๕๔๐} ปาจิต.โยชนา ๑๙๘

ก. เมตตาทพรหมวิหารมีราคะเป็นข้าศึกใกล้เคียงเพราะเห็นว่าเป็นคุณเหมือนกัน เหมือนศัตรูของบุรุษผู้อยู่ใกล้กัน ราคะนั้นยอมได้โอกาสเร็ว จึงควรรักษาเมตตาให้ดีจากราคะนั้น

ข. ความโกรธเคืองเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งอาศัยอยู่ในที่รกร้างมีภูเขเป็นต้น จึงควรแผ่เมตตาออกไปโดยไม่ต้องกังวลต่อความโกรธเคืองนั้น [เพราะเมตตาที่ได้รับที่ตั้งมั่นคงแล้วถูกความโกรธเคืองย่ำยีได้ยาก] ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

คำว่า สภาววิสมาคตาย (เพราะมีสภาวะต่างกัน) หมายความว่า เพราะสภาวะของเมตตาต่างกับสภาวะของความโกรธเคือง เนื่องจากเมตตามีสภาวะบำเพ็ญประโยชน์ แต่ความโกรธเคืองมีสภาวะร้ายต้องการทำลาย ฉบับฉันทะสังคีติและฉบับไทยทุกฉบับมีรูปว่า สภาววิสมาคตายแปลว่า เพราะมีส่วนที่เข้ากันไม่ได้กับส่วนของตน แต่คำแปลเช่นนี้เข้าใจยาก จึงแปลตามรูปว่า สภาววิสมาคตาย ที่พบในวิสุทธิมรรคและมหาภูทิก ฉบับสิงหล ซึ่งวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๔๘๔) ได้นำเสนอไว้

โทมนัสอาศัยเรือน[คือกามคุณ]เป็นข้าศึกใกล้เคียงของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเป็นความวิบัติเหมือนกัน ซึ่งปรากฏตามนัยเป็นต้นว่า

จกขุวิญญะยานัน รุปานัน อิกฺขณัน กนฺตานุ มนฺทปณฺ มโนรมานัน
โลกา-มิสปฺภิสฺสยฺตฺตณฺ อปฺปภฺกฺลาภํ วา อปฺปภฺกฺลาภโต สมฺนุสฺสโต
ปุพฺพเพ วาปฺภฺกฺลทฺธปุพฺพํ อติตฺตํ นิรุทฺธํ วิปริณฺตํ สมฺนุสฺสโรตฺตํ อปฺปชฺชติ
โทมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสฺสิตํ โทมนสฺสํ.^{๕๔๑}

“โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ไม่เห็นรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อัน
น่าปรารถนา น่ารักใคร่พอใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยกามคุณ
ว่ายังไม่ได้เห็น หรือแก่ผู้หวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไป

แล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว โทมนัสเช่นนี้เรียกว่า โทมนัสอาศัย
เรือน”

คำว่า เคหสฺสิต (อาศัยเรือน) คือ อาศัยกามคุณ เพราะกามคุณ ๕ มักเกิดขึ้นแก่
ผู้ครองเรือนอยู่เสมอ ดังข้อความว่า

“ข้อความว่า อาศัยเรือน หมายความว่า อาศัยกามคุณ”^{๔๔๒}

ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรเจริญกรุณา
โดยไม่ต้องกังวลต่อความเบียดเบียนนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักเจริญกรุณา และจักเบียดเบียน
ด้วยการใช้ฝ่ามือตีเป็นต้นพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่เป็นไปได้

โสมนัสอาศัยเรือนเป็นข้าศึกไกลของมฤตดาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติ
เสมอกัน ซึ่งปรากฏตามนัยเป็นต้นว่า

จกฺขุวิญญะยานํ รูปานํ อิกฺขจฺานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ
โลกา-มิสปฺภิสฺสยฺตฺตานํ ปฏฺฐิลากํ วา ปฏฺฐิลากโต สมฺนุสฺสโต ปุพฺเพ วา
ปฏฺฐิลทฺธปุพฺพํ อตฺตํ นิรฺุทํ วิปริณฺตํ สมฺนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ.
ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสฺสิตํ โสมนสฺสํ.^{๔๔๓}

“โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่เห็นรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา
น่ารักใคร่พอใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยกามคุณว่าได้เห็นอยู่
หรือแก่ผู้หวนระลึกถึงรูปที่เคยได้ในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว
แปรปรวนไปแล้ว โสมนัสเช่นนี้เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน”

ความริษยา[สมบัติของผู้อื่น]เป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควร
เจริญมฤตดาโดยไม่ต้องกังวลต่อความริษยานั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักชื่นชมยินดีและเบื่อหน่าย
ในเสนาสนะอันสัจและในกุศลธรรมอันยิ่ง[คือสมณะและวิปัสสนา]พร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่
เป็นไปได้

^{๔๔๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๔/๔๕๖

^{๔๔๓} ม.อ. ๑๔/๓๐๖/๒๘๐

ความไม่ขึ้นชมยินดีที่ชื่อว่า อรติ มี ๒ ประการ คือ ความริษยาสมบัติของผู้อื่น และความเบียดเบียนเสนาสนะอันสงัด ในที่นี้หมายถึงประการแรก จึงมิได้มุ่งให้หมายถึงความเบียดเบียนเสนาสนะอันสงัดเป็นหลัก แต่เมื่อมุทิตาสำเร็จแล้ว แม้ความเบียดเบียนดังกล่าวก็ปราศจากไปเช่นเดียวกัน ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อแสดงคุณประโยชน์ที่ควรได้รับ มิใช่กล่าวไว้เพื่อแสดงการข่มความริษยาซึ่งเป็นอรติประการแรก อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวถึงอรติประการที่สองเพียงบางส่วนเพื่อแสดงว่า เมื่ออรติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกายวิเวกและจิตตวิเวกถูกข่มได้ อรติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมุทิตาก็ถูกข่มได้เป็นอย่างดี^{๕๔๔}

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๒๙) แสดงความเห็นว่ คำอธิบายข้างต้นเข้าใจยาก ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

อัญญาณูปกขา (ความเพิกเฉยด้วยความไม่รู้) ที่อาศัยเรือนเป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะมีสภาวะเสมอกันด้วยการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ ซึ่งปรากฏนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า

จกขุหา รูปี ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มุพฺพหสฺส ปุณฺณชนสฺส อนินฺธิชนสฺส อวิปากฺชินสฺส อนาทินวทสฺสาวิโน อสฺสุตฺวโต ปุณฺณชนสฺส. ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปี สา นาทิวตฺตติ. ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสฺสิตาติ วุจฺจติ.^{๕๔๕}

“เมื่อเห็นรูปทางจักขุ อุเบกขา (ความวางเฉยในรูป) ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุณฺณชนผู้ไม่มีความรู้ ผู้โง่เขลา คือ ผู้ยังไม่ชนะกิเลส[บางส่วน] ยังไม่ชนะ[ปฏิสนธิ]วิปาก ไม่เห็นโทษ[ของโมหะ] อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน”

ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะมีสภาวะต่างกัน ดังนั้น จึงควรวางเฉยโดยไม่ต้องกังวลต่อราคะและปฏิฆะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักวางเฉย ยินดี และโกรธพร้อมกันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้

^{๕๔๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๕/๔๙๗

^{๕๔๕} ม.อ. ๑๔/๓๐๘/๒๘๒

คำว่า พาลสฺส มุฬฺหสฺส (ผู้โง่เขลา) หมายความว่า เชื่อว่า ผู้โง่ เพราะประกอบด้วย
อกุศลธรรมที่ทำให้โง่ และเชื่อว่า ผู้เขลา เพราะสับสนในประโยชน์ตนและผู้อื่น

คำว่า อโนธิชินสฺส (ผู้ยังไม่ชนะกิเลส[บางส่วน]) หมายความว่า พระเสกขะคือ
พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี เชื่อว่าผู้ชนะกิเลสบางส่วน เพราะกำจัดกิเลส
บางส่วนได้ตามสมควร แต่ปุถุชนไม่อาจกำจัดกิเลสเช่นนั้น ปุถุชนจึงเชื่อว่าผู้ยังไม่ชนะกิเลส
บางส่วน คำนี้แสดงว่า ไม่ใช่พระเสกขะ

คำว่า อวิปากชินสฺส (ยังไม่ชนะ[ปฏิสนธิ]วิปาก) หมายความว่า พระอรหันต์เชื่อว่า
ผู้ชนะปฏิสนธิวิปาก แต่ปุถุชนต้องเวียนตายเวียนเกิดด้วยปฏิสนธิวิปากเรื่อยไป ปุถุชนจึงเชื่อ
ว่ายังไม่ชนะปฏิสนธิวิปาก คำนี้แสดงว่า ไม่ใช่พระอรหันต์

คำว่า อนาทินวทสฺสาวิโน (ไม่เห็นโทษ[ของโมหะ]) หมายความว่า ผู้เจริญวิปัสสนา
เชื่อว่าผู้เห็นโทษของโมหะที่ไม่รู้เห็นอารมณ์ตามความเป็นจริง ซึ่งโมหะดังกล่าวมีโทษมากและ
เป็นมูลเหตุของบาปทั้งหมด คำนี้แสดงว่า ไม่ใช่ผู้เจริญวิปัสสนา

คำว่า อสฺสุตวโต (ผู้ไม่มีความรู้) หมายความว่า ไม่มีความรู้ที่เรียกว่า อาคมสฺสตะ
คือ ความสดับตรับฟัง และอริคมสฺสตะ คือ ความหยั่งเห็นเองด้วยความเพียรปฏิบัติธรรม ซึ่ง
เป็นการหยั่งเห็นมรรคผลนิพพานเป็นพิเศษ^{๕๔๖}

ข้อความว่า “อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้” หมายถึง การละเลยกิเลสที่มีรูปเป็น
อารมณ์ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงที่
อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ กิเลสที่มีรูปเป็นอารมณ์ จึงเป็นสิ่งที่อาศัย ส่วน
รูปเป็นอารมณ์ของกิเลส จึงเป็นที่อาศัย ดังนั้น การกล่าวถึงที่อาศัยคือรูป แต่เจตนาหมาย
ถึงสิ่งที่อาศัยคือกิเลส จึงเป็นฐานูปจาระ ดังข้อความว่า

รูปํ สา นาทิวตฺตตีติ รูปานํ สมตฺกุกฺกมนาย การณํ น โหติ, รูปา-
รมฺมณเณ กิเลสเณ นาทิวตฺตตีติ อธิปฺปาโย.^{๕๔๗}

“คำว่า รูปํ สา นาทิวตฺตตีติ (อุเบกขาเช่นนี้ไม่ละเลยรูปไปได้)
หมายความว่า ไม่มีเหตุเพื่อจะละเลยรูป ความหมายก็คือ ไม่ละเลยกิเลส
ที่มีรูปเป็นอารมณ์”

^{๕๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๕/๔๕๗-๕๘

^{๕๔๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๕/๔๕๘

๕. เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของพรหมวิหาร ๔

[๒๖๖] อนึ่ง ความพอใจคือความต้องการจะเจริญ[พรหมวิหาร] (กัตตุกัมยตานันตะ) เป็นเบื้องต้นของพรหมวิหารทั้งหมดนั้น การข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อปปนา (รูปาวจรฌาน) เป็นที่สุด

อาทิ ศัพท์ในคำว่า นิวรณาภิ (นิวรณ์เป็นต้น) ฟังทราบว่ารวบรวมกิเลสอันมีที่ตั้ง เหมือนกับนิวรณ์นั้น^{๕๔๘} กิเลสดังกล่าวที่ชื่อว่า ตเทกัฏฐะ จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สหเชกัฏฐะ กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน คือ กิเลส ที่ประกอบร่วมกันในจิตดวงเดียวกัน หมายความว่า เมื่อนิวรณ์ถูกข่มไว้ด้วยอุปจารสมาธิ แม้กิเลสอื่นที่เกิดร่วมกับนิวรณ์ก็ถูกข่มได้เช่นเดียวกัน

๒. ปหานะกัฏฐะ กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่จะพึงละ ร่วมกัน คือ กิเลสที่เหมือนกันซึ่งเกิดขึ้นในบุคคลเดียวกัน หมายความว่า เมื่อบุคคลข่มกาม- ฉันทะเป็นต้นแล้ว ก็เป็นอันข่มกิเลสอื่นที่รบกวนจิตเหมือนนิวรณ์ซึ่งไม่ได้ชื่อว่านิวรณ์อีกด้วย

๖. อารมณ์ของพรหมวิหาร ๔

สัตว์โดยบัญญัติธรรมคนหนึ่งหรือหลายคน เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้น การ ขยายอารมณ์ย่อมมีได้เมื่อบรรลุปุจฉาหรืออปปนาแล้ว [เพราะสำเร็จการรวมเขตแม้ใน กรุณานัน]

ในประโยคว่า อุปจาเร วา อปปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณฺวฑฺฒนํ คำว่า ปตฺตาย เป็นลักขณกิริยา (กิริยาที่เป็นเครื่องหมายกำหนดหมาย) ที่มีเนื้อความเกี่ยวกับลักขณวันตักตตา (กัตตาที่มีลักขณกิริยา) ว่า อุปจาเร และ อปปนาย แต่ใช้เป็นอิติถิลิงค์ตามบทหลังคือ อปปนาย ตามหลักภาษาโดยทั่วไป บทที่เป็นลักขณกิริยาในลักษณะนี้, บทวิเสสนะที่ใช้ขยาย กัตตา, บทวิกติกัตตา(ที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิเสสกัตตา) หรือบทกริยาคุมพากย์ มักใช้ลิงค์

^{๕๔๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๖๖/๔๔๘

และพจน์ตามประธานต้นหรือประธานปลายที่อยู่ติดกัน ดังตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาว่า

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานต้น]

- ยถา ปน โส ปาสาโณ วา ลตา วา นาคจฺจติ, เอวํ สรีรมฺปิ นาคจฺจติ.^{๕๔๙}

“อนึ่ง ก่อนหินหรือเถาว์ลยันั้นย่อมมาไม่ได้ ฉันทใด แม้สรีระก็มาไม่ได้ ฉันทนั้น”

- สเจ หิ โส เอตสฺส สมึเป จิโต ปาสาโณ วา ลตา วา อาคจฺเจยฺย, สรีรมฺปิ อาคจฺเจยฺย.^{๕๕๐}

“ถ้าก่อนหินหรือเถาว์ลยันั้นที่อยู่ใกล้สรีระนั้นพึงมาได้ แม้สรีระก็พึงมาได้”

[ตัวอย่างรูปปุงลิงค์ตามประธานปลาย]

- ปาทโรวณปญฺจปริหารตถํ ปนสฺส เอกปฏฺฐลิฏฺฐปาหนา จ กตฺตรทณฺโฑ จ อิจฺฉิตฺพุโ.^{๕๕๑}

“อนึ่ง ภิกษุหนึ่งพึงปรารถนารองเท้าชั้นเดียวและไม่เท้า เพื่อหลีกเลี่ยงความเนิ่นช้าในการล้างเท้า”

- ตสฺสเวว วิญญาณญฺจายตนารมฺมณฺฏตสฺส อากาसानญฺจายตนวิญญาณสฺส อภาโว สุญญตา วิวิตตากาโร มนสิกาตพุโ.^{๕๕๒}

“พึงใส่ใจความไม่มี ความว่างเปล่า อาการสังกัดไปแห่งอากาसानญฺจายตนวิญญาณ อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณญฺจายตนมานั้นนั่นเอง”

- ตสฺมา ยตถ จตฺตาโร วา ตโย วา เทว วา เอโก วา ปุริมวสฺสํ อุปคโต, ตตฺถ ปจฺฉิมวสฺสูปคเต คณฺฐปุรเก กตฺวา อตฺถริตพุพฺ.^{๕๕๓}

“ดังนั้น ภิกษุ ๔, ๓, ๒ หรือ ๑ รูปจำพรรษาแรกในวัดใด ภิกษุผู้จำพรรษาแรกในวัดนั้นต้องนำภิกษุผู้จำพรรษาหลังมาเป็นคณฺฐปุรเก (ผู้ทำคณะให้เต็ม) แล้วกรานกลืนเถิด”

- เตน ตทเหว ปญฺจ วา อติเรกานิ วา ขณฺฑทานิ ฉินฺทิตฺวา สงฺฆาภู วา อุตฺตราสง โค วา อนฺตรวาสโก วา กาทพุโ.^{๕๕๔}

^{๕๔๙} วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๔/๒๐๔

^{๕๕๐} วิสุทฺธิ. ๑/๒๘๓/๓๖๗

^{๕๕๐} วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๔/๒๐๔

^{๕๕๓} กงฺขา. ๑๘๒

^{๕๕๑} วิสุทฺธิ. ๑/๕๗/๑๓๖

^{๕๕๔} กงฺขา. ๑๘๒

“ภิกษุผู้ควรแก่การรณากฐินนั้นควรตัดจีวรเป็น ๕ ส่วนหรือเกินกว่า ทำเป็นผ้าสังฆาฏิผ้าอุตตราสงค์ หรือผ้าอังตราสกในวันนั้นนั่นแหละ”

[ตัวอย่างรูปอิตถิลิงค์ตามประธานต้น]

- วिराकानुपัสसनादि तृण्यथसुसन्वसेन पवतुता विपस्सना ज मकुโค ज.^{๕๕๕}

“วิปัสสนาและมรรคที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการรู้เห็นความดับไปในทุกๆ ขณะของสังขารและนิพพานทั้งสองอย่างนั้น ชื่อว่า วिरาकานุปัสสนา”

[ตัวอย่างรูปอิตถิลิงค์ตามลักษณะกิริยาปลาย]

- อุปะจาเร วา อปะปนาย วา ปตฺตาย आरम्मणवत्तมฺ.^{๕๕๖}

“การขยายอารมณ์ย่อมมีได้เมื่อบรรลุปัจจาระหรืออปปนาแล้ว”

[ตัวอย่างรูปนปงสกลิงค์ตามประธานต้น]

- यथा हि ओकासतृणान् मृदित्वा जित् उत्तर्क वा वालिका वा “ที่ชมพูทกั ที่ชา วาลิกา, รสสมุทกั รสสา วาลิกาติ วุจฺจติ.^{๕๕๗}

“อุปมาเหมือนน้ำหรือทรายที่ตั้งแผ่ไปตลอดเนื้อที่แห่งหนึ่ง เขาก็เรียกว่าน้ำมาก ทรายกว้าง หรือน้ำน้อยทรายแคบ ฉะนั้นใด”

[ตัวอย่างรูปนปงสกลิงค์ตามประธานปลาย]

- ततो उकुत्तेन ज कनฺเธन उत्तเทโกปิ मुखमपि तुकฺคन्ธ पुत्तिगुणप्सथिस् โหติ.^{๕๕๘}

“ทั้งกลิ่นเรอและกลิ่นปากก็พลอยเหม็นเหมือนกลิ่นศพเน่าไปด้วยกลิ่นที่ฟุ้งมาจากท้องนั้น”

- กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตตมปิ ลหุก โหติ.^{๕๕๙}

“เมื่อความเร่าร้อนในกายสงบแล้ว ทั้งกายและจิตก็เบา”

- กายคตาสติ ปน อสุภานิ จ น วทุตฺเตตพฺพานิ.^{๕๖๐}

“ส่วนกายคตาสติและอสุภกรรมฐาน บุคคลไม่ควรขยาย”

^{๕๕๕} วิสุทฺธิ. ๑/๒๓๖/๓๑๖

^{๕๕๖} วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๔/๒๘๔

^{๕๕๖} วิสุทฺธิ. ๑/๒๖๖/๓๕๑

^{๕๕๗} วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๘/๓๐๘

^{๕๕๗} วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๗/๒๙๖

^{๕๖๐} วิสุทฺธิ. ๑/๔๗/๑๒๐

มีข้อยกเว้นพิเศษในอุทธารณห์เหล่านี้ คือ

- อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตมฺจ สทฺธธา โหนฺติ โอฟา-
ริกา.^{๕๖๑}

“กล่าวโดยพิสดารว่า ในกาลที่ยังมิได้กำหนด[ลมหายใจ]มาก่อน ทั้งกายและจิต
ของภิกษุนี้ยังมีความกระวนกระวาย ยังหยาบ”

<คำว่า สทฺธธา และ โอฟาริกา มองหาวิติกัตตาว่า สภาวา, ท่านประกอบใช้เป็น
รูปปงฺกลิงค์ พหุพจน์ โดยหมายถึง สภาวา (สภาพ)>

- อสฺสาสาทิมชฺชปฺริโยसानํ สติยา อณุคฺฉนฺโต อชฺชุตฺตํ วิกุเขปคเตน จิตฺเตน
กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ.^{๕๖๒}

“เมื่อภิกษุใช้สติติดตามเบื้องต้น ท่ามกลาง และปลายลมอัสสาสะปัสสาสะ มีจิต
ที่ถึงความพึงช้านในภายใน ทั้งกายและจิตย่อมกระสับกระส่ายหวั่นไหวและดิ้นรน”

<คำว่า สารทฺธา อิญฺชิตา และ ผนฺทิตา มองหาวิติกัตตาว่า สภาวา, ท่านประกอบ
ใช้เป็นรูปปงฺกลิงค์ พหุพจน์ โดยหมายถึง สภาวา (สภาพ)>

- ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ, ตทา เต สนฺดา โหนฺติ
รูปสนฺดา.^{๕๖๓}

“แต่เมื่อใดทั้งกายและจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้นลมหายใจออกเข้า
เหล่านั้นย่อมสงบระงับ”

<คำว่า ปริคฺคหิตา มองหาวิติกัตตาว่า สภาวา>

- เสสฺกสิณฺหานิ จตฺตาโร จ อารูปฺปา สพฺพจฺริตานํ อณุกุลานิ.^{๕๖๔}

“กสิณที่เหลือและอรูปรูป ๔ เหมาะแก่จริตทั้งหมด”

<คำว่า อณุกุลานิ มองหาวิติกัตตาว่า กมฺมกฺขจฺจานานิ, คำว่า อณุกุลานิ ใช้เป็น
รูปนปุงสกลิงค์ตาม กมฺมกฺขจฺจานานิ>

^{๕๖๑} วิสุทธิ. ๑/๒๒๐/๒๙๙

^{๕๖๓} วิสุทธิ. ๑/๒๒๐/๒๙๙

^{๕๖๒} วิสุทธิ. ๑/๒๒๔/๓๐๕

^{๕๖๔} วิสุทธิ. ๑/๔๗/๑๒๓

ในการขยายอารมณนั้น มีลำดับการขยายดังต่อไปนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวัดหนึ่งก่อน แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในวัดนั้นตามนัยว่า อิมสมิ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนตุ (ขอสัตว์ทั้งหลายในวัดนี้จงอย่ามีเวรกัน) เป็นต้น เหมือนชาวนาผู้ฉลาด กำหนดสถานที่ที่ควรไถแล้วจึงไถ เธอควรทำจิตให้อ่อนโยนและควรแก่การงาน[อันเป็นกุศลคือเมตตา]ในเหล่าสัตว์นั้น แล้วควรกำหนดวัด ๒ แห่ง หลังจากนั้นก็กำหนดวัด ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง ตรอกหนึ่ง กิ่งหมู่บ้าน หมู่บ้านหนึ่ง แคว้นหนึ่ง ประเทศหนึ่ง ทิศหนึ่งตามลำดับ เธอควรเจริญเมตตาในสัตว์นั้นๆ จนถึงจักรวาลหนึ่งหรือยิ่งกว่านั้นตามวิธีนี้ กรุณาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ที่กล่าวมานี้เป็นลำดับการขยายอารมณในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้

๗. อุเบกขาเป็นผลเกิดจากพรหมวิหาร ๓ อย่างแรก

[๒๖๗] นอกจากนั้น อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลเกิดจากพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นในเรื่องนี้[เพราะผู้บรรลุเมตตาตามเป็นต้นเท่านั้นจึงจะเจริญอุเบกขาพรหมวิหารได้ ส่วนผู้ที่บรรลุตามด้วยกรรมฐานอื่นไม่อาจเจริญพรหมวิหารที่ ๔ ได้] เหมือนอรุณสมบัติเป็นผลเกิดจากกสิณ [เพราะต้องเจริญอรุณูปมานด้วยการเริ่มกำหนดช่องว่างที่ได้รับจากการเพิกกสิณ] เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลเกิดจากสมาธิ [เพราะอรุณูปมานเป็นสมาธิระดับสูงสุด] ผลสมบัติเป็นผลเกิดจากวิปัสสนา [เพราะบุคคลบรรลุมรรคต่อจากวิปัสสนาแล้วจึงเข้าผลสมบัติได้] และนิโรธ-สมบัติเป็นผลเกิดจากสมณะและวิปัสสนา [เพราะต้องเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปแล้วจึงเข้านิโรธสมบัติได้]

อุปมาเหมือนคนสร้างบ้าน ยังไม่ได้ยกเสาขึ้นตั้ง ยังมีได้ยกช่อและอกไก่ ก็ไม่อาจยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ ฉะนั้น ผู้เพียรปฏิบัติก็ไม่อาจจะเจริญจตุตถ-ฌานได้โดยปราศจากตติยฌานที่เกิดขึ้นในพรหมวิหารข้างต้น ฉะนั้น

พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้บรรลุสมบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จึงจะเข้านิโรธสมบัติได้ ท่านเบื่อหน่ายความเกิดดับของสังขารในปัญจไวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) ประสงค์จะอยู่เป็นสุขเหมือนดังบรรลุอนุภาทิเสสนิพพานที่ดับจิตเจตสิกในปัจจุบัน จึงเข้า

นิโรธสมาบัติด้วยการปฏิบัติสมณะกับวิปัสสนาควบคู่กันไป

ก่อนจะเข้านิโรธสมาบัติ ท่านต้องทำบุพกิจ ๔ อย่างเป็นเบื้องต้น คือ

๑. การอธิษฐานให้บริขารมีบาตรและจีวร เป็นต้น ที่อยู่เฉพาะไม่ติดกับร่างกาย ไม่ให้เสียหายด้วยไฟ เป็นต้น (นानาพุทธวิโกปน)
๒. การพิจารณาถึงการรอคอยของสงฆ์ (สงฆปริมาณน)
๓. การพิจารณาถึงการเรียกของพระพุทธเจ้า (สตถุปรุกโกสน)
๔. การพิจารณาระยะกาลของชีวิต (ชีวิตปริจฺเณท)

ผู้ที่เสียชีวิตและผู้เข้านิโรธสมาบัติมีลักษณะต่างกัน คือ ชีวิตินทรีย์ของผู้ที่เสียชีวิตดับไป กรรมชเตโชธาตุ (ธาตุไฟที่เกิดจากกรรม) ดับไป อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นดับไป ส่วนชีวิตินทรีย์ของผู้เข้านิโรธสมาบดียังไม่ดับไป กรรมชเตโชธาตุยังไม่ดับไป อินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นยังไม่ดับไป

นิโรธสมาบัติไม่ใช่สมาบัติที่มีปรากฏโดยปรมาตถ์ ดังนั้น จึงไม่อาจกล่าวว่าเป็นสังขต-ธรรมหรืออสังขตธรรม และไม่อาจกล่าวว่าเป็นโลกียะหรือโลกุตระ แต่อาจกล่าวว่าเป็นนิปผันนะ (ธรรมที่สำเร็จ) ในธรรมที่เป็นนิปผันนะ (ธรรมที่สำเร็จ) และอนิปผันนะ (ธรรมที่ไม่สำเร็จ)

คำอธิบายข้างต้นนำมาจากอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^{๕๖๕} และวิสุทธิมรรค^{๕๖๖}

๙. เหตุที่เรียกว่าพรหมวิหาร

[๒๖๘] ถ้ามว่า : ในพรหมวิหารเหล่านี้ :-

๑. เหตุใดเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้จึงเรียกว่า พรหมวิหาร
๒. เหตุใดพรหมวิหารจึงมีเพียง ๔ อย่าง
๓. พรหมวิหาร ๔ มีเหตุจัดลำดับอย่างไร
๔. เหตุใดในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎกจึงเรียกว่า อัปมัญญา

ตอบว่า : ลำดับแรก พึงทราบว่ามีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่าพรหมวิหาร เพราะประเสริฐและปราศจากโทษ กล่าวคือ การอยู่ด้วยเมตตาเป็นต้นนี้ประเสริฐ เพราะเป็น

ข้อปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย นอกจากนั้น เหล่าพรหมมีจิตปราศจากโทษ[คือนิวรรณ์
เป็นต้น]อยู่ ฉันทใด ผู้เพียรปฏิบัติที่เพียบพร้อมด้วยเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ก็เป็นผู้เสมอกับ
พรหมอยู่ ฉันทนั้น ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าพรหมวิหาร เพราะประเสริฐและปราศจากโทษ

ข้อความว่า “ประเสริฐ” หมายความว่า กรรณฐานอื่นมีอาณาปาสติเป็นต้นก่อให้เกิด
เกิดสมาธิและปัญญาแก่ผู้ปฏิบัติธรรม แต่ไม่ส่งผลแก่บุคคลรอบข้าง แต่เมตตาเป็นต้นเป็น
ข้อปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย คือส่งผลให้บุคคลรอบข้างเกิดเมตตาตอบสนองแก่ผู้แผ่
เมตตาอีกด้วย จะเห็นได้ว่า สุวรรณสามดาบสเจริญเมตตาตามานอยู่ในป่า ทำให้สัตว์ร้ายในป่า
ไม่ทำร้ายพระองค์ และพระเวสสันดรเจริญเมตตาตามานอยู่ในเขาวงกต ทำให้เนื้อร้ายไม่ทำร้าย
กันรอบอาศรม ๗ โยชน์ ดังข้อความในเวสสันดรชาดกว่า

สพพมहि ตํ อรณญมฺหิ

ยวานุเตตถ มิกา อหุํ

เวสสันตรสฺส เตเชน

นาณญมณฺณํ วิเหจฺย.^{๕๖๗}

“ฝูงเนื้อประมาณเท่าใดที่มีอยู่ในป่าทั้งปวงที่เขาวงกตนี้ ฝูงเนื้อ
ประมาณเท่านั้นไม่ทำร้ายกันด้วยเมตตาอนุภาพของพระเจ้าเวสสันดร”

คำว่า นิทโทสกาเวน (ไม่มีโทษ) หมายความว่า เป็นธรรมของพรหมผู้ปราศจาก
โทษคือนิวรรณ์ ดังข้อความว่า

เต हि อิธ ฉานภาวนาย วินีวณจิตฺตา หุตฺวา พุรฺหมโลกे อป-
ปन्นา ตตฺถ ยาวตายุํ วินีวณจิตฺตาว โหนติ, ตสฺมา “นิทโทสจิตฺตา
วิหรนฺตีติ วทนฺติ.^{๕๖๘}

“โดยแท้จริงแล้ว พรหมเหล่านั้นมีจิตปราศจากนิวรรณ์ด้วยการ
เจริญฌาน อุดิขึ้นในพรหมโลกแล้วมีจิตปราศจากนิวรรณ์ในพรหมโลก
นั้นตราบชั่วอายุขัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิทโทสจิตตา วิหรนฺติ (มีจิต
ปราศจากโทษอยู่)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นิทุโทสภากาเวน แปลว่า ไม่มีโทสะ ดังข้อความว่า

นิทุโทสภากาเวนาคี นิปปฏิกขกาเวน.^{๕๖๙}

“คำว่า นิทุโทสภากาเวน แปลว่า เพราะไม่มีโทสะ”

คำว่า พุรหุมี มีความหมาย ๒ ประการ คือ ประเสริฐ หรือพรหม ส่วนคำว่า วิหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การอยู่ = วิหรณั วิหาโร (วิ บพหน้า + หร ธาตุ <หฺรณ = นำไป> + ณ ปัจจัย ในภาวสถานะ)

๒. ธรรมเครื่องอยู่ = วิหรณฺติ เอเตนาคี วิหาโร (วิ บพหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย ในกรณสถานะ)

ดังข้อความว่า

วิหรติ ปวตฺตติ เอเตน วิหรณมตฺตํ วา ตณฺติ วิหาโร.^{๕๗๐}

“บุคคลย่อมอยู่ คือ ดำเนินไปด้วยธรรมนี้ หรือเพียงการอยู่นั้น ชื่อว่า วิหาระ”

ดังนั้น คำว่า พุรหุมีวิหาร จึงมีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. การอยู่อันประเสริฐ = พุรหุมีญตา วิหารา พุรหุมีวิหารา (วิเสสน-บุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ = พุรหุมีญตา วิหารา พุรหุมีวิหารา (วิเสสน-บุรพบทกรรมธารยสมาส)

๓. การอยู่ของผู้เสมอกับพรหม = พุรหุมา วียาติ พุรหุมา (พุรหุมี ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), พุรหุมานั วิหารา พุรหุมีวิหารา (ัญญูฐิต์ปฐิสสมาส)

๔. ธรรมเครื่องอยู่ของผู้เสมอกับพรหม = พุรหุมา วียาติ พุรหุมา (พุรหุมี ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), พุรหุมานั วิหารา พุรหุมีวิหารา (ัญญูฐิต์ปฐิสสมาส)

[๒๖๙] คำวิธานของคำถามว่า เหตุใดพรหมวิหารจึงมี ๔ เป็นต้น มีดังนี้

วิสุทธิมคฺคาทิวสา จตฺสโส

หิตาทิอาการวสา ปนาสํ

กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ

ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.

พรหมวิหารมี ๔ อย่างเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น มีลำดับเนื่องด้วยลักษณะที่บำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า อปัมัญญา”

คำว่า ปนาสํ ตັตบทเป็น ปน + อาสํ คำว่า อาสํ มีความหมายเหมือน อิมาสํ แปลง อิม เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๓๒) ว่า ภู ส-สฺมา-สฺมี-สฺสาย-สฺส-สฺสา-สํ-มฺหา-มฺหิสฺวิมฺสฺส จ (แปลง อิม ศัพท์ที่อยู่ชิด ส, สฺมา, สฺมี, สฺสาย, สฺส, สฺสา, สํ, มฺหา และ มฺหิ เป็น ภู [คือ อ ที่มี ภู เป็นอนุพันธ์])

คำว่า ตทปฺปมญฺญา ตັตบทเป็น ตํ + อปฺปมญฺญา คำว่า ตํ (ดังนั้น) เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ มีความหมายเหมือน เยน

คำว่า อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ (ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อปฺปมญฺญา ศัพท์ว่า

- อปฺปมาเณสุ ปวตฺตา อปฺปมญฺญา = ธรรมที่เป็นไปในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ชื่อว่า อปัมัญญา (อปฺปมาณ ศัพท์ + ญฺย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

หรือ

- อปฺปมาเณสุ ภวา อปฺปมญฺญา = ธรรมที่มีในเหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ชื่อว่า อปั-มัญญา (อปฺปมาณ ศัพท์ + ญฺย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

อนึ่ง คำว่า อปฺปมาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนฺติ อปฺปมาณา = เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณ ชื่อว่า อปั-มาณะ (นนิบาตบุรพบทพหุพหิสมาส) ดู คัมภีร์ปรมัตถทีปนี (ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๘)

๙. เหตุที่พรหมวิหารมีเพียง ๔ อย่าง

กล่าวโดยละเอียดว่า ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ :-

- ก. เมตตาเป็นทางหมดจดของผู้มีความโกรธเคืองมาก
- ข. กรุณาเป็นทางหมดจดของผู้ชอบทำร้ายมาก
- ค. มุทิตาเป็นทางหมดจดของผู้มีความริษยามาก
- ฌ. อุเบกขาเป็นทางหมดจดของผู้มีกำหนดยินดีมาก

[ดังนั้น พรหมวิหารจึงมี ๔ อย่างตามทางหมดจดของบุคคล ๔ จำพวก]

นอกจากนั้น การใส่ใจพิจารณาเหล่าสัตว์มี ๔ อย่างด้วยการน้อมนำประโยชน์ กำจัดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ พลอยยินดีสมบัติ[ของผู้อื่น] และไม่ผูกใจ[โดยวางใจเป็นกลาง] และผู้เพียรปฏิบัติที่เจริญอัปมัญญาเสมอก็ควรเจริญเมตตาเป็นต้นในสัตว์ทั้งปวง เหมือน มารดา มีบุตร ๔ คน คือ เด็ก คนป่วย หนุ่มสาว และคนทำงาน ย่อมปรารถนา :-

- ก. ให้บุตรคนเล็กเจริญเติบโต
- ข. กำจัดความป่วยไข้ของบุตรที่เจ็บป่วย
- ค. ให้บุตรผู้เป็นหนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวนานๆ
- ฌ. ไม่ได้ช่วยกิจการงานอย่างใดอย่างหนึ่งของบุตรผู้ทำงานของตน

ดังนั้น อัปมัญญาจึงมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้นนี้

๑๐. เหตุจัดลำดับพรหมวิหาร ๔

[ลำดับของพรหมวิหาร ๔ คือ]

ก. ผู้ประสงค์จะเจริญอัปมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้ควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการบำเพ็ญประโยชน์ก่อน และเมตตาก็มีลักษณะบำเพ็ญประโยชน์[แก่เหล่าสัตว์]

ข. ต่อแต่นั้นควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยการกำจัดทุกข์[ของผู้อื่น] เพราะ เห็น ได้ยิน หรือดำริถึงทุกข์[ในอบายเป็นต้น]ที่ย่ำยีเหล่าสัตว์ผู้ต้องการประโยชน์เช่นนี้ และกรุณาก็มีลักษณะกำจัดทุกข์

ค. ต่อจากนั้นควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยความพลอยยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติของเหล่าสัตว์ที่ได้รับประโยชน์และพ้นไปจากทุกข์ตามต้องการอย่างนี้ และมฤติดาก็มีลักษณะพลอยยินดี[ต่อสมบัติผู้อื่น]

ฌ. ต่อแต่นั้นควรปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยลักษณะวางใจเป็นกลาง คือ การวางเฉย เพราะไม่มีสิ่งที่ควรทำ และอุเบกขาก็มีลักษณะเป็นกลาง

ด้วยเหตุนี้ จึงควรทราบลำดับว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสเมตตาก่อนโดยเนื่องด้วยลักษณะที่บำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ถัดจากนั้นจึงตรัสกรุณา มฤติดา และอุเบกขา

๑๑. เหตุที่เรียกว่าอัปมัญญา

นอกจากนั้น อัปมัญญาทั้งหมดนี้เป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังจะเห็นได้ว่า เหล่าสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอัปมัญญาเหล่านี้ และอัปมัญญาก็ดำเนินไปด้วยการแผ่ไปสู่เหล่าสัตว์ทั้งหมดโดยมิได้จำกัดจำนวนว่า ควรเจริญเมตตาเป็นต้นแก่บุคคลผู้เดียวในสถานที่เพียงเท่านั้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า อัปมัญญา

ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตฺสโส

หิตาทิอาการวสา ปนาสํ

กโม ปวตฺตุนติ จ อปฺปมาเณ

ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.

“พรหมวิหารมี ๔ อย่างเนื่องด้วยทางหมดจดเป็นต้น มีลำดับเนื่องด้วยลักษณะที่บำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า อัปมัญญา”

๑๒. ฌานที่ได้บรรลุด้วยพรหมวิหาร

[๒๗๐] อนึ่ง ในอัปปมัญญาเหล่านั้นที่มีลักษณะอย่างเดียวกันด้วยการมีอารมณ์ ไม่มีประมาณอย่างนี้ อัปปมัญญา ๓ ข้างต้นประกอบด้วยฌาน ๓ (ตามจตุกกนัย) หรือ ฌาน ๔ (ตามปัญจกนัย) เพราะประกอบด้วยโสมนัสเสมอ

ถามว่า : เหตุใดอัปปมัญญา ๓ ข้างต้นจึงประกอบด้วยโสมนัสเสมอ

ตอบว่า : เพราะสลัดความโกรธเคืองเป็นต้นอันเกิดจากโทมนัส

แต่อุเบกขาสุดท้ายประกอบด้วยฌานเดียวที่เหลือ เพราะประกอบด้วยอุเบกขา เวทนาเสมอ เนื่องจากอุเบกขาในพรหมวิหารที่เป็นไปโดยลักษณะเป็นวางใจเป็นกลางใน เหล่าสัตว์เกิดขึ้นโดยปราศจากอุเบกขาเวทนาไม่ได้

๑๓. เสนอความเห็นขัดแย้ง

[๒๗๑] บางคนกล่าวว่า อัปปมัญญา ๔ ก่อให้เกิดฌาน ๔ หรือฌาน ๕ เพราะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยสามัญไม่เจาะจงอัปปมัญญาทั้ง ๔ ไว้ในอังคุตตรนิกาย อัฐก- นิบาตว่า

ตโต ตวํ ภิกขุ อิมํ สมานํ สวิตกกัมมปิ สวิจารํ ภาเวยยาสิ, อวิ- ตกกัมมปิ วิจารณ์ตํ ภาเวยยาสิ, อวิตกกัมมปิ อวิจารํ ภาเวยยาสิ, สปิ- ปิตกกัมมปิ ภาเวยยาสิ, นิปปิตกกัมมปิ ภาเวยยาสิ, สาทสหคตมปิ ภาเวยยาสิ, อุเปกฺขา-สหคตมปิ ภาเวยยาสิ.^{๕๗๑}

“ภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธินี้ให้มีวิตกมีวิจารณ์บ้าง ให้ไม่มี วิตกมีเพียงวิจารณ์บ้าง ให้ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์บ้าง ให้มีปิติบ้าง ให้ไม่มีปิติ บ้าง ให้มีสุขที่ยินดีบ้าง ให้มีอุเบกขาบ้าง”

๑๔. แกล้งแก้ความเห็นขัดแย้ง

เขาคควรได้รับการชี้แจงว่า เธออย่าพูดอย่างนี้ เพราะถ้าเข้าใจความตามที่ตรัสไว้โดยสามัญไม่เจาะจง แม้กายานุปัสสนาเป็นต้นก็อาจก่อให้เกิดมาน ๔ หรือมาน ๕ และแม้กระทั่งปฐมฌานก็มีไม่ได้ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น มิจำเป็นต้องกล่าวถึงทุติยฌานเป็นต้น ดังนั้นจึงไม่ควรกล่าวต่อพระผู้มีพระภาคโดยเอาเพียงเงาของศัพท์มาอ้าง โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธทวณะลึกซึ่งยิ่งนัก ควรเข้าไปหาอาจารย์แล้วศึกษาเอาตามพุทธประสงค์เถิด

คำว่า พุญฺชนจฺฉายามตฺตํ คเหตุว (โดยเอาเพียงเงาของศัพท์มาอ้าง) หมายความว่า ความตั้งใจมั่นที่แสดงไว้ด้วยศัพท์เป็นต้นว่า เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภวิสฺสตี (เราจะเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ) มีแสดงไว้ด้วยศัพท์เป็นต้นว่า อชฺฌตฺตํ เม จิตฺตํ จิตํ ภวิสฺสตี (จิตของเราจักตั้งมั่นภายในตน) ดังนั้น จึงไม่ควรถือเอาจุดมุ่งหมายที่มีได้ทั้งสองฝ่ายโดยเอาเพียงเงาของสมานีที่มีได้โดยศัพท์มาอ้าง^{๕๗๒}

ในคำว่า อธิปฺปายโต คเหตุพฺพํ (ศึกษาเอาตามพุทธประสงค์เถิด) คำว่า อธิปฺปาย แปลว่า ความประสงค์, ความต้องการ, จุดมุ่งหมาย ซึ่งในที่นี้คือพุทธประสงค์นั่นเอง ดังข้อความว่า

อชฺฌาสโย อธิปฺปาโย	อาสโย จาภิสฺสนฺธิ จ
ภาโววิมุตฺติ จฺนุโทถ	โทโส อาทีนโว ภเว. ^{๕๗๓}

“ความประสงค์, ความต้องการ, จุดมุ่งหมาย (๗ ศัพท์) : อชฺฌาสย,
 อธิปฺปาย, อาสย, อภิสฺสนฺธิ, ภาว, อวิมุตฺติ, จฺนุท
 โทษ (๒ ศัพท์) : โทส, อาทีนว”

ข้อความที่มีได้โดยปริยายมิได้ระบุไว้โดยตรง เรียกว่า อธิปฺปายัตถะ หรือภาวัตถะ คือ ความหมายที่ผู้พูดประสงค์ ผู้มีปัญญาเท่านั้นจึงเข้าใจข้อความนี้ได้ โดยทั่วไปพระอรธ-กถาจารย์และพระภิกษุจารย์มักอธิบายข้อความนี้ไว้เพื่อไม่ให้ผู้อ่านเข้าใจผิดโดยตีความตามตัวอักษระ ดังโบราณกถาจารย์ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

^{๕๗๒} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๑/๔๖๓

^{๕๗๓} อภิธาน. ๓/๗๖๖

กวิน'ธิปาย'มสททโคจร
 ปเท ผุรนต์ มุทุกมฺหิ เกวลี
 วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา
 ปกาสยนฺตยา'กติโย ตุ ตาติสา.^{๕๗๔}

“บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจจุดมุ่งหมายของกวีซึ่ง
 มีใช้ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง โดยเข้าใจธรรมดาอย่าง
 ถ่องแท้ วิธีใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้นย่อมจะแสดงจุดมุ่งหมายของกวี”

๑๕. คำอธิบายพระพุทฺธพจน์

[๒๗๒] กล่าวโดยละเอียดว่า จุดมุ่งหมายของพระดำรัสนั้นมีดังต่อไปนี้ :-

มีเรื่องอยู่ว่า ภิกษุรูปนั้นได้ทูลขอให้พระผู้มีพระภาคแสดงธรรมด้วยคำนี้ว่า

สาธุ เม ภนฺเต ภควา สํชิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ, ยมฺหํ ภควโต ธมฺมํ
 สุตฺวา เอโก วูปกฺกฺโข อปฺปมตฺโต อาตapi ปหิตตฺโต วิหเรยฺย.^{๕๗๕}

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานโรกาส ขอพระผู้มีพระภาค
 โปรดแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ เมื่อได้ฟังแล้วจะเข้าไปสู่ที่
 เงียบสงัดผู้เดียว ไม่ประมาท พากเพียร มีจิตมุ่งมั่นอยู่ พระเจ้าข้า”

โดยเหตุที่ภิกษุนั้นได้เคยฟังธรรมมาก่อนแล้ว แต่อยู่ในที่นั้น ไม่ยอมไปบำเพ็ญ
 สมณธรรม ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงดูเธอว่า

เอวเมว ปนิเรกฺขเจ โมชฺชปฺริสา มมฺญเณว อชฺฌเสสนฺติ, ธมฺเม จ
 ภาสิเต มมฺญเณว อนฺุพนฺธิตพฺพํ มณฺณนฺติ.^{๕๗๖}

“โมชบุรุษบางคนในธรรมวินัยนี้วิ่งวอนให้เราแสดงธรรมอย่างนี้
 และเมื่อเราแสดงธรรมแล้วก็เห็นว่าควรติดตามเราอย่างเดียว”

^{๕๗๔} สุโพธา.อภินวฎีกา ๓/๑๑๙

^{๕๗๕} อัง.อญฺจก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

^{๕๗๖} อัง.อญฺจก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

แต่พระองค์จะสั่งสอนภิกษุนั้นต่อไปอีก เพราะภิกษุนั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัจจัย
ที่มีกำลังเพื่อบรรลอรหัตตผล จึงตรัสว่า

ตสมาดิห เต ภิกขุ เอวํ สิกขิตัพพํ, อชฺมตฺตํ เม จิตฺตํ จิตํ
ภวิสฺสตี สฺสณฺณจิตํ, น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปรียาทาย
จสฺสนฺตีติ. เอวเมหิ เต ภิกขุ สิกขิตัพพํ.^{๕๗๗}

“ภิกษุ เพราะเหตุนั้น เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจัก
ตั้งมั่นภายในตน[คืออารมณ์กรรมฐาน] ดำรงมั่นด้วยดี[คือไม่ซัดส่ายสู่
อารมณ์ภายนอก] และบาปอกุศลธรรม[คือกามฉันทะเป็นต้น]ที่เกิดขึ้น
แล้วจักครอบงำจิตไม่ได้ เธอพึงสำเหนียกอย่างนี้แล”

คำว่า อชฺมตฺตํ (ภายในตน) คือ โคจรฉัณตตะ ซึ่งเป็นหนึ่งในฉัณตตะ ๔ อย่าง
ได้แก่

๑. นิยักฉัณตตะ ธรรมที่เกิดในตนคือจิตหรือขันธ ๕
๒. โคจรฉัณตตะ อารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ภายในตนด้วยภาวนา คือ อารมณ์
กรรมฐานอันได้แก่ รูปนามที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา, อารมณ์ของฌาน และนิพพานที่เป็น
อารมณ์ของผลสมบัติ
๓. วิสยฉัณตตะ อารมณ์ที่เป็นใหญ่ภายในตน คือ ผลสมบัติ
๔. ฉัณตตตฉัณตตะ ธรรมภายในตน คือ आयตนะภายใน ๖

ดังข้อความว่า

“คำว่า อชฺมตฺตํ (ภายในตน) คือ โคจรฉัณตตะ หมายความว่า ในอารมณ์กรรมฐาน”^{๕๗๘}

คำว่า ปรียาทาย (ครอบงำ) ตัดบทเป็น ปรี + อาทาย แปลตามศัพท์ว่า ถือเอา
ทั้งหมด หมายถึง การไม่ให้โอกาสเกิดกุศลจิต แต่ทำให้เกิดอกุศลจิตอย่างต่อเนื่องไม่ขาด
ช่วง ดังคัมภีร์มหาภูิกายได้อธิบายว่า

“พึงประกอบบทว่า และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำ

^{๕๗๗}

อง.อฎฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘

^{๕๗๘}

วิสุทธิ.มหาภูิกาย ๑/๒๗๒/๔๖๓

จิตไม่ได้โดยย่ำยีกุศลจิตด้วยการไม่ให้โอกาสเกิดขึ้น”^{๕๗๙}

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงมูลสมาธิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) ที่เป็นเพียงการที่จิตมีอารมณ์เดียวโดยเนื่องด้วยรูปนามภายในตน (นิยักซ์ฉัตตะ) ด้วยโอวาทดังกล่าว ต่อจากนั้นจะทรงแสดงว่า “เธออย่าพอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านี้ ควรเจริญมูลสมาธินั้นตามวิธีที่จะกล่าวต่อไป” จึงตรัสการเจริญเมตตาภาวนาแก่เธอว่า

ยโต โข เต ภิกขุ อชฺฌตฺตํ จิตฺตํ จิตฺ ्हิตี สฺสณฺณจิตฺ, น จุปฺปนฺนา
ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปรียาทาย ติฏฺฐนฺติ. ตโต เต ภิกขุ เอวํ
สิกฺขิตพฺพํ “เมตฺตา เม เจโตวิมุตติ ภาวิตา ภวิสฺสตี พหุลิกฺตา ยานิกฺตา
วตฺถุกฺตา อนฺนุจิตา ปรีจิตา สฺสมารทฺธาติ. เอวณฺหิ เต ภิกขุ สิกฺขิตพฺพํ.”^{๕๘๐}

“ภิกษุ เมื่อใดจิตของเธอจักตั้งมั่น ดำรงมั่นด้วยดีในอารมณ์
กรรมฐาน และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำจิตไม่ได้
เมื่อนั้นเธอพึงสำเนียงอย่างนี้ว่า เราจะเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ (ความ
หลุดพ้นทางใจคือเมตตา) ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง
ให้ตั้งมั่น ข้าของ พากเพียรดีแล้ว ภิกษุ เธอพึงสำเนียงอย่างนี้แล”

คัมภีร์นี้กล่าวว่า นิยักซ์ฉตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยรูปนามภายในตน) โดยมุ่งให้
หมายถึงการเจริญสมาธิด้วยการยังเห็นรูปนามภายในตนเป็นหลัก เพราะรูปนามภายในเป็น
อารมณ์หลักของการปฏิบัติ แต่รูปนามภายนอกอาจเป็นอารมณ์กรรมฐานได้บ้างในบางคราว
ดังนั้น วิสุทธิมรรคมหาภิภาจึงอธิบายว่าเป็นโคจรฉัตตะตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตาม
ก็ตาม วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๔๐) กล่าวว่า ปาฐะเดิมของคัมภีร์นี้ควรมีรูปว่า
โคจรฉตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ภายในตน) ข้อความของวิสุทธิมรรค
และมหาภิภาจึงถือว่าไม่ขัดแย้งกัน

คำว่า จิตฺเตกคฺคตามตฺโต (ที่เป็นเพียงการที่จิตมีอารมณ์เดียว) หมายความว่า ความตั้งมั่นที่ผู้เจริญภาวนาเพียงได้บรรลุยังไม่อบรมดี หนึ่ง ความตั้งมั่นนั้นเรียกว่า มุลสมามิ (สมาธิขั้นพื้นฐาน) เพราะเป็นมูลเหตุของสมาธิระดับสูงที่จะกล่าวต่อไป การที่จิตมีอารมณ์เดียวดังกล่าวหมายถึงขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) ดังพระพุทธดำรัสว่า อชฺฌมตฺตเมว จิตฺตํ สณฺ-
จเปมิ สนฺ-นิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ สมากทามิ (เราตั้งจิตไว้ภายใน ให้อยู่หนึ่ง ทำให้สงบ ตั้งมั่นดี) เป็นต้นการที่จิตมีอารมณ์เดียวมีแสดงไว้ก่อน[อัปนาสมาธิ]แม้ในเทศนาอื่น เพราะตรัสว่า อารทฺธํ โข ปน เม ภิกฺขเว วีริยํ อโหสิ อสฺสลิณํ ๒เปยฺย สมากิทํ จิตฺตํ เอกคฺคํ (ภิกษุทั้งหลาย เราปรารภความเพียรไม่ย่อท้อ ... จิตตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว) แล้วตรัสว่า วิวิจฺเจว กามะหิ (สังัดจากกาม) เป็นต้น จึงทราบว่าเป็นขณิกสมาธิ ฉันทใด แม้ในเทศนาก็ทราบว่าเป็นขณิกสมาธิ ฉันทนั้น ^{๕๘๑}

แล้วตรัสต่อไปอีกว่า

ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมากิ เอวํ ภาวิตฺโต โหติ พหุลีกโต, ตโต ตวํ
ภิกฺขุ อิมํ มุลสมามิ สวิตกฺกมปิ สวิจาร์ ภาวะยาสิ ๒เปยฺย อุกฺกุขาสห-
คตมปิ ภาวะยาสิ. ^{๕๘๒}

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ ทำให้มากอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอพึง
เจริญมูลสมาธินี้ให้มีวิตกมีวิจารณ์บ้าง ... ให้มีอุเบกขาบ้าง”

ความหมายของพระเทศนานั้น คือ ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญมูลสมาธินี้โดยเนื่องด้วย
เมตตาภาวนาอย่างนี้ เมื่อนั้นเธออย่าพอใจด้วยผลการปฏิบัติเพียงเท่านั้น ควรเจริญมูลสมาธิ
นี้ให้บรรลุฉาน ๔ หรือฉาน ๕ แม้ในอารมณ์อื่น[มีปฏิวิกิจเป็นต้น] ตามวิธีว่า ให้มีวิตก
มีวิจารณ์บ้าง เป็นต้น

หนึ่ง เมื่อตรัสอย่างนี้แล้วจะทรงแสดงแก่ภิกษุนั้นว่า เธอควรเจริญภาวนาที่มี
พรหม-วิหารที่เลื่อมมีกรุณาเป็นต้นเป็นประธานแล้วเจริญภาวนาโดยเนื่องด้วยฉาน ๔ หรือ
ฉาน ๕ แม้ในอารมณ์อื่น[มีปฏิวิกิจเป็นต้น] จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า

^{๕๘๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๒/๔๖๔

^{๕๘๒} อัง.อฎฐก. ๒๓/๖๓/๒๔๘-๔๙

ยโต โข เต ภิกขุ อयं สมาธิ เอวံ ภาวิตो โหติ พหุลีกโต. ตโต เต
ภิกขุ เอวံ ลิกขิตพพํ กรุณา เม เจโตวิมุตติ.^{๕๘๓}

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ ทำให้มากอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอพึง
สำเนียงอย่างนี้ว่า เราจะเจริญกรุณาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจ
คือกรุณา)”

ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงแสดงภาวนาที่มีเมตตาเป็นต้นเป็นประธานโดยเนื่องด้วย
ฌาน ๔ หรือฌาน ๕ อย่างนี้แล้ว จะแสดงภาวนาที่มีกายนุปัสสนาเป็นต้นเป็นประธาน
ต่อไปอีก จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า

ยโต โข เต ภิกขุ อयं สมาธิ เอวံ ภาวิตो โหติ พหุลีกโต, ตโต เต
ภิกขุ เอวံ ลิกขิตพพํ กาเย กายานุปัสสี วิหริสสามิ.^{๕๘๔}

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ ทำให้มากอย่างนี้ เมื่อนั้นเธอพึง
สำเนียงอย่างนี้ว่า เราจักตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่”

ครั้นแล้วจึงทรงยังเทศนาให้จบลงโดยมีอรรถผลเป็นธรรมสูงสุดว่า

ยโต โข เต ภิกขุ อयं สมาธิ เอวံ ภาวิตो ภวิสสติ สุภาวิตो, ตโต
ตวํ ภิกขุ เยเน เยเนว คคฺขสฺสี, ฬาสฺสญฺเฒว คคฺขสฺสี, ยตถ ยตถเว จสฺสสฺสี,
ฬาสฺสญฺเฒว จสฺสสฺสี, ยตถ ยตถเว นิสฺสีทิสฺสสฺสี, ฬาสฺสญฺเฒว นิสฺสีทิสฺสสฺสี, ยตถ
ยตถเว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสฺสี, ฬาสฺสญฺเฒว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสฺสี.^{๕๘๕}

“ภิกษุ เมื่อใดเธอเจริญสมาธินี้ อบรมเป็นอย่างดี เมื่อนั้นเธอจะ
เดินเป็นสุขในทุกแห่งที่เดิน ยืนเป็นสุขในทุกแห่งที่ยืน นั่งเป็นสุขใน
ทุกแห่งที่นั่ง นอนเป็นสุขในทุกแห่งที่นอน”

คำว่า คคฺขสฺสี ประกอบรูปศัพท์มาจาก คมฺ ฐาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย + สิ
วิภัตติ แปลง คมฺ เป็น คคฺข ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๑๓) ว่า คมฺสฺ

หม่อมคคช (แปลง คมฺ ฐาตุเป็น หม่อม และ คคช ได้บ้าง) ได้รู้ว่า หม่อมติ (ย่อมไป), หม่อม
ตุ (จงไป), คคชติ (ย่อมไป) ดังข้อความว่า

ตตถ คคชสีติ คมิสฺสสิ.^{๕๘๖}

“ในพากย์นั้น คำว่า คคชสี แปลว่า จะเดิน”

ตามวิธีอธิบายศัพท์ในภาษาบาลี มีกฎว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไชตัวนั้น” บทขยาย
ว่า คมิสฺสสิ เปลี่ยนบทตั้งคือ คคช เป็น คมฺ และเปลี่ยนบทตั้งคือ สี เป็น สฺสสิ การอธิบาย
ความในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมาย ๒ ประการ คือ

๑. แปลง คมฺ ฐาตุเป็น คคช เพราะอธิบาย คมฺ ฐาตุด้วย คคช ศัพท์
๒. ลง สี วิภัติในัจจุบันกาลื่อนาคต เพราะอธิบาย สี วิภัติด้วย สฺสสิ วิภัติ
ที่ลงในอนาคตกาล

ปัจจุบันกาลที่ประกอบใช้วัตตมานาวิภัติ จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. นิจจปวัตติ ปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ เช่น
 - อิห ปพพตา ตัญญนฺติ (ภูเขที่ตั้งอยู่ในที่นี้) หมายความว่า ภูเขที่ตั้งอยู่เสมอไม่
เปลี่ยนแปลงตามอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต จึงเป็นปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ
 - จนฺทิมสุริยา ปริยานนฺติ ทิสสา ภนฺติ วิโรจมานา (พระจันทร์และพระอาทิตย์
ย่อมเวียนไป ส่องสว่างทิศทั้งหลายรุ่งโรจน์อยู่) หมายความว่า พระจันทร์และพระอาทิตย์
เวียนส่องสว่างทิศอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงตามอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต จึงเป็นปัจจุบันที่
ดำเนินไปเสมอ

เตน โข ปน สมเยน อณฺณตโร ภิกฺขุ เวสาลียํ มหาวเน มกฺกฏี
อามิสฺเสน อุปลาเปตฺวา ตสฺสา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏฺฐิเสวติ.^{๕๘๗}

“สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งให้อาหารเลี้ยงลิงตัวเมียในป่ามหาวัน ใกล้
กรุงเวสาลี แล้วเสพเมถุนธรรมกับนางลิงนั้น”

ปฏฺฐิเสวตีติ ปจฺรปฏฺฐิเสวโน โหติ. ปจฺรตฺถเ หิ วัตตฺมานาวจฺน.^{๕๘๘}

^{๕๘๖} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๒/๔๖๕

^{๕๘๗} วิ.มหา. ๑/๔๐/๒๗

^{๕๘๘} วิ.มหา.อ. ๑/๔๐/๒๓๘

“คำว่า ปฏิเสวติ (เสพ) หมายความว่า ย่อมเป็นผู้เสพโดยมาก
ลงวัดตมานาวิภัตติลงในความหมายว่า มาก”

ปจฺรปฏฺิเสวโน โหติติ พหุปฏฺิเสวโน โหติ. ทิวเส ทิวเส นินฺตรํ
ปฏฺิ-เสวตีติ อตฺถโก. ปจฺรตฺถเก หิ วตฺตมานวจนฺติ สพฺพทาปฏฺิเสวนาภาเวปิ
“อิห มลฺลา ยฺชฺฌนฺติ”ติอาทิสฺส วีย พหุลฺลวฺจฺจตี อฺปาทาเย วตฺตมานวจนฺ. ^{๕๘๙}

“คำว่า ปจฺรปฏฺิเสวโน โหติ แปลว่า ย่อมเป็นผู้เสพโดยมาก
หมายความว่า เสพเสมอทุกวัน”

คำว่า ปจฺรตฺถเก หิ วตฺตมานวจนฺ (ลงวัดตมานาวิภัตติลงในความหมายว่า มาก)
หมายความว่า แม้เมื่อไม่มีการเสพตลอดเวลา ก็ลงวัดตมานาวิภัตติโดยหมายถึงการเป็นไป
โดยมากดังคำว่า อิห มลฺลา ยฺชฺฌนฺติ (นักมวยสู้กันบนเวทีนี้)”

๒. สมีปะ ปัจจุบันใกล้อดีต หรือปัจจุบันใกล้อนาคต เช่น

- กุโต อากฺขณฺสี ตฺวํ (ท่านมาจากที่ไหน) หมายความว่า คำถามนี้กล่าวถึงคน
ที่มาถึงแล้วนั่งหรือยืนอยู่ ไม่ใช่กำลังเดินมาถึง จึงเป็นปัจจุบันใกล้อดีต ดังข้อความว่า

กุโต จ ตฺวํ ภิกฺขุ อากฺขณฺสีติ นิสินฺโน โส ภิกฺขุ น อากฺขณฺติ,
อตฺถโก ปน อากฺโต โหติ, เอวํ สนฺเตปิ วตฺตมานสมีเป วตฺตมานวจนฺ
ลพฺภติ, ตสฺมา น โทโส. ^{๕๙๐}

“ปาฐะว่า กุโต จ ตฺวํ ภิกฺขุ อากฺขณฺสี (ภิกษุ เธอมาจากไหน)
หมายความว่า ภิกษุนั้นผู้นั่งแล้วไม่ใช่กำลังมา แต่โดยเนื้อความเชื่อว่า
เป็นผู้มาแล้ว กระนั้นก็ตาม วัดตมานาวิภัตติย่อมมีได้ในอดีตใกล้ปัจจุบัน
ดังนั้นจึงไม่มีโทษ”

- ธมฺมํ เต เทเสมิ, สาธุกํ สุโณหิ (เราจะแสดงธรรมแก่เธอ จงสดับด้วยดี
เถิด) หมายความว่า คำนี้กล่าวถึงกิริยาที่ใกล้จะแสดงธรรม ไม่ใช่กำลังแสดงธรรมอยู่ จึงเป็น
ปัจจุบันใกล้อนาคต

- ยสฺมี มหานาม สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสเรติ, เนวสฺส ตสฺมี สมเย ราคปริยุฎฺฐิโต จิตฺโต โหติ.^{๕๙๑}

“มหานาม เมื่อใด อริยสาวกย่อมหมั่นระลึกถึงตถาคต เมื่อนั้น จิตของเขาจักไม่ถูกราคะย่ำยี”

คำว่า โหติ ในพากย์ที่ ๒ เป็นปัจจุบันกาลอนาคต จึงมีความหมายว่า “จักเกิดขึ้น” ดังข้อความว่า

เนว โหติตี น อุปฺปชฺชิสฺสตี. อิทยหิ สมีปวตฺตมานเมว โหติ, น ปจฺจุปปนฺนวตฺตมานํ. สมีปญฺจ อตีตานาคตวเสน ทฺวริํ โหติ. อิธ ปน อนาคตเมว ปจฺจุปปนฺนสมิเป อธิปฺเปตํ.^{๕๙๒}

“คำว่า เนว โหติ แปลว่า จักไม่เกิดขึ้น กล่าวคือ คำนี้เป็นปัจจุบันกาล[อนาคต] ไม่ใช่ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น อนึ่ง ปัจจุบันอันใกล้มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นปัจจุบันใกล้อดีตและปัจจุบันใกล้อนาคต แต่ในที่นี้ประสงค์เอาอนาคตอันใกล้ปัจจุบัน”

๓. ปวัตตฺตฺประตฺตะ ปัจจุบันทั้งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป <ปวตฺต = เป็นไป + อุปฺรต = งดเว้น> เช่น

- อหํ มํสํ น ขาทามิ (เราไม่เคี้ยวกินเนื้อ) หมายความว่า เราไม่เคี้ยวกินเนื้อที่เคยกินมาก่อน ไม่ใช่หมายถึงการกำลังเคี้ยวกินเนื้ออยู่ จึงเป็นปัจจุบันทั้งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

- เนว ปาณํ หนตี น อทินฺนํ อาทียติ (เขาไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์) หมายความว่า เขาไม่ฆ่าสัตว์หรือลักทรัพย์ที่เคยทำมาก่อน จึงเป็นปัจจุบันทั้งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

๔. ปวัตตาวิริตฺเต ปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป <ปวตฺต = เป็นไป + อวิรต = ไม่งดเว้น> เช่น

- มํสํ ขาทามิ โก อหํ (ท่านผู้เจริญ เราเคี้ยวกินเนื้อ) หมายความว่า เราเคี้ยวกินเนื้อที่เคยกินมาก่อน ไม่ใช่หมายถึงการกำลังเคี้ยวกินเนื้ออยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

- อปี นุ เต คหปติ กุเล ทานํ ทียติ (ตุกรคหปติ ท่านยังให้ทานในสกุลของท่าน อยู่หรือไร) หมายความว่า ท่านยังให้ทานในสกุลอยู่ตามปกติหรือไม่ใช่หมายถึงการกำลังให้ทานอยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

- ทียติ เม ภนเต กุเล ทานํ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมให้ทานในสกุลของกระผม อยู่) หมายความว่า กระผมยังให้ทานในสกุลอยู่ตามปกติ ไม่ใช่หมายถึงการกำลังให้ทานอยู่ จึงเป็นปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป

คัมภีร์กัจจายนสูตรตัดทะกล่าวถึงปัจจุบัน ๔ ประเภทโดยสรุปความจากคัมภีร์การิกา (คาถา ๔๖๗-๗๐) ว่า

นิจฺจปฺปวตฺติ สมฺมโป

ปวตฺตฺวปรโต ตถา

ปวตฺตฺวาวิโร เต

วตฺตมาโน จตุพฺพิโธ.

อิห ปพฺพตา ติฏฺฐนฺติ

กุโธ อาคจฺฉสิ ตูว

อหํ มํสํ น ขาทามิ

มํสํ ขาทามิ โภ อหํ.^{๕๙๓}

“ปัจจุบันมี ๔ ประเภท คือ นิจจปวัตติ สมมโป ปวัตตฺวปรตะ และ ปวัตตฺวาวิโรตะ เช่น อิห ปพพตา ติฏฐนฺติ (ภูเขาดังอยู่ในที่นี้), กุโธ อาคจฺฉสิ ตูว (ท่านมาจากที่ไหน), อหํ มํสํ น ขาทามิ (เราไม่เคยกินเนื้อ), มํสํ ขาทามิ โภ อหํ (ท่านผู้เจริญ เราเคยกินเนื้อ)

พาลาวตารฎีกาใหม่และพาลาวตารคณฺฐิปทตฺถวินิจฺจนยสสเรกล่าวถึงปัจจุบัน ๔ ประเภท แต่มีลำดับและชื่อต่างกันเล็กน้อยกับข้อความในคัมภีร์การิกา ดังนี้คือ

๑. ปวัตโตปรตะ ปัจจุบันทั้งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป เช่น น ขาทติ อยํ มํสํ (บุคคลนี้ไม่เคยกินเนื้อ)

๒. ปวัตตาวิริตะ ปัจจุบันที่ไม่งดเว้นจากสิ่งที่เคยดำเนินไป เช่น กิพฺพนฺตฺธิ กุมารกา (เด็กทั้งหลายเล่นอยู่ในที่นี้)

๓. นิจจปวัตตะ ปัจจุบันที่ดำเนินไปเสมอ เช่น ปพฺพตา อิห ติฏฺฐนฺติ (ภูเขาดังอยู่ในที่นี้)

^{๕๙๓} กัจ.สูตรตัดทะ ๒๗๘

๔. สามีปะ ปัจจุบันใกล้อดีต หรือใกล้อนาคต เช่น อาคจฺฉามิ ตโต อหํ (เรามาจากที่นั่น), จจฺฉามิ กาสินํ ปุริ (เราจะไปสู่เมืองของชาวกาสิ) <สมีเป ภโว สามีเป = ปัจจุบันที่มีในที่ใกล้ ชื่อว่า สามีปะ (สมีป ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)>

ปวตฺโตปฺรโต เจว

ปวตฺตาวิริโต ตถา

นิจฺจปวตฺโต สามีเป

วตฺตมาโน จตฺพุพฺโพ.^{๕๙๔}

“ปัจจุบันมี ๔ ประเภท คือ ปวตฺโตปฺรตตะ ปวตฺตาวิริตตะ นิจฺจปวตฺตะ และสามีปะ เช่น”

น ขาหติ อโย มํสํ

กีพฺหุติธ กุมารกา

ปพฺพตา อิห ติฏฺฐนฺติ

อาคจฺฉามิ ตโต อหํ.^{๕๙๕}

“พวกเด็กเล่นอยู่ในที่นี้ บุคคลนี้ไม่เคี้ยวกินเนื้อ ภูเขาตั้งอยู่ในที่นี้ เรามาจากที่นั่น”

ด้วยเหตุดังกล่าว พึงทราบว่ามีตตเป็นต้นก่อให้เกิดฉาน ๓ หรือฉาน ๔ ส่วน อุกเขกขาก่อให้เกิดฉานอย่างเดียวกันที่เหลือ [คือ จตฺตตฉานตามจตฺกณฺย หรือปัญฺจฉานตามปัญฺจกณฺย] ดังจะเห็นได้ว่า ในพระอภิธรรมปิฎกได้ทรงจำแนกไว้ตามที่กล่าวมานี้

ข้อความว่า “ในพระอภิธรรมปิฎก” คือ จิตฺตูปปาทกัณฺฐาในคัมภีร์มัสมฺมสังคณี^{๕๙๖} และ อัมปมัญญาวีรํคํในคัมภีร์วิรํคํ^{๕๙๗} เป็นต้น

๑๖. อานุภาพพิเศษของพรหมวิหารแต่ละอย่าง

[๒๗๓] พรหมวิหารเหล่านี้แม้จะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยฉาน ๓ หรือฉาน ๔ และฉานอย่างเดียวกันที่เหลือตามที่กล่าวมานี้ ก็มีอานุภาพพิเศษที่ต่างกันโดย

^{๕๙๔} พ.อภินวฎีกา ๕/๒๙๗

^{๕๙๖} อภิ.สง. ๓๔/๒๕๑-๖๒/๗๖-๘

^{๕๙๕} พ.คัณฺธิ. ๒/๙

^{๕๙๗} อภิ.วิ. ๓๕/๖๘๓-๙๘/๓๓๘-๔๕

จำแนกเป็นเมตตาเจโตวิมุตติที่มีสุภาวิโมกข์เป็นผลสูงสุด เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า เมตตา-
เจโตวิมุตติเป็นต้นมีตรัสระบุไว้ว่ามีสุภาวิโมกข์เป็นผลสูงสุดเป็นต้นในหลักทวสนสูตร ดัง
พระพุทธดำรัสว่า

สุภปรมาหิ ภิกขเว เมตตํ เจโตวิมุตติ วทามิ. อากาसानญาย-
ยตนปรมาหิ ภิกขเว กรุณํ เจโตวิมุตติ วทามิ. วิญญาณญายตน-
ปรมาหิ ภิกขเว มุทิตํ เจโตวิมุตติ วทามิ. อากิณฺณญายตนปรมาหิ
ภิกขเว อุเปกฺขํ เจโต-วิมุตติ วทามิ.^{๕๙๘}

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาเจโตวิมุตติว่ามีสุภาวิโมกข์เป็นผล
สูงสุด เรากล่าวกรุณาเจโตวิมุตติว่ามีอากาसानญายตนสมาบัติเป็นผล
สูงสุด เรากล่าวมุทิตาเจโตวิมุตติว่ามีวิญญาณญายตนสมาบัติเป็นผล
สูงสุด เรากล่าวอุเบกขาเจโตวิมุตติว่ามีอากิณฺณญายตนสมาบัติเป็น
ผลสูงสุด”

ถาม : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเจโตวิมุตติเหล่านี้ไว้อย่างนี้

ตอบ : เพราะเจโตวิมุตติเหล่านี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์นั้นๆ [มีสุภาวิโมกข์
เป็นต้น]

๑๗. เมตตามีสุภาวิโมกข์เป็นผลสูงสุด

กล่าวโดยพิสดารว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นที่รักพอใจสำหรับผู้เจริญเมตตาอยู่เสมอ
ลำดับนั้น เมื่อเรื่อน้อมจิตไปในสิ่งที่บริสุทธิสะอาด [คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว]
จิตของเรื่อย่อมแล่นไปได้ง่ายในสีเขียวเป็นต้นนั้น เพราะคุ้นเคยลักษณะที่ไม่น่ารังเกียจ
ดังนั้น เมตตาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์ (กสิณฌานที่มีสีสะอาด) [โดยความเป็น
ปกตูปนิสสย-ปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีกำลังซึ่งทำด้วยดีโดยความเป็นศรัทธาและศีลเป็นต้นที่
ประพฤติแล้วหรืออุตุและโภชนะเป็นต้นที่เสพแล้ว] ไม่เป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่ง
กว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสเมตตาวามีสุภาวิโมกข์เป็นผลสูงสุด

๑๘. กรุณามีอากาศาณัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

นอกจากนั้น ผู้เจริญกรุณาอยู่เสมอที่พิจารณาเห็นทุกข์ของเหล่าสัตว์ที่มีรูปซึ่งถูกทูปตีด้วยท่อนไม้เป็นต้นเป็นเหตุ มักเกิดกรุณา จึงเห็นชัดโทษในรูป ลำดับนั้น เมื่อเธอเพิก รูปกสิณมีปฐวิกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง (เว้นอากาศกสิณ) แล้ว น้อมจิตไปในอากาศ-
บัญญัติที่เพิกถอนรูปออก จิตของเธอย่อมแล่นไปได้ง่ายในอากาศบัญญัตินั้น เพราะได้เห็น
ชัดโทษของรูป ดังนั้น กรุณาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่อากาศาณัญญายตนสมาบัติ ไม่เป็น
ปัจจัยที่มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสกรุณามีอากาศาณัญญายตนสมาบัติ
เป็นผลสูงสุด

๑๙. มุทิตามีวิญญานัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

นอกจากนั้น ผู้เจริญมุทิตาอยู่เสมอที่พิจารณาเห็นจิตของเหล่าสัตว์ผู้เกิดความร่าเริง
ด้วยเหตุทำให้ร่าเริงนั้นๆ มักเกิดมุทิตา จิตของเขาจึงคุ้นเคยในการรับรู้จิต ลำดับนั้น เมื่อเธอ
ล่องพ้นอากาศาณัญญายตนฌานที่ได้บรรลุตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปใน[อากาศาณัญญายตน]
วิญญานอันมีอากาศบัญญัติเป็นอารมณ์ จิตของเธอย่อมแล่นไปได้ง่ายใน[อากาศาณัญญายตน]
วิญญานนั้น ดังนั้น มุทิตาจึงเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่วิญญานัญญายตนสมาบัติ ไม่เป็นปัจจัยที่
มีกำลังแก่วิโมกข์อื่นยิ่งกว่านั้น ฉะนั้นจึงตรัสมุทิตามีวิญญานัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

๒๐. อุเบกขามีอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นผลสูงสุด

นอกจากนั้น จิตของผู้เจริญอุเบกขาอยู่เสมอมักชำนาญในการยึดถือบัญญัติที่ไม่มี
จริงโดยปรมาตถ์ เพราะเบือนหน้าออกจากการยึดถือปรมาตถ์มีสุขทุกข์เป็นต้น เนื่องจากมิได้
ใฝ่ใจพิจารณาว่า “ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นสุข หรือพ้นจากทุกข์ หรืออย่าปราศจากสุขที่ได้
รับแล้ว” ลำดับนั้น เมื่อเขาที่มีจิตเบือนหน้าออกจากการยึดถือปรมาตถ์ และมีจิตชำนาญใน
การยึดถือบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมาตถ์ ล่องพ้นวิญญานัญญายตนฌานที่ได้บรรลุตามลำดับ
แล้วน้อมจิตไปในอภาวบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมาตถ์คือความไม่มีแห่ง[อากาศาณัญญายตน]

๒. หลีกเลี้ยงการทำร้ายสัตว์เหล่านั้น ได้สมาทานศีล (ศีลบารมี)
 ๓. ประพฤติเนกขัมมะ (การออกบวช) เพื่อบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ [เพราะศีลของบรรพชิตบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง] (เนกขัมมบารมี)
 ๔. อบรมปัญญาให้หมดจดเพื่อไม่ให้หลงงมงายในคุณหรือโทษของสัตว์ทั้งหลาย(ปัญญาบารมี)
 ๕. ปราศจากความเพียรอยู่เสมอเพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (วิริยบารมี)
 ๖. แม้ได้บรรลุความกล้าหาญด้วยอำนาจความเพียรอันสูงสุดแล้ว ก็ยอมอดกลั้น[ไม่ตอบโต้]ต่อความผิดต่างๆ ของสัตว์ทั้งหลาย (ขันติบารมี)
 ๗. รักษาปณิญาที่ตนได้กระทำว่าจักให้หรือกระทำสิ่งนี้แก่ท่าน (สัจจบารมี)
 ๘. มุ่งมั่นไม่หวั่นไหวในทานบารมีเป็นต้นที่ตนสมาทานแล้ว] เพื่อประโยชน์สุขของสัตว์ทั้งหลาย (อธิฐานบารมี)
 ๙. ทำอุปกระก่อนด้วยเมตตาที่แน่วแน่ในสัตว์เหล่านั้น (เมตตาบารมี)
 ๑๐. ไม่หวังผลตอบแทนด้วยอุเบกขา (อุเบกขาบารมี)
- พระโพธิสัตว์ทั้งหลายได้บำเพ็ญกัลยาณธรรมทั้งปวงตามนัยที่กล่าวมานี้จนถึงบำเพ็ญทศพลญาณ ๑๐ เวสารัชญาณ ๔ อสทธารณญาณ ๖ และพุทธรธรรม ๑๘ ให้บริบูรณ์ ดังนั้น อปัมมัญญาทั้งหมดนี้จึงทำให้กัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานบารมีเป็นต้นบริบูรณ์โดยประการนี้

ทศพลญาณ ๑๐^{๕๙} คือ

๑. ฐานฐานญาณ ญาณรู้เห็นเหตุว่าเป็นเหตุและผลว่าเป็นผล
๒. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุถึงภูมิและนิพพานทั้งหมด
๓. อเนกธาตุนานาธาตุนาณ ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน
๔. นานาวิมุตติกตาญาณ ญาณรู้เห็นอริยาศัยอันแตกต่างกัน
๕. วิปากเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันของผลกรรม

๖. สังกิลสโวทานวุฏฐานญาณ ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และ การออกจากภวน

๗. อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่ง และหย่อนของอินทริย์

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน

๙. ทิพยจักขุญาณ ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์

๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งเห็นความสิ้นอาสวะ

เวสัชชญาณ คือ ปัญญาอาจหาญของพระตถาคตในฐานะ ๔^{๖๐๐} ได้แก่

๑. ญาณอันแก้วักล้าในความเป็นพระพุทธรเจ้า

๒. ญาณอันแก้วักล้าในความสิ้นอาสวะ

๓. ญาณอันแก้วักล้าในอันตรายิกธรรม คือ ธรรมก่อนอันตรายต่อมรรคผล

๔. ญาณอันแก้วักล้าในธรรมที่น่าออกจากวิภว

โบราณาจารย์พม่าได้ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนฺตรายเย จ นียยานเ

พุทฺธตฺเต อาสวักขเย

จตุสฺสเวตฺสฺ จาเนสฺ

วิสารโท มหามุนิ.^{๖๐๑}

“พระมหามุนีทรงเป็นผู้องอาจในฐานะ ๔ ประการเหล่านี้ คือ ธรรม อันทำอันตราย ธรรมที่น่าออกจากวิภว ความเป็นพระพุทธรเจ้า และ ความสิ้นอาสวะ”

อสาธารณญาณ คือ พระญาณเฉพาะของพระพุทธรเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธร-
เจ้าและพระสาวก^{๖๐๒} มี ๖ ประการ ได้แก่

๑. มหากรุณาสมบัติญาณ ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา

๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหารย์

๓. อาสยานุสยญาณ ญาณรู้เห็นความคั่นเคยของจิตและอนุสัย

๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทริย์

๕. สัพพัญญุตญาณ ญาณรู้เห็นญะยธรรมทั้งปวง
๖. อนาวรณญาณ ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรม
ทั้งปวง

พุทฺธธรรม คือ คุณธรรมเฉพาะของพระพุทธเจ้า พบในคัมภีร์มูลฎีกา^{๖๐๓} และชินา-
ลังการฎีกา (หน้า ๒๕) มี ๑๘ ประการ ได้แก่

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อดีตเส
พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฎิหตํ ญาณํ)
๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อนาคตเส
พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฎิหตํ ญาณํ)
๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (ปัจจุ-
ปฺนฺนเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฎิหตํ ญาณํ)
๔. กายกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ (สพฺพ กาย-
กมฺมํ ญาณปุพฺพกมฺมํ ญาณานุปริวตฺตํ)
๕. วชิกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ (สพฺพ วจี-
กมฺมํ ญาณปุพฺพกมฺมํ ญาณานุปริวตฺตํ)
๖. มโนกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ (สพฺพ ม-
โนกมฺมํ ญาณปุพฺพกมฺมํ ญาณานุปริวตฺตํ)
๗. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะที่ปรารถนาประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ (นตฺถิ
ฉนฺทสฺส หานิ)
๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งการแสดงธรรม [คือ แม้จะแสดงธรรมอย่างต่อเนื่อง
ธรรมก็ไม่หมดสิ้นไป] (นตฺถิ ธมฺมเทศนาย นตฺถิ)
๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะที่ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น (วิริยสฺส นตฺถิ)
๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ (สมาธิสฺส นตฺถิ)
๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา (ปัญฺณาย นตฺถิ)
๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิมุตติญาณ (วิมุตฺติยา หานิ)

^{๖๐๓}

อภ.วิ.มูลฎีกา ๒/๑/๒

๑๓. ปราศจากการเล่นสนุก (นตฺถิ ทวา)
๑๔. ปราศจากความผิดพลาด (นตฺถิ รวา)
๑๕. ปราศจากสิ่งที่ไม่สัมผัสด้วยพระญาณ (นตฺถิ อคฺคฺ)
๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง (นตฺถิ เวคายิตตฺตํ)
๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ชวนชวายน (นตฺถิ อพฺยาวณฺณโน)
๑๘. ปราศจากความวางเฉย โดยมีได้พิจารณาด้วยพระญาณ (นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขา-
นุเปกฺขา)

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค^{๖๐๔} มีข้อความว่า

๑. พระตถาคตไม่มีกายทุจริต (นตฺถิ ตถาคตสฺส กายทุจริตํ)
๒. ไม่มีวจีทุจริต (นตฺถิ วจีทุจริตํ)
๓. ไม่มีมโนทุจริต (นตฺถิ มโนทุจริตํ)
๔. พระญาณในอดีตของพระพุทธเจ้า ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อดีตเต พุทฺธสฺส
อปฺปฎิหตฌาณํ)
๕. พระญาณในอนาคต ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (อนาคเต พุทฺธสฺส อปฺปฎิ-
หตฌาณํ)
๖. พระญาณในปัจจุบัน ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ (ปัจจุปปนฺเน พุทฺธสฺส อปฺปฎิหต-
ฌาณํ)
๗. กายกรรมทั้งหมดคล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ กายกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต
ญาณานุปริวตฺติ)
๘. วจีกรรมทั้งหมดคล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ วจีกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณ-
านุปริวตฺติ)
๙. มโนกรรมทั้งหมดคล้อยตามพระญาณ (สพฺพํ มโนกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต
ญาณานุปริวตฺติ)
๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะที่ปรารถนาประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ (นตฺถิ
ฉนฺทสฺส หานิ)

^{๖๐๔} ที่.ปา.อ. ๓/๓๐๕/๑๘๘-๘๙

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะที่บำเพ็ญเพื่อผู้อื่น (นตฺถิ วิริยสฺส หานิ)
๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสติ (นตฺถิ สติยา หานิ)
๑๓. ปราศจากการเล่นสนุก (นตฺถิ ทวา)
๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน (นตฺถิ รวา)
๑๕. ปราศจากความหวั่นไหว (นตฺถิ จลิตํ)
๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง (นตฺถิ สหสา)
๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ชวนชวาย (นตฺถิ อพฺยาวัณฺณ มโน)
๑๘. ปราศจากอกุศลจิต (นตฺถิ อกุสลจิตฺตํ)

ที่ประเทศพม่ามีบทสวดมนต์บทหนึ่งชื่อว่า อาเวณิกคุณ กล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ประการตามข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและชินาลังการฎีกา บทสวดมนต์นี้พบในหนังสือ สามเณรวัตร ฉบับวิสุทธิธาราม (หน้า ๕๐) มีข้อความดังต่อไปนี้

- ก. พุทธํ ชีวิตสฺส น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายิ กาคฺตุ.
- ข. พุทธํ สพฺพญฺตมฺภวณฺสส น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายิ กาคฺตุ.
- ค. พุทธํ อสฺติยา อนฺพญฺชนานํ พฺยามปฺปกาย วา น กฺกา เกนจิ อนฺตรายิ กาคฺตุ.
- ฌ. พุทธํ อภิหฺวานํ จตฺตุนํ ปจฺจยานํ น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายิ กาคฺตุ. ตถา เม โหตุ.
๑. อติตฺเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฎิหตํ ฌาณํ.
๒. อนาคตฺเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฎิหตํ ฌาณํ.
๓. ปจฺจุปฺปนฺนํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฎิหตํ ฌาณํ.
๔. อิมฺหิ ตีหิ ธมฺเมหิ สมฺนฺนาตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ฌาณ-
ปฺพุพฺพคมฺ ฌาณานุปฺริวตฺตํ.
๕. สพฺพํ วจีกมฺมํ ฌาณปฺพุพฺพคมฺ ฌาณานุปฺริวตฺตํ.
๖. สพฺพํ มโนกมฺมํ ฌาณปฺพุพฺพคมฺ ฌาณานุปฺริวตฺตํ.
๗. อิมฺหิ จหิ ธมฺเมหิ สมฺนฺนาตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ จนฺทสฺส หานิ.
๘. นตฺถิ ธมฺมเทสนาย หานิ.

๙. นตฺถิ วิริยสฺส หานิ.
๑๐. นตฺถิ สมาธิสฺส หานิ.
๑๑. นตฺถิ ปญฺญาย หานิ.
๑๒. นตฺถิ วิมุตฺตียา หานิ.
๑๓. อิมะหิ ทฺวาทสฺหิ ธมฺเมหิ สมณฺหาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ทฺวา.
๑๔. นตฺถิ รฺวา.
๑๕. นตฺถิ อญฺฺ.
๑๖. นตฺถิ เวคายิตตํ.
๑๗. นตฺถิ อพฺยาวฏฺฏมโน.
๑๘. นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานูปะกฺขา.

อิมะหิ อญฺจารสฺหิ ธมฺเมหิ สมณฺหาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นโม.

สสทฺธมฺมคณฺตุตโม สมฺมาสมฺพุทฺโธ สปริวารํ สฆาตคณฺํ รุกฺขตุ มํ
จิรํ สทา.

สพฺพกามทโท โหตุ

มยฺหเมว จิรํ สทา.

- ก. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าได้
- ข. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้า
ได้
- ค. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อปัจจัย ๔ ที่นำไปถวายเฉพาะ
พระพุทธเจ้าได้
- ฅ. ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อพระอนุลักษณะ ๘๐ หรือพระรัศมี
ที่แผ่ซ่านไปข้างละวาได้

๑. พระญาณในส่วนอดีตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๒. พระญาณในส่วนอนาคตของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๓. พระญาณในส่วนปัจจุบันของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้
๔. กายกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้งทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม

๓ ประการเหล่านี้ มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๕. วชิรกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๖. มโนกรรมทั้งหมดมีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๗. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๖ ประการเหล่านี้ ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะ[ที่ปรารถนาประโยชน์แก่เหล่าสัตว์]

๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งการแสดงธรรม[คือ แม้จะแสดงธรรมอย่างต่อเนื่อง ธรรมก็ไม่หมดสิ้นไป]

๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะที่ทำประโยชน์เพื่อผู้อื่น

๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิมุตติญาณ

๑๓. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๑๒ ประการเหล่านี้ ปราศจากการเลินสือก

๑๔. ปราศจากความผิดพลาด

๑๕. ปราศจากสิ่งที่ไม่สัมผัสด้วยพระญาณ

๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง

๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ชวนชวาย

๑๘. ปราศจากความวางเฉยโดยมิได้พิจารณาด้วยพระญาณ

ขออนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม ๑๘ ประการเหล่านี้ ขอพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระสัทธรรมและพระอริยสงฆ์ผู้สูงสุดจงคุ้มครองข้าพเจ้า บริวาร และหมู่ญาติตลอดกาลนาน จงมอบสิ่งที่น่าปรารถนายินดีทุกอย่างแก่ข้าพเจ้า”

ข้อความใน ๔ ประโยคแรกของบทสวดมนต์นี้ได้เพิ่มคุณธรรมเฉพาะของพระพุทธเจ้า ๔ ประการโดยสรุปความมาจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^{๖๐๕} ส่วนคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์^{๖๐๖} กล่าวถึงข้อความดังกล่าวแตกต่างกันไปเล็กน้อยโดยกล่าวว่า ใครๆ ไม่อาจทำอันตรายต่อปัจจัย ๔ ที่นำไปถวายเฉพาะพระพุทธเจ้า ชีวิตของพระพุทธเจ้า มหาบุรุษลักษณะ ๓๒

๖๐๕ วิ.มหา.อ. ๑/๑๖/๑๘๒-๘๓

๖๐๖ ขุ.พุทธ.อ. ๑๘/๔๓๓

พระอนุลักษณะ ๘๐ และรัศมีของพระพุทธเจ้า”

อนึ่ง ในบทสวดมนต์ฉบับหลวงของพม่าที่ชื่อว่า สิริมังคลาปริตตอ (หน้า ๑๓๙) ได้บันทึกบทสวดมนต์ที่ชื่อว่า ธารณปริตร บทสวดมนต์นี้กล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ประการโดยมีเนื้อหาส่วนใหญ่ใกล้เคียงกับข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและชินาลังการฎีกา อีกทั้งมีข้อความบางส่วนจากอรรถกถาของปาฎิกวรรค แต่ธารณปริตรนั้นไม่พบในพระสูตรตันตปิฎก แม้ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับต่างๆ ก็ได้เอ่ยถึงชื่อธารณปริตรไว้ นอกจากนั้น คำบาลีบางศัพท์ที่ปรากฏในพระปริตรนี้ก็เป็นการแปลกๆ ที่แปลไม่ได้ และไม่มีใช้ในสถานที่อื่น เช่นคำว่า อิลลิมลลิลิ, ติลลิลิ มลลิลิ เป็นต้น ด้วยเหตุดังกล่าว โบราณจารย์ชาวพม่าจึงไม่นิยมสวดพระปริตรบทนี้

จบปริจเฉทที่ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิทเทส (คำอธิบายพรหมวิหาร) ของเรื่องสมาธิภาวนา
ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปรโมทย์ของสาธุชน

ปริเฉทที่ ๑๐

อารูปปนิทเทศ : คำอธิบายอรุปฌาน

๑. คำอธิบายอากาสนัญญาตณณาน

[๒๗๕] ในอรุปฌาน ๔ ที่แสดงโดยย่อต่อจากพรหมวิหาร ลำดับแรก ผู้ต้องการจะเจริญอากาสนัญญาตณณานย่อมพิจารณาเห็นโทษของรูปกายหยาบโดยเนื่องด้วยโทษคือการจับท่อนไม้เป็นต้นและโรคนับพันมีโรคตาและโรคหูเป็นต้นเหล่านี้ แล้วยังจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในกสิณ ๔ อย่างมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากปริจจินนาทกาสกสิณ (กสิณคืออากาศที่ถูกกำหนดขอบเขต) เพื่อล่องพ้นรูปกายหยาบนั้น

คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะกำจัด คือ กำจัดนิวรณ์ด้วยการข่มไว้

๒. สภาวะเพ่ง คือ เพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น หรือเพ่งไตรลักษณ์

ฌานแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อารัมมณูปนิชฌาน ฌานเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น คือ อุปจารสมาธิ และสมาบัติ ๘ ฌานประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า สมถฌาน

๒. ลักขณูปนิชฌาน ฌานเพ่งไตรลักษณ์ คือ วิปัสสนาญาณที่เพ่งไตรลักษณ์ หรือพระนิพพานที่เพ่งลักษณะที่มีจริงไม่ผันแปร ฌานประเภทนี้เรียกสั้นๆ ว่า วิปัสสนาฌาน

อารัมมณูปนิชฌานแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. รูปฌาน ฌานเพ่งรูปมีวงกสิณเป็นต้น แบ่งออกเป็น :-

ก. รูปฌาน ๔ ตามสูตรต้นตมัย ได้แก่

- ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก (สภาวะน้อมจิตสู่อารมณ์ เพื่อให้อารมณ์ปรากฏชัดเจน) วิจารณ์ (สภาวะเคล้าคลึงอารมณ์ที่ปรากฏชัด) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุขใจ) เอกัคคตา (ความตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว)

- ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
- ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ข. รูปฌาน ๕ ตามอภิธรรมนัย ได้แก่

- ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา
- ทุติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา
- ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
- จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ปัญจฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฌาน ฌานเพ่งนาม ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

ผู้ที่ได้บรรลุรูปฌานแล้วเสียชีวิตในขณะที่ฌานไม่เสื่อม คือ ในขณะกำลังเข้าฌาน อยู่ ย่อมไปเกิดเป็นรูปพรหม คือ พรหมที่มีรูป ในพรหมโลกชั้นรูปภูมิ แบ่งออกเป็น :-

- ปฐมฌานภูมิ มี ๓ คือ พรหมชั้นปาริสาชชา พรหมชั้นบุโรหิตา พรหมชั้นมหาพรหม
- ทุติยฌานภูมิ มี ๓ คือ พรหมชั้นปริตตภา พรหมชั้นอัปปมาณาภา พรหมชั้นอาภัสสรา
- ตติยฌานภูมิ มี ๓ คือ พรหมชั้นปริตตสุภา พรหมชั้นอัปปมาณสุภา พรหมชั้นสุภากินหา
- จตุตถฌานภูมิ คือ พรหมชั้นเวหัพผลา

รูปพรหมที่อยู่ในพรหมโลก ๑๐ ชั้นเหล่านี้เป็นรูปพรหมทั่วไป แต่ยังมีรูปพรหมอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า อสัณฺณูสัตตพรหม คือ พรหมที่มีเพียงรูปไม่มีนาม จึงได้ชื่อว่า อสัณฺณูสัตต์ คือ เหล่าสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา หมายถึง ไม่มีนามทุกอย่างมีสัญญาและเวทนาเป็นต้น คนไทยเรียกพรหมประเภทนี้ว่า “พรหมลูกฟัก” ในชาติก่อนเขาเป็นคนที่บรรลุถึงฌาน ๔ แล้วเบื่อหน่ายในนามด้วยเหตุนามทำให้เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ ถ้าไม่มีนามก็就不用มีความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ จึงเจริญรูปฌานที่คลายความพอใจในนาม เมื่อเสียชีวิตแล้วได้ไปเกิดเป็นพรหมที่มีแต่รูปไม่มีนาม สถิตอยู่ในชั้นเดียวกับเวหัพผลพรหม

นอกจากนั้น พระอนาคามีมักไปอยู่ในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น คือ พรหมชั้นอวิหา พรหมชั้นอตัปปา พรหมชั้นสุทัสสา พรหมชั้นสุทัสสี พรหมชั้นอกนิฏฐา

มีพรหมอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่า อรูปพรหม คือ พรหมที่ไม่มีรูป หมายถึง ผู้ที่ได้บรรลุรูปมาแล้วคลายความพอใจในรูปเพราะเบื่อหน่ายเห็นโทษของรูปกายว่า คนในโลกทะเลาะเบาะแว้งกันจนกระทั่งจับท่อนไม้ทุบตีกัน ก็เพราะมีรูปกาย อีกทั้งโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ย่อมมีไม่ได้เพราะมีรูปกาย ถ้าไม่มีรูปกายแล้ว การทะเลาะเบาะแว้งและโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ย่อมมีไม่ได้ เขาเจริญกสิณ ๙ อย่างมีปฐวิกกสิณเป็นต้นจนกระทั่งได้บรรลุจตุตถฌานแล้วจึงเจริญอุปมาต่อไปโดยเห็นโทษของจตุตถฌานว่า จตุตถฌานที่เขาบรรลุแล้วยังหยابอยู่เพราะรับเอาบัญญัติคือกสิณที่เนื่องด้วยรูป จึงต้องการเจริญอุปมาที่ไม่มีรูปแต่อย่างใด เมื่อเขาเสียชีวิตในขณะที่เข้าฌานย่อมไปเกิดเป็นอรูป-พรหมในพรหมโลกชั้นอรูปภูมิ

อุปมาขั้นแรกเกิดจากการเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งยกเว้นอากาศกสิณ เพราะอากาศกสิณเป็นช่วงว่างที่ไม่มีรูป จึงไม่อาจถูกเพิกได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่จะเจริญอุปมาต่อไปจึงต้องบรรลุฌานอย่างใดอย่างหนึ่งในปฐวิกกสิณเป็นต้น ๙ อย่าง ถ้าเพียงได้บรรลุจตุตถฌานในสมถ-กรรมฐานอื่นๆ เช่น อานาปานะ หรืออุเบกขาพรหมวิหาร ก็ไม่อาจเจริญอุปมาต่อไป ดังข้อความว่า

“อาโลกกสิณเป็นกสิณสืออย่างหนึ่ง จึงอาจเพิกปฏิภาคนิมิตที่เป็นไปในอาโลกกสิณแล้วกำหนดเอานิมิตคืออากาศได้ แต่ไม่อาจเพิกปริจจณากาสกสิณหรืออากาศกสิณได้ เพราะการเพิกอากาศกสิณมีได้ด้วยนิมิตคือรูปเท่านั้น”^{๖๐๗}

อรูปพรหมแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. อากาสนัญญาตนพรหม (พรหมที่เจริญอากาสนัญญาตนฌาน = ฌานที่มีอากาศอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) หมายความว่า เมื่อได้บรรลุจตุตถฌานแล้ว จึงเพิกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งในกสิณ ๙ อย่าง (เว้นอากาศกสิณ) โดยปริกรรมว่า “อากาศ อนนฺโต” หรือ “อากาศ อนนฺโต” (อากาศไม่มีที่สุด) เมื่อกสิณเป็นต้นนั้นหายไปด้วยกำลังสมาธิที่มีนามคืออากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ จึงได้บรรลุอากาสนัญญาตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอาบัญญัติคืออากาศเป็นอารมณ์

^{๖๐๗} วิสุทธิ.มหาภูมิ ๑/๒๗๕/๔๗๐

๒. วิญญาณัญจายตนพรหม (พรหมที่เจริญวิญญาณัญจายตนฌาน = ฌานที่มีวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง) หมายความว่า หลังจากได้บรรลุรูปฌานที่ ๑ แล้ว จึงเพ่งอุปมาจิตที่ ๑ (ปฐมารูปปวิญญาณ) นั้นโดยปริกรรมว่า “วิญญาณ อนนุตฺ” (วิญญาณไม่มีที่สุด) เมื่อรู้สึกถึงอุปมาจิตที่ ๑ ว่าแผ่ไปไม่มีที่สุด จึงได้บรรลุวิญญาณัญจายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอาปรหมัตถ์คือปฐมารูปปวิญญาณเป็นอารมณ์

๓. อากิญจัญญายตนพรหม (พรหมที่เจริญอากิญจัญญายตนฌาน = ฌานที่มิมีความไม่มีแห่งปฐมารูปปวิญญาณเป็นที่ตั้ง) หมายความว่า หลังจากได้บรรลุรูปฌานที่ ๒ แล้ว จึงเพ่งความไม่มีแห่งอุปมาจิตที่ ๑ (นัตถิภาวบัญญัติ = บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มี) โดยปริกรรมว่า “นตฺถิ กิญฺจิ” (ไม่มีอะไร) คือ ไม่มีแม้กระทั่งภังคขณะ (ขณะดับไป) ของอุปมาจิตที่ ๑ ดังกล่าว เมื่อรู้สึกถึงความไม่มีของอุปมาจิตที่ ๑ จึงได้บรรลุอากิญจัญญายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอานัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนพรหม (พรหมที่เจริญเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน = ฌานที่ไม่มีสัญญา[หยาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]เป็นที่ตั้งของสุขอันยิ่งยวด) หมายความว่า หลังจากได้บรรลุรูปฌานที่ ๓ แล้ว จึงเพ่งความสงบแห่งอุปมาจิตที่ ๓ (ตติยารูปปวิญญาณ) โดยปริกรรมว่า “สนฺตา สฺนฺตา” (สงบ) หรือ “เอตํ สฺนฺตํ เอตํ สฺนฺตํ (จิตนี้สงบ)” เมื่อรู้สึกถึงความสงบของอุปมาจิตที่ ๓ จึงบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ฌานประเภทนี้รับเอาปรหมัตถ์คือตติยารูปปวิญญาณเป็นอารมณ์

อนึ่ง การบรรลุรูปฌานขั้นสูงขึ้นไปเกิดจากผู้ปฏิบัติเห็นว่าองค์ฌานในฌานขั้นต่ำยังหยาบอยู่ จึงมุ่งปฏิบัติต่อไปเพื่อละองค์ฌานหยาบ เมื่อละองค์ฌานหยาบได้แล้วจึงชื่อว่าได้บรรลุรูปฌานขั้นสูงกว่าเดิม อย่างไรก็ตาม รูปฌาน ๔ มีองค์ฌาน ๒ เหมือนกัน แต่อารมณ์ของรูปฌานขั้นต่ำหยาบกว่าอารมณ์ของรูปฌานขั้นสูง ผู้ปฏิบัติจึงเห็นโทษของรูปฌานขั้นต่ำแล้วพยายามปฏิบัติเพื่อให้บรรลุรูปฌานขั้นสูงต่อไปตามวิธีที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ดังพระพุทธพจน์ว่า

ทิสฺสนฺเต โข ปน รูปาธิกรณํ ทณฺฑาทานสฺตถาทานกลหวิคฺคห-
วิวาทา, นตฺถิ โข ปเนตํ สพฺพโส อารูปเปติ โส อิติ ปฏฺิสงฺขาย รูปานํ

เยว นิพพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนโน โหติ.^{๖๐๘}

“ผู้เพียรปฏิบัตินั้นพิจารณาอย่างนี้ว่า การจับท่อนไม้ การจับ ศัสตรา การทะเลาะ การขัดแย้ง และการวิวาท ย่อมมีได้[เพื่อทำร้ายผู้อื่น] เพราะรูปเป็นเหตุ ทั้งหมดนั้นไม่มีโดยสิ้นเชิงในอรุณภูมิ จึงปฏิบัติ เพื่อความเบื่อหน่าย[ด้วยการข่มไว้] คลายกำหนด และดับรูป”

คำว่า รูปาธิกรณ์ แปลตามศัพท์ว่า “เพราะเหตุคือรูป” โดย อธิกรณ์ ศัพท์มีความหมายว่า เหตุ ดังคำว่า กามาธิกรณ์ (เพราะกามเป็นเหตุ) ส่วนปฐมาวักตติในบทนี้ลงในอรรถเหตุ ตามหลักภาษาทั่วไป ปฐมาวักตติที่ลงในอรรถเหตุเช่นนี้พบน้อยมาก ส่วนใหญ่มักประกอบกับสรรพนามที่อยู่ข้างหน้า และไม่เพียงลงปฐมาวักตติในอรรถเหตุเท่านั้น แต่อาจลงวิภัติทั้งหมดในอรรถเหตุได้ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัติทั้งปวงท้ายสรรพนามมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) เช่น โก เหตุ, กัม เหตุ, เกณ เหตุนา ยเปยฺย กิสมิ เหตุสมิ ยเปยฺย กิ การณํ ยเปยฺย กิสมิ การณํ ยเปยฺย กิ นิमितฺตํ ยเปยฺย กิสมิ นิमितฺเต ยเปยฺย กิ ปโยชนํ ยเปยฺย กิสมิ ปโยชเน แปลว่า เพราะเหตุอะไร

คำว่า กรชรูป แปลว่า “รูปกายหยาบ” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๕๐) ซึ่งแปลตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

กรชรูปเตติ ยถาวุตฺตาทินวาทิกรณภาวโยคํ ทสฺสเสตุํ วุตฺตํ,
โอฬาริกฺรูปเตติ อตฺถโ. ^{๖๐๙}

“คำว่า กรชรูป (ในรูปกายหยาบ) ตรัสไว้เพื่อแสดงรูปกายที่ควรเป็นที่ตั้งของโทษดังกล่าว ความหมายคือ ในรูปกายหยาบ”

คำว่า กรชรูป แปลตามศัพท์ว่า “รูปที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด” มีคำที่ใกล้เคียงกับคำนี้ คือ กรชกาย มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ร่างกายที่เกิดจากกระดูกและน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก = คพฺภาสเย กรียตฺติติ โกโร

(กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), กรโต ชาโต กรโซ (กร บทหน้า = ระบุและนำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก + ชน ธาตุ = เกิด + กวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดที่สร้างบุตร = กโรติ ปุตเต นิพพตเตตติติ
 กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), กรน ชาโต กรโซ (กร บทหน้า = น้ำเชื้อและเลือดที่สร้างบุตร + ชน ธาตุ = เกิด + กวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก = กรียติ คพฺภาสเย ขิปปยตติติ
 กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), กรโต ชาโตติ กรโซ (กร บทหน้า = น้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก + ชน ธาตุ = เกิด + กวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๔. ร่างกายที่เกิดจากมือโดยการที่มารดาเป็นต้นทำให้เกิดขึ้น = มาตุอาทินิ
 สณฺญาปนวเสน กรโต หตฺถโต ชาโตติ กรโซ (กร บทหน้า = มือ + ชน ธาตุ = เกิด + กวิ
 ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๕. ร่างกายที่เกิดจากธุลี(คือน้ำเชื้อและเลือด)อันเป็นไปในกาย = เก ปวตฺโต รโซ
 กรโซ (มัชฌะโลปิสัตตมัพพหุพพีหิสมาส ลป ปวตฺต ศัพฺท มาจาก ก = กาย + รช = ธุลี),
 กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโย (มัชฌะโลปิตติยาตฺตปฺปริสสมาส ลป สมฺภูต ศัพฺท)

ดังข้อความว่า

กรชกายนฺติ จตุสนฺตติรูปสมุทฺทายภูตํ จาตุมหากฺกติกายํ. โส หิ
 คพฺภาสเย กรียตติติ กตฺวา กรสงฺขาตโต ปุပ္ผสมฺภวโต ชาตตฺตา กรโซติ
 วุจฺจติ. กโรติ หิ มาตุ โสณิตสงฺขาตปุပ္ผสฺส ปิตุ สุกฺกสงฺขาตสมฺภวสฺส จ
 นามํ. ตโต ชาโต ปน อนุทชชลาพฺพวเสน คพฺภเสยฺยกกายเวยฺย ๒เปฯ ก
 โรติ ปุตเต นิพพตเตตติติ กโร, สุกฺกโสณิตํ. กรน ชาโต กรโซติปิ วทฺนติ.^{๖๑๐}

“คำว่า กรชกาย (ร่างกายหยาบ) คือ รูปร่างที่เกิดจากมหาภูต
 รูป ๔ อันเป็นที่ประชุมของกระแสรูป ๔ อย่าง [คือ รูปที่เกิดจากกรรม
 จิต อุตุ และอาหาร] กล่าวคือ ร่างกายหยาบนั้นได้ชื่อว่า กรชะ เพราะ

^{๖๑๐} ที.สี.อภิวนวฏีกา ๒/๒๒๖/๑๖๙

เกิดจากกระดูและน้ำเชื้อที่เรียกว่า กระ ตามรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า กระ คือ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก โดยแท้จริงแล้ว คำว่า กระ เป็นชื่อของระดูคือเลือดของมารดาและน้ำเชื้อคืออสุจิของบิดา ส่วนร่างกายที่เกิดจากกระดูและน้ำเชื้อที่ถูกใส่ไว้ในมดลูกนั้น เป็นร่างกายของคัพภเสຍະ (ผู้นอนในครรภ์) โดยจำแนกเป็นอณูหะ (ผู้เกิดจากฟองไข่) และชลาพูช (ผู้เกิดจากมดลูก) ... อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า กระ คือ สิ่งที่สร้างบุตร กล่าวคือยังบุตรให้เกิดขึ้น หมายถึง น้ำเชื้อและเลือด คำว่า กระหะ คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดนั้น”

กรชกาโยติ เอตถ โก วุจจติ สรีริ, ตตถ ปวตุโต รโซ กรโซ. กิ ต.สกุโกโสณิต. ตยฺหิ ราโค รโซ น จ ปน เรณฺญ วุจจติ”ติ เอวํ วุตฺตวาทคฺค-ผลตฺตา สรีรวาจเกน กสทฺเทน วิเสเสตฺวา การณโวหาเรน กรโซติ วุจจติ. เตณสกุโกโสณิตสงฺขาเตน กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโยติ อาจริยา. ตถา หิ กาโย มาตาเปตฺติกสมฺภโวติ วุตฺโต. มหาอสุสฺสปุสฺสตนฺตญฺญิกายํ ปน กรียติ คพฺภาสเย ขิปปยตีติ กโร, สมฺภโว. กรโต ชาโตติ กรโซ. มาตา-เปตฺติกสมฺภโวติ อตฺโถ. มาตุอาทีนํ สณฺจาปนวเสน กรโต หตฺถโต ชาโต-ติ กรโซติ อปเร. อุภยถาปิ กรชกาเยน จตฺสสนฺตติรูปมาหาติ วุตฺตํ. กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร, สกุโกโสณิต. เตณ ชาโต กรโซติปิ วทนฺติ.”^{๖๑๑}

“ในคำว่า กรชกาโย นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘ร่างกายเรียกว่า กระ คำว่า กระหะ คือ รฐีอันเป็นไปในกายนั้น สิ่งนั้นคืออะไร คือ น้ำเชื้อและเลือด ที่จริงแล้วน้ำเชื้อและเลือดนั้นได้ชื่อว่า กระหะ โดยชื่อของเหตุกระทำให้แตกต่างด้วย ก คัพภที่แสดงร่างกาย เพราะเป็นผลของรฐี คือราคะดังที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ราโค รโซ น จ ปน เรณฺญ วุจจติ (ราคะชื่อว่า รฐี แต่ละองไม่เรียกว่ารฐี) คำว่า กรชกาโย คือ ร่างกายที่เกิดจากรฐีอันเป็นไปในกายที่เรียกว่าน้ำเชื้อและเลือดนั้น ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสสร้างกายว่า มาตาเปตฺติกสมฺภโว (เกิดจากน้ำเชื้อและ

^{๖๑๑} ที.สี.อภิวินฎิกา ๑/๔๕/๕๑๘

เลือดของมารดาบิดา)

ส่วนในคัมภีร์ฎีกาของมหาอัสสปุสฺสตรกล่าวว่า คำว่า กระ คือ สิ่งที่ถูกใส่ไว้ในมดลูก ได้แก่ น้ำเชื้อ คำว่า กระชะ คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อ ความหมายก็คือ ร่างกายที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือดของมารดาบิดา อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า กระชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นจากมือ โดยการที่มารดาเป็นต้นทำให้เกิดขึ้น คำว่า กระชกาย ตามนัยทั้งสองกล่าวถึงกระแสรูป ๔ อย่าง

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘คำว่า กระ คือ สิ่งที่สร้างบุตร กล่าวคือยังบุตรให้เกิดขึ้น หมายถึง น้ำเชื้อและเลือด คำว่า กระชะ คือ ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อและเลือดนั้น”

ในความหมายสุดท้ายว่า “ร่างกายที่เกิดจากฐลี[คือน้ำเชื้อและเลือด]อันเป็นไปในกาย” คำว่า กระช มาจาก ก (ร่างกาย) + รช (ฐลี) คำว่า รช แปลตามศัพท์ว่า ฐลี ซึ่งในที่นี้ก็คือน้ำเชื้อของบิดาและเลือดของมารดา ส่วน ก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย ดังคัมภีร์เอกกัชรโกสะกล่าวว่า

โก พรหมตตานิลกุกคฺคิ- โมรปุเมสุ ภูมียํ
กํ สุเข จ ชเล สีเส โก ปกาเส ติลิงฺคิโก.^{๖๑๒}

“ก ศัพท์ ปุลงฺลิ่งค์ เป็นไปในความหมายว่า พรหม ร่างกาย ลม ดวงอาทิตย์ ไฟ นกยูง บุรุษ และแผ่นดิน

ก ศัพท์ นปุลงฺกลิ่งค์ เป็นไปในความหมายว่า ความสุข น้ำ และ ศีรษะ

ก ศัพท์ ไตรลิ่งค์ เป็นไปในความหมายว่า แสดง [ดังคำว่า ขนฺธโก (คัมภีร์แสดงบัญญัติ) = ขนฺธเ กาสติ ปกาเสตฺติ ขนฺธโก (ขนฺธ บทหน้า + กาส ธาตุ = แสดง + กวิ ปัจจัย)”

^{๖๑๒}

เอกกัชรโกส ๒๐

ผู้เพียรปฏิบัติล่วงพ้นภพนิรันดร์

แม้ผู้เพียรปฏิบัติจะล่วงพ้นรูปกายหยาบได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน แต่ยังต้องการล่วงพ้นภพนิรันดร์อีกด้วย เพราะแม้ภพนิรันดร์ก็เหมือนกับรูปกายหยาบนั้น [เพราะมีการถือเอาอนิมิต]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

“รูปกายหยาบถูกล่วงพ้นได้เพราะไม่ได้ปรารภรูปกายหยาบนั้นเป็นอารมณ์

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงกล่าวว่า ‘ล่วงพ้นรูปกายหยาบได้ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน’ เพราะแม้ปฐมฌานเป็นต้นก็เป็นไปด้วยการไม่ปรารภรูปกายหยาบนั้นเป็นอารมณ์มิใช่หรือ เนื่องจากรับเอาปฏิภาณนิมิตเป็นอารมณ์

ตอบว่า : คำว่าไม่ปรารภเป็นอารมณ์นั้นจริงแท้ แต่การล่วงพ้นด้วยจตุตถฌานที่มีสภาวะสงบบรรลุลความไม่หวั่นไหว เพราะขจัดองค์หยาบได้ จึงชื่อว่าล่วงพ้นดี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ‘ด้วยอำนาจรูปาวจรจตุตถฌาน’ ”^{๖๑๓}

ถามว่า : ล่วงพ้นได้อย่างไร

ตอบว่า : อุปมาเหมือนคนกลัวงู ถูกงูไล่ในป่า จึงหนีไปโดยเร็ว เห็นใบตาลที่มีลวดลาย เถาวัลย์ เชือก หรือร่องแตกบนแผ่นดินที่แตกกระแหงในที่ที่ตนหนีไป ย่อมหวาดกลัว ไม่ต้องการจะเห็นสิ่งนั้น ฉะนั้น

อีกอย่างหนึ่ง อุปมาเหมือนคนที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกับศัตรูที่ทำความเสียหาย จึงย้ายไปอยู่ในหมู่บ้านอื่น เพราะถูกศัตรูนั้นเบียดเบียนด้วยการทรมาน จ้องจ่า และเผาเรือนเป็นต้น เมื่อเห็นคนในหมู่บ้านนั้นมีรูปร่าง เสียงพูด และความประพฤติคล้ายกับศัตรู ย่อมหวาดกลัว ไม่ต้องการเห็นคนนั้น ฉะนั้น

ในเรื่องนั้น มีการเทียบเคียงอุปมาดังต่อไปนี้

^{๖๑๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๕/๔๗๑

ก. เวลาที่ยังมีรูปกายหยาบ[คือรูปที่เป็นอัตภาพของตนและรูปคืออารมณ์] ด้วยการปรารภเป็นอารมณ์[ว่า จักขุของเรางาม ร่างกายของเราแข็งแรง บริหารของเราดี]ของภิกษุ เหมือนเวลาที่คนเหล่านั้นถูกงูกัดหรือศัตรูเบียดเบียน

ข. เวลาที่ล่วงพ้นรูปกายหยาบด้วยรูปาวจรจตุตถฌานของภิกษุ เหมือนการหนีไปโดยเร็วและการย้ายไปหมู่บ้านอื่นของคนเหล่านั้น

ค. การที่ภิกษุกำหนดหมายกสิณรูปว่า แม้กสิณรูปนี้ก็เหมือนกับรูปกายหยาบนั้นแล้วต้องการจะล่วงพ้นกสิณรูปนั้นอีกด้วย เหมือนการที่คนเหล่านั้นเห็นใบตาลที่มีลวดลายเป็นต้นในในที่ที่ตนหนีไป และเห็นคนที่คล้ายกับศัตรูในหมู่บ้านอื่น แล้วหวาดกลัวไม่ต้องการจะเห็น

นอกจากนั้น ในการเกิดความกลัวกสิณรูปนี้ พึงทราบอุปมาเหมือนสุนัขถูกสุกรทำร้ายและคนกลัวผีเป็นต้นอีกด้วย

สุนัขตัวหนึ่งถูกสุกรทำร้ายวิ่งหนีไป พอมันเห็นหม้อหุงข้าวจากที่ไกลในเวลาค่าที่เห็นไม่ชัด จึงหวาดกลัววิ่งหนีไปเพราะเข้าใจว่าเป็นสุกร คนกลัวผีเห็นต้นตาลที่ยอดด้วนในที่ไม่วุ่นเคยยามราตรี จึงหวาดกลัวสลบล้มลงเพราะเข้าใจว่าเป็นผี ท่านจึงกล่าวว่า “นอกจากนั้น ในการเกิดความกลัวกสิณรูปนี้ พึงทราบอุปมาเหมือนสุนัขถูกสุกรทำร้ายและคนกลัวผีเป็นต้นอีกด้วย” โดยหมายถึงข้อความนั้น^{๖๑๔}

การเห็นโทษของกสิณรูป

[๒๗๖] ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเมื่อหน่ายต้องการจะหลีกจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานด้วยประการฉะนี้ จึงสังสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่าง ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานอันชำนาญแล้ว เห็นโทษในฌานนั้นว่า จตุตถฌานนี้ :-

ก. ปรารภ[กสิณ]รูปที่เราเบื่อหน่ายแล้วเป็นอารมณ์

ข. อยู่ใกล้กับข้าศึกคือโสมนัส

^{๖๑๔}

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๕/๔๗๑-๗๒

ค. หยาบกว่ารูปผานที่ชื่อว่าวิโมกข์ (ธรรมพันไปจากปฏิบัติคือนิวรรณ์)

อันสงบ

อนึ่ง ในรูปผานนี้ไม่มีความเป็นองค์หยาบ ดังจะเห็นได้ว่า แม้รูปผานก็มีองค์ ๒ เหมือนรูปาวจรจตุตถผานนั้น

วิธีเพิกกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเห็นโทษของจตุตถผานนั้นตามที่กล่าวไว้อย่างนี้แล้ว จึงคลายความพอใจแล้วใส่ใจพิจารณาอากาศาณญายตนผานว่าสงบไม่มีที่สุด ย่อมแผ่กสิณรูปไปสุดขอบจักรวาลหรือเท่าที่ต้องการใส่ใจสถานที่คืออากาศที่กสิณรูปนั้นแผ่ไปว่าอากาศอากาศ (อากาศ) หรือ อนนโต อากาศ (อากาศไม่มีที่สุด) ย่อมเพิกกสิณได้ โดยแท้จริงแล้ว ผู้เพิกกสิณมิใช่เหมือนม้วนเสื่อลำแพน หรือยกขนมขึ้นจากกระเบื้อง เพียงไม่นึก ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณากสิณนั้น เมื่อไม่นึก ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา แต่ใส่ใจเฉพาะสถานที่ซึ่งกสิณรูปนั้นแผ่ไปว่าอากาศอากาศ (อากาศ) ชื่อว่าเพิกกสิณ[มีปฏิวิกิจเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของจตุตถผาน]

แม้กสิณรูปที่ถูกเพิกก็มีใช้หลุดออกหรือถอยออก เพียงอาศัยการไม่ใส่ใจกสิณรูปนี้และการใส่ใจว่า อากาศ อากาศ (อากาศ) กสิณย่อมได้ชื่อว่าถูกเพิก ปรากฏเพียงอากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณรูป ชื่อทั้งหมดนี้ว่า อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณรูป อากาศที่กสิณรูปแผ่ไป หรืออากาศที่ส่งตจากกสิณรูป เป็นอย่างเดียวกัน

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นนึกถึงนิมิตคืออากาศบัญญัติที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า อากาศ อากาศ (อากาศ) ทำความใส่ใจด้วยความตริก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตริกเป็นพิเศษ เมื่อเธอทำอยู่บ่อยๆ อย่างนี้ นิวรรณ์ย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคืออากาศบัญญัติ]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปปจารสมาธิ เธอช่องเสพนิมิต[คืออากาศ]นั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอหมั่นนึกใส่ใจซ้ำแล้วซ้ำอีกอยู่อย่างนี้ อากาศาณญายตนผานจิตย่อมแนบแน่นในอากาศบัญญัติ เหมือนรูปาวจรจิตแนบแน่นในปฏิวิกิจเป็นต้น โดยแท้จริงแล้วในการเกิดอากาศาณญายตนผานจิตนี้ ขวน-จิต ๓ หรือ ๔ ดวงเบื้องต้นประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนขวนจิตดวงที่ ๔ หรือ

ที่ ๕ เป็นอรุปาวจรจิต คำที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้ในปฐมวิภังค

แต่มีข้อความต่างกันดังนี้คือ เมื่ออรุปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นเพ่งวง
กสิณตามนัยก่อนด้วยฌานจักขุอยู่ เมื่อ[กสิณ]นิมิตนั้นถูกพรากออกโดยพลันด้วยการใส่ใจ
บริกรรม[คืออุปจารฌาน]นี้ว่า อากาโส อากาโส (อากาสะ) ย่อมเพ่งเฉพาะอากาศอยู่ เหมือน
บุรุษใช้ผ้าสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ผูกช่องพาหะ[มีว
เป็นต้น] ช่องประตูเล็ก และปากหม้อเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก็เพ่งดูอยู่ เมื่อผ้า
ถูกนำออกไปด้วยแรงลมหรือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ย่นเพ่งดูแต่อากาศที่ว่างเปล่า[ไม่มี
ผ้าที่ผูกไว้]

อนึ่ง ด้วยลำดับภavanaเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

สพฺพโส รูปสณฺณํ สมติกฺกมา ปฏฺิษสณฺณํ อตฺถจฺจมา
นํนตฺตสณฺณํ อมนสิการา อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ
อุปสมฺปชฺช วิหริติ.^{๖๑๕}

“เข้าถึงอากาสานัญจายตนฌานโดยมนสิการว่า อากาสะหาที่สุด
มิได้ เพราะล่วงรูปสัญญา [คือสัญญาในรูปฌาน] ดับปฏิกขสัญญา [คือ
สัญญาที่เกิดจากการกระทบระหว่างจักขุวัตถุเป็นต้นกับรูปารมณ
เป็นต้น] ไม่ใส่ใจนัตตสัญญา[คือ สัญญาในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณ
เป็นต้น] โดยสิ้นเชิง”

คำอธิบาย สพฺพโส (โดยสิ้นเชิง)

[๒๗๗] คำว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง (โดยสิ้นเชิง) อีกอย่างหนึ่ง มี
ความหมายว่า ทั้งหมด คือ ไม่มีเหลือ

คำว่า สพฺพโส พบในประโยคที่ว่า สพฺพโส รูปสณฺณํ สมติกฺกมา มีความหมาย ๒
ประการ คือ

^{๖๑๕} ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

๑. โดยสิ้นเชิง = ลง โส ปัจจัยในอรรถอาการะ (สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส = โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า สัพพโส)

๒. ทั้งหมด = ลง โส ปัจจัยในอรรถสกัถ์ (สพฺพา เอว สพฺพโส = ทั้งหมดนั้นแหละ ชื่อว่า สัพพโส)

ตามนัยแรกคำว่า สพฺพโส มีเนื้อความเกี่ยวกับ สมติกุกมา จึงแปลว่า สพฺพโส รูป-
สมุณานํ สมติกุกมา (เพราะล่องรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง) ตามนัยที่สองมีเนื้อความเกี่ยวกับ
รูปสมุณานํ จึงแปลว่า สพฺพโส รูปสมุณานํ สมติกุกมา (เพราะล่องรูปสัญญาทั้งหมด)

คำอธิบายสัญญาในอุปमान

คำว่า รูปสมุณานํ (รูปสัญญา) คือ รูปาวจรมานที่ตรัสไว้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลัก และอารมณ์ของรูปาวจรมาน[คือกสิณรูป]นั้น ดังจะเห็นได้ว่า แม้รูปาวจรมานก็ได้
ชื่อว่า รูป [ด้วยการลบ ฌาน บทหลังในรูปเดิมว่า รูปฌาน] ดังคำว่า รูปี รูปานิ ปสฺสตี^{๑๖}
(ผู้มีรูป[ฌาน]ย่อมเห็น[กสิณ]รูป) เป็นต้น แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรมานนั้นก็ได้ชื่อว่า รูป
[ด้วยการลบ กสิณ บทหน้าในรูปเดิมว่า กสิณรูป] ดังคำว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี สุวณฺณ-
ทพฺพณฺณานิ^{๑๗} (ย่อมเห็น[กสิณ]รูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี) ดังนั้น คำว่า รูป-
สมุณาน ในที่นี้จึงเป็นชื่อของรูปาวจรมานที่ตรัสไว้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลักโดยมีรูปวิเคราะห์
อย่างนี้ว่า รูปเป สมุณาน รูปสมุณาน (สัญญาในอุปमान ชื่อว่า รูปสัญญา) [นอกจากนั้น] พึง
ทราบว่าคำนี้เป็นชื่อของกสิณรูปที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจรมานนั้นอันจำแนกเป็นปฐวิกสิณ
เป็นต้นตามรูปวิเคราะห์ว่า รูปี สมุณาน อสฺสาตี รูปสมุณํ (อารมณ์ที่เรียกว่ากสิณรูป ชื่อว่า
รูปสัญญา) ความหมายก็คือ ชื่อของอารมณ์นั้นคือ[กสิณ]รูป

คำว่า รูปสมุณาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัญญาในอุปमान = รูปเป สมุณาน รูปสมุณาน (สัตตมัตตปฐวิสสมาส) <รูป คือ
รูปฌาน ส่วน สมุณาน ศัพท์มีความหมายว่า สัญญา>

^{๑๖๖}

อภิ.สจ. ๓๔/๒๔๘/๗๖, ที.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓

^{๑๑๗}

อภิ.สจ. ๓๔/๒๒๓/๖๙, ที.ม. ๑๐/๑๗๓/๙๘-๙

๒. อารมณฺที่มึชื่อว่ากสิณรูป, อารมณฺที่เรียวว่ากสิณรูป = รูปํ สณฺณมา อสฺสาติ รูป-สณฺณ (ฉนฺนฐึพฺพหุพฺพิหิสมาส) <รูป คือ กสิณรูป ส่วน สณฺณมา ศัพทฺมึความหมายว่่า ชื่อ>

ดังนั้น คำว่่า รูปสณฺณมานํ สมตฺกฺกมา จึงแปลว่่า “เพราะล่งรูปสัณฺญาและอารมณฺที่เรียวว่ากสิณรูป” แต่ภาษาไทยและพจนานิยมแปลเพียงความหมายเดียว ดังนั้น จึงแปลตามนัยแรกเท่านั้นว่่า “เพราะล่งรูปสัณฺญา” บทมึความหมายสองอย่างในบทเดียว ตามหลักภาษาเรียวได้ดังนี้

๑. ตันตณฺย นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มึความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ที่จริงศัพท์แต่ละศัพทย่อมแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียว แต่ไม่อาจแสดงความหมายสองอย่างในศัพท์เดียวกันได้ ดังนั้น จึงถือว่าเป็นตันตณฺย

๒. สามัญญนิตฺเทศนํ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่่า รูปสณฺณมา ทั้งสองศัพท์มึความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว

๓. เอกเสสนํ การลบศัพท์หน้าไปศัพท์หนึ่ง แต่ความหมายของศัพท์ที่ถูกลบไปนั้นยังคงอยู่ในศัพท์ที่เหลือ มีรูปวิเคราะห์วันทสมาสว่่า รูปสณฺณมา จ รูป-สณฺณมา จ รูปสณฺณมา (รูปสัณฺญาและอารมณฺที่เรียวว่ากสิณรูป ชื่อว่่า รูปสัณฺญา)

ดังข้อความว่่า

ยํ ปทํ สุตฺติสามญญํ

อเนกอดุทฺติปกํ

ตํ สามญญนิตฺเตโสติ

เอกเสสนโยติ วา.^{๖๑๘}

“บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงความหมายหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่า สามัญญนิตฺเทศนํ หรือเอกเสสนํ”

คำว่า รูปสณฺณมา ตามนัยแรกมีศัพท์เดิมมาจาก รูปชฺฌานสณฺณมา ลบ ฌาน ศัพท์เพื่อย่อคำ จึงแปลว่่า “สัณฺญาในรูปฌาน” ไม่แปลว่่า “สัณฺญาในรูป” คำนี้มีได้หมายถึงสัณฺญาในรูปฌานอย่างเดียว แต่หมายถึงรูปฌานซึ่งก็คือรูปาวจรจิตและเจตสิกที่ประกอบร่วมกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียวว่่า ปธานนํ คือ การระบุนถึงสิ่งที่เป็นประธาน

^{๖๑๘} สลักชั้นภาสฏีกา ๑/๑๒๘

แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺนติ (พระราชาสด็จมา) กล่าวถึง พระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชการบริพารอีกด้วย ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า รูปสณฺณาน (รูปสัญญา) คือ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลัก"

คำว่า รูปี มีศัพท์เดิมมาจาก รูป (รูปฌาน) + อี (มี) คำว่า รูป มาจาก รูปฌาน ลบ ฌาน ศัพท์หลัง ดังนั้น รูป ศัพท์จึงแปลว่า "รูปฌาน" และ รูปี แปลว่า "ผู้มีรูปฌาน" คือ ผู้บรรลुरुปฌาน

คำว่า รูปานิ ใน รูปานิ ปสฺสติ (ย่อมเห็น[กสิณ]รูป) มีศัพท์เดิมมาจาก กสิณรูปานิ ลบ กสิณ ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ จึงแปล รูปานิ ว่า "กสิณรูป" แม้คำว่า รูปานิ ในประโยคว่า พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทพฺพณฺณานิ (ย่อมเห็น[กสิณ]รูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี) ก็เช่นเดียวกัน

ดังข้อความว่า

รูปชฺฌานมปิ รูปนฺติ วุจฺจติ อุตฺตรปทโลเปน "รูปูปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี-
ติอาทิสฺส ยถา รูปภาโว รูปี. รูปีติ हि รูปชฺฌานลาภีติ อตฺถโก. อารมฺมณมปิ
กสิณรูปํ รูปนฺติ วุจฺจติ ปุริมปทโลเปน ยถา "เทวทตฺโต ทตฺโตติ."^{๖๑๙}

“แม้รูปฌานก็เรียกว่ารูปะ ด้วยการลบบทหลังดังคำว่ารูปภพ ชื่อว่า
รูปะ ในประโยคว่า รูปูปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี (อบรมมรรคเพื่อการอุปบัติ
ในรูปภพ) โดยแท้จริงแล้ว คำว่า รูปี มีความหมายว่า ผู้บรรลुरुปฌาน
แม้กสิณรูปที่เป็นอารมณ์ก็เรียกว่ารูปะ ด้วยการลบบทหน้าดังคำว่าเทว-
ทตฺโต ทตฺโต (ผู้ที่เทวดาประทาน ชื่อว่า ทัตตะ) <ลบ เทว ศัพท์หน้า>]

คำอธิบายการล่อง

คำว่า สมตฺกุกมา (เพราะล่อง) หมายความว่า เพราะรังเกียจและดับสนิท ความ
หมายคือ ผู้เพียรปฏิบัติเข้าถึงอากาสาณัญจายตนฌานอยู่ เพราะรังเกียจและดับสนิท คือ
เพราะมีความรังเกียจและความดับสนิท[โดยกำจัดความพอใจที่เกี่ยวกับรูปสัญญา]เป็นเหตุ

^{๖๑๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๗/๔๗๔

ในรูปสัญญาเหล่านี้คือ [รูปาวจร] ๑๕ โดยจำแนกตามกุศล วิบาก และกิริยา และใน
 อารมณ์ที่มีชื่อว่าากสิณรูปเหล่านี้คือ อารมณ์ ๙ โดยจำแนกตามปฐวีกสิณเป็นต้น โดย
 สิ้นเชิง หรือทั้งหมด โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ยังมีได้ล่วงพ้นรูปสัญญาโดยสิ้นเชิงไม่อาจ
 เข้าถึงอากาศอันญายตนมานนี้อยู่ได้

ในเรื่องนั้น ผู้ยังไม่คลายความพอใจในอารมณ์ย่อมไม่อาจล่วงพ้นสัญญาได้ [เพราะ
 อรูปมานเหล่านี้ควรบรรลุด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ ไม่ควรบรรลุด้วยการล่วงพ้นองค์] และ
 เมื่อล่วงพ้นสัญญาได้แล้ว ก็เป็นอันล่วงพ้นอารมณ์ได้แน่นอน [เพราะไม่อาจล่วงพ้นสัญญา
 โดยปราศจากการล่วงพ้นอารมณ์ได้] ดังนั้น ในคัมภีร์วิวัฏฐังคังจึงไม่ตรัสถึงการล่วงพ้นอารมณ์
 ตรัสแต่การล่วงพ้นสัญญาเท่านั้นอย่างนี้ว่า

ตตถ กตมา รูปสมญาโย. รูปาวจรสมาปตตี สมาปนฺนสฺส วา อุป-
 ปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐมฺมสุขวิหริสฺส วา สมฺมา สมฺมานนา สมฺชานิตตฺตํ,
 อิมา วุจฺจนฺติ รูปสมญาโย. อิมา รูปสมญาโย อติกุณฺโถ โหติ วิติ-
 กุณฺโถ สมตฺติกุณฺโถ, เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสมฺมานํ สมตฺติกุมาติ.^{๖๒๐}

“ในพากย์นั้น รูปสัญญาคืออะไร การจำ กิริยาที่จำ ความจำของ
 ปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือของบุคคลผู้ปฏิบัติ [ในรูป-
 ภูมิ] หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข [ด้วยรูปมาน] ในภาพปัจจุบัน
 สัญญาเหล่านี้เรียกว่า รูปสัญญา ภิกษุล่วงพ้นแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้น
 ด้วยดีแล้วซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ดังนั้นจึงกล่าวว่า สพพโส รูปสมมานํ
 สมตติกมา (เพราะล่วงรูปสัญญาโดยสิ้นเชิง)”

คำว่า รูปาวจรสมาปตตี สมาปนฺนสฺส (ปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ)
 แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดรูปาวจรกุศลสัญญา

คำว่า อุปปนฺนสฺส (บุคคลผู้ปฏิบัติ [ในรูปภูมิ]) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดรูปาวจร-
 วิปากสัญญาโดยความเป็นปฏิสนธิ ภวัณฺคํ และจฺจติ

๖๒๐

อภ.วิ. ๓๕/๖๐๒/๓๑๖

คำว่า ทัฏฐมมสุขวิหาริสฺส (พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยอุปमान]ในภาพปัจจุบัน) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดรูปาวจรกิริยาสัญญา

ดังข้อความว่า

“ในคำว่า สมาปนฺนสฺส เป็นต้น สมาปนฺน ศัพท์เนื่องด้วยกุศลสัญญา อุปปนฺน ศัพท์เนื่องด้วยวิปากสัญญา ทัฏฐมมสุขวิหาร ศัพท์เนื่องด้วยกิริยาสัญญา เพราะฉะฉานเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในภาพปัจจุบันโดยพิเศษของพระอรหันต์”^{๖๒๑}

อย่างไรก็ตาม รูปสมบัติเหล่านี้พึงบรรลุด้วยการล่วงพ้นอารมณ์ แตกต่างกับปฐมฉานเป็นต้นที่พึงบรรลุนอารมณ์เดียวเท่านั้น ดังนั้น[พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย]จึงอธิบายความนี้ด้วยการล่วงพ้นอารมณ์อีกด้วย

คำอธิบายการดับปฏิขสัญญา

[๒๗๘] คำว่า ปฏิขสญฺญานํ อตฺถกฺมา (เพราะดับปฏิขสัญญา) หมายความว่า ปฏิขสัญญา คือ สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบระหว่างวัตถุมีจักขุเป็นต้นกับอารมณ์ มีรูปารมณ์เป็นต้น คำว่า ปฏิขสัญญา นี้เป็นชื่อของสัญญาในรูปเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตตฺถ กตฺมา ปฏิขสญฺญาโย. รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา
รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญา, อิมํ วุจฺจนฺติ ปฏิขสญฺญาโย.^{๖๒๒}

“ในพากย์นั้น ปฏิขสัญญาคืออะไร คือ สัญญาในรูป สัญญาในเสียง สัญญาในกลิ่น สัญญาในรส และสัญญาในสัมผัส สัญญาเหล่านี้เรียกว่าปฏิขสัญญา”

ความหมายคือ เพราะดับ คือ ละ กล่าวคือ ไม่เกิดขึ้น ได้แก่ ไม่ทำให้เป็นไปแห่งปฏิขสัญญาทั้ง ๑๐ นั้นโดยสิ้นเชิง คือ กุศลวิปากจิต ๕ อกุศลวิปากจิต ๕

^{๖๒๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๗๗/๔๗๕

^{๖๒๒} อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๒/๓๑๖

อนึ่ง ปฏิขันธ์สัญญา (สัญญาที่เกิดร่วมกับทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐) เหล่านั้นย่อมไม่มีแม่แก่ผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะไม่มีจิตเกิดขึ้นทางปัญจทวารในขณะนั้น แต่การตรัสถึงการดับปฏิขันธ์สัญญาเหล่านั้นในรูปฌานนี้เป็นการชมเชยรูปฌานนี้เพื่อให้เกิดอุตสาหะในรูปฌานนี้ เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์ที่ถูกละได้ในฌานอื่นไว้ในจตุตถฌาน และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓

อีกอย่างหนึ่ง ปฏิขันธ์สัญญาเหล่านั้นไม่มีแม่แก่ผู้เข้ารูปฌานก็จริง แต่ไม่มีเพราะละได้แล้วก็หาไม่ เพราะการเจริญรูปฌานมิใช่เป็นไปเพื่อความคลายความพอใจในรูป และการเจริญรูป-ฌานนั้นก็เนื่องด้วยรูป แต่การเจริญรูปฌานนี้เป็นไปเพื่อคลายความพอใจในรูป ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าปฏิขันธ์สัญญาเหล่านั้นถูกละได้ในรูปฌานนี้ และไม่ควรจะกล่าวเพียงเท่านั้น แต่ควรทรงจำไว้อย่างนี้โดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เสียงเป็นเครื่องรบกวนของผู้เข้าปฐมฌาน” เพราะยังละไม่ได้ก่อนจะบรรลुरูปฌานนี้แต่ในรูป-ฌานนี้มีตรัสว่าอุปสมบัติไม่มีความหวั่นไหวและเป็นวิโมกข์อันสงบเพราะละปฏิขันธ์สัญญาได้แล้ว นอกจากนั้น อาหารดาบสกาลามโคตรเข้ารูปฌานแล้ว มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั่งห้ำร่อยเล่ที่ผ่านไปใกล้ๆ

ข้อความว่า “เสียงเป็นเครื่องรบกวนของผู้เข้าปฐมฌาน” พบในอังคุตตรนิกาย ทสก-นิบาตว่า

สพทกณฺฏกา หิ ภิกฺขเว ฌานา วุตฺตา มยา.^{๖๒๓}

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่ฌานมีเสียงเป็นเครื่องรบกวน”

ข้อความว่า “อุปสมบัติไม่มีความหวั่นไหว” พบในคัมภีร์วิภังค์ว่า

ตตฺถ กตโม อาเนญชาภิสงฺขารो. กุสลา เจตนา อรูปาวจรา. อัย
วฺจุจฺติ อาเนญชาภิสงฺขารो.^{๖๒๔}

อาเนญชาภิสังขาร คืออะไร คือ กุศลเจตนาที่เป็นอุปาวจร นี้เรียกว่
ว่า อาเนญชาภิสังขาร”

๖๒๓

อง.ทสก. ๒๔/๗๒/๑๐๘

๖๒๔

อภิ.วิ. ๓๕/๒๒๖/๑๖๒

ข้อความว่า "เป็นวิโมกข์อันสงบ" พบในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า

อากงเขยเย เจ ภิกขเว ภิกขุ “เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกุหมฺม รูปเ
อารูปา, เต กาเยน ผุสฺสิตฺวา วิหเรยฺยนฺติ, สีเลเสวสฺส ปรีปฺรการี ๕เปฯ
พฺรุเหตา สฺสญฺมาคารานํ.”^{๖๒๕}

“หากภิกษุหวังว่า เราจะบรรลุรูปมานที่สงบพ้นไปจากนิวรณ์เพราะ
ล่วงพ้นรูปาวจรมานด้วยนามกาย เธอพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ... เพิ่มพูน
เรือนว่าง (เรือนที่ไม่มีคนอยู่)”

รูปมานมีปฐมมานเป็นต้นชื่อว่า วิโมกข์ คือ ธรรมพ้นไปจากปฏิบัติคือนิวรณ์ แต่
อรุพมานชื่อว่า วิโมกข์อันสงบ เพราะไม่ได้ยินเสียงใดๆ ทั้งสิ้นในขณะที่เข้าอรุพมานเนื่องจาก
ละปฏิสมสัญญาได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อาพาโร จ กาลาโม อรูปสมาปนโน
ปญจ-มตฺตานิ สกฺกฺสฺตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อติกุหมฺนฺตานิ เนว อทฺทส, น ปน สทฺทํ อสฺสสฺสี
(อาพารดาบสกาลาโมโคตรเข้าอรุพมานแล้ว มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้ำร่อยเล่
ที่ผ่านไปไกลๆ) ข้อความนี้พบในทีฆนิกาย มหาวรรคว่า

อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ. สนฺเตน วต โภ ปพฺพชิตา วิหาเรน
วิหรนฺติ. ยตฺร หิ นาม สญฺญี สฺมาโน ชาคโร ปญจมตฺตานิ สกฺกฺสฺตานิ
นิสฺสาย นิสฺสาย อติกุหมฺนฺตานิ เนว ทกฺขติ, น ปน สทฺทํ สฺสสฺสตี.”^{๖๒๖}

“ท่านผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ บรรพชิตทั้งหลายอยู่
ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันสงบอย่างยิ่ง เพราะท่านอาพารดาบสผู้ยังมี
สัญญาตื่นอยู่ แต่มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้ำร่อยเล่ที่ผ่าน
ไปไกลๆ”

คำอธิบายการไม่ใส่ใจนันทตสัญญา

[๒๗๙] คำว่า นานตตสมณานํ อมนสิการา (เพราะไม่ใส่ใจนันทตสัญญา) แปลว่า
[เพราะไม่ใส่ใจ]สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างๆ [มีรูปารมณเป็นต้น] หรือ[เพราะไม่ใส่ใจ]

สัญญาที่มีสภาพต่างๆ

คำว่า นานตตสญญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ คือ กสิณรูป รูปารมณเป็นต้น หรืออารมณ์บัญญัติอื่นๆ ซึ่งแตกต่างกับรูปสัญญาที่มีกสิณรูปเป็นอารมณ์ และปฏิขสัญญาที่มีอารมณ์๕ มีรูปารมณเป็นต้นเป็นอารมณ์ หมายถึง สัญญาที่ประกอบกับกามาวจรจิต ๔๔ ดวง เว้นปฏิขสัญญา ๑๐ อย่าง = นานา สภาโว อสสาติ นานตโต (ฉนฺทวิพหุพพิทสฺมาส), นานตเต โคจเร ปวตฺตา สญฺญา นานตตสญฺญา (มชฺฌโลปิตตตมิตตปฺปวิสสฺมาส)

๒. สัญญาที่มีสภาพต่างๆ = นานา สภาโว เอตาสนฺติ นานตฺตา (ฉนฺทวิพหุพพิทสฺมาส), นานตฺตา สญฺญา นานตตสญฺญา (วิเสสนนฺบุรพทกรรมธารยสฺมาส)

กล่าวโดยย่อ คำว่า นานตตสญญา ตามนัยแรกมาจาก นานา (ต่างๆ) + อตฺต (อารมณ์ที่มีสภาพ) + สญฺญา (สัญญา) จึงแปลว่า "สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่มีสภาพต่างๆ" ตามนัยหลังมาจาก นานา (ต่างๆ) + อตฺต (มีสภาพ) + สญฺญา (สัญญา) จึงแปลว่า "สัญญาที่มีสภาพต่างๆ"

โดยแท้จริงแล้ว สัญญาที่นับเข้าในมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ [คือ ทวิปัญจ-วิญญาณสัญญาที่นับเข้าในคำว่า ปฏิขสญญาน] ของผู้มีได้เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณและสัทธารมณเป็นต้น ซึ่งพระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในเรื่องอุปमानนี้จึงตรัสจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์อย่างนี้ว่า

ตตฺถ กตฺมา นานตตสญฺญา. อสฺมาปฺนฺนสฺส มโนธาตุสมฺมุคฺคิสุ วา
มโนวิญญาณธาตุสมฺมุคฺคิสุ วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมํ
วุจฺจนฺติ นานตตสญฺญาโยติ.^{๖๒๗}

“ในพากย์นั้น นานตตสัญญาคืออะไร การจำ กิริยาที่จำ ความจำ
ของผู้มีได้เข้าสมาบัติที่ประกอบด้วยมโนธาตุหรือมโนวิญญาณธาตุ
สัญญาเหล่านี้เรียกว่า นานตตสัญญา”

^{๖๒๗}

อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๔/๓๑๗

นอกจากนั้น สัญญาเหล่านั้นทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑ [สัมปฏิจจฉนจิต ๑ สันตัตถฉนจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘] อกุศลวิปากสัญญา ๒ [อกุศลวิปากสัมปฏิจจฉนจิต และอกุศลวิปากสันตัตถฉนจิต] กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ [อเหตุกกิริยาจิต ๓ มหากิริยาจิต ๘] มีสภาพต่างกัน คือ ไม่เหมือนกันและกัน ดังนั้นจึงตรัสว่า นานัตตสัญญา (สัญญาที่มีสภาพต่างๆ)

[ผู้เพียรปฏิบัติเข้าถึงอาภาสานัญจายตนฉนโดยฉนสการว่า อาภาสหาที่สดุฉนได้] เพราะไม่ใสใจ คือ ไม่ใคร่ครวญ กล่าวคือ ไม่ค่านึง ได้แก่ ไม่พิจารณาฉนัตตสัญญาเหล่านั้นโดยฉนฉนง ความหมายคือ เพราะเหตุที่บุคคลไม่ใคร่ครวญ คือ ไม่ใสใจ กล่าวคือ ไม่พิจารณา กามาวจรสัญญาเหล่านั้น ดังนั้น จึงเข้าถึงอาภาสานัญจายตนฉนน้อย

อนึ่ง ในสัญญาทั้ง ๓ อย่างนี้ รูปสัญญาและปฏิขสัญญาข้างต้นยอมไม่มีแม่ใน [อรูป]ภพที่เกิดขึ้นด้วยฉนนนี้ จะป่วยกล่าวไปยถึงในกาลที่เข้าถึงอรูปฉนนนี้ในอรูปภพนั้นอยู่ ดังนั้น จึงตรัสว่าไม่มีสัญญาแม่ทั้งสองนั้นด้วยพระดำรัสว่า สมตฤกมา (เพราะล่องรูปสัญญา) อตถฉนมา (เพราะดับปฏิขสัญญา)

แต่ในฉนัตตสัญญา [๔๔ อย่าง] สัญญา ๒๗ อย่างเหล่านี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กามาวจรกิริยาสัญญา ๘ [คือ มหากิริยาจิต ๘ มโนทวาราวฉนฉนจิต ๑] อกุศลสัญญา ๑๐ [เวณโทสะ ๒] ไม่มีในอรูปภพที่เกิดขึ้นด้วยฉนนนี้ ดังนั้นจึงตรัสว่า ตาสฉนสการา (เพราะไม่ใสใจสัญญาเหล่านั้น) เพราะบุคคลผู้เข้าถึงอรูปฉนนนี้ในอรูปภุมินั้นต้องเข้าฉนนอยู่ได้เพราะไม่ใสใจสัญญาเหล่านั้น แต่เมื่อใสใจสัญญาเหล่านั้นก็เข้า [อรูป]สมาบัติไม่ได้

สรุปความในการล่องรูปสัญญาเป็นต้น

อนึ่ง กล่าวโดยสรุปในเรื่องนี้ คำว่า รูปสัญญา ฉน สมตฤกมา (เพราะล่องรูปสัญญา) นี้ กล่าวถึงการล่องรูปาวจรธรรมทั้งหมด

คำว่า ปฏิขสัญญา อตถฉนมา ฉนัตตสัญญา ฉน สมตฤกมา (เพราะดับปฏิขสัญญา และไม่ใสใจฉนัตตสัญญา) นี้ กล่าวถึงการละและไม่ใสใจจิตและเจตสิกที่เป็น กามาวจรทุกดวง

คำอธิบายอากาศไม่มีที่สุด

[๒๘๐] คำว่า อนนโต อากาโส (อากาศไม่มีที่สุด) นี้ หมายความว่า อากาศชื่อว่า ไม่มีที่สุด เพราะไม่ปรากฏขอบเขตคือการเกิดขึ้นหรือดับไป

คำว่า อากาโส (อากาศ) คือ กสิณคณาภิมาภาส (อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ) [เพราะไม่ประสงค์เอาอชฎากาสและปริจฉินนาภาส]

อากาศมี ๔ อย่าง คือ

๑. อชฎากาส อากาศคือท้องฟ้า
๒. ปริจฉินนาภาส อากาศมีช่องประตูเป็นต้น
๓. กสิณคณาภิมาภาส อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ
๔. รูปกลาปปริจเฉทากาส อากาศคือช่องว่างระหว่างรูปกลาป

อนึ่ง พึงทราบว่าอากาศไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยการใส่ใจ ดังพระดำรัสในคัมภีร์
วิงศ์ว่า

ตสฺมี อากาเส จิตฺตํ จเปติ, สณฺจเปติ, อนนฺตํ ผรติ, เตเน วุจฺจติ
อนนโต อากาโสติ.^{๖๒๘}

“ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิตไว้ด้วยดี แผลไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น เพราะ
เหตุ นั้น จึงเรียกว่า อากาศไม่มีที่สุด”

กสิณคณาภิมาภาส คือ อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ ชื่อว่า ไม่มีที่สุด เพราะ
เหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ไม่ปรากฏขอบเขตคือการเกิดขึ้นหรือดับไป หมายความว่า สภาวะธรรมถูก
กำหนดด้วยการเกิดขึ้นและดับไป เพราะไม่มีมาก่อนแล้วเกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วดับไป ส่วน
อากาศเป็นบัญญัติที่ไม่มีขอบเขตทั้งสองอย่างนั้น จึงชื่อว่า ไม่มีที่สุดคือการเกิดขึ้นและดับไป^{๖๒๙}

^{๖๒๘}
อภิ.วิ. ๓๕/๖๐๕/๓๑๗

^{๖๒๙}
วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

๒. ถูกใจด้วยการแผ่ไปไม่มีที่สุด หมายความว่า อากาสนั้นเหมือนเป็นอันเดียวกันกับอชฎากาศและถูกแผ่ไปโดยความไม่มีที่สุด^{๖๓๐} กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ด้วยการใส่ใจบริกรรมที่เป็นไปด้วยลักษณะแผ่ไปไม่มีที่สุด เพราะไม่ถือเอาขอบเขตด้วยการรับเอาความไม่มีกณิณรูปเท่านั้นเป็นอารมณ์^{๖๓๑}

คำว่า กสิณคฺชาภูมิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ = กสิณสฺส อฺคฺชาโฌ กสิณคฺชาโฌ (กัมมัฏฐานฐิติ-ตปฺปวิริยสมาส), กสิณคฺชาเฌน สิทฺธํ กสิณคฺชาภูมิํ (กสิณคฺชาภู + อิม ปัจจัยใน สิทฺธตฺตริต)^{๖๓๒}

๒. ได้รับความเพิกกสิณ = กสิณสฺส อฺคฺชาโฌ กสิณคฺชาโฌ (กัมมัฏฐานฐิติ-ตปฺปวิริยสมาส), กสิณคฺชาเฌน ลทฺธํ กสิณคฺชาภูมิํ (กสิณคฺชาภู + อิม ปัจจัยใน ลทฺธตฺตริต)^{๖๓๓}

๓. เป็นเหตุให้เพิกกสิณ, ทำให้เพิกกสิณ = กสิณํ อฺคฺชาภูยิติ เอเตนาคิ กสิณคฺชาโฌ (กสิณ บพหน้า + อฺ บพหน้า + ฌณฺ ฐาตุ = พยายาม + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ), กสิณคฺชาโฌ เอว กสิณคฺชาภูมิํ (กสิณคฺชาภู ศัพท์ + อิม ปัจจัยในสกตถตฺตริต)^{๖๓๔}

พระดำรัสว่า อนนฺตํ ผรติ (แผ่ไปไม่มีที่สุด) หมายความว่า ทำให้ไม่มีที่สุดโดยไม่กำหนดขอบเขตแล้วสัมผัสด้วยผัสสะคือปัญญาที่มีสัมผัสคือบริกรรมนำหน้า^{๖๓๕}

คำอธิบายอาภาสานัญญาตนะ

คำว่า อาภาสานัญญาตนะ อุปสมปฺชช วิหริติ (เข้าถึงอาภาสานัญญาตนะจนอยู่) นี้ มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุด

คำว่า อาภาสานันตะ คือ อากาศอันไม่มีที่สุด

คำว่า อาภาสานัญญา คือ อากาศอันไม่มีที่สุดนั้นแหละ

๖๓๐ ปรฎีกา ๑/๕๘

๖๓๓ อัญฐสาธินินิสสัย

๖๓๑ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

๖๓๔ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

๖๓๒ วิสุทฺธิมรรคแปลพม่า ๒/๕๖๖

๖๓๕ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๗

คำว่า อากาसानัญจายตนะ คือ [ปฐมารูป] ฌานและสัมปยุตตธรรมที่มีอากาศอันไม่มีที่สุดนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง โดย อายตนะ ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

คำว่า อากาसानัญจ สำเร็จรูปมาจาก อากาसानนุต ศัพท์ + นัญจ ปัจจัยในสกตถัตถิต เมื่อควรกล่าวว่า อากาसानนุตย ให้แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง ตย เป็น จ ด้วยสูตรใน สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๕) ว่า นสฺส นิคฺคหิตํ ตยานเมโก โจ (แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง ตย เป็น จ) ครั้นแล้วให้แปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรคคือ ญ อักษร จึงสำเร็จรูปว่า อากาसानัญจ แม้วิสุทธิมรรคมหาภูิกาก็กล่าวถึงรูปนี้ว่า

ยถา ภิสคฺคเมว เกสชฺช, เอว อากาसानนุตเมว อากาसानัญจํ
สโยคปรสฺส ต-การสฺส จ-การํ กตฺวา.^{๖๓๖}

“อากาศอันไม่มีที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อากาसानัญจ โดยแปลง ต อักษรที่อยู่ท้ายสโยค[คือ นุต] เป็น จ อักษร ดังคำว่า ภิสคฺคเมว เกสชฺช (ยานั้นแหละ ชื่อว่า เกสชชะ)

แม้ท่านจะกล่าวว่าให้แปลง ต เป็น จ ก็คือให้แปลง ตย เป็น จ นั้นเอง ดังคำว่า ภิสคฺค ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกตถัตถิต ให้แปลง คฺค เป็น ชฺช]

คำว่า อากาसानัญจายตนะ มีรูปวิเคราะหว่า

- นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ = สิ่งที่ไม่มีที่สุด ชื่อว่า อนันตะ (ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)
- อากาสํ อนนฺตํ อากาसानนฺตํ = อากาศอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาसानันตะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อากาसानนุตเมว อากาसानัญจํ = อากาศอันไม่มีที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อากาसानัญจ (อากาसानนุต ศัพท์ + นัญจ ปัจจัยในสกตถัตถิต)

- อากาसानญจํ อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตมมฺสฺส ฌานสฺสาติ อากาसानญจายตนํ = [ปฐมารูป] ฌานและสัมปยุตตรมที่มีอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ที่ตั้ง ซึ่งว่า อากาसानญจายตนะ (ฉัฏฐีพหุพีหิสมาส)

คำว่า อายตน ใน อากาसानญจายตน ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง คือ อารมณ์ที่ตั้งของฌาน ซึ่งได้แก่อากาศอันไม่มีที่สุด ดังข้อความว่า

ฌานสฺส ปวตฺติฏฺฐานภาวโต อารมฺมณํ อธิฏฺฐานญฺเณ “อายตน-มสฺสาติ วุตฺตํ, อธิฏฺฐานญฺเณ อายตน-สทฺทสฺส ทสฺสนโต. การณกร-สญฺชาติเทสนิวาสตฺเถปิ อายตน-สทฺโท อิธ ยฺชฺชเตว.”^{๖๓๗}

“อารมณ์ถูกเรียกว่า ที่ตั้งของฌานนั้น โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งดำเนินไปของฌาน เนื่องจาก อายตน ศัพท์พบในความหมายว่า ที่ตั้ง อายตน ศัพท์ในบทนี้สมควรในความหมายว่า เหตุ, บ่อเกิด, สถานที่เกิด และที่อยู่อีกด้วย”

คำอธิบาย อุปสมปชฺช วิหริติ

คำว่า อุปสมปชฺช วิหริติ (เข้าถึงอยู่) หมายความว่า เข้าถึงอากาसानญจายตน-ฌานนั้นแล้ว คือ ทำให้สำเร็จแล้ว อยู่ด้วยอิริยาบถอันเหมาะแก่ฌานนั้น

จบคำอธิบายอากาसानญจายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

^{๖๓๗} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๑/๒๘๐/๔๗๗

สาธุ ปโกปิตสสาปี

น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

มโน นายาติ วิกริยํ

สาครมโห ติณุกุกยา.

หิโตปเทศ ๑/๘๖

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดังเช่นน้ำในสาคร
จะถูกเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

๒. คำอธิบายวิญญาณ์ญายตนณาน

[๒๘๑] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประสงค์จะเจริญวิญญาณ์ญายตนณาน ต้องสั่งสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่างในอากาสนัญญายตนสมาบัติ เห็นโทษในอากาสนัญญายตนณานว่า อากาสนัญญายตนสมาบัตินี้ :-

ก. อยู่ใกล้กับข้าศึกคืออุปาวจรณาน

ข. ไม่สงบเหมือนวิญญาณ์ญายตนณาน

จึงคลายความพอใจในอากาสนัญญายตนณานนั้นแล้วใส่ใจพิจารณาวิญญาณ์ญายตนณานว่าสงบ ควรนึกถึง มนสิการ พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกถึง[อากาสนัญญายตน]วิญญาณ์นั้นที่แผ่ไปปราศอากาศ[อันไม่มีที่สุด]เป็นอารมณ์ ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษว่า อนนต วิญญาณ์ อนนต วิญญาณ์ (วิญญาณ์อันไม่มีที่สุดๆ) แต่ไม่ควรใส่ใจว่า อนนต อนนต (ไม่มีที่สุดๆ)

คำว่า อนนต อนนต (ไม่มีที่สุดๆ) หมายความว่า ไม่ควรใส่ใจเจริญกรรมฐานว่า อนนต อนนต (ไม่มีที่สุดๆ) แต่ควรใส่ใจปริกรรมว่า อนนต วิญญาณ์ อนนต วิญญาณ์ (วิญญาณ์อันไม่มีที่สุดๆ) หรือปริกรรมว่า วิญญาณ์ วิญญาณ์ (วิญญาณ์)^{๖๓๘}

วิสุทธิมรรคทุกฉบับในปัจจุบันมีรูปว่า วิญญาณ์ วิญญาณ์ (วิญญาณ์ๆ) แต่ตามคำอธิบายข้างต้นควรมีปาฐะที่ถูกต้องว่า อนนต วิญญาณ์ อนนต วิญญาณ์ (วิญญาณ์อันไม่มีที่สุดๆ) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

เมื่อเธอยัง[ภาวนา]จิตให้ดำเนินไปในนิมิต[คืออากาสนัญญายตนวิญญาณ์]นั้น นีวรณย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคืออากาสนัญญายตนวิญญาณ์]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอช่องเสพนิมิตนั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์]เมื่อเธอทำอย่างนี้ วิญญาณ์ญายตนณานจิตย่อมแนบแน่นใน[อากาสนัญญายตน]วิญญาณ์เหมือนอากาสนัญญายตนจิตแนบแน่นในอากาสนัญญาณี[ที่สำเร็จด้วยการเพิกกสิณ] ส่วน

^{๖๓๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๘

วิธีเกิดอัปปนาในวิญญาณัญจายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปฌานที่ ๑]

ข้อความว่า “ส่วนวิธีเกิดอัปปนาในวิญญาณัญจายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปฌานที่ ๑)” หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปฌานที่ ๑ อย่างนี้ว่า ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงเบื้องต้นในรูปฌานที่ ๒ นี้ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นรูปาวจรจิต เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ข้อความว่า “วิธีเกิดอัปปนา” หมายความว่า วิธีเกิดอัปปนาของฌานที่มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรมย่อมบรรลุอัปปนาที่เป็นรูปฌานด้วยภาวนาที่ล่องพ้นอารมณ์ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในมรณัสสติทเทศ (ข้อ ๑๗๗) ว่า “การล่องพ้นอารมณ์[ก่อนๆ] เท่านั้นของฌานที่บรรลุอัปปนามีได้ในรูปฌานนั้น”^{๖๓๙}

สรุปความนัยที่สองได้ว่า การบรรลุอัปปนาของฌานชั้นสูงมีได้ด้วยการละอารมณ์ของฌานชั้นต่ำแล้วใส่ใจอารมณ์ใหม่นั้นเอง

อหนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านั้น ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

สพฺพโส อากาसानัญจายตนํ สมตฺติกมฺม อนนฺตํ วิญญาณนฺติ
วิญญาณญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ.^{๖๔๐}

“เข้าถึงวิญญาณัญจายตนฌานโดยมนสิการว่า วิญญาณหาที่สุด
มิได้ เพราะล่องอากาसानัญจายตนะ (ฌานและอารมณ์ของฌาน) โดย
สิ้นเชิง”

[๒๘๒] ในพากย์นั้น คำว่า สพฺพโส มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ในคำว่า อากาसानัญจายตนํ สมตฺติกมฺม (เพราะล่องอากาसानัญจายตนะ) นี้ ฌานและอารมณ์ชื่อว่า อากาसानัญจายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น ที่จริงแล้ว แม้อารมณ์ก็ได้ชื่อว่า อากาसानัญจายตนะ ตามรูปวิเคราะห์ว่า อารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุดชื่อว่า อากาसानัญจายตนะ โดย ายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของรูปฌานแรก เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

^{๖๓๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๐/๔๗๘

^{๖๔๐} ที.ม. ๑๐/๑๒๗/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

คำว่า อากาสนัญจายตน ในประโยคข้างต้น มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฌานมีอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ที่ตั้ง = อากาสนัญจํ อายตนมสุชาติ
อากาสนัญจายตนํ (ัญฐีพหุพพิหิสมาส)
๒. อารมณ์ที่ตั้งคืออากาศอันไม่มีที่สุด = อากาสนัญจณฺจํ ตํ อายตนญฺจาติ
อากาสนัญจายตนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

เช่นเดียวกันนี้ ที่เกิดของฌานคืออากาศอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่เกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของฌานนั้น ดังคำว่า กมฺโพชา อสฺसानํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชะเป็นแหล่งกำเนิดของม้า) เป็นต้น

อายตน ศัพท์ใน อากาสนัญจายตน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า สญฺชาติ เทส (สถานที่เกิด, แหล่งกำเนิด) ดังนั้น คำว่า อากาสนัญจายตน จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า "ที่เกิดของฌานคืออากาศอันไม่มีที่สุด"

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติล่วงอากาสนัญจายตนะทั้งสองอย่างนี้ คือ ฌาน และอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เกิดขึ้นและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วควรเข้าถึงวิญญูญาน- จายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสที่ว่า อากาสนัญจายตนํ สมติกุมม (เพราะล่วง อากาสนัญจายตนะ) โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

คำอธิบายวิญญูณอันไม่มีที่สุด

คำว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญูณอันไม่มีที่สุด) หมายความว่า ใส่ใจวิญญูณนั้น อย่างนี้ว่า วิญญูณอันไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นวิญญูณที่แผ่ไปพิจารณาอย่างนี้ว่า อากาศไม่มีที่สุด

อีกอย่างหนึ่ง วิญญูณไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยการใส่ใจ เพราะผู้เพียรปฏิบัตินั้น ใส่ใจวิญญูณที่มีอากาศเป็นอารมณ์อยู่โดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าใส่ใจวิญญูณอันไม่มีที่สุด

ปฐมารูปวิญญาณถูกเรียกว่า อนนต วิญญาณ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด) โดยเนื่องด้วยการปรารภอากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ก่อน จึงกล่าวอีกว่า มนสิการวเสน วา อนนต (อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยการใส่ใจ) เพราะควรใส่ใจว่าไม่มีที่สุดด้วยลักษณะแผ่ไปของตน ความหมายคือ ด้วยการใส่ใจโดยสิ้นเชิง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนวเสสโต มนสิ กโรนโตอนนตุนติ มนสิ กโรติ (ใส่ใจวิญญาณที่มีอากาศเป็นอารมณ์อยู่โดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าใส่ใจวิญญาณอันไม่มีที่สุด)^{๖๔๑}

ในคัมภีร์วิวัจค์ตรัสว่า

อนนต วิญญาณนติ ตเวย อากาส วิญญาณน พุณฺณ มนสิ กโรติ,
อนนต ผรติ. เตน วุจจติ อนนต วิญญาณนติ.^{๖๔๒}

“คำว่า อนนต วิญญาณ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด) หมายความว่า ภิขุแผ่ไปสู่อากาศใดว่าไม่มีที่สุด ย่อมใส่ใจวิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศนั้นซึ่งถูกแผ่ไปว่าไม่มีที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนนต วิญญาณ (วิญญาณอันไม่มีที่สุด)”

ในพระดำรัสนั้น คำว่า วิญญาณน (วิญญาณ) พึงทราบว่าลงตติยาวิภัติในอรรถกรรม ดังจะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายอธิบายความหมายของคำนั้นอย่างนี้ ความหมายคือ ภิขุแผ่ไปสู่อากาศใดว่าไม่มีที่สุด ย่อมใส่ใจวิญญาณที่แผ่ไปสู่อากาศนั้น

คำอธิบายวิญญาณัญจายตนะ

คำว่า วิญญาณัญจายตนะ อุปสมบทฺช วิหริติ (เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะมานอยู่) นี้ มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อนันตะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุด[เพราะความไม่มีที่สุดในวิญญาณนี้มีได้ด้วยการแผ่ไปไม่มีที่สุดโดยเนื่องด้วยมนสิการ ไม่มีด้วยความไม่มีขอบเขตคือการเกิดขึ้นเป็นต้น

^{๖๔๑} วิสุทธิมหาภูมิภา ๑/๒๘๒/๔๗๘

^{๖๔๒} อภิ.วิ. ๓๕/๖๑๐/๓๑๗

เหมือนอากาศ]

คำว่า อานัญจะ คือ สิ่งที่ไม่มีที่สุดนั้นแหละ

ปฐมารูปวิญญานอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญานานัญจะ แต่กล่าวว่า วิญญานญจ โดยมีได้กล่าวว่า วิญญานานญจ เพราะคำนี้เป็นรูปหีศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก) ใน ความหมายของบทนี้

คำว่า วิญญานัญจายตนะ คือ [หุติยารูป]มานและสัมปยุตตธรรมที่มีวิญญาน อันไม่มีที่สุดนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เหมือนสถานที่ สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้างต้น

คำว่า วิญญานานญจายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาสุส อนฺโตติ อนนฺตํ = สิ่งที่ไม่มีที่สุด ชื่อว่า อนันตะ (ฉนฺฐีพหุพหิสมาส)
- อนนฺตเมว อานญจํ = สิ่งที่ไม่มีที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อานัญจะ (อนนฺต ศัพท์ + ญย ปัจจัยในสกัถกตัทธิตีต แปลง น เป็นนิกคหิต แล้วแปลง ตย เป็น จ แปลงนิกคหิตเป็น ญ)

- วิญญานํ อานญจํ วิญญานานญจํ = ปฐมารูปวิญญานอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญานานัญจะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- วิญญานญจํ อายตนมสุส สสมปยุตตมมสุส ฌานสุสาติ วิญญานญจายตนํ = หุติยารูปมานและสัมปยุตตธรรมที่มีวิญญานอันไม่มีที่สุดนั้นเป็นอารมณ์ที่ตั้ง ชื่อว่า วิญญานานัญจายตนะ (ฉนฺฐีพหุพหิสมาส)

คำว่า วิญญาน + อนนฺต สำเร็จเป็น วิญญานานนฺต >> วิญญานานญจ >> วิญญานญจ หมายความว่า วิญญานอันไม่มีที่สุด เมื่อนำ วิญญานญจ ศัพท์มาประกอบกับ อายตน ศัพท์ที่มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งของอุปมานที่ ๒ จึงได้รูปว่า วิญญานญจายตน คือ หุติยารูปมานและสัมปยุตตธรรมที่มีวิญญานอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ที่ตั้ง

รูปหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก กล่าวคือ คำว่า วิญญานญจ เป็นชื่อที่ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญญานานญจ โดยลบสระ อา และ ญ อักษรเพื่อย่อคำ ดังคำว่า สตุต (สัตว์) ที่แปลตามศัพท์ว่า “ผู้ผูกพันในรูปเป็นต้น” มิได้หมายถึงปุถุชนและพระเสกขะเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์อีกด้วย หรือดังคำว่า คจฺจนฺตติ คาโว (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า วัว) แม้คำว่า โค จะมีความหมายตามรากศัพท์ (คมุ ธาตุ + กวิ บัจฺจย) ว่า “สัตว์ผู้ไป” แต่คำนี้ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกประเภทที่ไปได้ เพียงหมายถึงวัวเท่านั้น ดังข้อความว่า

รูปุหีสทโทติ อิมินา วิญญานานญจนฺติ เอตสฺส ปทสฺส อตฺถเ
วิญญานญจ-สทฺโท นิรูปุโหติ ทสฺเสติ.^{๖๔๓}

“คำว่า รูปุหีสทฺโท (รูปหีศัพท์) นี้แสดงว่า ศัพท์ว่า วิญญานญจ ปรากฏในเนื้อความของบทว่า วิญญานานญจ นี้”

จบคำอธิบายวิญญานัญจายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

๓. คำอธิบายอาภิญญายตนฌาน

[๒๘๓] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประสงค์จะเจริญอาภิญญายตนฌาน ต้องสังสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่างในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ เห็นโทษในวิญญาณัญจายตนฌานว่า วิญญาณัญจายตนสมาบัตินี้ :-

ก. อยู่ใกล้กับข้าศึกคืออากาศัญจายตนฌาน

ข. ไม่สงบเหมือนอาภิญญายตนฌาน

จึงคลายความพอใจในวิญญาณัญจายตนฌานนั้นแล้วใส่ใจพิจารณาอาภิญญายตนฌานว่าสงบ ควบคุมสติการความไม่มีแห่ง อากาศัญจายตนฌาน (นัตถิภาวบัญญัติ) อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌาน คือ อาการว่างเปล่าที่เรียกว่า ความสงัด

ถามว่า : ควบคุมสติการอย่างไร

ตอบว่า : ควรนึกถึง มนสิการ พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี) สฺยุณํ สฺยุณํ (ว่างเปล่าๆ) วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (สงัดๆ) ทำความใส่ใจด้วยความตริก[คือสัมผัสกับปะ] ด้วยความตริกเป็นพิเศษ โดยไม่ใส่ใจ[อากาศัญจายตน]วิญญาณนั้น

เมื่อเธอยัง[ภาวนา]จิตให้ดำเนินไปในนิมิต[คือนัตถิภาวบัญญัติ]นั้น นิเวรณีย่อมสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคือนัตถิภาวบัญญัติ]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ เธอช่องเสพนิมิตนั้นบ่อยๆ เจริญสังสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอทำอย่างนี้ อาภิญญายตนฌานจิตย่อมแนบแน่นในนัตถิภาวบัญญัติ คือความว่างเปล่า สงัด ไม่มีแห่ง[อากาศัญจายตน]มหัคคตวิญญาณนั้น ที่เป็นไปแผ่ไปยังอากาศเหมือนวิญญาณัญจายตนฌานจิตแนบแน่นใน[อากาศัญจายตน]มหัคคตวิญญาณที่แผ่ไปในอากาศ

วิธีบรรลุอุปนาမ်ในอาภิญญายตนฌานนี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ส่วนลักษณะต่างกัณมีดังนี้ เมื่อ[อาภิญญายตน]อุปนาจิตนั้นเกิดขึ้นแล้ว ภิกษุ นั้นรู้เห็น[อากาศัญจายตน]วิญญาณที่ตนเจริญในอากาศมาก่อนด้วยวิญญาณัญจายตน-

ฉานจักขุอยู่ เมื่อ[อากาศาณัญญายตน]วิญญาณนั้นหายไปด้วยการใส่ใจบริกรรมว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี) เป็นต้น ย่อมเห็นอภาวบัญญัติคือความไม่มี[อากาศาณัญญายตน]วิญญาณนั้นอยู่ อุปมาเหมือนบุรุษพบเห็นหมู่ภิกษุประชุมกันด้วยกิจบางอย่างที่ศาลาโรงกลมเป็นต้น แล้วไปที่ใดที่หนึ่งจึงกลับมาในเวลาที่ภิกษุลุกขึ้นแล้วหลีกไปในคราวเสร็จกิจประชุม เขายืนอยู่ที่ประตูมองดูสถานที่นั้นอยู่อีก ย่อมแลเห็นความว่างเปล่า เขาไม่คิดอย่างนี้ว่า “ภิกษุเพียงเท่านั้นมรณภาพหรือหลีกไปทิศทางต่างๆ โดยที่แท้เขาแลเห็นความไม่มีว่า ที่นี้ว่างเปล่า

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านั้น ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเรียกว่า

สพฺพโส วิญญาณญายตนํ สมตฺติกมฺม นตฺถิ กิณฺณจิตฺติ อากิณฺณ-
จณฺเวยตนํ อุปสมปฺปชฺช วิหริติ.^{๖๔๔}

“เข้าถึงอากิณญายตนฉานโดยมนสิการว่า ไม่มีอะไร
เพราะล่วงวิญญาณญายตนะ (ฉานและอารมณ์ของฉาน) โดยสิ้นเชิง”

[๒๘๔] คำว่า สพฺพโส แม้ในพากย์นี้ก็มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

แม้ในคำว่า วิญญาณญายตนํ (วิญญาณญายตนะ) นี้ ฉานและอารมณ์ชื่อว่า วิญญาณญายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น โดยแท้จริงแล้ว แม้อารมณ์ก็ได้ชื่อว่า วิญญาณญายตนะ ตามรูปวิเคราะห์ว่า อารมณ์ที่ตั้งคือวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณญายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของอรูปร-
ฉานที่ ๒ เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

เช่นเดียวกันนี้ ที่เกิดของฉานคือวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณญายตนะ โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่เกิด เพราะเป็นเหตุเกิดของฉานนั้น ดังคำว่า กมฺโพชา อสฺसानํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชเป็นแหล่งกำเนิดของม้า) เป็นต้น

๖๔๔

ที่.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

อายตน ศัพทโน อากาสนญายตน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า สญชาติเทศ (สถานที่เกิด, แหล่งกำเนิด) ดังนั้น คำว่า วิญญาณญายตน จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า "ที่เกิดของฌานคือวิญญาณอันไม่มีที่สุด"

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติล่วงวิญญาณญายตนะทั้งสองอย่างนี้ คือฌานและอารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฌาน]เกิดขึ้นและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วควรเข้าถึงอาภิญญายตนฌานนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสที่ว่า วิญญาณญายตน สมตักกมม (เพราะล่วงวิญญาณญายตนะ) โดยรวมฌานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

คำอธิบาย ไม่มีอะไร

คำว่า นตฺถิ กิณฺจ (ไม่มีอะไร) หมายความว่า ใส่ใจอย่างนี้ว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี), สญญํ สญญํ (ว่างเปล่า), วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (สังคต) แม้พระดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

นตฺถิ กิณฺจํติ ตณฺเณว วิญญาณํ อภาเวติ วิภาเวติ อนตรธาเปติ
นตฺถิ กิณฺจํติ ปสฺสตี, เตน วุจฺจตี นตฺถิ กิณฺจํติ.^{๖๔๕}

“คำว่า นตฺถิ กิณฺจ (ไม่มีอะไร) หมายความว่า ผู้เพียรปฏิบัติทำ [ปฐมารูป]วิญญาณ[ที่เป็นอารมณ์]นั้นมิให้มี [ใส่ใจมิให้มี] ทำให้หายไป [ใส่ใจให้หายไป] ทำให้สูญหาย รู้เห็นว่าไม่มีอะไร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นตฺถิ กิณฺจ (ไม่มีอะไร)”

คำว่า อภาเวติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภาว ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตุวตฺเต นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) เช่น

- สมานติ = สมาน ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์)

- ปิณฺเณติ = ปิณ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้เอิบอím)
- วฺจฺเจติ = วฺจ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำอุจฺจาระ)
- มฺตุเตติ = มฺตุต ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำปัสสาวะ)

คำว่า วิภาเวติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิภาว ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ลง อิ ปัจจัยด้วยสูตรดังกล่าวเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อภาเวตีติ อภาวํ กโรติ. ยถา ฉาณสฺส น อุปติฏฺฐติ, เอวํ กโรติ
อมนสิกรณโต. ตโต เอว วิภาเวติ วิคตภาวํ กโรติ, วินาเสติ वा ยถา น
ทิสฺสติ, ตถา กรณโต.^{๖๔๖}

“คำว่า อภาเวติ แปลว่า ทำให้ไม่มี คือ ทำให้ไม่ปรากฏแก่ปัญญา
เพราะไม่ใส่ใจ ดังนั้น จึงทำให้หายไป คือ ทำให้ปราศจากไป หรือทำให้
พินาศไป เพราะทำให้ไม่ปรากฏ”

คำว่า อนฺตรธาเปติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺตร บทหน้า + ธา ธาตุ (อทฺสฺสเน
= ไม่เห็น) + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ ตามปกติ ธา ธาตุมีความหมายว่า ธารณ (ทรงไว้)
แต่เมื่อประกอบกับ อนฺตร บทหน้า ทำให้มีความหมายว่า อทฺสฺสเน (ไม่เห็น) ดังข้อความว่า

ธสฺสุ หีสาสฺมาเตสุ	ธา ธารทานโปสเน
นิ ตฺถุ นฺยาเส วิ กรณ	อา อาโรเป’ภิ ภาสเน.
สํ สทฺทหนสนฺธิสฺสุ	อปิ อจฺฉาทเน ปริ
นิวาเส อว สวเน	อนฺตโร จ อทฺสฺสเน. ^{๖๔๗}

“ธสฺสุ ธาตุย่อมเป็นไปในอรรถว่า เบียดเบียน และรวบรวม
ธา ธาตุย่อมเป็นไปในอรรถว่า ทรงไว้, ให้ และเลี้ยงดู
เมื่อมี นิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ผัง
เมื่อมี วิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า กระทำ
เมื่อมี อา อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ยกขึ้น

^{๖๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๔/๔๘๒

^{๖๔๗} ธาตุวตุถ. ๒๐๐-๑

เมื่อมี อภิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า พุด
 เมื่อมี ส อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เชื้อ, เชื้อมต่อ
 เมื่อมี อปิ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปกปิด
 เมื่อมี ปริ อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า นุ่งห่ม
 เมื่อมี อว อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ฟัง
 เมื่อมี อนฺตร อยู่หน้า ย่อมเป็นไปในอรรถว่า 'ไม่เห็น"

พระดำรัสนั้นแม้ตรัสไว้เหมือน[วิธียังเห็น]ภังคญาณที่พิจารณาเห็นว่าสิ้นไป แต่
 ฟังทราบเนื้อความตามที่กล่าวมานี้ เพราะผู้เพียรปฏิบัติไม่คำนึง ไม่ใส่ใจ ไม่พิจารณา
 [อาภาสอันญายตน]วิญญูณนั้นเพียงใส่ใจความไม่มีความว่างเปล่า ความสัจของอาภาส-
 ัญญายตนวิญญูณดังกล่าวล้วนๆ จึงเรียกว่า ยัง[ปฐมารูป]วิญญูณ[ที่เป็นอารมณ์]นั้นมี
 ให้มี [ใส่ใจมิให้มี] ทำให้หายไป [ใส่ใจให้หายไป] ทำให้สูญหาย มิใช่ตรัสไว้โดยประการอื่น

คำอธิบายอาภิญญายตนะ

คำว่า อาภิญญายตนํ อุปสมบทฺช วิหริติ (เข้าถึงอาภิญญายตนมานานอยู่) นี้
 มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

คำว่า อภิญฺจนะ คือ อาภาสอันญายตนมานานจิตอันไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย
 ความหมายคือ ไม่มีแม้เพียงภังคขณะเป็นอย่าต่ำเหลืออยู่ [เพราะขึ้นชื่อว่าส่วนเหลือ
 เล็กน้อยของสภาวะธรรมเป็นภังคขณะนั่นเอง เนื่องจากเมื่อมีเพียงภังคขณะ จิตดังกล่าวก็
 ควรมีส่วนเหลือ]

คำว่า อาภิญญายตนะ คือ ภาวะแห่งมานานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย คำนี้เป็นชื่อ
 ของความไม่มีอาภาสอันญายตนวิญญูณ

คำว่า อาภิญญายตนะ คือ [ตติยารูป]ญาณที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อยนั้นเป็น
 อารมณ์ที่ตั้ง เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวายตนะ (เทวาลัย)

ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้างต้น

คำว่า อากิญจัญญายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นาสส กิญจนฺตติ อกิจฺจนํ = อากาสนัญจายตนฉานจิตอันไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อกิจฺจนะ (นินิยาตบุรพทพหุพพีหิสมาส)
- อกิจฺจนสฺส ภาโว อากิญจญฺณํ = ภาวะแห่งฉานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อากิญจัญญะ (อกิจฺจน ศัพท์ + ญฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- อากิญจญฺณํ อายตนมสฺส ฉานสฺสชาติ อากิญจญฺายตนํ = [ตติยารูป] ฉานที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อยเป็นอารมณ์ที่ตั้ง ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ (จฺญฐีพหุพพีหิสมาส)

จบคำอธิบายอากิญจัญญายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

๔. คำอธิบายเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

[๒๘๕] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติผู้ประสงค์จะเจริญเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ต้องสั่งสมความชำนาญด้วยลักษณะ ๕ อย่างในอากิญจัญญายตนสมาบัติ เห็นโทษในอากิญจัญญายตนฌานว่า อากิญจัญญายตนสมาบัตินี้ :-

- ก. อยู่ใกล้กับข้าศึกคือวิญญูณัญญายตนฌาน
- ข. ไม่สงบเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน
- ค. สัญญาเหมือนโรค ฝี ลูกศร ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้นที่ไม่มีสัญญาหยาบและไม่ปราศจากสัญญาละเอียด สงบประณีต [เพราะปราศจากสัญญาที่เหมือนโรคเป็นต้นอันทำให้ไม่สงบ]

อีกทั้งเห็นอาณิสสในฌานชั้นสูง จึงคลายความพอใจในอากิญจัญญายตนฌานนั้นแล้วใส่ใจพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนฌานว่าสงบ ควรนึกถึง มนสิการ พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกว่า อากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นที่บุคคลเจริญปรารถนาภาวบัญญัติคือความไม่มีอาภาสานัญญายตนฌานเป็นอารมณ์ สงบๆ ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมผัสกับปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ

เมื่อเธอยัง[ภาวนา]จิตให้ดำเนินไปในนิมิต[คืออากิญจัญญายตนฌาน]นั้น นิเวรณย่อมนสงบไป สติ[ที่มีนิมิตคืออากิญจัญญายตนฌาน]ย่อมดำรงอยู่ดี จิตตั้งมั่นด้วยอุปการสมาธิ เธอช้องเสพนิมิตนั้นบ่อยๆ เจริญสั่งสม[ภาวนาจิตที่มีนิมิตนั้นเป็นอารมณ์] เมื่อเธอทำอย่างนี้เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตย่อมแนบแน่นในชั้นที่ ๔ คืออากิญจัญญายตนสมาบัติ เหมือนอากิญจัญญายตนฌานจิตแนบแน่นในัตถิภาวบัญญัติ คือ ความไม่มี[อาภาสานัญญายตน]วิญญูณ

แม้วิธีบรรลุปภินาในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่นั้นเรียกว่า

สพฺพโส อากิญจณฺณายตณํ สมติกุกฺกมฺม เหนสญฺณานาสญฺณายตณํ
อุปสมฺปชฺช วิหริติ.^{๖๕๘}

“เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตณมานอยู่ เพราะล่วงอากิญจัญญาย-
ตณะ (มานและอารมณ์ของมาน) โดยสิ้นเชิง”

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตณํ (เนวสัญญานาสัญญายตณมาน) หมายถึงมาน
แปลตามศัพท์ว่า “มานที่มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่” แต่คำนี้
หมายถึงอารมณ์ของมานนั้นอีกด้วย จึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “สัญญาก็ไม่ใช่ มิใช่สัญญาก็
ไม่ใช่ อันเป็นที่ตั้งของ[สัมปยุตต]ธรรมที่เหลือ” ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไปในข้อ ๒๘๗

[๒๘๖] คำว่า สพฺพโส แม้ในพากย์นี้ก็มิ่นัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

แม้ในคำว่า อากิญจณฺณายตณํ สมติกุกฺกมฺม (เพราะล่วงอากิญจัญญายตณะ) นี้
มานและอารมณ์ชื่อว่า อากิญจัญญายตณะ ตามนัยที่ได้กล่าวมาข้างต้น ที่จริงแล้ว แม้
อารมณ์ก็ได้ชื่อว่า อากิญจัญญายตณะ ตามรูปวิเคราะห์ว่า อารมณ์ที่ตั้งคือภาวะแห่งมาน
จิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย ชื่อว่า อากิญจัญญายตณะ โดย อายตณ ศัพท์มีความหมายว่า
ที่ตั้ง เพราะเป็นอารมณ์ของอรูปรูปานที่ ๓ เหมือนสถานที่สถิตของเทวดาได้ชื่อว่า เทวา-
ยตณะ (เทวาลัย)

เช่นเดียวกันนี้ ที่เกิดของมานคือภาวะแห่งมานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย
ชื่อว่า อากิญจัญญายตณะ โดย อายตณ ศัพท์มีความหมายว่า สถานที่เกิด เพราะเป็นเหตุเกิด
ของมานนั้น ดังคำว่า กมฺโพชา อสฺสํ อายตณํ (แคว้นกัมโพชเป็นแหล่งกำเนิดของม้า)
เป็นต้น

อายตณ ศัพท์ใน อากิญจณฺณายตณ มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า สญฺชาติเทส
(สถานที่เกิด, แหล่งกำเนิด) ดังนั้น คำว่า อากิญจณฺณายตณ จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า “ที่เกิด
ของมานคือภาวะแห่งมานจิตที่ไม่มีส่วนเหลือเล็กน้อย”

๖๕๘

ที่.ม. ๑๐/๑๒๙/๖๓, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติล่วงอาภิชฌณายตนะทั้งสองอย่างนี้ คือฉานและ
 อารมณ์ ด้วยการไม่ทำให้[ฉาน]เกิดขึ้นและไม่ใส่ใจ[อารมณ์] แล้วควรเข้าถึงเนวสัญญานา-
 สัญณายตนะนี้อยู่ ดังนั้นจึงตรัสพระดำรัสที่ว่า อาภิชฌณายตนะ สมตักกมม (เพราะ
 ล่วงอาภิชฌณายตนะ) โดยรวมฉานและอารมณ์ทั้งสองนั้นไว้ด้วยกัน

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะสญสาสหคตฺ (ฉานที่ประกอบด้วยสัญญาอันเป็น
 ที่ตั้งคือสัญญาก็มิใช่ มิใช่สัญญาก็มิใช่) นี้ อุปมาที่ ๔ นั้นเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญา-
 ยตนะ เพราะมีสัญญา[ละเอียด]ใด สัญญานั้นมีอยู่แก่ผู้ปฏิบัติโดยประการใด พระพุทธองค์
 ทรงยกบทว่า เนวสญณีนาสญญี (ผู้มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) ขึ้นแสดงในคัมภีร์
 วิวัจค์เพื่อแสดงสัญญาและวิธีบรรลुสัญญานั้นก่อน แล้วตรัสว่า

ตมฺเวย อาภิชฌณายตนะ สนฺตโต มนสิ กโรติ, สงฺขาราว-
 เสสสมาปตฺติ ภาเวติ. เตन วุจฺจติ เนวสญณีนาสญญีติ.^{๖๔๙}

“ผู้เพียรปฏิบัติใส่ใจอาภิชฌณายตนะสมาบัตินี้ว่าสงบ เจริญ
 สมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ดังนั้นจึงเรียกว่า
 เนวสัญญีนาสัญญี (ผู้มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่)”

ในพากย์นั้น คำว่า สนฺตโต มนสิ กโรติ (ย่อมใส่ใจว่าสงบ) หมายความว่า ย่อม
 ใส่ใจอาภิชฌณายตนะสมาบัตินี้ว่าสงบ เพราะมีอารมณ์สงบอย่างนี้ว่า สมาบัตินี้สงบหนอ
 เพราะปรารภแม้กระทั่งความไม่มี[ปฐมารูปวิญญาณ] (นัตถิภาวบัญญัติ) ให้เป็นอารมณ์
 อยู่ได้

ในประโยคที่ว่า สนฺตา วตฺถํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ
 กิริตฺวา จสฺสติ (สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะปรารภแม้กระทั่งความไม่มี[ปฐมารูปวิญญาณ]ให้
 เป็นอารมณ์อยู่ได้) คำว่า ยตฺร ลง ตฺร บ้างในอรรถปฐมา จึงมีความหมายว่า ยา (สมาบัติ
 ใด) ส่วน หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณะ

นาม ศัพท์ที่พบในประโยคที่ว่า ยตฺร หิ นาม มีความหมายว่า ตำนาน หรืออัครรรย

เหมือน นาม ศัพท์ในคำว่า กถุญหิ นาม จึงแปลว่า "หนอ" ถือว่าเป็นคำที่แสดงการตำหนิหรือความอัศจรรย์ของผู้พูด ตามหลักภาษาให้ลง สุตติ วิภัตติในปัจจุบันกาลในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๖ สูตร ๓) ว่า นาเม ครหา-วิมฺหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์ และปรากฏการตำหนิและความอัศจรรย์ ให้ลง สุตติ วิภัตติ เป็นต้น) ดังข้อความว่า

ยตุร หิ นามาติ ยา นาม.^{๖๕๐}

“คำว่า ยตุร หิ นาม แปลว่า สมาบัติใดหนอ”

อนึ่ง ความหมายว่า ความอัศจรรย์ มีชื่อเรียกว่า การสรรเสริญ ในที่บางแห่ง ดังข้อความว่า

ปสฺสาคฺรหาสนฺญา- สวีการาทิปิ นาม'ถ.^{๖๕๑}

“นาม ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า การสรรเสริญ ดีเยี่ยม ชื่อ และการรับรอง เป็นต้น”

นาม อิติ ครหปสฺสนสนฺญาปญฺहेสุ จ.^{๖๕๒}

“นิบาตว่า นาม ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ครหะ (ดีเยี่ยม) ปัสสณะ (สรรเสริญ) สัญญา (ชื่อ) และปัญหา (ถาม)”

ตัวอย่างการสรรเสริญ (อัศจรรย์) เช่น

- สาวกาศิ นาม เอว มหิทฺธิกา (แม้พระสาวกทั้งหลายก็มีฤทธิ์มากหนอ)
- ยตุร หิ นาม สาวโกปิ เอว มหิทฺธิโก ภาวิสฺสติ (แม้พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็มีฤทธิ์มากอย่างนี้หนอ)
- ยตุร หิ นาม สญฺญี สมานิ ชาคโร ปญฺจมตฺตานิ สกฺกฺสฺตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อภิกฺกนฺตานิ เนว ทกฺขติ น ปน สทฺทํ โสสฺสติ (เพราะท่านอาฬารดาบสผู้ยังมีสัญญาตั้งอยู่แต่มิได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนตั้งห้ำร่อยเล็มที่ผ่านไปใกล้ๆ หนอ)

^{๖๕๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๖/๔๘๔

^{๖๕๑} อภิธาน. ๓/๑๑๙๑

^{๖๕๒} รูป. ๒/๒๘๒

- อจฺฉริยํ อนฺโธ นาม ปพฺพตมาโรหิสฺสติ, พฺริโร นาม สทฺทํ โสสฺสติ (น้าอัศจรรย
คนบอดขึ้นเขาได้หนอ คนหนวกได้ยินเสียงหนอ)

ส่วนตัวอย่างการดำหนิ ได้กล่าวมาแล้วในวิสุทฺธิมรรค ฉบับแปลไทย (เล่ม ๑ ข้อ
๓๖๕)

ถามว่า : ถ้าบุคคลใส่ใจโดยความสงบแล้ว การล่องพ้น[ตติยารูปสมบัตติ] จะ
มีได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะไม่ต้องการจะเข้าสมบัตติ กล่าวคือ แม้เธอใส่ใจอาภิญฺญายตนสมบัตตินั้นว่าสงบ แต่มีได้นึกถึง เข้าสมบัตติ หรือทำไว้ในใจว่า เราจักนึกถึง เข้าสมบัตติ
อธิสฺฐาน ออก หรือพิจารณาสมบัตตินั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเนวสัณญานาสัณญายตนฌานสงบประณีตกว่าอาภิญฺญายตนฌาน

อุปมาเหมือนพระราชูปถัมภ์บนหลังช้างทรง เสด็จเที่ยวไปตามทางในพระนคร
ด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นช่างศิลป์มีช่างแกะสลักงาเป็นต้นนั่งผ้าฝืน
หนึ่งไว้มน ใช้อีกฝืนหนึ่งโพกศีรษะ มีเนื้อตัวเปราะเปื้อนด้วยผงงาเป็นต้น กำลังทำศิลปะ
แกะสลักงาเป็นต้นหลากหลาย ทรงชมเชยว่า น้าอัศจรรยหนอ อาจารย์ทั้งหลายชำนาญ
จริง จึงทำศิลปะเช่นนี้ได้ แต่มิได้ทรงดำริอย่างนี้ว่า โอหนอ ตัวเราควรสละราชสมบัติแล้ว
เป็นนายช่างเช่นนี้ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสิริราชสมบัติมีค่ามาก พระองค์จึงเสด็จผ่าน
นายช่างไป ฉนั้นใด

ผู้เพียรปฏิบัตินี้ก็นั้นนั้น ย่อมใส่ใจอาภิญฺญายตนสมบัตตินั้นว่าสงบ แต่มิได้
นึกถึง เข้าสมบัตติ หรือทำไว้ในใจว่า เราจักนึกถึง เข้าสมบัตติ อธิสฺฐาน ออก หรือพิจารณา
สมบัตตินั้น เขาใส่ใจสมบัตตินั้นว่าสงบอยู่ ย่อมบรรลุสัณญาที่ถึงอัปปนาอันละเอียดอย่าง
ยิ่งนั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่า เนวสัณญีนาสัณญี (ผู้มีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่) และ
ตรัสว่า สงฺขาราวเสสสมปาตตี ภาเวติ (ย่อมเจริญสมบัตติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจาก
สังขารหยาบ)

คำว่า สงขาราวเสสสมาปตฺติ (สมาบัติที่มีสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ) หมายถึง อรูปสมาบัติที่ ๔ ที่มีสังขารถึงความละเอียดยิ่งนัก

ภาวนาที่เจริญให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปเหมือนการเดินทาง ภาวนานั้นเมื่อบรรลุถึงอรูปสมาบัติที่ ๔ ย่อมชื่อว่าทำให้สังขารถึงที่สุด ถ้าเจริญภาวนายิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็มีเพียงนิโรธสมาบัติที่ดับสังขารทุกอย่าง ไม่มีความเกิดขึ้นของสังขารใดๆ ดังนั้น อรูปสมาบัติที่ ๔ จึงเรียกว่าสมาบัติที่มีสังขารละเอียดยิ่งซึ่งเหลืออยู่โดยความเป็นสังขารสุดท้ายจากสังขารหยาบก่อนๆ

[๒๘๗] บัดนี้ ชั้น ๔ ไต่เรียกว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะ โดยเนื่องด้วยสัณญา [ละเอียด]ที่ได้บรรลุตามที่กล่าวมาแล้ว พระผู้มีพระภาคจะแสดงถึงชั้น ๔ นั้นโดยองค์ธรรม[ที่จำแนกเป็นกุศลเป็นต้น] จึงตรัสว่า

เนวสณฺณานาสณฺณายตนะฺนุติ เนวสณฺณานาสณฺณายตนะฺ สมาส-
ปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐจรมฺมสุขวิหริสฺส วา จิตฺตเจตสิก-
ธมฺมา.^{๖๕๓}

“คำว่า เนวสัณญานาสัณญายตนะ คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก [ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา]ของปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้าเนวสัณญานาสัณญายตนะสมาบัติ หรือของบุคคลผู้บังเกิด[ในเนวสัณญานาสัณญายตนะภูมิ] หรือของพระขีณาสพผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยฌานนั้น]ในภพปัจจุบัน”

คำว่า เนวสณฺณานาสณฺณายตนะ สมาสปนฺนสฺส (ปุถุชนและพระเสกขะผู้เข้าเนวสัณญานาสัณญายตนะสมาบัติ) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดกุศลมาน

คำว่า อุปปนฺนสฺส (บุคคลผู้อุบัติ[ในเนวสัณญานาสัณญายตนะภูมิ]) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดวิปากมานโดยความเป็นปฏิสนธิ ภาวังค์ และจุติ

คำว่า ทิฏฺฐจรมฺมสุขวิหริสฺส (พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุข[ด้วยรูปฌาน]ในภพปัจจุบัน) แสดงถึงบุคคลซึ่งเป็นที่เกิดกิริยามาน

ในธรรมทั้งสามอย่างนั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาธรรมคือจิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติในที่นี้[ว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ] [เพราะประสงค์เอาที่ตั้งของอริปัญญาลิกขา]

ส่วนรูปวิเคราะห์ในคำนี้ คือ :-

คำว่า เนวสัญญานาสัญญะ (ฉานที่มีสัญญา[หายาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่) คือ ฉานและสัมปยุตตธรรมที่มีสัญญา[หายาบ]ก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัญญาหายาบ และไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ เพราะยังมีสัญญาละเอียด

คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ฉานที่มีสัญญา[หายาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ซึ่งเป็นอายตนะ เพราะนับเข้าในมนายตนะและธรรมายตนะ

ตามนัยแรก คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เนว สัญญา อสสาติ เนวสัญญ = ฉานที่มีสัญญา[หายาบ]ก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญะ (ฉนฺทวิพหุพีหิสมาส)

- น สัญญา อสญญา = ไม่ใช่สัญญา[ละเอียด] ชื่อว่า อสัญญา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- น อสญญา อสสาติ นาสญญ = ฉานที่ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ชื่อว่า อสัญญา (ฉนฺทวิพหุพีหิสมาส)

- เนวสัญญ จ ตํ นาสญญจาติ เนวสัญญานาสญญ = ฉานที่มีสัญญา[หายาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- เนวสัญญานาสญญจ ตํ อายตนญจาติ เนวสัญญานาสญญายตนะ = ฉานที่มีสัญญา[หายาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่ ซึ่งเป็นอายตนะ ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

แม้คำแปลในภาษาไทยจะแปล น และ อ ศัพท์ใน เนวสัญญานาสญญา ศัพท์ว่า ไม่ใช่, ไม่มี แต่ศัพท์เหล่านั้นมีความหมายอื่นแฝงอยู่ คือ น ศัพท์ใน เนวสัญญา เป็นอภาวัตถะ คือ มีอรรถว่าไม่มี, น ศัพท์ใน นาสญญ เป็นอัญญัตถะ คือ มีอรรถว่าอื่น ส่วน อ ศัพท์เป็น

อภาวัตตะเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

เนวสณฺณชาติ เอตฺถ น-กาโร อภาวตุโถ, นาสณฺณนฺติ เอตฺถ น-กาโร อณฺณตุโถ, อ-กาโร อภาวตุโถว, อสณฺณํ อนสณฺณณฺณจาทิ อตฺถโถ.^{๖๕๔}

“ในคำว่า เนวสณฺณ นี้น ศัพท์มีอรรถว่าไม่มี, น ศัพท์ในคำว่า นาสณฺณ นี้น มีอรรถว่าอื่น ส่วน อ ศัพท์มีอรรถว่าไม่มีนั่นเอง หมายความว่า มีสัญญา[หยาบ]ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา[ละเอียด]ก็ไม่ใช่”

อรูปมานที่ ๔ ประกอบด้วยองค์มาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา เมื่อจำแนกมานและสัมปยุตตธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นขั้นบันไดและอายตนะ ก็นับเข้าในมหายตนะและธรรมายตนะเท่านั้น ดังนั้น อายตน ศัพท์ตามนัยนี้จึงแปลว่า “อายตนะ”

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาในอรูปมานที่ ๔ นี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (สัญญาก็ไม่ใช่, ไม่พอเรียกว่าสัญญา) เพราะไม่อาจทำกิจของสัญญาที่ชัดเจน[คือการเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาก่อให้เกิดความเบื่อหน่าย] และชื่อว่า นาสัญญา (มีใช่สัญญาก็ไม่ใช่, เป็นสัญญาละเอียด) เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ เหตุนี้จึงได้ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (สัญญาก็ไม่ใช่ มีใช่สัญญาก็ไม่ใช่, มีใช่สัญญาหยาบ เป็นสัญญาละเอียด)

คำว่า เนวสัญญานาสัญญาตนะ คือ สัญญาก็ไม่ใช่ มีใช่สัญญาก็ไม่ใช่ อันเป็นที่ตั้งของ[สัมปยุตต]ธรรมที่เหลือ[โดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้น] โดย อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง

ตามนัยที่ ๒ คำว่า เนวสณฺณานาสณฺณายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เนว สณฺณา เนวสณฺณา = สัญญาก็ไม่ใช่ ชื่อว่า เนวสัญญา (นิบาตบุรพบท-กรรมธารยสมาส)
- น สณฺณา อสณฺณา = มีใช่สัญญา ชื่อว่า อสัญญา (นิบาตบุรพบทกรรม-ธารยสมาส)

^{๖๕๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๗/๔๘๕

- น อสณฺหา นาสณฺหา = มิใช่สัญญา ก็มิใช่ ชื่อว่า นาสัญญา (นินิบาตบุรพบท-
กรรมธารยสมาส)
- เวสณฺหา จ สา นาสณฺหา จาติ เวสณฺหานาสณฺหา = สัญญา ก็มิใช่ มิใช่
สัญญา ก็มิใช่ ชื่อว่า เวสสัญญานาสัญญา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- เวสณฺหานาสณฺหา จ สา आयตनญจาติ เวสณฺหานาสณฺหาयตนํ = สัญญา
ก็มิใช่ มิใช่สัญญา ก็มิใช่ อันเป็นที่ตั้งของ[สัมปยุตต]ธรรมที่เหลือ ชื่อว่า เวสสัญญานาสัญญา
ยตนะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามนัยที่ ๒ นี้ น ศัพท์ใน เวสณฺหา เป็นอัญญัตตะ คือ มีอรรถว่าอื่น น ศัพท์ใน
นาสณฺหา ก็มีอรรถว่าอื่นเหมือนกัน ส่วน อ ศัพท์เป็นนภาวัตตะ คือ มีอรรถว่าไม่มี ดัง
ข้อความว่า

ทฺฐิเย อตฺถวิภปฺเป เวสณฺหาติ เอตฺถ น-กาโร อญฺจตุโก. ตถา
นาสณฺหาติ เอตฺถ น-กาโร, อ-กาโร จ อญฺจตุโก เอวาติ เตน ทฺวเยน
สณฺหา-ภาโว เอว ทสฺสีโตติ.^{๖๕๕}

“ในอรรถอย่างนี้ ๒ น ศัพท์ในคำว่า เวสณฺหา นี้ มีอรรถว่า
อื่น, น ศัพท์ในคำว่า นาสณฺหา นี้ ก็เช่นเดียวกัน ส่วน อ ศัพท์มีอรรถ
ว่า อื่น ทั้งสองศัพท์นั้นแสดงว่าไม่มีสัญญานั่นเอง”

สรุปความว่า ตามนัยแรก คำว่า เวสณฺหานาสณฺหาयตน หมายถึง ฌาน และ
อายตน ศัพท์แปลว่า อายตนะ ซึ่งหมายถึง มนายตนะและธรรมาตนะ ส่วนนัยที่ ๒ หมายถึง
อารมณ์ของฌานคือสัญญาดังกล่าว และ อายตน ศัพท์มีความหมายว่า ที่ตั้ง โดยความเป็น
นิสสยปัจจัยเป็นต้น

คำว่า นาสณฺหา แปลตามศัพท์ว่า มิใช่สัญญา ก็มิใช่ ความหมายก็คือ เป็นสัญญา
ละเอียดยันเอง การใช้คำปฏิเสธซ้อนปฏิเสธนี้มีความหมายเท่ากับคำปกติ ดังข้อความว่า

ทฺวิปฺปฏิเสโร สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.^{๖๕๖}

^{๖๕๕} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๗/๔๘๖

^{๖๕๖} ที.สี.อภิวนฎีกา ๑/๑/๙๕

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติพร้อมกับความยิ่งยวด”

ทวิปฏิเสธ ปกตฺยตฺถ. ^{๖๕๗}

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ”

ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์มูลฎีกาจึงกล่าวว่า

นาสมฺมวาทิ สญฺจนาภาโว จ เอติสฺสา อตฺถิตฺติ อตฺถโถ. ^{๖๕๘}

“คำว่า นาสมฺมวาทิ (มิใช่สัญญาที่ไม่ใช่) ความหมายก็คือ ความเป็นสัญญาของสมบัตินั้นมีอยู่”

อนึ่ง สัญญาอย่างเดียวมิได้เป็นเช่นนี้ในรูปฌานที่ ๔ นี้ แต่เวทนาก็ชื่อว่า เนว-
เวทนานาเวทนา (เวทนาก็ไม่ใช่ มิใช่เวทนาก็ไม่ใช่, ไม่ใช่เวทนาหยาบ เป็นเวทนาดละเอียด)
แม้จิตก็ชื่อว่า เนวจิตตนาจิตตะ (จิตก็ไม่ใช่ มิใช่จิตก็ไม่ใช่, ไม่ใช่จิตหยาบ เป็นจิตละเอียด)
แม้ผัสสะก็ชื่อว่า เนวผัสสนาผัสสะ (ผัสสะก็ไม่ใช่ มิใช่ผัสสะก็ไม่ใช่, ไม่ใช่ผัสสะหยาบ เป็น
ผัสสะละเอียด) แม้สัมปยุตตธรรมที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน แต่พระพุทธร่องค์ทรงแสดงเทศนา
นี้โดยมุ่งถึงสัญญาเป็นหลัก [ดังคำว่า นานตตกายา นานตตสมฺมวาทิน (ผู้มีกายต่างกัน มี
สัญญาต่างกัน)]

เรื่องสามเณรใช้น้ำมันทาบาตร

นอกจากนั้น พึงอธิบายเนื้อความนี้ด้วยคำอุปมาที่มีเรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น มี
เรื่องเล่าว่า สามเณรเอน้ำมันทาบาตรวางไว้ พระเถระกล่าวกับสามเณรนั้นในเวลาตีมีข้าว
ยาคุ่ว่า เธอจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่า ในบาตรมีน้ำมันขอรับ เมื่อนั้นพระเถระ
จึงกล่าวว่าสามเณรจงนำมา เราจักใส่น้ำมันในขวด สามเณรจึงเรียนว่า ไม่มีน้ำมันขอรับ

ในคำอุปมานั้น การพูดว่าน้ำมันมีอยู่ มิได้เพราะไม่ควรตีมีน้ำมันระคนกับข้าว
ยาคุ เนื่องจากน้ำมันถูกเก็บไว้ในกุฎี ส่วนการพูดว่า น้ำมันไม่มี เนื่องด้วยการใส่ขวด

^{๖๕๗} กัจจายนสูตรตฺถะ ๑๓๒

^{๖๕๘} อภิ.สง.มูลฎีกา ๑/๒๖๘/๑๓๓

เป็นต้น ฉันทิ แต่สัญญานั้นก็ฉันทิ ชื่อว่า สัญญาที่ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ ชื่อว่า มิใช่สัญญาที่ไม่ใช่ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ฉันทิ

คำว่า อนุโตตุตถ (ถูกเก็บไว้ภายในกุฎิ) คือ อาหารที่ถูกเก็บไว้เกิน ๑ คืบเป็นต้น ในสถานที่ที่มีไข้กับปิยกุฎิ หมายความว่า ภิกษุรับประเคนเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยแล้ว สามารถเก็บไว้ฉันทิเป็นยาได้ภายใน ๗ วันนับตั้งแต่วันรับประเคน แต่ไม่อาจฉันทิระคนกับอาหารมีข้าวเป็นต้น (ยาวกาลิก) ในวันที่สองเป็นต้นไป ถ้าภิกษุเก็บเนยใสเป็นต้นที่ยังไม่ได้รับประเคนไว้ในอกกับปิยกุฎิ คือ กุฎิที่ไม่ควรเก็บซึ่งเป็นสถานที่มีที่มุงบังแม้เพียงคืบเดียว ก็ไม่ควรฉันทิระคนกับอาหาร ดังนั้นจึงฉันทิน้ำมันระคนกับข้าวยาคุไม่ได้อาบัติทุกกฎ

ถามว่า : กิจของสัญญาในเรื่องนี้คืออะไร

ตอบว่า : กิจของสัญญา คือ การหมายรู้อารมณ์ และการเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ (ปัญญาหยั่งเห็นความเบื้อหน่าย) กล่าวคือ อุปมาสัญญาที่ ๔ นั้นไม่อาจทำกิจหมายรู้ได้ชัดเจน เหมือนเตโชธาตุในน้ำเย็นไม่อาจทำกิจเผาไหม้ อีกทั้งไม่อาจเพื่อเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณเหมือนสัญญาในสมภาติที่เหลือ โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุผู้มีได้กระทำการกำหนดรู้ชั้นอื่น ขึ้นชื่อว่าพิจารณาแนวสัญญานาสัญญาตนชั้นแล้วบรรลุนิพพิทาญาณได้ หามิได้ แม้กระทั่งท่านพระสารีบุตร

ประโยคว่า อปิ อายสฺมา สาริปฺตฺโต จมฺบพฺมาและจมฺบไทยมีรูปว่า อปิจ แต่ควรใช้เป็น อปิ ที่เป็นไปในอรรถว่า สัมภาวนา (ชมเชย) เช่น อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ รติ โส นาธิคฺฉนฺติ (เขาไม่ได้รับความรื่นรมย์แม้ในกามทั้งหลายอันเป็นทิพย์ [ไหนเล่าจะยินดีกามของมนุษย์]) เมรุเมปิ วินิชฺฌิตฺวา คจฺเณยฺ ([เขา]พึงทะลวงแม้ภูเขาศระเมรุไปได้ [ป่วยการกล่าวถึงภูเขาสูงเล็ก ๆ])

แต่ผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติ [คือเริ่มเจริญวิปัสสนาโดยมุ่งตามรู้ชั้นเป็นต้นเป็นหลัก แล้วหยั่งเห็นสภาวะธรรมที่ดำเนินไปในทวารพร้อมกับทวารและอารมณ์] ผู้มีปัญญามากเช่นกับ

พระสารีบุตร จึงสามารถ[เพื่อก่อให้เกิดปัญญาเห็นเห็นความเกิดดับ] แม้ท่านพระสารีบุตร นั้นก็สามารถเห็นด้วยการพิจารณาเห็นเป็นกองๆ (กองๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า เอวํ กิริเมธมา อหุตฺวา สมโณติ, หุตฺวา ปฏิเวติ^{๖๕๙} (ธรรมเหล่านี้ไม่เคยมีมาก่อนย่อมเกิดขึ้น ครั้นเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป) ไม่อาจเห็นด้วยการหยั่งรู้ธรรม[มีผัสสะเป็นต้น]ที่ละอย่าง [เนว-สัณฺญาณาสัณฺญาณตน]สมาบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้

อนุปทัมมวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน หมายความว่า การเข้าฌานตามลำดับสมาบัติแล้วออกจากฌานหนึ่งๆ แล้วจึงกำหนดรู้ องค์ฌานพร้อมด้วยผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับองค์ฌาน จัดว่าเป็นการหยั่งเห็นธรรมที่ละอย่าง ด้วยการรู้เห็นผัสสะอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างหนึ่ง เป็นต้น การจำแนกรู้ธรรมที่ละอย่างในอรู-ปฌานที่ ๔ นี้เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญาแม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ทำไม่ได้ เพราะธรรมในอรูปฌานที่ ๔ ละเอียดยิ่งนัก อาจทำได้แต่เพียงรู้เห็นเป็นกองๆ เท่านั้น ดังข้อความว่า

กลาปสมฺมสนฺวเสเนวติ จตฺตถารูปจิตฺตูปาทปปริยาปนฺเน ผสฺส
สาทิ-ธมฺเม อวินิพฺภุชฺช เอกโต คเหตฺวา กลาปโต สมฺภูโต สมฺมสนฺวเส-
นยวิปสฺสนาสงฺขาตกลาปสมฺมสนฺวเสเน. ผสฺสสาทิธมฺเม วินิพฺภุชฺชิตฺวา วิสุํ
วิสุํ สรूपโต คเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน สมฺมสนํ อนุปทมฺมวิปสฺสนา.^{๖๖๐}

"คำว่า กลาปสมฺมสนฺวเสเนว (ด้วยการพิจารณาเห็นเป็นกลุ่ม เท่านั้น) หมายความว่า ด้วยการพิจารณาเห็นว่าเป็นกองโดยถือเอา ร่วมกันไม่จำแนกธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่นับเข้าในอรูปจิตตูปาทที่ ๔ คือ ด้วยการพิจารณาเห็นเป็นกองที่เรียกว่า นยวิปัสสนา (การหยั่งเห็นโดย นัย) การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยจำแนกธรรมมีผัสสะ เป็นต้นถือเอาองค์ธรรมที่ละอย่าง ชื่อว่า อนุปทัมมวิปัสสนา"

เรื่องน้ำในหนทาง

นอกจากนั้น พึงอธิบายเนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตร กล่าวคือ สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน้อยหนึ่งแล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้า ลำดับนั้นเมื่อพระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันจักสงรงน้ำ สามเณรเรียนว่า ไม่มีน้ำขอรับ

ในคำอุปมานั้น การพูดว่าน้ำมีอยู่ มีได้เพราะเพียงทำให้รองเท้าเปียกน้ำ ส่วนการพูดว่าไม่มี มีได้เพราะไม่พอจะอาบ ฉันใด แม้สัญญานั้นก็ฉันนั้น ชื่อว่า สัญญาก็ไม่ใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ ชื่อว่า มิใช่สัญญาก็ไม่ใช่ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดอันเหลือจากสังขารหยาบ ฉะนั้น

บัณฑิตไม่ควรอธิบายเนื้อความนี้ด้วยคำอุปมาเหล่านี้อย่างเดียว แต่ควรอธิบายด้วยคำอุปมาที่สมควรอื่นอีก

คำว่า อุปสมบุชช วิหริติ (เข้าถึงอยู่) นี้ มีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว

จบคำอธิบายแนวสัญญานาสัญญายตนกรรมฐานเพียงเท่านี้

ปโยธรา ปรีดาป

หรณเดยว สรีริน

นวนตุดลาโม มหต

ปรทุกขุปสนตียา.

กาวยาทรระ ๒/๑๗/๓

“เมฆฝนยอมกำจัดความร้อนให้แก่ปวงชน การได้รับอัทภาพของท่าน
ผู้ประเสริฐยอมเป็นไปเพื่อดับทุกข์แก่ผู้อื่นมิใช่หรือ”

ปกิณณกกา : เรื่องเบ็ดเตล็ดในอรุพฌาน ๔

[๒๘๘] อสทิสฐโป นาโถ อารุปปิ ยัม จตุพพิริ์ อาห
ตัม อิติ ฌตฺวา ตสฺมี ปกิณณกกาปิ วิญญเญยา.

“พระนาถะผู้มีรูปกายไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน[ด้วยพระลักษณะ ๓๒ และพระอนุลักษณะ ๘๐ เป็นต้น] ได้ตรัสอรุพฌาน ๔ อย่างไร
ผู้เพียรปฏิบัติเข้าใจอรุพฌาน ๔ นั้นอย่างนี้แล้ว ฟังทราบปกิณณกกา
ในอรุพฌานนั้นอีกด้วย”

[๒๘๙] กล่าวโดยย่อว่า

อารมฺมณาทิกุมโต จตสฺโสปี ภาวนติมา
องฺคตติกุมเมตาสํ น อิจฺจนฺติ วิภาวโน.

“อรุพสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ย่อมมีได้เพราะล่องพ้นอารมณ์ ผู้มี
ปัญญาไม่ปรารถนาการล่องพ้นองค์ฌานของสมาบัติเหล่านั้น”

กล่าวโดยละเอียดว่า :- ในอรุพสมาบัติเหล่านั้น ฟังทราบอรุพสมาบัติทั้ง ๔
เหล่านี้ว่ามีได้เพราะล่องพ้นอารมณ์โดยสิ้นเชิง คือ

ก. อรุพสมาบัติที่ ๑	มีได้เพราะล่องพ้นอารมณ์คือกสิณรูป
ข. อรุพสมาบัติที่ ๒	มีได้เพราะล่องพ้นอากาศ
ค. อรุพสมาบัติที่ ๓	มีได้เพราะล่องพ้นวิญญานที่เป็นไปในอากาศ
ฌ. อรุพสมาบัติที่ ๔	มีได้เพราะล่องพ้นการปราศจากวิญญานที่เป็นไปใน

ในอากาศ

ผู้มีปัญญาไม่ปรารถนาการล่องพ้นองค์ฌานของสมาบัติเหล่านั้น เพราะไม่มีการ
ล่องพ้นองค์ฌานในสมาบัติเหล่านั้นเหมือนในรูปาวจรสมาบัติ ดังจะเห็นได้ว่า อรูปาวจรสมาบัติ
ทั้งหมดมีองค์ฌาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา และจิตเตกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต)

[๒๙๐] แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น :-

สุปณิตตรา โหนติ

ปจฺจิมมา ปจฺจิมมา อิธ

อุปมา ตตฺถ วิญญेยฺยา

ปาสาทตลสาฎิกกา.

“ในอุปมาบัดนี้เหล่านี้ สมบัติหลังๆ ประณีตดีกว่าสมบัติก่อนๆ
พึงทราบอุปมาในความประณีตดีกว่านั้นเหมือนพื้นปราสาทและผ้า”

คำว่า ตตฺถ ในบาทที่ ๓ เพิ่มคำว่า สุปณิตตรภาเว หรือ สุปณิตตตฺเต เป็น
วิเศษยะ ในประโยคบาลีบางแห่งมีการเปลี่ยนประธานเป็นบทนามที่ประกอบด้วย ภาว ศัพท์
หรือมีภาวปัจจัยต่อท้าย ในบางแห่งก็เปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามบ้าง โดยเฉพาะประโยค
ที่มี ย ศัพท์เป็นกริยาปรามาส คือ ระบุนิยามเป็นหลักโดยไม่ใช้วิเศษณะของบทนามใดๆ ต้อง
เปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามแน่นอน

อุปมาเหมือนพื้นปราสาทและผ้า

อุปมาเหมือนปราสาท ๔ ชั้น ชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อันประณีตเนื่องด้วยการ
พื่อนรำ ขับร้อง บรรเลง ดอกไม้มีกลิ่นหอม อาหาร ที่นอน และเสื้อผ้าเป็นต้นอันเป็นทิพย์
ปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๑ ปราสาทชั้นที่ ๓ มี
กามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ปราสาทชั้นที่ ๔ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น

พื้นที่ ๔ ชั้นในปราสาทนั้นเป็นพื้นปราสาทเหมือนกัน ไม่มีความต่างกันโดย
ความเป็นพื้นปราสาท แต่ปราสาทชั้นบนๆ ประณีตกว่าปราสาทชั้นล่างๆ โดยมีกามคุณ ๕
บริบูรณ์ต่างกัน

นอกจากนั้น อุปมาเหมือนผ้าหนัก ๔ ตำลึง ๓ ตำลึง ๒ ตำลึง และ ๑ ตำลึงที่
ทอดด้วยด้ายหยาบ ละเอียด ละเอียดกว่า หรือละเอียดที่สุด ซึ่งหญิงนางหนึ่งทอไว้ มีด้าน
กว้างและยาวเท่ากัน ในคำอุปมานั้น แม้ผ้าทั้ง ๔ ชนิดมีด้านกว้างยาวเท่ากัน มีขนาดไม่
ต่างกัน แต่ผ้าชนิดหลังๆ ประณีตกว่าผ้าชนิดก่อนๆ ด้วยสัมผัสที่สบาย มีเนื้อละเอียด และ

มีค่ามาก ฉันทอ รูปสมบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ก็ฉันทนั้น มีองค์ฌานมีเพียง ๒ ประการนี้ คือ อุเบกขา และจิตเตกัคคตา แต่สมบัติหลังๆ ในรูปสมบัติเหล่านี้ประณีตดีกว่าด้วยความ ประณีตและประณีตยิ่งขึ้นไปขององค์ฌานเหล่านั้นเพราะภาวนาที่ต่างกัน

ผ้าหนัก ๔ ตำลึงทอดด้วยด้ายหยาบ ผ้าหนัก ๓ ตำลึงทอดด้วยด้ายละเอียด ผ้าหนัก ๒ ตำลึงทอดด้วยด้ายละเอียดกว่า ส่วนผ้าหนัก ๑ ตำลึงทอดด้วยด้ายละเอียดที่สุด

[๒๙๑] อนึ่ง รูปสมบัติเหล่านั้นที่ประณีตและประณีตตามลำดับตามนัยที่กล่าว มา :-

อสุจิมฺหิ มณฺฑปเป ลฺลโค	เอโก ตํ นิสฺสํโตะ ปโร
อญฺโณ พหิ อนิสฺสํ	ตํ ตํ นิสฺสํ จาปโร.
จฺโตะ จตุหิ เอเตหิ	ปฺริเสหิ ยถากุมํ
สมานตํ ฌาตพฺพา	จตฺสฺสํปิ วิภาวํ.

“ผู้มีปัญญาพึงทราบรูปสมบัติทั้ง ๔ เหมือนบุรุษ ๔ คนเหล่านี้ตาม ลำดับว่า บุรุษคนหนึ่งโหนมณฑปในที่ที่ไม่สะอาด อีกคนหนึ่งเกาะบุรุษนั้น อีกคนหนึ่งยืนอยู่ข้างนอกไม่เกาะ ส่วนอีกคนหนึ่งยืนเกาะคนที่อยู่ข้างนอก”

การประกอบความในคานานี้มีดังนี้ :-

กล่าวโดยละเอียดว่า มีมณฑปหลังหนึ่งในที่ไม่สะอาด ลำดับนั้น บุรุษคนหนึ่งมา ถึงแล้วรังเกียจของไม่สะอาดนั้นอยู่ จึงเอามือโหนเหมือนยึดติดที่มณฑปนั้น ภายหลังอีก คนหนึ่งมาเกาะบุรุษซึ่งโหนมณฑปนั้น ต่อมาคนอื่นมาแล้วคิดว่า บุรุษที่โหนมณฑปและ บุรุษที่ยืนเกาะเขา ทั้งสองคนนี้ยืนไม่ดี และเขาทั้งสองนั้นจะตกไปแน่นอนเมื่อมณฑปล้ม ไป เอาเถอะเราจักยืนข้างนอก เขาจึงไม่เกาะคนแรกที่ยืนเกาะนั้นแล้วไปยืนข้างนอก ต่อ มามีบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วดำริว่าบุรุษที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่เกาะบุรุษนั้นไม่ปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ข้างนอกยืนดีแล้ว จึงยืนเกาะบุรุษนั้น

ในคำอุปมานั้น พึงทราบว่า :-

- ก. อากาศที่สำเร็จด้วยการเพิกกสณ เหมือนมณฑปในที่ที่ไม่สะอาด
- ข. อากาสนัญญายตณานที่มีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจนิमितคือ กสณรูป เหมือนบุรุษที่โหนมณฑปเพราะรังเกียจของไม่สะอาด
- ค. วิญญาณัญญายตณานที่บุคคลเจริญโดยปรารภอากาสนัญญายตณาน ซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษที่เกาะคนที่โหนมณฑป
- ฌ. อากิญจัญญายตณานที่มีอารมณ์ คือความไม่มีแห่งอากาสนัญญายตณะ นั้น (นัตถิภาวะบัญญัติ) โดยไม่ทำอากาสนัญญายตณานให้เป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยของคนทั้งสองนั้นแล้วไม่เกาะคนที่โหนมณฑปนั้นแล้วไปยืน ภายนอก
- ง. เนวสัญญานาสัญญายตณานที่บุคคลเจริญโดยปรารภอากิญจัญญายตณะ ซึ่งตั้งอยู่ในที่ภายนอกคือความไม่มี[อากาสนัญญายตณ]วิญญาณ เหมือนบุรุษที่ดำริว่าคนที่โหนมณฑปและคนที่เกาะบุรุษนั้นไม่ปลอดภัยและรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ข้างนอก ยืนดีแล้ว จึงยืนเกาะบุรุษคนนั้น

[๒๙๒] อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตณานนี้ที่เป็นไปตามที่กล่าวมาแล้ว :-

อารมฺมณฺ กโรเตว

อญฺญาภาเวน ตํ อิทํ

ทิจฺจโทสมปิ ราชาณํ

วุตฺติเหตุ ยถา ชโน.

“ณาดังกล่าวปรารภอากิญจัญญายตณานนั้นเป็นอารมณ์ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เหมือนปวงชนอาศัยพระราชาที่ตนเห็นโทษ เลี้ยงชีพ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ”

กล่าวโดยละเอียดว่า เนวสัญญานาสัญญายตณานนี้ย่อมปรารภอากิญจัญญายตณานนั้นแม้ที่ตนเห็นโทษอย่างนี้เป็นอารมณ์ว่า สมบัตินี้อยู่ใกล้กับข้าศึกคือวิญญาณัญญายตณาน เพราะไม่มีอารมณ์อื่น เหมือนปวงชนอาศัยพระราชาที่ตนเห็นโทษเลี้ยงชีพ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ อุปมาว่าคนที่ไม่มีอาชีพในด้านอื่น จึงอาศัยพระราชาบาง

พระองค์ผู้ปกครองทุกทิศเลี้ยงชีพ เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ[พระองค์]เป็นผู้ไม่สำรวม มีความประพฤติดังกาย วาจา และทางใจหยาบคาย แม้ที่ตนเห็นโทษอย่างนี้ว่า พระราชา พระองค์นี้มีความประพฤติดังกาย ฉันทใด เนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ไม่ได้อารมณ์อื่น อยู่ จึงปรารถนาอากิณฺญายตนฌานแม้ที่ตนเห็นโทษนั้นเป็นอารมณ์ ฉันทนั้น

คำว่า สพฺพทิสฺมปตฺติ (ผู้ปกครองทุกทิศ) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าปวงชนเป็นผู้ไม่มีทางไป[ที่อาจหลีกเลี่ยงได้]^{๖๖๑}

[๒๙๓] อนึ่ง เนวสัณญานาสัณญายตนฌานนี้ที่รับอารมณ์อยู่อย่างนี้ :-

อารุพฺโห ทิฆนินฺสเสถิ	ยถา นินฺสเสถินิพาหุํ
ปพฺพตฺตคฺคณฺจ อารุพฺโห	ยถา ปพฺพตฺตมตฺถกํ.
ยถา วา คิริमारุพฺโห	อตฺตโนเยว ชณฺณกํ
โอลฺลพฺภติ ตเถเวตํ	ฌานโมลฺลพฺภ วตฺตติ.

“ฌานดังกล่าวเกิดขึ้นอาศัยอากิณฺญายตนฌานนี้ เหมือนคนเดินขึ้นบันไดยาวต้องเกาะราวบันได [เพราะไม่มีสิ่งอื่นให้จับ] คนที่เดินขึ้นยอดเขาต้องเกาะยอดเขา หรือคนที่เดินขึ้นเขาต้องเดินยันเข้าของตนไป”

จบปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่ออารุปฺปนิตฺเทศ (คำอธิบายอรุปฺปฌาน) ของเรื่องสมาธิภาวนา
ในวิสุทธิมรรคปกรณัมที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาวุธชน

^{๖๖๑}
วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙๒/๔๙๓

ยสุสตุถิ สดตํ เมตฺตา

สพฺพโลกสุวุลลภา

กุปายเต สมฺพุทฺธิ

อคฺคิ ตสฺส ชลาเย.

สกุขรายติ เมรุปี

วิสมกฺโข สุธายเต

สสายเต มิคฺรราชา

พยาโล มาลาคุณายเต.

โทลายเต ฉมาจาโล

นानาวุธา ติณฺนายเร.

นิติมัญฺชรี ๑๙-๒๐

“ผู้ใดเจริญเมตตาอันเป็นที่เคารพรักของชาวโลกอยู่เสมอ แม้สาครก็เหมือน
บ่อน้ำแก่เขา ไฟเหมือนน้ำ ภูเขาสิเนรุราชเหมือนก้อนกรวด อาหารผสมพิษ
เหมือนสุราโภชน์ พญามิคฺรราชเหมือนนกระต่าย งูเห่ล้อมเหมือนพวงมาลัย
แผ่นดินไหวเหมือนชิงช้า นานาศาสตราเหมือนหญ้าอ่อน”

ภาคผนวก

อารักขกรรมฐาน ๔

การเจริญมรณสติกรรมฐานนี้จัดเป็นหนึ่งในสี่ปัฏกกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ควรเจริญในทุกที่ หรือมูลกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ควรเจริญเป็นลำดับแรก หรืออารักขกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่คุ้มครองผู้ปฏิบัติ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๔๒) ได้กล่าวว่ามี ๔ ประเภท คือ

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธรูป มีประโยชน์เพื่อให้จิตสำนึกในการปฏิบัติธรรม

๒. เมตตา การแผ่เมตตาริจิตไปสู่สรรพสัตว์ มีประโยชน์เพื่อให้มนุษย์และเทวดาที่ได้รับกระแสเมตตาคຸ້ມครองให้ปลอดภัยจากภัยทั้งปวง

๓. อสุภกาวานา การพิจารณาความไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ยึดติดผูกพันในร่างกาย

๔. มรณสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ประมาทในวัยและชีวิตอันจะส่งผลให้มุ่งหน้าปฏิบัติธรรม

โบราณจารย์ชาวสิงหลได้ประพันธ์คาถาที่เกี่ยวกับกรรมฐานเหล่านี้ไว้โดยย่อ มีคาถาทັງสั้น ๓๕ บท จัดพิมพ์ไว้ในหนังสือสวดมนต์ชื่อ Pujā ซึ่งตรวจชำระโดย nanda-joti Bhikkhu ผู้แปลได้เทียบเคียงบทสวดมนต์ดังกล่าวกับฉบับโบราณอักษรขอมและอักษรล้านนาของไทย แล้วตรวจชำระใหม่และดำเนินการแปลไว้ควบคู่กันไปเพื่อประโยชน์ปัญญาแก่ผู้สนใจเรื่องนี้ (ขอขอบคุณพระมหาญาณธวัช ญาณทุโธ ผู้ช่วยตรวจสอบอักษรขอมและอักษรล้านนาหลายฉบับในเรื่องนี้)

การเจริญพทุธานุสสติ

๑. พุพฺพานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ
อิตฺติมา จตฺตารกฺขา ภิกฺขุ ภาวะเยย สี้ลวา.

“ภิกษุผู้ทรงศีลพึงเจริญอารักขกรรมฐาน ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ การหมั่นระลึกถึงพระพุทธรูป การเจริญเมตตา การเจริญอสุภกรรมฐาน และการระลึกถึงความตาย”

๒. อนนต์วิทูรคุณ คุณโต'นุสสรณ์ มณี
 ภเวยยะ พุทธิมา ภิกขุ พุทธานุสสติ'มาทิโต.

“ภิกษุผู้มีปัญญามั่นระลึกถึงพระมุนีผู้มีพระคุณกว้างขวางไร้ที่สุด
โดยคุณธรรม ฟังเจริญพุทธาสนสติภาวนาเป็นลำดับแรก”

๓. สวาสนะ กิเลสโส เอโก สพเพ นิฆาติย
อหุ สุตตุนันตาโน ปุชานญจ สทาโร.

“พระมุนีพระองค์นั้นทรงขจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินทั้งปวงแล้ว เป็นผู้ที่มีกระแสจิตอันหมดจดยิ่ง และควรแก่ของบูชาในกาลทุกเมื่อ”

๔. สัพพกาลลเต ธมฺเม สัพเพ สมฺมา สยํ มุนิ
สัพพกาเรน พุชฌิตวา เอโก สัพพญญตํ คโต.

“พระมุนิตรัสรู้ธรรมทั้งสิ้นที่มีในกาลทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์
เองโดยลักษณะทุกประการ ได้ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณเพียง
พระองค์เดียว”

๕. วิปัสสนาธิวิรัชชาติ สীลาทิจรเณหิ จ
สสมิทเทหิ สมปนโน คคณาภาหิ นายโก.

“พระผู้นำทรงเพียบพร้อมด้วยวิชา ๘ มีวิปัสสนาเป็นต้น และ
จรรยา ๑๕ มีศีลเป็นต้นอันไพบูรณ์ดี เปรียบดังท้องฟ้าเต็มไปด้วย
หมู่ดาวสว่างไสว”

๖. สมมา คโต สุภัง จานัน	อโมฆวจโน จ โส
ติวิธสุสปี โลกสุส	ฉาตา นิรวเสสโต.

“พระองค์มีวาจาไม่ไร้ประโยชน์ ทรงบรรลुकุศลสถาน(พระนิพพาน)
โดยชอบ ทรงรู้แจ้งโลกทั้งสาม (สัตว์โลก สังขารโลก และโอกาสโลก)
โดยสิ้นเชิง”

๗. อเนเกหิ कुณเมหิ	สพฺพสตฺตุตฺตโม อหุ
อเนเกหิ อุปาเยหิ	นรทเม ทเมสิ จ.

“พระองค์ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าปวงชนด้วยหมู่คุณความดีเป็น
อันมาก และทรงสั่งสอนคนที่ควรสั่งสอนด้วยวิธีนานาประการ”

๘. เอโก สพฺพสุส โลกสุส	สพฺพอตฺถาณฺสาสโก
ภาคฺยอิสฺสรียาทีนํ	คุณานํ ปรมิ นิธิ.

“พระองค์ผู้เดียวทรงสั่งสอนประโยชน์ทั้งปวงแก่ชาวโลกทั้งมวล
ทรงเป็นขุมทรัพย์อันยิ่งใหญ่แห่งคุณธรรมมีบุญฤทธิ์และความเป็นใหญ่
[ในจิตของพระองค์]เป็นต้น”

๙. ปญฺญาสุส สพฺพพรมฺเมสุ	กรุณา สพฺพชนฺตุสุ
อตฺตตฺถานํ ปฺรตฺถานํ	สาตฺถิกา คุณเชฏฺฐิกา.

“พระปัญญาของพระองค์เป็นไปในธรรมทั้งปวง พระกรุณาเป็นไป
ในสรรพสัตว์ [ทั้งสองอย่าง]มีคุณอันยิ่งใหญ่ ทำประโยชน์ตนและผู้อื่น
ให้สำเร็จ”

๑๐. ทยาย ปารมี จิตฺวา ปณณายตฺตาน'มฺหุทฺธิ
อฺหุทฺธิ สพฺพธมฺเมสุ ทยายณฺเณ จ อฺหุทฺธิ.

“พระองค์ทรงสั่งสมบารมีด้วยกรุณา ทรงยกตนข้ามพ้นด้วยปัญญา ทรงข้ามพ้นธรรมทั้งปวงแล้วช่วยผู้อื่นให้ข้ามพ้นด้วยกรุณา”

๑๑. ทิสฺสมาโนปิ ตาวสุส รูปกาโย อจินฺตฺโย
อสาธารณณานทุกฺเค ธมฺมกาเย กถาว กาคี.

“พระรูปกายของพระองค์แม้บุคคลพบเห็นได้ ก็เป็นอจินไตยก่อนจะป่วยกล่าวไปในธรรมกาย (หมู่ธรรม) อันอุดมไปด้วยพระญาณเฉพาะพระองค์เล่า”

พุทฺธานุสฺสติภาวนา.

จบการเจริญพุทธานุสสติ

การเจริญเมตตานุสสติ

๑. อตฺตูปมา ย สพฺเพสํ สตฺตานํ สุขกามตํ
ปสฺสิตฺวา กมฺโต เมตฺตํ สพฺพสตุเตสุ ภาวเย.

“บุคคลเห็นว่าสรรพสัตว์ปรารถนาสุขด้วยการเปรียบกับตนแล้วพึงเจริญเมตตาในสรรพสัตว์ตามลำดับ”

๒. สุขี ภาเวยฺยํ นิทฺทุกฺโข อหํ นิจฺจํ อหํ วีย
หิตา จ เม สุขี โหตุ มชฺฌตฺตา จาถ เวรฺวิน.

“ขอข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีความสุขพ้นทุกข์เสมอ ผู้มีอุปการคุณ คนเป็นกลาง และศัตรูของข้าพเจ้าจงเป็นผู้มีความสุขเช่นเดียวกับข้าพเจ้า”

๓. อิมมฺหิ คามเขตฺตมฺหิ สตฺตา โหนฺตุ สฺขี สทา
 ตโต ปรณฺจ รชฺเชสุ จกฺกฺวาเพสุ ชนฺตฺโน.

“ขอเหล่าสัตว์ในคามเขตนี้จงเป็นผู้มีความสุขเสมอ ถัดจากนั้น
 เหล่าสัตว์ในแคว้นแคว้นและในจักรวาล จงเป็นผู้มีความสุข”

๔. สมฺนฺตา จกฺกฺวาเพสุ สตฺตานนฺเตสุ ปาณินฺโน
 สฺขินฺโน ปุคฺคฺลา ภูตา อตฺตภาวคฺตา สฺยํ.

“ขอสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ผู้มีลมหายใจ บุคคล สัตว์ผู้เกิดแล้ว และ
 สัตว์ที่มีร่างกาย ที่อยู่ในจักรวาลอันหาที่สุดมิได้โดยรอบ จงเป็นผู้มี
 ความสุข”

๕. ตถา อิตฺถิ ปุมา เจว อริยา'นริยาปิ จ
 เทวา นรา อปายภูจา ตถา ทสฺทิสาสฺ จาติ.

“อนึ่ง ขอสตรี บุรุษ พระอริยะ ปุณฺชน เทวดา มนุษย์ และอปาย-
 สัตว์ในทศทิศ จงเป็นผู้มีความสุขเช่นเดียวกัน”

เมตฺตานุสฺสตีภาวนา.

จบการเจริญเมตตานุสสติ

การเจริญอสุภานุสสติ

๑. อวิญฺญาณาสุภานิภํ สวิญฺญาณาสุภํ อิมํ
 กายํ อสุภโต ปสฺสํ อสุภํ ภาวเย ยติ.

“ภิกษุพิจารณาเห็นร่างกายที่ไม่งามมีใจครองนี้ว่าไม่งามเหมือน
 ซากศพไร้ใจครอง พึงเจริญอสุภภาวนา”

๒. วณฺณสณฺจานคนฺธเหหิ อาสโยกาสโต ตถา
 ปฏิกฺกุลาณี กาเย เม กฺุณปานี ทฺวิโสฬส.

“ชาคศพ ๓๒ ชนิด[คือ ผม เป็นต้น] มีอยู่ในร่างกายของเรา
น่ารังเกียจโดยสี สันฐาน กลิ่น ที่อาศัย และที่ตั้ง”

๓. ปฏิกฺกุลาปิ กฺุณปา เชคฺจุจํ กายนิสฺสิตํ
 อาธารโ อสุจิ ตสฺส กาเย ตฺ กฺุณเป จิตํ.

“ชาคศพเป็นของปฏิกูล ความน่าเกลียดอาศัยร่างกาย ความ
สกปรกเป็นที่ตั้งของร่างกายนั้น ดำรงอยู่ในชาคศพคือร่างกายของเรา”

๔. มีพฺุเห กิมิว กาโยยํ อสุจิมฺหิ สมฺภูจฺจิตํ
 อนฺโต อสุจิสมฺปนฺโน ปฺุณฺณวจฺจุภฺมึ วีย.

“ร่างกายนี้ดำรงอยู่ในสิ่งที่ไม่สะอาด เหมือนหนอนอยู่ในอาจณ
ภายในเต็มไปด้วยสิ่งสกปรก เหมือนส้วมเต็ม”

๕. อสุจิ สนฺหเต นิจํ ยถา เมทกถาลิกา
 นนานากิมิกฺกุลาวาโส ปฺุติจฺนฺทนิกา วีย.

“สิ่งสกปรกไหลออกอยู่เสมอเหมือนภาชนะดินใส่มันข้น เป็นที่
อาศัยของหมูนอนนานาชนิด เหมือนบ่อน้ำคร่ำที่เน่าเหม็น”

๖. คณฺทภูโต โรคฺภูโต วณฺภูโต สมฺสฺสโย
 อเตกฺจิโน’ติเชคฺจุโน ปภินฺนกฺุณปฺุโมติ.

“ร่างกายเหมือนผี โรค และแผลที่เยียวยาไม่ได้น่ารังเกียจยิ่ง
เปรียบดังชาคศพที่แตกแฉิม”

อสุภานุสฺสติภาวนา.

จบการเจริญอสุภานุสฺสติ

การเจริญมรณานุสสติ

๑. ปวตทีปตุลยาย สายสุนตติยา ขยั
 ปรูปมาย สมุปสส์ ภาวเย มรณสฺสตี.

“ผู้รู้เห็นความเสื่อมไปแห่งกระแสน้ำของตนอันเสมอเหมือน
 ตะเกียงที่วางไว้ในทางลม โดยเปรียบกับผู้อื่น พึงเจริญมรณสติ”

๒. มหาสมปตฺติสมปตฺตา ยถา สตฺตา มตา อิธ
 ตถา อหํ มริสฺสามิ มรณํ มม หสฺสตี.

“สัตว์ทั้งหลายที่เพียบพร้อมด้วยสมบัติมากมายในโลกนี้ ได้ตาย
 แล้ว ฉันใด เราก็จักตาย ฉันนั้น ความตายจักมีแก่เรา”

๓. อุปฺปตฺติยา สเหเวทํ มรณํ อาคตํ สทา
 มรณตุถยา โอภาสํ วรโก วีย เอสตี.

“ความตายนี้มาพร้อมกับความเกิดเสมอโดยแท้ ย่อมแสวงหา
 โอกาสฆ่าเหมือนนายเพชรฆาต”

๔. อีสกํ อนิวตฺตํ ตํ สตตํ คมนุสฺสูกํ
 ชีวิตํ อุทฺยา อตฺถํ สุริโย วีย ธาวติ.

“ชีวิตนั้นไม่ถอยกลับเพียงเล็กน้อย มีแต่ขวนขวายไปข้างหน้า
 เองๆ เหมือนดวงอาทิตย์อัสดงคดไปหลังจากอุทัยขึ้นแล้ว”

๕. วิชฺขุप्พุพฺพุสฺสาว- ชลราชิ ปรีกฺขยํ
 ฆาตโกว ธิปฺโป ตสฺส สพฺพตฺถาปิ อวาริโย.

“ชีวิตเสื่อมสิ้นไปเร็ว เหมือนสายฟ้าแลบ ฟองน้ำ หยาดน้ำค้าง
 และรอยขีดบนผิวน้ำ มฤตยูเป็นข้าศึกของชีวิตนั้น ไม่มีใครห้ามได้ใน
 ที่ทุกสถาน”

๖. สุธสถามปญญิติ- พุทฺธิวุทธิชินทวย
 ฆาเตติ มรณํ ขิปุปิ กาทุํ มาทิสเก กถา.

“ความตายรุกรงฆาตพระชินเจ้าทั้งสองประเภท [คือ พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า] ผู้เจริญด้วยยศ กำลัง บุญ ฤทธิ์ และปัญญา อันดีงามโดยพลัน จะป่วยกล่าวไปไยในสามัญชนเช่นเรา”

๗. ปจฺจยानญจ เวกลฺยา พาทิรชฺฌตฺตูปทฺทวา
 มรโณรํ คมิสฺสามิ มรมาโน อนุกฺขณนฺติ.

“เราตายอยู่ทุกขณะจิต จักถึงฝั่งแห่งความตาย เพราะปัจจัย บกพร่อง และเพราะอันตรายทั้งภายนอกและภายใน”

มรณานุสสติภาวนา.

จบการเจริญมรณานุสสติ

คําลงท้าย

๑. ภาเวตฺวา จตฺตารกฺขา อารเมยฺย อนนฺตรํ
 มหาสงฺเวควตฺถุนิ อญฺจ อญฺจิตวีริโย

“ภิกษุผู้มีความเพียรตั้งมั่น เจริญอารักขกรรมฐาน ๔ ประการนี้ แล้ว ถัดจากนี้ไปควรพิจารณาสังเวควัตถุ (ที่ตั้งแห่งความสลัดใจ) อันยิ่งใหญ่ ๘ อย่าง”

๒. ชาตี ชรา พฺยาธิ จฺตี อปายา
 อตีตอปฺปตฺตกวมฺมทุกฺโข
 อิทานิ อาหารคเวมฺมจิทฺทุกฺโข
 สํเวควตฺถุนิ อิมานิ อญฺจ.

“สังเวควัตถุ ๘ เหล่านี้ คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย อบายภุมิ วัฏฏทุกข์ที่ผ่านมาแล้ว วัฏฏทุกข์ที่ยังมาไม่ถึง และทุกข์คือการแสวงหาอาหารในปัจจุบัน”

๓. ปาโต จ สายมปี เจว อิมํ วิธึ โย
 อาเสวเต สตตมตฺตหิตาภิลาสี
 ปปโปติ โส’ติวิปุลํ หตปาริปนโถ
 เสฏฺฐํ สุขํ มุนิปสฺสจฺจมตํ สุขเณ.

“ผู้ใดปรารถนาประโยชน์ตน ปฏิบัติตามวิธีนี้อยู่เสมอทุกเช้าเย็น เขาจะจัดอันตรายได้แล้ว ย่อมบรรลुสุขอันประเสริฐไพบุลย์ยิ่ง (นิพพาน-สุข) อันพระมุนีทรงสรรเสริญและได้ยั้งเห็นแล้วโดยสะดวก”

๔. นนามิ พุทฺธํ คุณสาครํ ตํ
 สตุตา สทา โหนตุ สุขี อเวรา
 กาโย ชิฆณฺโณ สกโล วิคนุโธ
 คจฺจนฺติ สพฺเพ มรณํ อหฺมจ.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้มีพระคุณประดุจสาครพระองค์ นั้น ขอเหล่าสัตว์เป็นผู้มีความสุข ปราศจากเวรทุกเมื่อ ร่างกายทั้งหมด น่ารังเกียจมีกลิ่นเหม็น ชนทั้งปวงและเราย่อมถึงความตาย”

๕. นนามิ ธมฺมํ มุนิราชเทสิตํ
 สตุตา สทา โหนตุ สุขี อเวรา
 กาโย ชิฆณฺโณ สกโล วิคนุโธ
 คจฺจนฺติ สพฺเพ มรณํ อหฺมจ.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมอันพระจอมมุนีทรงแสดงแล้ว ขอ เหล่าสัตว์เป็นผู้มีความสุข ปราศจากเวรทุกเมื่อ ร่างกายทั้งหมด น่ารังเกียจมีกลิ่นเหม็น ชนทั้งปวงและเราย่อมถึงความตาย”

๖. นมามิ สงฺฆํ มุนิราชสาวกั
 สตฺตา สทา โหนตุ สุขี อเวรา
 กาโย ชินฺณโย สกโล วิคฺคฺโธ
 คจฺฉนฺติ สพฺเพ มรณํ อหฺมจ.

“ข้าพเจ้าขอหมั่นสการพระสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระจอมมุนี ขอ
 เหล่าสัตว์เป็นผู้มีความสุข ปราศจากเวรทุกเมื่อ ร่างกายทั้งหมดน่า
 รังเกียจมีกลิ่นเหม็น ชนทั้งปวงและเราย่อมถึงความตาย”

จบคำลงท้าย

นอกจากนั้น คัมภีร์ขุททกสิกขา (คาถา ๔๖๑-๗๐) ที่แต่งก่อนสมัยพระพุทธ-
 โฆสจารย์ ก็กล่าวถึงอารักขกรรมฐาน ๔ ด้วยคาถา ๑๐ บทเหล่านี้ คือ

๔๖๑. พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา จ อสุภํ มรณสฺสติ
 อารกตฺตาทินาร्हํ สมฺมา สามญฺจ พุทฺธโต.
 ๔๖๒. สมฺมาสมฺพุทฺธอิติ วา— นุสฺสติ ยา ปฺนปฺปนํ
 นวภาทเ ภควโต พุทฺธานุสฺสติ สา कुณ.

“[อารักขกรรมฐานมี ๔ ประการเหล่านี้ คือ] การหมั่นระลึกถึง
 พระพุทธรูป การเจริญเมตตา การเจริญอสุภกรรมฐาน และการระลึก
 ถึงความตาย

การหมั่นระลึกถึงคุณธรรม ๙ ประเภทของพระผู้มีพระภาคอยู่
 เนื่องนิตยว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์
 (ผู้ไกลจากกิเลส) เพราะไกลจากกิเลส หรือทรงพระนามว่า สัมมา-
 สัมพุทฺธะ (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) เพราะตรัสรู้[ธรรมทั้งปวง]โดย
 ชอบด้วยพระองค์เอง การหมั่นระลึกถึงนั้นชื่อว่า การหมั่นระลึกถึง

พระพุทธรูป”

๔๖๓. สีมัญจลัมเป สีมัจจุ— เทวตาสุ จ อัสสเร
ชเน โคจรคามมहि ตตุฏฐาพาย มานูเส.

๔๖๔. สัพพสत्เตสุ สุจิตา โหนฺตา'เวราติอาทินา
 ปริจฺฉิขฺช ปริจฺฉิขฺช ภาวนา เมตตภาวนา.

“การเจริญภาวนาโดยกำหนดสรรพสัตว์เริ่มตั้งแต่ภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในวัดที่เรียกว่าอุปัชฌาย์ ท้าวเจ้าอยู่ในอุปัชฌาย์ ชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม (หมู่บ้านรับบิณฑบาต) มนุษย์ที่อยู่ในโคจรคามนั้นเป็นต้นไปตามวิธีว่า ภิกษุทั้งหลายในวัดนี้ จงเป็นสุข อย่าเบียดเบียนกัน เป็นต้น”

๔๖๕. วรรณสนฺจนโอกาส- ทิสฺโตปริจฺเจตโต
 ววตถเปตฺวา เกสาทิ- โกฏฺฐาเส อนุปฺพตโต.

๔๖๖. นาตีสัมมจ สนิกั วิเกเขป ปฏิกพาหัย
 ปณฺณตตี สมติกกุมม มุญจนตสฺसानุปพุทโต.

๔๖๗. วรรณอาสาขยสณจัน- คนโง่กาเสหิ ภาวนา
ปฏิกฎาติ โภจจาเส อุทธุมาดาทิตตตุสุ
คเหตวา อสุภาการ์ ปวตตะ ภาวนาสุภ.

“การกำหนดโกฏฐาสะมีผมเป็นต้นโดยสี่ สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และ ขอบเขต แล้วเจริญภาวนาว่าปฏิภูลด้วยสี่ เหตุที่อาศัย (เหตุอันเป็นที่ อาศัยเกิด) สัณฐาน กลิ่น และที่ตั้ง โดยใส่ใจตามลำดับ ไม่เรื้อนัก ไม่ ชำนัก ป้องกันความฟุ้งซ่าน ล่วงพ้นบัญญัติ ปล่อยลำดับ [เป็นต้น] ชื่อว่า อสุมภกรฐาน อีกอย่างหนึ่ง ภาวนาที่ดำเนินไปรับเอาลักษณะ ไม่สวยงามของศพพองอืดเป็นต้น ชื่อว่า อสุมภกรฐาน”

๔๖๘. “มรณํ เม ภวิสฺสติ ชีวิตํ อัจฉิขุขิสฺสติ
มรณํ มรณํ วาตี ภาวยิตวาน โยนิสฺโส.

๔๖๙. วรกสฺเสวูปฏฺจานา สมฺปตฺตึนํ วิปตฺติโต
 อุปสฺสฺหโรโต กาย— พหุสธารณา ตถา.
๔๗๐. อายุทพฺพลโต กาล— ววตฺถานสฺส'ภาวโต
 อทฺธานสฺส ปริจฺเฌหา ภาวนา มรณสฺสติ.

“การเจริญภาวนาด้วยปัญญาว่า มรณํ เม ภวิสฺสติ (มรณะจักมีแก่เรา) ชีวิตํ อุปฺจนิชฺชิสฺสติ (ชีวิตินทรีย์จักขาด) หรือ มรณํ มรณํ (ความตายๆ) แล้วเจริญภาวนาโดยปรากฏเหมือนเพชรฆาต โดยวิบัติจากสมบัติ โดยนำมาเปรียบเทียบ โดยเป็นกายทั่วไปแก่เหตุของความตายจำนวนมาก โดยชีวิตมีกำลังน้อย โดยไม่มีกำหนดเวลา[ของความตาย] และโดยมีกำหนดเวลา[อายุขัย] ชื่อว่า การระลึกถึงความตาย

ชัยมงคลภายใน

ชัยมงคลคาถาหรือคาถาพาหุงเป็นบทประพันธ์ที่แต่งในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ราว พ.ศ. ๒๐๐๖ ท่านผู้แต่งคือพระมหาพุทธสิริเถระซึ่งรจนาคัมภีร์ฎีกาพาหุง คาถานี้ยังมีชื่อเรียกว่า บทถวายพรพระ เพราะแต่งถวายพรพระเจ้าแผ่นดินเพื่อให้ทรงชนะศึก ชัยมงคลคาถาเหล่านี้ได้เผยแพร่มายังประเทศพม่าเป็นเวลาช้านาน ชาวพม่าเรียกว่า ชัยมงคลภายใน

นอกจากนั้น พระเถระชาวพม่าผู้ไม่ปรากฏนามตั้งแต่สมัยอังวะได้แต่งบทสวดอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ชัยมงคลภายใน มี ๘ บท กล่าวถึงคุณธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นหลัก แล้วตั้งสัตย์อธิษฐานน้อมนำชัยมงคลมาสู่ตน บทสวดนี้เป็นที่แพร่หลายทั่วไปในประเทศเมียนมาร์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พบในหนังสือบทสวดมนต์ฉบับต่างๆ ของพม่า เช่น ฉบับโรงพิมพ์สัมมตะ (หน้า ๓๗-๘) มีข้อความดังต่อไปนี้

๑. อวิชชาอนฤทโกสมุหิ	สตฺเต ตณฺหาขลาพฺเช
ตมฺหา จานา นิโกขามลฺล	เทสนาณณเตชสา
เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหตุ เม ชยมฺกคฺล.

“พระชินเจ้าโปรดเหล่าสัตว์ที่อยู่ในกระเปาะไขแห่งอวิชชา อยู่ในมดลูกคือตัณหา ให้พ้นไปจากสถานที่นั้นด้วยเดชานุภาพแห่งเทศนาญาณ ด้วยสัจวาจาขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๒. มหาโมหนฺธกาเรน	อภิกฺขเต มหาชเน
ปญฺณาจกฺขุ ลภาเปลฺล	ณฺณาโลเกน โส ชิน
เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหตุ เม ชยมฺกคฺล.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นโปรดมหาชนผู้ถูกความมืดมนแห่งโมหะอันใหญ่หลวงครอบงำ ให้ได้รับปัญญาจักขุด้วยแสงสว่างแห่งปรีชา ด้วยสัจวาจาขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๓.	ราคาทิวคศิลาเลหิ	ทตฺตมกายํ มหาชนํ
	นิพฺพาเปสิ นรนาโถ	อภฺจมนฺจคฺควารินา
	เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหตุ เม ชยมนฺคฺลํ.

“พระโลกนาถของปวงชนโปรตมมหาชนที่ถูกเปลวไฟแห่งราคะ
เป็นต้นแผดเผากาย ให้ดับสนิทด้วยวารีแห่งอัษฎางคิกมรรค ด้วยสัจ-
วาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๔.	จตุโรเมหิ วุยฺหนฺเต	คมฺภีเร สํสารณฺณเว
	อตุตฺตาเรสิ มหาวิโร	ธมฺมนาวาย นายโก
	เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหตุ เม ชยมนฺคฺลํ.

“พระผู้นำที่มีวิริยะอันใหญ่หลวง โปรตมมหาชนที่ถูกกระแสนิเวศ
๔ พัดพาไปในมหรณพแห่งสงสารอันลุ่มลึก ให้ข้ามพ้นด้วยธรรมนาวา
ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๕.	สํสารจารกํ โลกํ	นิจฺจํ ทุกฺขเณ ปิพิตํ
	นิพฺพานปฺรํ ปาเปสิ	ฉาณตฺตเณน โส ชินอ
	เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหตุ เม ชยมนฺคฺลํ.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นโปรดชาวโลกผู้ท่องเที่ยวไปในสงสารถูก
ทุกข์บีบคั้นอยู่เสมอ ให้ไปถึงบุรีแห่งนฤพานด้วยปัญญาให้เห็นไตร-
ลักษณ์] ๓ ประการ ด้วยสัจวาจานี้ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๖.	กภฺจมุขาทิสฺสเปหิ	ทภฺจกายํ มหาชนํ
	ติกิจฺเจสิ มหาธีโร	นาโถ ติโลกเวชฺชโก
	เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหตุ เม ชยมนฺคฺลํ.

“พระโลกนาถผู้มีปัญญายิ่งใหญ่ ทรงเป็นแพทย์ของไตรโลก ทรง
รักษามหาชนผู้ถูกงูปากไม้เป็นต้นขบกัดตรึงระ ด้วยสัจวาจานี้ขอชัย-
มงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๗. สัสารทุกขกนฺตารา	กิเลสโจรปีพิต
เขมนุตญมึ ตาเรสิ	สตถวาโห วินายโก
เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหดุ เม ชยมงฺคล.

“พระผู้นำชาวโลกเปรียบเสมือนนายเกวียน โปรดหมู่สัตว์ที่ถูกโจร คือกิเลสย่ำยี ให้ข้ามพ้นจากทางกัณดารแห่งสังสารทุกข์ไปสู่แดนเกษม ด้วยสัจวาจาที่ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

๘. ปญฺจตาสีสวสฺซานิ	จตุวา โลกํ สเทวกํ
ปิวยิตฺวา ธมฺมรํ	นิพฺพุโต โส สสาวโก
เอเตน สจฺจวชฺเชน	โหดุ เม ชยมงฺคล.

“พระชินเจ้าพระองค์นั้นดำรงอยู่ตลอด ๔๕ พรรษา โปรดโลกนี้ กับเทวโลกให้เต็มน้ำอมฤตแห่งอมตธรรม เสด็จดับขันธปรินิพพาน พร้อมทั้งพระสาวก ด้วยสัจวาจาที่ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้า”

วันทั้ง ๗ กับพระพุทธรเจ้า

โบราณจารย์ชาวสิงหลและพม่าได้กล่าวถึงวันทั้ง ๗ ที่เกี่ยวกับพระพุทธรเจ้าไว้ดังต่อไปนี้ คือ พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ๑๐ เดือน แล้วประสูติในวันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ มหาศักราช ๖๘ เวลา ๑๒.๐๐ น. พระองค์ทรงเนื่องด้วยวันทั้ง ๗ ดังนี้ :-

๑. ถือปฏิสนธิ	ในวันพฤหัสบดี
๒. ประสูติ	ในวันศุกร์
๓. เสด็จออกผนวช	ในวันจันทร์
๔. ตรัสรู้	ในวันพุธ
๕. แสดงธรรมจักร	ในวันเสาร์
๖. ปรีนิพพาน	ในวันอังคาร

๗. ถวายพระเพลิง ในวันอาทิตย์

ท่านพระชัมพูทีปธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า สยาดอ อู พุ) ได้ประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำ จัดพิมพ์ในหนังสือบทสวดมนต์ของชาวเราเผ่าพม่า [โตเมียนมาร์วุดยุดชิน] (หน้า ๘๕) มีข้อความว่า

โอกุกนโต คุรวารมฺหิ	วิชายิ สุกฺกวาสเร
นิกุขเม จนฺทวารมฺหิ	สมฺพุชฺฌิ พุทฺทวาสเร.
โสริวารเ ธมฺมจกฺกํ	องฺคาเร ปรีณิพุโต
เตโชททฺโธ อาทิจฺจมฺหิ	สตุตฺตวาร'มฺหํ นเม.

"พระพุทธเจ้าทรงถือปฏิสนธิ ในวันพฤหัสบดี ประสูติ ในวันศุกร์ เสด็จออกผนวช ในวันจันทร์ ตรัสรู้ ในวันพุธ แสดงธรรมจักร ในวันเสาร์ ปรีณิพพาน ในวันอังคาร ถวายพระเพลิง ในวันอาทิตย์ ข้าพเจ้าขอนมัสการวาระทั้ง ๗ ของพระพุทธเจ้า"

โบราณจารย์ทั้งหลายประพันธ์คาถาว่า

๑. เทวโลกา จิตฺวาน	มหามายาย กุจฺฉิยํ
อุปฺปชฺชิ คุรวารมฺหิ	วนฺเท ตํ สกฺยปฺงฺควํ.

"พระศากยมุนีผู้ประเสริฐทรงจุติจากเทวโลก อุบัติเกิดในครรภ์ของพระนางมหามายาในวันพฤหัสบดี ข้าพเจ้าขอนมัสการพระศากยมุนีผู้ประเสริฐพระองค์นั้น"

๒. ทสฺมาสจฺเจเนโส	วิชายิ มาตฺตุกฺจฺฉิโต
สูกฺกวาเร ลุมฺพินิยํ	วนฺเท ตํ โลกปฺมุชฺชิตํ.

"พระองค์ประสูติจากครรภ์ของพระมารดาเมื่อล่วงพ้น ๑๐ เดือน ณ สวันลุมพินีในวันศุกร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระจอมมุนีที่ชาวโลกบูชาแล้วพระองค์นั้น"

๓. จกุกวตติสิรี หิตุวา มหาภินิคมุ สุธิ
 นิคมมี จันทวารมฺหิ นเม ตํ มุณีญฺชเร.

“พระองค์ผู้ทรงปัญญาได้สละสิริแห่งจักรพรรดิราช เสด็จออก
 ผนวยในวันจันทร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระมุนีผู้ประเสริฐพระองค์นั้น”

๔. อสฺสตุถโพนฺธิมฺหิ ปลลฺลเก อปราชิต
 ปตฺโต สพฺพญฺตุ นาโถ นเม ตํ พุทฺธวาเส.

“พระโลกนาถทรงบรรลुสัพพัญญุตญาณได้ดวงไมโพธิ์เหนือบัลลังก์
 แห่งชัยชนะในวันพุธ ข้าพเจ้าขอนมัสการพระโลกนาถพระองค์นั้น”

๕. ปญฺจวคฺคิยฺมุขานํ เทวานํ มิคทาวเน
 โสริวาร ธมฺมจกฺกํ วตฺเตสิ ตํ ชินํ นเม.

“พระองค์ทรงหมุนกงล้อแห่งธรรมแก่วัยเทพมีปัญจวัคคีย์เป็น
 ประธาน ณ ป่าอิสิปตนมิตทายวันในวันเสาร์ ข้าพเจ้าขอนมัสการ
 พระชินเจ้าพระองค์นั้น”

๖. สพฺพสงฺฆตฺถมฺมานํ ปกาสิย อนิจฺจตํ
 นิพฺพุตํ องฺควารมฺหิ นมามิ อมตฺนุททํ.

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระผู้ประทานอมตธรรม ผู้ทรงแสดงว่า
 สังฆตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยงแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานในวันอังคาร”

๗. สุริยวาร โสณฺณาย โทณฺียา ชินวิคฺคโ
 อคฺคินฺุชฺชลิโต ตสฺส นเม ธาตุสรีรํ.

“สรีระของพระชินเจ้าถูกเตโชธาตุเผาผลาญในวันอาทิตย์โดยเหลือ
 พระธาตุสี่ทองเท่านั้น ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสรีรธาตุของ
 พระองค์”

ผู้แปลได้รับคาถา ๗ บทเหล่านี้มาจากอาจารย์เสรี อาจสาคร ผู้เป็นครูสอน
 พระอภิธรรมแก่ผู้แปลเมื่อครั้งเป็นสามเณร ขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

วันสำคัญทางศาสนากับพระพุทธเจ้า

นอกจากนั้น โบราณจารย์พม่าได้ระบุวันที่แน่นอนของวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาโดยเทียบเคียงกับโหราศาสตร์ โดยการนับปีมหาศักราชที่เปลี่ยนศักราชเริ่มต้นปีในเดือน ๕ (ประมาณเดือนเมษายน) กล่าวคือ ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์^{๖๖๒} และอรรถกถาของทีฆนิกาย มหาวรรค มหาปทานสูตร^{๖๖๓} กล่าวถึงวันสำคัญทางศาสนา ๑๐ วัน มีข้อความดังนี้ว่า

“๑. พระมหาบุรุษหยั่งลงสู่ครุโรทร, ออกผนวช, แสดงธรรมจักร และแสดงยมกปาฏิหาริย์ ในวันที่มีดาวอุตตราสาฬหะ

๒. พระองค์ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ในวันที่มีดาววิสาखा

๓. พระองค์มีการชุมนุมของสาวก และการปลงอายุสังขาร ในวันที่มีดาวมาฆะ

๔. พระองค์ลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในวันที่มีดาวอัสสยุชะ”

ตามข้อความข้างต้น และข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น จึงกำหนดวันสำคัญ ๒๐ วันได้ ดังนี้คือ

๑. ปีมหาศักราช ๖๗ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เวลาเที่ยงคืน ทรงถือปฏิสนธิ

๒. ปีมหาศักราช ๖๘ วันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ เวลาเที่ยงวัน ประสูติ

๓. ปีมหาศักราช ๘๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เมื่อมีพระชนมายุ ๑๖ ชันษา ครองราชสมบัติ

๔. ปีมหาศักราช ๙๗ วันจันทร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เวลาเที่ยงคืน เสด็จออกผนวช

๕. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันพุธ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ เวลารุ่งอรุณ ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา) <แม้การชนะมารก็มีในวันนี้ และการเสวยวิมุตติสุข ๔๙ วันในสถานที่ ๗ แห่งก็เริ่มในวันนี้ >

๖๖๒

พ.พุทธ.อ. ๓๐/๑๙๒, ๑๘/๔๓๒

๖๖๓

ที.ม.อ. ๒/๑๒/๒๐

๖. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันพุธ ขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๘ ทรงรับคำอาราธนาของ สหัมบดีพรหมเพื่อแสดงธรรมโปรดสัตว์ (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๗. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ เวลาค่ำพระอาทิตย์ตกดิน ทรงแสดงธรรมจักรโปรดนักบวชปัญจวัคคีย์ (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๘. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันแรม ๔ ค่ำเดือน ๘ เกิดคณะสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อนักบวชปัญจวัคคีย์ทุกรูปได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันแล้วทูลขอบวช (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๙. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ส่งภิกษุไปประกาศ พระศาสนา (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๑๐. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ เสด็จไปยังป่าอูรุทะเล เพื่อโปรดขฤลิ ๓ พี่น้องมีอูรุเวลกัสสปะเป็นต้นที่มีบริวาร ๑,๐๐๐ คน (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๑๑. ปีมหาศักราช ๑๐๓ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓ ประทานโอวาทปาติโมกข์แก่ สาวกที่มาชุมนุมโดยมิได้นัดหมาย ผู้เป็นพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา) <ได้ประทานตำแหน่งอัคคมหาสาวกแก่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะในวันนี้>

๑๒. ปีมหาศักราช ๑๐๔ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ (บางคัมภีร์ว่าวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๖) เสด็จกลับมาตุงภูมิแล้วแสดงคัมภีร์พุทธวงศ์ (มีพระชนมายุ ๓๖ ชันษา ๑ พรรษา)

๑๓. ปีมหาศักราช ๑๐๗ ภายในพรรษา ทรงอนุญาตอุปสมบทภิกษุณีเมื่อประทับ อยู่ ณ ภูฏาคาร วัดมหาวัน เมืองเวสาลี (มีพระชนมายุ ๓๙ ชันษา ๔ พรรษา)

๑๔. ปีมหาศักราช ๑๐๙ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว เสด็จขึ้นสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อโปรดพุทธมารดา (มีพระชนมายุ ๔๑ ชันษา ๖ พรรษา)

๑๕. ปีมหาศักราช ๑๐๙ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ณ สังกัสสนคร (มีพระชนมายุ ๔๑ ชันษา ๖ พรรษา) <แม้การแสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก ๓ ก็มีในวันนี้>

๑๖. ปีมหาศักราช ๑๒๓ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ทรงแสดงสามัญญผลสูตร แก่พระเจ้าอชาตศัตรู (มีพระชนมายุ ๕๕ ชันษา ๒๐ พรรษา) <บางคัมภีร์กล่าวว่า เป็น

ปีมหาศักราช ๑๔๑ มีพระชนมายุ ๗๓ ชันษา ๓๘ พรรษา>

๑๗. ปีมหาศักราช ๑๔๗ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓ ปลงพระชนมายุสังขาร (มีพระชนมายุ ๗๙ ชันษา ๔๔ พรรษา)

๑๘. ปีมหาศักราช ๑๔๘ วันอังคาร ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ ยามรุ่งอรุณ เสด็จดับขันธปรินิพพาน (มีพระชนมายุ ๘๐ ชันษา ๔๕ พรรษา)

๑๙. ปีมหาศักราช ๑๔๘ วันอาทิตย์ แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๖ ยามรุ่งอรุณ มังงานประชุมถวายพระเพลิง (มีพระชนมายุ ๘๐ ชันษา ๔๕ พรรษา)

๒๐. ปีมหาศักราช ๑๔๘ วันขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๗ มังงานแจกพระบรมสารีริกธาตุ

อนึ่ง ในบทสวดชัยมงคลคาถา (คาถาพาหุง) กล่าวถึงชัยชนะ ๘ ครั้งของพระพุทธเจ้า ปรากฏในเวลาเหล่านี้ คือ

๑. ปีมหาศักราช ๑๐๓ ทรงชนะมาร (มีพระชนมายุ ๓๕ ชันษา)

๒. ปีมหาศักราช ๑๐๗ ทรงชนะสังกนิครนถ์ (มีพระชนมายุ ๓๙ ชันษา พรรษา ๔ แต่ถ้าอ้างอิงจุฬาสัจกสูตร น่าจะมีพระชนมายุ ๗๐ กว่าชันษา)

๓. ปีมหาศักราช ๑๑๐ ทรงชนะนางจิณฺจมาณวิกา (มีพระชนมายุ ๔๒ ชันษา พรรษา ๗)

๔. ปีมหาศักราช ๑๑๓ ทรงชนะพกพรหม (มีพระชนมายุ ๔๕ ชันษา พรรษา ๑๐)

๕. ปีมหาศักราช ๑๑๓ ทรงชนะนนโทปนันทนาคราช (มีพระชนมายุ ๔๕ ชันษา พรรษา ๑๐)

๖. ปีมหาศักราช ๑๑๗ ทรงชนะโจรองคฺลิมาล (มีพระชนมายุ ๔๙ ชันษา พรรษา ๑๔)

๗. ปีมหาศักราช ๑๑๙ ทรงชนะอาฬวกยักษ์ (มีพระชนมายุ ๕๑ ชันษา พรรษา ๑๖)

๘. ปีมหาศักราช ๑๒๐ ทรงชนะช้างนาฬาคีรี (มีพระชนมายุ ๕๒ ชันษา พรรษา ๑๗)

วันสำคัญ ๕ วันทางศาสนา

๑. วันเพ็ญเดือน ๘ = ถีอปฏิสนธิ, ออกผนวช, แสดงธรรมจักร, แสดงยมก-ปาฏิหาริย์, แสดงพระอภิธรรม และเริ่มก่อตั้งสงฆ์ (๖ เรื่อง)

๒. วันเพ็ญเดือน ๖ = ประสูติ, ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า, แสดงพุทธวงศ์, ปรีนิพพาน, ปรรณพทุทธิ, ได้รับพยากรณ์ และธาตุปรีนิพพาน คือ การประชุมเพลิงเผาพระธาตุเป็นครั้งสุดท้าย (๗ เรื่อง)

๓. วันเพ็ญเดือน ๑๑ = ส่งภิกษุเพื่อเผยแพร่พระศาสนา, แสดงลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่สังกัสสนคร และแสดงปาฏิหาริย์เปิดโลก (๓ เรื่อง)

๔. วันเพ็ญเดือน ๑๒ = แสดงธรรมโปรดชฎิล ๓ พี่น้องและบริวารหนึ่งพันให้บรรลุมรรค และแสดงสามัญญผลสูตรแก่พระเจ้าอชาตศัตรู (๒ เรื่อง)

๕. วันเพ็ญเดือน ๓ = แสดงโอวาทปาติโมกข์แก่สาวกสันนิบาต และปลงพระชนมายุสังขาร (๒ เรื่อง)

อดุลฉินหมปี วาเสติ

สุคนฺธนิว จนฺทน์

สนฺโต เมตฺตาสุคนฺธเณ

อดุลหีสหมปี วาสเย.

โบราณจารย์.

“ไมจันท์ย้อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันทใด สัตบุรุษพึงส่งกลิ่นหอม
แม้แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นหอมแห่งเมตตา ฉันทนั้น”

करण

ก-ค	หน้า	จ-ท	หน้า
ก		จ	
กเถตุกัมยตา	๑๙๐	จุติจริมกะ	๓๒๒
กรุณา	๔๗๒	ฉ	
การดำริ	๒๓๘	เฉพาะหน้า	๒๑๔
การพิจารณา	๒๓๘	ช	
การสาธยาย	๙๖	ชีวิตินทรีย์	๑
การใส่ใจ	๒๓๘	ฉ	
กิริยาวิจฉา	๑๐๘	ฉานจริมกะ	๓๒๒-๒๓
ข		ด	
ขยนิโรธ	๓๐๘	โดยขอบเขต	๙๖
ขยวิราคะ	๓๐๗	โดยทิศ	๙๖
ของกิน	๑๓๙-๔๐	โดยที่ตั้ง	๙๖
ของเคี้ยว	๑๔๐	โดยสัณฐาน	๙๖
ของดื่ม	๑๔๐	โดยสี	๙๖
ค		ด	
คณน้านัย	๒๖๐	ตันตณัย	๕๓๒
ควรตังนิमित	๒๗๒	ท	
คุณวิจฉา	๑๐๘	ทัณฑะ	๑๗-๘
โคจรขมัตตะ	๔๙๙	ทัฬหวิจฉา	๑๐๘

ท-ป	หน้า	ป-ย	หน้า
ทฤษฎีสังสันทนา	๑๙๐	ปวัตตาวีรตะ	๕๐๕-๗
ทุกขทุกข์	๓๒๘	ปวัตตูปรตะ	๕๐๕-๖
ธ		ปวัตโตปฺรตะ	๕๐๖-๗
ธรรมเครื่องอยู่	๔๙๒	ปัจจเวกขณญาณ	๒๘๙
น		ปัจจเวกขณวสี	๑๙๔
นามปฏิจูปกะ	๘๔	ปาณะ	๔๑๓
นิจปวัตตะ	๕๐๖-๗	เปยยาลนัย	๗๑, ๗๔
นิจปวัตติ	๕๐๓	พ	
นิปปริยายทุกข์	๓๒๘	พยาบาท	๓๔๖-๔๗
นิพพิทา	๒๔๒	พุทธรธรรม	๕๑๓
นียกัชณัตตะ	๔๙๙-๕๐๐	ภ	
เนกขัมมวิตก	๓๕๐	ภวจริมกะ	๓๒๒-๒๓
บ		ภิกษุ	๑๘๘-๙๐
บริกรรมนิมิต	๓๑๒	ภุตะ	๔๑๓
บริกรรมสมาธิ	๓๐๐	ภาทะ	๑๗, ๑๘
ป		ม	
ปฏิมสัณญา	๕๓๕	มรณะ	๑
ปฏิจันนทุกข์	๓๒๘	มัจฉเปยยาลนัย	๗๓, ๗๔
ปฏิกาคนิมิต	๒๖๑	มูทิตา	๓๓๗
ปริปะชา	๒๕๓	เมตตา	๔๖๗
ปริยายทุกข์	๓๒๘	ย	
ปลิโพธ	๓๓๗	โยนิโสมนสิการ	๖

ร-ว	หน้า	ส-อ	หน้า
รูปชีวิตินทรีย์	๑-๒	สภาคปริจเฉท	๙๖
ลักษณะ	๒๕๓	สภาวะลักษณะ	๒๙๓
ลักษณะนิชฌาม	๕๑๙	สภาวะกำจัด	๕๑๙
		สภาวะเพ่ง	๕๑๙
วัตถุก	๗๕	สมาปัชชนวสี	๑๙๔
วิญญานัญญาตนะ	๕๔๘, ๕๕๒	สมิปะ	๕๐๔, ๕๐๖
วิธีคณนา	๒๖๓	สรปฏิรูปกะ	๘๔
วิธีรูปนา	๒๖๒-๖๓	สังขารทุกข	๓๒๘
วิธีนับซ้ำ	๒๕๙	สันตทานานุสัย	๒๐๐
วิธีนับเร็ว	๒๖๐	สัพพเปยยาลนัย	๗๓, ๗๔
วิธีอนุพัณณา	๒๖๐-๑	สามะ	๑๗, ๑๘
วิปริณามทุกข	๓๒๘	สามัญญนิตเทสนัย	๕๓๒
วิปัสสนา	๒๗	สามัญญลักษณะ	๒๙๒, ๒๙๓
วิปัสสนูปกิเลส	๒๘๘	สามิปะ	๕๐๗
วิภัตยัตตปฏิรูปกะ	๘๔	สุขทุกข	๖๔
วิมตติเจตนา	๑๙๐		
วิสภาคปริจเฉท	๙๖	ห	
วิสัยฉัตตะ	๔๙๙	อ	
วฏฐานวสี	๑๙๔	อทิฏฐุโชตนา	๑๙๐
เวร	๓๔๖	อริฏฐานวสี	๑๙๔
		อนิจจตา	๓๐๕
		อนิจจัง	๓๐๕

อ-อา	หน้า	อา-เอ	หน้า
อนิจจานุปัสสนา	๓๐๕	อาหัญจะ	๕๔๘
อนิจจานุปัสสี	๓๐๕	อาโภคะ	๒๓๘
อนุพันธนานัย	๒๖๐	อาร์มมณานุสัย	๒๐๐
อนุมติ	๑๙๐	อาร์มมณูปนิชฌาน	๕๑๙
อนุสัย	๒๐๐	อาวัชชนวสี	๑๙๔
อปฏิจจันนทุกขั	๓๒๘	อาศัยเรื่อน	๔๘๒
อรุปฌาน	๕๒๐	อุคคหนิमित	๓๑๒
อวิหิงสาวิตก	๓๕๐	อุคคหะ	๒๕๓
อเสจนกะ	๑๙๘-๙๙	อุเบกขา	๔๗๕
อัจจันตนิโรธ	๓๐๙	อุปัฏฐาน	๒๕๓, ๒๘๘
อัจจันตวิราคะ	๓๐๗	เอกเสสนัย	๕๓๒
อชฌัตตชฌัตตะ	๔๙๙	รูปวิเคราะห์ศัพท์	
อัญญาณูปเบกขา	๔๘๓		
อัตภาพ	๖๓, ๖๔	ก	
อันตเปยยาลนัย	๗๔	กต	๑๙๕
อัปปนา	๙๙	กายคตสติ	๘๑
อัปปนาสมาธิ	๓๐๑	กายสงฺขาร	๒๓๖
อัปฺยาปาทวิตก	๓๕๐	กายานุปัสสี	๒๓๐
อากาสนัญจะ	๕๔๑-๔๒	กุนฺนที	๑๑
อากาสนัญจายตนะ	๕๔๒	กุกฺพนา	๓๙๕
อากาสนันตะ	๕๔๑-๔๒	ค	
อาชยาตปฏิรูปกะ	๘๔	จ	
อาทิเปยยาลนัย	๗๓-๔	จิตฺตสงฺขาร	๒๙๘

ก-ก	หน้า	ม-อ	หน้า
ด		ม	
ตณฺหุขย	๓๓๒	มทนิมฺมทน	๓๓๒
ธ		มฺข	๑๖๒
ธน์	๑๗	ร	
ธมฺม	๓๒๙	รูปสญฺญา	๕๓๑
น		ว	
นาสญฺญ	๕๖๓	วิภูพฺพนา	๓๙๕
นาสญฺญา	๕๖๕	วิราค	๓๓๒
นิพฺพาน	๓๓๒	วิญฺเญณานญจ	๕๔๙
นิโรธ	๓๓๒	วิญฺเญณญายตน	๕๔๙
เนวสญฺญ	๕๖๓	เวร	๓๔๖
เนวสญฺญา	๕๖๔	ส	
เนวสญฺญานาสญฺญ	๕๖๓	สงฺขต	๓๒๙
เนวสญฺญานาสญฺญา	๕๖๕	สงฺขาร	๒๓๖, ๒๙๘
เนวสญฺญานาสญฺญายตน	๕๖๓, ๕๖๕	สตฺต	๔๑๐, ๔๑๒
ป		สต	๒๑๕
ปิปาสวินย	๓๓๒	สพฺพาวนฺตฺ	๓๙๘
ปุคฺคล	๔๑๓, ๔๑๔	เสจฺน	๑๙๙
พ		อ	
พหุสํกต	๑๙๕	อภิญฺจน	๕๕๖
พฺยาปชฺช	๔๐๑, ๔๑๘	อญฺญ	๒๐๓
ภ		อญฺญตฺถาโปหน	๒๐๗
ภิกฺขุ	๑๘๘	อนนฺต	๕๔๒, ๕๔๙

อ-อ	หน้า	อ-เอ	หน้า
อนิจจานุปัสสนา	๒๓๑	อสนฺญา	๕๖๓-๖๔
อนุปัสสนา	๒๓๐, ๓๑๐	อากาसानญจ	๕๔๒
อปฺปมาณา	๔๙๓	อากาसानญจายตน	๕๔๓, ๕๔๗
อปฺปมณฺญา	๔๙๓	อากิณฺจณฺณ	๕๕๖
อโปหน	๒๐๗	อากิณฺจณฺณายตน	๕๕๖
อพฺยาปชฺช	๔๐๑	อาฆาต	๓๔๗
อพฺยาปชฺชา	๔๑๘	อาณญจ	๕๔๙
อสงฺขตา	๓๒๙	อาลยสมฺมุคฺฆาต	๓๓๒
อสุสาส	๒๒๐	เอวผล	๒๐๗
อเสจนก	๑๙๙	เอวผลตฺต	๒๐๗

บรรณานุกรม

กองวิชาการ, วิสุทธิมรรคนิสสัย. ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

ตะชินโกต่อไมย, บทสวดมนต์ของชาวเราเผ่าพม่า [ได้เขียนมารวุดยุตเสน]. มั่นดเลย์ :
โรงพิมพ์จีปวาเยซาอูตไต้, ๒๕๓๓.

ตารานาละ, ศัพทสโตมมทานิธิ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจาخمภา, ๒๕๑๑.

_____. วาจีสปัตตะ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจาخمภา, ๒๕๐๔.

ธรรมาจริยะ อุ รุเฬุไลย, ทัสสนปารคฺ. โรงพิมพ์พุทธะอะตันซาเป : ย่างกุ้ง, ๒๕๔๖.

บทสวดมนต์แซ่ซ่งตเว. มั่นดเลย์ : โรงพิมพ์สัสมตะ, ๒๕๒๕.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :
อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

พระกัจจายนะ, กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

พระกุสลสามี, วิธีปฏิบัติมเหยชินกรรมฐาน. โรงพิมพ์ชเวเขตซาเป : ย่างกุ้ง, ๒๕๕๓.

พระเกลาสะ, วิธีปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาตามวิธีกันนี้. โรงพิมพ์นันทะชิน : ย่างกุ้ง,
๒๐๐๕.

พระคันธสाराภิงค์, กัจจายนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. ปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

_____. วิปัสสนาญ์ เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ,
๒๕๔๘.

_____. อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

_____. อานาปานทีปนี [ฉบับแปลและเรียบเรียง]. วัดท่ามะโอ : ลำปาง, ๒๕๕๑.

_____ . พระปริตรธรรม. วัดท่ามะโอ : ลำปาง, ๒๕๕๘.

_____ . โลกนิติ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

พระจักกपालะ, พาลาวตารคัณฐิปัตถวินิจนยสาระ. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

พระชาคราภิงค์, ปาจิตยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

พระญาณธชะ, นิรุตติที่ปนี. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____ . ปรมัตถที่ปนี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑.

พระธรรมกิตติ, พาลาวตาร. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

พระธรรมสิริ, ขุททสิกขา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๔.

พระนาคิตะ, “สัทธสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์
อิจนาศยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

พระบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษา
วิเคราะห์. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระปิยทัสสีและอื่นๆ, ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลา-
ตารนิสสัย ๗ คัมภีร์. มณฑลเย์ : โรงพิมพ์ธนวดิ, ๒๕๑๐.

พระพุทธรักขิตะ, ชินาลังการฎีกา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๕.

พระพุทธรักขิตะ, ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕,
๒๕๔๗.

พระมหาอุปติสสะและอื่นๆ, รวมตำราอริเมตเตยยพุทรวงศ์ [อนาคตวงศ์ อนาคตวงศ์
อรรธกถา อนาคตวงศ์แปล และเมตเตยยพยากรณ์]. ม.ป.ท., ๒๕๔๓.

พระโมคคัลลานะ, โมคคัลลานพยากรณ์. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๒๕

_____, **โมคคัลลานปัญจิกา**. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____, **“อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญจมูลคณฺถ**. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

พระวาเสฏฐาภิวงศ์, **พระปริตรนิสสัยใหม่**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฎกัต, ๒๕๑๑.

พระวาเสฏฐาภิวงศ์และอื่นๆ, **บทสวดมนต์วัดติปิฎกะ**. ย่างกุ้ง : วัดติปิฎกะ, ๒๕๓๔.

พระวิสุทธาจารย์, **ธาตุวัตถุสังคหปาฐ**. มัณฑเลย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมัณฑเลย์ปิฎกัต-
สาอูตไส, ม.ป.ป.

_____, **ปรมัตถสรูปเภทนี้**. กรมการศาสนา : ย่างกุ้ง, ๒๕๑๒.

_____, **วิสุทธารามวินิจฉัย [วิสุทธาโยงอะไซงอะผยัต]**. มัณฑเลย์ : คณะคัมภีร์
วรรณกรรมแห่งนิคายชเวจิน, ๒๕๒๘.

_____, **วิสุทธาโยง กัจจายนสูตรัตถะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๐๕.

_____, **สามเณรวัตร ฉบับวิสุทธาราม [วิสุทธาโยงมุ ชินจินวุตมุแฉ]**. ย่างกุ้ง :
โรงพิมพ์ปารมี, ๒๕๓๘.

พระโสภณะ (มหาสีสยาตอ), **วิสุทธิมรรคแปลพม่า**. ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสี-
สาสนียิกตา, ๒๕๕๒.

_____, **วิสุทธิมรรคมหาฎีกานิสสัย**. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๓๓.

พระโสภิตะ, **ธรรมจักร**. โรงพิมพ์พุทธะอะตันซาเป : ย่างกุ้ง, ๒๕๔๕.

พระอริยวงศ์, **มณิทีปฎีกา**. ฉบับสำเนาเอกสาร. ม.ป.ป.

พระอัคคธัมมาภิวงศ์, **อภิธานนิสสัยใหม่**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฎกัต. ๒๕๑๒.

พระอัคควังสะ, **สัททนีตีปกรณ**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-
๒๕๒๓.

พระอาจารย์ (พาอีอกสยาตอ), **อานาปานสติสู่วิปัสสนาโดยสังเขป [ฉบับแปลไทย]**.
ฉบับสำเนาเอกสาร. ม.ป.ป.

_____, **นิพพานคามินีปฏิบัติ**. ม.ป.ท. ๒๕๔๙.

_____, **อานาปานสติและจตุธาตุววัฏฐาน [ฉบับแปลไทย]**. กรุงเทพมหานคร :
ชมรมไฟธรรมวันพุธ, ๒๕๕๖.

มหาอำมาตย์จตุรงค์พล, **อภิธานปิฎกปฏิภาณ**. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการ-
ศาสนา, ๒๕๐๘.ราชบัณฑิตยสถาน

ราชาราชานตเทวะ, **ศัพทกัลปทรมะ**. นิวเดลี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

สิริมงคลปริตตอ. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๓.

อุ โบลาย (ยอมินจี), **กายานุปัสสนา**. โรงพิมพ์หังสาวดีปฏิภาณ : ย่างกุ้ง, ๒๕๑๕.

อุ ม่องจี (แลดีบัณฑิตะ), **นิติมัญชรี**. โรงพิมพ์ยาบยิชาเปใต้ : ย่างกุ้ง, ๒๕๕๕.

ประวัติและผลงานพระคันธसारิกวัก

นามเดิม พระมหาสมลักษณ์ สาราภิวงศ์ (คนธสาโร)

อายุ ๕๖ ปี พรรษา ๓๕

วิทยฐานะ น.ธ.เอก, ป.ธ.๙, เจริญคุณ คณะวาจกธรรมาจารย์, สาสนธรรมาจารย์ และ
ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บรรพชา

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เมื่ออายุ ๑๒ ปี ณ จิตตภาวันวิทยาลัย พัทยา โดยมี สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณณสิริมหาเถระ) เป็นพระอุปัชฌาย์

อุปสมบท

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ เมื่ออายุ ๒๑ ปี ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง โดยมี
พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ปริญญาพุทธดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ
เป็นพระอุปัชฌาย์

วิทยฐานะ

- พ.ศ. ๒๕๒๒ สอบได้ชั้นโสดขุนบันติ (ชั้นนักศึกษา) วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
- พ.ศ. ๒๕๒๗ เดินทางไปศึกษา ณ ประเทศเมียนมาร์ โดยพำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม
จังหวัดแปร (Prome) ๗ ปี และ วัดวิสุทธาราม จังหวัดมณฑล ๓ ปี
- พ.ศ. ๒๕๒๙ สอบได้ชั้นพื้นฐานของรัฐบาลพม่า (เกียรตินิยมของภาค)
- พ.ศ. ๒๕๓๐ สอบได้ชั้นนักศึกษาของสมาคมพุทธศาสนานูเคราะห์ จ.แปร
(เกียรตินิยมของจังหวัด)
- พ.ศ. ๒๕๓๑ สอบได้ชั้นนักศึกษาของสมาคมเอกชนเจริญคุณะ ประเทศเมียนมาร์ (เกียรตินิยม
อันดับ ๓ ของประเทศ)
- พ.ศ. ๒๕๓๔ สอบได้ ธรรมาจารย์ ของสมาคมเอกชนเจริญคุณะ ประเทศเมียนมาร์ ได้รับ

เกียรติบัตรเป็น เจตียังคะ คณะอาจารย์ (เกียรติยศอันดับ ๒ ของประเทศ)

พ.ศ. ๒๕๓๕ สอบได้ ธรรมาจารย์ ของรัฐบาลพม่า ได้รับเกียรติบัตรเป็นสาสน์ธรรมาจารย์

พ.ศ. ๒๕๕๖ จบปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๕๖ สอบได้ ป.ธ.๙ สำนักเรียนวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

เกียรติคุณ

- เชื้อชาติเกียรติวิปัสสนาจารย์ ถวายเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ ๕๐ ปี สถาปนายุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทยฯ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๓
- เกียรติบัตรในฐานะผู้มีผลงานดีเด่น สาขาพระพุทธศาสนา มูลนิธิจังก์ ทองประเสริฐ วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๙
- เสมาธรรมจักร ประเภทส่งเสริมการศึกษาพระพุทธศาสนา สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา วันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐
- ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๐
- เสารัชมอโศก จากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ณ ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๒

ผลงานฝ่ายพระอภิธรรม

๑. อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี (แปล) ๒. สัจจสังเขป (แปลและอธิบาย)
๓. อภิธัมมาวตาร (แปลและอธิบาย) ๔. อัญญสาลินี (แปลและอธิบาย)
๕. พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ และประวัติคัมภีร์สหทวิเสส
๖. คาทาสารายาในงานฉลองวันพระอภิธรรม (แปล)

ผลงานฝ่ายพระสูตร

๑. เนตติปริกัณ (แปลและอธิบาย) ๒. เนตติอรรถกถา (แปลและอธิบาย)

๓. เนตติฎีกา (แปลและอธิบาย)

๔. พระสูตรตันตปิฎกแปล-อธิบาย มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม ๑

๕. วิสุทธิมรรค เล่ม ๑ (แปลและอธิบาย)

๖. วิสุทธิมรรค เล่ม ๒ (แปลและอธิบาย)

๗. วิสุทธิมรรค เล่ม ๓ (แปลและอธิบาย)

ผลงานฝ่ายพระวินัย

๑. สารัตถทีปนี มหาวรรค (แปลและอธิบาย)

๒. ศีล ๒๒๗ ข้อ

๓. สารัตถทีปนี จูฬวรรคและปริวารวรรค (แปลและอธิบาย)

๔. กังขาวิตรณี เล่ม ๑ (แปลและอธิบาย)

๕. กังขาวิตรณี เล่ม ๒ (แปลและอธิบาย)

ผลงานฝ่ายวิปัสสนา

๑. สติปัฏฐาน ทางสายเดียว (แปลจาก SATIPATTHANA - THE ONLY WAY)

๒. ศึกษาวิธีเจริญสติด้วยภาษาง่ายๆ

๓. การเจริญสติปัฏฐาน

๔. โพธิปักขิยธรรม

๕. ทางสู่นิพพาน

๖. ส่องสภาวะธรรม

๗. อานาปานทีปนี (แปล)

๘. วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑ (แปล)

๙. วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒ (แปล)

๑๐. มหาสติปัฏฐานสูตร (แปล)

๑๑. รัชมัจจกัปปวัตนสูตร (แปล)

๑๒. ปฏิจจสมุปบาท (แปล)

๑๓. นิพพานกถา (แปล)

๑๔. พรหมวิหาร (แปล)

๑๕. อนัตตลักขณสูตร (แปล)

๑๖. วัมมิกสูตร (แปล)

๑๗. เหมวัตตสูตร (แปล)

ผลงานฝ่ายหลักภาษา

๑. สังวณณานิยาม และสาธนะในกิตกั

๒. พาลาวตาร (ปริวรรต)

๓. ปทสังคหะ (ปริวรรต)

๔. กัจจายนสารมัญชรี

๕. คันทาภรณ์มัญชรี

๖. วฤตตรัตนากร (แปล)

๗. ถาถมตบคณฐิบทในคัมภีร์ปทอุปสัทธิ

๘. วฤตโตทยมัญชรี

๙. สังวณณามัญชรี และสังวณณานิยาม

๑๐. สุโพธาลังการมัญชรี

๑๑. คัมภีร์ฉันท ๔ ฉบับ (ปรีวรรต)	๑๒. ปทฐปฐิทธิมัญชิรี เล่ม ๑
๑๓. ปทฐปฐิทธิมัญชิรี เล่ม ๒	๑๔. ปทฐปฐิทธิมัญชิรี เล่ม ๓
๑๕. พาลาวตารมัญชิรี เล่ม ๑	๑๖. สุโพธาลังการฎีกา (ปรีวรรต)

ผลงานปฎิณกกรรม

๑. เกลกฏาหคาคา (แปลและอธิบาย)	๒. พระปริตรธรรม (แปล)
๓. นมัสการะและมหาปณามะ (แปล)	๔. เมตตภาวนา
๕. ทารุกขันโธปมสูตร (แปลจาก PARABLE OF THE LOG)	
๖. คุณธรรมของคนดี	๗. พรหมวิหาร ๔
๘. เมตตา	๘. ปัชชมธุ (แปลและอธิบาย)
๑๐. ชินาลังการ (แปลและอธิบาย)	๑๑. คำอธิบายเมตตปริตร
๑๒. ปรงดองประคองมิตร	๑๓. อุปปาสันติ (แปลและอธิบาย)
๑๔. ปรกาส่องใจ ๑	๑๕. ปรกาส่องใจ ๒
๑๖. ปรกาส่องใจ ๓	

รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์การจัดทำต้นฉบับ

คุณปลิว มังกรกนก และครอบครัว

อาจารย์นันทนา สันตติวุฒิ

คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์

คุณสมชาติ - สุธีรา ปิยะบวร

คุณกิงกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์

รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ

อาจารย์อำนาจ สพันธุ์วงศ์

คุณชาญวิทย์ - ลักษมี มโนธีรวัฒน์

ดร. ณ ภัทรดิศ มณีโรจน์อัคร

คุณณัสนันท์ วุฒิญาโณ

๑๐๐,๐๐๐ บาท

๑๐๐,๐๐๐ บาท

๕๐,๐๐๐ บาท

รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์การจัดพิมพ์

ยอดเงิน ๓๒,๖๐๑ บาท

คุณชาญวิทย์ - ลักษมี มโนธีรวัฒน์

ยอดเงิน ๓๐,๐๐๐ บาท

คุณสุณี พวรพัฒนานิช

ยอดเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท

คุณคมกริช คำถวาย, คุณวรรณิ์ แซ่โล้ว

ยอดเงิน ๑๓,๒๐๐ บาท

พลโทนรวิทย์ - เสริมสุข ปัทมสถาน

ยอดเงิน ๑๐,๐๐๐ บาท

คุณกนกนารถ นำพาเจริญ, คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์, คุณบุญชัย โชติเรืองประเสริฐ, คุณปรียา สุวรรณโชติช่วง, คุณวิภา เรียบร้อยเจริญ, คุณสิริเยม ภัททีดำรงฤทธิ์

ยอดเงิน ๕,๐๐๐ บาท

พระราชรัตนมณี วัดพิชยญาติาราม, คุณสมชาติ - สุธีรา ปิยะบวร, คุณสมลักษณ์ แซ่ไหล, คุณสลักจิต ปัญญาเนรมิตดี, ดร.กาญจนา ปานุราช และครอบครัว, ดร.สุมล ปวีตรานนท์และครอบครัว, ผ.ศ.ดร.พนิดา ดามาพงศ์, คุณธีระเกียรติ - สุภาพร เจริญเศรษฐศิลป์, คุณเบญจพร สังหิตกุล, คุณวรรณา ตีรภิตติ, คุณศศิธร คุวิจิตรสุวรรณ, คุณเมษินทร์ คุวิจิตรสุวรรณ, คุณสุวิมล แซ่กัว บริษัท เอสเอสอโต้เวิร์ค จำกัด, คุณจรี คุวิจิตรสุวรรณ - คุณฉลอง ภู่งหงษ์ - คุณมานิต ภู่งหงษ์ - คุณฐิตารีย์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฐพิชญ์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณสุมาลี คุวิจิตรสุวรรณ - คุณศิวสรรค์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฏฐ์ธนภูมิ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณปรานต์กรนิศ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณนันทาวี คุวิจิตรสุวรรณ

ยอดเงิน ๓,๖๐๐ บาท

คุณสุรีย์ แซ่ด่านและครอบครัว

ยอดเงิน ๓,๕๐๐ บาท

คุณอัญชลินทร์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณธิดิฎฐารัตน์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฐธิดา คุวิจิตรสุวรรณ - คุณฐิติมา คุวิจิตรสุวรรณ - คุณธีรศักดิ์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณปกรณ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณณัฐรินทร์ คุวิจิตรสุวรรณ - คุณศุภรัตน์ สุทธิประภา - คุณธีระ สุชีวะ

ยอดเงิน ๓,๐๐๐ บาท

คุณเกสินี จาติกวณิช, คุณจากรวรรณ ภูเจริญ, คุณนาถฤดี ศิวะบุตร, คุณพรกมล ตีร์รัตนชาติ, คุณประจิม - คุณบุปผา - ดร.ผุสดี - คุณอารีรัตน์ แพทย์นุเคราะห์ - คุณนิต หงษ์กลม, คุณมณีวรรณ โค้ววีสารัช, คุณวิชัย สนิพิเชษฐกร, คุณอุดมพร สิริสุทธิ, น.พ.วรพล หัฏฐะสกุล, รศ.พ.ญ.วราภรณ์ ไวกุล

ยอดเงิน ๒,๕๐๐ บาท

คุณชชาติ - คุณนภาพร พูลเจริญ, คุณเดือนฉาย ขวัญเมือง, คุณนิตยา อักษรนิตย, คุณสมชาย

ไพบุลย์พลาย้อย, คุณอรพิน เกตุราทร, ดร.นิมมวล โอภูมา, รศ.ดร.สุนันทา โอศิริ, ศาสตราจารย์
นายแพทย์นิพนธ์ พวงวรินทร์

ยอดเงิน ๒,๐๐๐ บาท

คุณกฤษฎี คุวิจิตรสุวรรณ, คุณงามพิศ - คุณแก้วตา แก้วประดิษฐ์, คุณจตุรนต์ หาญสมบุรณ์,
คุณจารุภา อภิภัทรกิตติ, คุณจิตสุภา ไตรธรรม, คุณชนะ ไตรวัน, คุณชาตรี - คุณประภาพร
พิมพ์อ่ำ, คุณณรงค์ สุทธิสัมพันธ์, คุณนิชาวัฒน์ สุระบาลธนวัชรและครอบครัว, คุณตรีวิษ
เทียนทอง, คุณทวีชัย เหลี่ยมศิริวัฒนา, คุณทิพวัลย์ สวัสดิวัฒน์ ณ อยุธยา, คุณนริฐภรณ์
ศรีปรีชานันท์, คุณบุญจง ลิ้มอุดมพร, คุณปฐมพัศว์ พงษ์เฉลิม, คุณภูมิชัย ตรีชลานนท์,
คุณแม่พรทิพย์ - คุณพ่อบุญศรี - คุณทวีพร เกตุอร่าม, คุณยุพา วิริยวงศ์, คุณรังสิชนม์ พิศาล-
นรเดช, คุณเรณู ใหม่มา, คุณลลิตา สมประสงค์, คุณวรรัตน์ กนกกันตพงษ์, คุณวัฒนา ตรีคันธา,
คุณวิจิตรา อุปการณินิเทศ, คุณศิริรัตน์ ชาลีจันทร์ และครอบครัว, คุณสมพร สุทธาโรจน์,
คุณสุภา จินดาประชา, คุณแสงดาว ตันตาทุโท, ดร. ศุภมาส สุทธิสัมพันธ์, นพ.มานิส รัตน-
มาส, ผ.ศ.มยุรี เจริญ, พระภิกษุณ เขมานนุโท, รศ. จันทรจิรา ชัชวาลา, รศ.อาภาพันธ์ ศรีสรินทร์,
คุณสรินนา อรรถกิจโกศล

ยอดเงิน ๑,๕๐๐ บาท

คุณกอบกุล ขำชื่น, คุณชินันท์ วิทยะเกริกไกร, คุณรุ่งกานต์ ชาญเศรษฐกุล, นส.กอบเกื้อ
พันธุ์พานิช

ยอดเงิน ๑,๓๐๐ บาท

คุณสมชาย วงศ์ปิยะสถิตย์

ยอดเงิน ๑,๒๙๙ บาท

ด.ร. ณ ภัทรดิศ มณีโรจน์อัคร

ยอดเงิน ๑,๒๕๐ บาท

คุณชญาภา สุธสมบุรณ์, คุณสุรรัตน์ แดงดีป, นส.ณัฐวิญา มดทอง, นส.พัชรินทร์ ชาติกุล, นส.ลัดดา-
วัลย์, พ.ม.वासना วีรภาโท

ยอดเงิน ๑,๒๐๐ บาท

คุณอาภรณ์ศรี บำรุงผล, คุณธนชาติ อรรถวัฒนาถ, คุณนพจน์ ประกอบผล

ยอดเงิน ๑,๑๗๐ บาท

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

ยอดเงิน ๑,๐๐๐ บาท

Mr.Jorg Peyer, คุณกนกพล - คุณณัฐนิชา ขจรเกียรติกุล, คุณกฤษณา หิรัญสิริสมบัติ, คุณกัญจน์พร - ธนพล - ณัฐพงศ์ ลีนะศิริ, คุณกัลยาณี สิริสุทธิ, คุณกาญจนา ลิขิตปัญจมานนท์, คุณกานดา เอนกลาภากิจ, คุณกิตติ คุวิจิตรสุวรรณ, คุณสุรจิตร ตีระกานต์วิวัฒน์, คุณไกรพิชญ์ วารี, คุณวรินทร์ วารี, คุณพิชญา วารี, คุณกัลยกร วารี, คุณอ่อน วารี, คุณเจ็ญ วารี,คุณวรรณพร วารี, คุณไกรวิชญ์ ศาสตราวหา, คุณแคทลียา นิรังสรรค์, คุณจรรยา อุดมลักษณะนันท์, คุณจิตรรา ศรีทัศน์, คุณจิรศักดิ์ ชนะจิตต์, คุณชนาภา เดชอมรรัตน์, คุณชลิตา กิตติบุรณ์, คุณชัยพร ขำบุญ, คุณชุตินา จันทรรอด, คุณชุตินันท์ - คุณบงกชกาญจน์ - คุณบงกช - คุณกิงกาญจน์ กาญจนกิจโสภณ, คุณชุมพล - คุณเอื้อมจิตต์ - คุณณฤต - คุณณัฐพล อัครอนุสรณ์, คุณชูเกียรติ พินิจชอบ, คุณไชยพงศ์ คุวิจิตรสุวรรณ, คุณซิลเวีย เพเยอร์, คุณจิตพร อรรถกิจโกศล, คุณณัฐเสกข์ ฤทธิ์ทองพิทักษ์, คุณณอม แดงวิเชียร และบุตร - ธิดา, คุณทรงพล เทอดรัตนเกียรติ, คุณทรงศักดิ์ เสรีโรตม, คุณธกร ตั้งมั่นคง, คุณธวัช สีมพกุล, คุณธาทิพย์ ยงสกุลโรจน์, คุณธีรพจน์ ชีพอุดมวิทย์, คุณนภดล โกยทอง, คุณนภาพร อัจฉราฤทธิ์, คุณนิตยา เมธิดาติกุล, คุณนิพนธ์ เทพธรณี, คุณนิสากร ทองมัน, คุณบพิตร โกลละสุด, คุณบรรจง ชวลิตเรืองฤทธิ์, คุณบุญทอง ตีร์รัตนชาติ, คุณบุญเย็น ศีลวัตกุล, คุณเบญจรงค์ เตียงพิทักษ์, คุณประไพพรรณ ภูมิวุฒิสาร คุณประภาศรี วิทยสุภาเลิศ, คุณประวดี สิริภัทโรตม, คุณปริมสร่า ปญญถาวร, คุณปรีชา ตีร์เนตรกมล, คุณปรีชา หัตถพร, คุณปวีรสรณ์ วิทยะเกริกไกร, คุณปวีณา เดชอมรรัตน์, คุณปานทิพย์ ควรรทงธรรม, คุณปิยะสุดา สิงหราชไชย, คุณปณณภา ศุภชาลพร, คุณปณณภา วิจิตรทฤษฎี, คุณปณนุช ปินตาสาร, คุณพงศ์พัฒน์ เปี่ยมปัญญาศิลป์, คุณพรณี หงรัตนกร, คุณพรวิมล เจริญมหาสาร, คุณพรสวรรค์ แซ่ตั้ง, คุณพวงแก้ว นันทนาพรชัย, คุณพินิจ ชีพลีศักดิ์, คุณพิมพ์ไพร ชุนห-ชีวาโณลก, คุณพิศาล - คุณพรพิมล จอโกษาอุดม, คุณไพศาล กังสตาลอำพน, คุณภัทรพล สิริสุทธิ และครอบครัว, คุณภิญญพงษ์ ร่วมชาติ, คุณมรกต เชิดชูวงศ์สันติ, คุณม่วงงาม คุวิจิตรสุวรรณ, คุณยุพา สัจจะวิริยะพงศ์, คุณเยาวภา ตีร์กิตติ, คุณรังสรรค์ อ่วมมี, คุณรังสิมา กลับทวี, คุณรัตจิตร ตีร์รัตนชาติ, คุณรัศมี ศุภศรี, คุณฤดี ชุติจิรนาท, คุณลัดดา นัทธีศรี, คุณเล็ก เลิศวิเศษปัญญา,

คุณเลื่อน - คุณศิริพร กฤษณกรี่, คุณวรรณภา ริเริ่มวนิชย์, คุณวรรณภา เจนดิษฐ์การ, คุณวรรณิ
พิชิตหุทัย, คุณวเรศรัฐ คุวิจิตรสุวรรณ, คุณวลัยพร ลิ้มณรงค์, คุณวิเชียร - คุณสุปราณี โฆษิต-
วัฒนาพานิชย์ และครอบครัว, คุณวิทยา เชิดชูวงศ์สันติ, คุณวิภาทร - คุณสุวรรณา จรูญชัยอนันต์,
คุณวิมลรัตน์ ประเสริฐนุกุลผล, คุณวิวัฒน์ พรสุขสวัสดิ์, คุณวีรยา - คุณเกรียงไกร ก้องธรนินทร์,
คุณศิริโชค กลิ่นนิล, คุณศิริวรรณ อภิวัฒน์ศิริ, คุณศุภญา แซ่ตัน, คุณสมคิด หงษาคำ, คุณสมชาย
เอี่ยมมนัสสกุล, คุณสมฤดี วัฒนาวงศ์, คุณสมลักษณ์ แซ่ไหล, คุณสมลักษณ์ สุขเมือง, คุณสมศักดิ์
กลิ่นพจน์, คุณสุทธิพงษ์ เทพพิทักษ์, คุณสุนีย์ ศิลพิพัฒน์, คุณสุภา อาชาวกุลเทพและครอบครัว,
คุณสุรัช - คุณศศิกานต์ วราวัชร, คุณสุวิทย์ - คุณอำไพวรรณ เดชะรินทร์, คุณสุวิมล จันทร์-
อารมณ์กุล, คุณเสถียร - คุณวรรณภา ยังวิริยะกุล, คุณอดิษฐ์ มงคลวัฒนากุล, คุณอดิศักดิ์
จันทะวีโร, คุณอภิมพัทธ์ พิบูลย์สวัสดิ์, คุณอภิษฎา อภิษฎาโชติ, คุณอรอินท์ อักษรนิตย์,
คุณอรัญญา ปานเกษม, คุณออมจิต เพทวนิช, คุณอัจฉริยา เกตุทัต, คุณอัชมา ทวีติยานนท์,
คุณอาทร ศศิพงศ์ปรีชา, คุณอาภา อนุสรณ์ธนาวัฒน์, คุณอารีญา ภาคาหาญ, คุณอารีภรณ์ พิสุทธิ-
วัชรกุล, คุณอำไพ แยมเกษร, คุณโอสธ - คุณวัชรีย์ แจ่มจันทร์, ดร.นภาพร นพรัตน์ภรณ์,
ทพญ.ตาบทิพย์ชินะผา, นส.เพ็ญพิมลตระกูลสุจริตโชค, นส.วรมนกวินภาส, นายพรชัยวิจิตรบุรพัฒน์,
พ.ญ.กัทลี กิตติประสาร, พ.ญ.แหวตา หล่ออารีย์สุวรรณ, พระมหาสุรศักดิ์ ธนปาโล, พล.ต.ต.
ผาดสนอง - คุณภาวิณี บุญเกียรติ, พลเรือเอก มนต์รักษ์ แสงอร่าม, รศ.ดร.เนติ วรรณช, รศ.
ยุพิน จันทรรคคะ, ศาสตราจารย์คลินิกนายแพทย์นิเวศน์ นันทจิต, อ.ชื่นฤทัย พรภัทรกุล, อ.ทพญ.
จุฬาลักษณ์ จิตะสมบัติ, อุทิศให้คุณพ่อถาวร/คุณแม่อนงค์ กิจชนะเลิศ, อุทิศให้คุณพ่อมติธร ศิริ-
ฤกษ์รัตน, คุณจิราภา จิระพงษ์, คุณธัญญา สุนทราภวัฒน์, คุณพวงจันทร์ เคลือบพนิชย์กุล

ยอดเงิน ๘๐๐ บาท

คุณดารารัตน์ คุณานพรัตน์

ยอดเงิน ๗๐๐ บาท

คุณพรทิพย์ ศิริสัตยวงค์

ยอดเงิน ๖๐๐ บาท

คุณจินตพัฒน์ สิทธิเดชทรงพล, คุณชนิดา ภูมิดิษฐ์, คุณณัฐปัทม์ ธนวิชชบุรณ์, คุณทิพย์วิ
สวัสดิวัฒน์ ณ อยู่ธยา, คุณพิศมณท์ สงวนรักษ์, คุณวรรณภา การุณกร, ร.ต.ต.บุญมา - คุณจันทิมา

รอดเชียง, รศ. ศักดิ์ ปาณะกุล, รศ.ธัญญรัตน์ ปาณะกุล, สมาชิกธรรมยามเย็น

ยอดเงิน ๕๐๐ บาท

พระดวงดี จิตจปัญโญ, พระอนันท์ อาภาธโร, พระคำหาล้า สารปัญโญ, พระอภิรมชัย, คุณสมพูนพรประดิษฐ์, คุณดารารัตน์ ชวณชีขจร, ครอบครัวคุณฐิติ - ปราณี เตชะเลิศถาวรกุล, ครอบครัวร้านโจ๊กหมู สุขุมวิท ๓๖, ครอบครัววรกิตติวิช และคุณพรทิพย์ ธนพาสุข, คุณกนกรัตน์ มโนมัยวิบูลย์, คุณกลชัย ไคยฤทธิ์, คุณกัญจน์สิริ มีชัยมันจิต, คุณกัญญาณัฐ ศรีสร้อยทองสุข, คุณกัลยกร ชัญญศิริ, คุณกัลยา ไชวสินสกุลวงศ์, คุณเกศินี วงศ์สรรคกร, คุณชนิษฐา ไกรวนิช, คุณจงรักษ์ นุ่มสำอาน, คุณจิราภร เกียรติไพบูลย์, คุณเจริญ - คุณปิยะนาถ เลิศธรรมนาถ, คุณชวนชื่น มานิกพันธ์, คุณชัยยุทธ ธรรมศิริ, คุณณัฐชรินทร์ ตรีรัตนชาติ, คุณณัฐวดี วิวิธเมธีวงศ์, คุณดารารัตน์ ชวณชีขจร, คุณทวี คุ่มวงศ์ดี, คุณธัชกร อมาตยกุล, คุณธันยธร ดั่งวงศ์, คุณนภาพร โตจินดา, คุณนวลยง โชติวิเชียร, คุณนันทวัน ตันติจรัสธรรม, คุณนาวัน พุ่มโพธิ์สุวรรณ, คุณนาวัน คำเมือง, คุณนิลนารถ นันทธাত্রี (หนึ่ง), คุณเนาวรัตน์ ลำสกุล, คุณประทีปเด่น เวศกาวิ, คุณประภา กาญจนไพศาล, คุณปณินชา สถาวรศีลพร, คุณปานิสสรณ์ อภิภัทรกิตติ, คุณพจนา ศักดาสุคนธ์, คุณพนิดา ขอบวณิชชา, คุณพรเพ็ญ บุญขุวิสิฐ, คุณพิมศรี มานิกพันธ์, คุณพิรพร คล่องเวสสะ, คุณแพนพิง สำมะศักดิ์, คุณแพรคุณ - คุณปพิชญา กาญจนคูหา, คุณภาดา พุทธจรรยาวงศ์, คุณภาวลัย อุปวัฒน์, คุณมงคล ลำสกุล, คุณมาลัยพร พรเลิศ, คุณมาลี ลิขิตอัมพรและครอบครัว, คุณเยาวรัตน์ หิรัญรัตน์, คุณรจิต วงศ์ปิยะสถิตย์, คุณรัตนา ตั้งศรีรัตน์, คุณรัตมณี เศรษฐวงษ์, คุณรุ่งนภา - คุณจินตนา ยวเทพากร, คุณเรณู ชำมจัตุรัส, คุณลาวัลย์ พาณิชเจริญ, คุณวงศ์จันทร์ วัฒนทิพย์กุล, คุณวนิดา เดชาวาสณ์, คุณวรรณภา อัสสะกระวิน, คุณวรรณภา การุณกร, คุณวันนะเดิบพุทรา, คุณวันชัย กิตติบุรณ์, คุณวันทนา สุมณศิริ, คุณศรินรัตน์ ภูจิตรสุวรรณ, คุณศรีวรรณ เพ็ญสามพราน, คุณศิริพร ฉัตรไชยันต์, คุณสง่า รัตนสวัสดิ์, คุณสมจิตร ชานสุวรรณ, คุณสมชาย โภคามาศ, คุณสายสุรีย์, คุณสุกัลยา ตีรกิตติ, คุณสุชัย วิทยะเกริกไกร, คุณสุชาดา ภูมิดิษฐ์, คุณสุดาร์ตน์ อมรพิทักษ์พันธ์, คุณสุทธิพร ตัญญาพงศ์ปรัชญ์, คุณสุทิน ทองมี, คุณสุนทรี โชติปิติภัทร, คุณสุนิสา เกษสุวรรณวัฒนา, คุณสุปรียา เจริญสินสัมฤทธิ์, คุณสุภาพรรณ เตโชพลชัย, คุณสุกิดา ชมพูทิพย์ และน้องสาว, คุณอริษา บุญศรีพรชัย, คุณอนุกุล วรินทร์เสถียร, คุณอรทัย ศิริพิทักษ์โยธิน, คุณอรวรรณ สงวนเรือง, คุณอรุณี สินพานิช, คุณอารดา เตชะไคยวณิช,

คุณอุทุมพร สิทธิสิงห์, คุณอุไรรัตน์ บุรณเบญญา, คุณอุไรวรรณ พันธุศิลปาคม, คุณอุษานิลารักษ์, คุณก่อพงษ์ อมรพิทักษ์พันธ์, นางบรรทม พันธุพานิช, นางสาวิตรี - สัจฉิพันธ์ อัสวานุชิต, นางสาวพร ชาติกุล, นายสมหมาย ต่านดุสิตพันธ์, พลเรือตรีอิสระ ยิ้มพานิชย์, ร้านตั้งเฮงกี้ - ท่าเตียน, อุทิศให้ นายขอบ แสงสรวัย, คุณวาณี พิมาภรณ์ และครอบครัว

ยอดเงิน ๔๐๐ บาท

คุณกัญญารัตน์ ประवालพฤกษ์กุล, คุณฉวีวรรณ ชัยจันทร์, คุณนภา เดชอมรรัตน์, คุณปิยรัช รัชนีณิข, คุณพัชรินทร์ พรชัยสำเร็จผล, คุณมนัรัตน์ เกิดแสงชื่น, คุณวนิดา พานิชยิ่ง, คุณวนิดา ภิญโญวิวัฒน์, คุณสิริวรรณ ฟองเกษิร, คุณสุภาภรณ์ วงศ์วิสิฐตระกูล, คุณสุวิไล จรัสเลิศรังษี, คุณสุลิตา รอดเชียง, คุณอลงกต แก้วทับทิมทอง

ยอดเงิน ๓๐๐ บาท

คุณจันทนา ศรีกาญจนานนท์, คุณจำนง แจ่มอักษร, คุณจิราพร แต่งก่อ, คุณจิรวัดน์ จันทปญโญ, คุณนิตย นิมสิทธิกุล, คุณเพ็ญศรี อุดมลาภ, คุณรัชนีภรณ์ วิจิตรสาร, คุณโรจนา โกวิทวัฒนพงศ์, คุณลำยอง คงทน, คุณวรพล เทพคงศิริพันธ์, คุณศุภวรรณ เฟื่องขจรศักดิ์, คุณสุนทร ศิริไพศาลศิลป์, คุณสุภาวดี กอเจริญรัตน์, คุณอรวรรณ วงศ์ดารานิช, คุณอำนวยการ คงกำนัล

ยอดเงิน ๒๕๐ บาท

คุณกัญญนันท์ ธราพัฒน์อภิชัย, คุณกานต์นภัส จันทรงสรรค์, คุณกิตติมา เพชรสุกใส, คุณไก่อ๊วแก้ว, คุณคณต์ กฤษชวรวิชัย, คุณคำมี บรรณาการ, คุณจารีวรรณ บัลลังก์, คุณจารุวรรณ วงศ์ฐาการ, คุณจิตติพร สดาวรรณศิริพร, คุณเฉลิมภรณ์ งามขจรวิวัฒน์, คุณชญานันท์ รัตนติลก ณ ภูเก็ต และครอบครัว, คุณชญาพร โชติแสงและครอบครัว, คุณขอบ ละออ ใจเปี่ยมและครอบครัว, คุณชุติกัญญาณ์ แก้วขาว, คุณณกัญญากร ฉัตรเสน, คุณณัฐพร คุ่มภัย, คุณณัฏพรพัชรชัย คุวิจิตรสุวรรณ, คุณดาร์ตัน ปิยะเวทนนท์, คุณทวีศักดิ์ ชะนะปาโมกข์, คุณทานตะวัน บุญพินิจพงศ์, คุณเทียน เอี่ยมนาถ, (คุณธนรรธ ฉัตรบุรณานันท์ และคุณยินดี สุวิวัฒน์ชัยกุล), คุณนงเยาว์ ชินนาสวัสดิ์, คุณนันทริกาณต์ บุญพินิจพงศ์, คุณนิทรา ศิริสารการ, คุณนิภา หาญธนสุข, คุณนิษณา ลิ้มพิทยา, คุณบุหงา เลี้ยวไพโรจน์, คุณประเสริฐ ภูแย้ม, คุณปรัดถกร หิรัญรัตน์, คุณปวีณา พันธุพานิช, คุณปวิญสุตา ประสงค์วรานนท์, คุณปิยนุช คุ่มบำรุง, คุณเปรมมา ชูสุวรรณ,

คุณพรสินธุ์ เพิ่มศักดิ์มีทรัพย์, คุณพิพัฒน์ ศรีวัฒนพงษ์, คุณเพ็ญรุ่ง มาภักดี, คุณภาพิชมนนท์ เจริญตันติวงศ์, คุณการดี แพน้อย, คุณโมฬี กลิ่นมาหอม, คุณยุพิน ภูมิดิษฐ์, คุณรังสรรค์ บรรพตาทิ, คุณรัชนี เอี่ยมนาค, คุณรัตมณี หาญวนิชศักดิ์, คุณรุ่งอรุณ เลิศล้ำ, คุณเรณู มหาพัฒนากุล, คุณดาวัน สิทธิเคหภาค, คุณลัดดา ภู่อ่าง, คุณวิภาศิริ โปเนะ, คุณวิโรจน์ เกียรติยศ-เจริญ, คุณวีณา เลี้ยวไพโรจน์, คุณศรินภัทร์ ลีลาเสาวภาคย์, คุณศรีไพร แก้วคำ และครอบครัว, คุณสงวน พิศเกอรัง, คุณสมจิตต์ คุ่มทรัพย์, คุณสมนึก ภูมิดิษฐ์, คุณสมสิริ เพทวนิช, คุณสังกรณ์ พึ่งประดิษฐ์, คุณสัณห์สิริ วิวัฒน์านุสรณ์ และครอบครัว, คุณสาธิต สิทธิเคหภาค, คุณสำรวย แสงรอด, คุณสิรินลยาภัสสร สร้อยคำ, คุณสุนันทา รุ่งหทัยธรรม, คุณสุพิน จำปาทอง, คุณอชิรวีร์ พิสิษฐ์กุล, คุณอรอนงค์ เรืองฤทธิ์, คุณอริสรา คงถาวร, คุณอ่อนจันทร์ ศิริประภามาส, คุณอารีรัตน์ ปิยะเวทนนท์, คุณอิสระ วรพิทักษ์นนท์, คุณอุดม ธงศิริ, คุณอุทัย สุขชู, คุณอุไรวรรณ ฉัตรไชยศิริ, ด.ช.ศุภกฤต สุขพินิจ, ด.ญ.ทัศนีย์ - ด.ช.หิมิงหิมิง บำรุงรัตน์, นส.บุษกร ศิริชัย, นส.อัมพิกา ขาดิกุล

ยอดเงิน ๒๐๐ บาท

ครอบครัวเครือคทาวิรุณ แซ่อึ้ง, คุณกรกมล ขาดิสมบัติกุล, คุณกรหทัย ไชยกุล, คุณเกื้อกุล เหล่าวัฒนพงษ์, คุณจิตรา รัตนวิภพพงศ์, คุณจีรพันธ์ ก่อเกียรติทวีชัย, คุณเจดโหม กะลัมพะเหติ, คุณชวนพิศ นวลงาม, คุณชัย ตั้งปภาวิชัย, คุณชัยรัตน์ พุทธารมณ, คุณณัฐชนน ตั้งอุดมเลิศ, คุณดวงใจ ลิ้มสกุล, คุณดุขฎี บวรผดุงกิตติ, คุณทัศนีย์ อรรถกิจโกศล, คุณธนภัทร รักประดิษฐ์, คุณธนวัฒน์ ตั้งอุดมเลิศ, คุณธนกร ตั้งอุดมเลิศ, คุณธนิษฐ์ชนก เดชอมรรัตน์, คุณธีรวัฒน์ เชิดชูวงศ์สันติ, คุณธีรศาสตร์ บุญญะวินัยกุล, คุณนันทน์ช เกลียอรรคเดช, คุณนิตยา เดชอมรรัตน์, คุณนิวัฒน์ ชัยภานะเกียรติ, คุณประภาภรณ์ ประवालพฤกษ์กุล, คุณประภาสิน พันธุศิลป์ปาคม, คุณปิยนันท์ ใจจงรักษ์, คุณปณณวัฒน์ ประธีปรัตน์, คุณพิมพ์ศิริ ลายทอง, คุณพิมพ์สุภา มาประชา, คุณมนัส จอดพิมาย, คุณมยุรัตน์ วิรัชชัย, คุณรุ่งรวี ตั้งปภาวิชัย, คุณวรวรรณ ไชยเจริญ, คุณวัชรีย์ พุฒชาติ, คุณวันวิสาข์ พงศ์ธนเกียรติ, คุณวารุณี เจียรโรจน์, คุณวิภาตรา เชิดชูวงศ์สันติ, คุณวิภาวี เชิดชูวงศ์สันติ, คุณศรีสุวัฒน์ เอี่ยมเจริญ, คุณศิริวรรณ โชคไพบุลย์พันธุ์, คุณไศรดา ลาภเจริญรักษ์, คุณสุนันทา ระเห็จหาญ, คุณสุรางค์ นันทรักษ์กิจ, คุณสุวิมล แซ่ตั้ง, คุณเสริมสุข กาญจนศักดิ์, คุณอภิญญา ตั้งปภาวิชัย, คุณอมรรัตน์ ภู่อีกุล, คุณอมรรัตน์ รุ่งพิบูลย์,

คุณอรพินท์ วิศวางกูร, คุณอาภาพรรณ สุขกิจประเสริฐ คุณอาภามาศ เลิศเลอพงศ์ อาจารย์บังอร
คะนึ่งเหตุ

ยอดเงิน ๑๐๐ บาท

คุณกัญญณัช ยังสถาพร, คุณจรินทร์ รักษาศิลป์, คุณจักรกริศ์ สุขสวัสดิ์, คุณณัฐินี จันทร์ผ่องศรี,
คุณดุขฎี บวรผดุงกิตติ, คุณธิษะนา จันทร์ผ่องศรี, คุณปทุมภรณ์ แซ่จึ้ง, คุณปัญญา ปุญญถาวร,
คุณปัญญา สมบูรณ์สุข, คุณระเบียบ จันทรังสี, คุณสถาวร จันทร์ผ่องศรี, คุณอาทิตย์า จันทร์-
ผ่องศรี, ด.ช.หุษาฎิ จันทร์ผ่องศรี, แม่ชีจรรยา แซ่คู, แม่ชีณชนงค์ เลี้ยวรักษ์โอฬาร, แม่ชีธีรพร
สีมะสิงห์

ยอดเงิน ๔๐ บาท

คุณบาง นันโท, ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

รวมเงินอุปถัมภ์การจัดพิมพ์	๖๒๗,๒๗๐ บาท
ยอดคงเหลือจากวิสสุทิมรรค (ฉบับแปลและอธิบาย) เล่ม ๒	๔๔,๙๔๘ บาท
รวมเงินทั้งสิ้น	๖๗๔,๗๑๘ บาท
ค่าพิมพ์หนังสือ ๓,๐๐๐ เล่ม	๕๕๐,๐๐๐ บาท
นำไปพิมพ์หนังสือหมวดสูตร	๓๒,๙๐๐ บาท
ยอดเงินคงเหลือ	๙๑,๘๑๘ บาท

ยอดเงินคงเหลือนี้จะนำฝากเข้ากองทุนภาวนาบุญศรีเพื่อจัดทำหนังสือเผยแพร่ในโอกาสต่อไป

นตฤ จิตเต ปสนนมหิ อุปปกา นาม ทกฺขินา. (ขุ.วิ. ๒๖/๘๐๔/๘๐)
"เมื่อจิตเลื่อมใสแล้ว ทักขินาชื่อว่าน้อยไม่มี"

ขออนุโมทนากุศลจิตของทุกๆ ท่าน

หากชื่อ - นามสกุล หรือจำนวนเงินบริจาคของท่านขาดตกบกพร่องประการใด

คณะผู้จัดทำกราบขอภัยมา ณ ที่นี้

อานิสงส์ในการสร้างพระคัมภีร์

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงกระทำปิตุฆาตซึ่งจัดว่าเป็นอนันตริยกรรมประการหนึ่ง ที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ได้ทรงอุปถัมภ์ปฐมสังคายนาคณาจารย์ ถวายภัตตาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์ ๓๐๐,๐๐๐ รูป ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจี เพียงตกนรกโลหภูมิซึ่งเป็นนรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าต่อไป

จะเห็นได้ว่า การสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก ผู้ที่ทำบาปมากจะได้รับผลบาปลดน้อยลง ผู้ที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ผู้ที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญ ในที่ขณะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (โต พรหมรังสี) กล่าวว่า

“การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวหนา คนตกนรกก็จะได้มาขุดดิน คนตกนรกขุดดินจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำจนกว่าจะเข้าถึงแดนนิพพานจริงๆ นะจ้ะ”

ท่านผู้มีจิตศรัทธาที่ประสงค์จะร่วมทำบุญเพื่ออุปถัมภ์การแปลหรือจัดพิมพ์โปรดโอนเข้าบัญชีออมทรัพย์

พระมหาสมลักษณ์ สารภีวงศ์ (พิมพ์หนังสือ)

ธ.ไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) สาขาลาดหญ้า

ออมทรัพย์ ๐๑๒ - ๒ - ๖๒๑๗๙ - ๐

แล้วส่งหลักฐานการโอนเงินพร้อมชื่อและที่อยู่ชัดเจนมายัง

Website : bhavana-manjari.com

Email : sarabhivong@gmail.com

เพื่อจัดส่งใบอนุโมทนากลับมายังท่านต่อไป